

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

~~1944~~
A. Or. 2708

Water - Mistletoe. 1944 - Mistletoe 1945.

Let's try it. Adeline's dream of summer 1944.
The summer of 1944. 1944.

A. Or. 4130 1944.

180127

2126

Wm. H. Wood

~~2000~~
~~2000~~

1871

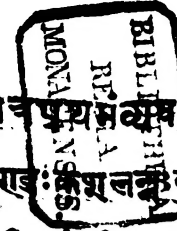

A. or. 116²⁷
174.

1. Hica 1100 Jahren
von 1100 Jahren, etc.

1100 - 1100

॥ ७७ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अथवीरमित्रोदयाख्यधर्माशास्त्रं लिख्यते ॥ ७८ ॥ तत्र प्रथमं व्यवहारप्रकरणम् ॥ * ॥
 ॥ पुरतः प्रबिलोक्य भर्गं चापम्य रतः कामपि कामकार्मुकं ब्रह्म । पुलकाच्चित्तपीनवाज्जदण्डः किंशलकुरुताद्वधुप्रकाशः ॥ १ ॥
 स्वस्तिश्रीयुतवीरसिंहं पतेरज्ञावशादुत्सुकः श्रीमित्राभिधपरिणतः प्रतिदिशङ्कीर्त्यानिशंमण्डितः । नानानिर्णयवर्षनं व्यस-
 निनां संख्यावत्तस्मिन्निदं सम्प्राप्त्यव्यवहारसाधकमिमं कुर्वे प्रकाशम्परम् ॥ २ ॥ उद्धृतप्रभवप्रजापरिभवप्राग्भारभङ्गाद्धृता-
 नन्ताकारमरागमत्सरबुधाराध्यन्निदिध्यासनैः । धर्मैकाग्रयमाश्रयं मुनिगिरमद्वासदुद्धारकम्यसौमिव्यवहारमच्युतमिव प्रा-
 क्यस्तुतम्याक्तनैः ॥ ३ ॥ परिभाषापरिष्कारः प्रमाणानाम्निरूपणम् । विवादपदनिर्देशः प्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४ ॥ एवम्प्र-
 करणान्यत्र चत्वारि प्रथमे पुनः । लक्षणं व्यवहारस्य निरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥ व्यवहारस्य भेदाश्च स्वलक्षणविचक्षणाः । सा-
 मान्यतो विशेषाश्च परिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ सामान्यपरिभाषायां धर्माधिकरणेक्षणम् । दर्शने व्यवहारस्य राशो विधिर्विवे-
 चनम् ॥ ७ ॥ प्राङ्निवाकस्वरूपसंभाषितसंभाषदाम् । निरूपणस्य संभ्यानां सयुक्तिकवलावलम् ॥ ८ ॥ केषाञ्चित्सम्भ-
 दानामपि स्थानं संभाष्यते । तत्प्रसोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥ विवेचनमयोकार्ये सदृष्टकसंभाषतेः । प्रतिज्ञा-
 त्रस्तेतूनां पदानां सिद्धिशालिताम् ॥ १० ॥ निरूपणमसदृष्टावदष्टैचसंभाषतेः । सदृष्टकस्य दोषोक्तिः सम्यक्दृष्टौ फला-
 भिधा ॥ ११ ॥ विशेषपरिभाषायां प्रत्यभियोगनिर्णयः । निह्वादादौ विधिस्तत्र निह्वादादिविवेचनम् ॥ १२ ॥ विलंबोत्तरदानस्य
 कचिन्नैव विलम्बनम् । आद्यो प्रकरणे त्वर्या विविच्यन्ते क्रमादमी ॥ १३ ॥ उपोद्धातप्रसङ्गाद्यौरन्येपितदनुवृताः । द्वैतीयोके तु
 साक्ष्यादिचक्षयान्न त्रसाक्षिणः ॥ १४ ॥ असाक्षिणस्तत्र हेतुः साक्षिप्रश्नविधिस्ततः । तत्तद्द्वैधे निर्णयः कौटसाक्ष्ये कचिददोषता-
 ॥ १५ ॥ निर्णयो लिखितस्याथ तद्देहात्परिरोक्ष्यम् । साक्षिणां लिखितस्यापि शब्देन प्रमाण्याता ॥ १६ ॥ भुक्तिर्विशेषज्ञान-
 स्याच्चर्यापद्यतुमानता । लौकिकानाम्प्रमाणानामभावे दिव्यभावना ॥ १७ ॥ दिव्यभेदास्तदावस्थादेशकालाधिकारिणः । त-

॥ वी० मि० ॥ न्यानुकास्तु द्विशेषविधयो विविधा क्रमात् ॥ १८ ॥ तेषामपि त्रिशब्देनानुमानत्वेन मानतः । एतेषां विविधयन्तेषां तार्किकेन
 ॥ व्य० ॥ तः क्रमात् ॥ १९ ॥ व्यवहारपदान्याद्यादशो विष्टानि लक्षणम् । तेषां सामान्यमथ तद्विधानां विविधा विधा ॥ २० ॥ एते र्थः
 ॥ १ ॥ सम्यगुच्यन्ते तुरीये तु प्रकीर्णकम् । यत्नेऽन्तमुपयुक्तं तद्विचित्रप्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥ अथ कोऽयं व्यवहारः ॥ २२ ॥ यमाद्यन्तर्गतो
 मध्यमश्च प्रतिपक्षपरिग्रह इति चेन्न । वादादेरपि तत्त्वापत्तेः । जिज्ञेसादिः प्रमाणाविशेषः परिगृह्यत इति चेत् । वचापि तत्र
 वृत्त्यविशेषात् । अनुमानाद्वर्हिर्भावाच्च तेषां मव्यावर्तकत्वात् । अतएवान्यविशेषेन स्तसंबन्धितया कथनमपि यत्तुम् ।
 प्रमाणातिर्भावेण स्वरूपनिरूपणानौचित्याच्च कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे व्यवहारान्नृपः पश्येदित्याहुः नन्वयः । कथ्यते ।
 अत्रादांनानादित्यैकिकार्थविषयकश्चैव व्यवहारः । कथ्यत्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थविषयत्वात् । अत्रिकश्चादिष्वप्य
 द्वे शोऽयं प्राज्ञैर्दिकार्थविषयककथापान्त्वावयवहारव्यपदेशः । अतएव यथायथं हेत्वाभासतियहस्यानादियोजनमपि
 युक्तम् । तत्त्वतश्च तत्र प्रदर्शयिष्यते । चतुष्पात्रमपि तस्य तद्विशेषो वेद्येषु पपादविद्यते । यत्तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु क
 थाप्याद्वादमेवास्येति मिश्रमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्यापनावसानत्वाच्च जल्पमेवायमिति तद्विरस्तुम्वदयमप्य
 युक्तम् । शब्दातत्ताभिर्वोगभेदेन रूपभयरूपत्वसौवयुक्तत्वात् । चेतशिडकस्य व्यवहारस्य योग्यत्वात् तस्य बित्तस्य न्यपरमसाम्प्रति ।
 अन्यविशेषेन स्तसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिबचोप्येवं सति नायुक्तम् । नच पश्येदित्यनन्वयः । निर्णयार्थकथनतत्त्वा
 सर्वनिष्ठमभिस्तुत्याहनात् । स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गैश्चाधर्वितः परैः । आवेदयति चेद्वाज्ञे व्यवहारपदं हितम् ॥ इति या
 हवत्त्ववचनं यद्यपि व्यवहारपदान्यादांनानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसंबन्धिसंबन्धे
 तस्यातः प्रतीयते । तस्माद्वायमर्थः । स्मृत्याचारदिधर्मप्रमाणातिष्कान्तरीयान्यैरभिभूतः पूर्वोक्तजादिभ्यो व्यवहारदर्शि
 भ्यो यद्वावेदयति तर्हि तदावेद्युक्तं न चतुष्पाद्व्यवहारस्य पदमिष्यः । हीति प्रसिद्धमुष्पादानादि लक्ष्यत्वेन मन्वाहुः कमुपधि

प्रमिति । एवञ्चाधर्वितस्थार्थित्वमाधर्वकस्य प्रत्यर्थित्वत्तयोर्विवादस्य व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरायामन्य
 विरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम् । अन्यविरोधेनेत्यनुक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वसम्बन्धि
 त्वेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधिभवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति ॥ इदंचोत्तरचतुष्ट
 येत्यनुगतं । न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिनानिर्दिष्टस्य सिद्धतयानिर्देशे तद्विरोधपर्यवसानात् । अन्य
 योत्तरत्वमङ्गप्रसंगात् । यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यभावाच्चाव्याप्तिः । इदंचायेव्यक्तिभविष्यति ।
 यच्च कात्यायनेनोक्तं । प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये व्यावृत्तिस्तरे । साध्यमूलस्तु योवादे व्यवहारः स उच्यते इति । एतच्च व्यवहा
 रहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतयामाधवोयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्मा
 ख्येवस्तुतिविच्छिन्ने विष्णुनेसतीति व्यवहारहेतुरुक्तः ॥ धर्माधर्मविज्ञवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । तथा च नारदः ॥ मनुः प्रजा
 पतिर्यस्मिन्काले राज्यमवभूजत् । धर्मैकतानाः पुरुषास्तदा सन्त्यवादिनः । तदानव्यवहारे भूम्न द्वेयोनापि मत्सरः । नष्टे
 धर्मे मनुष्ये व्यवहारः प्रवर्तते इति । बृहस्पतिरपि । धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः
 प्रवर्तते इति । न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तत्रमाधवोयव्याख्यानम् । न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं
 तस्य विस्तर इदं युक्तमिदमयुक्तमिति । उपपत्तिपुरःसरे निर्णयः । तस्मिन्निषयभूते तत्प्रवर्तकोऽर्थप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलसा
 ध्यमृणादानादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादस्तस्य व्यवहार इति । मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणान्तस्य विस्तरः प्रवृत्तिर्यस्य त
 स्मिन्निषय इति । साध्यमूल्यादितुल्यम् । मदनरत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकाकल्पतरुकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपप
 रतयापि व्याख्यानमुक्तम् । प्रयत्नसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन खेच्छया भोक्तुमशक्ये गृहक्षेत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते
 प्रपंचते यस्मिन्वस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूल्यादि पूर्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्राप्यपदकृत्येना

॥ वी० मि० ॥ नीवपतितव्यं । वयन्तु सर्वसम्पत्त्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचष्टुम्हे । विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये चायत्रि
॥ व्य० ॥ स्तरे । नीयते धीनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादिविस्तार्यते प्रवर्तते स्मिन् श्रुत्यादि प्रमेय इत्यर्थः । विद्विन्ने विविध विद्विन्ने प्रमा
॥ २ ॥ णापरिज्ञानतत्तात्पर्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेये सति । यद्वा । धर्मश्चाख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् । न्या
यविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विद्विन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादिगतार्थमिति । हारीतः । स्वधर्मस्य व
थाप्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् । न्यायेन क्रियते तत्र व्यवहारः स उच्यते इति । न्यायेन प्रमाणेन । सतस्यापि पूर्वाक्त एव श्रुत्यर्थम्
॥ इति व्यवहारलक्षणम् ॥ * ॥ निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽमुमेवार्थमुपलक्षयति । साचक्यायनेनोक्ता । विना तार्थ्यं तु
संदेहो हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृत इति । अथ व्यवहारभेदाः नारदः । सोत्तरोत्तरश्चेति सविज्ञे
यो द्विलक्षणः । सोत्तरोभ्यधिकोऽयत्र विलेखपूर्वकः पण इति । यदि पणजये हन्तदा पणजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्वा ह्येदा
स्यामीति यत्र लिखनपूर्वकम्यतिज्ञायते सोत्तरो इत्यर्थः । तद्रहितोत्तर इत्यर्था उक्तमभवति । स एव जयोदशप्रकारनिब
न्धनानवान्तरभेदानुद्दिश्य विवृतवान् । यथाह । चतुष्पाच्चतुःस्थानचतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारीत
कीर्तितः । त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारद्विगतिस्तथा । अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखास्तथैव च । धर्मश्च व्यवहारश्च चरि
त्रं जज्ञासतम् । चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः । तत्र सत्ये स्थितो धर्मा व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं तु स्वीकरणे ह
जाज्ञायान्तु शासतम् । साम्बादुपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते । चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्चतुर्हितः । कर्तृनयो साक्षिषु
श्च सभ्यान् रजानमेव च । आप्नोतियादृशोऽयम्याच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः । धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपंक्तेस्तथैव च । चतुर्णां ह्यरसा
देव चतुःकारी प्रकीर्तितः । कामात्क्रोधाच्चलोभाच्च त्रिभ्योऽयम्यात्प्रवर्तते । त्रियोनिः कोर्यते तेन त्रयमेतद्विवादवत् । द्विभ्यो
गस्तु विज्ञेयः शंकातत्वाभियोगतः । शंकासतान्तु संसर्गात्तत्वं हेडाभिदर्शनात् । पक्षद्वयाभिसंबन्धाद्विद्वारः समुदाहृतः ।

B

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ३ ॥

शादेव्यवहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोति तत्रोभयत्र संप्रतिपत्त्युत्तर इति यावत् । धर्मैर्गैव निर्णय इत्यर्थः ॥ अतएवोक्तं तत्र सत्ये
स्थितो धर्म इति । स्मृतिशास्त्रं नुयत्किंचित्प्रथितं धर्मसाधकैः । कार्याणां नियमार्थं पुन्यवहारः स्मृतो हि सः । धर्मसाधकैः सभ्यैः
स्मृतिशास्त्रं साक्षादिक्रियाप्रत्यायकमर्थप्रार्थितोः कार्यनिर्णयार्थं प्रथितम्प्रख्यापितं यत्र चतुष्पाद्यवहारप्रवर्तनेन निर्णयकर
णमिति यावत् । तत्र व्यवहारे निर्णयहेतुरित्यर्थः ॥ अतएवोक्तं । व्यवहारस्तु साक्षिषु तिष्ठति । साक्षियहं प्रमाणोपलक्षणम्
। चरित्रविषयवचनम्पूर्वमेवोपवर्णितम् । न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च । यन्धर्मस्थापयेद्राजान्याय्यं तद्राजशा
सनम् । न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्रम् । तदविरोधेन देशदृष्टेर्देशाचारस्याविरोधेनेति । सम्प्रत्यान्तर्गत
स्यानिष्कृष्टान्वयः राजायं धर्मस्थापयेद्राजापयेत्तन्त्याय्यमुक्तं राजशासनं अन्यदन्त्याय्यमित्यर्थात् । तादृशशासनानुरोधेन निर्णयः
कर्तव्य इत्यर्थः । धर्मादीनामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वबाधकमुत्तरत्र विवक्ष्यते । असतां विषये स्तेयादीनां संसर्गात्पारदार्थस्तेषा
दिशंकातयांभियोगः । होडालिङ्गचैत्य्यादिचिह्नान्तद्दर्शनान्ताक्षाद्दर्शनं वा होडादर्शनं तस्मादनेनैव चैत्य्यादिहृतमिति
निश्चयरूपेणाभियोगस्तत्त्वाभियोग इत्यर्थः ॥ हिरण्यग्न्युदकानां यथासम्भवं व्यवहारज्ञत्वं अष्टादशपदानां निरूपयिष्य
नोक्तियभेदादेकैकव्यवहारपदसम्बन्धव्यापारभेदादनन्तरप्रकारज्ञं शब्दतम् ॥ इति व्यवहारभेदः ॥ * ॥ अथ सामान्यप
रिभाषा ॥ तत्र धर्माधिकरणाख्यासभानिरूपणम् । बृहस्पतिः । दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् । प्राग्दिशि प्राङ्मु
खी न्तस्य लक्षणाङ्गुल्ययेत्सभाम् । मास्यभूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम् । प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथेति । ल
क्षणां वास्तुशास्त्रोक्तं लक्षणेन तुल्यताम् । अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः । सभायां धर्माधिकरणवद्वाक्यायन आह । धर्मशास्त्रा
नुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम् । यत्र अधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि न दिति । तत्र सभ्योपवेशनमाह मनः । यस्मिन्दे शेनिषी
दन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्राह्मणस्तं सभां विदुरिति । त्रय इत्युपलक्षणम् । अधिकानामपि स्मृतत्वा

म । तच्चवक्ष्यते । अधिष्ठतो विद्वान्प्राङ्निवाकः अत्रप्रविशेत्सभाम् । सभामेवप्रविश्येदित्यादिवचनात्सभामुख्यव्यवहारद
 र्शनस्थानम् । अन्यान्यथमुख्यानि व्यवहारवचनाद्वगन्तव्यानि । देवस्थानानिवादानां पञ्चैवावबोधगः । निर्णययेत्
 गच्छन्ति विवादं प्राप्यवादिनः । आरण्यास्तु स्वकैः कुर्यात्सार्थकामार्थिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेषु भयवासिभिः ।
 च भयानुमतैश्चैव गृह्यते स्थानमीक्षितम् । कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः । ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च
 वर्गिणः । कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति । स्वकैररण्यकैः ग्रामेषु पितृशब्दाद्ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति तेऽ
 भयवासिभिर्निर्णयं कुर्यात्सभयव्यवहारसमिञ्जत्वा तेषां कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्थग्रामदेवयात्रादौ मिलितो जनसंघः तन्मु
 ख्याः सार्थवाहादयः । पुरं मुख्यनगरम् । तस्मादवीचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदसार्थः कुलिकादीनि पञ्च स्थाना
 नितानि चारण्यकादीनामेवऽग्रामादीनि दशस्थानानि साधारणानि । ग्रामे ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां
 समूहः । श्रेण्योरजकाद्युष्टादशहीनजातयः । चातुर्विद्यः चान्विक्षिकादिविद्याचतुष्टयोपेतः । वर्गिणो गणप्रभृतयः । इ
 तिसभानिरूपणम् ॥ * ॥ अथ व्यवहारदर्शनविधिः । तत्रमनुः । व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । मन्त्रज्ञैर्मैत्रि
 भिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् । तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्राम्यदक्षिणम् । विनीतवेधाभरणः पश्येत्कार्याणिकार्थिणाम् ।
 प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः । अष्टादशस्तु मार्गेषु निवृजानि पृथक् पृथक् । धर्मासनमधिष्ठाय संबीताङ्गः सममहि
 तः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेदिति । व्यवहारान्पूर्वलक्षितान्दिदृक्षुर्निर्णयनीयः । पार्थिवो भविष्यत्क्षत्रियः । त
 मेवाधिकृत्य प्रजापालनव्यवहारदर्शनादिविधानात् । यथावृत्तो भवेन्नृप इत्यादिषु । नृपमहणानु अन्यस्यापि तत्स्थानापन्न
 स्य प्रजापालनौपयिकं धर्मजातम्भवतीति गम्यते । आसीनस्थितो वेतिसामर्थ्याद्यनुसारेण पूज्या पूजार्थिप्रत्यर्थ्यपेक्षया वा व्यव
 स्थितो विकल्पः । दक्षिणपाण्डुद्यमनं कार्यणामवधानबोधनार्थं । विनीतवेधाभरणान्तेषामपि प्रतिभानिवृत्त्यर्थमुपात्तं । प्र

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ४ ॥

न्यहमित्यनेनाहिकवद्वावहारदर्शनस्यावश्यकतोक्ता । देशदृष्टाः श्रुतिस्मृत्यनुक्ता अपि देशाचाररूपास्तदविरुद्धा हेतवो युक्ति
कलापाः । यद्योदीचमध्यमानां कन्यायाचिनुमागताय भोजनदानं कन्या प्रतिश्रवण प्रतिबद्धमतस्मिन्कृते अवश्यं तस्मै कन्या
दातव्येति निर्णेतव्यम् । एवमन्यदप्युक्तम् । यथाह कात्यायनः । यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः । श्रुतिस्मृत्यनुशे
नदेशदृष्टः स उच्यते इति । मार्गेषु व्यवहारपदेषु । निबद्धानि संबद्धानि धर्मनिर्णयोपयोगित्वाद्धर्मासनं । सम्भीता गोवस्वाद्या
वृत्तशरीरइत्यनेन नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादिपरिहारेपयोगि सर्वमुपलक्षितम् । समाहितो विक्षेपशून्यः । विक्षेपदशायान्तत्वे
प्रतिभासायोग्यत्वाच्चित्तस्य लोकपालप्रमाणोपितदुपयोगी । याज्ञवल्क्यः । व्यवहारमृपः पश्येद्विद्विर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशा
स्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति । अत्र व्यवहारान्स्वयंपश्येत्सभ्यैः परिवृतो न्यहमित्यनेनैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहा
रदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मणसाहित्यादि विधानार्थः । ब्राह्मणग्रहसंक्षत्रियादिव्युदासाय । सहयुक्तेऽप्रधान इति व्याकर
णस्मृतेः । सहार्थनृतीयथातेषामप्राधान्यंगम्यते इति । तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथा दर्शनयोर्ज्ञेययोर्दोषः । किन्तु राजस्ये
ति बोधनम् । धर्मशास्त्रानुसारेणैव क्रोधलोभविवर्जिते सिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्शनान्यथा दर्शनयोर्दो
षातिशयप्रदर्शनार्थम् । न च क्रियानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः । दर्शनकर्तृतया वाक्यांतरप्राप्ते तावद्विशेषणवैशि
ष्ट्यस्यैकार्थस्य बोधनात्तदनापत्तेः । पौरुषेयवाक्ये तात्पर्यानुशेधेन तस्या दोषत्वाच्च । ननु सर्वेपि व्यवहारदर्शनविधयो न तावत्के
वलादृष्टार्थः । प्रजापालनौपयिकदृष्टादृष्टपरिज्ञानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात् । अतएव विज्ञानेश्वरः । अभिवेकादिगु
णयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनमपरमेधर्मस्तच्च दृष्टनिग्रहं विना न सम्भवति । तत्परिज्ञानमन्यव्यवहारदर्शनं विनेति व्यवहारदर्श
नमहरहः कर्तव्यमित्युक्तम् । व्यवहारान्स्वयंपश्येदित्यादि । न च तदेव फलमिति वाच्यम् । स्वर्गादिफलस्यादर्शनान्यथाद
र्शनयोः प्रत्यवायस्य वचनान्तरैर्बोधनात् । तथा च कात्यायनः । स प्राङ्मुखा कस्मात्प्रायः स ब्राह्मणपुरोहितः । स सभ्यः प्रेक्षकोऽसौ

२
 जास्वर्गेतिष्ठतिधर्मतइति । अत्रब्राह्मणपुरोहितशब्देन अनियुक्तानानेवायहणम् । सम्यग्शब्देननियुक्तानाम् । वृद्धस्वतिर
 पि । विप्रो धर्मद्रुमस्यादिः स्कन्धशाखेमहीपतिः । सचिवाः पत्रपुष्पाणि फलं न्यायेन पाचनम् । यशोविजयफलरसेभोगोपय
 हपूजनम् । अजेयत्वं लोकपंक्तिः स्वर्गस्थानञ्च शश्वतम् । **विदितैतान्यायसाम्प्रदायानामुक्तविवादनाम् । तत्रलोभादिकंराज**
 धर्मैक्येति निर्णयमिति । न्यायसाम्प्रदायव्यवहारदर्शनफलानि । प्रत्यवायोपिमनुनोक्तः । विद्वो धर्मो ह्यधर्मसंभयचोप
 तिष्ठते । शल्यं चास्य निहन्तन्ति विद्धास्तत्रसमासदः । पादोऽधर्मस्य कर्तारम्पादः साक्षिणमृच्छति । पादः समासदः स
 र्धान्पादो राजानमृच्छति । कर्तृसमपापाः सर्वे भवन्तीति तात्पर्यम् । नन्वन्यपापस्यान्यत्र संक्रमसम्भवः । नारदोपि ॥ न्याय
 मार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्रं महीपतेः । वक्तव्यन्तात्प्रयत्नाच्चनसम्यक्किल्बिषीभवेत् । तत्प्रयत्नवक्तव्यं राज्ञः मनोनुकूलमेव न वाच्य
 म् । किन्तु न्याय्य एव सति सभ्यो न किल्बिषीभवेदिति नृद्वयान्वयः । अधर्मतः प्रवृत्तं ततोपेक्षेरन्मासदः । **उपेक्ष्यमा**
 णाः सन्तपानरकं यावदधोमुखाः ॥ अन्यायेनापितं यान्तं येनुयान्ति समासदः । तेपितङ्गागिनस्तस्माद्वोधनीयः सतैर्नृपइति ।
 मनुः । राजाभवत्यनेनास्तुमुच्यते च समासदः । एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यतइति । किंचदुष्टापरिज्ञानोपाये
 श्वनेकेषु प्राप्तेषु विधा वस्मिन्नभ्युपगम्यमानेऽयं नियमविधिः । स्वर्गादिफलप्रत्यवायपरिहारयोर्भव्यत्वेऽपूर्वविधिरिति वैरू
 प्यंचापद्यते । व्यवहारदर्शनमात्रोपायकत्वं यदि दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तर्हितदर्थतयाऽनुष्ठानार्थतया ज्ञानस्येति विधिर्यर्थः ।
 । अथ यथाभट्टसेमेश्वरेणानुष्ठानं विना भूतस्यापि ज्ञानस्य विधिर्यथा न गन्तुं निर्वाहययदेव विद्युयेत्यादिवाक्येन कर्मार्थतया वि
 धिरभ्युपगम्येयथा च मिश्रादिभिर्लिङ्गादेवांगत्वं ज्ञानस्योक्तम् । तथा व्यवहारदर्शनस्य तदविनाभावेपि विधिरभ्युपेयताम् ।
 नैवं कर्मानुष्ठानस्यापूर्वसाधनत्वात्तत्पर्यवसायिज्ञानविधिरविनाभावेप्यस्तु । दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तदभावाद्वाङ्गापेक्षेति
 वैधर्म्यम् । नचास्यापि प्रजापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतः परस्परयुक्त्येता पूर्वपर्यवसानमित्यस्त्वङ्गत्वात् एव विधिरिति वाच्यम्

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ५ ॥

। एवमपूर्वपर्यवस्य विधिसम्भवेपि शुभानुभावेऽनारम्भविधेरङ्गत्वावोधकत्वात् । अन्यथाध्ययनाद्यापनयेरप्यङ्गत्वाव
मेः । ज्ञानस्य तु वाक्यादेवांगत्वं च देवकरोतीति श्रवणात् । येन कर्मणे चेत्यवयवानुजुह्यात् । एवंवितायकम्पूज्यग्रहां चै
व विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोति इति च श्रवणाज्जपहोमविनायकस्तपनग्रहयज्ञानामिव श्रूयान् अधिकारनिवृत्तिश्च तद्वि
धिवोधिताध्ययनोपायकज्ञानाग्निलभरूपायान्तरस्य ज्ञानाग्निद्वारकक्षेपप्रतिक्षेपात् । प्रजापालनं परं ज्योतिष्टोमाद्युपूर्वमेव स
फलपूर्वजनयतीत्यन्यदेतत् । अत्र ब्रूमः । व्यवहारदर्शनोपपादेव विधेस्तत्पर्यम् । अन्ये तु विधयस्तस्य निमित्तफलोपा
धिभेदेनाधिकारविषयः प्रयोगभेदश्चाग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पन्नस्य वा बज्जीवस्य मग्निहोत्रं जुह्यात् । अग्निहोत्रं जुह्या
त्सुर्गकाम इत्यत्रेव । अतो न वैरूपादिदोषः । दृष्टार्थतया तु न विधिरयमप्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्याः यद्यपि व्यवहार
शास्त्रेन्यायसिद्धानुवादका एव प्रायो विधय इत्येतस्यापि तत्रात्मेन बाधकन्तथापि विधित्वे सम्भवत्यनुवादत्वमङ्गीकर्तुं समर्थम् ।
यत्र तु तदसम्भवस्तत्र तदेवाश्रीयते व्यवहारशास्त्रत्वादिति सकलनिबन्धस्वरसायातः समाधिः दृष्टादृष्टपरिज्ञाने तु यद्युपा
यान्तरप्राप्त्या व्यवहारदर्शनस्य फलिकत्वतदास्य नियमविधित्वमेवाध्यापनादि विधीनामिवार्जोपायतया निष्पद्येवोपाय
नसदुर्जने प्रयत्नाय कल्पनवदुपायान्तरतु दृष्टादृष्टपरीक्षया प्रजापालनेत्यवसेयम् । स्मृत्यादीनाञ्च वैवाणिक्यानुवर्ण्या
धिकारिकत्वात् । स्मृत्यादीनां यथा कथञ्चिदुष्टादृष्टपरिज्ञानेन प्रजापालनेपि न क्षतिः । न चैवं प्रजापालनविधेरप्यभिवि
क्तक्षत्रियाधिकारिकत्वादित्येवान्तरफलाभावेनाप्रवृत्तिः । दृष्टादृष्टादिलाभार्थं कथञ्चित्प्रवृत्तावपि तस्माद्दर्माभावप्रसङ्गो
न्यथा दर्शनादर्शनस्याप्यप्रवृत्त्यादिना प्रयत्नायाभावापत्तिश्चेति वक्तव्यम् । दद्याद्विंसादिसाधारणधर्मान्तर्भावेण प्रजापाल
नस्य ते यामपि धर्मजनकत्वात् । नृपपदेन तत्तन्मयं ह्यसम्भवाच्च । तस्मादयमत्र निष्कर्षः । अतुर्गापवादादिमूलभूतान्यवय
विरेकादिन्यायमूलकतायत्र सम्भवति तादृशव्यवहारशास्त्रस्य सर्वस्वमूलकता कल्पते । यदंशे तदसम्भवस्तत्रादृष्टार्थक

नयावेद एवमूलकं कथ्यते । वास्तु सामुद्रिकादि विधियुज्योतिः शास्त्राद्युर्वेद प्रामाण्यवस्थापकप्रसंगेनाचौधैः स्मृत्यधिकारं
 खेव्यक्तमेव सत्प्रपञ्चितम् । अतएवार्थशास्त्रानुबलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरित्युक्तम् । वचनविशेषेणाप्युक्तं धर्मादर्थशास्त्रं
 स्य चतन्मूलकत्वात् । यत्तु स्मृत्योर्विशेषेण न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत इति वचनं तस्यायमाशयः । न्यायानुपपन्नस्य न्यायस्य
 न्यायोपपत्त्या स्मृतिर्बलवतीति न्यायानुपपत्त्यस्मृतेस्तत्पर्यान्तरकल्पना कार्येति । तस्य चोत्सर्गापवादविषयस्य बलवत्त्वविकल्पादि
 रूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह । व्यवहारत इति । वृद्धव्यवहारदन्वयव्यतिरेकादिरूपादनादिभ्युत्पत्त्या परपरीत्या
 न्यायाप्रत्येतव्य इत्यर्थः । नारदोपि धर्मशास्त्रविशेषे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृत इति । धर्मशास्त्रयोर्विशेषे युक्तिर्न्यायः । न्यायप
 र्यालोचनाभावे सोपपत्तिकन्दोषमाह । बृहस्पतिः । केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्मव्योद्भिर्निर्णयः । युक्तिहीनविचारे हि धर्म
 हानिः प्रजायते । चोरे चोरः साधु साधुर्जायते व्यवहारतः । युक्तिविना विचारेण माण्डव्यस्योरताङ्गतः । असत्यासत्यवद्व
 शाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत् । साधु साधुरिति कान्दसः सुलोपः । साधुर
 साधुरित्यर्थः । व्यवहारतो निर्युक्तिकान् । अर्थशास्त्रं चात्र धर्मशास्त्रं तर्गतमेव नीतिव्यवहारशास्त्ररूपं गृह्यते । औशनसा
 स्मृतिः शास्त्रस्य धर्मशास्त्रानुसारि स्येत्यनेनैव निरस्तत्वात् । विशेषोदाहरणन्तु । हिरण्यभूमिजा भेभ्यो मित्राच विवर्षयतः ।
 अतो यदेतत्प्राप्ता विवर्षयतः शास्त्रधर्मशास्त्रानुसारेण कोधलोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रं । अनयोश्च कश्चित्तु व्याख्यातव्यं प्र
 र्थमाने विशेष आपतति । कस्यचित्प्रमाणतः पशुजयार्हस्य कृत्वादिना जयेव धार्यमाणे सोऽप्यन्तमैत्रीयोऽप्यो मित्रं जभ्यते । अन्ध
 स्य तदवधारणे धर्मलाभो धर्मपरिहारश्च सत्यवादिभ्याम् । तत्र मित्रलाभमनपेक्ष्य धर्म एवानुशेद्धवः । द्वयोः प्रमाणयोरेकक
 र्त्तृकत्वेन तुल्यबलत्वेऽपि प्रमेययोरेव धर्मयोर्धर्मस्य प्रावल्यात् । प्रमाणबलावलवैपरीत्येऽपि प्रमेयबलावलानुशेधेन तस्य वाध्यत्वे
 न शिष्टाकोपनयेव वसितत्वात् । किमुत समानबलावलत्वे अतएव धर्मार्थसन्निधानेऽर्थव्यतिरेकस्य तदेवेति धर्मविहङ्गार्थम

॥ वी० मि० ॥ हण आपस्वेनैतच्छृणुमृष्टं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तमुपदिष्टं । केचित्तु । गुरुन्मावा लवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वहुश्रुतम् । आ
 ॥ व्य० ॥ ततायिनमायान्तं हन्यादेवा विचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ।
 ॥ ६ ॥ मन्युः को धो मन्युं हन्ति न तु पुरुषः पुरुषान्तरमित्यर्थवादः । तथा आततायिनमायान्तमपिवेदान्तिगंरणे । जिघांसन्त जिघां
 सीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् । जिघांसीयात्सन्नियाद्भेदित्यर्थः इत्यादि । अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदार
 हरश्चैव वडेते आततायिनः धनग्रहणेन प्राप्तावपि पृथक् क्षेत्रग्रहणं स्वल्पस्यापि क्षेत्रस्य शासनाद्या रूढस्य हर्त्ता धनस्य च वहुत
 रस्य येन वृत्तिर्छेद एव भवति तावतो हर्त्ता ततायीति द्रष्टव्यम् । तथा उद्युतासि विषाग्निश्च शपो द्युतकरस्तथा । आयर्वणेन हं
 ताचपि श्रुतश्चापि जनि । यदभिधानेनावश्यम्प्राणात्ययो भवतीति तादृशैश्च न्यस्य राजगामिनः कर्त्ता । भार्याति क्रमकारी च
 रंध्रान्वेषणतत्परः एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः । एवमाद्यामिथ्यनेन वधतुल्यस्वपीडाकारिण इत्युक्तम्भवति ।
 उद्युतादिपदसमभिव्यवहारत्पवृत्तक्रिया एवाततायिनो न भूतभावि क्रिया । एतेवामाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादकं व
 चनकटकमर्थशास्त्रम् । आत्मरक्षणार्थत्वात् । इयं विष्णुर्हि हृदि ता प्रमाप्या कामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधेर्निष्कृति
 र्नेविधीयत इत्यादि धर्मशास्त्रम् । दृष्टार्थत्वाभावात् । अनयोर्विरोधे सम्भवत्यपि आतताय्यनाततायिविषयत्वेन सामान्यविशे
 षभावेन वाध्यबाधकभावविपर्यये धर्मशास्त्रत्वान्सान्यशास्त्रमेव बलवत् । आततायिवधे दोषाभावप्रतिपादनं ननु कथञ्चिदुक्तं
 यात्मरक्षणासम्भवे आततायिवधसात्मरक्षणार्थं कुर्वतोऽनपराधत्वाद्वा जदगडाभावमात्रपरमर्थशास्त्रत्वात् । दुर्वलमित्युदा
 हरणमर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधः स्यात् । अत्र विज्ञानेश्वरः । दोषाभावमात्रतायिवधे प्रतिपादयतां गुरुं वेत्यादिवचसं वि
 ध्यन्तरशेषत्वादपि शब्दाश्चादौ नां विधि शक्तिप्रतिबन्धकानां अवगाञ्चनस्यार्थम्परत्वं किन्तु शस्त्रं हि जातिभिर्याह्यान्धर्मै
 यत्रोपरुध्यत इत्युपक्रम्य । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मं न दृश्यतीति आत्मार

क्षणेदक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां रक्षणे युद्धे च स्त्रीविप्रानुग्रहनिमित्तं चाततायिनमकूटशस्त्रेण मृतदोषभागितिदण्डाभा
 वमुक्त्वा तदर्थं वादोयमुच्यते । गुरुमेत्यादिगुर्वादीनां नान्यन्तावधानात्तायिनो घ्नतो न दोषः । किमुत न दन्या निति केमुक्तिः
 न्यायेन स्तुतिप्रतीतेर्न गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः । स्वार्थपरत्वात् स्यात्तत्तायिवधे दोषोऽन्यत्र गोत्रादिसिद्धिस्तु
 ननु वचनविरोधश्च । यच्च । आचार्यश्च प्रवक्तारं मातरं स्मिन्नरं गुरुम् । नहिंस्याद्वाह्यं मातरं सर्वं सौवर्तपत्तिमिदं ननु
 वचनम् । तदपि ब्राह्मणादिह न तस्य वचनान्तरैरेव निधिज्ज्ञत्वादाततायिनामपि तेषां वधेन कार्य इति । अर्थकत्व एवार्थव
 दिति । तद्विरोधोऽपि गुर्वाद्या ततायिवधस्य दोषो जनकत्वे । ननु गुरुं वेत्यादिवचसां न्यूनते स्तुतिपरत्वेनाततायिवधदोषाभा
 वाप्रतिपादकत्वादप्रसक्तदोषाभावप्रतिप्रसववैयर्थ्यमिदं ताततायिनामेव तेषां वधे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन मानवस्या
 र्थवत्त्वमिति न तद्विरोध इति चेत् । मैवम् । यस्य मते ते यान् वचनानामाततायिवधे दोषाभावप्रतिपादकत्वं प्रतिप्रतिप्रसवार्थ
 त्वापादने विरोधपादने विज्ञानेश्वरतात्पर्यात् तर्हि तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थत्वावश्यम्भावात्तन्मतेपितथैवास्तु । कचिद्विरो
 ध इति चेत् । भ्रान्तेरिति । उभयत्र गुर्वाद्युपादाने विरोधप्रसक्तेरपरिहार्यत्वात् । विज्ञानेश्वरमते त्वर्थवादकल्पयोरन्यग
 म्यसम्भवे हिंसा न भिन्नान्तरात्म रक्षणे प्रसादोपजातगुर्वाद्या ततायिभिन्ना ततायिवधे राजदण्डाभावलघुप्रायश्चित्तयोगुर्वा
 दिविषयेऽपवादार्थमनुवचनमिदं दोषः । वस्तुतस्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्याह्यमित्यनेने कस्या ततायिवधे दोषाभावस्य प्राय
 श्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्यादिविषयेऽपवादार्थमानवम् । आततायिवधे दोषाभावश्च पलायनादिना केनापि प्रकारेण
 रक्षात्म रक्षणा सम्भवे बोध्यः । अन्यथा वचनस्यादृष्टार्थत्वं हिंसादोषप्रतिपादकशस्त्रस्याततायिदोषेऽन्यन्तवाधश्चेत्युभ
 यमप्यन्यायमापद्यते । गुर्वादिविषयकदोषाभावश्च प्रतिपादकार्थवादस्यवानाततायिगुर्वादिवधापेक्षया ततायित्वद्वये
 दोषात्पत्रप्रायश्चित्तात्पत्तेराजदण्डाभावश्चेत्यनुवचनानिस्तु न्युपयोगिगुणवाद इति ॥ * ॥ अत्र भवु भवदेवः ॥ ० ॥ स्वा

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ७ ॥

ध्यायिनं कुले जातं हन्यादेवा ततायिनम् । न तेन ब्रह्महासः स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति । वसिष्ठवचनात्तदेकवाक्यतया वाशब्दादि
अवशेषेऽपि गुर्वेति वाक्यानाम्प्रतिप्रसवविधित्वमेव न त्वर्थवादत्वम् । न च सुमन्तुवचनेना ततायिवधे दोषो न्यत्र गोब्राह्मणादि
न्यनेन विरोधः । सूत्रच्छेदापरिहानात् । तथाहि । सूत्रत्रयमिदम् । आततायिवधेनेत्येकं १ । दोषो न्यत्रेत्यपरम् २ । गोब्रा
ह्मणात्तनातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् ३ । तत्र ब्रह्मवधप्रायाश्चित्तमुक्त्वा यस्मैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिधा
य सुमन्तुराह । आततायिवधेनेति । आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे कृतेन प्रायश्चित्तमिति प्रथमस्य सूत्रस्यार्थः । दोषो न्यत्र । आ
ततायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य । गोब्राह्मणात्तनातः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्तं गस्नानविधायकम् । तत्र गोहेतु
कं स्नानम् । व्यास आह । अयन्नेयानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु निव्यशः । अभिवेकः समस्तेषां शृङ्गां शृङ्गोदकस्य चेति । ब्राह्म
णशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते । तद्धेतुकं स्नानमघमर्षणादिजपादि पूर्वकम् । इदं द्वैकवद्वावच्च गोब्राह्मणादिति । तेन
गोहेतुकब्राह्मणहेतुकस्नानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न स्नानमात्रेणेति तृतीयस्येति । यदपि भविष्यपुराणवचनम् ।
हन्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् । कामतोऽपि चरेद्दीरक्षादश द्वाष्ट्यमुत्तममिति । तदपि नाततायिवधविषयम् । प्र
हारशब्दस्य वधायकत्वात् तेनायमर्थः । यश्चक्षुराद्यवयवानाम्प्रकार्येण हरणे प्रवृत्तस्तद्धेऽपि कामतोऽपि द्वादशवार्धिकमेव
प्रायश्चित्तमित्यर्थ इत्याह । तदयुक्तम् । आचार्ये चेत्यस्य मानवस्योक्तयुक्तिवत्त्वादा ततायि आचार्यादिवधे दोषप्रतिप्रसवार्थत्वं
स्यापापादिना तदेकमूलतया सुमन्तुवचनस्य मिताक्षरोक्तच्छेदेनैव व्याख्यातुमर्हत्वात् । ननु तच्छेदे दोषोऽन्यत्रेत्यस्य वैयर्थ्या
पक्षे च । गोब्राह्मणादित्यस्य स्नानहेतुत्वेऽप्यमीति व्याख्याने गोशब्दस्यावयवविवाचकस्याऽवयवशृङ्गलक्षणायां लक्षितलक्षणापत्तेः
। गोस्नानाहेतुत्वात् । ब्राह्मणस्य ज्ञापकहेतुत्वाद्गोशब्दकारकहेतुत्वस्य ज्ञिष्ठस्य ग्रहणाद्वैरूप्यादिदोषप्रसङ्गाच्च । यदपि भविष्य
पुराणीयवचनव्याख्यानं न त्वन्यन्तवहिर्मुद्रम् । ताडनादिवधपर्यन्तं न देहपीडनेरुद्धस्य प्रहरनेऽश्चक्षुराद्यवयवप्राकार्येण

हरणेयोग्यहणस्यरथकारनयविपरीतत्वात् । किञ्च । चक्षुराद्यवयवोद्धरणप्रवृत्तवाङ्मयवधेकामकतेपिह्यदशाहमेव
 ह्यवधप्रायश्चित्तननुकामकृताऽन्यब्रह्मवधवप्रायश्चित्तद्वैगुण्यंमरणंतिक्वेत्यस्यैतन्नचनादिसंहितस्यप्रायश्चित्तहासप्रयो
 जकदोषाल्पत्वस्याततायित्वमेवनिमित्तमन्यासम्भवाच्चस्वपाणिनेनाततायित्वन्तस्यैवसत्त्वाच्च । तथाचनाततायिविषयमिद
 मित्यसम्बन्धंज्ञाततायिन्यदोषोन्यत्र । गोब्राह्मणंयदाहत्यात्तदाप्रायश्चित्तंकुर्यात् । शिखावानपिगोविप्रंनहत्याद्वैकदाच
 नेत्याभ्यांसंवर्तभविष्यवचनाभ्यांविरोधस्यसर्वथादुष्यरिहरत्वाच्चविध्यंतरशेषभूतस्यविधिशक्तिप्रतिबन्धकापिशब्दादिमनोर्गुवा
 दिवाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च । नचविध्यशेषभूतानांवासिष्ठादिवचसामर्थवादत्वमसम्भवतीतिगुर
 वेत्यादीनामपिनार्थवादत्वंविध्यन्तरशेषत्वात्तेषामर्थवादत्वेपिवास्मादभिप्रेतत्वार्थसिद्धेर्वचनान्तरैःपरतन्त्रैरुक्तत्वान्नक्ष
 तिरितिवाच्यम् । यतस्तेषामपिगोब्राह्मणंज्ञाततायिवधदोषप्रतिपादकवहुतरवचनान्तरविरोधादोषाल्पत्वप्रतिपादक
 तैवमदेकमूलकतालाभायोचिताऽन्यथादुःपरिहरत्वाद्विरोधस्येत्येतास्तुविस्तरः । श्रूलपाणिस्तु । नाततायिवधेदोयात्किंलि
 बंप्रश्नियान्कचित् । विनाशार्थिनमायांतघातयन्नापराधुयादितिबृहस्पतिवचनम् । ज्ञाततायिवधस्यादोषताप्रमाणत्वेनो
 पन्यस्यकिंल्लिवाभावःप्रायश्चित्तनिवेधार्थः । अपराधाभावस्तुदण्डनिवेधार्थेइतिचव्याख्यापयतसर्वतज्ज्ञानानंगोपायेदिति
 श्रुतिमूलकमिदमतःपलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवपरमितितत्तात्पर्यमुपवर्ण्यगुरवेत्यादिमन्वादिबचनान्यपितदुपष्ट
 म्भकतयाप्रदर्श्यज्ञाततायिन्यदोषइत्यादिसंवर्तवचनंशिखावनित्यादिभविष्यवचनञ्चपूर्वाक्तन्तद्विरोधित्वेनाशंक्यव्यवस्था
 मेवमुक्तवान् । ह्रस्वपेक्षयातपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोब्राह्मणगुर्वादिराततायिनवधः । समोपकृष्टश्चवधः । तथाच
 कात्यानः । ज्ञाततायिनिचोत्कृष्टेतपःस्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्रतुनैवस्यात्पापंहिनवधेतुनेति । अतएवगीतायामुक्तम्
 । पापमेवाश्रयेदस्मान्हृत्वेतानाततायिनइति । एतान्मीमादिनस्मत्तोयन्नोत्कृष्टानाततायिनोपिहत्वाऽस्मान्पापमेवाश्र

॥ वी० मि० ॥ येदेवेत्यर्थः । उक्तृष्ठाततायिह नानावृत्तौ पालमप्युक्तम् । वृहस्पतिना । आततायिनमुक्तृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतं । योन
 ॥ व्य० ॥ हन्याद्वधप्राप्तं शोभमेधफलं लभेदिति । तेनोक्तृष्ठाततायिवधनिवृत्तौ तद्वधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारेऽश्वमेधफलसंयोगपृ
 ॥ ८ ॥ यत्कानपायात् । यद्यपि गुरुम्वहुश्रुतं हन्यादिति श्रूयते गुरोश्च शिष्यापेक्षयोक्तृष्टत्वमेवेति तत्र व्यवस्थेयं दुःखस्यातथापि गुरो
 रपि सक्ताशक्तुर्वाविद्यातपःप्रभृतिभिर्गुणैः शिष्यास्याप्युत्कर्षः सम्भवतीति सुस्थैव तत्रापि व्यवस्थेयम् । गौत्वातताय्यप्यविशेषे
 णावध्येति विशेषिवचनाभावात् । एतेषां स्थाततायिताप्रयोजकव्यापारगोचरवर्तमानप्रवृत्तिकानामेव हन्तव्यानामप्याततायि
 नानाहने दोषाभावेन तु निवृत्तव्यापारकाणामपि । उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते । निवृत्तानां न तथारम्भाद्गृहणत्नव
 धः स्मृतवृत्तिकाद्यायनवचनादिति । तदपि न क्षोदक्षमम् । तथाहि । नहिं स्यादिति निवेधावधारितस्य दोषस्य शस्त्रं द्विजा
 तिभिरिन्धादिना आततायिविषयेऽपवादमभिधाय तदर्थवादत्वेन गुरुं वेत्याद्युक्त्वा मनुस्मृत्युसम्बन्धविद्यादिवचनैर्गौत्राह्म
 णादिविषये तन्मृतिप्रसूयचरितार्थैकसर्ववचनेषु कात्यायनीयमाततायिनिचोक्तृष्टादित्यादिवचोपि मन्वादिवचनोपात्ताचा
 र्यब्राह्मणत्वाद्युत्कर्षमेवोदायते देकाथैकमेवेति ननु ते यामुक्तृष्टाचार्यादिविषयकतया संकोचकं । तपःस्वाध्यायजन्मतइत्य
 नेनापि ब्राह्मणत्वादिहोक्तृष्टस्यैवोपलक्षणात् । किञ्चाततायिवधे दोषाभावस्यैवोक्तृष्टमात्रेणापवादस्तथाभिमतः । गौतास्य
 स्यैतत्पदस्य तदुपप्लव्यत्वमधमवर्णावध्यत्वमुत्तमवस्तीततायिनोवदतः । तथा च सामान्यतो ब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेण तदप
 वादकवाक्यानामर्थक्यमेव स्यात् । अस्थोपसंहाविषयत्वात् । यत्र हि मित्रविन्दावत् द्वयोरर्थवत्तन्त्रसामान्यविशेषोपसं
 हारः स्वीक्रियते । अनुक्तृष्टमवधेन यादोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात् । गुरुमेत्यादिवचनसाम्प्रतिप्रसवविधित्वेन त्वयाम्भुपे
 तानाङ्गात्यायनीयैकवचनगुणेनेोक्तृष्टमात्रेणोपलक्षणात्त्वमानर्थकापरपर्यायएव । यद्वा गोत्वब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रति
 प्रसवे हते कात्यायनीयमुत्कर्षनिमित्तदोषातिशयप्रतिपादकम्भविध्यतीति समस्तवचनसामञ्जस्यसम्भवे वचनस्वरसम्भङ्गाङ्गी

E

॥ वी० मि० ॥ कालो व्यवहारो शास्त्रदृष्टः परः स्मृत इति । अत्र सभास्थानेष्वित्यादि सर्वमनुवादः । कात्यायनेनैव वचनान्तरे विहितत्वात् ।
 ॥ व्य० ॥ पूर्वोक्तमात्रं विधेयन्तदपि दृष्टार्थं तदा बुद्धिप्रसादात् कार्यान्तरा व्यावृत्तत्वाच्च । तत्र विशेषो दिवसस्याष्टमं भागमिष्यादि नोक्तः ।
 ॥ ६ ॥ अष्टमो भागः प्रथमप्रहरार्द्धम् । भागवयन्तदुत्तरमावर्तनात्प्राक्तनम् । अन्यथा पूर्वाह्णविधिविरोधात् । प्रथमप्रहरार्द्धे ग्रा
 गोपिनित्यहोमादिवाधपरिहारेऽपि यत्कतया दृष्टार्थ एव । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह । संवर्तः । चतुर्दशी त्वमावास्या पौर्णमासी त
 चाष्टमी । तिथिष्वानुपश्येत्तु व्यवहारविचक्षण इति । एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थ एव दृष्टा सम्भवात् । भोजनाश्रितदिगा
 दिप्रतिषेधवत् । स्पष्टशास्त्रानुपलभ्येतु देशव्यवहारानुशेधोऽवनिर्णयः । कार्यद्वयप्याह स एव । तस्माच्छास्त्रानुसारेण
 राजाकार्याणि साधयेत् । वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमन्तनयेत् । अत्र पूर्वार्द्धमनुवादः । उत्तरार्धं नुन्याय मूलकम् । म
 नुः । जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणिधर्मैस्तथैव च । समीक्ष्य कुलधर्मैश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् । जातिजानपदान् । जातिप्रयु
 कान् देशप्रयुक्तांश्च धर्मान् । अण्यरेककर्मापजीविनो वणिक्कृषीवलादयः । स्वधर्मं राजप्रवर्तितं धर्मं । मदनरत्ने तु स्वधर्मदु
 ष्टदण्डेन रूपमिति व्याख्यातम् । तदनुवादमात्रत्वापत्तेर्हेयम् । कुलधर्मलक्षणमभिहितम् । कात्यायनेन । गोत्रस्थितिस्तु या
 येयां क्रमादायातिधर्मतः । कुलधर्मन्तु तं प्राञ्जः पालयेत्तन्तथैव तु । बृहस्पतिः । देशजातिकुलानां च ये धर्मा प्राक्प्रवर्तिताः ।
 तथैव ते पालनीयाः प्रजाप्रभुभ्यतेऽन्यथा ॥ जनापशेक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति । उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्यस्तु तद्विजैः
 ॥ मध्यदेशैर्कर्मकरैः शिल्पिनश्च गवाशिनः । मत्स्यादाश्च नरः सर्वेऽप्यभिचाररतास्त्रियः ॥ उत्तरे मद्युपानाट्यः स्पृश्यान्टणारज
 स्वलाः । खशजाताः प्रगृह्णातिभ्रातृभाट्यामभर्तुकाम् ॥ अनेन कर्मणानैते प्रायश्चित्तदमार्हका इति सर्वद्वयनेन स्मृतिविरोधश्च
 न्नः । पूर्वद्वितिकल्पतरुपाठः । तत्र पूर्वदेशद्वयार्थः । दमोदसद्वः । यत्तु स्मृत्यन्तरेऽप्येतत्कर्मकरणे प्रायश्चित्तदण्डस्मरणना
 देतद्वचनानुपात्तदेशविषयमिति । मदनरत्नाकरः । वयन्तु प्रजाप्रक्षेभादिदृष्टदोषकथनाद्वाज्ञातचदण्डेन कार्य एव । प्रा

यश्चिन्ताभावस्तु व्यवहारविषयः । परलोकश्रुत्यर्थमप्ययश्चित्तं भवेदित्येवेति न स्मृत्यन्तरविरोधः । तत्र हेतुव्यापकश्रुतिस्मृति
 विरुद्धाचरणे व्यवहारप्रतिबन्धिकाशक्तिस्तज्जन्यपापस्य नास्ति नरकजनिकास्त्येव । उपक्रमपर्यालोचनादेतावदर्थकतयेव
 चैतद्वचनोपपत्तौ सर्वथा दोषाभावकल्पनस्यानुचितत्वात् । **अतस्त्वप्यपत्तेर्वैनाक्तं ।** देशजातिकुलधर्माश्चान्नायेरविरुद्धाः । प्र
 माणमिति । येषां परंपराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । मय्यवतैर्न दुष्येयुराचारान्नेतरे पुनरिति । न दुष्येयुरवहारार्थमददृष्ट्या
 अतर्भवत्युचित्यर्थः । अन्यथैतयोरेव वचनयोः परस्परविरोधो दुष्परिहारः स्यादिति ब्रूमः । यानि तु वचनानि व्यासः । वसिष्ठा
 स्त्रिप्रभृतिषु कृषिरंशोपजीविषु । अश्वमेधनिर्णयो ह्यन्यैस्तदैरेव नुकारयेत् । वृहस्पतिः । कीनाशाः कारुकाः शिल्पिकुशीदि
 श्रौतनिर्णयः । लिङ्गिनस्तस्कराः कुट्युः स्वेन धर्मेण निर्णयम् । कीनाशाः कर्धकाः । कारुकावर्धकादयः । शिल्पिनश्चित्रकारा
 दयः । कुशीदिनोवाङ्मुयिकाः । लिङ्गिनः पाश्रुपतप्रभृतयः । मनुः । आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः । **न विब्रूयान्**
 यो धर्मो चिकीर्षुर्हितमात्मनः । यथा र्हमेतान् भर्त्सयिष्येः सह पार्थिवः । सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् । आश्र
 मेषु कार्ये । आश्रमसम्बन्धिनिकार्ये विब्रूयान् । विरुद्धवचनस्य सामान्यतएव प्रतिविद्धत्वात् । प्रशमय्यकोपमपनीय । वृ
 हस्पतिः । तपस्विनां तु कार्ये शिचैविद्यैरेव नुकारयेत् । मायायोगविदाश्चैव न स्वयं कोपकारणात् । कोपकारणात्तेषां कोपप्रसं
 गात् । कात्यायनः । सम्यक्विज्ञानसम्पन्नेनोपदेशम्य कल्पयेत् । उत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वीचार्यतपस्विनाम् । सम्यक्विज्ञा
 नसम्पन्नेनेति तृतीयांतम्पदम् । तथा च तज्ज्ञानोत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वीचार्यतपस्विनामुपदेशम्य कल्पयेत् । कारयेत् । न
 स्वयमुपदेशम्य कल्पयेत् । कारयेत् । न स्वयमुपदेशन्तेषां कुट्युदित्यर्थः । तानि तः सर्वथा शोच्यवहारदर्शनेन प्रतिषेधप
 र्माणं किन्तु तत्र कार्ये वसिष्ठादीनामभियुक्तत्वान्निहाय न व्यवहारनिर्णयः । करणीय इत्येवम्पराश्रियथाङ्कः । अभियुक्ता
 अयेयत्र यन्निबन्धनियोजनाः । तत्रत्यगुणदोषाणान्तएव हि विचारका इति ॥ तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्त्यादिति जैमिनिर

॥ वी० मि० ॥ पिसाधुशहाधिकरणे सूत्रयामास । अतएवचिकीर्षुर्हितमात्मनः । संत्वेनप्रशमय्याकोपकारणादित्यादिहेतुप्रदर्शनम् ।
 ॥ व्य० ॥ यथातत्त्वावधारणंस्वानिष्टनिवारणञ्चभवतितथाकौशलेननिर्वाहसोयमित्यवतात्पर्यम् ॥ * ॥ अथप्राङ्निवाकलक्षणम् । वि
 ॥ १० ॥ वादेपृच्छतिप्रश्नम्यतिप्रश्नन्तथैवच । प्रियपूर्वेप्राग्वदतिप्राङ्निवाकस्ततःस्मृतः । इतिवृहस्पतिः । व्यासेपि । विवादानुगतं पृ
 छ्याससभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयतियेनासौप्राङ्निवाकस्ततःस्मृतइति । गौतमेनतुवृहस्पतिबलोगार्थः । प्राङ्निवाकशब्दस्यद
 र्शितः । प्राङ्निवाकेवादिप्रतिवादिनौपृच्छतीतिप्राङ्निवाकमुक्तंसभ्यैःसहविविच्यवक्तीतिविवाकइति । वृहस्पतिना । विचा
 रयत्यभिधानाद्विविक्तइतिविवाकशब्दस्यव्युत्पत्तिरुक्ताविवक्तीतिविवाकइति । इतिगौतमेन । नारदहारीतौ । यथाशस्त्रंमि
 षक्तायादुद्धरेद्युन्नयुक्तिः । प्राङ्निवाकस्तथाशस्त्रमुद्धरेद्यवहारतः । इति । शस्त्रञ्चधर्मस्याधर्ममिश्रणम् । यथाचमनः ।
 विद्धोधर्मोह्यधर्मोसभायचोपतिष्ठते । शस्त्रञ्चास्यनिवृत्तन्तिविद्धास्तत्रसभासदइतिअथअसहास्त्रयंयवहारदर्शनेकिय
 माणेऽस्यसहायःसप्राङ्निवाकइतिस्मरणात् । यदानुसन्नाकार्यानारव्यतयास्वास्थाभावेनवास्त्रयंयवहारदर्शनासमर्थं
 दातप्रतिनिधिः । यदास्त्रयंनकुर्व्यान्नुपतिःकार्यदर्शनम् । तदानियुज्याद्विद्वांसंभ्रातृणांकार्यदर्शने । सोऽस्यकार्यंशिस
 म्पश्येत्सभ्यैरेवस्त्रिभिवृतः । सभामेवप्रविश्यायामासीनःस्थितएवसः । इतिमनुवचनात् । सभ्यग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः
 त्रियहणान्स्वात्तरनिवृत्तिः । सभ्यानामितिस्मृतिचन्द्रिकाकारः । तत्त्वदृष्टार्थत्वप्रसंगादयुक्तमित्युपलक्षणात्त्वमेवव्याप्यं
 पश्यताह्यर्थवशाद्यवहारमपेक्षतु । सभ्यैःसहनियोक्तव्योब्राह्मणःसहधर्मवित् । इतियाज्ञवल्क्यवचनाच्च । यदानकुर्व्यान्नु
 पतिःस्वयङ्कार्यविनिर्णयम् । तदातत्रनियुज्यीतब्राह्मणंशास्त्रपारगम् । दान्तङ्गुलीनंमध्यस्थमनुद्वेगकरंस्विरम् । परव
 भीरुधर्मिष्ठमुद्युक्तंकोधवर्जितंइति । कात्यायनस्मरणाच्च । शास्त्रपारगंवज्रशास्त्राभियोगशालिनम् । यथाचकात्यायन
 एव । एकंशास्त्रमधीयानेनविद्यात्कार्यनिर्णयम् । तस्माद्वह्नागमःकार्योविवादेयूतमोन्वपैः । एवंविधब्राह्मणास्त्राभेदंनि

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ११ ॥

तः स्वकादिन्याभिर्निर्णयकामाधिकारयोस्तस्यैव यद्वाप्यजापालनाधिकारश्च ॥ ७ ॥ अथसम्याः । तत्रयोगीश्वरः । श्रुताध्यय
नसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञासभासदः कार्यारिपौमित्रे च ये समा इति । श्रुतेनमीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्यय
नेन च संपन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । सत्यवदनशोचारिपौमित्रे च समाः द्वेषगग्न्याः सर्वविधासभासदः सभायांसदविषयया
सौदंति यथादानमनिसंस्कारैः राज्ञाकर्तव्याः सभ्यत्वेन वरोतव्य इत्यर्थः । अतस्तेषामुपादेयत्वात् स्वाध्यायोध्येतव्योपनिषदितिपुस्त
हितस्तुमुकुर्वीतेत्यादिवत्सत्यपिकर्मत्वेन दुष्टेभ्यस्तत्तद्वैकल्यवद्भुक्तं विवक्षितम् । यच्च यद्व्यपिकपिभुवनयेन विषममात्रेणापि
चरितार्थस्तथापि स्मृत्यन्तरे क्व वक्तव्यत्रिकल्पपरम् । तथाच बृहस्पतिः । लोकवेदश्च धर्मज्ञाः सप्तपञ्चनयोपिवा । यत्रोपविष्टावि
प्राः स्युः सायज्ञसदृशीसमेति । मनुना तु त्रय एवोक्ताः । यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रय इति । अत्र त्रिभ्यो न्यूनाः
सप्तभ्यो धिकाश्च न कार्या इत्यत्र तात्पर्यं संख्यावैधम्यन्तुभ्यो लपविशेषेभ्यो संख्यात् । स्वधर्मत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसंख्या
वचनमादरणीयं गुणसाम्यैः । तद्वैधम्ये तु शतमप्यभ्यानां पश्यतीति न्यायेन गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् । य
नुचत्वारो धर्मज्ञाः पर्वचैर्विदुमेववा । साब्रूतेयं सधर्मः स्यादेकोवाध्यात्मवित्तम इति । योगीश्वरेण विषमसंख्यत्वमपि वक्तव्यम्
पिचानादृतम् । तनुपूर्वाक्तानां धर्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयम्युक्तमात्रम् । व्यवहारविषये तु व्यवस्थां विषम
संख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव । मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात् । समुसभ्यैः स्थि
रैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति द्विजोत्तमपदस्य च काव्यायनेनोपादानात् । नार
दः । राजा तु धार्मिकान् भ्यान्निदृष्ट्या तु परीक्षितान् । व्यवहारधुरं वेदुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव । धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुली
नाः सत्यवादिनः । समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासद इति । पुङ्गवा इवेति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः । मदनरत्ने तु सङ्गवा
इति पठित्वा सङ्गवाच्चतमवृषभा इति न्याय्यातम् । कल्पतरुर्वापि सङ्गवा इति एव पाठः । ब्राह्मणपुरोहितः ससम्य इति पूर्वादा

Digitized by Google

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १२ ॥

तस्मात् । अथ सम्यानाम्बलावबलम् । याज्ञवल्क्यः । नृपेणाधिकताः पूगाः श्रेष्ठयोश्च कुलानि च । पूर्वपूर्वे गुरुर्ज्ञेयं व्यवहारं
विधेयमिति । नृपेणाधिकता व्यवहारदर्शनेनियुक्ताः । पुगाः समूहाः । भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थान
वासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम् । श्रेष्ठयोर्नानाजातीनामेकजातीयकर्मापजीविनां संघाताः । हेडावकतां बूजितकुविन्दचर्च
काशदीनाम् । कुलानि जातिसम्बन्धिवन्धूनां समुदायाः । अनेषां यत्पूर्वपूर्वपाठक्रमेण प्रथमावगतन्ततद्गुरुबलवद्वेयं व्यव
हारिणं व्यवहारविधेयव्यवहारनिर्णये कार्यम् । उत्तरोत्तरं निर्णीतो व्यवहारः कुदृष्टबुद्ध्यार्थिप्रवर्धनो रन्यतरस्यापरितो
येन पाधिकतपर्यन्तमप्यवर्तते । मनुपूर्वकत उत्तरोत्तरं निरकरद्वयम् । नारदेन पुनर्नृपाधिकतनिर्णीतो नृपसंविधेय
वर्तत इत्युक्तम् । कुलानि श्रेष्ठया यश्चैव गणश्चाधिकतान्दृष्टः प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरमिति श्रेष्ठपदेष्टव्यं प्राप्ति
वाकोपलक्षणं नृपाधिकतापेक्षया तस्याधिकत्वात् । तथा च नृपाधिकतकृतः प्राङ्निवातः सविधेयत्वं नृपसंविधेयवर्तत इ
त्यर्थः । तत्र नृपगमने सोत्तरसंभ्येन सज्ञापूर्वः सह संवत्स व्यवहारे निर्णीयमाने यदि कुदृष्टवादीपराजितस्तदपि मुख्यं
सौदंध्यः । यदि जयति तदा पूर्वसंभ्या दृष्टव्यं यथा शास्त्रेण च दृश्यते । ननु पूगादीनां व्यवहारदृष्टत्वं मे वा संभ्या वि । कुतश्च
बलावबलम् । तथा हि राजनियोगेन वा व्यवहारदृष्टत्वं नोपपन्नं तन्मये सदा । नाहुः सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन प्राङ्निवातः पुन
हितामाय सम्यानां सहायत्वेनैव नियोगाविनात् । न द्वितीयः प्रजापालनाधिकतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारश्चेधनाद
न्येषां स्वातन्त्र्या सम्भवात् । अथ पूर्वापन्यत्वे वैश्विकशिल्पप्रभृतिष्वन्यादिभिर्व्यासवृत्तस्यादिष्वनेः पूर्वापन्यादिनरीत्या स
यत्वेन नियोगावगमात् वणिगादिव्यवहारदृष्टत्वं पूगादीनां राजनियोगेनैव विमतन्तम् । तथा सति राजप्राङ्निवातमिदं
तन्नैरपेक्ष्ये स दृष्टत्वाभावात् सर्वव्यवहारदृष्टत्वं प्राधान्येन व्यपदेशाभवंतीति न्यायेन तयोरेवेति कुलादिदृष्टो व्यवहारः
नैतद्व्यनुपपन्नं दृष्टत्वाभावात् । भूद्वयत्वेन च ज्येष्ठेति निवेधात् पूगादीनां प्रायः भूद्वयतदधमप्रतियोगसंख्यत्वेन प्रति

निधितयापिकेवलानांतद्रष्टव्यभावादिति । अत्रोच्यते । मास्तुतेषां व्यवहारदर्शनेकैवल्यंतथापि वणिगादिव्यवहारेतेषां
 भियोगाद्वाजादीनामपितत्रतत्प्रत्ययेन निर्णयकत्वात्तत्कृतप्राधान्यमादायतत्कृतत्वव्यपदेशसम्भवात्कुदृष्टबुद्ध्याप्रवृत्त्यपुन
 र्व्यवहारप्रवर्तनायबलाबलंतेषामनेनवचनेनोच्यतेऽन्यथास्यवचनस्यनिर्विधयतापद्युत । वस्तुतस्तु । अद्वयतेतवर्षेयदि
 यनेनप्रतिबिम्बप्रतिनिधिभावानामपिपूगादीनाम्पूगादिव्यवहारेप्रतिप्रसवः । प्रतिनिधिभावस्यव्यासादिवचनेरभियोगावि
 शेधातकियतइति । प्राङ्निवाकवक्तैवल्यमपिवक्तुंशक्यतइतिनिकांचिदनुपपन्नम् । बृहस्पतिस्त्वमुमेवार्थस्फुटयति । तथाचा
 ह । राज्ञोयेविदिताःसम्यक्कुलश्रेणिगणादयः । साहसन्ध्यायवर्जानिकुर्युःकार्थ्याणि तेनृणाम् ॥ कुलश्रेणिगणाध्यक्षाःप्रो
 क्तनिर्णयकारिणः । येधामग्नेनिश्चितस्यप्रतिष्ठातृत्वेनेतरः ॥ विचार्यश्रेणिभिःकार्यकुलैर्यन्नविचारितम् । गसौश्रेण्यविस्था
 नंगणाज्ञानन्नियुक्तैः ॥ कुलादिभ्योऽधिकाःसभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकःकृतः । सर्वेषामधिकोराजाधर्म्यत्वेननिश्चितम् ॥
 उक्तमाधममध्यानिर्विवादानांविचारणात् । उपर्युपरिबुद्धीनाञ्चरन्तीश्वरबुद्धयइति ॥ कुलादिपदार्थाव्याख्याताःगणा
 द्यःपूगपठ्यायः । आदिपदेनसभ्यादियहणम् । नियुक्तकाःसभ्याः । साहसाख्यं व्यवहारपदम् । युक्तिश्चानेयम् । कुलादी
 नांज्ञायादिरूपाणान्दक्षिण्यादिनान्यथादर्शनमपिसम्भाव्यतइतिकुदृष्टत्वोद्भावकवचनेनराजादीनामसंवःश्रेणीनामुदासी
 नतयाततोवलवत्ता । पूगानान्त्वेकस्थानवासमाचसम्बन्धेपिभिन्नजातितयाभिन्नवृत्तितयाचततोपिमियोनपेक्षत्वादौदास्याह
 वत्वम् । नृपाधिकृतानान्तुततोपिनिःसम्बन्धतयाशहापरोक्ष्याधिकृतानांराजभयादपिपक्षपातदाक्षिण्याद्यसम्भवइति
 पूगेभ्योबलत्तरत्वम्प्राङ्निवाकस्यपुरोहितामात्यानाञ्चसुतरांप्रागुक्तहेतुद्वयादाधिक्यम् । नृपस्यसाक्षादेव नृपाणांप्रजापालना
 धिक्कारद्विपक्षपातकोभूतदोषाधिक्यादन्यायंकुरुतेयदिपतिःकस्तानिरोद्धुंक्षमइतिन्यायेप्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्पष्टदोषभया
 दवश्यमपक्षपाततासम्भवतीतिसर्वतोबलवत्तरत्वम् । बुद्धितारतम्यमपिवृहस्पतिवचनेस्पष्टमिति ॥ ७ ॥ अथकेषांचित्तु

॥ वी० मि० ॥ मयिभिन्नानामपि सभावस्थानानि रूपायते ॥ काव्यायनः ॥ कुलशीलवयोवृत्तैर्विभवद्विरमत्सरैः । वशिष्ठिभिः स्यात्कतिपयैः कुलभू-
 ॥ व्य० ॥ तैरधिष्ठितम् । अधिष्ठितं सदृशं प्रकमात् । कुलभूतैर्वृत्तैरिष्यर्थः । तेषामुपयोग्यश्चोक्तस्तेनैव । आत्मशेवशिष्यस्तु च कर्त-
 ॥ १३ ॥ व्यादर्शित इति । गणकलेखकबाध्यापाकाख्याराजपुरुषाणामपि सभावस्थानमाह । कार्यकथनमुखेन बृहस्पतिः । नृपोधि-
 कतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाङ्गमुस्तपुरुषाः साधनाङ्गानि वैदश । एतद्दशंगङ्गारख्यस्यामध्यस्थपार्थिवः । न्या-
 यान्प्रत्येकृतमतिः सासभाध्वरसंमिता । दशानामपि चैतेषां कर्मप्रोक्तं पृथक्पृथक् । वक्ताध्यक्षोऽष्टपः शास्त्रासभ्याः कार्यपरी-
 क्षकाः ॥ स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानन्दमन्त्रया । अपथ्यार्थैरिह रण्याधोऽनुवृत्तवित्तुधयोः । गणको गणयेदर्थं लिखेद्व्यायश्च
 लेखकः । पुर्यार्थे सभ्यानयनं साध्याश्च स्तपूखः । वृत्त्यादलक्षकैरक्षेदर्थं प्रत्यर्थिनैः सदा । एषां मूर्ध्नि नृपोगानां मुखं
 बाधितः स्मृतः । बाहू सभ्या स्मृतिर्हस्तौ अंगे गणकलेखकौ । हेमाङ्गं दुदृशौ हृत्पदादौ स्तपूखस्तथेति । अबाधितताश्च
 क्षणद्वयं प्राश्विको गृह्यते । एतत्करणं सभारूपं शरीरं दशान्गमित्यर्थः । यस्यां सभायां शरीरतुल्यायाम्पार्थिवः क्षेत्रज्ञ इ-
 बाध्यसाधितान्कवः । अनेन क्षेत्रज्ञः शरीरमिव सांगां सभां रजाधिराजान्तर्यामिव सर्वचरितानि पश्यंस्तदनु रूपस्य कवस्य
 भोक्ता दाता च भवतीति सूचितम् । स्तपूखश्चक्षुः बृहस्पतिरेवाह । आकारशेरक्षसे च साध्वार्थं प्रतिवादिनाम् । सभाधी-
 नः सद्यवादो कर्तव्यस्तु स्तपूखः । अयं च साध्यपाचनामाशूद्र एव । तथा च वासः । साध्यपाकस्तु कर्तव्योऽसाध्यस्तथा
 धकः । कामायातोऽष्टः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थित इति । गणकलेखकौ चेदृगुणयुतौ कर्तव्या विन्याह बृहस्पतिरेव । शब्दाभिधानत-
 त्तज्ञे गणनाकुशलोऽशुचो । नानाविपिहो कर्तव्योऽसाह गणकलेखकौ । व्यासोऽपि । चिस्तन्धज्जोतिर्यामिहं स्फुटं प्रणयकारकम्
 । श्रुताध्ययनसम्पन्नश्च कङ्कारयेत्पुः । स्फुटचेखं त्रियुज्जीतशब्दलाक्षाणि कंशुचिम् । स्फुटाक्षरं जितकोधमसुखं सद्यवादि-
 नं । चिस्तन्धज्जोतिर्यामिहं संहितास्थविभेदयुक्तं यज्ज्योतिः शास्त्रं तद्वेदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमिद्युक्तैर्गणको द्विजातिस्तथा

इच्छया स्नेहकोपि द्विजातिस्तथाह चर्या स्नेहकोपि मृगः शास्तेति यदुक्तं तदर्थं दण्डवधदण्डयोः शक्यं कल्पनियमाद्यैः ।
 बाग्दण्डधिउदण्डे तु प्राङ्मुखाकेनापि कार्ये । दण्डप्राप्तेनैव ध्यवधे चर्या एवाधिकारात् । बाग्दण्डधिगदण्डयोस्तु दमन
 मात्रार्थत्वादनियमः । तथा च बादनिर्ययद्वारा जात्रास्त्रास्त्राश्च वज्रश्रुत्यभिधायोक्तनेनैव धिगदण्डस्त्वयबाग्दण्डे विप्रायतौ नौ
 स्मृतौ । अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायत्तावुभावपीति प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठितसभास्येस्तु सभ्यो निर्णयमावहन्तो परिमितम् । पूर्ववत्
 तान् कचिदपि दण्डेनेवा मनधिकारात् । सर्वैरङ्गकः सभास्तारोपियासेनोक्तः । अर्थिप्रत्यर्थिनैः सभ्या स्नेहकः प्रेक्षकाश्रयः ।
 धर्मवाक्ये रज्जुयतिसभास्तारयितामियात् ॥ अथ चानुर्वर्त्येयः कश्चिद्विशेषानभिधानात् । स्मृतिचन्द्रिकाकारमते तु श्रुतं यत्ने
 नवर्जयेदिति । यत्तद्यह्णोद्यातिशयकीर्तनाच्चैवार्थिकएव ॥ ७ ॥ अथादेयानादेयास्त्यवहारविवेकः । याज्ञवल्क्यः ॥
 ममोन्मत्तार्थे व्यसनिवालभोतादियोजितः । असम्बद्धतश्चैव व्यवहारेन सिद्ध्यति ॥ ममोमदनीयद्रव्ये सङ्ख्यादेन विहितं
 असन्निपातग्रहसम्भवेनोपहृष्टउन्मत्तः । आर्तथाधिबिकलः । व्यसनमिष्टवियोगानिष्टसम्बन्धजनितं दुःखमज्ञानव्यासमी
 । बालोऽप्रपन्नव्यवहारः । भीतो भयाकुलः । आदिग्रहश्चित्तविक्षेपकारणानामन्येवामप्युपसंग्रहार्थम् । एतेर्योजितः कृतो
 निर्णीतइमियावत् । एतैः सह योजितइति वा । एतेष्वर्थिप्रत्यर्थिभावमापन्ना इत्यर्थः । तथा सम्बन्धकृतोपि । अर्थिप्रत्य
 र्थिसम्बन्धरहितैस्तदीयचेष्टितानभिज्ञैः कृतो निर्णीतसौः सह कृतो वा व्यवहारेन सिध्यति कृतोपि निवर्तते । प्रवृत्तश्च तादृशैः स
 ह निर्णयत्वेन नोपादेय इत्यर्थः । तथा सम्बद्धत्वमुदासीनत्वं सभ्यानां गुण एव । अनुदासीनेषु पाधिसम्भवात् । अतएव रि
 यैमित्रे च ये समाङ्ग्युक्तमिति वाच्यम् । असम्बद्धपदस्य देशादिसम्बन्धरहित्यपरत्वात् । व्यवहारनिर्णयस्य च देशाभावाच्चानु
 रोधित्वात् । तथा च तदानभिज्ञनिर्णीतस्तदनभिज्ञार्थप्रत्यर्थिको वेत्यर्थः । पर्यवस्यति द्वितीयव्याख्याने तु सम्बन्धाभावा निश्चये
 संशयाभावेन तादृशव्यवहारस्यानुपादेयत्वौचित्यात् । पुरस्कारविरुद्धश्च यश्च सहा विवर्जितः । अनादेयो भवेद्वा दोषमविद्वि

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १४ ॥

रुदाहृत इत्यस्याप्ययमर्थः । पुरं राष्ट्रं विरुद्धं यत्र नगरे राष्ट्रं च यावत्स्थापुस्ततो तद्विशेषापादको व्यवहारेनादेयः । पौर-
जानपदक्षीभापादकत्वात् । केनचिन्निमित्तेन प्राचीनोपि राजा स्वराष्ट्रे प्रतिविद्धः सोऽपि राजा स्वराष्ट्रे प्रतिविद्धः सोऽपि राजा स्वराष्ट्रे
गप्रसङ्गाद्भाङ्गीकर्तव्य इति । यत्तु स्मरन्ति । गुरोः शिष्योऽपि पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारे न सिध्य-
तीति । तत्र गुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यंतिक व्यवहारानुपादानपरत्नमवति । तेषामपि धनिकाधर्मणत्वादिनाव्यवहारानि-
वृत्तेरप्रवृत्तत्वात् । न च गुरुत्वा शिष्यत्वापि पुत्रत्वादिप्रयुक्तव्यवहारानादेवतापरमिदमिति वाच्यम् । तादृशस्याप्यनादेय-
त्वे निर्णयाभावे प्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् । न चाप्रसक्त्यानुषादमात्रमनादेयत्वाभिधानमिति युक्तम् । प्रसक्तेस्तत्त्वान्तथाहि ।
भार्यापुत्रश्च शिष्यश्च शिष्यो भ्राता सहादरः । प्राप्तापराधास्ताऽघ्रास्युरज्वावेणुदलेन वा ॥ पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोर्ममाङ्गे क-
थञ्चन । अतोऽन्यथानुग्रहान्नाप्रस्यौ चौरकिल्बिषम् । शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ वेणुविदलाभ्यां तदनुभ्यामन्येन घ्नन् राजा शा-
स्य इत्यादिभिर्मनुगौ तमादिवचनैः शिष्यस्य शासनप्रकारविशेषनियतमादानादिक्रमेण गुरुर्यदि महतादण्डेनोत्तमाङ्गे शि-
ष्यकोपावेशवशात्ताडयति तदा स्मृत्याचारव्यपेतमार्गेण गुरुणा धर्षितः । शिष्यो वैयान्याङ्गमाधिकरक्षम्यविशति चेत्तदण्डपी-
रुध्यरूपं व्यवहारपदमभवतीति वक्तुमनर्हम् । तथा दायभागप्रकरणे वक्ष्यमाणभूर्यापितामहोपात्तेत्यादिवचनापिताम-
होपार्जितभूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्यसाम्ये यदि पितामहे विषमविभागादिचिकीर्षति । तदा पितापुत्रयोर्दायभागाख्यविवा-
दपदमादाय व्यवहारः प्रसज्यमानो नापह्नेतुं शक्यः तथा । दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च याधौ सत्प्रतिषेधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ताना-
कामो दातुमर्हतीति वचनात् । दुर्भिक्षादिनिमित्तं विनैव यादस्त्रीधनं भर्ता गृहीत्वा व्ययीकरोति । तथा च याचमानो विदुमान-
धनोऽपि शपान्नप्रत्यर्पयति । तदर्थो दानपदमादाय जायापत्योरपि व्यवहारप्रवृत्तिः केन निरोद्धुं शक्या एवं स्त्रीपुंश्चर्मस्य वि-
वादपदोपादानेन तु तयोरेव व्यवहारः आवश्यकः । तस्मान्नन्यविषयत्वात् दृष्टादृष्टव्यवहारपदान्तर्गणनामन्वादिस्मृतिषू-

नमःप्रलपितमेवस्यात् । स्वामीभूयोस्तुव्यवहारेवेतनादाननिरूपणेवक्ष्यते । गर्भदासादीनधिकृत्य च । यच्चैवास्वामिर्न
 कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स्वामिमुचेतपुत्रभर्गलभेतचेति ॥ नारदेकैसादृशानानेधान्दास्यादमोचनेपुत्रमा
 गादानेचस्वामिनासहविवादोदुर्वारः । तस्मादिदं वचनं गुर्वदिभिः सह शिष्यादीनां व्यवहारकरणे लोकद्वयेन शेषः
 निन्दावहत्वादमुत्रनरकजनकात्वादित्येत्परमेव । राजादिभिस्तु नायमुचितो व्यवहारः ॥ **गुर्वदिभिः सह व्यवहारः शिष्यादी**
 माणा अपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा ते वा यथाशास्त्रनिर्णयकरणमदोष एव । **गुर्वदिभिः सह व्यवहारः शिष्यादी**
 नामनादेयो राज्ञेयभिधानात्पुत्राद्युनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोष इति ध्येयम् । गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभूयकौ । ए
 तेषां समवेतानां व्यवहारेन विद्युते ॥ इति मदनरत्नधृतवृहस्पतिवचनमप्येतदभिप्रायकमेव । मदनरत्नकल्पतरुरत्नाक
 रेणुतुराजायथाकथञ्चिदर्थमाकलय्य विवादोपशमं कुर्यात्तत्प्रतितरलेखकपूर्वकं विचारं कुर्यादिति व्याख्यातन्तदसत् । कथं
 चिदर्थानाकालनेचतुष्याद्यवहारप्रवर्तनस्यावश्यकत्वात् । पूर्वप्रदर्शिततात्पर्यवर्णनमन्तरगत्यभावात् । एकस्य वज्रभिः सा
 र्धं स्त्री साम्प्रैव जनस्य च । अनादेयो भवेद्वा दोधर्मविद्भिर्हृदा हृतः । इति नारदवचनम् । तस्यापि भिन्नार्थैरनेकैरेकस्य युग
 पद्यवहारेनादेय इत्यर्थः । गण्डव्यं हरेद्यस्तु संविदं संघयेच्चयः । एकघ्नताम्बूहनाद्येत्यादिस्मरणाद्गण्डव्यवहारिण एकस्य
 वज्रभिस्तुडितस्य वागणेन ताडयितुं भिन्नसहैकार्ये युगपदपि व्यवहारस्य युक्तत्वात् । भिन्नार्थैरपि क्रमेणापि व्यवहारादर्शनेन
 तत्तदर्थानिर्णयप्रसंगात् । प्रतिज्ञादोषा अपि वक्ष्यमाणास्तद्व्यवहारमादेयत्व एव पर्यवस्यन्ति ॥ ७ ॥ अथ सवृष्टकसमाप
 नेः कार्यं निरूप्यते । तत्रावेदयितुः प्रश्नप्रकारमाह । काव्यायनः । कालेकार्यार्थिनमृच्छेत्प्रणतम्पुरतः स्थितम् । किंका
 र्येकाचतेपीडामाभैषीर्वृहिमानव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्टः कार्यं यथावेदयेत्तन्प्रकारमाह
 । याज्ञवल्क्यः । स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्वाधार्थितः परैः । आवेदयति चेद्वाज्ञेयव्यवहारपदं हितमिति ॥ चेदिदमेव नयदिकेन

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १५ ॥

चिन्निमित्तेन समावेदे येन हि न बलाद्वा दयेदित्युक्तम् । तथा च मनुः । नेत्यादयेन यद्वाट्यै राजानायस्य पूर्यवति । पिता
महोपि । न तु पश्येत्समुप्रेक्ष्य स्वयं वा पुरुषेण वेति । नारदोपि । न तु राजा वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः । उत्यादयेन कार्याणि
नराणां विधादिनाम् ॥ तयोत्पन्नमपि कार्याणि शातत्सवन्धिमावाऽनिवेदितं यच्चिदवगम्यापि न राजादिभिर्बलद्वा द
नीयमित्यप्याह मनुः । न च प्रापितमन्येन यसेदर्थं क्व यच्च मेति । अन्येनासम्बद्धेन कथञ्च न रागलोभादिना । अर्थं क्वार्थेय
सेत्सवशं कुर्यात् । अतएव पितामहः । नरागेन लोभेन न क्रोधेन यसेन्नृपः । परैरप्राप्तिता नर्था न्न चापि स्वमनीवयेति । परैः
कार्यैस्तत्समृद्धैः कार्यैः सम्बन्धाः पुत्रभ्रात्रादयः । योनभ्रातान च पितामहपुत्रेन नियो गच्छत् । पार्थवादी दंड्यः स्याच्छ्रवणारेषु
विब्रुवन् ॥ इति नारदवचनात् । अर्थिना संनियुक्ते वा प्रार्थयिष्येति पितृणां । योयस्यार्थे विवदते तयोर्जयः परजयौ । इति का
त्यायनवचनाच्च । पितामहो मुमर्थे स्पष्टमाह । पितामातासु हृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोपि वा । यदिकुट्युरुपस्थानं वा दत्तं न प्रव
र्त्तयेदिति ॥ यः कश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगाद्येन केनचित् । तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्य हितं तस्मिन्मिति ॥ अनिवेदितामांदा
नापवादमाह स एव । क्लान्तिनापराधाश्च पदानि नृपतेस्तथा । स्वयमेतानि गृह्णीयात्पुत्रपुत्रावेदकैर्विनेति । क्लान्त्याह स ए
व । पथिभङ्गीपराक्षेपी प्राकाशे परिलङ्घकः । निषामस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च । परिखापूरकश्चैव राजा छिद्रप्रकाशकः
। अन्तःपुरं वा सगृहं भासडागारं महानसम् । प्रविश्य निपुक्ते यो भोजनञ्च निरीक्षते । विण्मूत्रश्चेष्वातानां क्षेप्ता कामां मृषा
यतः । पत्यङ्गासनबन्धी चाप्ययस्थाननिरोधकः । राज्ञीतिरिक्तवेषश्च विधृतः प्रविशेत्तु यः । यश्चापहारेण विशेद्वेलायाम्
शेवच । शय्यासने पाटुके च शयनाशनो ह्यहो । राज्ञ्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समीपतः । राज्ञो विद्विष्टिसेवी चाप्यदत्तविहिता
सनः । वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः । स्वयं याहेतां बलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः । अनियुक्तः प्रभाषी च नृपाको शक
एव च । एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशो बगुण्ठितः । विचित्रिताङ्गसम्भी च परीधानविधूनकः । शिरःप्रच्छादकश्चैव च्छिद्रांस्ते

वस्तुतत्परः । आसङ्गो मुक्तकेशश्च घ्राणकणौ क्षिप्रदर्शकः । दन्तोल्लेखनकश्चैव कर्णनासाविशोधकः । वस्त्रान्येतानि च स्वा-
 शङ्खबन्धनपञ्चनिधाविति । राज्ञः शय्यायां शयननदीयासुनोपवेशनन्यादुकारो ह्यनुमितिर्नो गच्छति । वस्त्राभर-
 णयोश्चैवेत्यत्रापि स्वयं ग्राहेण परिधायक इति योज्यम् । परिधायपदं समासान्तर्मतमपि बुद्ध्या निष्कर्षणीयम् । **स्मृतम्**
 न्द्रिकाकारस्तु वस्त्राभरणयोश्चैव वा दन्तग्राहक इति शेषमाह । तद्वेयम् । पूर्वव्याख्यानेनोक्तैः शेषाद्याहारस्यायुक्तम् ।
 मुक्तकेश इति द्विः पाठो संयतकेशमुण्डितकेशयोः समावेशार्थः । अपराधानाह नारदः । आश्रयं धनकर्तारः स्त्रीवधो वर्य-
 शंकरः । परस्त्रीगमनञ्चैव्यगर्भश्चैव पतिं विना ॥ वाक्पातु मवाच्यावदण्डपातु मवाच । गर्भस्थपातनञ्चैवेत्यपराधा-
 दशैव विनि । पदान्याह पितामहः । उच्छृणी सस्यघाती चाप्यग्निदश्च तथैव तु । विधं सकः कुमार्याश्च निधानस्योपभो-
 कः । सेतुकण्टकभेत्ता चक्षेत्रं सञ्चरकस्तथा । अस्य च्छेदकश्चैव गरदश्च तथैव च । राज्ञो द्रोहप्रकर्ता च तन्मुद्राभेदकस्त-
 था । तन्मन्त्रस्य प्रमेता च वद्धस्त्वचविमोचकः । भोगदण्डौ च गृह्णाति दानं विक्रयमेव च । पटहाद्यो यथाच्छादो द्रव्यमस्त्वामि-
 कश्चयत् । राजा बलीरुन्मुखश्चैव गविनाशनम् । द्वाविंशतिपदान्या ऊर्ध्वपक्षेयानि पण्डिता इति । सन्तानि ह्यन्य-
 यरधान्यदानि च राजानो वेदितान्यपि । स्वयङ्कथञ्चिज्ज्ञात्वा विचारयेत् । यदा तु स्वयं ज्ञातुमशक्नु सदा स्तोभकश्च कश्चा-
 रज्ञात्वा विचारयेत् । स्तोभकश्च कश्चैव पमुक्तकाद्या वनेषु । शास्त्रेण निन्दितमन्त्रार्थी मुखो राजा प्रचेदितः । आवेदयति
 यत्पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः । नृपेण विनियुक्तो यः परयो वा न वेदयेत् । नृपस्य ह्यवयवे ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृत इति ।
 शास्त्रेण निन्दितमन्त्रादिकम् । अर्थो मुख्यः प्रत्येकं नृपस्य धनकर्मप्रयोजनक इति यावत् । राजनियोगानपेक्ष एव यः पर-
 पराधं राजेति वेदयति । सः स्तोभको यस्तन्निषेधो न विवेदयति स सूचको ह्यतथोर्भेदः आवेदकेनैव विधेन न वेदनं क-
 र्त्तव्यमित्याहोशना । सः शास्त्रेण नृपरीयश्चैव मुक्तकेशश्चैव वस्त्राभरण- । वाहनस्योपवासगोवदण्डमवाप्नुयात् इति । मुक्तक

॥ त्रि० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १६ ॥

च्छेदतिमाधवीयपाठः । विनीतवेद्योवदेदिति तत्पर्यम् । तदावेदकवचनं लेखकः फलकादिपुरुषाद्याहया लिखेदित्याह
नारदः । रगादिनामदेकेनकोपितः करणे च देत् । तदोमितिलिखेत्सर्वे लेखकः फलकादिष्विति । करणे धर्माधिकरणे ।
ओमित्यनेन यथावेदितन्तथैव लिखेदित्युक्तम् । लिखनान्तरकृत्यमाह । काव्यायनः । एवम्पृष्टः सयद्वृथात्सुभ्यैश्च
ह्यणैः सह । विचार्यकार्ये न्यय्यच्चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्राम्बानि क्षिपेत्तत्र पुरुषस्यासमादिशेदिति । न्याय्यं न्याया
दनपेतं मया जन्मान्तरे स्मैदन्नमृष्यं यन्नप्रत्यर्पयतीति इत्यादि बद्धिचारुधोग्यं यन्नभवतीत्यर्थः । तस्मिन्नावेदके पुरुषं साध्यपा
चनामानम् । आह्वानार्थमभियुक्तस्त्वर्थ्यात् । तथा च बृहस्पतिः । यस्याभियोगं कुरुते तत्त्वेनाशङ्कया यवा । तमेवाह्वानये
द्राजामुद्रया पुरुषेण वा ॥ उत्तरदाने तस्यैवाधिकार इति भावः । काव्यायनः । अधिकारे अभियुक्तस्य नेतरस्यास्य सङ्गतेरि
ति । इतरस्याभियुक्तदेकार्थभिन्नस्य । असंगतेरसम्बन्धात् । अभियुक्तानामपिकेषाच्चिदनाह्वानमाह । स एव । अकल्प
बालस्य विरिषि मस्वक्रियाकुलान् ॥ कार्यतिपाती व्यसनी नृपकार्योत्सवाकुलान् । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यामाह्वानयेत्पुनः
। अकल्पो व्याधितः । विषमस्यः सङ्कटापन्नः । क्रियाकुलो नित्यनैमित्तिककर्मकरणययः । कार्यतिपाती । यस्य तदानीमा
गच्छेत्तोगुरुतरकार्यहानिः । व्यसनी । इष्टवियोगादिजन्यशोकवान् । मत्तो मदनीयसेवनेन च्युतमतिः । उन्मत्ते यहा
द्याविष्टः । प्रमत्तस्तदानीं सर्वत्रानवधानवान् । आर्त्तविषादवान् । भृत्यग्रहणमस्तत्त्वोपबन्धम् । अतएव नहीनपक्षां
युवतिङ्कुले जाताम्प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमाङ्गन्यान्ताज्ञातिप्रभुकास्मृता । इत्यत्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानम्यति विद्वत्सुत
आणान्तासामाह्वानमाह । स एव । तदधीनकुटुम्बिनः सैरिण्योगशिकाश्चयाः । निष्कुलायाश्च पतितास्तासामाह्वानमि
ध्यत इति । नारदः । निर्वैष्टुकामो रोगार्त्तयियश्चर्यवने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन सजकार्योद्घातस्तथा । गवां प्रचारे
गोपाबाः सस्यावापेक्षवीवक्षाः । अस्तिपनश्चापितक्तालं आयुधीयाश्च विमहे । अप्राप्तव्यवहारश्च दूतोदानोखोन्मुवती विव

मस्याश्च नासाध्यानचैतानाह्वयेनृपदति । निर्वैष्टुकामो विवाहेऽनुमुखः । एते च काजान्तराह्वानाः यदा तु तत्काचा
 ह्वानमावश्यकान्तराह्वानादियत्प्रतिनिधयः । इदमाह वृहस्पतिः । अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीवालरो गिणाम् । पूर्वोत्तरं
 देहभुर्नियुक्तो यो यवानरः । बन्धुः पुत्रादिस्तस्य पार्श्वे वादित्वाभावात् । नियुक्तस्य तत्त्वादेव । प्रतिनिध्याह्वानेन यदि नति
 र्वाहः कालातिपाता सहत्वञ्च यत्र च प्रतिनिधिकरणप्रतिषेधस्तत्र यथा कथञ्चिदकल्याणह्वानमाह वृहस्पतिः । काचन्देयश्च
 विज्ञाय कार्याणाञ्च बलावचम् । अकल्यादीनपि शनैर्यथा वैशह्वानपयेनृपः । ज्ञात्वा भियोगं येऽपि सूर्यने प्रव्रजितादयः । तानप्य
 ह्वानपयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् । गुरुकार्येषु आह्वानपयेदिति सम्बन्धः । निमित्तसप्तमोच्यम् । गुरुकार्यनिमित्तमाह्वान
 ययेदित्यर्थः । अकोपयन् संत्वयन् । प्रतिनिधिप्रतिषेधं च चिदाहकात्यायनः । ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वेगनागमे । अ
 न्येषु चातिशयेषु प्रतिवादी न दीयते ॥ मनुष्यमारणे स्तेये परदारभिमर्शने । अभिध्यमद्ये चैव कन्याहरणदूषणे ॥ पा
 र्श्वे कूटकरणे च पदोद्गते चैव च । प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्तापि विवदे त्वयामिति ॥ पुनस्तेयग्रहणं सर्वथा ब्रज प्रतिनिधि
 प्रतिषेधार्थमिति मदन्तरत्नाकरः । पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसंदिशान्तुर्वर्णस्तेयपरमिति नुबयम् । प्रतिवादी यदि
 तिवादिनोऽप्रतिनिधिरीदृशेषु गुरुकार्येषु न आह्वानमिति नृपः । राजाह्वानमतिक्रामतो दण्डो बृहस्पतिनोक्तः । आह्वानो यत्र
 गच्छेदप्यहं भुवन्वितः । अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डमुपकल्पयेत् ॥ अभियोगभेदे तदण्डभेदस्तु कात्यायनेनोक्तः ।
 आह्वानस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनात् । तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ होने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शताव
 रः । गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यपञ्चशतावरः । गुरुकार्येषु नित्यञ्चाशक्तद्वानि विशेषणादापन्नानागमने दण्डो नास्तीति क
 यितम् । कासेन तु सप्तमुक्तम् । पशून् लोकहते देशे दुर्भिक्षाधिपोडिते । कुर्वीत पुनरह्वानदण्डेन परिकल्पयेत् । आपन्ना
 वमन्नागमनासम्भवहेतुभूतं विवक्षितम् । आवेदनाय जिमिषना कृत्वा वेदनेन वा कार्यान्तरवैयर्थ्यादिना राजाह्वानविवक्षितं

॥ वी० मि० ॥ वेराजशपथादिनाप्रतिवादिनः प्रतिशेधश्चासेधापरपर्यायः कार्यइत्याह काव्यायनः । उत्पादयतियोहिं सान्देयम्भानप्र
 ॥ व्य० ॥ यच्छति । याचमानायदौः शौल्यादाकृष्यो सैन्धपाज्ञया ॥ आवेद्युत्तुन्तेपेकार्थमसन्दिग्धेप्रतिश्रुते । तदासेधंप्रयुज्यीतया
 ॥ १७ ॥ वदाह्वानदर्शनमिति । प्रतिश्रुतेविचार्यत्वेननिश्चितेप्रतिज्ञातेच । नारदोपि । वक्तव्येऽर्थेनतिष्ठन्तमुक्तामन्तश्चतद्वचः ।
 आसेधयेद्विवादार्थीयावदाह्वानदर्शनमिति । वक्तव्येनिर्णीतये । आसेधस्यचातुर्विध्यमाहसएव । स्थानासेधःकालकृतःप्र
 वासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विधःस्यादासेधोनासिद्धस्तंबिलंघयेत् ॥ स्थानासेधोयावन्निर्ययमस्मात्स्थानात्पदमपिनचलितं
 व्यमित्यादिरूपः । कालासेधःएतावन्तंकालद्वार्यान्तरंनकरणीयमनिर्णीयामुं व्यवहारमितीदृशः । निर्णयावधिविदेशग
 मनन्नकार्यन्त्येत्येवंविधःप्रवासासेधः । देशकालावधिरहितोनिर्णयमात्रावधिकःस्नानादिकर्मनिरोधःकर्मणासेधकचिदासे
 धनिषेधस्तेनैवोक्तः । नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तम्परासेधमुक्तामन्नापराध्रुयात् । आसिद्धस्याप
 राधाभावमुखेननिषेधोक्तः । दुर्देशेतिमाधवीयपाठोदुर्देशादुरवस्थेतिनित्यार्थः । अतएवासेधामर्हासेधएवप्रयुतदण्डउ
 क्तः । काव्यायनेन । आसेधयंस्त्वनासेधंरक्षाशस्यइतिस्थितिरितिनारदोपि । यस्त्विन्द्रियनिरोधेनव्याहारेच्छादनादि
 भिः । आसेधयदनासेधैःसदस्त्रोन्नततिकमम् । सएव । आसेधकालआसिद्धआसेधयोतिवर्त्तते । सविनेयोन्यथाकुर्वन्नासे
 द्वादण्डभागभवेत् । काव्यायनः । आसेधयोग्यआसिद्धउत्कामन्दण्डमर्हति । अनासेध्याउक्तास्तेनैव । वृक्षपर्वतमारूढा
 हस्त्यश्वरथनौस्थिताः । विषमस्थाश्चतेसर्वेनासेध्याःकार्यसाधकैः । व्याध्यार्त्ताव्यसनस्थाश्चयजमानास्तथैवचेति । निर्व
 ष्टुकामइत्याद्याह्वाननिषेधप्रसंगेनासेधकर्मपिनारदवचनप्रागलेखि । बृहस्पतिरपि । शास्त्रोद्वाहोद्युतोसेगीशोकार्त्ता
 न्मत्तबालकाः । मत्तोवृद्धोभियुक्तश्चण्डपकार्योद्युतोव्रती । आसन्नेसैनिकःसंख्येकर्षकोवापसंयहे । विषमस्थाश्चनासेध्याःस्त्री
 सनाथास्तथैवचेति । संख्येयुद्धे । वापसङ्गहइत्येकबद्धबोद्धे । तथाचवीजवापेतसंयहेचेत्यर्थः । स्त्रियःसनाथाश्चेत्ययमपि

Digitized by Google

॥वी०मि०॥

॥ १० ॥

॥ १५ ॥

ज्ञापकानुसरणमन्यथाप्रसङ्गादित्युक्तम् । केचित्प्रतिभुवेनमाह्वाइत्याह । कात्यायनः । नस्वामीनचवैशत्रुःस्वामिनाधि
कृतस्तथा । निरुद्धोदण्डिनश्चैवसंशयस्थोनकत्रचित् । नैवरिक्खीनरिक्तश्चनचैवात्यन्तवासिनः । सजकार्यनियुक्ताश्च
येचवैप्रजितानराः । नाशक्नोर्धनिनेदातुन्दण्डंशस्तेचतत्समम् । नाविज्ञातोयहीतव्यःप्रतिभूःस्वक्रियांप्रति । रिक्खीभ्रात्रादिः
। रिक्तोनिर्धनः । अन्यन्तवासिनेनैष्ठिकब्रह्मचारिणइतिमिताक्षरदिषु । अन्यत्रवासिनइतिपठित्वादेशान्तरवासिनइ
तिमदनरत्नेव्याख्यातम् । अविज्ञातोविशेषतोपरिचितः । याज्ञवल्क्यः । भ्रातृशामयदम्पत्योःपितुःपुत्रस्यचैवहि । प्राति
भाव्यमृषंसाध्यमविभक्तेनतुसृतम् । नारदः । साक्षिन्प्रातिभाव्यश्चदानंयहृष्टमेवच । विभक्ताःभ्रातरःकुर्युर्नविभक्ताः
परस्परम् । इदमपिटुष्टार्थम् । तथाप्रतिभूभेदाज्जकार्यश्चर्णादानप्रस्तावेवक्ष्यते । प्रतिभुवेयद्युत्ताभोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर
न्यतरस्यतदाकिंकार्यमिष्यपेक्षितश्चाहकात्यायनः । अथचेत्प्रतिभूर्नास्तिकार्ययोस्तुविवादिनः । सरक्षितोदिनस्यान्तेदद्याद्भू
त्यायवेतमम् । भृष्यायसजपुत्रायरक्षकावसाध्यपात्ताख्याय । अथैकत्वमविवक्षितम् । वादिनइत्युपलक्ष्यंप्रतिवादि
नेपि ॥ ० ॥ अथव्यवहारपादाःप्रतिज्ञादयःप्रस्तूयन्ते । तेचत्तारः । परस्परमनुष्ठाशांस्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्वाच्याय
ह्यवस्थानंव्यवहारउदाहृतः ॥ भायोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिःक्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तुचतुष्पादभिधीयतइति
वचनात् वृहस्पतिः । भाषापादोत्तरपादौक्रियापादस्तथैवच । प्रत्याकलितपादश्चव्यवहारश्चतुष्पादइति । कात्यायनो
पि । पूर्वपक्षश्चोत्तरपक्षश्चप्रत्याकलितमेवच । क्रियापादश्चतेनायश्चतुष्पात्समुदाहृतः ॥ वृहस्पतिः । मिथ्यायांचतुरःपादाप्रव
वस्तन्दनेतथा । प्राङ्म्यायेचसतुहोयोद्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु । तृतीयतुरीयपादयोःसम्प्रतिपत्तावसम्भवान्द्विपात्त्वमिति । अथ
विज्ञानयोगिना । साध्यसिद्धिस्तत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोति । विपरीतमतेन्यथेतियोगीश्वरोक्तेर्जयपक्षजयावधारणन्तस्त्रयस्य
तुर्यपादःइत्यभिधायोत्तरभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनेःकस्यक्रियास्यादित्यादिपरमर्शक्षयस्यप्रत्याकल्पितस्ययोगीश्वरेण

व्यवहारपादवेदानुकेर्व्यवहृतसम्बन्धाभावाच्चनयवहारपादेत्वमित्युक्तम् । अपरकैस्तुसाध्यसिद्धिपदेनप्रत्याकलितमेव
 वाच्यम् । यदाह । अत्रसिद्धिशब्देनसम्बन्धानामर्थिप्रत्यर्थिजयपरजयोपायभूतप्रमाणस्येदंशाखतःप्राप्नोतीतिविचारका
 साम्यमर्शप्रत्याकलितादिशब्दाच्चउच्यतेसिद्धिफलत्वादिति । प्रागुदाहृतकायायनवचनमुतत्रसर्वोदितवान् ।

मर्शप्रत्याकलितपरमेवनिर्णयपदमुपचारादित्याह । इतरथापूर्वादाहृततद्वचनविशेषः स्यात् ॥ ७ ॥ तत्रप्रतिज्ञावादि
 कस्यादिवर्षेक्षिते । नारदः ॥ राज्ञेकुर्व्यात्पूर्वमावेदनंयस्तस्यज्ञेयःपूर्ववादेविधिज्ञैरितिपूर्ववादःप्रतिज्ञा । पूर्ववादिकस्यैवप्र
 तिज्ञावादिनेत्यस्यापवादमाह । सख । यस्यवाभ्यधिकापिडाकार्यवाभ्यधिकम्भवेत् । तस्यार्थिवादोदात्तव्योनयःपूर्वनिवे
 दयेत् ॥ अर्थवादप्रतिज्ञा । बृहस्पतिः । अहम्पूर्वकयायातावार्थिप्रत्यर्थिनौतथा । वादोवर्णानुपूर्वैर्याह्यपीडामवेक्ष्य
 वेति । मनुष्यः । अर्थानर्थवमैवध्वाधर्माधर्मैश्चकेवलौ । वर्णक्रमेणसर्वाणिपश्येत्कार्याणिकार्यिणाम् ॥ ब्राह्मणादीनांयु
 गपद्धर्माधिकरणम्याप्राप्तंवर्णानुक्रमेणब्राह्मणस्यादौततःशत्रुयस्येत्येवमादिक्रमेणचतुष्पाद्यावहारःप्रवर्तनीयोरज्ञापीडा
 धिककार्यगौरवेचेदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यतदानपूर्वावेदनक्रमोतापि वर्णक्रमः । यदानुसर्वेसवर्णास्तदात्रावेदनक्रमः ।
 युगपदावेदनेसमानवर्णत्वेसमानपीडत्वेचससभ्यःसभापतीच्छुर्योर्तनिर्गलितोर्थः ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञालक्षणमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ प्र
 त्तिज्ञाप्रतीतिःप्रत्यर्थितस्यायतःपुरतोलेखंलेखनीयंससभ्येनसभापतिना । यथावेदिनम्पूर्ववेदनमनतिक्रम्ययेनप्रकारेणावे
 दनसमयेस्ववचनंलेखितंनयैवप्रत्यर्थिसमक्षमापिनपुनरन्यथा । तथासत्यन्यवादेनमङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादीत्यादिहोन
 सक्षणेवक्ष्यते । प्रागेवार्थिनास्तप्रतिज्ञाकार्यस्यनिर्गलितकथंवाच्येसममर्शकमित्याशङ्कानिरासकम् । समामसेति । संवत्

॥ वी० मि० ॥ रमासपक्षतिथिद्वारार्थं प्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिर्दिशद्ये। पानैश्चद्रव्यसंस्थानज्जातिवृत्तयग्रहणादिस्थानवेलाक्षमालिंगा
 ॥ व्य० ॥ दिभिर्यथोपयोगश्चिह्नितमितिकार्यमात्रमावेदनकालेलिखितमधुनोपयुक्तविशेषं सहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः ।
 ॥ १७ ॥ आदिशद्यग्रहणादिचकात्यायनञ्चाह । निवेशकालं वर्धे च मासं पक्षं तिथिं नया । वेलाभ्युदयस्थितिस्थानं जात्या कृती वयः
 । साध्यप्रमाणं द्रव्यसंख्यनामतयात्मनः । रक्षाचक्रमशोनामनिवासं साध्यनामच । कमात्पितृणां नामानि पीडा माहर्तृदा
 यकौ । क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संख्यकीर्तयेत् । कालोधनप्रयोगादिकालः । वर्धे पञ्चलिखनकालीनं मासपक्षतिथयोषि
 संघावन्दतादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला । प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः । विषयोन्तर्वेद्यादिदेशः । स्थानं विवादास्पदीभूत
 गृहादियामादि । आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः । वयस्तारुण्यादि । प्रमाणं निवर्तनप्रस्थादि । आत्मनो रक्षाचक्षेत्रादिभो
 गकालीनाम्बुवचनन्तदीयपिचादिप्राप्त्यर्थे । निवासोनिकटगृहादिः । पितर्यर्थे प्रत्यर्थिने स्त्रियः । पीडाप्रतिभू प्रभृतीनाम्बु
 निकादिहता । आहर्ताप्रतिग्रहादिविषयवस्तुनिश्चिनेता । दायको दानविकेतादिः । क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः । परेपभो
 गाद्युपसर्गसहनचिह्नानि ॥ ७ ॥ अन्यस्तु बोधसंग्रहकारेपि । अर्थवद्गर्भसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदम्
 कृतार्थानुबन्धिच ॥ प्रसिद्धमविरुद्धं निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविशेषिच । वर्धेर्नृमासपक्षाहो
 वेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावदान्मप्रत्यर्थिनामच । परात्मपूर्वजा
 नेकगजमा मभिरंकितम् । क्षमालिङ्गात्प्रीडावत्कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते रज्जेतद्वाघेत्यभिधीयते । इति अर्थवत्
 । प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तम् । अल्पाक्षरप्रभूतार्थत्वादिगुणयुक्तम् । परिपूर्णमध्याहारद्वानपेक्षम् । अनाकुलमसन्दिग्धा
 क्षरम् । साध्यवत् । साधनीयार्थयुतम् । वाचकपदम् । गौणलाक्षणिकपदरहितं । प्रकृतार्थाविशेषिप्रागावेदितार्थेन सहस
 र्वादि । प्रसिद्धलोकप्रसिद्धनतिकान्तं । अविरुद्धम्पुनरुपप्राड्विवाकरजाद्यविरुद्धम् । पूर्वापरविद्वां व्यवहारिकधर्मा

विशुद्धम् । निश्चितसंशयरहितं । साधनक्षमं । साधनार्हम् । संक्षिप्तं शब्दादम्बरशून्यं । निखिलार्थनिरवशेषवक्तव्यार्थप्रति
पादकम् । देशलोकाविरोधि । मध्यदेशीयममुकक्षेत्रम् । शरत्कालीननाम्नकसहस्रचमदोयमपहृतमित्यादिदेशकालवि

रोधकम् । परात्मनोः प्रतिवादिवादिनोर्यैर्पूर्वजापित्रादयस्त्वयः अनेकज्ञानः क्षत्रादिभूतिकासीतसुखादाममरीक
नयुक्तम् । अर्थवत्त्वादीतिदेशकालविरोधित्वमर्थप्रार्थनामवेति सर्वत्र भाषायामवश्यम्भावात् । नैर्विनासस्य निर्देशसि

द्धेः पूर्वोक्तानुयनयावत्पुण्यज्जन्तेतत्रतावन्त्येवनिवेशनीयानिसर्वाणि सर्वत्र दृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वोक्तानां कालानां
वृद्धिर्नद्वैगुण्यादिविवादेन प्रतियहकयादिपौर्वापर्यवादेवोपयोगः । देशप्रदेशस्थानमामाह । हर्तृदायकयोरात्मादिपू
र्वजरादिनाम्नां च स्यात्क्षेत्रादिविवादेषु । साध्याख्याजात्याकारवयसाञ्चैर्य्यादिस्वाम्यविक्रयादिविवादेषु । प्रमाणसं

ख्योर्मैयर्तुलनादिद्रव्यविवादेचैर्य्यादिविवादेच । क्षमालिङ्गानामुपेक्षितपरोक्षभुज्यमानभूम्यादिविवादे । आत्मपीडाया
ज्जराकृपितर्क्षादिविवादेव मन्यदसूत्रेयम् । अतएवाशयादाह । कात्यायनः । देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च

जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणक्षेत्रनामच ॥ पितृपैतामहश्चैव पूर्वजानुकीर्तनम् । स्यावरेषु विवादेषु दृष्टानि निवेशयेदि
ति । एतेष्वान्तत्रोपयोगित्वात् । हरितेपि । आसनं शयनं यातना संकासं मनोमयम् । धान्यमश्वमयं यच्च द्विपदञ्च चतुष्प
दम् । मणिमुक्ताप्रवालानि हीरकारूप्यकाञ्चनम् । यदि द्रव्यसमूहः स्यात्संख्याकार्य्यतदैवतु । यस्मिन्देशे च यद्द्रव्यं तेन माने
नमीयते । तेन तस्मिंस्तदा संख्याकर्तव्या व्यवहारिभिरिति । मानसंख्या शब्दावत्रान्योन्योपलक्षणम् । अत्रैतावद्विवाक्षितं यत्र या
वदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेश्यं भाषापत्रे । अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्वात्तात्पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशाद्दृष्टार्थतापत्तेरिति
॥ ॥ कात्यायनोऽर्थतएवाह । देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षेनादेय इच्छते । क्रिया
प्रमाणम् । मानं साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वेक्तपक्षलक्षणरहितानामपक्षाभासत्वमर्थविज्ञानथापिनारदादिभिः स्पष्टार्थे

॥ श्री० मि० ॥ प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः । अकार्यमर्थहीनं स्वप्रमाणगमवर्जितम् । लेख्यं हीनं अधिकं भूषणं भाषाया उदहृतम् । एतां सु-
 ॥ व्य० ॥ एव विवृतवान् । अर्थसाधारणो यो को सम्बन्धो यानियुक्तकः । लेखयेद्युक्तभाषार्थमन्वयार्थमन्विदुर्विदुः । गणकार्यमेको वाच-
 ॥ २० ॥ द्युसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेखयेद्युक्तभाषायामित्यर्थः । ब्रह्माक्षयमिति देवात्को धात्वापि वदेत्तु यः । साध्यं च मोचयेत्पञ्चाद-
 र्थहीनान्मुतां विदुः । उक्तं साध्यवादिना यस्यान्यज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः । गणिते तु लिखिते मेयेतथाक्षेत्रगृहादिषु । यत्र
 संख्याननिर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता । संख्यानं संख्येति व्युत्पत्त्या संख्याशब्देन गणनं नो लनं मामानं परिग्रहः । विद्युया प्राप्ति-
 धीर्बन्धं कीर्तकमागतम् । न मेवं लिखते यमसम्भावात्सादनायमा । सममासस्तथापक्षस्थितिर्वास्तयैव । यत्रैतानि न लि-
 ख्यंते लेख्यं हीनान्मुतां विदुः । अवश्यं यद्यत्र पूर्वाङ्गीकृत्या लेख्यं न दृष्टव्यं लेख्यहीनेत्यर्थः । लेखयिष्यातुतां भाषामनिर्दिष्टेतथो-
 मरे । निर्दिष्टे साक्षिणः पूर्वमधिकान्तां विनिर्दिशेत् । साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणं । व्युत्क्रमादत्राधिक्यन्तेनाप्राप्तकालता-
 फलिता । यत्र स्यात्तु यथा पूर्वनिर्दिष्टं पूर्ववादिना । सन्दिग्धमेव लेख्ये ममृष्टा भाषान्मुतां विदुः । उभयमूर्वमिति पाठे पक्षश्च
 यमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः । काव्ययनः । अप्रसिद्धं निरुवाधनिर्णयः प्रयोजनम् । असाध्यं वा निरुद्धं वा प-
 क्षाभासं विवर्जयेत् । अप्रसिद्धमाह । बृहस्पतिः । न केनचित्कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा । फलसहस्रस्य षष्ठ्येव
 मपहृतमिति । मदीयं शशविषाखं गृहीत्वानप्रयच्छन्तीत्यदि अप्रसिद्धमिषाह विज्ञानेश्वरः । बृहस्पतिना विदमसाध्यादाहर-
 णमुक्तं न च वक्ष्यते । निरुवाधनिरूपद्रव्यमस्मिन्मन्दिरदीप्यमानदीपकप्रकाशेनायं स्वमन्दिरेव्यवहरतीति प्रभृतिनिरर्थम-
 भिधेयहीनं मदीयं क्वचिदप्युक्तं गङ्गादशं गृहीत्वानददातीत्यादिविज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात्स्वमन्थानिरर्थकपदार्थः प्रती-
 यते । यथाह । स्वल्पापराधः स्वल्पार्थः । निरर्थक इति स्मृतम् । एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायां । अहमनेन सस्मितमीक्षि-
 तः । मामकोशिक्षातेनापहृतेत्यादौति । निष्प्रयोजनं यथा यन्नेव दत्तोऽप्यङ्गुष्ठमिधौ सुखरमधीत इत्यादिमिताक्षरं स्मृतिच-

निरर्थकयोदाहतम् । वृहस्पतिना तथैव लक्षितम् । कार्यवाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजन इति । सर्वप्रकारान्तरेणापि
निरर्थकनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् । कुसोदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारनिरर्थकः । वाक्यार्थादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः ।

कुर्यात्कृतं मृदातन्मृतिमिच्छतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारहीनानिरर्थकः । वाक्यार्थादिभिर्हीनानिरर्थकः । वाक्यार्थादिभिर्हीनानिरर्थकः ।

इत्येतत् । असमाख्यमसाध्यतन्मपक्षमाहुर्मनोविणः ॥ यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राङ्निवाके यज्ञजनि । पुरेण्ये विरोधस्या
संभवात् । इत्यकालत्वान्नसाध्यादिसम्भवेत्यलत्वान्नदिव्यमिति । मूकेनाहं शप्त्वादि विरुद्धमिति । पुरेण्येदिवि
रुद्धमर्पाविरुद्धपदेन व्याख्यायज्ञाविवर्जित इत्यादि स्मृत्यन्तरञ्च न दर्शयत योदाहततन्च पूर्वमस्माभिरनादेयमव्यवहार
निरूपणे लोभितम् । अन्येपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहतवचनोक्ता ज्ञेया । यथाभिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निर
र्थकः । अतीतकालो विद्वष्टः पक्षो नादेय इच्छते ॥ यथास्थानानिवेशेनैव पक्षार्थकल्पना । शस्यते तेन पक्षः सभिन्नक्रम
उदाहृतः ॥ व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति यावत् ॥ व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थावोधकः । प्रकीर्णार्थोऽसंकलि
नार्थः ॥ मूलमर्थम्परिव्यज्यतज्जुगोयत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः । भूतकालमतिक्रान्तद्रव्यत्रयवर्हिचि
ख्यते । अतीतकालः पक्षो सौप्रमाणे सत्यविस्मृतः । यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यभिन्नकालविमर्शनम् । विमृश्यते क्रियाभेदात्सप
क्षो विद्वष्ट उच्यते ॥ भूतसाधनं मूलभूतं साधनत्वेन वर्जितः । भूतकालः साध्यकालः । अन्यानपि पक्षाभासानाहस एव । अ
न्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च । आकुलन्तु भवेत्स्त्रेयं क्रियाचैवाकुला भवेत् । साधनं सहसाध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् ।
उक्तिक्रमविहीनत्वात्सोपि पक्षो न सिध्यतीति । विरुद्धा विरुद्धा वयर्थे निवेशितौ । एकस्मिन् च दृश्येते तं पक्षन्दूरत

॥ वी० मि० ॥ स्यजेत् । परस्परविरुद्धानियः पदानि निवेशयेत् । विरुद्धपदसंकीर्णाभावात्तस्य न सिध्यतीति । यत्तु । पुरश्च विरुद्धश्च
 ॥ व्य० ॥ यश्च राजा विवर्जितः । अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षे न सिध्यतीति स्मरणात्तस्यायमर्थः । राजा विवर्जितो राजत्यक्तश्रुत्तादिविध
 ॥ २१ ॥ यकर्णादानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न सिध्यतीति । मदीयारूपका इयन्नो नया वृद्ध्यानेन गृहीताः सुवर्णश्च यद
 स्पर्शस्ते मयानिक्षेपीकृतमयमिदं मदीयक्षेत्रं मपहरतीत्यनेकपदविवयस्यापि पक्षस्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे तत्तन्निर्णयाभावात्
 प्रसंगेन युक्तिविशेषात् । बद्धप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामन्तदपि गृह्णीयाद्राजा तच्च बुभूत्सयेति कात्यायनबन्ध
 नविशेषाच्च । तस्माद्युगपत्पक्षाभासतेत्येव रमणीयम् । अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्वत्पदसम्बद्धम् । हिरण्यरूपकवा
 सांसिधानेन मत्तो वृद्ध्या गृहीतान्यस्य हस्ते मयानिःक्षिप्तान्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युगपदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्ट
 त्वात् । साध्यं च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः । न्यायं सन्नेच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम् ।
 न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षे न सिध्यति । न्यायं स्वमित्यनेन ममेतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि प्रतिबन्धमुखतोऽपि लक्षिता ।
 अन्यायं वेत्यनेन ममेदमपहरतीत्यादिविधिमुखता प्रदर्शिता । बृहस्पतिरपि । प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितं
 म् । निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षम्पक्षविदो विदुरिति । प्रतिज्ञादोषैः प्रतिज्ञासंन्यासादिभिर्मुक्तं रहितम् । ते च दर्शिताः प्रा
 क् । साध्यं साध्यार्हम् । प्रत्यार्थधर्म्मविशिष्टधर्मवचनमितियावत् । सत्कारणान्वितं स्फुटदोषरहितहेतुसहितम् । नि
 श्चितं सन्देहाजनकं वाक्यरचनायुक्तं नुस्वयमेव निश्चितं विप्रतिपत्तावर्थनिश्चयाभावात् । लोकसिद्धं व्यावहारिकधर्म्मावि
 रूढम् । अतएव मनुः । सत्यानभावाभवतियस्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता । बहिस्त्वेद्वाच्यते धर्म्मान्नियताद्यावहारिकात् । प्रतिष्ठि
 ताप्रसिद्धत्वादित्येव निर्मुक्तादिभाषाप्रतिज्ञाव्यावहारिकधर्म्माविरुद्धाच सत्यायाह्यानभवति राजादीनामित्यर्थः । भवदेव
 स्तु । यत्र श्रुतमात्रमेव सति लोकानां सम्प्रत्ययस्तुल्लोकसिद्धन्तेन निर्धनकृतो लक्षादिसंख्यधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचख्यौ तद्वा

धरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनैवतादृशपक्षस्यनिराकरणात् । प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैवगतार्थः । अयञ्चपक्षः प्राक्पाण्डुलेखं
 भूमिफलकादौकारयित्वाशोधितः पञ्चात्यत्रेलेखनीयः । तथाचवृहस्पतिः । अधिकाञ्छातयेदर्थान् न्यूनाञ्चपरिपूरयेत् ।
 भूमौ निवेशयेत्तावद्वावदर्थौ विनिश्चितः । शान्तयेदुद्वेपेत् । भूमाविति पाण्डुलेखयोग्याधारेण पक्षक्षणात् । अतएवाह । स
 एव । पूर्वपक्षं स्वभावोक्तम्प्राङ्निवाको भिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलकेततः पत्रे विशेषितमिति । स्वभावोक्तं न भयादुपाधिना
 क्तम् । यासोपि । पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । ऊनाधिकान्तु संशोध्य पञ्चात्यत्रे निवेशयेत् । शोधनञ्चोत्तरयोग्य
 तावधिविधेयम् । न ततः परमनवस्थापत्तेरदृष्टार्थतापाताच्च । तथाच नारदः । शोधयेत्पूर्ववा दन्तुयावनोत्तरदर्शने । अव
 ष्टभ्यस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनम्भवेत् । अवष्टभ्यस्योत्तरयोग्यस्य स्वार्थं प्रगल्भत्वात्पक्षदोषगुणहानादानाभ्यां शोधयितुमश
 क्तस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सम्यैरेव संशोधनीयः । यथाह वृहस्पतिः । अभियोक्ता प्रगल्भत्वाद्भक्तुमोत्सहते यदा । सम्यैस्तु शोध
 नन्तस्य कार्यमर्थानुरूपतइति । यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरं दत्वापयन्ति सभ्यास्तदा रगाल्लोभाद्भयाद्वापीत्याद्युक्तदण्डेन स
 भ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः । प्रवर्तनीयो राज्ञेति तात्पर्यम् । यदा त्वार्थं प्रत्यर्थिनोर्हर्षेण पाठव्यस
 कीयलेखकद्वारा तौ भाषोत्तरे लेखयतः । सचान्यतरपक्षपाते नान्यथा लिखत्यन्यरत्नगङ्गाचौरवद्दण्डाद्व्याहकाव्यायनः । अथ
 दुक्तं लिखेद नन्यद्वोर्ध्वार्थं प्रत्यर्थिनां वचः । चौरवच्चास्येत्तन्नुधार्मिकः पृथिवीपतिरिति । अत्र चास्येदित्युक्तेस्तत्प्रयोजनम्पुनस्ता
 दृशकार्यवृत्तिनिरोधे ॥ स्मृतितत्त्वे तु चौरवच्चास्येदित्येव पठितम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तलक्षणः पक्षश्चतुर्विधः । तथाच वृहस्पतिः । शं
 काभियोगस्तत्त्वञ्चलभ्येर्ध्वार्थं नन्तथा । वृत्ते वा देपुनर्न्यायः पक्षे ज्ञेयश्चतुर्विधः । चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च । च
 तुर्ध्वनिर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥ भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तत्त्वन्तत्त्वार्थदर्शनम् । लभ्येर्ध्वार्थं नमो हस्तथा वृत्ते पुनः कि
 येति । नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता । तद्भानौ हीयते वा दीतरं स्तामुत्तरे भवेत् । उत्तरउत्कृष्टो विज

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २२ ॥

येति यावत् । यद्यपि न्यायाख्यपञ्चावयववाक्यान्तर्गतप्रतिज्ञास्वरूपं साध्यधर्मविशिष्टधर्मवचनमात्रतथाप्यत्र सत्कारणान्ति
तमित्युक्तत्वात्सहेतुकसाध्यविशिष्टधर्मवचनं प्रतिज्ञेति गम्यते । हेतोश्च पक्षभूताऽधमर्णादिनिष्ठत्वात्तद्वनंगीकृतं क्रियापा
देन सिध्यतीति ध्येयम् । तथा सति स्थापनानुमानप्रयोगएव प्रतिज्ञा । प्रतिस्थापनानुमानप्रयोगएव चोत्तरमत्र पर्यवस्य
ति । अतएव स्मृत्युक्ता उभयाभासा यथा यथमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिद्ध्यादिनियतस्थानहेत्वाभासादिष्वेव पर्यव
स्यन्ति । ततश्च त्वं शतं म ह्यन्धारयसि । षट्शब्देन मन्त्रो गृहीततावद्धनत्वादिति भाषाशरीरम् । नधारयाम्यगृहीतत्वात्प्रति
दत्तत्वाद्देव्यादुत्तरशरीरम् । अत्र च न साधुशब्दनियमस्तदनभिज्ञानामन्वार्थिप्रत्यर्थित्वदर्शनात् । बोधकास्तु येषां येषां
प्रसिद्धास्तैरेव भाषा लिखनीयम् । प्रतिवादिसभ्यादीनां तदभिज्ञत्वे भाषाद्वयादुभिज्ञैस्तैरेव बोधनीया इत्यादौ ह्यम् । अतएव
वविष्णुधर्मध्यापनेपि साधुशब्दनियमान्नारद उक्तः । संस्कृतैः प्राकृतैर्वाकैर्यैः शिष्यमनुशेषतः । देशभाषादुपायैश्च बोधये
त्तु गुरुः स्मृत इति । इति प्रतिज्ञोपादेनिरूपितः ॥ ● ॥ अथोत्तरपादेनिरूप्यते । तत्र निर्दोषायां भाषायां निश्चिततदर्थेन
प्रत्यर्थिनोत्तरन्देयम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ विनिश्चिते पूर्वपक्षे या ह्याया ह्यविशोधिते । प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरना
नः । विनिश्चिते संशयरहितज्ञानगोचरीकृतार्थे विशोधितेऽतएव स्थिरीभूते लेखयेदिति वाचयेदित्यस्याप्युपपक्षं वाचनपूर्
वकत्वात्लेखनस्य । इदञ्चार्थसन्निधावेव लेखनीयमित्याह । याज्ञवल्क्यः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ । श्रु
तो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना सः श्रुतार्थस्तस्येति कर्त्तरि षष्ठी । तेन लेख्यमिति । पूर्वावेदकोर्ध्वं पूर्वपक्षादुत्तरं पश्यत्युत्तरं पू
वपक्षोपमर्दकमुच्यते यथा हनुर्नारदप्रजापती । पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलं । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं न द्विदे
विदुरिति । पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थं । सारं न्याय्यम् । असन्दिग्धं सन्देहजनकनानार्थादिशहरहितं । अनाकुलं पूर्वा
परविरुद्धम् । अव्याख्यागम्यमप्रसिद्धदेशभाषाभिधानेनाप्रसिद्धार्थपददुस्मिष्टविभक्तिसमासव्यवहितयोजनात्प्रवधारण

कल्पनाविपरीणामसाध्याहारमिधानेनवायत्तुष्टव्याख्याननेनदुर्गमार्थेनभवति । हारीतोपि । पूर्वपक्षार्थसम्बन्धमनेकार्थ
 मनाकुलम् । उपयुक्तमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च । सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकान्तसम्भवम् । अर्थिअव्यमगूढार्थन्देय
 मुत्तरमीदृशमिति । अनेकार्थमनेकेऽर्था उपयुक्ताविशेषणादयोयत्रतत्रथा । नन्वेकार्थपदयुक्तस्यसन्दिग्धत्वेनदुष्ट
 त्वात् । अनाकुलमुक्तार्थम् । उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनेत्वं । अव्यस्तानिव्यव्यासयोजनानपेक्षाशिपदानियत्रतदव्यस्तपद
 म् । व्यापकम्परिपूर्णां । नातिभूरिअनुपयोगिव्यस्तुरहितम् । सारभूतत्वासन्दिग्धत्वेव्याख्याते । स्वपक्षैकान्तसम्भवम् ।
 स्वपरिगृहीतपक्षएवैकान्तेननियमेनसम्भवतिनकथञ्चिदपिपक्षान्तरकक्षामवगाहतेतत् । अन्यद्व्यक्तार्थम् । शाब्ददर्पा
 दिभिर्यदोत्तरंनददातिप्रतिवादीतदाकथञ्चित्ससभ्यप्राङ्निवाकेनराज्ञेउत्तरंदापनीयमित्याह । बृहस्पतिः । पूर्वपक्षेयथा
 र्थेन्तुनदद्यादुत्तरन्तुयः । प्रत्यर्थीदापनीयःस्यात्सामादिभिरुपक्रमैः । प्रियपूर्ववचःसामभेदस्तुभयदर्शनम् । अर्थो
 पक्रमेणान्दण्डस्ताडनं बन्धनन्तथा । उभयैश्चोद्यमानस्तुनदद्यादुत्तरन्तुयः । अतिक्रान्तेसप्तरात्रेजितोसौदण्डमर्हति ।
 उभयैर्मृदुभिस्तोवैश्चोपायैरित्यर्थः । कात्यायनः । यथार्थमुत्तरन्दद्यादयच्छत्रञ्चदापयेत् । मोहाद्वायदिवाशाख्याद्यन्नेना
 पूर्ववादिना । उत्तरान्तर्गतंवापितङ्गाह्यमुभयोरपि । मोहादिवशात्पूर्ववादिनाप्रागनुक्तमप्युत्तरान्तर्गतमुत्तरमिधानसम
 यएवप्रोच्यमानमुभयोरुत्तरवादिव्यवहारदर्शिनोर्याह्यंयहणार्हम्भवतीत्यर्थः । उत्तरलेखनोत्तरन्तुनप्राह्यमित्यर्थसि
 ङ्गमपिस्पष्टार्थमाह । सएव । उभयोर्लिखितेवाच्चेप्रारब्धकार्यनिर्णये । अयुक्तन्त्रयोब्रूयात्तस्मादर्थान्सहीयतेइति ॥
 ॥ अथोत्तरभेदाः । तत्रकात्यायनः । सत्यमित्योत्तरञ्चैवप्रत्यवस्कन्दनन्तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरंस्याच्चतुर्वि
 धमिति ॥ सत्यंसम्प्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनद्वारणोत्तरम् । व्यासः । साध्यस्यसत्यवचनंप्रतिपत्तिरुदाहृता । यथारूप
 कश्चतमह्यन्वारयसीत्युक्तेसत्यन्वारयामिदास्त्वामीतिच । यद्यपिभाषार्थस्यानिरुकरणादनुत्तरत्वमस्याभाति । तथाप्य

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २३ ॥

भियोक्तासाध्यतयोपन्यस्तस्यसिद्धत्वोपन्यासात्साध्यत्वनिश्करणादुत्तरत्वमस्यावसेयम् । तथाचस्मरणम् । अनुक्ताकारणं
यत्रपक्षवादीप्रपद्यते । प्रतिपत्तिस्तुसाक्षेयाकारणोदूषणं पृथक् ॥ कारणम्परेकहेतुदूषणं । वादीप्रत्यर्थी । कारणोकारणो
त्तरेपृथक्दूषणम्भवेदित्यर्थः । नचास्याःसिद्धसाधनत्वेनसदुत्तरत्वेपूर्ववादिनोनियहस्थानंस्यादितिशङ्क्यंइष्टापत्तेः । परं
जयेपिपूर्ववादिनोदण्डःपरंनभवतिअपगधाभावात् । वाचस्पतिस्तुतत्त्वनिर्णयनीयुकथायाःसिद्धसाधनस्यादोषत्वात्तन्नित्यहो
पीत्याह । नचैवन्धर्माधिकरणप्रवेशपक्षलिखनेपूर्ववादिनोवृथेतिवाच्यम् । प्राग्विप्रतिपन्नस्यानुतापवतःप्रत्यर्थिनःपश्चाद
पिसंप्रतिसम्भवान्सम्भिकरणोत्तरमिव । सम्भिकरणञ्चनिरूपयिष्यते ॥ ७ ॥ मिथोत्तरन्तुनधारयामीत्यादि । यथाहकाव्या
यनः । अभियुक्तोऽभियोगस्ययद्विकुर्यादपह्नवम् । मिथ्यातनुविजानीयादुत्तरं व्यवहारतइति ॥ व्यासोपि । मिथ्यास्यात्साध्य
निह्नुरितिरिति । साध्यस्यसहेतुकसाध्यस्यशब्दोत्तरतोवानिह्नवोमिथोत्तरमित्यर्थः । केवलसाध्यनिह्नवस्यसंप्रतिपत्तिभिन्नो
त्तरान्तरेष्वपिप्रसंगादितिवाचस्पतिः । तच्चिन्त्यं । सहेतुकसाध्यनिह्नवस्यतत्रापिसम्भवात् । तस्मादपह्नवमार्जकारणादुसं
बलितंमिथोत्तरम् । कारणप्राङ्लापसम्बलितन्तुत्तरान्तरेइतिवयम् ॥ ८ ॥ एतच्चमिथोत्तरश्चतुर्विधम् । मिथ्यैतन्नाभिजा
नामितदातत्रनसन्निधिः । अजातश्चास्मिन्तत्कालइतिमिथ्याचतुर्विधमितिवाचस्पतिः । अत्रचमिथ्यैतदितिकण्ठतोप
ह्नवो न जानामीत्यादिरर्थतः । अतएवाहकाव्यायनः । श्रुत्वाभाषार्थमन्यस्तुयदितन्मप्यतिषेधति । अर्थतःशब्दतोवापिमिथ्या
तज्ज्ञेयमुत्तरमिति । अत्रवाचस्पतिः । भाषार्थस्यसहेतुसाध्यस्यमिथोत्तरेणनिह्नवेपिहेत्वपह्नवांशएवस्वरूपासिद्धिरूपस्या
पनादोषः । साध्यापह्नवांशस्तुकारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयात्रांतर्भाष्यते । तथाहि । गृहीतत्वाद्धारणेभाषावादिनासा
ध्यउपन्यस्तेकालदेशविशेषगर्भायान्तस्यांमयानगृहीतइतिहेत्वभावशब्देनैवोच्यते । कालविशेषगर्भायान्तुतदानाहंजा
तइत्यर्थात् । देशविशेषगर्भायामपितदातत्रार्हनासन्निध्यात् । अतएवार्थिकभाषाप्रातिषेधस्त्रिविधःसोपादेशमि

योत्तरम् । आद्यस्तु केवलमिथोत्तरमिति । नचैवंग्रहणास्कन्दनयोरसन्निधानाजन्मनोरेवप्रतिपाद्यतास्तुकिमार्थं
 कायग्रहणापर्यन्ततात्पर्येणेतिवाच्यम् । यद्यपितदाजातस्तत्र संश्रुतथापिनगृह्णातितादृशं सर्वैवांग्रहणाभावादतः सन्निधा
 नजन्ममात्रस्यग्रहणाप्राप्तत्वाद्यापकाभावात् । चाप्यग्रहणाभावासिद्धेस्तत्कालीनजन्माभावसन्निधानाभावयोरेवग्रहणाभा
 वसाधकता । नह्यनुत्पन्नो गृह्णात्यसन्निहितोवेतिसम्भवतोतितावत्पर्यन्ततात्पर्यावश्यम्भावात् । अतएव सर्वस्मिन्नपिमिथो
 त्तरेस्थापकस्यग्रहणस्थापनायक्रियोपन्यासइत्याह । तत्रुक्तं । साध्यानालिंगितहेत्वभावमात्रोपन्यासेऽर्थान्तरत्वापात्ता
 त् । हेतुत्वस्यसाध्यनिरूपितत्वेनतदभावमुखेनसाध्यभावव्यवस्थापनएवस्थापनादूषणासम्भवात् । उत्तरान्तरव्यवच्छेद
 मात्रस्यादृष्टतार्थपक्षेऽपि । यत्रतुपूर्ववादिमः पित्रर्थादियग्रहणहेतुकधारणादिप्रतिज्ञातत्राज्ञानद्वारकसाक्षाद्वातदपह्नवोमि
 थोत्तरम् । तत्कालाजन्मतद्देशसन्निधानयोरेतदीययोस्तदीययोस्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात् । अतएवप्रकाशस्वामि
 कयेनाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपिप्रमापणीयमित्यभियुक्तस्मरणमपिसंगच्छते । अन्यथादूषणदत्तत्वाद्यनुपन्यासाददत्तत्वा
 दिप्रमापणमधिकंस्यात् । तेनतत्प्रतिपादनेदत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्ततत्त्वत्वास्कन्दकत्वादस्यप्रत्यवस्कन्दनरूपत्वात्तस्यैवतत्साध
 नापत्तैर्मिथ्याक्रियापूर्ववादइतिविरुद्धोव । इष्टापत्तावुच्यमानायांमिथोत्तरभेदत्वोक्तिविरोधान् । प्रत्यवस्कन्दनमामसत्त्वं
 गृहीतम्परन्तुप्रतिदत्तम्प्रतियहसत्त्वंवेत्यादि । यथाहनारदः । अर्थिनालेखितोयोर्यः प्रत्यर्थीयदितन्मथा । प्रपञ्चकारणं
 ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनंस्मृतमिति । प्रपञ्चस्वीकृत्य । यद्यपिभाषार्थस्यनसर्वोऽशस्वीकारोत्रसम्प्रतिपत्तिरपत्तेः । कारणोक्त्य
 नर्थक्यापाताच्च । तथाचग्रहणेनधारणेनतेनचप्रत्यर्पणीयत्वेसाध्यत्वेनप्रतिज्ञातेनग्रहणांशमभ्युपेत्यप्रतिदानेनप्रतियहादि
 नावाधारणम्प्रत्यर्पणीयत्वाभावम्प्रत्यर्थीसाधयति । मिथोत्तरादतएवास्यभेदः । तत्रभाषार्थस्यसर्वस्यापह्नवादत्रत्वेकदेशा
 नपह्नवात् । प्राज्ञायेतुयथायथमुभयसंभवइतिततोपिभेदः । तच्चतन्नविवक्ष्यामः । यत्तुप्राज्ञायोधार्थमाणत्वादिसा

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २४ ॥

मान्याभावज्ञापकः कारणोत्तरान्तुत्तुं सज्ञापकमिति तयोर्भेद इति वाचस्पतिनोक्तम् । ननु च्छम् । प्राङ्गुयेनापिकारणमुखे
नोभयोरपिज्ञापनसम्भवात् । तस्मादस्मादुक्तमेवभेदकं ज्ञायः । विविधञ्चैतत् । स्थापनाधिकबलन्तस्मबलवत्तदूत
बलञ्चेति । उदाहृतमेवाधिकबलम् । तच्चहिमह्यमयंशतस्यधारयः । प्रतिदेयतयामत्तेगृहीततावद्धनत्वादित्यादिभा
षायाद्भित्त्यातनादिस्यलेव्यभिचारवारणायेदानीं तनधारणाद्युर्थापत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनोवश्यं
हृदिस्यमास्थेयन्तथाचप्रतिदानाद्युपन्यासेनतदसिद्धिः । प्रत्यर्थिनोक्ताभवतीतिध्येयम् । कात्यायनोपिस्पष्टमाचष्टे । अ
र्थिनाभिहितोह्यर्थः प्रत्यर्थीयदितन्तथा । प्रपद्यकारणं व्रूयादाधर्त्यभृगुरव्वीत् । इति । आधर्त्यमधरन्नुर्बलन्मिति
यावत् । पूर्वपक्षस्येतिशेषः । पूर्वपक्षदौर्बल्योत्तरस्यप्राबल्यमर्थातुक्तम् । अतएवनारदः । आधर्त्यपूर्वपक्षस्ययं
स्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादेसाक्षिग्रहणंप्रमाणमात्रोपलक्षणम् । प्रदीपकस्तु । धार्यमाणत्वेकारणंगृहीतत्वंप्रपद्युच्य
त् । परिशोधनादिकमितिशेषः । अपरिशोधितत्वादिकञ्चस्थापनाहेतुविशेषणंकण्ठरवेणज्ञेयमित्याहुः । तन्न । व्यक्
हितयोजनाध्याहारयोर्विनाकारणमनुचितत्वात् । कारणमप्यपद्रोष्यन्वयेतमित्यस्यसाक्षात्क्षत्वेनानन्वयप्रसंगाच्च । अन्येतुप्रप
द्यस्थापनाहेतुमभ्युपेत्ययत्तत्तद्विपरीतवचनन्तत्कारणोत्तरमितिचित्तयपरमेवेदंवचनमिति वदन्ति । अत्राधिकसमबल
कारणोत्तरयोः स्थापनाया आधर्त्यसम्भवेनैतद्वाक्यस्यचित्तयविषयत्वायोगइति वाचस्पत्युक्तम् । दूषणङ्कारणोत्तरस्यनैविध्य
नदुक्तखण्डयद्भिरनुपदमेवोद्धरिष्यते । समबलमित्यभूर्भदीयाक्रमगतत्वादित्येकेनभावतेऽपरोपितदेवोत्तरयतिसाम्प्र
तिपक्षरीत्येति । दुर्बलंकारणोत्तरानुमयेयंविंशतिवर्षाबाधभूमिरमुकस्वामिकाधीनेतीभाषायांस्वामिनैवपञ्चवर्षाबाधम
प्याहितत्वान्मदीयेतिसाम्प्रतिपक्षरीत्योत्तरित आधौप्रतियहेकोतेपूर्वानुबलवतरेतिवचनादिदन्दुर्बलम् । अत्राधिकब
लेप्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारः प्रबलत्वसाधनाय । अन्ययोस्तु पूर्ववादिनएव । गुणवभिहितेहेतौप्रतिवादिकिया

भवेत् । दुर्बलेवादिनः प्रोक्तानुल्लेखैः पूर्वक्रियैव चेति स्मरणात् । कारणात्पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वमुपपद्यते । अतः क्रियासदा प्रोक्ता
 पूर्वपक्षप्रसाधिनी ॥ इतिकारणाद्वचनत्वात् । उत्तरत्वमुक्तमत्र । पूर्वपक्षबलवत्तु हेतुकां पूर्ववादिनः क्रियाम्प्रतिपादयित्वा
 कात्यायनेनोत्तरस्यापि बलवत्त्वं उत्तरवादिनः क्रियेत्युक्तमभवति । इदं वाचस्पतिमिश्रोक्तम् । व्यवहारतत्त्वकारभ्युपेतञ्चकार
 शोत्तरत्रैविध्यमयुक्तम् । वचनानारूढत्वाद्युक्त्यभावाच्च । तथाहि । अर्थिनालेखितइत्यादिनारदवाक्यस्याधिकबलकार
 णाविषयत्वेन किञ्चिद्बीजमस्ति । प्रत्युत तस्य तन्मात्रविषयत्वे त्रितयसाधारणकारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनान्तत्वाभावात्
 रूपाज्ञानप्रसंगः । भवताप्येतस्य त्रितयसाधारण्यभ्युपगमाच्च । समानबलोनवलविषयवचनान्तत्वाभावाच्च । यत्रोच्यते का
 त्यायनीये । अर्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थीयदितन्तथा प्रपद्यकरणां इत्यादिवाक्येनारदीयेवाधर्थे पूर्वपक्षस्येत्यादिवाक्येतावदा
 धर्थश्च दोषादानात्समोनवलकारणोत्तरे विषयो भवतु मतर्है तदेकवाक्यतयार्थिनालिखितोऽर्थः प्रत्यर्थी इत्यपिनारदवाक्यमधि
 कबलकारणोत्तरविषयमेवेति । तदबुद्धिपूर्वकम् । तथासतिनारदीयमेव वचनद्वयमनर्थकम्पुसञ्चतइतिसामान्यविशे
 षविषयत्वमेव तस्याभ्युपगन्तव्यम् । अस्त्वेवन्तथासतिसामान्यलक्षणानभिधानदोषोऽपि प्रतिक्षिप्तः । आधर्थ्येपितवचनयो
 रसूक्तयुक्त्योर्वचमात्रविषयत्वम् । समबलातिबलयोस्त्वाधर्थ्याभावात्तदक्षिप्तं लक्षणान्तरमूह्यमिति सर्वे सुस्थमिति चेन्न
 आधर्थ्यमुपमर्दे कत्वं वाद्युपन्यस्त्यहं गोकारेणाधारणादिकारणप्रतिदानाद्युपन्यासे तस्यैव साध्यत्वविर्भावे तदुक्तग्रहण
 योः प्रमाणोपन्यासानपेक्षत्वमेव । इदमेवाभिप्रेत्य कल्पतरौ लक्ष्मीधरेष्याह । आधर्थ्यं प्रमाणानर्हत्वं पूर्वपक्षस्येत्यर्थ इति ।
 अतएवकारणोत्तरवादिनीतिसामान्यतएवकारणोत्तरे प्रतिवादिन एव क्रियावक्ष्यते । तेन यच्च त्रितयसाधारण्यत्वमस्य वच
 सोन्यमतमुपन्यस्याधर्थ्याक्तिविशेषाद्विहितम् । तदप्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रमाणोपन्यासे तन्नामीचीन्यासामीचीन्यक्तं त्रैविध्य
 मुत्तरान्तरेऽपि पारमार्थिकं सम्भवत्येवेतिकारणोत्तरमात्रे तदभिधानमर्हन्तः पूर्ववत्त्रापि दुर्ज्ञेयम् । स्वस्वाभिमानेन तु पक्षोत्त

M

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २५ ॥

रयोः सार्वत्रिकमधिकवक्तव्यमेव । अन्यथा विवादाप्रवृत्तिप्रसक्तेः प्रमाणोक्तिप्रत्याकलितयोस्तद्विवेचनार्थयोरतएवोपयोगो
न्यथाधिकवलकारणोत्तरेतयोरनुपयोगाद्विपात्तप्रसङ्गः । संप्रतिपत्तिवत् । गुणवभिहितेहेताविद्यादेस्तुस्मरणस्यनका
रणोत्तरत्रैविध्येन क्रियाव्यवस्थापकत्वम् । कारणे प्रतिवादिनीतिसामान्यवचनसंकोचस्यनिर्युक्तिकस्यप्रसक्तेः किन्तु मिथ्या
द्युत्तरत्रैविध्येन । तथाहि गुणैर्पूर्वपक्षोक्तहेत्वभ्युपगमेन कारणोत्तरे कारणोपन्यासात्प्राज्ञाये चतदुपन्यासात्तयोः साध्यत्वा
विर्भावेवाद्युक्तसाध्ये साध्यत्वनिरोधानात्प्रतिवादिनक्रिया । दुर्वलेतूत्तरे मिथ्यास्ये भावरूपत्वेन भावप्रमाणाभावमात्रेण सिद्धेः
साध्यत्वानर्हे वादि साध्यस्य साध्यत्वात्तिरोधानात्तस्य क्रिया । नुत्येद्वयोरपि भावसाधकयोरर्थि प्रत्यर्थिनोः पूर्वक्रियापूर्वममे
दमितिवदनोन्यतरस्येत्यर्थः । इदञ्च साक्षिभूयतः सत्त्वित्यादिवचनं व्याचक्षाणानि पुनरुपपादयिष्यामः । कारणान्पूर्
वपक्षोपीतिकात्यायनीयन्तु प्रामाणिकत्वनिबन्धनपूर्वपक्षस्योत्तमत्वम्यतिपादतः यद्यप्यपूर्ववादिनः क्रियावाक्यान्तरेणोक्तातद्विष
यत्वेनाप्युपपद्यतइति न किञ्चिदेतत् । अतएव मिताक्षरकल्पतरुरत्नाकरमदनरत्नस्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरिदमुपेक्षितम्
॥ ० ॥ प्राज्ञाय लक्षणमाह । हारीतः । अस्मिन्नर्थे समानेन वादः पूर्वमभूत्तदा । जितोयमिति चेद्व्याप्राज्ञायः स्यात्तदुत्त
रम् । कात्यायनवृहस्पती । आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि । सोभिधेयोजितः पूर्वप्राज्ञायश्च स उच्यते इति । अतः प्रा
ज्ञायपदमन्वर्थम् । प्राज्ञायस्य च प्रागवस्थायां मिथ्याकारणान्यतरोत्तरोपादानेनैव व्यवहारप्रवृत्तिरिति प्राज्ञायसाधनेतदे
व सिद्धं भवतीति सम्भवति धार्यमाणत्वादिसामान्याभावतद्धं सोभयज्ञापकता प्राज्ञायस्येति मिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्य भेदः ।
त्रिप्रकारश्च प्राज्ञायः । तथा च कात्यायनः ॥ विभावयामि कुलिकैः साक्षिभिर्लिखितेन वा । जितश्चैव मया यम्याक् प्राज्ञायस्य
प्रकारकः । कुलिकैरिति प्राकृतव्यवहारदर्शनामुपलक्षणम् । इत्युत्तरभेदाः ॥ ० ॥ अथोत्तरभासा । यद्यप्युत्तरलक्षणर
हित्यादेवोत्तरभासत्वमर्थसिद्धं भवतीति नोत्तरभासापृथग्वाच्या । योगीश्वरादिभिरतएव नोक्ताः । तथापि स्पष्टीकरणाय

कैश्चिदुक्ताः तथाचमिताक्षरधृतवचनम् । संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरिच । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्रयानैवोत्तरम्भवेत् ।
 इति । एतच्चतत्रैवोदाहरणनिष्ठतया व्याख्यातम् । सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं मायकशत
 ज्ञेयं सन्दिग्धमुत्तरम्भवेदिति । प्रकृतादन्यत्सुवर्णशताभियोगे पञ्चशतधारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पञ्च
 धारयामीति । सुवर्णशताभियोगे पञ्चशतानि धारयामीत्यतिभूरि । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीत
 मित्येतावन्मात्राभिधानम् । व्यस्तपदम्पदान्तरेणाभियोगे पदान्तरमादायोत्तरम् । यथा मदीयमेतावद्दृष्टं धारयतीत्यभि
 योगेऽनेनाहन्ताडितइत्यादि । अद्यापि देशस्थानादिभाषाविशेषेणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वा राणास्याम्पूर्वदिगवस्थित
 मदीयमनेन क्षेत्रमपहृतमित्यभियोगेन क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थमह्यं सुवर्णशतं धारयतीत्यभियोगे किमहमेवास्मै धा
 रयामीति । अत्र ध्वनिना प्राङ्निवाकः सभ्यावर्थावान्यस्मै कस्मैचिद्धारयतीत्यादिसूचनसंभवान्निगूढार्थमिदम् । पूर्वापर
 विरुद्धमाकुलं यथा सुवर्णशतं मह्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परन्तु गृहीतमेवनेति गृहीतम्परन्तु न धारयामीति वाकार
 णाद्युपन्यासमधारणादावक्तव्येवोत्तरम् । व्याख्यागम्यम् । दुष्प्लष्टसमासाद्याहारादिसापेक्षत्वेन मेयार्थम् । यथा सुवर्णश
 तविषयेऽपि तृकृतर्णाभियोगे गृहीतवचनात्सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतसुवर्णस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं
 गृहीतमिति न जानामीत्यर्थविवक्षायामीदृक्षमसमर्थसमासाद्याहारादिसापेक्षत्वादुक्तकृतस्वाभिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थम् ।
 असारं । न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन मत्तौ वृद्ध्या गृहीतन्तस्य वृद्धिरेव दत्तानमूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्मया द
 त्तमूलं तु न गृहीतमिति । अत्र क्वचित्पूर्वपक्षानिराकरणात् क्वचिदसम्बद्धार्थत्वात् क्वापि विलंबितार्थप्रत्यायकत्वाद्युथा यथम
 नुत्तरत्वमवसेयम् । यद्यप्युदाहृतमसारम्पूर्वापरविरोधएव पर्यवस्यति । तथापि क्वचित्साक्षात्क्वचिन्त्यायविरोधात्तथात्व
 मिति भेदकन्द्द्रष्टव्यम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु काकदन्तसङ्गावोत्तरमिच्छति । कात्यायनवचनञ्च तत्र संवादितवान् । का

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ २६ ॥

कस्य दन्तानो सन्ति सन्तीत्यादियदुत्तरम् । असारमिति तत्रैतन्मन्त्रेत्तरमिच्छति । कात्यायनेनान्येप्युत्तरभासा उक्ताः ।
अप्रसिद्धमिच्छंयदत्यल्पमतिभूरि च । सन्दिग्धा सम्भवा व्यक्तमन्यार्थं ज्ञातिदोषवत् । यद्वास्तपदमव्यापिनिगूढा
र्थतथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारसुनोत्तरं स्वार्थसिद्धयइति । एतान्स्वयमेव सव्याचष्टे । चिह्नाकारसहस्रानुसमयंचावि
जानता । भाषान्तरेणवाप्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् । प्रतिदत्तंमयावात्येप्रतिदत्तंमयानहीति । यदेवमाहविज्ञेयंविच्छ
न्नादिहोत्तरम् । जितःपुश्मयावायमस्मिन्नर्थेविवक्षिते । पुश्मयायमितियत्तदूनंचोत्तरंस्मृतम् । गृहीतमितिवाचेतुका
र्वन्तेनक्तंमया । पुश्मगृहीतंयद्व्यमित्येतदितिभूरीतु । देयंमयेतिवक्तव्येमयादेयमितीदृशम् । सन्दिग्धमुत्तरंज्ञेयंववहा
रेवुधैःसदा । मयादेयमित्यत्राकारप्रश्नेषस्यापिसम्भवात्सन्दिग्धमिदम् । असम्भवमस्माभिर्देयमनमस्मात्प्रपैत्रपुत्रेखद
त्तमित्येवमादि । अयत्तंसुखेनयदक्षराख्येवनिर्णेतुमशक्यानि । एतावुत्तरभासावुद्दिष्टावपिस्पष्टावितिनेननलक्षितौ ।
बलाबलेनचैतेनसाहसंस्यापितंपुश् । अनुक्तमेतन्नन्यन्तेतदन्यार्थमितीरितम् । एतेनचबलेनप्राबल्येनअबलेनदौर्वल्ये
तचपुश्साहसंमनुष्यमारणादिस्थापितंहन्वागोपितमितियावत् । इत्यादिप्रकृतानुपयोगित्वादन्यार्थमित्यर्थः ॥ अस्तपद
म्पदान्तरेणाभियोगेहतेपदान्तरसंक्रमेणोत्तरमिति सोदाहरणंमिमाक्षरायांवाख्यातन्तप्रागेवोक्तम् । स्मृतिचन्द्रिकाया
न्तुपूर्वपक्षनिश्चयात्प्रागुच्यमानंसर्वमेवोत्तरंव्यस्तपदमिति व्याख्यातम् । व्यस्तपदंस्थानमुपन्यासावसरोयस्येतिव्युत्पत्तेः । भ
वदेवेनतुअव्यस्तपदव्यापीतिपाठंलिखित्वाऽनन्वितार्थपदव्याप्तिमिति व्याख्यातंव्यवहारतिलकै । तत्तुदोषांतरसंकशदयुक्तमि
तिप्राच्यमेवव्याख्याद्वयमनुसन्धेयम् । उत्तरमित्येकवचनादुद्भावस्कोयादुत्तरसङ्कशदप्युत्तरभासंस्त्वचितम् । कात्याय
नादिभिःस्पष्टमुक्तम् । पक्षैकदेशेयत्सत्यमेकदेशेचकारणम् । मिथ्याचैवैकदेशेचसंकशत्तदनुत्तरमिति । संकशदनुत्तर
त्वेवीजंकात्यायनेनैवोक्तं ॥ नचैकस्मिन्निवादेतुक्तियास्याद्वादिनोर्द्वयोः । नचार्थसिद्धिरुभयोर्नचैकवक्तव्याद्वयमिति । मि

व्याकरणोत्तरयोः संकरेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरेकस्मिन्व्यवहारे कियोपन्यासः प्रसज्यते । मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारणे प्रतिवादि
 नीतिस्मरणात् । मिथ्यामिथ्योत्तरे । पूर्ववादे क्रियाप्रार्थिनः कियोपन्यास इत्यर्थः । यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीत
 मिथ्यभियोगे सुवर्णशतं गृहीतं रूपकशतं तु गृहीतं नूतनं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहं लब्धमिथ्यादि । द्वयोरेकं कियोपन्यासभावे च
 व्यवहारघटकभेदे व्यवहारद्वयप्रसक्तावेकसमाप्ता व्यवहारान्तरप्रवर्तनौचिभ्यामुपपद्यमानं सम्भवरूपायुक्तिर्विर्जम् ।
 अतएव तस्य तस्यांशस्य तत्प्रमाणमात्रसाध्यत्वे कमेणोत्तरत्वमेवेति किमिकं व्यवहारद्वयंतयोरेव प्रवर्तनीयमिथ्युक्तं मिताक्षरसमृति
 चन्द्रिकादियथेयु । कारणे प्राङ्गुयसङ्करेण प्रत्यर्थिनस्यैव क्रियाद्वयस्य सज्यते । कारणे प्रतिवादि निष्प्राङ्गुयकारणोक्तौ तु
 प्रत्यर्थिनिर्दिशेत् क्रियामिति स्मरणात् । यथा पूर्वादाहरणमेव । यद्येवं बुधास्तु वर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं तु प्रागयं
 व्यवहारमार्गोऽयमप्यभिहित इति । अत्र यद्यप्येकस्यैव प्रमाणद्वयोपन्यासस्तथापि प्रागुक्त्या युक्त्या युगपद्व्यवहारसंभवस्य
 बोधोत्तरत्वे वैजयन्तीनापि कश्चिद्व्यवहारप्रवृत्तिरिष्टैव । कारणोत्तरे साक्षिलेख्यदिभिस्तद्विभावनीयम् । प्राङ्गुयस्तु तद्व
 र्णभिर्जयपत्रेण वेति कमेणोत्तरत्वमवश्यम् । एवमुत्तरसङ्करेण । यथानेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणी च गृहीतानीत्यभियोगे स
 त्वं सुवर्णगृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं तु गृहीतं त्वत्त्वविषये प्राक्पराजित इति । अत्र द्वयोः किययोः पूर्वन्यायेन एकस्य क्रियाद्वय
 मिति द्वयमप्यनुत्तरत्वे विजम् । सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावाच्चतुःसङ्करेणोदाहार्यः सङ्करसम्भवमात्रेण तु मिताक्षरकारेणैव चतुःस
 ङ्करेणोक्तम् । अतएव यद्येव सम्प्रतिपत्तेरुत्तरसङ्करेण सङ्करस्तत्त्वोत्तरसङ्करोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तनीयः । सम्प्रतिपत्तौ क्रि
 याभावादि नित्येनैवोक्तम् । सङ्करस्तत्त्वैकमिकव्यवहारआवश्यकमेव प्रत्यर्थिसम्यक्नामन्यतरेच्छया बोध्यः । यत्र तु प्रभूता
 र्थविषयत्वमन्यतरोत्तरस्य फलवत्तरत्वमव्यवहारकारणेन्यतरस्य पीडातिरेकादिकं बाधोर्ध्वनिगमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादा
 नेनैव प्रथमो व्यवहारः प्रवर्तनीय इत्याह । हारीतः । यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वास्या क्रियाफलम् । उत्तरान्न तत्र तज्ज्ञेयमसंकी

N

॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥

॥वै०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ २७ ॥

समनोन्वया । असंकोर्णसङ्करप्रयुक्तव्यवहारयोगपट्टासम्भवदोषाभावात् । अतोन्वयासङ्कोर्णमिति शेषः । तेन तत्रेच्छा-
क्रमेण व्यवहारक्रम इति भावः । सङ्करादनुत्तरत्वे प्रागुक्तियुक्तिरनेन सूचिता । अतएव मिथ्योत्तरङ्कारणञ्च स्यात्तामेकत्र-
चेदुभे । सत्यं वापि सद्वा न्येतत्तत्राहं किमुत्तरमित्युक्त्वा तदुक्तं हारीतेन । उदाहरणं नु यथानेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि च
गृहीत्वा यत्र प्रयच्छतोऽप्यभियोगे सुवर्णरूपकशतञ्च न गृहीतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि न्युत्तरेऽत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतार्थवि-
षयत्वात्तदुपादाय क्रियार्थिनः प्रथमं व्यवहारे द्रष्टव्यः । पञ्चाद्वस्त्रविषये करणोत्तरमादाय प्रत्यपरक्रियाऽवलंबनो व्यवहारः-
। एवं मिथ्याप्राज्ञाय सङ्करेऽपि बोध्यं । सम्प्रति पत्तिर्यदि सुवर्णदौ तत्र क्रियाफलाभावात् त्वविषयमप्युत्तरोत्तरमादायैव व्यवहा-
रो भवति । एवं नु स्यादर्थविषयत्वेऽप्युत्तरयोरेव प्रथमदृष्टे फलनदुत्तरं बलम्बनेन व्यवहारे द्रष्टव्यः । तथा चेत्तं । यत्र वास्यान्त्रि-
याफलमिति । अहंपूर्वकया यातावर्धिप्रत्यर्थिनौ यदा । बादो वर्णानुपूर्व्यं स्यात्तु पीडामवेक्ष्य चेति वृहस्पतिः । अत्र वाचस्प-
तिमिश्राः । भिन्नभिन्नावर्कदेन कारणादिसंस्पर्शसङ्करादनुत्तरमिति । पक्षैकदेशेयत्वात्तन्मिथ्यादिवाक्यार्थेऽप्यनसम्भवति ।
अवच्छेदभेदेन सांकर्यस्यैवाभावात् । किन्तु पक्षस्यैकदेशे विप्रबोध्यदुत्तरं सङ्कीर्त्यते सतदनुत्तरं । शेषमेकदेशपदद्वयमनुवा-
दः यथा शतं गृहीतं गृहीतमपि परिशोधितं तानधारयाम्येवेत्यादि । यत्तु । शताभियोगे पञ्चशतं परिशोधिताः पञ्चविंशतिस्तु नै-
व गृहीताः । पञ्चविंशतिस्तु धार्थ्येनोदेया इत्युत्तरं । यच्च वस्तुभेदेन प्रागुदाहृतं तत्र यत्प्रभूतार्थविषयमिति वचनात् । कारणो-
त्तरमादाय प्रथमं विचारः कार्यः । पञ्चानुपञ्चविंशतिरपह्नुतावर्धिप्रमाणेन वासाध्याः प्रत्यर्थिप्रमाणेन वासाध्याः । नचैवन्नचैक-
स्मिन्निमित्ते तद्वचनविशेषः । न्यायमूलकत्वेनैतद्वचनस्य लभ्यार्थप्रमाणपरिग्रहाबाधकत्वात् । सति च निर्णयप्रमाणे तदंशसंश-
यस्यावश्यनिरस्यत्वात् । नच यत्प्रभूतार्थविषयमिति तद्वचनबलादेव लभ्यार्थप्रमाणग्राह्यता । तथा सत्ये तस्मृतीनां श्रुतिमूलक-
तापत्तेः न चेष्टापत्तिः । असम्भवं मूलान्तरत्वस्यैव श्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात् । यूपहस्त्यादि स्मृतौ तथा सिद्धान्तवचनात् । अ-

अचन्यायमूलकत्वस्यैवसम्भवात् । नचतादृशविषयासम्भवएव नचैकस्मिन्निति वचनस्य मूलमित्युक्तम् । बहुशो विषयदर्शनात् । नचैदृशमुत्तरं न देयमित्युपदेशार्थमिदम् । यथावस्थितार्थकथनस्य निषेद्धुमशक्तेः । विज्ञाएव विवदन्ते न च शास्त्रपिबक्तुमशक्यम् । नचातएव ते पर्थ्यन्तु योज्याः । कलं निरस्य भूतेभ्यः व्यवहारस्य येनृपद्वितिवचनात्तादृशमपि तत्त्वतो बोध्यत्वात् । नच वचनादेवा स्योत्तरस्य हेयता । वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः । अपिच । शतन्नगृहीतमित्यस्य नाग्रहणमात्रमर्थः । शतपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापिशताग्रहणं । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञापत्तेः । नापिशतपदमप्यक्षप्रामाण्यनुवादः । एवं सत्येकदेशस्य गृहीतत्वं विभावनादेव स्थापको निहूते लिखिते नैकमितिवचनादेतावद्धर्तान्निरपवादमेव लभेतेत्यतिष्ठापादकमेवेदमुत्तरं स्यात् । मिथ्याकारणयोर्वीषाद्यादिवचनमप्येव न्येयम् । तस्माद्वांवात्प्रकृतविषयः संशयो नुवर्तते निर्णयकञ्च प्रमाणं लभ्यते तावद्विचारणीयमिति परमार्थः । भवदेव प्रदीपादयोप्येवम् । तस्मादस्मदुक्तमेव पक्षैकदेशेयस्य मित्यादेरर्थमिति । तदेतद्वागाडं वरमात्रार्थक्षोदक्षमम् । तथाहि । तिमाक्षरदुक्तरौत्यादृष्टार्थतयैव सकलवचनस्वरसाभङ्गसम्भवात् । नचैकस्मिन्नित्यादिवचनपर्यालोचनया युगपदनुत्तरत्वस्यैवास्त्ववर्णितत्वात् । कमिकान्तरत्वस्यैवैरपीष्टत्वात् । नचायौगपद्व्यमेव निर्वीजम् । युगपद्व्यवहारसम्भवस्यैतादृशविषये उपपादितत्वात् । व्यवहारस्य चतुष्टयात्वात् । क्रियारूपपादभेदे साध्यभेदेन भाषारूपपादभेदे चातद्धूटितव्यवहारभेदप्रसङ्गस्य सचेतसादुरपह्नवत्वात् । किञ्च भवदुक्तरौत्यान्यायाभासमूलकतयानचैकस्मिन्नित्यादेरप्रमाणप्रसङ्गः । यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपरत्ववर्णनमेकदेशपदद्वयस्य चानुवादत्वप्रतिपादनं तदतिमन्दम् । एकदेशपदेरूढित्यागप्रसङ्गात् । सम्भवत्यस्मदर्थनार्थवत्त्वे निरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपर्यायस्याभ्युपगमनौचित्याच्च । यच्चैकविषयसङ्करउदाहृतं तदपि सन्दिग्धादिदोषसङ्कीर्णमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमिति समस्तवचनानर्थक्यं । यदप्युक्तं । असम्भवं मूलान्तरत्वस्य श्रुतिमूलकत्वं प्रयोजकत्वमिति । तदपि मीमांसानघयननिवन्धनम् ।

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ २८ ॥

नह्यसम्भवमूलकत्वमष्टकादिस्मृतीनांश्रुतिमूलकत्वेप्रयोजकम् । तथासतितुलापुरुषादिस्मृतीनांलोभादिमूलकत्वस्यसुतरां
सम्भवाच्छ्रुतिमूलकत्वाभावप्रसङ्गः । यथाऊर्वावार्तिककारः । ऋगद्वेयमदेन्मादप्रमादालस्यलुब्धता । कवानोत्प्रेक्षितुंशक्वाः
स्मृत्यप्रामाण्यहेतवइति । यूपहस्त्यादिस्मृतीषुमुक्तकत्वेनाप्तप्रणीतत्वानवधारणामूलभूतश्रुत्यकल्पनंकर्तृसामान्याभा
वादिति । भाष्याभिमतप्रामाण्येमूलयुक्तिः । हेतुर्दर्शनन्तदुपष्टम्भकमन्वाचयमात्रमितितत्रैवव्याचक्षाणमाकरे । वार्तिक
कारणान्तुदूढतरवैदिकपरियहीतुम्यामाण्यमेवतासामभिमतमित्यपितदभियोगभाजान्तुर्लभम् । यद्यप्यपिवेत्याद्यसम्भ
वदुक्तिकस्वकपोलकल्पितविकल्पजालमुद्गाव्यखण्डितन्तदपिप्रस्तुतप्रतीपम् । तादृशोत्तरस्यसर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । शत
ग्रहणाभावस्यतदर्थस्यादुष्टत्वाच्च । अयमत्रसकलवचनसन्दर्भसमाधानान्निष्कृष्टेऽर्थः । क्रियालिखितादिप्रमाणरूपाप्रत्य
वस्कन्दनेप्राङ्गायेचप्रत्यर्थिनएवभवति । मिथोत्तरेचार्थिनएव । सम्प्रतिपत्तौनकस्यापीतिव्युत्पादयिष्यते । एवञ्चसद्येन
यत्रेतेरेवात्रयाणामुत्तराणांसङ्करस्तत्रप्रत्यर्थिनःकारणप्राङ्गायसाधनायप्रमाणद्वयमर्थिनश्चस्वसाध्यसाधनायैकम्प्रमाण
प्राप्तेनियत्रकारणप्राङ्गाययोस्तत्रप्रत्यर्थिनःप्रमाणद्वयम् । यत्रपुनर्मिथ्याकारणमिथ्याप्राङ्गाययोर्वातत्रार्थिप्रत्यर्थिनो
रेकैकम्प्रमाणम् । नचयथाप्राप्तमेवमेवास्त्वितिवाच्यम् । प्रमाणंहिसाध्यसिध्यर्थैकस्मिन्व्यवहारेचैकमेवसाध्यमेकस्यैवो
चितम् । तेनतत्रनोभयोःप्रमाणमेकस्यवाप्रमाणद्वयमभिविनुमर्ह । उभयोःसाध्याभावादेकसाध्यस्यचैकेनैवप्रमाणेनसिद्धा
क्तिरवैयर्थ्यात् । तस्माद्युक्तमुक्तंसङ्करस्तदनुत्तरमिति । तथाचसर्वत्रपक्षव्यापकमेवोत्तरंदेयन्दापनीयञ्च । यत्रपुनःसर्व
थातथाविधमुत्तरमभ्यतेकिन्त्वेकैकांशव्यापकमनेकमेवोत्तरम् । तत्रनानोत्तरवशेनानाप्रतिष्ठाःकृत्वाक्रमेणैकैकप्रतिष्ठा
यामेकैकोत्तरोपादानेनव्यवहारःप्रवर्तनीयोम्यथातत्रनिर्णयाभावप्रसङ्गसंचानुचितः । क्वचनिरस्येत्यादिवचनात् । सङ्करस्तद
नुत्तरमितिहेतूपादानादुक्तविधयासङ्करेनिर्णयनेस्यादेवोत्तरत्वमित्यभिप्रायः । एतदेवव्यतिरेकमुखेनोक्तम् । यत्प्रभूतार्थ

विषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरं न तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमन्ययेति । अतो न्यथायौगपद्यो संकीर्णस्यैव स्यादिति प्रागेव व्या-
 स्थानं । पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पे तु न जानुविषयङ्गवसरः । तस्मान्न कापि सङ्करे सदुत्तरत्वमिति ॥७॥ अथ क्रियापादः । त-
 त्तदुपयोगिप्रत्याकलितम्प्रथमं निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वात् न भ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमा-
 त् । अन्येस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् । क्रियापादप्रागभावस्तु भयसंभ्रमः । प्रत्याकलितग्रामभाषोत्तरयोरर्थप्रत्यर्थि-
 म्योऽलेखितयोः क्रियोपन्यासमन्ययोर्मध्ये कस्यस्यात्काचस्मिन्पदे क्रियास्याङ्गीनवादीवानयोर्मध्ये कङ्क्यादिः ससम्भ्रमप्राङ्गिवा-
 कस्यसमापतेः । सम्भ्रमस्य प्राङ्गिवाकस्य वापत्तमर्शोऽच्यते । तथा च वृहस्पतिः । येन तिष्ठन्ति करणे ते वा सभ्यैर्विभावना । कस्य-
 थित्वोत्तरं सभ्यैर्द्वातल्यैकस्य वादिनः । करणे धर्माधिकरणे । येन तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च ते वा मुत्तरं मिथ्यादि चतुर्भेदं
 कलियत्वा विचार्य स तदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यासोऽचित इति । निर्धार्य विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति
 यावत् । एकस्य वादिनोऽर्थप्रत्यर्थन्यतरस्य सभ्यैर्द्वातल्य । उपन्यासनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः ॥ काव्याय नोपि । लिखिते
 शोधिते सम्यक् सति निर्देय उत्तरे । अर्थप्रत्यर्थिनोऽपि क्रियाकरसमिध्यते । क्रियाकरसं क्रियोपन्यासः । पुनर्वृहस्पतिः ।
 श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टाय स्य भावना । विभावयेत्प्रतिज्ञानं सेखिलं लिखितादिना । विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभाव-
 ना क्रियैव । पूर्वोत्तरमूर्ध्वपक्षमुत्तरञ्चेत्यर्थः । द्वैकवद्भावः । निर्दिष्टा बुहीत्युपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रियारहि-
 तञ्च किमुत्तरमिच्छपेक्षयामाह । व्यासः । प्राङ्गायकारसोऽनौ तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टेऽन्ते क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी नू प्रतिपन्नौ न सा-
 भवेत् । प्राङ्गायकारसोऽनौ प्राङ्गायकारस्यैव साधितेऽर्थी साध्यस्य ग्रहस्य धारणा साधकत्वाद्वा र्थसाधनम्प्रत्यर्थिनाभ्युप-
 गमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वा विभावात्तदुपन्यासकारिणस्यैव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यासस्तत्साधनायोचितः । अर्थसम्बन्धविरहप्र-
 त्यर्थसम्बन्धयोर्द्वयोरपि तेनैव निरूप्यते । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणदुर्भिक्षं यदि प्रतिज्ञानेऽर्थे प्रमाणाभावादेव प्रत्यर्थिभि-

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २६ ॥

मतेऽर्थि प्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परिहास्यभावाभावयोर्भाषस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चार्ये न एव क्रिया । सम्प्रतिप
नौतु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात्क्रियैव नास्तीत्यर्थः । बृहस्पतिः । प्रतिज्ञाभावयेद्वादी प्रत्यर्थीकारणन्तथा । प्रा
ग्वृत्तवादिविजयपत्रेण भावयेदिति । प्राग्वृत्तं प्राङ्गायः प्रतिज्ञाम्प्रतिज्ञातार्थे इदं अपरिशेषान्निथोत्तरविषयम् । जयप
त्रेणेति प्राङ्गायदर्शिप्रभृत्युपलक्षणम् । मनुः । अपह्नवेधमर्गस्य देहोक्तस्य संसदि । अभियोक्तादिशेद्वेशङ्कारणं वाच्य
दुद्दिशेत् । दिशतिकथयति यथा दृष्टमर्थमिति देशः साक्षी । मेधातिथिस्तु । ऋणादिप्रयोगदेशवर्तिनः । साक्षिणो देश
शब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणम्प्राप्तं साक्षिभिन्नं लेख्यादि । मेधातिथिना तु करणं वा समुद्दिशेदिति पठित्वा क
रणशब्दः । प्रमाणसामान्यवाचकोपि गोबलो वर्दन्यायेन साक्षीभिन्नकरणमाचष्टे । पृथगुपादानात् । करणं वा समुद्दिशे
दिति पाठेऽप्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । यत्र मिथ्या प्रत्यवस्कन्दनयोः कृत्स्नपक्षव्यापिताः । यथा कश्चिच्छृङ्गादिकया कश्चिदभियुक्तेम
दीयेयङ्गैरमुकस्मिन्कालेन स्यात्स गृहे दृष्टायतः । तत्राभियुक्तोत्तरयतिमिथैतत् । एतत्प्रदर्शितनाशकालात्प्रागेवास्थम
जृहेऽवस्थितत्वादिति इदन्तावत्पक्षप्रतिक्षेपक्षमतमभियुक्ततरत्वा नर्हम् । कारणोपन्यासान्प्रमुद्धमिथोत्तरम् । एकदेशा
भ्युपगमाभावाच्चार्येनालेखितोर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नास्तीति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावा
च्चनपक्षैकदेशेयत्वाभ्युक्तसङ्करवद्युगपद्व्यवहारसम्भवस्तत्तु युगपदनुत्तरम् । तस्मात्कारणमिथोत्तरमेवेदम् । अन्य
तरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र मिथ्याक्रियापूर्ववाद इति वचनात्कारणे प्रतिवादिनीतिवचनाच्चान्यतरस्य यथा
रुचिक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रियेत्यादेः प्रमुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्कारणे प्रतिवादिनीति
वचनात् । प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । न चास्यापि प्रमुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाभावात्प्रसङ्गेन कस्यापि क्रिया प्रा
प्नोतीति निर्णयप्रतिबन्ध एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धप्रत्यवस्कन्दनेपि यद्दृष्टाभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणोत्तरतैवास्या

सम्भाविनीतिवाच्यम् । एकदेशभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात् । कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरसंकीर्णतया तद्वक्ष्यत्वावश्यंभा
 वात् । एवं कृत्स्नपक्षव्यापिसंप्राप्तायामिथोत्तरमपि द्रष्टव्यम् । यथा प्राक्तनाभियोगस्यैव । यद्येवं प्रतिवदति मिथैतत् । यतः
 प्रागयमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्रापि प्राङ्गायकारणोक्ता विद्यादिप्राक्प्रदर्शितवचनात्प्रत्य
 र्थिनस्यैव क्रियोपन्यासः । प्राङ्गायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्गायविषयत्वासम्भवादेतादृ
 शप्राङ्गायविषयतायाश्च अवर्जनीयत्वात् । पक्षप्रतिक्षेपक्षमस्यास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वनर्हत्वात् । यत्र तु कारणप्राङ्गाययोः
 कृत्स्नपक्षव्यापितयैकोत्तरत्वनन्तप्रत्यर्थिना प्राङ्गायस्यैव साधनीयः । कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात् । यथारूपकशतम
 नेन मामकं गृहोत्पत्तिमिथ्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्त्वं गृहोत्पत्तिमिति तद्वत्त्वादिदानीमस्मै नधारयामि । अस्मिन्नेवार्थे प्रागमुनाहमभि
 युक्तश्चतुष्पाद्यवहाररीत्यामुम्पराजितवामिति । इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः । तत्र मनुः । बाह्यैर्विभावयेद्भिन्नैर्भावमन्तर्ग
 तं नृणाम् । स्वरवर्णेज्जिताकारैश्चक्षुषा चेष्टिते तत्र । स्वरे विहृतो गद्गदत्वादिः । वर्णोऽप्यस्वाभाविकः कृष्णतादिः । इज्जितं स्वे
 दवेपथुशेमाश्चादि । आकारो विहृतो भुवक्तिमादिः । चक्षुःकातरम् । चेष्टितं वृथा स्थानात् स्थानान्तरगमनादि । याज्ञव
 ल्क्यः । देशाद्देशान्तरं याति स्तृक्कणीपरिलेखि च । ललाटं सिद्ध्यते चास्य मुखं वै वर्यमेति च । परिश्रुत्या त्वत्त्वज्ञाको विरुद्धम
 ऊभायते । वाक्क्षुः पूजयति नो न शोष्ठौ निर्भुजस्यपि । स्वभावाद्द्विहृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगेऽसाध्यैवाद्यु
 ष्टः सपरिकीर्तितः । मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्द्विहृतिं गच्छेत्तन्मयादिनिमित्तमसावभियोगे साध्यैवाद्युष्टः परिकीर्त्ति
 तः । मनःप्रकृतिविकृतिरेव विविच्यदर्शयति । देशान्तरं याति न चैकत्रावतिष्ठते । स्तृक्कणीञ्चोष्ठप्रान्तौ परिलेखिजिह्वया पुनः प
 रिघटयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं सिद्ध्यते स्वेदविन्दुवृन्दाङ्कितमभवति । मुखं वै वर्यं वर्णान्यत्वम्पाण्डुत्वकृशत्वादि ।
 एति प्राप्नोतीति । कायश्च परिश्रुत्या त्वत्त्वज्ञाको विरुद्धम
 परिश्रुत्या त्वत्त्वज्ञाको विरुद्धम

याद्वेधीनोपस्थातामिह नरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ अन्यवादी तथा हीनः स एव विवृत्तवान् । पूर्ववादे
 म्परिगृह्ययोऽन्यमालम्बते पुनः । वादसंकमयाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ कात्यायनेनापि । आवायिन्वायदाकार्यन्यजेदन्य
 वदेदसौ । अन्यपक्षाश्रयस्तेन कृतो वादी स हीनो भवेत् ॥ यच्च कश्चिदभियुज्यतां मे नमभियुज्यत इत्येवं विरुद्धमभिदधीत सो
 प्यन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव । नमयाभिहितं कर्तुं सभियुज्य परं वदेत् । विषुवं च भवेदेवं हीनतामपि निर्दिशेत् ॥ त
 यापत्रे लिखितम् पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव । सेखयिन्वातुयोवाक्यमूनं वा भवति कम्पुनः । वदेद
 दी स हीनो येतनाभियोगानुसोर्हति । अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादि त्वयोगेन भवतीत्यर्थः । क्रियाद्वेषोऽनुपस्थानुद्धही
 नतायास्तेनैव विवरणं कृतम् । सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रियाद्वेषा मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेषितो मोहात् क्रियाद्वेषी सु उच्यते ॥
 आह्वानादनुपस्थानात्सद्य एव स हीनो भवेत् । निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव ॥ ब्रूहीत्युक्तेऽपि न ब्रूयात्सद्यस्तद्धनमर्हति ।
 द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धौ विद्वान्प्रराजयम् । पराजयम् पराजयचिह्नं हीनताम् । अतएव हारीतः । सोपदेशं हरेत्कालमबुवं
 चापसंसदि । उक्त्वा वचो विषुवं च हीनमानस्य लक्षणम् । सोपदेशं स व्याजम् । यथाह कात्यायनः । व्याजेनैव तु यत्रासौ दी
 र्घकालमतिक्रमेत् । सोपदेशं तु तद्विद्याद्वादहानिकरं स्मृतमिति । आहूतप्रपलायी । अभियोगपरिहारार्थमाह्वानबुद्ध्या प्र
 च्छन्नचासी । एतेषामुत्तरेतरस्य हीनतागुर्विति ज्ञापयितुं हीनमप्यञ्चविधं व्युत्पन्नं परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात् । ही
 नत्वगुरुत्वज्ञापनं नन्दस्य धर्मस्यार्थः । तच्चैकक्यायनेन । अन्यवादीपक्षानां च क्रियाद्वेषीपक्षान्दृष्ट्वा । नोपस्थातादशद्वेच
 योऽप्येव निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च पक्षान्द्राप्यस्तु विंशतिम् । अत्रापि विशेषस्तस्तेनैव । त्रिरहूतमनया तमाहूत
 प्रपलायिनम् । पञ्चरात्रमतिक्रान्तिनयेन स हीनो भवेत् । कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीनोक्तः । आवितव्यवहारशामे
 कं यत्र प्रभेदयेत् । वादिनोभये चैव हीनतामपि निर्दिशेत् । आवितव्यवहारशामे सभ्यादीनां मध्ये एकमपि प्रभेदयेत् ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ३१ ॥

अन्यद्वारानुरोधाद्युत्पादनेमेवार्थः । बृहत्सतिरपि । भयंकुर्वेतिभेदंवाभीषणंवानिरोधनम् । एतानिषादिनोयस्यव्यवहारे
सहीयते । भयादीनिव्यस्तसमस्तानियेनकृतानिसहीयतइत्यर्थः । भयंकरोतिभीषणमन्यमुखेनभयोत्पादनमितिशेषः ।
मनुरपि । अदेश्यंयश्चदिशतिनिर्दिश्यापह्नुतेचयः । यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते । अपदिश्यापदेश्यञ्चपुनर्य्य
स्त्वपधावति । सम्यक्प्रणिहितश्चार्थेपृष्ठःसन्नाभिनन्दति । असम्भाष्येसाक्षिभिश्चदेशेसम्भावतेमयः । निरुच्यमानम्
अश्चनेच्छेद्यश्चापिनिष्पद्यते । ब्रूहीत्युक्तञ्चनब्रूयादुक्तञ्चनविभावयेत् । नचपूर्वापरंविद्यात्तस्मादर्थान्सहीयते । ज्ञातारः
सन्तिमेव्युक्तादिशेयुक्तोदिशेन्नयः । धर्मस्थःकारणैरेतैर्हीनन्तमपिर्दिशेत् । अदेश्यमनुपयोगासभ्यत्वादिनानिर्द्देशानर्हं
दिशतिकथयति यः । यश्चकथितमपिनमयेदमुक्तमित्यपलपति । यश्चाधरोत्तरानर्थान्पूर्वापरंभिहितान्विगीतान्विरुद्धं
स्त्वेननावबुध्यते । यश्चापदेशं व्याजंपीडादिकमपदिश्योद्भावापधावतिअपसरतिसभातः । यश्चसम्यक्प्रणिहितंसम्य
क्प्रणिधानेनाकलितमपिपरोक्तमर्थेपृष्ठःसन्नाभिनन्दतिअनुवादप्रत्युत्तरदानादिनानाद्रियन्ते । मेधातिथिस्त्वदेशमि
तिपठिन्नाभावावादिचिखितदेशेभिन्नमसम्भावितंवादेशम् । यद्वाभियोक्तादिशेद्देशमित्यवेवदेशशब्देनसाक्षिणोव्याख्याय
साक्षिर्निर्देशश्चकालेअसम्भावितःसाक्षिणोनिर्दिशतिव्याचख्यौ । यश्चज्ञातारःसाक्षिणोमदुक्तेर्येसन्तीतिसभायामुक्ताकेने
वदेत्युक्तो नवदेत्तान् । अथमांज्ञातारः । यथार्थवाद्बृहमितिजानानाःसाक्षिणइतियावत् । द्वितीयैकवचनान्तस्यास्य
च्छेदस्यद्वितीयायाइत्यनेनमांइत्यस्यमांइत्यादेशः । ननुमेइतिष्यन्तमेतत् । खलर्थेनृनमितितन्निषेधात् । तेनमेतिसम्भि
रपिसमाहितइतिमेधातिथिः । आचार्यस्तु । व्याकरणाधिकरणेसन्धिकरणमत्रापशब्दइतिपूर्वपक्षप्रसङ्गेनवदन्तःव
र्ण्यततामेवास्यमन्यतेमेसन्तीतिसम्बन्धान्नृतीयसम्बन्धप्रयुक्तवस्तुप्रतिषेधावकाशइतितेषामभिसम्भिः । सन्तिज्ञातारइत्यु
क्तेतिकल्पतरुचिखितपाठस्त्वनाकरणाचार्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादितिध्येयम् । सिद्धान्तेत्वाचार्याणांशान्दसत्त्वमवसमा

धिरभिमतः । एतैः कारशैर्व्यसैः समसैर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीननिर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितयादगडाहंतामात्रं
 प्रकृतार्थहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायमप्युच्यते । कलन्निरस्येयादिवचनात् । अतएव नारदोऽपि । सर्वेष्वर्थविवादेषु
 वाक्कलेनावसीदति । परस्त्रीभूमृणादानेशस्योप्यर्थान्नहीयतइति । अस्यार्थः । अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्कलेप्रमादाभि
 धाने पूर्वप्रपञ्चितेपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्नहीयते । अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि । एतेषु प्रमादाभिधानेपि शास्त्रोद
 रज्योऽपि यथानुप्रकृतार्थाङ्गीयते । एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः । अन्यथा परस्त्रीत्यादेरनर्थक्यमेव भवेत् । अर्थविवादोपा
 दानामन्युक्तनेषु प्रकृतार्थादपि हीयतइत्यर्थादुक्तमभवति । यथाह मनेन पादेन शिरसि ताडितइत्यावेद्यभावादिसमयेह
 स्तेन पादेनाडितइति वदन् दण्डः पराजितश्च भवति । मन्युक्ततावेवाह देवताडनादिकमयमस्मिन्नाशे वावेदितवान्
 धर्माधिकरणइति प्रतीतेः । अतएव दोषानुरूपं संयाह्यमुपनर्वादनविद्युतइति वार्हस्पत्यः पुनर्वादनपेधोऽपि मन्युक्त
 तव्यवहारविषय एव । आहोदण्डमित्यर्थात् । असम्भाष्ये सम्भावणानर्हे विजनइति यावत् । नेच्छेत्श्रुतमप्यश्रुतवक्तु
 र्यात् । राजकार्यादिव्याजमुत्पाद्यमानतरङ्गच्छेत् । ब्रूहोत्यादिगतार्थम् । अस्मादेशमित्यादौ ब्रूहोत्यादौ च वक्तुं नोपि
 पथ्यम्बदितव्यमिति शावरभाष्योक्तरीत्यास्मिन्प्रकरणे पुनरुक्तिर्न दोषइति भगवान्नेधातिथिरह । कचिदर्थविवादेऽप्यर्थहा
 निः । सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह । अनिवेद्यतु योराज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते । प्रसह्यसविनेऽप्यप्यर्थच
 सिध्यति । प्रवर्तते साधयति वलादिनेत्यर्थः । बृहस्पतिरपि । आहूतप्रपत्तायोचमौनी साक्षीपराजितः । स्वकायप्रतिपन्नश्च ही
 नवादी चतुर्विधः । साक्षीपराजितः साक्षीवचनाद्युपराजितः । स्वकायप्रतिपन्नः सः प्रतिपद्युत्तरहीना । अनयोर्दृष्टान्तले
 नोपादानम् । यथाऽनयोरविप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरं हीनताधिक्यप्रतिपादनार्थं चतुर्विधम
 ह्यणनपरिसंख्यार्थमन्यथान्येषान्तत्कथनमिच्छेत । कस्मिन्कदाहीनकार्यमित्यत्र कालावधिरुक्तस्तेनैव । प्रपत्तायीत्रिप

॥ वी० मि० ॥ क्षेणमौनकृत्यं प्रभिर्दिनैः । साक्षिभिन्नस्तत्पक्षेन प्रतिपन्नश्च हीनत इति । साक्षिभिन्नस्तत्पक्षजितः यश्च सामान्यः साक्षिणो नि
 ॥ व्य० ॥ दिश्य पश्चाद्दिशि घ्यानिर्दिश्यन्मनुनाज्ञातार इत्यनेन हीनतयोक्तिस्तत्रापि कालावधिवृहस्पतिरेवाह । साक्षिणस्तु समुद्दि
 ॥ ३२ ॥ श्ययस्तु तान्न विवादयेत् । त्रिंशद्वाचिपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायत इति । दैविकशजिकान्तशये व्यवधितिकमेपिन दोष इत्य
 प्याह स एव । आचारकरणे दिव्योक्त्योपस्थानतिर्नियं । नोपस्थितो यदा कश्चिच्छलन्तत्र न कारयेत् । दैवराजकृतो दोषस्तु
 स्मिन्काले यदा भवेत् । अवधिगमाग्नेयानभवेत्स पक्षजितः ॥ इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । छलन्तत्र कारयेदिति
 वदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रविपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावो न्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्तनीय इति सू
 चितं यत आह । कात्यायनः । पञ्चायतानुत्तरत्वादपक्षेऽप्येव । हीनस्य गृह्यते वा दोषो न स्ववाक्यजितस्य चेति । स्ववाक्य
 जितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणनेनैव विवृतमिदम् । यो हीनचित्तेन जितस्तस्योद्धारश्चिदुर्वधा । स्ववाक्यहीनो य
 स्तु स्यात्तस्योद्धारोऽत्र विद्यत इति । उद्धारः पुनर्यत्र उद्धारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवा
 दमुपक्रम्य राजानं वच्चयिष्यान्त्येवैवादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्निवर्त्तयेत योरुभयोरपि दण्डाच्चमाह वृहस्पतिः । पू
 र्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे सम्प्रवर्त्तिते । प्रथमं ये मिथो घान्तिं दाप्य स्नेहिगुणान्दमम् । मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्यैवान्यो
 न्यमिथुक्तेः जवत्तमवगम्यते । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह । आघेद्युप्रगृहीतार्थं प्रथमं यान्तियेमिथः । सर्वे हि गुणदण्डाः स्तु
 र्विप्रलम्भान्नृपस्यत इति । द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डोपेक्षया । तत्र विवादास्पदी भूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेऽप्य
 व्याप्तेः । राज्ञेति वेद्यान्योन्यरुचाज्ञातु र्धेनैव वा सन्धि करणे तु न दण्ड इत्यर्थः । सिद्धं स्फुटीकृतं बृहस्पतिना । पूर्वोत्तरे
 भिलिखिते प्रज्ञान्तो कार्यतिर्ग्ये । द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्यादयः स्वस्वबोरिव । साक्षिसम्बन्धिकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि । दो
 षायमानौ सौ सन्धिकुर्यान्तौ विचक्षौ । प्रमाद्यसमतायत्र भेदः शास्त्रपरित्रयोः । तत्र राजाज्ञया सन्धिद्वयोरपि शस्यते ।

धर्मार्थोपग्रहः कीर्तिर्भवेच्छान्येनमभूतः । नक्षिप्यन्तेसाक्षिसभ्यावैरञ्चविनिवर्तेते । नियहानुग्रहन्दण्डधर्मप्राप्त्ययशोय
 शः । विग्रहाज्जायतेनृणां पुनर्दोषस्तथैवच । तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः । अद्वेषलोभाद्वृद्धयुक्तकर्तव्यं
 विजानतेति । साक्षिसभ्यविकल्पइति । उभयोरप्यर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेतेवक्ष्यन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत्तत्र
 कार्यनिर्णये दोषायमानौ सन्देहदोषारूढौ यार्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिकुर्यान्तौ विचक्षणे चतुरौ पराजयजनिताप्रतिष्ठादि
 तिरोधानादित्यर्थइति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु साक्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोधइत्याह । प्रमाणसमतेति । यत्र
 सभ्यानां बादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रतिभाति । यत्र च शास्त्रचरित्रयोर्भेदः शास्त्रेश्चास्मान्तरेण चरित्रेण व्यवहारैश्चरित्रान्तरे
 ण भेदो विप्रतिपत्तिर्न तु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परभेदइति व्याख्यानन्धर्मशास्त्राविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् ।
 तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्यत्वेन प्रशस्यते । धर्मार्थोपमादिहेतुत्वात् । नियहानुग्रहाद्व्यवस्थानिवर्तकत्वाच्च । तस्मादि
 त्यादिनाराजाश्चैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोपराजवस्तुनयेति प्रतिपाद्यते । एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैरवश्य
 मादर्भ्यमिच्छाह नारदः । प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्या नियन्तः । सोदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणाैरव्यवस्थितैः । अ
 स्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैव मुक्तः । अव्यवस्थितैः प्रमाणाैः प्रमाणानि प्रमाणं कर्तारः प्रमाणादेन लक्ष्यते । ते सोदन्ति वि
 नश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्या नियथा व्यवस्था
 दुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थइति । वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणाैः प्रमाणानुपा
 हकैस्तैः प्रमाणानि साध्यादौ नि सोदन्ति निर्णयाक्षमाणि भवन्ति हियतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानियन्तः परिपाल्यानि स
 त्तर्कपरिश्रुद्धानुग्रहेण तत्त्वनिर्णयफलानि कार्याणीति व्याचक्ष्महे । अनयोश्च व्याख्यानयोस्तारतम्यन्तत्वाविद्भिर्विवेचनी
 यम् । इदञ्च प्रत्याकलितव्यवहर्तुसम्बन्धाभावाव्यवहारदर्शिमात्रकर्तृकत्वाच्च व्यवहारपादचतुष्टयान्तर्भूतमिति मितम् ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ३३ ॥

क्षरकारस्य संमतं न त्वनुपादेयमेतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारान् । यथाह । क्वचिन्मिधानानन्तरं मर्षिष्यामि शेषः
कस्य क्रियाकावाक्रियेति प्रश्नमर्थलक्षणास्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्यमर्हत्त्वं न्वन्वभवात्
अनव्यवहारपादत्वमिति । अपरर्कस्तु । साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणलक्षणास्य प्रत्याकलितं योगीश्वरस्य जयमेव
क्षयागृह्यत इति वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सम्भवे क्रियमात्रस्य प्रत्याकलितस्य सतामभिप्रेति । सम्प्रतिष्ठित्युप
रेण क्रियापादेनापि जयपराजयावधारणलक्षणास्य प्रत्याकलितपाद इति द्विपात्रमेवेति बुद्धानोवाचस्पतिरपि तदेवात्रुक्तमिति
त्यत्र स्मृतिचन्द्रिकाकृतैर्मिताक्षरकारवदेवोत्तरलेखमातन्तरभावितानां हीनपरिज्ञातान्धिकरणक्रियादानां क्रिया
शादप्राग्भाविनामप्याकलितत्वमिति न तन्तौ व्यवहारेपयोगित्वाद्बृहस्पत्यादि वचनात् । अत्राप्याह स्मृतिरिति तत्रात्रुक्तं
हारपादत्वमपरस्तदव्युपगतसंभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्भावित्वमेव न तस्य युक्तम् । येन निष्पन्ति करणव्यादि वचनात्
व्यवहारपादत्वमस्तु न वेत्यन्यदेतत् । यत्र । साध्यसिद्धे व्यवहारफलत्वात् व्यवहारपादत्वमयुक्तमिति । तत्र । व्यवहार
भावनया फलापवर्गिण्याः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे वाधकाभावात् । अतस्त्वन्वांशाभावेति मोक्षासक्त
नामुद्देशः । तत्पर्यप्रतिशुद्धावुदयनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिसन्त्यन्ते । नदाहुः । वस्तुमिपस्यैव
नकादिप्रतिष्ठादिनैः । पृच्छोपक्रममात्रेण द्वितीयोपयोगात् । सम्भवेपितयोर्विषयोपस्थापनमात्रपर्यवसानात्स्यैव
वपरीक्षकत्वमपि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्व्यवहारपूर्वप्रवर्तनात्फलनोपनिबन्धितशेषः । एककं
र्तृत्वेपि च तस्यैव व्यापारकत्वापस्य विचारे विद्यमानत्वात् । तस्मादप्यनिपुणे देशकस्तथापि देशसंघगममेवेति । वस्तुम
स्तु न प्रमाणोपन्यासस्यैवामप्याकलितत्वेनाभिप्रेतः । किन्तु सभिककृतः प्रमाणोपस्थापककृतकोदिपसमर्थस्य । यतो न
स्वीयतया व्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्वभिमतसुचेनुकसाध्यनिर्देशमात्रपक्षे किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्भासेन पक्षदू

मरणपुरस्सरं स्वपक्षे स्थिरीकृतं चेत् सिद्धात्तत्वादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणकप्रमाणप्रयमप्रस्थापनं कियते । त
स्येयैस्तदुभयविवेकाख्यप्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरप्रक्षतिर्द्वयस्य रूपः कियते तावन्नाकथा समाप्तिर्वादेन स्ववितरण
योस्तु सभिकादीनामुत्तरेपि व्यापारे विद्युतदृष्ट्यादिबक्ष्यसाकरे । अथ नृमाध्यादिविषयसंज्ञानुत्तरभेदेन नियतम्यागु
पन्थासानर्हमिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतमित्यस्य । अतएव नृप्रत्याकलितस्यात्रोत्तरेकस्य क्रियेव्यादिविषयस्य स्थेयजनस्य प्रमा
कलितस्य प्राच्यत्वमप्यमाशोपन्यासात्तत्रतु प्रतीत्यत्वमेव स्थेयकृतं प्रमाणसाध्यसाधुताविवेककृत्यताचेत्यस्तु विस्तरः । एकमप्य
कलितमाकलितम् ॥ ७ ॥ अधुना क्रियापादे विविच्यते । तत्र काव्यायतः । वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम् । त
त्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यते ऽखिलम् । सारभूतम्यदमुक्ता निःसारं शिवहून्वपि । संसाध्ये क्रियायान्तुताञ्जह्यान्वा
रवर्जितम् । यद्वदयं साध्येत्याताञ्जह्यादूरतः क्रियाम् । क्रियां वचवती मुक्तादुर्वलां यो वसंवते । अजमेव धृते सम्यै पुनः
स्मान्नापुन्यान्क्रियामिव ॥ ताम्बचवतीम् । तेन प्रागेव प्रवचंम्यमाणमुक्ताब्दं दुर्वलप्रमाणां वनेन पक्षितस्तपसा प्रवसेप
प्रमाणोपन्यासावसरोनास्तीत्यर्थः ॥ अतएवाह नारदः । निर्णिकेत्यवहारे तु प्रमाणमफलम्वेत् । लिखितं साक्षिणोवापि प
र्वमावेदितं ववेति । निर्णिकेत्येति । अन्वतरजयपक्षव्याच्यतश्च वधारणं प्रापित इति यावत् । पूर्वमेव दुर्वलप्रवचसंकल
अमाशोपन्यासकृते तु सर्वप्रमाणानुसारेणैव निर्णयेनैकतरमात्रानुसारेण कलं निरस्येव्यभिधानात् । पञ्चादुद्भावितमुक्तानि
मत्वादिशंकाकलंकितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः । अतएव पूर्ववाक्येपि भूक्तेः पुनरिति चोक्तम् । स एव यथा । पक्षेषु धाम्ये मुनि
श्रुत्वा प्रावृषे गुणाः । निर्णिकेत्यवहाराणामप्यमाणमफलमन्तयेति । उत्तरेयत्र निवेशिते साध्यसिद्धे साधनाय तत्साधननि
र्देशः कुर्यादित्यपेक्षितेयञ्जवक्ष्य आह । ततोऽर्थी लेखयेत्सजुः प्रतिज्ञात्तर्यसाधनम् । तत उत्तरं लिखितानन्तरमर्थी
र्यमद्वयार्थः । साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी सम्यक्वान् । सजु एवाविलंवेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् ।

॥वी० मि०॥ साध्यतेऽनेनेतिसाधनम्प्रमाणम् । साध्यादिलौकिकमलौकिकं बालेखयेत् । लेखकद्वारास्वयम्यालिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् ।
 ॥ व्य० ॥ द्रष्टार्यत्वात् । अत्रसद्य इतिवदसुत्ररभिधानेकालविलंबनमप्यनुमन्यते । तच्चविशेषपरिभाषायां विवक्ष्यते । अर्थीलेख
 ॥ ३४ ॥ येदित्यनेनसंप्रतिपत्तौनकस्याप्यर्थित्वमिति न केपिसाधनंलेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः । तथाचेत्तद्विपात्सम्प्रति
 पत्तिमृतिमिथोत्तरेपूर्ववादिनएवार्थित्वात्सएवसाधनंलेखयेत् । कारणोत्तरप्राङ्गायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थैवसाध्यवान्कार
 णप्राङ्गाययोस्तस्यैवसाध्यत्वादितिसएवलेखयेदित्युक्तमभवति । तेनप्राङ्गायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेन्नियाम् । मिथो
 क्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेत् । मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रतिवादिनि । प्राङ्गावेपितथैवस्यात्प्रतिपत्तौनसाभवेदिति
 व्यासादिस्मृत्युक्तेर्थीर्थपदेनसंक्षेपतः । सर्वएवोक्तोभवति । अत्रचण्डेश्वरः । साहसस्तेयपातृष्यगोभिशापाययेस्त्रिया
 म् । विवादयेत्सद्यएवकालोऽन्यत्रेच्छयास्मृतइत्यत्रसद्योविवादयेदुत्तरंदापयेदित्यनेनप्रत्यर्थपक्षस्यलिखनेविलंबप्राप्ति
 साहसादियुतत्वमपिसद्यएवलेखयेदितियोपवादः सद्यदिप्राग्भाषावादिपक्षलिखनेविलम्बोक्त्यर्थप्राप्तः । प्रत्यर्थपक्ष
 लिखनविलम्बःस्यात्तदेवघटतेनान्यथेतद्वाक्यव्याख्यानेयदर्थपदेनप्रत्यवस्तन्दनप्राङ्गाययोःप्रत्यर्थैवाऽर्थीजातइतिसए
 वसाधनंलेखयेदिति । प्रत्यर्थिनोपिग्रहणमितिमिताक्षराकारेणवाख्यातन्तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह । तदतिसाहसम्
 । भावोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वंयद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदानन्वयेसमासानुपपत्तेः । सन्दर्भविशेषाच्च । साधन
 लेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकांक्षितत्वात् । साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थयाद्वयोरपिपूर्ववाकोपात्तसाधनलेखनसद्यस्त्व
 र्थाक्षिप्नोत्तरलेखनविलंबापवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं सर्वत्रप्रत्यर्थिनएवेतितद्विलंबानुमतिविमत्योस्तम्प्रत्येवप्रतिपाद
 ममर्हमितिवाच्यम् । एतावतापिक्रियोपन्यासप्रतिपादकवचनस्यार्थपदेनभाषावादिमात्रग्रहणायहेनियामकाभावात् । प्र
 त्युतमिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहायद्वयोरपिग्रहणमर्थपदेनेत्यस्यैवयुक्तत्वात् । एवंसतिमिताक्षरायाम्पूर्वापरविरोधा

पादनमज्ञानविलसितमिवेयास्तांतावत् ॥ * ॥ बृहस्पतिः । द्विप्रकारक्रियाप्रोक्तामानुषीदेवकीतया । एकैकानेकधाभिन्नाभुं
 निमित्तत्ववादिभिः । साक्षिलेख्यानुमानसुत्रिविधमानुषीक्रिया ॥ साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वंद्वैकवद्भावः । साक्षीद्वादशभे
 दस्तुलिखितदशधास्मृतम् । अनुमानन्तुद्विविधन्नवधादैविकीक्रिया । इदं संख्याभिधानन्ननियमायभेदान्तराणामपि प्र
 माणप्रकरणेवक्ष्यमाणत्वात् । काव्यायनः । लिखितंसाक्षिलेख्येऽभिक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः । लेशोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्विव्यानी
 हविषादयः । लेशेन्यथानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्देशे विमर्शो युक्तिरित्यर्थः । पूर्ववादेपिलिखितेयथाक्षरमशेषतः । अर्थीतृ
 तीयपादेतुक्रियया प्रतिपादयेत् । पूर्ववादेभाषालिखितम्पूर्वपक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत् । तृतीयपादः प्रत्याकलि
 तास्य तस्मिन्नुत्तिक्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत्साध्यमिति शेषः । भाषेत्तरप्रत्याकलितास्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्यं
 मर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यक्रियाश्च द्वौ व्याचष्टे व्यासः । कार्यै हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते । द्विभेदासा
 धनज्ञेयमानुषीदेवकीतयेति । साधनम्प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छतास्मृतिचन्द्रिकाकारे
 णैवमिदमव्यवस्थानं । मिताक्षरकारमतेतु तृतीयपादक्रिययेतिसंमुखस्यार्थः । साक्षीद्वादशभेदइत्यादिप्रमाणप्रकरणे
 प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः । प्रमाणं लिखितं स्मृतिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एवमन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यते
 ति । द्विषेत्तन्मममर्थः । काव्यायनः । यद्येकोमानुषीद्व्यादयो ब्रूयात्तुदैविकी । मानुषीन्तत्रगृह्णीयान्तुदैवीक्रियान्द
 षः । यद्येकदेशे प्राप्तापि क्रियाविद्येतमानुषी । सासाह्यान्तु पूर्णापिदैवकीवदतोन्दिशाम् । एकदेशे प्राप्तासाध्यैकदेशवि
 यया । अत्र यद्येको ब्रूयमानुषीसंख्याद्यन्यतमं क्रियं स्वपक्षसाधकतयोपन्यासकस्तु तत्प्रतिपक्षतयादैविकीनादर्शयि
 तरवादिपक्षसिध्यसिध्योऽसुलभत्वेन नदिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोपिवादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि
 प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाद्वावसरइति द्वितीयवचनार्थः । दि

वविधिर्दृष्टः सर्वार्थावबोधेऽप्युच्यते । काव्यायनः । गुरुसाक्षिकानां प्राप्तिर्दिव्यैः परीक्ष्यते । युक्तिवैशेष्येऽपि नाकारवाक्यम्
 श्लेषितैर्नृणाम् । अलोखसाक्षिकेऽपि शब्दद्वारे विनिर्दिश्येत् । देवसाक्ष्येऽपि शब्दवैयर्थ्येऽपि न लेख्यं प्रयोगयेत् । बृहस्पतिः । मयि
 मुक्ताप्रवाचानां कूटकन्यासहारकः । हिंसकोऽन्याङ्गनामेव परीक्ष्यः शपथैः सदा । महाप्राप्यभिशापेषु निक्षेपहरयेतथा ।
 दिव्यैः कार्यैः परीक्ष्यतश्चासम्पत्तिप्राप्तिषु । चिरं नोपाश्रुतचिरं नष्टेषु साक्षिषु । प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यैः निक्षि
 प्रयेत् । अत्र सम्पत्तिप्राप्तिष्वन्येनैवावृत्तिविषये साक्षिणः सुवतावसे सम्भवति । सम्भवतोऽपि वाक्यसिद्धौ तदा प्राप्यः प्रदु
 ष्टा इति विवक्षितं ननु यथाश्रुतम् । अत्र ननु कतेऽप्युक्ते रक्षितं न दृश्यते न लेख्याद्युसम्भवमेवोपलक्षयति । अतएवा
 मेचिरं नष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेषु अन्येनासाक्षिबन्निमित्तानुपलक्षितवान् । व्यासः । प्रथमेऽपि मिश्रणे साक्षिणः स्वतया प
 रे । परेभ्यश्च तथा चान्येनैवावृत्तिपथैर्मेवेत् । भिद्यन्ते विप्रतिपद्यन्ते । काव्यायनः । समसंसाक्षिणां यवद्विबोसनापिशोध
 येत् । प्राणात्मिकविवादेऽपि विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमात्रं तेषां दीप्तपृच्छेन साक्षिणः । साक्षिषु विद्यमानेषु पितृवदो
 षावष्टम्भेन दिव्यमात्रं न दृश्यते । समसंसाक्षिणां यत्नेन । कवेः आभ्यांभावादिभ्यामुपलक्ष्यतां साक्षिणां गुणतः संस्था
 तं चतुष्टयमिदं यथैः । व्यासः । नमयैव कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् । अधरीक्ष्यतश्च नमयैः दिव्येन निर्णयः । लेख्यदेवोद्भा
 वनेन लेख्ये निर्णयाक्षमेतद्वारुणसाक्षिषु न तत्तद्वत्तु प्रकन्यायेन देवोद्भावनान्मातुषासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः ।
 । प्रजापतिः । यन्मात्रमगो नैर्त्यल्लेख्यन्तुल्लेख्यं कचिद्वेत् । अगृह्यते नमस्तत्र कार्यैः दिव्येन निर्णयः । मूललेख्ये नमात्रमगो
 वैस्तुल्लेख्यानंतरविपरीतार्थे यदा तदा तदप्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । काव्यायनः । यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं न
 द्राक्ष्येति वितं यदि । शोधयेत्तु दिव्येन राजाधर्मः सन् स्थितः । सोपधं यत्र च कृतं यच्च मिश्रं तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नो
 त्ररवादिन इति प्रागुक्तं ननु प्राचादिनोऽप्यनुष प्रमाणसम्भवाद्वा त्ररवादिनश्च तदसम्भवान्मातुषसम्भवे च दिव्यान्वसरा

॥ वी० मि० ॥ दितिन्यायो मूलमिति । अदितत्रापि भाषावादिनो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदानकश्चिदभियोक्तारन्दिषु विनियोजयेत् ।
 ॥ व्य० ॥ अभियुक्तायदा तव्यन्दिव्यन्दिव्यविशारदैरितिकात्यायनीयादुत्तरवदिनएवदिव्यन्देवम् । पूर्वार्द्धे नार्थिनादिव्यनिषेधात्प्र
 ॥ ३६ ॥ त्थार्थिनो र्थात्सिद्धौ पुनः परार्धे न तद्विधानस्य सिद्धेस्तत्पारम्भो नित्यमायेति न्यायेन निषेधदाढ्यार्थत्वात् । प्राङ्गायकारणोत्तर
 योः क्रियापदमुभयक्रियापरमपिमिथोत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरोधेन । नचैवमनुष्येणानुपपत्तिः । तदर्थकतयो
 भयान्वयस्यानुवृत्तहेतुत्वन्नयवदर्थकत्वस्य विरुद्धार्थकत्वे व्यक्तावयवस्य मिथिवाधेनानुवृत्तस्य तुल्ययोगितानिबन्धनस्य भङ्गः
 । किञ्चिदर्थानन्वयेऽपि तुल्ययोगितायाः सत्त्वात् तदभङ्गात् । यदा तु प्रथमार्थसिद्धिर्हानस्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानु
 षप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यकिन्त्वर्थिनोधिकारनिश्चयादिति ध्येयम् । नच नकाश्चिदितिकात्यायनवचनविरोधः । अधिकारनि
 श्चयेतत्प्रवृत्त्यसम्भवात् । धनन्धनीसाधयतीति लोकप्रवादेऽपि कृत्स्नवयाभिप्रायक एव । यत्र विवादविषये प्रत्यर्थीसिद्धिर्हान
 नस्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वलिखनत्वं तत्त्वमेव । अज्ञानरूपमिथोत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य स
 त्त्वेऽपि सम्भवात् । प्रत्यर्थिनस्य सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यान्ध्यवसायश्च तदानिर्ण
 योपायमाह । पितृमहः । लेख्यं यवमविद्योतनभुक्तिर्न च साक्षिणः । तच्च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणान्तत्रपार्थिवः । निश्चेतुं येन
 शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः । तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिच्छत इति । तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभयापीडया स्वेच्छ
 याकाचनयवस्थां कृत्वा देयासे भाभ्यान्नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादिसर्वदिव्यप्रकरणे व्यवहृत्यः ॥ ७ ॥ अथ
 निर्णयापरपट्यायः सिद्धिपादः । येषां प्रत्याकलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतन्नेषां सिद्धेः फलत्वाद्वा व्यवहारपृथग्भावोऽन्यथा
 मृग्याकलितस्य चतुष्पात्त्वमेव तु सर्वमते व्यवहारस्य । याज्ञवल्क्यः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमथोन्यथेति । तस्य
 प्रमाणस्य सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्यवस्थितौ सत्यां प्रमाणोपन्यासकर्तृसिद्धिर्ज्ञानक्षमामाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्यसिद्धौ वि

परीतमसिद्धम्यगजयलक्षणमाप्नोति । नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञासमुदाहृता । तद्वानौहीयतेवादीतरं स्ता
 मुत्तरेभवेत् ॥ तरन्निर्वाहयन् । उत्तरः उत्कृष्टो विजयोति यावत् । निर्णयप्रकाशनाह । व्यासः । प्रमाणैर्हेतुचरितैः श
 पथेन नृपाज्ञया । वादीसंप्रतिपत्त्यावा निर्णयोष्टविधः स्मृतः ॥ विवृतवानेतत्स एव । लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृ
 तम् । अनुमानं विदुर्हेतुस्तर्कश्चेति मनीषिणः । देशस्थितिः पूर्वकताञ्चरितं समुदाहृतम् । अर्थानुरूपपञ्चपथाः स्मृताः सत्य
 धटादयः ॥ तेषामभावे राजाज्ञा निर्णयन्तु विदुर्वुधाः । इति प्रमाणत्रयं सतर्कौ पञ्चमनुमानञ्चरितादिचतुष्टयमिष्यष्ट
 विधहेतुकत्वाद्निर्णयस्याष्टविधत्वं यद्यपि भुक्तिरप्यनुमानमेव । तथापि प्रत्याकलितकाचीनं सभ्यानामनुमानमिहानु
 मानपदेन विवक्षितम् । धर्मव्यवहारे च चरित्रेण नृपाज्ञया । चतुःप्रकारो भिहितः सन्दिग्धैर्विनिर्णय इति बृहस्पत्यु
 क्तानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव तत्र सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिना तेनैव विवृतं प्रागेव निरूपितं स एव । एकैको द्विविधः प्रो
 क्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः । क्रियाभेदात्मानुषदैविक क्रियाभेदात् । धर्मनिर्णयस्य द्वैधमाह स एव । सम्यग्विचार्यकार्य
 नुयुक्त्या सम्परिकल्पितम् । परीक्षितन्तु शपथैः सज्ञेयो धर्मनिर्णयः । प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः स निर्णयः । दिव्यैर्विशो
 धितः सम्यक् द्वितीयः स उदाहृतः । प्रतिवादी प्रपद्येत स्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्धः । यत्र प्रतिवादी युक्त्या सम्यग्विचार्य
 सम्परिकल्पितनिर्धारितम्पुनः शपथैः पुनश्चिरः स्पर्शदिभिः परीक्षितं कार्यम्पद्येत तं गोकुट्यान्सञ्जाद्यो धर्मनिर्णयः दिव्यैर्धट
 दिभिर्विशोध्यतः प्रतिवादी यत्र कार्यम्पद्येत स द्वितीयो धर्मोऽस्यो निर्णय इत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह स एव
 । प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते । वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः । प्रमाणपदेनात्र साक्षिणो लिखित
 च । व्यक्त्यभिप्रायेण च बहुवचनम् । भुक्तेरनुमानत्वाद्दिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्भावान् । वाक्छलानुत्तरत्वेन । वाक्छले
 नानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो द्वितीयो व्यवहारस्तद्व्यर्थः । चरित्रनिर्णयस्यापि भेदद्वयन्तेनैवाभिहितम् । अनुमानेन निर्णी

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ३७ ॥

तच्चरित्रमितिकीर्तितम् । देशस्थित्याद्वितीयन्तुशास्त्रविद्विरुदाहृतम् । अनुमानेनभुक्तिमुक्तिसंरूपेणयोनिर्ययस्तदेकस्य
रित्रम् । देशस्थित्यायेनिर्ययस्तद्वितीयच्चरित्रमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्ययस्यापिद्विभेदताभिहितानेनैव । प्रमाणसहितानाम्
स्तु राजाज्ञानिर्ययः स्मृतः । शास्त्रसम्भविरोधेचतथान्यः परिकीर्तितः । प्रमाणसहितानाम् राजाज्ञानाम् योनिर्ययइत्यन्वयः । शास्त्रा
णांसम्भानाञ्चविरोधेपरस्परंविप्रतिपत्तौयाज्ञाज्ञासद्वितीयोराज्ञाज्ञारूपोनिर्ययइत्यर्थः । ननुशास्त्राणांसम्भानाञ्चविरोध
स्वासम्भवोस्मृत्यपेतादिकारिणांसम्भानान्दृष्टत्वात् । नचशास्त्राणाम्परस्परविरोधेसम्भानाञ्चैवयर्थइतिवाच्यम् । सम्भविरो
धोपन्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधेन्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेणनिर्ययः कार्यइत्यस्यार्थस्यस्मृत्येविरोधेन्यायस्तुवलवान्वयव
हारतः । धर्मशास्त्रविरोधेतुयुक्तियुक्तोविधिस्मृतः । केवलंशास्त्रमाश्रित्यनकर्तव्योहिनिर्णयः ॥ युक्तिहीनविचारेहिधर्म
ज्ञानिः प्रजायते । न्यायाधिगमेतर्कानुपायस्तेनाभूत्तुयथास्थानंगमयेदित्यादियोगीश्वरनारदबृहस्पतिगौतमादिवचोभि
निर्धारितत्वात् । तादृशविषयेराज्ञाज्ञानवसत् । अनीकृशराज्ञाज्ञायानिषिद्धत्वाच्चेतिचेत् । उच्यते । यत्रशास्त्रविरोधे
लवाक्यायोन्यतरार्थविनिगमकःससम्भप्रादुर्भावस्तस्यसमापतेर्नहृदयमाशेहतिचिरतरंमीमांसितोपितादृशशास्त्रविरोधेतम्
लकेवासमाधेयेसम्भविरोधेराज्यतथावस्थावादिप्रतिवादिभ्यामन्नात्येतदर्थकमिदंवचनम् । अतएवपितामहः । वचनं
प्राग्लिखितमिच्छेतुंयेनशक्ताःसुरिणादि । धर्मादोनाञ्चतुर्लोकपूर्वस्थोत्तरेतत्पेक्षयादुर्बलत्वमाह नारदः । धर्मोऽथवह
रश्चरितंराजशासनम् । चतुष्पाद्यवहासेयमुत्तरःपूर्वबाधकइति । व्यवहारस्यधर्मबाधकतामाह । बृहस्पतिः । शा
स्त्रंकेवलमाश्रित्यक्रियतेयचनिर्ययः । व्यवहारःसर्वज्ञेयोधर्मस्तेनावहोयते । शास्त्रशब्देनशास्त्रोक्तसाध्यादिप्रमाणनोनयो
निर्ययःक्रियतेसव्यवहारः । तेनधर्मःशपथादिज्ञेयोनिर्ययोबहोयतेवाच्यते । मानुषप्रमाणेवतिदिध्यानवसत् । अतए
वाहकाध्यायनः । युक्तियुक्तानुकार्येसाहिभ्यंयत्रविवर्जितम् । धर्मस्तुव्यवहारेणबाध्यतेतत्रनान्यथा । चरित्रस्यवहा

रवाधकतामाह । बृहस्पतिः । देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा । क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते । नैगमाः कै
 रवाशङ्कः । नैगमानुमतेनानुमानेनेतिसम्बन्धः सामानाधिकरक्षेण । वाशङ्कदेशस्थित्यपेक्षः । अमुमेवार्थे स्फुटयति का
 न्यायनः । प्रतिलोमप्रसूतेषु तद्यादुर्गैर्निवासिषु । विरुद्धत्रियन्म्याऽस्तन्धर्मेन विचारयेत् । निर्णयस्तु यदा कुर्व्यान्नेन च
 मूर्तिपार्थिवः । व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते इति । स्मृतिविरुद्धमपि नियतं चात्र विचारयेद्वाजा । राजशासनस्य
 चरित्रबाधकमाह । बृहस्पतिः । विद्यायश्चरिताचारं यत्र कुर्यात्पुनर्भूषः । निर्णयं सानुशास्त्राच्चरित्रमाध्यतेतयेति । चरि
 त्माचारं पूर्वपूर्वाचरितं माचारम् । यद्यपि तन्धर्मज्ञविचारयेदित्युक्तमत्र नुविहाय चरिताचारमित्युच्यते । तेन विशेषः प्रतिभा
 ति । तथापि यदि तद्विचारने पुराष्टादिक्षोभेन भवति । तदा स्मृत्यादि विरुद्धत्वात् तदूरीकृत्य स्मृत्याद्युविशोधराज्ञयानि
 र्णयः कार्य इति तात्पर्यम् । अतएव पुराष्टस्य विरुद्धस्य विवादस्यामादेयत्वमुक्तम् । पुराष्टक्षोभापादकतया । तदन्त
 पादकतया तु स्मृत्याद्युनुशेध एव कार्योक्त इति । अतएव बाह्यकार्यायनः । विरुद्धं न्यायतो यत्र चरित्रं कस्यते बुधैः । एवम्
 अनिरस्येत चरित्रं नुष्टपाक्षयेति । नृपैर्यस्याय विरुद्धश्चरित्रं न यस्यामिति कल्प्यते । तत्र नुष्टपाक्षया तच्चरित्रं अनिरस्यते वा
 ध्यत इत्यर्थः । यद्येकप्रकाशतिरिक्तप्रकारेणैवाम्बाध्यबाधकता कल्पने दोषमाह । कात्यायनः । अनेन विधिना युक्तमाधर्कं
 द्युदुत्तरम् । अन्यथा बाधनं यत्र तदधर्मो विहन्यत इति । इति निर्णयपादः ॥ ७ ॥ पुनर्न्यायः यद्यपि निर्णयानन्तरं यत्र
 चेदने पशजितस्य दण्डार्हत्वं न थापि यदि स पशजितमपि स्वयमपशजितमेव मनुते पूर्वव्यवहारे कुदृष्टबुध्वा तर्हि द्विगुण द
 ण्डमभ्युपगमय्य राज्ञा सभ्यान्तरेपादानेन पुनर्यवहारस्तदोयो द्रष्टव्य इत्याह नारदः । तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधि
 र्मतः । द्विगुणं दण्डमादाय पुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् । तीरितं समापितं निर्णयपर्यन्तमपि तमिति यावत् । पारतीरकर्म समाप्ता
 विन्यस्य निष्ठान्तरूपम् । अनुशिष्टमर्थिप्रत्यर्थिनौ प्रतिकथितं वपराजयपत्रे वा रोपितम् । विधर्मतो धर्मविपरीतं कुदृष्ट

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ३८ ॥

मितियावत् । योर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरे मन्येत स परजयनिमित्तन्दण्डिगुणमादायांगीकृत्य तत्कार्यमुनरुद्धरेत् । चतु
ष्पाद्यवहारप्रवर्तनेन निर्णययेत् । याज्ञवल्क्यः । दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारमपेक्षतु । सभ्याः सजयिनो दण्डाद्विष
दाद्विगुणन्दमम् । यो मन्येताजितोस्मोतिन्यायेनापि परजितः । सभायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणन्दमम् । अस्यापवादमा
ह । मनुः । तीरितश्चानुशिष्टश्च यश्च च नयद्भवेत् । क्षतन्तद्धर्मतो विद्यान्तद्भूयो निवर्तयेत् । धर्मतः क्षतञ्चेत्कृतमेव विद्या
द्विगुण्यर्थः । नारदः । साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनमुनः । स्वचर्यावसितानान्तु प्रोक्ताः पौनर्भवो विधिः । साक्षिसभ्यावस
न्नानां साक्षिद्वारेण सभ्यद्वारेण वा वसन्नानाम् परजितानां दूषणे साक्षिषु सभ्येषु वा दोषोद्भावनेऽन्यतरेण क्षते पुनर्दर्शनं व्यवहार
दर्शनम् । राजाकार्यमिति शेषः ॥ स्वचर्यावसितानां स्वचर्याया स्वव्यापारेण पूर्वापरविरुद्धभाषणादिनाऽवसितानाम् परजि
तानान्तु पौनर्भवः पुनरुद्भवः पुनर्भवः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरितियावत् । तत्सम्बन्धिविधिर्नाक्तः कर्तव्यत्वेनाभिहितो मुनिभिरि
त्यर्थः ॥ बृहस्पतिः । पञ्चायनानुत्तरत्वादप्यपक्षाश्रयेण च । होनस्य गृह्यते वा दोषस्ववाक्यजितस्य तु । वादो गृह्यते पुनर्न्यायो
भवतीत्यर्थः । स्ववाक्येन पूर्वापरविरुद्धेनोत्तरपरिस्फूर्त्या स्फुटितेन वा योजितस्तस्य तु न भवतीत्यर्थः ॥ बृहस्पतिकायनौ । कु
क्षादिभिर्निश्चितेपि सन्तोषं न गत्स्तु यः । विचार्यतत्कृतं गजाकुक्षतमुनरुद्धरेत् । बृहस्पतिः । निश्चिद्यवकुम्भिसार्धं ब्राह्म
णैः शास्त्रपारगैः । दण्डयेज्जयिना सार्धं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः । जयिना पूर्वव्यवहारजयिना । नारदः । दुर्दृष्टे व्यवहारे
तु सभ्यास्तन्दण्डमाप्नुयुः ॥ नहि जानुविना दण्डङ्कश्चिन्मागैर्वतिष्ठते । मनुः । अमात्यप्राड्विवाकोवायेकव्युः कार्यमन्यथा । तं
सर्वमनुपतिः कुर्यात्तान्सहस्रान्तु दण्डयेत् । सहस्रपणान्दण्डव्यवहारेऽनुक्तसंख्यायां संख्यायाः पणगतत्वेन परिभाषितत्वात्
। एतच्च दण्डनिरूपणप्रस्तावविवेचयिष्यामः । यत्र द्विगुणदण्डः सहस्राधिकस्तत्रामात्यप्राड्विवाकयो रपि स एव । अन्य
त्र सहस्रमेव । अमात्यप्राड्विवाकयोर्मुख्यत्वेन दण्डाधिकस्योचितत्वात् । इति पुनर्न्यायः ॥ ॥ निर्णयानन्तरं कथ्यन्त अ

यिनेजयपत्रदानम् । पशजितादृण्डादानम् । सपणविवादेपणादानम् । धनिनेधनदापनञ्च । तथाचंयासः । व्यवहारा
 रन्स्वयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाप्राङ्निवाकतः । जयपत्रन्तोदद्यात्परिज्ञानायपार्थिवः ॥ पुनर्न्यायादिप्रसक्तौप्राङ्नायपरिज्ञानाय ।
 बृहस्पतिः । प्रतिज्ञाभावनाद्वादीप्राङ्निवाकादिधूजनात् । जयपत्रस्यचादानाज्जयीलोकैर्निगद्यते । योगीश्वरः । सपण
 श्चेद्विवादःस्यात्तत्रहीनन्तुदापयेत् । दण्डश्चसपणश्चैवधनिनेधनमेवच ॥ बृहस्पतिः । अपराधानुरूपश्चदण्डोत्रपरिक
 लिप्तइतितत्रजयपत्रप्रकारंलेख्यप्रस्तावे । दण्डपणादानेदण्डनिरूपणेधनिनेधनदानमृणादानप्रकरणेवक्ष्यामः ॥
 ७ ॥ अथसभ्यःप्राङ्निवाकसहितस्यसभापतेरन्यथाव्यवहारदर्शनेसर्वथादर्शनाभावेचदोषकथनम् । तत्रान्यथादर्शनेदो
 यमाह । मनुः । यस्त्वधर्मेणकार्य्याणिमोहात्कुर्यान्नराधिपः । अचिरात्तदुगम्मानंवशेकुर्वन्तिशत्रवः ॥ कात्यायनः । अस्र
 र्ग्यलोकनाशयापराधीकभयावहा । आयुर्बीजहरीराज्ञामस्तिवाक्येस्वयंकातिः ॥ तस्माच्छास्त्रानुसारेणराजाकार्य्याणिसा
 धयेत् । वाक्याभावेतुसर्वेषांदेशदृष्टेनसंनयेत् ॥ अदर्शनेदोषमाह । महाभारतेकृष्णद्वैपायनः । अर्थिनामुपसन्नानां
 यस्तुनोपैतिदर्शनम् । सुखेषुसक्तोऽपिःसतप्येतन्मगोयथेति । नृगोनामराजा । रामायणेवाल्मीकिः । पौरकार्येहियो
 राजानकरोतिसमास्थितः । व्यक्तंसनरकेधोरेपचतेनात्रसंशयइति । समास्थितःसुस्थितः । अनेनदुःस्थितस्यादर्शनेन
 दोषइतिस्त्वचितम् । अतएवानुकल्पतयादुःस्थितस्यस्वप्रतिनिधिप्राङ्निवाकनियोगःप्रागुक्तः । प्राङ्निवाकस्यसभ्यानाञ्चा
 न्यथादर्शनादर्शनयोर्दोषइतिप्रागेवप्रपञ्चितंव्यवहारदर्शनविधिविचारप्रस्तावे । सम्यग्व्यवहारदर्शनेफलमप्याह
 मनुः । कामक्रोधौतुसंयम्ययोर्थाश्वर्मेणपश्यति । प्रजास्तमनुवर्ततेसमुद्रमिवसिन्धवः । इदंदृष्टफलम् । अदृष्टमपि
 फलमाहनारदः । एवंपश्येत्सदा राजाव्यवहारान्मुमाहितः । वितत्येहयशेलोकेवृक्षःप्राप्नोतिपिष्टपम् ॥ बृहस्पतिः । एवं
 शास्त्रोदितंराजाकुर्वन्निर्णयपालनम् । वितत्येहयशेलोकेमर्हेद्रसचिवोभवेत् । फलान्तरण्यपि व्यवहारदर्शनविधिप्र

॥ वी० मि० ॥ स्त्रावेभिहितानि ॥ ० ॥ अथ कृतनिवृत्तिः । तत्र मनुविष्णू । यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाध्यं कृतम् भवेत् । तत्र क्वाट्ये निवर्त्ये
 ॥ व्य० ॥ तत्कृतं चाप्यकृतम् भवेत् ॥ नारदः । स्त्रीषु शत्रौ बहिर्योमादन्तर्वैश्मन्यसतिषु । व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामिवात् ॥ मनु
 ॥ ३६ ॥ नारदौ । सत्यानभाषा भवति यद्यपि स्थाप्यतिष्ठिता । बहिः श्रेयसाद्यते धर्म्ममनियता द्वावहारिकात् ॥ नियतद्व्यावहारिकात् ।
 नियतव्यावहारिकधर्मवाह्याविषयायाभाषासायद्यपि प्रतिष्ठिता साक्षिलेखादिप्रमाणवती भवति तथापि सत्यावाह्या न भवति
 । यथा पुत्राद्यन्वयोपेतं कश्चिदभियुक्ते सर्वस्वं मत्स्यमानेन प्रतिश्रुतमिदानीं न ददातीति । मनुः । योगाधमनविक्तीतं योगदान
 प्रतियहम् । यत्र वाप्युपधिम्पश्येत् सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ बलाद्दत्तम् बलाद्भुक्तम् बलाद्यप्यपि चेत्खितम् । सर्वान्वलङ्कृतानर्थान् क
 तान्मनुरब्रवीत् । योगश्च द्वाः । आधमनमाधीकरणम् । उपधिः छलम् । पूर्वोक्तसर्द्धाभ्याश्च लङ्कृतम् सर्वव्यवहारणानिवर्तनं
 सार्वत्रिकमित्युक्तम् भवति । एवमुत्तरश्लोकेऽपि बलकृतसर्वव्यवहारणामपि । योगीश्वरः । मत्तेन्यन्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्व
 विरेणवा । असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारे न सिध्यति । अद्यधीनो दासः । अधिकमधीन इति व्युत्पत्तेः । असम्बद्धेन बादीप्र
 तिवाद्युसम्बद्धेन कृतस्तत्प्रतिनिधिभूयस्यमादितः । समासान्तर्गतमपि कृतपदम्याक्तनृतीयानैरपि बुद्धानिष्कृष्टसम्बन्धनी
 यम् । नारदः । यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च । अकृततन्तदपि प्राज्ञः शास्त्रेशास्त्रविदो जनाः । स्वतन्त्रोऽपि हि यत्का
 र्यं कुर्यादप्रकृतिङ्गतः । तदप्यकृतमेवाङ्गरस्वतन्त्रः सहेतुतः ॥ कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीडिताः । रगद्वेषपरीता
 अज्ञेयास्त्वप्रकृतिङ्गताः ॥ तथा दासकृतकार्यमकृतम्परिचक्षते । अन्यत्र स्वामिसंदेशान्न दासः प्रभुसत्मानः । पुत्रेण च कृतं
 कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ॥ तदप्यकृतमेवाङ्गर्दासः पुत्रश्च तौ समौ ॥ कात्यायनः । नक्षेत्रगृहदासानां दानाधमनविक्ति
 या । अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिम्प्राप्नुयुर्नानुवर्तिताः । नानुवर्तिताः स्वतन्त्रेण पित्रादिनानुमताः । अनुमताः सिद्धेयुरेवेत्यर्था
 दुक्तम् भवति । अतएवाह । स एव । प्रमाणं सर्वं एवैते पणानां क्रयविक्रये । यदि संव्यवहारं ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥ श्वे

त्रादीनान्तयैवास्तुभ्राताभ्रातृसुतःसुतः । निरुष्टाः कार्यकरणे गुणायदिगच्छता । निरुष्टार्थस्तुयोयस्मिंस्तस्मिन्नर्थे प्रभु
 स्तुसः । तद्भ्रातृत्वं कार्येनान्यथा कर्तुमर्हति । बृहस्पतिरपि । यः स्वामिनानियुक्तस्तु धनायव्ययपालने । कुसीकयोवा
 णिज्येनिरुष्टार्थस्तुसः स्मृतः ॥ प्रमाणान्तकृतं सर्वलाभालाभव्योदयम् । स्वदेशेवाविदेशेवास्वामीतन्त्रविसंवदेत् । अनुम
 न्यभावेपि कुटुम्बभरणार्थमस्वतंत्रकृतमष्टगुणादिव्यवहारं स्वतंत्रेन निवर्तयेदित्याह । मनुः । कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहा
 रं यमाचरेत् । स्वदेशेवाविदेशेवातस्वामीन विचालयेत् । अध्यधीनः पुत्रभ्रातृपुत्रदासादिः ॥ * ॥ अथ स्वतंत्रास्वतंत्रवक्ष
 णम् । तत्र नारदः । स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्या गुणवयः कृतम् । तथा । अस्वतंत्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः । अस्वतं
 त्रः स्मृतः शिष्यश्चाचार्येण स्वतंत्रता ॥ अस्वतंत्राः स्त्रियः पुत्रादासादयश्च परित्यक्तः । गर्भस्थैः सवृशोऽज्ञेयः आष्टमाद्वत्सगच्छि
 ष्युः । बालश्चाघोऽशब्दार्थात्पौगण्डश्चेति शब्दभ्युते । परतोऽव्यवहारज्ञः स्वतंत्रः पितरवृते । जीवितोरस्वतंत्रः स्याज्जरयापि
 समन्वितः । तयोरेपि पिताश्रेयान्मौजप्रधान्यदर्शनात् । अभावे वीजिर्मौमाता तदभावे तु पूर्वजः । कात्यायनः । पितास्वतं
 त्रः पितृमान्भ्राताभ्रातृव्यएव च । कमिष्ठो वाऽविभक्तस्थो दासः कर्मकरस्तथा । पितृमान्पिताथ स्वतंत्र इत्यर्थः । अविभक्तस्थः अ
 विभक्तधनः । हारीतः । दानार्थे वा धनार्थे वा धर्मार्थे वा विशेषतः । आदाने वा विसर्गे वा नस्ती स्वातन्त्र्यमर्हति । नारदः । स्वतं
 त्रः सर्वे एवैते परतन्त्रेऽपि निवृत्तः । अनुशिष्टौ विसर्गौ च विक्रये चैव गमताः । एते पूर्वाक्ता राजादयः । स्वतंत्रस्य पित्रादेरपि वि
 व्ययविशेषेन स्वातन्त्र्यमिति आह । कात्यायनः । सुतस्य सुतदाश्रमां वशित्वमनुशासने । विक्रये चैव दाने च वशित्वमनुते पितुः
 । एतदप्यनापदीति वक्ष्यते । इति सामान्यपरिभाषा ॥ ७ ॥ अथ विशेषपरिभाषा । तत्र याज्ञवल्क्यः । अभियोगमनिस्ती
 र्थेनैव प्रथममभियोजयेत् । अभियुक्तश्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ अभियुक्त इत्यभियोगोऽपस्रधः कृण्वं मदीयं गृहीत्वान
 प्रत्यर्पयत्यथमित्यादिरर्थेनोपन्यस्तस्तमनिस्तीर्थोपरि हृद्यैव मभियोक्तारन्नप्रथममभियोजयेत् । युगपद्व्यवहारस्य प्रतिज्ञाभे

॥ वी० म० ॥ देना सम्भवात् । प्रत्यभियोगानर्थक्यात् । इत्ययमप्रत्यभियोगानर्थक्यादित्ययमप्रत्यर्थिनं प्रत्युपदेशेन्यवादि त्वेन हीनता परि
 ॥ व्य० ॥ हार्यर्थः । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमेव । तथापि स्वापराधपरिहारार्थत्वादेन प्रतिविध्यते । अन्येनाभियुक्तं चा
 ॥ ४० ॥ निस्तोर्णतदीयाभियोगमर्थीनाभियुञ्जीत । अन्याभियोगापेक्षयात्र प्रत्यभियोगश्चेनुवादत्वेन यथा कथंचिन्नेयः । अयम
 पियुगपद्वावहारसम्भवनिबन्धनार्थेन प्रत्युपदेशः । किञ्च उक्तमावेदनसमये यदुक्तं द्विप्रकृतिविरुद्धस्वभावताननयेत् ।
 न प्रापयेत् । यद्वस्तु यत्प्रकारेणावेदनसमये निवेदितं तत्र ये वतद्भाषायां लेखनीयं नान्यथेत्ययमप्रत्यर्थिन एवान्यवादि त्वनिष
 न्धनहीनतापरिहारार्थ एवोपदेशः । यद्यपि यथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तमिति पुनरुक्तमाभाति तथापि तद्वस्त्वन्तरावेदनप्र
 तिषेधकमिदं नुपदान्तरसंक्रमनिधारकमित्यपुनरुक्तता । तद्व्यथारूपकशतं मदीयमृद्ध्यानुगृहीत्वानप्रयच्छतीत्यावेद्य
 भाषायां वस्त्वशतं वृद्ध्यानुगृहीत्वानप्रयच्छतीति तद्वशादानपद एव वस्त्वन्तरगमनम् । रूपकशतं वृद्ध्यानुगृहीत्वामदीयेन प्रय
 च्छतीत्यावेद्यभाषायां रूपकशतं मदीयमन्वेलादपहृतवानिति तस्मिन्नेव वस्तु साहसार्थं विवादपदं लेखयतीति । तत्र यथाश
 द्वापादानादत्रचविप्रकृतिपदोपादानात् । वस्त्वन्तरगमने ह्येकत्रैव विवादपदे प्रकारभेदमात्रं प्रकारवाचिथाल्प्रत्ययेन प्र
 त्ययस्यते । पदान्तरसंक्रमेण विरुद्धस्वभावता व्यक्तेति भावः । अभियोगमनिस्तोर्ण्यस्यापवादमाह स एव । कुर्यात्प्रत्यभियो
 गन्तुकलहं साहसेषु च । कलहे वाग्दण्डपारुष्यरूपे । साहसेषु च । विषयस्त्वादिकृतप्राणिव्यापादनादिषु यदि सम्भवति
 प्रत्यभियोगस्तदा स्वाभियोगमनिस्तोर्ण्यप्रत्यभियोगात्प्रत्यभियोजयेत् । ननु प्रतिज्ञान्तरत्वापत्तौ युगपद्वावहारसम्भवस्य
 प्रत्यभियोगप्रतिषेधवोजस्यात्रापि तैल्यत्कथन्तत्प्रतिप्रसवः । प्राङ्गाय प्रत्यवस्कन्दनयोस्तु पूर्वपक्षोपमर्दकत्वेनोत्तरलक्ष
 णलक्षितयोः प्रत्यभियोगत्वेपि न प्रतिज्ञान्तरपत्यायुगपद्वावहारसम्भवदोष इति वैषम्यम् । अन्यथा तयोर्न्तरत्वमेव न स्यात्स
 र्वत्रैतत्प्रतिषेधयस्तुत्वादिति चेन्न यद्यप्यत्रापि युगपद्वावहारसम्भवस्तु तत्रापि न्यूनदण्डप्रत्ययेधिकदण्डनिवृत्तये च

लहंसाहसयोःप्रत्यभियोगः ॥ सार्थकोन्यत्रनिरर्थकइतिप्रतिप्रसवोपदेशः ॥ तथाहि । अनेनाहंजाडितःशप्नोवापूर्वम
 यंमत्प्राणव्यायव्यापारंरुतवानित्यभियुक्तोयद्याह । सत्यमेतत्तथापिमत्तःपूर्वतरमयन्ताडनादिममरुतवानितिप्रत्यभियो
 गेतस्मिंश्चसाधितेदण्डात्प्रत्यभियुक्तःफलम् । तथाचनारदः । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तुनियतंस्यात्सदोषभाक् । पञ्चाद्यु
 सोप्यसत्कारीपूर्वतुविनयोगुरुरिति । विनयोदण्डः । यदातुयुगपद्द्वयोस्ताडनादिषुप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिःप्रत्यभियो
 गफलम् । तदप्याहसएव । पारुष्येसाहसेचैवयुगपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्नलभ्येतविनयःस्यात्समस्तयोरिति । तेनाय
 मत्रतात्पर्यार्थः ॥ पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्यभियोगस्यप्रतिज्ञोत्तरत्वेनयुगपद्व्यवहारसम्भवरूपप्रत्यभियोगस्यप्रतिज्ञोत्तरत्वेन
 युगपद्व्यवहारसम्भवरूपदोषाभावादेवाप्रतिषिद्धत्वम् । कलहादिषुयुगपद्व्यवहारसम्भवेसत्यप्यर्थवान्प्रत्यभियोगःक्रिय
 माणोनदुष्यति । पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपेनार्थकश्चप्रत्यभियोगोनकार्य्यञ्चणादानादिषुविवादेष्विति । यथायमदीयमृणमि
 यदियद्यावृद्ध्यागृहीत्वानप्रयच्छतीत्यभियोगेमह्यमप्ययंधारयतीतिप्रत्यभियोगोनकार्य्योनिष्प्रयोजकत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वाच्चेति
 । इतिप्रत्यभियोगनिर्णयः ॥ ७ ॥ अथनिह्नुवादिविधिर्निह्नुवादिविवेचनञ्च । तत्रयाज्ञवल्क्यः । निह्नुतेलिखितंनैकमेकदे
 शविभावितः । दाप्यःसर्वेन्दपेणार्थनयाह्यस्त्वनिवेदितः । नैकमनेकं । निषेधार्थनकारस्यासमासत्वात्तलोपोनञ्इतिनका
 रलोपाभावेनैकधेतिवद्द्रूपम् । अर्थिनाभियुक्तंस्तुवर्णरजतवस्त्रादिवस्तुभाषालियांखितमुत्तरलेखनवेलायाम्प्रत्यर्थीयःसर्वमे
 वनिह्नुतेमिथैतदित्यपलपति । सोर्थिनैकदेशेप्रतिज्ञाविषयभूतकतिपयवस्तुनिभावितेलिखितंसाध्यादिप्रमाणवत्तादङ्गीका
 रितःसर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञातंन्दपेणदाप्यर्थिनेदापनीयः । यस्त्वर्थीर्थिनैवव्यामोहप्रमादादिनाभाषापत्रशोधनावधिननि
 वेदितःपञ्चान्निवेद्यतेप्राक्प्रामादादिनाविस्मृतमयेदमितिसन्देहेनयाह्योनादत्तव्यःप्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थः । न
 नुक्कलंनिरस्यभूतेनव्यवहारनयेनृपइत्यनेनविरुद्धमिदम् । तथाहि । भूतन्तत्त्वार्थयुक्तंयत्प्रमादाभिहितंक्वचमिद्युक्तेभूतेन

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ४९ ॥

वस्तुतत्त्वानुसरणेन हलप्रमादामर्षाद्यभिहितं निरस्य व्यवहारानुपोनयेद्विर्णयपर्यंतं प्रापयेत् । तस्याद्युद्यार्थिप्रत्यर्थिनौ स
त्यमेव निवेदयतः । साध्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव साध्यादयो पिशपथादिभिर्भावितास्तु त्वमेव प्रतिपादयन्ति तथा ससम्यगेन स
भापतिनायतितव्यमिति भावः । एवं चैकदेशस्य प्रमाणासिद्धावप्येकदेशान्तरस्य सिद्धिः कुतस्त्या अन्यविषयप्रमाणेनान्यसिद्धे
रसम्भवात् । हलप्रसक्तेर्दुर्बलत्वात् । एवं प्रमादादिविस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्यानादरे हलं व्याक्रमेव । काव्यायनवचनवि
रोधश्चैवं सति । यदाह । अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्धनी । साक्षिभिस्तु वदेवा सौलभ्ये साधितम्भनमितिसाक्षिग्रह
णं लेख्यादुपलक्षणम् । अत्रापार्कः । अपह्नववादिनः सावष्टम्भयन्मिथोत्तरनाद्विषयं निहृत इत्यादि । यथाद्युद्यार्थिना
भियुक्तः प्रत्यर्थी वमुत्तरयति भवदभियुक्तानामर्थानां मध्ये यद्येकमपि भवान्साधयति तदा सर्वमहं दास्यामीति हलोदाहरण
त्वादस्य काव्यायनवचनत्वं सावष्टम्भमिथोत्तरविषयत्वेनासाधितं शोऽर्थिना प्रमाणात्तरमुपादेयन्तदभावेऽपि साधितमावली
भेन सन्नोच्यम् । अनेकार्थाभियोगे तु सर्वार्थपलायिना । विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यत इति नारदवचोपि सावष्टम्भ
मिथोत्तरविषयमेवेत्याह । तदनुपपन्नम् । स्वपणश्चेद्विवादः स्यादित्यनेनास्य गतार्थतापत्तेः । ईदृशावष्टम्भस्य पणादनतिरे
कात् । नच पणस्य राज्ञाय हस्तमस्य त्वार्थेनेति भेद इति वाच्यम् । एतादृशभेदस्याप्रयोजकत्वात् । स्वपणान्दापयेदित्येतावन्मा
त्रस्यैव तदर्थत्वात् । प्रतिज्ञानुरोधित्वात्पणत्वस्य निह्नवमात्रस्यात्र प्रतीतेः सावष्टम्भनिह्नवविषयत्वाकल्पनाया अप्रमाणाकत्वा
च्च । एवं नारदवाक्येऽपि नच तत्र व्यपलायिनेति विशदोपादानादवष्टम्भसहितनिह्नवप्रतीतिरिति वाच्यम् ॥ अन्यथा सिद्ध
तात्पर्ययाहकाभावे सावष्टम्भत्वरूपविशेषपरत्वस्य नियतत्वात् । वाचस्पतिचण्डेश्वरौत्वाहतुः । यत्रैकदेशसिद्धिरेकदेशान्तर
सिद्धाविनाभूता तद्विषययोगीश्वरमारदयोर्बचनन्तदतिरिक्तविषयन्तुकाव्यायनीयमिति । तदप्यसत् । निह्नवोपादानवै
यर्थ्यात् । अनिह्नवेऽपि तस्य युक्तियुक्तत्वात् । प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्गायोत्तरयोरप्येकदेशेकारणादिसाधने तद्विनाभूतैकदेशान्तर

रेकारणादिसिद्धेर्द्वैतान्तात् ॥ यन्नुवाचस्वतिनाऽपसक्ताष्टपेयादिमासपक्षश्चेदित्यादितत्रयोगीश्वरवचनस्यसंबादि
 मन्तेनस्पष्टमेवगतार्थत्वंप्रदर्शितमितिमहान्प्रमादःविज्ञानयोगिनस्त्वाहुः । यथाभूतानुसरणेनवलनिर्गसेनचव्यवहारनिर्ग
 येभवतितथाविधेयमितिमुख्यःकल्पः । तत्रहेतुः । भूतमप्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतद्वत्तितस्यायमर्थः । यतोभूतंस्तुतत्त्वम्
 प्यनुपन्यस्तमकथितंवादिप्रतिवाद्युन्यतरेणसाध्यादिनावातद्व्यवहारतोचव्यवहारोप्याहीयते । यद्यपिपञ्चात्प्रमाणेनसाध्य
 तेप्रमाणंविनैवचैकदेशविभावेनतथापिवादिप्रतिवादिसम्बन्धत्वेनहीनम्भवति । पञ्चाङ्गादिनाप्रमाणान्तरेणसाधितमपिप्रा
 कप्रतिज्ञाकालेननिवेदितश्चेन्नलभ्यते । तथासर्वपक्षवकारिणाकतिपयानिबस्तूनिसाध्यादिभिरङ्गोकारितेनान्यपिसाध्यात्प्र
 माणेनासाधितान्यप्यभियोक्तोदात्तव्यतयाप्रतिवादिनःसकाशाद्धीयंतइति । तस्माद्वादीप्रतिवादिनोःसाध्यादिषुवादिगूढा
 श्रयताकूटकारित्वादिनायदाभूतानुसरणमशक्यंतदाचतुष्पाद्व्यवहारमार्गेणप्रवर्तितेव्यवहारेभूतानुसरणाभावेपिसस
 भ्यसभापतेर्दौषत्वशेनास्तिगगलोभादिभिरन्यथाशास्त्रकारित्वाभावादित्यर्थः । अत्रोदाहरणं । तिष्ठतेतिखतंनैकमिति
 । एकदेशेप्रार्थनेनामिथावादित्वेनिश्चितेऽन्यविषयेपिमिथावादित्वसम्भवात् । अर्धिनश्चैकदेशेसत्यवादित्वनिश्चयेऽन्य
 विषयेपिसत्यवादित्वसम्भवादितौदृशसम्भावनामकतर्कानुगृह्यतादस्मादेववचनात्सर्वमर्थिनेप्रवर्धीरक्षादापनीयः । प्रति
 ज्ञाकालेननिवेदितमिदानीमुपन्यस्येकदेशेविभावनानिमित्तान्यत्वाभेदेदानीमुपन्यस्यतीतिसम्भावनारूपतर्कानुगृह्यतामे
 तदेववचनमनिवेदितस्यादापनेप्रमाणमित्येतत्तर्कवाक्यानुसारेणससभ्येनसभापितनानिर्णयेकियमाशेयदिसहस्रशतमे
 प्यंशेवस्तुनोन्यथात्वम्भवति । तर्हितस्यनदोषइतितात्पर्येएतदभिप्रायकमेवगौतनवचनम् । न्यायाधिगमोतर्कभ्युपायस्ते
 नाभ्यूह्ययथास्थानंगमयेदिति । अथेचेतेनैवोपसंहृतंतस्माद्वाङ्माचार्योवनिंज्यावितिनचैकदेशविभावितप्रागनिवेदितनिवे
 दकयोर्वादिप्रतिवादिनोर्हीनतामात्रप्रतिपादकमिदंयाज्ञवल्क्यादिवचनमितिवाच्यम् । सर्वदाप्येनयाह्यादेयंयदभि

॥वी०म०॥

॥ व्य० ॥

॥ ४२ ॥

युज्यत इति वचनात् । हीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वे तदभिधानानर्थक्यात् । कात्यायनवचनान्तु । यत्रपि त्र्यादिगृहीतबह्वर्थ
विषयाभियोगः पुत्रादेस्तु द्विव्यहरस्य क्रियते । सचाभियुक्तो हन्तावदत्र किमपि न जानामि यावत्प्रमाणेनायं साधयति तावद्वा
स्यामीत्युत्तरयति । तत्रासौ निह्नववादी न भवति । तेनैकदेशविभावितोऽपि न कचिदप्यस्य वादीति पूर्वाक्ततर्कानवतारान्ननु गृ
हीतमेतद्वचनमत्र न प्रवर्तत इति सामान्यविषयत्वात् निह्नवोत्तरमपहायाज्ञानोत्तर ईदृशे प्रवर्तत इति तेन सहास्यविरोधः
भिन्नविषयत्वात् । ननु च वृणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊनेवाभ्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यन्नसिध्यति । अर्थिना यावा
नर्थीभाषायां लिखितस्ततो न्यूनोऽधिके वार्थे साक्षिभिः प्रोक्ते सर्वमेव साध्यं न सिध्यतीति प्रतिज्ञाप्रमाणयोर्विसंवादित्यर्थे केनानेन का
त्यायनवचनेन प्रत्युत साध्यादिविभावितैकदेशस्याप्यसिद्धिरयति । तत्सिद्ध्या तदविभावितैकदेशसिद्धिरूपमस्ति । उच्य
ते । यत्र वादी सकलप्रतिज्ञातार्थसाधनत्वेन साक्षिलेख्यादिकमुपन्यस्यति । ततश्च न्यूनोधिके वार्थे विभाव्यते । तत्र कूटसम्भा
वनया कृत्स्नसाध्यासिद्धिः । तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात्संशयतादवस्थे प्रमाणान्तरेण सम्भवतानिर्णयः कार्यः । क
लन्निरस्येति नियमात् । इति कात्यायनीयस्यास्य वचनस्यार्थः । यत्र तु वाद्ये वम्बदति । एतावत्वंशे भैरवे साक्षिणो लेख्यं वास्ति
। अन्यमंशमलौकिकप्रमाणेन विभावयिष्यामीति तत्रोक्ततर्कानुगृहीतान्नित्याहृत इत्यादियोगीश्वरनारदवचनादेकदेशवि
भावेनेपि कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्नैलौकिकप्रमाणं प्रतीक्षेत योगीश्वरवचनस्य अज्ञानोत्तरे तु यावानंशोलौकिकेन प्रमाणेन प्रमितस्तु
वानेव ततो निर्धार्ये न्यस्तुदित्यान्तदसम्भवेन सिध्यत्येव । अनेकार्थाभियोगेपीति वचनात् । अतएवाभिप्रायात् । प्रागुपन्य
स्तं वचनम् । यद्येकदेशव्याप्रापिक्रियाविद्योत्तमानुधी । सायाह्यानुपूर्णापि दैविकी वदतां नृणामिति । कात्यायनीयन्तेन
नकापि विरोधलेश इति । वयन्तु कलंतिरस्येत्यस्य विधेर्हेतुरयं भूतमप्यनुपन्यस्तमित्युपोद्धलकः । यतो भूतन्तत्त्वमप्यनुपन्यस्तं
व्यवहारतो हीयते वादिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तप्रमाणतो साधितं हीयते हानिमाप्नोति व्यवहारतो व्यवहाररीत्येति तस्यार्थः

। तदुपपादनं निरूप्यते लिखितं नैकमिथादितं स्यायमर्थः । वादिनः कतिपयं शेषस्य वादिनोऽपि सत्यवादि त्वसम्भवं
 म्प्रतिवादिनश्च सर्वपक्षववादिनः कतिपयं शेषमिथावादि त्वनिश्चयादभ्यांशेऽपि तत्सम्भवात्सर्वमर्थे नृपेणार्थिने दाप्योदाप
 यितुं योग्यो भवति । निरुत्तरत्वात् । एवं प्रागनिवेदितोऽर्थिना र्थो भूतोऽपि प्रामाणिकोऽपि न ग्राह्यो गहणादीनि यदितवाय
 मर्थः सत्यः स्याद्वा याया मे वनिवेदितः स्यादित्याक्षेपेऽर्थिनेऽपि निरुत्तरत्वात् । तस्मादुत्तरदानसमये प्रत्यर्थिभिर्ज्ञादि
 भिरेवं बोधनीयो यावत्ते वांशे तव मिथा त्वनिश्चयस्तव देवापहोतव्यमन्यत्सम्प्रतिपत्तव्यम् । क्वचिदप्यंशे नेन भवदुपरि सा
 धिते तव निरुत्तरत्वापत्तेः । एवं वाद्युपि भाषासमये सावधानेन त्वया स्वीयं यावदस्ति साध्यमेतदुपरितस्तु सर्वस्मारं स्मारं लेखनी
 यमन्यथा तदंशे निरुत्तरता तवापद्युतेति बोधनीयः । एवं साक्षिणोऽपि प्रमादादिभ्यः प्रत्यावनीयाः । तथा सत्यनायासेन तत्त्वा
 नुसरणं भवति । तच्चावश्यं कमन्यथादिष्यादिना तत्त्वानुसरणं कर्तव्यं स्यादिति सर्वथा तत्त्वानुसरणेनैव व्यवहारपथ्यं वसानं वि
 धेयमिति ह्यसंनिरस्येयस्यैव विधेः सर्वथांशे बोधनस्तत्त्वो विधीयते न दापनं सर्वस्य विधीयते अनिवेदितग्रहणं वा प्रतिषिध्येत ।
 नारदवाक्येऽपि देयं दानुयोग्यमित्येवार्थः । न चैवं दाप्य इत्यादीनामानर्थक्यमेव स्यादिति वाच्यम् । यतो लौकिकव्यवहारपथं
 भेनैव मेवं प्रतिभाति तस्मात्तत्त्वानुसरणायान्यतरस्मादोद्दिष्टविषये दिव्यमेव ग्राह्यमित्यत्र तात्पर्यात् । काव्यायनादिवचनान्त
 मप्यत्रैव तात्पर्यम् । चतुर्णां विषयविवादेऽपि ततोऽप्ययमेवार्थोऽदृष्टतामुपैति । यतः प्रमाणप्रतिज्ञाविसम्बादिमते निश्चयाभावा
 त्तत्त्वानुसरणाय प्रमाणान्तरादरञ्चावश्यक इति । अतएवाह साहसादौ प्रतिज्ञार्थैकदेशविभावेनैपि नैकदेशे प्रमाणान्त
 रानुसरणे साहसिनो हि जडसुडमात्रं प्रत्यर्पणं कस्मैचिद्यद्युपि चैत्यै प्रत्यर्पणमस्ति । तथापि कतिपयचौरः सर्वदाप्यतद्
 तिलोके प्रसिद्धतरत्वाद्यदि मद्गृह्णातावदियचैत्यै गतमस्य चस विधेः प्रमाणमितमिदं स्तीति चौरमभियोक्ता साधयति तदा त
 तएव सर्वं लभ्यते । यदि त्वनष्टमपि कियन्नष्टसाधनावष्टम्भेन लघुमुपन्यस्यति तर्हि मिथावादिना न्नाष्टिक एकदण्डो भवति

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ४३ ॥

इत्यपिलोके प्रसिद्धतरम् । अनेनैवाभिप्रायेणाह कात्यायनः । साध्या र्था शेषिगदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् । स्त्रीसङ्गेषा
ह सेचैर्येयत्वाध्यम्पारकीर्तितमिति । तत्त्वानुसरणं स्मृत्योर्विशेधे कथं स्यादित्यपेक्षायामाह । स्मृत्योर्विशेधेन्यायस्तु बलवान्
व्यवहारत इति । व्याख्यानश्चैतत्प्रागेव । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विशेधे धर्मशास्त्रानुसरणे नैव तत्त्वानुसरणमित्याह । अर्थशा
स्त्रानुबलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति । इदमपि प्रपञ्चितम्प्राक् । तस्मादस्मन्मते कलनिरस्येत्याद्येतदन्तप्रघट्टकेन कलं
निरसतत्त्वानुसरणावश्यम्भावप्रतिपादनमेवैकवाक्यतया लभ्यत इति श्रुतम् । इति निह्नुवादि विचारः ॥ ७ ॥ अथोत्तरदाने वि
लम्बाविषमव्यवस्था । ततो योगीश्वरेण । ततो र्थीलेखयेत्पुनः प्रविज्ञानार्थसाधनमिति क्रियोपन्यासे सद्यस्त्वं विदधतोत्तरदा
ने विलम्बोऽयनुमत इति प्रतीयते । तदाह बृहस्पतिः । शालीनन्वाङ्मया नैवाप्यर्थी स्मृतिविभ्रमात् । काळम्पार्थयते यत्र तत्र
मलभुमर्हति । एकाह अथ पञ्चाह सप्ताह म्पक्षमेव वा । मासं चतुर्नयं वर्षं लभते शत्रयपेक्षयेति । कात्यायनः । समकतेषु का
लैषु सद्य एव विवादयेत् । कालातीतेषु वा कालं दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः । प्रभुर्विचारकः । श्रुत्वा लेखयतां ह्यर्थम्प्राथम्यकारणा
दिति । कालं विवादं याचेत तस्य दैयो न संशयः । सद्यो वैकाह पञ्चाहौ च हं वा गुरुलाघवात् । लभेता सौत्रिपक्षं वा सप्ताहं वा
चट्टणादिषु । अत्र व्यवस्था तेनैवोक्ता । सद्यः तते सद्यो वादः समातीते दिनां क्षेपेत् । घडिद्विके चित्रवन्तु सप्ताहं द्वादशादि
के । विंशत्यष्टे दशाहेतुमासार्द्धं वा लभेत सः । मासं चिंशत्समातीते निपक्षम्परतो लभेत् । कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्यानाञ्च व
लावलम् । अल्पं वा बहुकालं वा दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः । यावायस्मिन्समाचारः पारम्पर्यक्रमगतः । तस्य तोक्ष्यथान्यायदाप
येदुत्तरं नृपः । मूलं वा साक्षिणो वा यपरदेशस्थिता यदा । तत्कालो भवेत्संस्वदेशे वक्तुमागमात् । दिनमासार्द्धमासमाचत
तुः संवत्सरे पि वा । क्रियास्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु । लेखयतः अर्थिन इति शेषः । अर्थश्रुतेत्यन्वयः । कालो देयो रा
ह्येति शेषः । समातीते संवत्सरातीते । यस्मिन् देशे कुजादौ मूलशदेन विवादास्पदो भूतधनममुष्मात्पुरुषा लब्धव्यमिति वादौ

यंकथयतिसुउच्यते । तत्रविषयेषुसंमूलभूतानांसाक्षिणांवास्वदेशेआगमादागमनावधिवक्तुमत्तरन्दातुङ्कालोभवेत् । दात
 व्यङ्ग्यर्थः । अत्रापवादमाहयाज्ञवल्क्यः । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपापयथेस्त्रियाम् । विवादयेत्सद्युएवकालोन्यत्रेच्छ
 यास्मृतः ॥ साहसंविषयस्त्रादिभिःप्राणिवापादनमिष्यादि । सहसावलावष्टस्तेनापकृतम् । गौर्दौग्धी । अभिशपःपातका
 भिशंसनं । अन्ययःप्राणधनातिपातः । द्वंद्वैकवद्भावादेकवचनं । स्त्रियांकुलस्त्रियांचारित्रिविधयेविवादे । दास्यांस्त्रियांस्त्व
 विवादेकर्मकरणाकालातिपातविषयेविवादे । सद्युएवप्रागुक्तकालप्रतिक्षामकृत्वेविवादयेदुत्तरन्दापयेत् । अन्यत्रैत
 द्विन्नचट्टादिविवादेकालउत्तरदानकालइच्छयार्थिसंभ्यसभापतिनामनुमत्यास्मृतउक्तोमन्वादिभिः । अन्ययोर्विवादवि
 षयोभूतवस्तुविनाशइति । कल्पतरौसाहसादिपूत्रकालदानविलम्बेऽन्यतरस्यक्षतिरवश्यंभाविनीतिसद्युएवोत्तरलेखन
 मणादिषुविलम्बेपिनक्षतिस्तथेतिसेप्यनुमतः । सचैकाहदिरूपेणप्रागुक्तवचनैर्विवक्षितोयत्रतुनवाचनिकीव्यवस्थातस्या
 र्थादीक्षयेतितात्पर्यम् । अतएवाहनारदः । गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि । चट्टादिषुहरेत्कालंकामन्न
 त्वबुभक्षयेति । नारदः । गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यापयिकेषुच । साहसेष्वभिशपेचसद्युएवविवादयेत् ॥ अभिशपः
 पापाभिशंसनम् । तस्यपारुष्यशब्देनयहशेष्यादसर्थेपुनर्वचनम् । आत्ययिकङ्कायायनेनोक्तम् । अपैतिगौरवंयत्रविना
 शस्यागएवच । कालन्तत्रनकुर्वीतकार्यमाद्यंतिकंहिमदिति । अन्यत्रापिसद्युएवोत्तरदानमाह । कात्यायनः । धेनावनडु
 हक्षेत्रेस्त्रीषुप्रजननेतथा । विनाशेयाचित्कर्तृतेतथैवकथयिष्यते । कन्यायादूषणेचैवकलहेसाहसेनिधौ । उपधिकौट
 साध्येचसद्युएवविवादयेत् । प्रजननमत्रविवाहः । अन्यत्रविवादासम्भवात् । उपधिःकूटगणिकादिद्वतव्यवहारः ।
 विनाशेत्यागइतिनसामानाधिकरण्ये । किन्तुविनाशेसतियत्रत्यागएवसम्पद्युतइत्यर्थेनैकएवविषयइतिकल्पतरौकरत्न
 करौ । तन्न । सतिसप्तम्यनुवङ्गयोःप्रतीतिविपरीतयोःकल्पतानुपपत्तेर्वाशब्दस्वरसाच्चपृथग्विषयतायाएवाचित्यात् । वस्तु

W

F. A. C.

यैरेवभावयेत् । वाटयेत्युपलक्ष्यम् । वाद्युपिप्रतिवादिना तज्जातीयैरेवविभायः । तथाचनारदः । अशीषुअशिपुरुषास्ते
 बुवर्गेषुवर्गिणः । बहिर्वासिषुवाह्याःस्युःस्त्रियःस्त्रीषुचसाक्षिणइति । मनुरपि । स्त्रीणांसाध्यंस्त्रियःकुट्युर्द्विजानांसदृशाः
 द्विजाः । शूद्राश्चसन्तःशूद्राणामन्यनामन्ययेनयः ॥ अशिपुरुषाणांसत्यपिवर्गित्वेपृथङ्निर्देशो गोवृषन्यायेन । प्रयोज
 नञ्चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्चदर्शिताः । काव्यायनेन । लिङ्गिनःअशिपूगाश्चवशिग्वातास्तथापरे । समूहस्था
 श्वयेचान्येवर्गास्तानवबोद्धुः ॥ दासचारणमल्लानांहस्यश्चयुधजीविनाम् । प्रत्येकैकसमूहानांनायकावर्गिणःसृताः ॥
 तेषांवादःस्वर्गेषुवर्गिणस्तेषुसाक्षिणः । अत्रसर्वत्रन्यूनाधिकविशेषणोपादानमदोषायअन्तर्भावणभीरुत्वसत्यवदन
 शीलत्वस्यचसाक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्तेषां ॥ ७ ॥ तेचसाक्षिणःकियत्संख्याकाःकुत्रयाह्याइत्यपेक्षायामाह । वृहस्प
 तिः । नवसप्तपञ्चास्युश्चत्वारस्त्रयएववा । उभौवाश्चोत्रियौख्यातौनैकंपृच्छेत्कदाचन ॥ लिखितादिषुसंवाह । लिखितौ
 द्वौतथागूढौत्रिचतुष्यश्चलेखिताः । यदृष्टास्मारिताकुल्यास्तथाचोत्तरसाक्षिणः ॥ दूतकःखटिकायाहीकार्यमध्यगतस्तथा ।
 एकएवप्रमाणंस्यान्नृपोऽद्यक्षस्तथैवच । खटिकायाहीगणकःएकएवेत्येवकारेवाद्युपेक्षायानैकमपृच्छेत्कदाचनेत्यनेनोक्ताया
 अनावश्यकत्वार्थाननियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसंगात् । अथवाःसाक्षिणोऽज्ञेयाइतियोगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेवलिखितादी
 नामुभयानुमतत्वात्तद्व्याप्तमेकस्यापीत्याहयोगीश्वरः । उभयानुमतःसाक्षीभवत्येकोपिधर्मवित् । यद्युपिअतस्मार्तक्रियापर
 धर्मप्रधानाह्यादिविशेषणोपादानात्त्रयवशात्तमपिधर्मवित्वंसमानन्तथापितेषामुभयानुमतानामपिभवत्येवसाक्षित्वद्वयो
 रेकस्यचोभयानुमत्येवेतिभेदइतिमताक्षर । नारदोपि । उभयानुमतेयःस्याद्बोर्विवदमानयोः । ससाक्ष्येकोपिसाक्षित्वे
 प्रष्टव्यःस्यानुसंसदि । आप्तत्वेनराजादिभिरवधारिताप्येकःसाक्षीत्याहव्यासः । शुचिःक्रियश्चधर्मज्ञःसाक्षीयस्त्वनुभूतवाक् ।
 प्रमादमेकोपिभवेत्साहसेयुर्विशेषतः । इति । अनुभूतायथार्थत्वेनप्रमितवरावाग्यस्येत्यनुभूतवाक् । काव्यायनः । अभ्यंतरस्तु

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ४७ ॥

निःक्षेपेसाध्यमेकोपिवाच्यते । अर्थेनाप्रहितःसाक्षीभवेदेकोपियाच्यते ॥ याचितइतिनिःक्षेपविशेषः । न्यायनौषादम
अपीतिवाच्यसतिः । मदमरकस्तुयाचितंविवाहाद्यर्थेयाचिगृहीतमाभरणादिकंयाचितकमितियावदित्याह । निःक्षेपविशे
यश्वैयर्थ्याद्याचितेतस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्विहितान्वयप्रसङ्गेऽत्रैवव्याख्याप्रस्थाकृत्यादिपक्षविषये
नन्निर्मैकोपिसाक्षीत्याह । सएव । संस्कृतंयेनयमप्यन्तर्नेवविभावयेत् । एकएवप्रमाणंविवादेनचकीर्तितः ॥ इदं
बहुनामसंभवेसमवादिनोर्द्वयोरेकस्यपानुमतिप्रदर्शनार्थेननियमार्थम् । अदृष्टार्थप्रसङ्गादितिष्येयम् ॥ ॥ ॥ अत्राह
यसाध्यसम्भवेप्रतिषेधरहितानांसाध्यमुक्तस्पर्शानुचयितुमसाक्षिणोपिस्मृतिवृत्ताः । अत्राहअविप्राकाशेऽप्रतिविद्धानु
मत्यैवाहकतिपयप्रतिषेधवत् । नारदः । असाध्यपिहिशास्त्रेषुदृष्टःपञ्चविधोवुधैः । वचनसंज्ञेयभेदाद्व्यमुक्तिर्मुताम्ना
रइति । ओत्रियाद्यास्तुवचनात्स्तेनाद्यादोषदर्शनात् । भेदाद्विप्रतिपत्तिःस्याद्विवादेयत्रसाक्षिणम् ॥ स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः
स्वयमेवैवयोवदेत् । सूचीयुक्तःसशास्त्रेषुमससाक्षित्वमर्हति ॥ मृतानन्तरोर्ध्वनिप्रेतेमुमुर्षुःआवितादृते । वचनादसाक्षिणः
ओत्रियाद्यानाह । सएव । ओत्रियास्तापसावृद्धायेचप्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्तेवचनाच्चावहेतुर्दाहृतइति । तापसा
वाणप्रस्थाःप्रव्रजितादयश्चादिशब्देनशङ्कतेनैकयोग्योप्राप्ताःपित्राविवदमानादयोग्यहान्ते । तथाचशङ्कः । पित्राविवदमा
नगुरुकुलवासिपरिव्राजकवाणप्रस्थानिर्यम्याश्चासाक्षिणइति । पित्राविवदमाननिर्यम्ययोर्दोषादप्यसाक्षित्वसम्भवेवचन
दप्यसाक्षित्वेनविशेषः । दोषादसाक्षिणोपितेनैवदर्शिताः । स्तेनाःसाक्षिकाश्चसडाःकितवाक्यकास्तथा । असाक्षिणस्तेदु
ष्टत्वाजेषुसम्यगविद्यते । असडाःकोपनाः । कितवाद्युतकृतः । योगीश्वरस्त्वसाक्षित्वमात्रविबक्षयासर्वानेतानेकोकथाह ।
स्त्रीवालवृद्धकितवमन्त्रेभ्यस्तस्मात्कारकावतारिपासगिडकूटकृद्विकर्त्तृद्रियाः ॥ पतितापार्थसम्भविषहायरिपुनस्तसः ।
साहसीदृष्टदोषश्चनिर्धूनाद्यास्त्वसाक्षिणइति । अत्रवृद्धमहंशोत्रियादीनाम्वचनादसाक्षिणान्नारदाद्युक्तानामुक्तस्य

म् । स्त्रीवाचादियह मन्वेवामपदोवादसाक्षिणां स्मृत्यन्तराभिहितानाम् । आद्ययहबाह्वेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेमृतांत
 रस्यचयहमम् । तत्रस्त्रियात्रसाक्षित्वंस्त्रीकृतव्यवहारान्तिरिक्तेस्त्रीणां साक्ष्यंस्त्रियः कुर्येतिवचनात् । बावोऽप्राप्त्यावहारः
 बृद्धोशीतिकावधिः मनोमदनीयद्रव्येण । अन्यतोयहाद्याविष्टः । अभिशस्तुकोमहापातकाभिज्ञस्तः । स्वार्थकः । रङ्गावता
 रीचारस्तः । पाखण्डिनोनिर्णयप्रभृतयः । कूटहस्तपटलेखादिकारी । विकलः श्रोत्रेन्द्रियादिदोषवान् । पतितोनिश्चितवृत्त
 हत्यादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसम्बन्धिविप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी । सहायककार्यकारी । रिपुः शत्रुरन्यतरस्य । साहस्य
 वसावष्टम्भेनकार्यकारः । दृष्टदोषोदृष्टासम्बन्धनः । निर्द्धतोबन्धुभिस्त्यक्तः । भेदादसाक्षित्वंचसंस्वागुबसाम्ये । अन्यथा
 द्वैधेवहूनावचनंसमेषुगुणितान्मन्त्रः । गुणीद्वैधेनुयत्रस्यात्प्राप्त्यापेगुणवत्तमाः । बहुत्वंपरिगच्छियान्साक्षिद्वैधेनरधिपः । स
 मेषुचगुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधेद्विजोत्तमानितिथाज्ञवक्तव्यमन्वादिवचनविशेषापत्तिः । मनुसाक्षिणांसिखितानाश्चनिर्दिष्टा
 नाश्चवादिनाम् । तेषामेकोन्यथावृत्तेभेदात्सर्वेषासाक्षिण इति । काव्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वे सर्वेषामेवमेदादसाक्षि
 त्वमुक्तमद्विरोधइतिचेन्न । त्रयाणांसाक्षिणामेकस्यान्यथावादेद्वितीयस्तन्नुस्यस्यसाम्प्रतिपक्षितत्वात्तृतीयस्यैकतयातत्रस्य
 क्षितोनिर्णयइत्यत्रकाव्यायनतात्पर्यात् । साम्प्रतिपक्षितावशिष्टामान्वनेकत्वेतत्तत्तन्निर्णयइत्यत्रचयाज्ञवक्तव्यतात्पर्यं
 न् । मूलभूतन्यायविशेषेऽनयोर्वचनयोरेवमवश्यंसंकोचत्वादितिवाचस्पतिः । पञ्चषष्ठोपिसाक्षिष्वधिकगुणस्यैकस्याप्यन्य
 थावादित्वेनद्विरुद्धार्थमिधायिनांसर्वेषामन्येषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्वबहुवाक्यविहङ्गाभिधानादसाक्षित्व
 मितिसर्वेपितेनसाक्षिण इतिनमन्वादिविशेषइतिमदनरत्नकारः । वयन्तुगुणवत्त्वस्यैवज्ञानमप्यन्धानांनपश्यतिएकेना
 पिबहूनाम्प्रतिबन्धाच्चेत्यादिन्यायेनप्राधान्यात्तगुणवत्त्वः साम्येवादिनिर्दिष्टानामेकस्याप्यन्यथावादित्वेसंस्थाधिकेषुपिगुणव
 त्तरत्नाभावेसर्वेषसाक्षित्वंद्वैधेवहूनामन्यत्रापिविनिगमकान्तराभावेवहुत्वमेवविनिगमकमतस्यवसंस्थानपेक्षमेवगुणवत्त्व

॥ वी० मि० ॥ मन्त्रमात्रं ग्राह्यवचनत्वे हेतुमाहेति ब्रूमः । स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृतं कात्यायनेन । यः साक्षिनैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव
 ॥ व्य० ॥ देशितः । ब्रूयान्मिथेति तथं वादग्राह्यः सोऽपि न राधमइति । अयमत्र साक्षीति ज्ञानवानान्तर्गोर्ध्वप्रार्थितो रन्यतरः समृतेय
 ॥ ४८ ॥ स्वेति मृतान्तरस्तस्यासाक्षित्वमपि सहेतुकं विवृतं नारदैर्नैव । योर्ध्वः आवितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थेति । कतद्वदनुसाक्षि
 त्वमिष्यसाक्षीमृतान्तरइति । येनार्थमाप्रार्थितनावायोर्ध्वः स्वीयः आवितव्यः स्यात्प्रावणीयत्वेनाभिमतो भवेत्तस्मिन्नर्थे प्र
 र्थितो रन्यतरस्मिन्नसति मृते प्रोचिते वा ऽभिमतार्थे वा निरूपिते ससाक्षित्वं ककस्मिन्नर्थे वदतु कस्य वाक्ये वदन्विष्यर्थः ।
 सामान्यतोय आवयोः कश्चिद्वा वहारसम्बन्धोऽस्ति तत्र त्वं साक्षिणाभाव्यमित्येतावान्मात्रमुक्तं विशिष्य च वा वहारविषयो न तस्मै
 आवितः आवदिता च नास्ति सपृष्ठेऽपि विशिष्यविषयाज्ञानादसाक्षीति यावत् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं मुमूर्षुः आवितादृत इति ।
 मुमूर्षुमहं मन्त्रावणप्रयोजकाभावपरम् । तथा च स एव । आवितो नानुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः ॥ मृतेऽपि तत्र
 साक्षी स्याद्वस्तु चान्वाहितादिष्वित्याह । अत्र ओत्रियादयो न साक्षिणः कार्योक्तेषां सगादिभूत्यानां सत्यवादितातिशयेऽपि
 तपःस्वाध्यायाग्निहोत्रादिव्यासङ्गेन आवितार्थे विस्मरणसम्भवादति पूज्यानां धर्मोधिकरणप्रवेशाद्वा नानुचिन्त्या चेत्त्वर्थः ।
 अहतास्तु तत्तज्ज्ञानजो भवत्येव साक्षिणः । अतएवोक्तमुभौ तु ओत्रियौ ग्राह्या विन्यादि । अन्यथा सर्वथा साक्षित्वमिषेधे तद्वि
 रोधः स्यात् । तथा च नात्र हेतुः रसत्यवादिष्वप्रयोजको हेतुः स्तेनत्वादिनोदाहृत इत्यर्थः । वचनादित्यस्यापि साक्षित्वक
 रणनिषेधकवचनादित्यर्थः । एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्याद्वद्वाः शुचोऽपि न स्त्रियः । स्त्रीषुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि येषु ताड
 तिमनुः । अलुब्ध एकोऽपि पुमान्साक्षी भवति वद्वाः शुचो लोभादिदोषरहिता अपि स्त्रियः साक्षिण्यो न भवति तत्र हेतुः स्त्रीषुद्धेरि
 ति । एको लुब्धस्त्वसाक्षीति मेधातिथिनान्याभिमतत्वेने मम्पाठमभिप्रेत्यान्ये त्वकारप्रसङ्गे वेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किम्पु न लुब्ध
 इत्येवं व्याचक्षते । तथा द्रव्ये रभ्युज्ञानम्भवति । स्त्रियस्त्वलुब्धोऽपि न साक्ष्यार्हः किमुता शुचय इति भाषितम् । तत्रान्ये

त्वित्यस्वर सवीजमेकस्य प्रागेव निरस्तत्वास्त्रीसाक्ष्यपर्युदासायानुवादे तु यथोक्तपातेषु पपत्ते सत्रचैकस्यानुधस्य पुंस्त्वेन पु
 तिप्रसवपूर्वकं स्त्रीणां सर्वथा निषेधपरत्वे सन्दर्भसामञ्जस्यमिति । अलुब्ध इत्यकारप्रक्षेपं विनैव पूर्वपाठस्य बलुब्धश्चेदेकोनसा
 क्षोऽलुब्धस्त्वेकोपि पुमान्साक्षीति जीमूतवाहनेनैवं व्याख्यातम् । तत्र लुब्धानां बहूनामप्यसाक्षित्वे एकपदवैयर्थ्यमिति व्यवहार
 तत्वे दूषणमुक्तं तदप्युत्तरवाक्यशेषत्वादस्य न सम्यगिति द्रष्टव्यम् । शुचमिति ङीष्कान्दसो गुणवचनादुकारान्तादेव वोतो गु
 णवचनादिति तद्विधानात्कृदिकारदक्तिन इति वा समर्थनीयम् । अन्येपि स्त्रीव्यतिरिक्ता अपि गद्वेषादिदोषायेव ताश्चाक्ष
 म्नाश्चित्तास्तेपि न साक्षिणः । यद्यपि केषु नष्टाश्चाक्षितया पृथगप्युक्तास्तथापि सर्वेषां पृष्टाकोटेन वक्तुमशक्यतया अनुक्तत्वं
 ह्यर्थमिदमुक्तम् । अतएव मेधातिथिः । सामान्यविशेषाभिधानं हि सर्वेभ्यः कार्यमन्यन्त इत्याह । मनुरेव । नार्थसम्बन्धि
 नेनापानसहायानवैरिणः । न दृष्टदोषाः कर्मव्याप्त्या ध्यातान् दूषिताः । न साक्षी नृपतिः कार्येन कारककृशीववौ । न श्रो
 त्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः । अद्यधो नो मवक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकत् । न वृद्धो न शिशुर्न कोनाप्नो न विकर्षेद्वियः
 । नात्तानमत्तोनो न्मत्तोनश्चतुष्टोपपीडितः । नश्च मात्तानकर्मत्तानकृद्धो नापि तत्स्कर इति । अत्र सर्वविशेषयोरस्य संभा
 वना विस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव वृद्धविकलेन्द्रियविकर्मकतत्स्करादीनां गोवृषन्यायेन पुनरुपादानं
 अत्र बहवः शङ्काः स्पष्टार्थाः । अन्ये मेधातिथ्यानुसारेण विव्रियन्ते । अर्थसम्बन्धिन उक्तमर्थो धर्मो द्वाः उक्तमर्थो ह्यधर्मो वच
 नेन परजीयमानस्तदानीमेव रोषा विष्टो धर्मो दूषणप्रत्यादा तु म्रियत इति तच्चित्तानुवृत्तिरधर्मस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतु
 त्वेन संभाव्यते । उक्तमर्थो निर्धनेऽधर्मो स्वसाक्षितया धनं प्राप्य स्वस्मै तदर्थं यिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी संभाव्यते । त
 थार्थः प्रयोजनन्तस्त्वन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्माद्वेषां प्रयोजनं सिद्धयिष्यति तन्नेषु प्रकारगन्धान्न साक्ष्यार्ह
 इत्यादि सर्वत्र कौटसाक्ष्यसंभावनेत्येया दृष्टदोषा अन्यत्र कनकौटसाक्ष्याः । व्याध्यात्तवचनविसंवादापादकव्याधिपीडा

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ४९ ॥

वन्तः । दूषिता अभिशस्ताः । नृपतेरसाक्षित्वं कृताभिप्रायेणातो न प्राक्तन नारदेः किंविशेषः लिंगस्थोपपत्त्यादिः । संगेभ्यो विनि
र्गतः परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् वृद्धानुपसेवनादस्यास्य सम्भवना । अद्यधोने बंधकोक्तः । तस्य तदाज्ञावशवर्ति
त्वात् । वक्तव्यो निन्द्यास्वदम् । विकर्मकत्वाधर्माभीरुः । वृद्धविकलेन्द्रिययोर्वाङ्मयस्वभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येन भेदः ।
आर्तः शोकेन । नारदेऽपि । दासनैः कृतिका आङ्गवृद्धस्त्रीवाचकाः । मत्तेन्यत्तप्रमत्तार्तकितवयामयाजकाः । महापथि
कसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः । व्यङ्ग्यैकश्रोत्रियाचारहीनक्रीवकुशीलवाः । नास्तिकब्राह्म्यदाश्रित्यागिनोयाज्ययाजकाः । एक
कस्थालीसहायारिचरज्ञातिसनाभयः । प्रागृष्टदेवशैलूषविवजीव्यहितुगिडकाः । गरदासिदकीनाशश्रूद्रापुत्रोपपातिताः ।
क्लान्तसाहसिकाश्रान्तनिर्द्धूताग्र्यावसायिनः । भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः । भूताविष्टमृष्टपट्टिष्टवर्धनध्वजसूचकाः
अधशस्यात्मविकेनृहीनाङ्गभगवृत्तयः । कुनखिष्यावदनम्बिनिमिचधुकशरैरिडकाः । ऐन्द्रजालिकलुब्धोयश्रीगणवि
रोधिनः । वधकचिचकत्तंशः षण्तिः कूटकारकः । कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करेणजपूरुषः । मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीरांबु
सर्पिषाम् । विक्तेताब्राह्मणश्चैव द्विजोवाङ्मयिकश्च यः । च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचकोघ्नीजसेवकः । पित्राविवदमानश्च
भेदकचेत्यसाक्षिणः । श्रेण्यादिद्युतुवर्गेषुकश्चिच्चेह्येयतामियात् । तस्य तेभ्यो न साध्यं स्याद्देष्टारः सर्वएव ते । नैः कृतिकः प
शपकारशीलः । चाक्रिकस्तैलिकः । प्रमत्तः सदाऽनवहितः महापथिको महापथगामी । सामुद्रवणिग्वह्निचवाही एकः श्रो
त्रियोद्वयोरनुमतेः । एकः श्रोत्रिय इति पृथग्वाप्रायश्चोक्तं च प्रागेव तत् । अपर्शुर्केण तु युग्मैकेति पठित्वा युग्मौ द्वाविति व्याख्या
तम् । एकस्थालीसहाय एकपाकभोजीति । सहाय्योन्यतरसाहाय्यकारीमिश्रचण्डेश्वरौ । मदनरत्नकारस्तु । एक
कस्थालीसहाय इति विशेषणद्वयमृथकृत्य एकस्थालीस्थाल्यधिकरणकः पाको लक्ष्यते । स एको यस्यैकस्थालीति व्याच
ख्यौ । समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र न द्युतश्चेति न कप् । अङ्गपिप्पलीत्यादिवन्नह्स्वइति च समादधे । अरिच

रःभूतपूर्वःशत्रुः । भूतपूर्वचरः । कल्पतरौत्तरिधरइतिपठित्वाशस्त्रधरइतिव्याख्यातम् । ज्ञानयःसंगोत्राःसुनाभयोमातुल
 तन्नुतमातृष्वस्रीयादयः । शैलूषःस्त्रीणांनर्तयिता । कुशीलवस्तुरंगोपजीवीनटइतिभेदः । बीजजीवीविषकयजीवीति
 मदनरत्ने । विषवेद्युइतिजीवीरत्नाकरे । अहितुष्टिकः । सर्पकीडेपजीवीव्यालयाही । कोनाशःकर्कशश्चुद्रोवा । कपस्य
 इतितुमदनरत्ने । उपपातितउपपातकीतिकल्पतरुः । मदनरत्नेतूपपातकइतिपठितम् । उपसमोपम्पातकंयस्येति
 विगृह्यपातकयुक्तइतिव्याख्यातम् । क्वांतोतिखन्नः अश्रान्तोऽनवरतकर्मकारीतिमदनरत्ने । अशान्तइतिपठित्वाऽयोग्य
 कर्मकारीतिरत्नाकरे । निर्जुतोवान्धवैस्त्यक्तइतिमदनरत्ने । यामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निस्सारितइतिरत्नाकरे । लो
 कभयशून्यइतिभवदेवः । मूलंविप्रलंभस्तुत्कारीतिकल्पतरुः । मूलकर्मनुकार्मणमित्यमरकोशात्कारीतितुयुक्तम् । अ
 परर्केणतुपौपिकइतिपठित्वापौपिकपूपादिविकयीतिव्याकृतम् । वर्षस्तूचकोवृष्टीशकुनवेदी । नक्षत्रस्तूचकोज्यौतिषि
 कः । अद्यशसीपरकीयपापप्रकाशकः । हीनाङ्गुचितपरिमाणातिन्यूनाङ्गः । व्यङ्गस्तुचिन्नांगुल्यादिरितिभेदः । भग
 वृत्तिर्भार्यादास्यादिसम्भोगश्रुत्कोपजीवीशङ्खःवृषभनर्तनकीर्तीतिमदनरत्नरत्नाकरयोः । कुहकोदाम्भिकः । प्रव्यवसितःप्र
 ब्राज्यादिद्युतः । कुलिकोराज्ञाव्यवहारपरिच्छेदकतयानियुक्तः । अस्यच साक्षित्वकरणेनियेधोविधिस्त्वक्तसाध्यइतिक
 ल्पतरुः । मदनरत्नेतुकुलंब्राह्मणादिगणास्तदधिकारीकुलिकइतिव्याख्यातम् । स्तूचकोराज्ञापरदोषान्वेषणपूर्वकंस्वसैत
 न्निवेदनेनियुक्तः । भेदकन्मित्रादिप्रीतिभङ्गकर्त्ता । श्रेण्यादिष्वित्यस्यायमर्थः । येषुश्रेण्यादिष्वयस्यैकापिद्वेष्ट्यतांशत्रुता
 माप्नुदीत्यविवादेतच्छ्रेण्यादिनिविष्टाःसर्वेएवतसाक्षिणस्तत्रहेतुर्द्वेष्टारःसर्वेएवतइति । तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकद्वेष्ट्यनुसंधेय
 तवैरनित्यीतनार्थमन्यथावादित्वसम्भवात् । अतएवनारदः । बालोऽज्ञानादसत्यात्स्वीपापाभ्यासाच्चकूटकृत् । विवृथाद्वा
 भवस्नेहाद्वैरनित्यीतनादरिरिति । काव्यायनः । तद्वृत्तिजीविनोयेचतत्सेवाहितकारिणः । तद्वत्सुहृदोभृत्याआज्ञासे

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ५० ॥

तुनसाक्षिणः । मातृष्वसुः सुताश्चैवपितृष्वसुः सुतास्तथा । मातुलस्यसुताश्चैवसौदर्य्यसुतमातुजाः ॥ एतेसनाभयः प्रोक्ताः
साक्ष्यन्तेषुनयोजयेत् । कुल्याः सम्बन्धिनश्चैवविवाहोभगिनोपतिः । पितावन्धुः पितृव्यश्चश्वशुरगुरवस्तथा ॥ तथाबृहस्प
तिः । मातुः पितापितृव्यश्चभार्यायाभ्रातृमातुलौ । भ्रातासखाचजामातासर्ववादेश्वसाक्षिणः । परस्त्रीपानसक्तश्चकितवाः सर्व
दूषकाः । उन्मत्तार्ताः साहसिकानास्तिकाश्चनसाक्षिण इति । अत्रमातृष्वसुदिशब्दानांसंबन्धिशब्दादर्थिनोरन्यतरस्यसुता
हृशसंबन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनस्तेहादन्यत्रैवैरसम्भवादितिध्येयं ॥ शंखलिखितौ । शुल्कगुल्माधिकृतौ दूतौ वेष्टितशिरः
स्त्रियरुकुलवाशिनः परिव्राजकवाणप्रस्थतिर्येभ्यः शंखायाजयाद्विण इति अत्र साक्षिण इति प्रकृतं शुल्काधिकृतः शुल्कग्रहण
स्थानाधिकारी । गुल्मः स्वस्थाननिवेशितः पदातिसमूहस्तदधिकृतः वेष्टितशिरः उद्धतवेधो मूर्खव्याध्यभिभूतो वा इतरेषु
सिद्धाव्याख्यातनस्य । अनेन प्रपञ्चेनलोभादिकमसाक्ष्यनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् । यथाहमनुः । लोभान्मोहाद्व्याक्तो
धाम्नेव्याक्तामात्रयेवच । अज्ञानादालभावाच्चसाक्षीवितथ उच्यते इति ॥ ० ॥ असाक्षित्वेनोक्तानां कचिन्प्रतिप्रसवमाह
नारदः ॥ असाक्षिणो येनिर्दष्टादासनैकृतिकादयः । कार्यगौरवमासाद्युभवेयुस्तेपिसाक्षिणः । स्त्रियाप्यसम्भवेका
व्यैवालेनस्थविरेणवा । शिष्येणवन्धुनावापिदासेनभृतकेनवा । मनुरप्येवमेवद्वितीयवचनम्यठितवान् । इदञ्चास्य
वादि त्वनिश्चयाभावेसाक्ष्यन्तरस्यतद्गुणविशिष्टस्यासम्भवेवोध्यम् । स्त्रीसंयहणादिषुयोगीश्वरः । सर्वः साक्षीसंयहणे
चैर्यपारुष्यसाहसे । अत्रचमनुयमारण्यैर्दम्परदाशुभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयश्चेतिसाहसंस्याश्चतुर्विधमिति वच
नास्त्रीसंयहणादीनां सद्यपिसाहसत्वेवलानवष्टम्भेन कथमाणानान्तेषामसाहसत्वात्तसंयहार्थन्तःपृथगुपादानं । उ
चना । दासेन्मोवधिरः कुष्ठोस्त्रीवाकः स्यविदयः । एतेप्यनभिसम्भवाः साहसेसाक्षिणो मताः । अनभिसम्भवाविवाद
गोचरीभूतार्थो सम्बन्धिनः । अपक्षपातिन इति मदनरत्ने । मनुनारदौ । साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंयहणेषु च । वाग्दण्ड

योऽपारुह्येतपरीक्ष्येतसाक्षिणः । मनुः । अनुभावीति यः कश्चिन्तुर्यान्साक्ष्ये विवादिनाम् । अन्तर्वैश्वन्यरख्ये वा शरीरस्या
 पिवाच्ये । अनुभावीतदर्थमुभयशीलः । यत्तु । ऋणादिषु परीक्ष्येतसाक्षिणः स्थिरकर्मसु । साहसात्पिके चापि परीक्षाकुत्र
 चित्सृतेति । परीक्षाभिधानं न्तस्य स्पष्टासव्यवादिदोषविषयमतएव कुत्रचिदित्युक्तं । अस्मिंश्च प्रघट्टके प्रकटदोषानभिषङ्गे
 कचिक्कविसम्बादादिदोषपुरस्कारेण सह सादिसाक्षितानकथा करणीयेत्यत्र तात्पर्यं । अतएव विज्ञानयोगिने क्तं । दोषाद
 साक्षिणे भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि वसाक्षिणो भवति सत्याभावादि तिहेतोरनपगमादिति । अपरैर्कोपि सर्वाननुगुण
 वानेवेत्यर्थः । दोषवांस्तत्रापि परिहरणीय एव । वक्तृदोषाणां वचनप्रामाण्यहेतुत्वादित्याह । तस्यापि सर्वदोषाभावेन तात्पर्यं
 प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । यत्तु केनचिदुक्तं साक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवा यथा अनुतएव या ह्या अन्यथा तत्र तत्र तत्र द्विशेषणोपादानमन
 र्थकमुपलक्षणं वा प्रसज्येतेति । तद्वालिश्यम् । न्यायमूलकत्वात्तेवान्तद्विरोधेनैवनेयत्वात् । अतएव न्यूनाधिकविशेषणो
 पादानमविरुद्धम् । अदृष्टार्थत्वेति द्विरोधो दुष्परिहरः स्यात् ॥७॥ एवमन्यतरेण साक्षिपूषण्यस्तेषु सन्तु तद्दोषेष्वपरस्वामुप
 न्यस्तेऽसदुद्भावनेदसङ्ग्याह । बृहस्पतिः । साक्षिणो र्थी समुद्दिष्टान्सुदोषेषु दूषयेत् । अदृष्टान्दूषयन्वादी तत्समन्द
 र्शमर्हति । तत्समं विवादविषयसममिति बहवस्तदर्थो विषयविषादेऽप्यप्यपकमितितत्समं कूटसाक्षिदण्डसममितिव्याख्येयम्
 । साक्षिदूषणेऽन्यतरेणोद्भाविते प्रपक्षेषु बाल्यादिदूषण्युते नैव निर्णयः । अयोग्येषु लोकप्रसिद्धादिना तसाक्ष्यनतरेण अ
 नवस्थापत्तेः । तथा च व्यासः । समासदां प्रसिद्धं यस्त्रो कसिद्धमथापि वा । साक्षिणां दूषणं या ह्यमसाध्यन्दोषवर्जनात् ॥ अथै
 स्तु साक्षिभिः साध्येदूषे पूर्वसाक्षिणाम् । अनवस्थाभवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवादिति । असाध्यं लोकादिसिद्धत्वात्साधमा
 र्हेयतइति हेतुगर्भमिति । दोषवर्जनादनवस्थादोषाभावादित्यर्थः । यद्यपि लोकसभ्यप्रसिद्धिरपि साक्षिप्रसिद्धिरेव पर्य
 वस्यति । तथापि तत्र साक्षिणोद्भावना नपेक्षत्वात्तानवस्था । अतएवातिगूढवादिप्रतिवादिमात्रविदितदूषणं साधनमन्यत

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ५९ ॥

रेणालौकिकप्रमाणेन क्रियमाणं न दृष्टान्तीत्यभिप्रायः । न च साक्षिदूषणविभावनं व्यवहारान्तरत्वादयुक्तमिति वाच्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनार्थान्तरत्वात्पक्षेः । काव्यायनः स्फुटमेतदेवाह । प्रार्थार्थिनापि साक्षिदूषणसाधने । प्रस्तुतार्थोपयोगित्वाच्च व्यवहारान्तरं चेति । अविद्यमानदोषोद्भावनेऽर्थिप्रार्थार्थिनेर्वैकल्पिकौहानिदण्डौ अन्यतरज्ञाताराज्ञासभ्यैरेव वा शास्त्रासाक्षिदोषास्तदातैरेव साक्षित्वेनोपादेया इति । स एवाह । नांत्येन प्रमाणानुदोषेणैव न दूषयेत् । मिथ्याभियोगेदण्डः स्यान्साध्याद्यापि हीयते । प्रमाणस्य हि दोषावक्तव्यत्वे विवादिना । गूढास्तु प्रकटासभ्यैः कालेशस्त्वप्रदर्शनादिति । ये गूढाः प्रार्थार्थिना न ज्ञातास्ते काले साक्षिवादात्पूर्वकाले कार्ये इति शेषः । शास्त्रप्रदर्शनात् । दृष्टानां शास्त्रे साक्षित्वेनानुपादेयत्वदर्शनात् । कलं निरस्येति च कलं निरस्येति सस्यावश्यकत्वादिति तात्पर्यार्थः । साक्षिभिरुक्तेशास्त्रे दोषोद्भावनेषां न कार्यमित्याह । बृहस्पतिः । लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणाश्चैव ये स्मृताः । वादकाले तु वक्तव्याः पञ्चादुक्ता न दूषयेत् ॥ न दूषयेद्दोषत्वेनोपादद्यात्ससभ्यो गजेत्यर्थात् । पञ्चादुक्तौ दण्डमथाह । काव्यायनः । उक्तैर्थासाक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् । न च तत्कारणं ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ तच्च दण्डनिरूपणं प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । अन्यतरेद्भावितदोषाः स्वीयास्तैरेव यः साध्युद्भावयितान्नाह बिभ्रुः । लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः । तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तन्नविशोधयेत् । पक्षेभिर्लिखितान्सर्वान्दोषान्प्रतीते साक्षिणं उत्तरम्परिहारं वाच्याः । वाचनीया इति पूर्ववचनार्थः । यस्य साक्षिणो लेख्यं वा यदुद्भावितम्परेण दूषितं स्यावत्तन्नविशोधयेत्तद्दोषरहितं कुर्व्यात्तावत्तत्र प्रमाणाभासत्वं साक्षीवनपातेन प्रमाणेन तस्य तत्कार्यं न सिद्ध्येदिति द्वितीयवचनार्थः । इदञ्च सभाक्षोभादिना साक्षिणां स्वदोषपरिहारक्षमतायान्द्रष्टव्यम् । तदितिलेख्यं च साक्षिणश्चेति द्वन्द्वेन पुंसकमनपुंसकेनैकवचस्यान्यतरस्यामिति न पुंसकैकशेषैकवद्भावौ । अन्यतरसाक्षिदोषमुद्भावयदितन्मभावयितुं न शक्नोतीति तदा सदण्डः । साधितेनुदोषेत्याद्या । अर्थपि प्रमाणान्तरमनुपन्यस्यन्प्राज्ञीयत इत्येतदाह व्यासः । असाधयन्मन्दाप्योदूष

गंसाक्षिणंस्फुटम् । भावितेसाक्षिणेवर्ज्यासाक्षिधर्ममिश्रकृताः ॥ जितःसविनयन्दाप्यःशास्त्रदृष्टेनकर्मणा । यदिवादीनिश
 काक्षःसाक्षिसत्त्वेव्यवस्थितइति । विनयंदगडंसवादी । मदनरत्नेतुसविनयंविनयःशिक्षातत्सहितंयथातथादाप्योविवादविष
 योभूतधनमितिशेषइतिव्याख्यातन्तज्जितइत्यनेनैवसाधितधनदानस्यार्थसिद्धत्वेन निरर्थकाद्याहारदोषापत्तेःक्लिष्टत्वाच्चो
 पेक्ष्यम् । यस्तुविवादविषयोभूतार्थानभिज्ञान्विपरीताभिज्ञान्वाभयलोभादिप्रदर्शनेनस्वानुकूलंवादयति । तस्यदण्डमाह
 । कात्यायनः । येनकार्यस्यलोभेननिर्दिष्टाःकूटसाक्षिणः । गृहोन्वातस्य सर्वस्वंकुर्यान्निर्विषयन्ततइति । सर्वस्वमितिगुरु
 लघ्वपराधानुसारेणदण्डतारतम्योपलक्षणम् । निर्विषयंविवादविषयोभूतार्थमून्यं । ततःकूटसाक्ष्यकरणात् । साक्षीदो
 यानुद्भावनेपिससभ्येनसभापतिमेवैतेपरीक्ष्योपादेयाः । तथाचकात्यायनः । उपस्थितान्परीक्ष्येतसाक्षिणोन्मत्पतिःस्वयम्
 । बृहस्पतिरपि । उपस्थिताःपरीक्ष्याःस्युःस्वरवर्णेङ्गितादिभिरिति । स्वरवर्णेङ्गितानिमनुयोगोश्वशेक्तानिहीननिरूप
 णविवृत्तानि । नारदोप्याह । यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थइवतक्षते । स्थानात्स्थानान्तरंगच्छेद्रेकैकश्चानुधावति ।
 काशत्यकस्माच्चभृशमभीक्ष्णन्निश्वसत्यपि । विलिखत्यवनीम्यद्वाग्माहूँवासञ्चधूनयेत् । भिद्यतेमुखवर्णोऽस्यललाटंस्विद्यु
 तेतथा । शोषमागच्छतस्योष्ठावूर्ध्वंतिर्य्यङ्गिरीक्ष्यते । त्वरमाणइवावद्धमपृष्टेवड्भायते । कूटसाक्षीसविज्ञेयस्तम्पापंवि
 नयेद्भृशम् । अवद्धमसम्बद्धम् । विनयेच्छीक्षयेद्यथाकौटसाक्ष्याद्विभेतीत्यर्थः । नतुदण्डयेदित्यर्थः । प्राकृतिवैदिकवि
 कारविवेकस्यदुःखशक्त्वात् । सम्भावनामात्रेणचदण्डनस्यान्याय्यत्वादितिउक्तम् । मदनरत्नेत्वाविद्धमितिपठित्वाकुलमि
 तिव्याख्यातम् । शंखलिखतावपिमन्त्रिभिःशास्त्रसामर्थ्यादुष्टलक्षणंयाह्यन्तिर्यक्प्रेक्ष्यतेसमन्तादेवावलोकयति । अकस्मान्मू
 चम्पुरीयंविहजतिदेशद्देशङ्गच्छतिपाणिनापाणिम्पीडयतिनखान्निघ्नन्तिमुखमस्यविवर्णतामेतिप्रस्विद्युतिचास्यललाट
 न्नचक्षुर्नचवाचम्यतिपूजयत्यकस्माद्ददातिप्रशंसतिपुनःपुनरन्यमपवदतिबहिर्निरीक्षते शस्त्रं परामृशतिशिरःप्रकम्पयति

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ५२ ॥

प्यौनिर्भुजतिस्त्र कणीपरिलेटि अतिविस्मितः कर्मस्वमहत्स्वपिभुवौसंहरतिस्त्रुर्लौघ्यायतिपूर्वात्तरविरुद्धं व्याहरति एवं
मादिदुष्टलक्षणं कुड्मस्य च स्वामिनो न्यत्र प्रकृतिशीलादिति । अकस्मादिति नूत्नोमिति च यथायोगमनेकत्र सम्बंधनीयम् ।
अन्यत्र प्रकृतिशीलादिति । प्रकृत्या स्वभावन्नशीलन्तिर्यक्प्रेक्षणादिधर्मीयस्य सतथोक्तस्तोन्यत्रैतानिदुष्टकुड्मलक्षणानि
एते आघातरेव लक्षणस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वानुसरणं कुर्यात्तथैवमिति सूचितम् । एवगुणवत्तया दोषा
भाववत्तया च परीक्षितान्माक्षिणो विवादास्यदोभूतमर्थे पृच्छेदित्याह । काव्यायनः । देवब्राह्मणसामिध्ये साध्यम्पृच्छेदतेहि
जान् । उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्पूर्वाह्ने वाशुचिः शुचीन् ॥ सभातः साक्षिणः प्राप्नोति प्रत्यर्थं सन्निधौ । प्राङ्मुखो न्युज्जीत
विधितानेन सान्त्वयन् । यद्वयोरयोर्वैत्यकार्ये सिंश्चेष्टितं मिथः । तद्धूत सर्वे सन्नेन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता । अर्थिप्रत्यर्थि
सन्निधिवद्वाच्चादिगोबरविषादेषु केषुचित्तन्नाग्निध्यमपेक्षितव्यमित्यप्याह । स एव । अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च
सन्निधौ । प्रत्यक्षवादयेत्साध्यं न परोक्षे कथञ्चन । अर्थस्योपरिकर्तव्यन्तयोरपि विना क्वचित् । चतुष्पादेषु धर्मीयं द्विपादस्था
वरेषु च । तैल्यंगणिमंमानार्हं मभावेपि हि वादयेत् । क्रियाकारकेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वन्यथा । तयोर्वादिनोर्द्विनापीति स
म्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठौ अपि शब्दात्कैमुतिकन्यायेन तदुभयसन्निधानेन तात्पर्यं । किन्तु साध्यार्थसन्निध्यावश्यकतायाम् । य
द्देभया सन्निधिप्रत्यर्थिसान्निध्यानुमात्यर्थः । तेन कथञ्चित्प्रत्यर्थिसन्निधानेपि साक्षिप्रश्नेन दोषः । क्वचिदित्यस्यैव विरणञ्चतु
ष्पादेष्वित्यादि । तैल्यन्तो लनार्हं सुवर्णादिः । गणिमंगणनार्हं वराटकादिमेयं मानार्हं गोधूमादि । अभावेपि साध्यार्थसन्नि
ध्यभावेपि क्रियाकारकव्यवहारस्येषु वधरूपविवादपदे साक्षिणः शिबलिङ्गप्रतिमादिसन्निधाने प्रष्टव्या इत्यप्याह । स एव ।
वधे च प्राणिनां साध्यं वादयेच्च वसन्निधौ । तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत् । चिह्नस्य वधचिह्नस्याभियोज्यसम्बंधिने
ऽभावे तत्साध्यं वादयेत् । अन्यथा तत्सद्भावेनैव वादयेत्साध्यं वधचिह्नेनैव निर्णयसम्भवादित्युत्तरार्थानुवादः । विधेयस्तु पूर्वा

धीर्यः । सनुष्टएवउपस्थापिताःसाक्षिणोऽबिलवेनप्रष्टव्याइत्युक्तमेव । नकाचहरखंकार्यंराज्ञासाक्षिप्रमाचणे ।
 महान्देवोभवेत्कालाऊर्मव्यावृत्तिलक्षः ॥ तेचसाक्षिणःशपथैःपूर्वकम्प्रष्टव्याइत्याह नारदः । आहूयसाक्षिणःपृच्छे
 त्रियम्यशपथैर्भूशम् । समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक्पृथगिति । तच्चसाक्ष्यं कचिद्विषयेमिलितेवक्तव्यं कचिप्रत्ये
 कमिष्याहवसिष्ठः । समवेतैस्तुयदृष्टं वक्तव्यन्तयेवतत् । विभिन्नैरेवयत्कार्येवक्तव्यनापृथक्पृथक् ॥ भिन्नकालेनुयत्का
 र्यैर्विज्ञातंयत्रसाक्षिभिः । एकैकांवादयेतत्रविधिरेयःप्रकीर्तितः । यत्कार्येदृष्टमनुयज्जः । यत्तुगौतमेमोक्तम् । नासमवे
 तःपृष्टाःप्रब्रूयुरितितदपि वसिष्ठोक्तिसमवेतसाक्ष्यविषयम् । हरदत्तस्तुनासमवेताःपृष्टाःप्रब्रूयुरितिपाठश्चत्वासमवेता
 अपृष्टाश्चनब्रूयुरितिव्याचख्योपूर्वपाठस्तुमिताक्षरपाठधृतेसम्यगिति । धर्मोपवृद्धितैरधर्मोर्गावचनैस्तेऽनृतमाध्या
 झीयणीयाइत्याह । नारदः । पौरुषैर्धर्मवचनैःसत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादैश्चमृष्टमुत्रासयेदपि । शपथे
 चविशेषोदर्शितोमनुना । सद्येनशापयेद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यंशूद्रं सर्वैस्तुपातकैरिति ॥ अन्य
 थाब्रुवतस्तेनसद्यंनश्यतीतिब्राह्मणे शपथोदेयः । क्षत्रियेवाहनायुधानितेविफलतामेध्यन्तीति । वैश्येगोबीजकाञ्चनानित
 बापचयमुपयास्यन्तीति । शूद्रेन्यथावादिमस्तुवसर्वाणिपातकानिभविष्यन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणविश्वेवेत्यापवादंब्रह्मवाह ।
 गोरक्षकान्वाशिज्यकांस्तथाकारुकुशीसवान् । प्रैष्याकर्जुषिकांश्चैवविप्रान्शूद्रवदाचरेत् । इतिविप्रब्रह्मक्षत्रियवै
 श्ययोरपितद्वृत्तिजीविनामुपाधेस्तुल्यत्वात् । विशेषान्ननुक्तेस्साक्षिणांआवयंविधायआवलीयमाहयाज्ञवल्क्यः । साक्षि
 णःआवयेद्वादीप्रतिवादीसमीपगान् । येषातककृतास्त्रोक्तामहापातकिनान्नावा । अग्निदानाञ्चयेलोकायेचस्त्रीबालघा
 तिनाम् ॥ सतान्सर्वानवाप्नोतियःसाक्ष्यमनृतंनंदेत् । सुकृतंयत्तयाकिञ्चिज्जन्मान्तरात्तैःकृतम् । तत्सर्वमास्वजानी
 हियम्पूजयसेमृषा । शूद्रं सर्वैस्तुपातकैरितिमानवसंवादात्पातकआवयंशूद्रविषयकमितिमिताक्षरकारपरकीर्तः । श

॥वै० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ५३ ॥

पथदामश्रवणविधिभेदान्मानवेचशपथदानस्यवतन्नियमादस्यसर्वविषयतान्त्युक्तामुन्नयामः । मनुरपि । तत्रप्रसि
द्धिवाकोनुयुज्जीतेत्यादिसार्धश्लोकःकात्यायनीयःपूर्वलिखितएव । सत्यंसाध्येब्रुवन्साक्षीलोकानाम्नेतिपुष्कलान् । इह
ज्ञानुत्तमांकीर्तिंवागेवाब्रह्मपूजिता ॥ साध्येऽन्ततंवदन्साक्षीपाशैर्वध्येतवारुणैः । विवशःशतमाजातोस्तस्मात्साध्येवदेदु
तम् । सत्येनपूयतेसाक्षीधर्मःसत्येनवर्धते । तस्मात्सत्यंहिवक्तव्यंसर्ववर्णेषुसाक्षिभिः । आत्मैवह्यात्मनःसाक्षीगतिरात्मात
थात्मनः । मावमंस्थाःस्वमात्मानंनृणांसाक्षिन्वमुत्तमम् । मन्यन्तेवैपापकृतोनकश्चित्पश्यतीतिनः । तांस्तुदेवाःप्रपश्य
न्तिस्वप्नेवान्तरपूरुषः । द्यौर्भूमिरपोहृदयश्चन्द्रार्काग्नियमानिनाः । रत्निःसंध्येचधर्मश्चवृत्तज्ञाःसर्वदेहिनाम् । अजाती
रजननानिजन्मानोतियावत् । बृहस्पतिरपि । आजन्मनश्चामरणात्सुकृतंयदुपार्जितम् । तत्सर्वेनाशमायातिअन्त
तस्यतुशंसनात् । वसिष्ठोपि । अथचेदन्तंब्रूयात्सर्वतोमिथ्यलक्षणम् ॥ मृतो नरकमायातितिर्यगच्छत्यसंशयम् । सूक
रोदशवर्षाणिदशवर्षाणिगर्दभः ॥ आचैवदशवर्षाणिभासोवानिजविंशतिम् । कृमिकीटपतङ्गेषुचत्वारिंशत्तथैवच ।
मृगस्तुदशवर्षाणिजायतेमानवस्ततः । मानुष्यन्तुयदाप्नोतिमूकोन्मत्तुभवेद्विषः । पामरोजायतेपश्चात्सपरित्यक्तवान्भ
वः । पंगवन्धवधिरोमूकःकुष्ठोनयःपिपासितः । दुभक्षितश्शृणुहेभिक्षतेभार्ययासह । ज्ञानैतानन्ततेदोषानक्षान्त्वासत्येच
सद्गुणान् । श्रेयस्करमिहान्यत्रसत्यंसाध्येवदेदतः । वैधायनः । जीनेवर्चपतृम्हन्तिजीनेवप्रपितामहान् । सप्तजा
तानजातांश्चसाक्षीसाध्यमृषाब्रुवन् । मनुनारदौ । यावतोवाग्धवान्यनस्मिन्हन्तिसाध्येऽन्ततंवदन् । तावतःसंख्ययात्स्मिन्
शृणुसौम्यानुपूर्वशः । पञ्चपञ्चन्तेहन्तिदशहन्तिगवान्ते । शतमञ्चान्तेहन्तिषहसंपुरुषान्ते । हन्तिजातानजा
तांश्चहिरण्यार्थेऽन्ततंवदन् । सर्वभूम्यन्तेहन्तिमास्मभूम्यन्ततंवदेः । अस्तुभूमिर्वादित्याःस्रीणांभोगेयमैथुने । अन्ते
युचैवरत्नेषुसर्वेष्वश्ममयेषुच । पशुवक्षौद्रघृतयोर्ग्यानेषुचतथाप्नुयात् । गोवद्भजतवस्त्रेषुधान्येब्रह्मणिचैवहि । ए

तान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वानन्दतभाषणे । यथाश्रुतं यथादृष्टं सद्यमेवाञ्जसावदेत् । अज्जेयुरनेषु मुक्ताफलोदियु । ब्रह्मणि
 वेदे । अत्र हरदत्तेन श्रुद्रपञ्चन्दते दशहन्ति गोश्वपुरुषभूमियु दशगुणोत्तरमिति गौतमवचनव्याख्याने मनुवचः । पञ्च
 पञ्चन्दते हन्ति इत्याद्युपन्यस्य पञ्चसंख्या हननदोषोत्पन्नश्रुद्रपञ्चविषय इति गौतमवचोविरोधमपरिहृत्य यद्विषयमन्दतसा
 ध्यंदत्तं तत्प्राणिनान्दशादिसंख्यकानां हननेयो दोषस्तुमाप्नोति । भूम्यन्दते तु यदीया भूमिस्तु ज्वातीयलक्ष हननदोषः । सर्व
 प्राणि हननदोषो वेति व्याख्यातन्तु यावतो बान्धवानिति मानवोपक्रमानां लोचननिबन्धनमित्यपेक्ष्यम् । तस्मात्साक्षिसम्बन्धि
 पित्रादिगतसंख्यापरतयैव व्याख्यानं श्रुचितम् । गौतमीयमपि मानवसम्भादेनैव व्याख्येयमेकमूलकल्पनालाघवाय । त्रीने
 वचपितृ नहन्तीत्यादिबौधायनादिवचनसंवादोप्येवं ॥ ७ ॥ भूयस्तु जानन्नपि दौर्गम्यात्साक्षित्वमेव नाङ्गीकुरुते तन्म्याह ।
 योगीश्वरः । नददातीह यः साध्यं जानन्नपि नरुधमः । सकूटसाक्षिणा म्यापैस्तु ल्योदण्डेन चैव हि । पृष्ठाः साक्षिणो येन विधि
 नाब्रूयुस्तमाह । बृहस्पतिः । विहायोपानदुष्प्रीघंदक्षिणम्याणि मुद्धरन् । हिरण्यगोसकृदभान्स्मादायन्दतम्बदेत् । सा
 ध्यभिहितस्य वचनस्य परीक्षाविधानमप्याह । बृहस्पतिः । देशकालवयो जातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः । अन्युनश्चेन्निगदितं सि
 ध्यं साध्यं विनिर्दिशेत् । तत्र नारदः । निर्दिष्टे स्वर्ये जातेषु साक्षी चेत्साध्यमागतः । न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितम्भवेत् । दे
 शकालवयोद्रव्यप्रमाणकृतिजातिषु । यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्साध्यंतदपि कुत्सितं । उनमप्यधिकं वापि प्रब्रूयुर्यत्र साक्षिणः । तद
 प्यनुक्तं विज्ञेयमेव साध्यविधिः स्मृत इति । नचाधिकाभिधानमसंभविवादिनः प्रतिवादिनोवाश्रुतेऽदृष्टेवानुभवमूलकसंस्कारा
 राभावेनास्मृततत्प्रतिपादनासम्भवादिति वाच्यम् । करणापाठवादिनाश्रुतिदृष्ट्योरुभयोरपि सम्भवात् । अतएव भ्रान्तिमू
 लत्वेनाप्रामाण्यात् । तदुक्तमप्यनुक्तमित्युक्तं । नच तथाप्युनाभिधाने कुतोक्तिः । साक्षिवचनात्तावतः सिद्धावेकदेशविभावितन्या
 येनान्यांशस्यापि सिद्धेर्जयफलकतयान्यूनतोक्तेरदृष्टत्वादिति वाच्यम् । प्रतिज्ञातसकलसाध्यसाधकतयोद्दिष्टेषु न्यूनमभि

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ५४ ॥

हितवन्त्यूनतन्यायावसरइति प्रागावेदितत्वात् । साक्ष्यमन्त्रित्यश्रावणविधिनाश्रावितश्चेन्नाभिधत्ते । तदा किङ्कर्तव्यमिष्य
तश्चाह । प्रोक्षितेयाज्ञवल्क्यश्चाह । अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृत्संसदश्च बन्धकम् । राज्ञा सर्वप्रदाप्यः स्यात्पृथक् चत्वारिंशत्के
हनि । सर्वे सवृद्धिकंसदश्च बन्धकं राजदेयदशमांससहितं । राजेदशमांसदानमृणादानप्रस्तावे बध्यते । षड्चत्वारिंशत्केह
निइत्यभिधानात्ततोर्वाग्रदाप्यः । तदपि व्याघ्राद्युपद्रवराहित्ये । यदाह मनुः । त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरे गदः । त
दृणम्प्राप्नुयात्सर्वेन्द्रश्च बन्धश्च सर्वतइति राजदेवोपद्रवविरहस्याप्युपलक्षणम् । साक्षिवचनाज्जयपराजयव्यवस्थां स्पष्ट
माह । योगेश्वरः । यस्मै च साक्षिणः सत्याम्प्रतिज्ञां सजयी भवेत् । अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवन्तस्य पराजयइति । उत्तरा
धीपवादमुखेन कूटसाक्षिणश्चाह स एव । उक्तेपि साक्षिभिः साक्ष्येयदम्योगुणवत्तमाः द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षि
णइति ॥ अन्यथा अन्यतरप्रतिज्ञातार्थविपरीतम् । यद्युपार्थप्रार्थिसम्यसमापत्तिभिः परीक्षितैः साक्षिगुणवत्तसाक्षिण
नानंतरप्रमाणान्तरान्वेषणमेवानर्हमनवस्थाप्रसङ्गात् । निर्णिकेयवहारेणादिप्रागुक्तनारदवचनविरोधाच्च । तथापि वादि
प्रतिवाद्यन्यतरस्य स्वीकार्ये तत्तन्मसाक्षितया तद्विस्वादिबचनसाक्षिषु यदि दोषाद्यवसायस्तदा प्रमाणांतरान्वेषणम्भारयितु
मशक्यमतएव तदादिव्येनान्यतरेण स्वसाध्ये साधिते साक्षिणः कूटत्वेन दृष्टव्यइति वध्यते । अर्थविसम्मादिनिचक्षुरादौ स्पष्ट
दोषादर्शनेपियथा तज्जनितज्ञानाप्रमाणमेव दोषकल्पकं तथापि । यथाहूः । यस्य चटुष्टंकरां यत्र चमियेति प्रत्ययः स ए
वासमीचीनः प्रत्ययइति । अतएव साक्षिपरीक्षातिरेकेण तद्वाक्यपरीक्षोपदेशोपि घटते । साक्षिभिर्भाषितमाक्यंसहसमैः प
रीक्षयेदिति । कात्यायनोप्याह । यदा शुद्धा क्रियान्याया तदा तद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाश्वाक्यादुःशुद्धः समुद्धेयइति स्थि
तिरिति क्रियासाक्षिरूपान्यत्रार्थिसम्बन्धिनो नाप्राइत्यद्युक्तं साक्षिदोषराहित्यलक्षणाद्वा हि वा पुत्रिणा इत्याद्युक्तसाक्षिगुण
साक्षिन्यलक्षणाच्च न्यायादुदाशुद्धा परीक्षिता भवति तदा तद्वाक्यस्य साक्षिवाक्यस्य शोधनकार्यमिति शेषः । वाक्यशुद्धिश्चार्थः

विसम्बादयव । सन्धेनश्रुद्धतेवाक्यमितिस्मरणात् । एवंक्रियावाक्याभ्यामुभाभ्यांश्रुद्धाभ्यांसकाशाद्यःश्रुद्धःसाधुरवगतोर्थः
 सश्रुद्धस्तान्त्रिकइतिस्थितिर्मर्त्य्यादाइतिकाव्यायनवचनार्थः । कारणादेववाधकप्रत्ययप्रत्यर्थेतथाभूतएवार्थइतितात्पर्यं
 म् । नारदवचनंतुजयावधारणोत्तरप्रमाणान्तरपरिग्रहइत्येतत्परंनिर्णिकपदोपादानात् । ततःप्रागुक्तप्रमाणान्तस
 न्वेषणेनक्षतिरितितत्तद्विरोधः । एवंचसतिदत्तनिगदेभ्यःसाक्षिभ्योन्येगुणवत्तमाद्विगुणावापूर्वनिर्दिष्टास्तदभावेपूर्वनिर्दि
 ष्टाअपिसाक्षिणएववादिनावादनीयातद्विद्यमप्यवलम्बनीयसंभवेसाक्षिणांप्राज्ञोदैवकीर्जयेत्क्रियामितिवचनात्तदातुत
 दसम्भवस्तदादिव्यमप्यवलम्बनीयसंभवइतिवचनात् । यदिदिव्येपिवादिनोपरितोषस्तदाप्रमाणान्तरस्यावाचनिकत्वा
 त्साभ्यैःसमापनीयोव्यवहारः । यदिनुवाद्युद्भावितसाक्षिभिस्तदनुगुणोभिहितेप्रत्यर्थेनएवस्वप्रत्ययविसंबादेनतेषुदोषा
 ध्यवसायस्तदाप्रत्यर्थेनःक्रियावसरभावाद्वैविकशजिकयोर्महाव्यसनयोःसप्ताहाभ्यन्तरेपनिपातेनतेपरीक्षणीयाः । यथाह
 मनुः । यस्यदृश्येतसप्ताहादुक्तवाक्यस्यसाक्षिणः ॥ रोगोग्रिर्ज्ञातिमरणमृगन्दायोदमञ्चसइति । दमंकौटसाध्ययुक्त
 न्दण्डम् । असतिसप्ताहाभ्यन्तरव्यसनोपनिपातेप्रत्यर्थिनातावतासनीष्टव्यन्दिवांसत्यध्यवसायमवलम्बनीयमित्यर्थसि
 ङ्गम् । यत्तु । केचिदुक्तेपीत्यादिवचनमर्थनिर्दिष्टसाक्षिभिस्तदनुगुणेभिहितेपिप्रत्यर्थेनिर्दिष्टयद्युन्येततोगुणोत्तमाद्विगु
 णान्वान्यथावाद्युन्नेतदापूर्ववादिनःसाक्षिणःकूटाइतिव्याख्यातन्तदयुक्तम् । किमिदमिथोत्तरविषयंकारणाद्युत्तरविषय
 म्भानाद्युः । तत्रप्रत्यर्थिनःक्रियोपन्यासानवसरत् । अभाववादित्वात् । अभावस्यचभावज्ञानसापेक्षत्वाद्भावाभावयोर्भाव
 स्यैवसाध्यतैचिन्त्यात् । अतएवमिथोक्तौपूर्ववादिक्रियानिर्दिशेदित्युक्तम् । नचैकस्मिन्निवादेतुक्रियास्याद्वादिनोर्द्वयो
 रितिवचनादेकस्मिन्व्यवहारेऽर्थेप्रत्यर्थिनोर्द्वयोःक्रियोपन्यासानुपपत्तिश्च । नद्वितीयःततोर्थीलेखयेदित्यनेनपैनर
 त्त्वात् । अर्थतद्व्यर्थःसाध्यंसेस्यस्तोयर्थीसाध्यवान्प्रतिज्ञातार्थसाधनंसाध्यतयोपन्यस्तस्यार्थस्यसाध्यमप्यमाणंलेखयेदि

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ५५ ॥

निप्राज्ञायकारणोत्तरयोश्चतयोरेव साध्यत्वात् । प्रत्यर्थयोर्वार्थीसम्पन्नइतिसएवक्रियांनिर्दिशेदिति । स्पष्टीकृतञ्चाय
मर्थःस्मृत्यन्तरे । प्राज्ञायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थनिर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेत् । इतिउक्तेपी
त्यादिसङ्गतेष्व । प्राज्ञायादौहितस्यैवसाक्षिणइत्यन्यइत्यसङ्गतमेवभवेत् । अन्येतुयत्रद्वावपिभावप्रतिवादिनौतावपिद्वि
विधौकेचित्पूर्वात्तरकालभेदेनप्रतिजानातेएकोवदति । इदंक्षेत्रंमयापूर्वप्रतियहादिनालब्धवाक्यत्वालम्बुक्तादेशान्त
रंसकुटुम्बेनगतं । अन्यस्तुवदतिसत्यमनेनपूर्वप्रतियहादिनालब्धम्परन्तुपश्चादितस्यराज्ञाकोत्वामह्यन्दतमन्येनवास्मा
त्प्रतियह्यकोत्वामह्यन्दतमित्यादि । केचित्पूर्वात्तरकालभेदमिन्नैववदन्तः । तत्रप्रथमौसाक्षिणूभयतःसक्तुसाक्षिणः
पूर्वपक्षेऽधरीभूतेभवत्युत्तरवादिनइत्यस्ययाज्ञवल्क्यवचनस्यवियौ । पूर्वकालंममेदमितियोवदतिसपूर्ववादीतस्यसाक्षि
णःप्रमाणतयाङ्गीकार्यः । तदीयस्त्वानपगमेऽन्यस्यप्रतियहादिस्त्वोपायासम्भवादितितत्रोपपत्तिः । तस्यकयादिनास्
त्वापगमेन्येनोपन्यस्तेतत्पक्षोधरीभूतइत्युत्तरकालंममेदमितियोवदतिसउत्तरवादी । तस्यसाक्षिणोङ्गीकार्यःपूर्ववादी
स्त्वस्यसापवादत्वादितिमिताक्षरकारेकतदर्शान् । ननुपूर्वयोनिवेदयतिसपूर्ववादीप्राज्ञायकारणोत्तराभ्यांतत्पक्षेधरीभू
तेउत्तरवादिनःप्रतिवादिनइतिव्याख्येयम् । तनेार्थीलेखयेदित्यनेनैवास्यार्थस्योक्त्यापौनरुक्त्यापत्तेः । नचैकस्मिन्नित्यादि
निषेधाद्वादिद्वयस्यक्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च । यत्तत्रपरार्कणोक्तंसम्भवत्येवक्वचित्प्रत्यवस्तन्दनप्राज्ञायोत्तरवत्पिन्याये
वादिद्वयस्यक्रियोपन्यासावसरेयत्रप्रतिवादीसत्यन्त्वदीयमृष्यभारितवानहंकिन्तुप्रत्यर्पितवान्किन्तुत्तरयति । तत्रवादी
चेत्प्रत्युत्तरयतिसत्यन्त्वयार्पितन्तुप्रयोगान्तरेणास्मिन्प्रयोगइतितदातत्साधनायद्वयोरपिसाक्ष्यपन्याससम्भवः । पर
स्परौपमर्दकत्वेनयुगपद्व्यवहारसम्भवस्यैकविवादेद्वयोःक्रियानिषेधबीजस्याभावान् । एवमप्रतिवादिनाप्राज्ञायोत्तरेद
त्तेयदिवादीतदैववदतिन्यायान्तरेत्वयाब्रह्मसृजितोनास्मिन्त्यायइति । तदापिपूर्वाकरोत्याद्वयोःसाक्षीसम्भवः । तत्रोक्त

साक्षिसत्त्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रथमं स्वीकार्यः । प्राग्वादिनो निरुत्तरीभावेन पूर्वपक्षे धरीभूते उत्तरवादिनः प्रत्यवस्क
 न्दन प्राङ्गाय साधकसाक्षिण इति निविरोध इति तत्रापि वक्तव्यम् । तादृशविषयेऽपि प्रत्यवस्कन्दन प्राङ्गाय योरसाध्यतया प्रा
 ग्वादिनस्यार्थत्व इति त्रिजाते तस्य निरुत्तरता यान्तु प्रत्यर्थिन एवैपि द्वेधा पित्तो र्थी लेखयेदित्यनेन गतार्थता स्यात्तपैति ॥ मि
 ताक्षगव्याख्येनेतद्वयोरपि भाववादितयार्थत्वसाम्ये ततो र्थी लेखयेदित्येतद्वचना विषयत्वात्कस्यात्र क्रियेत्यपेक्षायामेतद्वचना
 रम्भो घटते । तथाच मिताक्षस्यामुक्तमेतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्देनोपस्थास इति । नारदेन तु स्पष्टमेवायमर्थ उक्तः
 । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्गायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेदिति । इत्युक्त्वा द्वयोर्विवदतो र्युद्धे
 यो सन्तु च साक्षिषु पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्यस्तस्य साक्षिण इत्यभिधानात् । द्वितीयौ च पीत्यस्ववचनस्य विषयो । पूर्वोत्तरवादि
 नोः समगुणेषु समसंख्येषु च साक्षिषु सन्तु पूर्ववादिनः साक्षिणो भूयेयाः । यदा तु उत्तरवादिनो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तद्विपरी
 तमभिदधति तदा तस्य पूर्ववादिनस्तु साक्षिणः कूटाविज्ञेया इति च तदर्थः । एवं चानाभावस्य साध्यतापत्तिर्द्वयोरपि भा
 ववादित्वात् । चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्चनात्र मिथ्याक्रिया पूर्ववाद इत्याद्युक्ता क्रियावस्था यथा वा तस्य तथात्रैकस्य क्रिया
 द्वयप्रतिषेधेन प्रवर्तते तथा ममापि द्वयोः क्रिया प्रतिषेध इति वदन्ति तदप्यायातमनो ह्वरम् । उक्ते पीत्यादिवचनादेतावतो र्थ
 स्य च शब्दतः प्रकरणादर्थोद्वाऽनवगमात् । साक्षिषूभयतः सत्त्वित्यस्य योगीश्वरवचनस्य द्वयोर्विवदतो रिथ्यादिनारदवचनस
 य्वं पूर्वोपपादितरीत्या पूर्वापरकालालिङ्गितभाषावादि विषयत्वे तदनालिङ्गितविषयस्यास्य तदपवादत्वं संभवाच्च । न चान्यम
 ते परार्कादिमतवत्तयोरपि वादि विषयत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । तस्योक्तदुषणत्वात् । ईदृश्यापि विषये वादिप्रतिवाद्युन्यतरस्यो
 क्तौ मिथ्यात्वकारणान्यतरपर्यवसानावश्यंभावे चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वासंभवाच्च । द्वयोरपि भाववादितयार्थत्वसाम्यमेव केव
 लं व्यवहारान्तरवैलक्षण्यमस्य विधाचतुष्कभिन्नविधोत्तरसंभवाच्च । ननु कान्थायनेनाप्युपन्यस्तसाक्षिभिस्तदनुगुणेभिश्च

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ५६ ॥

ते प्रत्यर्थी यदि ततो गुणवत्तमान् जुधान्यथा वा दयति तदा वादिनः साक्षिणः कूटा इति स्फुटमुक्तम् । यथाह । यत्र वैभावितं
कार्यं साक्षिभिर्वादिनां भवेत् । प्रतिवादी यदा तत्र वा दयेत् कार्यं मन्यथा । वक्तुं भिक्षु कुलीनैर्वा कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिण इति ।
तत्कार्यमिति सम्बन्धः । वक्तुं भिरिति पूर्वसाक्ष्यपेक्षया वक्तुं कुलीनैरित्यनेन तदपेक्षया गुणवत्तरत्वं विवक्षितम् । अपरं कर्म
दनरत्नकश्यामेतत्संवादादेव योगीश्वरवचोप्युक्तेपीत्यादिकमेतदर्थकतयैव व्याख्यातम् । नच कथमेकविवादे द्वयोः क्रिये
ति वाच्यम् । यतस्तुल्यवदुभयोर्मास्तु क्रिया प्राप्तिरुपपद्यते बहारा सम्भवात् । यदा शास्त्रतः प्राप्तिरिति चेन्नैव क्रियोपन्यासे कृते परे
ण न हूषणायैव क्रियान्तरमुपन्यस्यते तदा को दोषः । अनवस्थाप्रसङ्गे पुनस्तथा गुणसाम्ये न तु द्वैयस्येतेन जयावधारणात्प्रा
प्यैकस्य क्रियाद्वयमेवं द्वयोरपि क्रियाद्वयेन विशेष इत्यपरं कर्म समाहितमिति उच्यते । अस्तु वचनात्क्रियायनोयादेव मपि
। योगीश्वरवचस्तु ततो र्थी लेखयेदिति तद्वचस्येव सर्वस्यार्थस्य सह सम्भवादगतार्थविज्ञानयोगिव्याख्यैव सङ्गच्छते । साध
नपदेन साधनक्षममेवोच्यते । प्रतिवादिना तस्मिन्नाभासो कृते साधनत्वेनैव तस्याप्यनमितितेनैव तदर्थलाभात् । अतएवाह ।
सर्ववत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमन्यथेति । कूटसाक्षिणो दण्डार्हाः प्रायश्चित्तार्हाश्च । तथा च याज्ञवल्क्यः । पृथक्
पृथक् दण्डनीयाः कूटसाक्षिणस्तथा । विवादाद्विगुणं दण्डं निवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः । नारदः । अवीचीनरके कल्पवृक्षेयुः
कूटसाक्षिणः । बृहस्पतिः । कूटसाक्षी ब्रह्महा च समाः स्मृताः । मनुस्तु । उक्ता चैवान्ते साक्ष्ये कृत्वा च स्त्री सुहृद्
धनमित्यादिना कूटसाक्षिणं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह । तत्रैव विवेचयिष्यामः । दण्डस्तत्र विविच्यते । विवादान्न त्पराजयनि
मित्तदण्डात् । ननु विवादास्पदी भूना । अवधनव्यवहारेष्वप्यपेः । कूटः कृद्वो लोभभयादिप्रदर्शनेन साक्षिणः कूटात्
रेति ननु सुवर्णादि कूटकद्वयगृह्यते । अप्रकृतत्वात् विवाद्योराष्ट्रात् । एतच्च लोभादिकारणाविशेषज्ञानेऽनभ्यासेवो
ध्यम् । लोभादौ ज्ञानेऽभ्यासे तु मनूक्तम् । लोभान्मुहसन्दग्धः स्यात् मोहात्पूर्वतु साहसम् । भयाद्वै मध्यमौ दण्डो मैत्र्यात्पूर्वच

नुर्गुणम् । कामाहङ्गुणमूर्वेकोधातुत्रिगुणम्परम् । अज्ञानाद्देशनेपूर्वेवालिश्याच्छतमेवत्विति । तच्चमोहोविपर्ययज्ञानं
 अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । तात्कालिकोभ्रमइतिक्लृप्ततः । वालिश्यंज्ञानानुत्पादइतितेषांभेदः । स्फुटमन्यत् । योक्तव्यं
 तिवन्धेपुरत्वाकरादिषुबालभाववालिश्यपदार्थत्वेतयौवतोन्मेषप्राप्नोमदइतियाख्यातम् । तदश्वार्थत्वात्सन्दर्भविशेषाच्चो
 पेक्ष्यम् । सहस्रादिसंख्येयाश्चताम्रिकाःपञ्चव्यवहारविषयेतच्चैवपरिभाषणात्इतिमिताक्षरकारः । आहापसर्कः । नेयं
 व्यवस्थायुक्तालोभादितिमित्रकमेवहिकौटसाक्ष्यमुपन्यस्तंमनुतानचसम्भवव्यन्यत्रनिमित्तम् । यथाहसः । लोभान्नोहा
 ज्ञयान्नोत्रात्कामाज्ञोधातयैवच । अज्ञानाद्वाक्ताभावाच्चसाक्ष्यंवितयमुच्यते । अज्ञानंकिञ्चिज्ज्ञानम् । वाचभावोअपरिणत
 त्वम् । तस्माद्वो।गो।श्वसेतौदण्डःखल्पाऽपशधेऽनभ्यासेचज्ञेयः । गुर्वपशधेअभ्यासेचमनूक्तइतिन्याय्यावस्थेति । तत्रे
 दस्माच्चम् । लोभादेःसहस्रादिदण्डस्यमानवस्यविवादपक्षजयहेतुकद्विगुणदण्डाद्याश्वच्छवीयात्राधिक्यनियमोयेमगुर्व
 पशधेविषयताभ्यासविषयताकाल्येवकचिद्वैपरीत्यस्यापिसम्भवात् । नचकौटसाक्ष्येलोभाद्वातिरिक्तकारणासम्भवान्न
 नुनापितावतामेवपरिगणनाचनकारश्चभेदेकताव्यवस्थासुस्थेतिवाच्यम् । वस्तुतोहेत्वन्तससम्भवेतुहेतुविशेषपरिज्ञानत
 ज्ञानयोःसम्भवान्नक्तृत्वव्यवस्थायामदोषात् । अतएवमिताक्षरायांलोभादितिविशेषज्ञानाज्ञानेएवव्यवस्थापकत्वेतोक्ते
 नतुलोभादितद्भिन्नहेतुसत्वासत्वेयातुमिताक्षरकृताभ्यासानभ्यासकृताव्यवस्थाकासाकचित्तथापिसम्भवतीत्याशयेन । ज्ञा
 नाज्ञानकृतैवतुतात्विकी अतएवमदनरत्नकृतापिसेवाद्गता । तथानुमरेव । कौटसाक्ष्यंतुर्वाशांस्त्रीन्वर्षाभ्यामिकोन्द
 पः । प्रवासयेद्दण्डयित्वाब्राह्मणानुविवासयेत् ॥ ब्राह्मणभिन्नास्त्रीन्क्षत्रियादीन्प्रागुक्तदण्डेनदमयित्वाप्रवासयेन्मारयेत्
 । प्रपूर्वस्यवसतेरर्थशास्त्रेमारणेप्रयोगात् । प्रवासनमप्यपशधानुरोधेनोष्ठच्छेदजिह्वाच्छेदप्राणवियोजनरूपम्वेदितव्यम्
 । ब्राह्मणंविवासयेत्विवासनमपिशूद्रान्निष्काशनम् । विगतवासाविवासास्तं करोतीतिव्युत्पत्त्यानयोकरणं । वसन्निष्कासोगू

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ५७ ॥

हंतद्वियुक्तं करोतीति युक्त्या गृहभंगकरणं वा कौटसाध्यविषयानुसारेण गुणागुणद्रव्यानुबन्धानुसारेण चार्थदण्डसहितं यथायथं विज्ञेयम् । दण्डयित्वेयं शस्याप्यनुशङ्गात् । एतच्चाभ्यासविषयम् । कुर्वाणानिति वर्तमाननिर्देशात् । न च वर्तमाननिर्देशादतीतादिव्यावृत्तिमात्रं व्यवसीयते न त्वभ्यास इति वाच्यम् । तद्व्यावृत्तेरनुपयोगात्पुन्युक्तकौटसाध्यमभ्यासेन कृत्वोपरतस्य पञ्चादेतद्दण्डाभावप्रसङ्गात्तस्मात्कौटसाध्यमन्यजत इत्यर्थं कतयाभ्यासावगतिः । न च दण्डयित्वेयस्याननुषङ्गे प्रमाणाभावात्तु शुद्धवशाच्च विवासनमेव कूटसाक्षिणाभ्यासकारिणो ब्राह्मणस्य दण्डेन त्वर्थं दण्ड इति वाच्यम् । न जानु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । न शरीरे दण्डो ब्राह्मणस्येत्यादिवचनैः । शरीरदण्डनिषेधादर्थदण्डस्याप्यभावे स्वल्पविषयेऽपि कौटसाध्याभ्यासे निर्वासननग्नो करणगृहभङ्गादिप्रसङ्गात् । दण्डाभावस्य चाप्रसङ्गेऽत्र तत्र चार्थदण्डस्य ब्राह्मणविषयस्यापि वक्ष्यमाणत्वाच्च । तु शुद्धस्य प्रधानविषयप्रवासनक्रियामन्वाद्यभिप्रायकत्वेनाप्यविरुद्धः । याज्ञवल्क्यः । यः साध्यं श्रावितो न्येभ्यो निहृते तत्र मो वृताः । सदा षोष्ठगुणदण्डं ब्राह्मणान् विवासयेत् । यः साध्यमंगीकृत्य अन्यैः साक्षिभिः सह साध्यं श्रावितः सन्निगदसमये तमोगुणेनावृते गगद्वेषाद्याक्रान्तचित्तस्तु साध्यमन्येभ्यो निहृतेनाहमत्र साध्यं स्वीकरोतीति प्रकाशयति । यथा तेन तदनुरोधेन तन्न स्वीकुर्वते कूटतां वा कुर्वन्ति स विषादपराजयनिमित्तकदण्डापेक्षया षष्ठगुणदण्डं षोडशमहत्त्वात् । अन्येभ्य इति श्रीमतः भगवतः पाणिनेः सूत्रेणा केन इत्याह स्वाधहूड्स्थाप्ताज्ञीस्यमान इत्यनेन सम्प्रदानसंज्ञायाश्चतुर्थीति न पूर्वोक्तार्थलाभः । ब्राह्मणान्तु तथा कुर्वाणं विवासयेत् । विवासनश्च व्याख्यातरीत्यादेशे निर्वासननग्नो करणगृहभंगान्यतररूपमनुबन्धाद्यपेक्षया व्यस्तसमस्तविधया ज्ञेयम् । यन्मुमिताक्षसकृता षष्ठगुणदण्डदानासमर्थमिति व्याख्यातन्ता प्रधानक्रियानिरूपितमैलक्षण्यप्रतिपादकं तु शुद्धविरोधादुपेक्ष्यम् । न चैवमल्पविषयेऽपि विवासनमदण्डतावाप्रसज्येतेति वाच्यम् । वचनोपानो विषयस्यैव दण्डस्य युक्तत्वात् । अतएवाह नारदः । आवयित्वा ततो न्येभ्यः साक्षिभ्यो विनिहृते । सविनेयो भूश

तरंकूटसाक्ष्यधिकोहिसइति । तथाचापशकौपि । ब्राह्मणश्चेदेर्विधस्तं विवासयेन्ननुदण्डयेदित्येवं व्याचक्षौ । क्षत्रियादी
 नानुदण्डदानासामर्थ्यं स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबंधनकारगृहनिरोधनादितावद्द्रव्यसमीकरणानुरूपं बोध्यम् । सर्वेषां
 मपि निष्कवारित्वे समानदोषत्वात्सर्वेऽपि प्रत्येकमष्टगुणन्दण्ड्याः । प्रागन्यथेत्वा पुनरन्यथोक्तौ काव्याय न आह । उक्तान्य
 थानुवणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्कृत्तान्विताः । अनुबन्धादितारतम्येनात्र दण्डतारतम्यकल्पनम् । अन्यतरेणोपन्यस्ताः साक्षि
 णोन्येतयदिरहसि संवाद्यन्तेऽन्यद्वारेण भेद्यन्ते वा तदा प्रकृतार्थहानिस्तु स्येत्याह नारदः । नपरेण समुद्दिष्टमुपेयान्ता
 क्षिणं रहः । भेदयेच्चैव नान्येन हीयेतैवं समाचरन्निति ॥७॥ साक्षिणामवचनान्तवचने प्रतिविद्धे कचित्प्रतिप्रसवमाह ।
 याज्ञवल्क्यः । वर्णिनानुबन्धो यत्र तत्र साक्ष्यमन्तवदेदिति । साक्षिणास्ये उक्तेयवर्णवतां ब्राह्मणादीनां ज दण्डरूपो बध
 आपद्यते तत्र वधप्रयोजकतास्य महादोषपरिहारस्य साक्ष्यमन्तवदेत् । सत्यमन्तवदेदित्यर्थः । तथाचावचनान्तवचनयोर्द्वे
 योरप्यभ्यनुज्ञा जभ्यते शंकाभियोगादिस्थले साक्षिसत्यवचने न यद्यभियुक्तस्य वधः प्रसज्यतेऽभियुक्तश्च शङ्काभियोगकारि
 त्वाद्गतप्रसक्तिस्तत्रान्तवचनाभ्यनुज्ञातत्वाभियोगादौ च सत्यासत्यवचने यत्रान्यतरवधप्रसक्तिरपरिहार्या तत्र तूष्णीम्भावे
 भ्यनुज्ञायते । यदितुं जाकथञ्चिदप्यकथनं नानुमन्यते तदा साक्षिणा सम्पादनीयेत्यर्थसिद्धम् । तदसम्भवे सत्यमेवाभिधे
 यं वर्णिवधप्रयोजकत्वदोषपरिहारेऽन्तवचनदोषस्वीकारस्यानुचितत्वात्प्रायश्चित्तद्वयप्रसक्तेः । वर्णिवधप्रायश्चित्तपरं
 यथाशास्त्रमादरणीयमि विज्ञानयोगिनः । मनुरपि । अद्रविद्वक्षत्रविप्राणां यत्र तौ तौ भवेद्वधः । तत्र वक्तव्यमन्तवन्तज्जिस
 याद्विशिष्यतइति । इदमपि योगीश्वरवचनवद्विशिष्टाभावपरतया व्याख्येयमवचनान्तवचनाभ्यनुज्ञात्वाभाय सत्याद्वि
 शिष्यतइत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणादिवधप्रयोजकतानिबन्धनाधिकदोषपरिहारयावचनान्तवचनप्रयुक्ताल्पदोषस्वीकार
 उचितसूचेति प्रशंसार्थम् । यद्यपि न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राज्ञा देनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ५८ ॥

नब्राह्मणवधाङ्गयानधर्मैर्विद्युतेकचित् । तस्मादस्यवधं राजामनसापिनचिन्तयेत् । इत्यादिमन्वादिवाक्यैर्ब्राह्मणवधद
गडनिषेधादिप्रग्रहणमनर्हन्तथापितस्यवधस्थानीयदण्डप्रसक्तेस्तत्परिहारयेवावचनान्तवचनाभ्यनुज्ञा । तथाचमनुः ।
मौख्यम्यागान्तिकोदण्डोब्राह्मणस्यविधीयते । इतरेषानुवर्णानादण्डः प्राग्यान्तिकोभवेदिति । स्मृत्यन्तरेपि । ब्राह्मण
स्यवधोमौख्यम्पुनर्निर्वासनन्तथा । ललाटेचाङ्गकरस्यम्यागोर्गर्भेनचेति । नचवधश्चेत्यर्थद्वयपरिग्रहेवैरूप्यम् ।
निमित्तांशपातिनितत्प्रसङ्गावपिविधिवैयम्याप्रसक्तेः । यद्वागोरक्षकान्वाशिजकंस्तथाकाङ्क्षणीलवान् । प्रेक्षान्वाङ्मुखि
काश्चैवविप्रावम्बूद्वदाचरेदितिमानवास्तेषांम्बूद्वद्वधाभ्यनुज्ञाप्रतीतेस्तत्परंविप्रग्रहणं । तथाचवधपदमुभयत्रमुत्थार्य
कमेव । अयन्त्यपरकीकसमाधिरनुपादेयः तस्मान्नवस्वप्रकरणच्छपथपरत्वेनदण्डविषयत्वाभावात् । सर्वपापे
ष्वपिस्थितम् । तस्मादस्यवधं राजामनसापिनचिन्तयेत् इत्यादिश्रवणादिप्रवधमात्रस्यैवपरिहरणीयत्वप्रतीतेश्चअथवा
यत्रकोधाद्यावेशवशेनातिक्रम्यनिषेधविप्रस्यापिराज्ञास्तेच्छादिनावावधदण्डः कर्तव्यइतिसंभावनातत्रैवेदमस्तु यथाक
थञ्चित्प्रसक्त्युपजीवकत्वादस्यराज्ञोस्तुपरन्देशः । पापीयस्सुक्ष्मचियादेर्वधप्रसङ्गावपिनोभयाभ्यनुज्ञेयाहगौतमः । न
न्तवचनेदोषोजीवतश्चेन्नदधीनंननुपापीयसोजीवनमिति । नचैवमवचनान्तवचनयोरभ्यनुज्ञानात्प्रत्ययस्यैवतत्र
सर्वथानस्तीतिसत्यन्तम्यायश्चित्तस्मरणान् । तथाचयाज्ञवल्क्यः । तत्पावनायनिर्वाणश्चरुः सारस्वतोद्विजैरिति । ममुर
पि । बाम्देवोश्चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अन्तस्सैनसस्तस्यकुर्वन्निष्कृतिष्यन् । कूष्माण्डैर्वापिजुहुयान्धृत
मशौयथाविधि । उदिष्टृचावावाहस्यनृचेनाद्वैततेनवेति । तेइतिप्रक्रमज्जुहुयादितिब्रह्मसोवचनव्याख्ययः । उदुत्तम
ष्टेतिप्राठेउदुत्तमंवरुणपासेतिच्छक् । तदिष्टृचेतिप्राठेब्रह्मायामिब्रह्मणेतिब्रह्मणीज्ञेया । नचाभ्यनुज्ञावचःसार्थकत्वायप्रत्य
प्राभावकत्वनमावश्यङ्कमितिप्रायश्चित्तविधानंनैमित्तिकंक्षामवत्यादिवत्पुंस्त्वोबानरदंशादिनिमित्तकद्वादशश्रुतिवृद्धे

ति वाच्यम् । तत्पावनाय एनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिम्परा मित्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेः । नचैवम्प्रतिप्रसववैयर्थ्यापत्तेः । यतोऽनृत
 वचनप्रतिषेधोद्विविधः पुरुषमात्रसाधारणः साक्ष्यप्रयुक्तश्च तत्र प्रकरणात्साक्ष्यप्रयुक्तप्रतिषेधनिबन्धनप्रत्यवायस्य प्रतिप्र
 सवादभाषेन तु साधारणनिषेधनिबन्धनप्रत्यवायस्यापीति प्रायश्चित्तविधिवत्सात्कल्यते । यद्यपि भूयसः साक्ष्यनृतप्रभ
 वप्रत्यवायस्यापगमेऽल्पस्यानृतमात्रप्रभवस्य तस्याभावोप्यविनाभावादामुषङ्गिकोऽवश्यम्भावी । ब्रह्मवधसुरूपानादिप्रभ
 वप्रत्यवायनाशकद्वादशादिनागोवधादिप्रभवतन्नाशवत्तथाप्यत्राभ्यनुज्ञायाप्रायश्चित्तविरुद्धो रूभयोरपि सार्थक्या
 यभूयोनिवृत्तेरप्यानुषङ्गिकोप्यविनाभूतोपि स्वल्पोपि न निवर्तत इति गम्यते । अत्र च चरुरितियोगीश्वरवचन एकवचना
 द्वैवतैक्याच्च मानवे चरुभिरिति बहुवचनं कर्तृवृत्तवेद्याप्राप्तवृत्तानुवादकम् । द्विजग्रहणाद्भूदस्यैतत्प्रायश्चित्तङ्गित्वन्य
 त् । तथा च विष्णुः । तत्पावनाय कूष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् । भूदश्चैकाहिकंगोदशकस्य यासन्दद्यादिति । एका
 हिकमेकाहभक्ष्यपय्याप्तम् । वयन्तु तत्पावनाय अनृतस्यैनसस्तस्येत्यादियोगीश्वरमन्वादि वचनेषु तच्छेदोपादानात्साक्ष्य
 नृतपातकमेव गृह्यते तन्निरसनायैवेदं प्रायश्चित्तम् । नच तस्याभ्यनुज्ञावचनेनाभाववगमात्कथमेतदिति वाच्यम् । वर्णिवध
 दोषापेक्षया साक्षिवितथवचनदोषस्याल्पस्वसह्यत्वे तद्विसृष्ट्याद्विशिष्यत इति वाक्यशेषयर्थ्यालोचनेन तत्स्वतात्पर्यात् । अतए
 वावचनदोषपरिहारेऽप्यनेन प्रायश्चित्तेन सामान्यतः साक्षिभिर्मन्त्रावचनदोषाभावात् । नचाब्रुवन्विब्रुन्वापीति वचनमवचने
 सामान्यतो दोषप्रतिपादकमिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणात्सम्भावना प्रवेष्टव्येति वाक्यशेषाच्च सभ्यपरत्वात् । अतएव साक्षिणां
 पृथग्वचने दोषवचनं सफलम् । नच साक्षिणामवचनानृतवचनयोर्दोषाधिक्यादिदमल्पप्रायश्चित्तमनुचिन्तितमिति वाच्यम् ।
 अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्विषयेऽल्पदोषपरत्वस्योक्तत्वात् एतेन भूयो दोषनिवृत्ता वल्पदोषनिवृत्तिरविनाभावादन्यत्र न तु विधि
 द्वयसाफल्याय मतयेत्यपि कल्पनया स्तुतश्च वर्णिवधप्रसक्तौ साक्षिणोप्यनृतवचनावचनयोर्वधप्रयोजकतादोषापेक्षया लपो

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ५६ ॥

देवस्तुत्रचेदस्यायश्चित्तनेन च ततोऽप्यल्पस्मान्मान्यान्तवचनप्रतिषेधातिक्रमनिबन्धनो देवः सुतश्चमुपैति तात्पर्यमिति ब्रूमः
तिसाक्षिनिरूपणं ॥ १ ॥ अथ लेख्यं निरूप्यते । तत्र बह्वस्यतिः । साक्षिणा मेघनिर्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः । लिखितस्याधुना
वचमिविधानमनुपूर्वशः ॥ यस्मात्सिकेपिसमये भ्रान्तिः सञ्जायते तद्विज्ञानम् । धात्राक्षसंविष्टानि पत्राकूटान्यतः पुनः ॥ राज
लेख्यं स्थानकृतं संहस्तलिखितं तथा । लेख्यन्तु विविधमोक्तं मिन्नन्तु उद्धापुनः ॥ भागदानक्रियाधानसंविद्वा सक्तादिभिः
सप्तधा लौकिकं लेख्यं विविधं राजशासनम् ॥ मरीचिरपि । स्यादरे विक्रयधाने विवागे दामयवच ॥ लिखितेनाप्युपनिषिद्धिम्
विसंवादमेव च । भागोच्चाधानमाधीकरवम् । संविद्यमयः । आदिशब्देन विष्णुह्यादिग्रहणम् । भागपत्रादीनां चक्षुष्य
माहवृहस्पतिः । भ्रातरः संविभक्तये स्वरूपा तु परस्परम् । विभक्तपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यन्तु च्यते ॥ भूमिन्दत्ता तु यत्पत्रं कुर्या
चन्द्रार्ककालिकम् । अनाच्छेद्यमनाहार्यं न्दानलेख्यन्तु द्विदुः ॥ गृहक्षेत्रादिकं कीर्त्तितुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारय
नेयतु क्रयलेख्यन्तु च्यते । जङ्गमं स्थावरमन्वन्तु लेख्यं कुरुते नियः । गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु च्यते ॥ यामो
देशश्च यत्कुर्यात्सव्यलेख्यम् परस्परम् । राजा विरोधिधर्मार्थे संविद्यत्रं वदन्ति नत् ॥ वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते मुयः
। कर्माशिते करिष्यामि दासपत्रन्तु च्यते ॥ धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्चकारयेत् । उज्जरपत्रन्तु प्रोक्तं मृगलेख्यं मनी
षिभिरिति । विष्णुपत्रमुक्तं प्रायश्चित्ते कते बुधेः । विष्णुपत्रकन्दे यन्तेभ्यः साक्षी समन्वि
तम् । सन्धिपत्रमप्याह । स एव । उक्तमेव समस्तं यच्च भिषापे समागते । वृत्तानुवादलेख्यं तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् । अन्वाधि
पत्रमाह । प्रजापतिः । धनी धनेन तेनैव परमाधिनयेद्वादि । कृत्वा तदाधिलिखितम् पूर्ववा स्य समर्पयेत् ॥ पूर्वमाधिपत्रम् । सी
मापत्रमप्याह । कात्यायनः । सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयत इति । ऋणशोधने कते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिप
त्रमुक्तमर्थेनाधमर्णाय देयमिष्याह याज्ञवल्क्यः । दत्तार्थम्याठयेत् लेख्यं शुद्धौ वा न्यनु कारयेत् । अत्र लौकिकं सप्तविधलेख्यं संह

मान्यकृतभेदेन द्विविधद्वारदेनोक्तम् । लेखन्तु द्विविधमौक्तस्वहस्तान्यकृततन्त्रा । स्वकृते साध्यनियमो न्यकृते तन्नियम इत्या
 होतृसर्धेन स एव । असाक्षिमन्साक्षिमन्त्रसिद्धिर्देहस्थितेस्तयोरिति । असाक्षिमदपोत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः । विनापि
 साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वमन्त्रलोपधिकृतत्वे । इत्यपि श्रुतः प्रागुक्तलोपधिकृतत्वपर्युदासः
 सर्वलेख्यविषयो न स्वकृतमात्रविषयः । तथा च मनुः । वचाष्टुर्लोकवलाहं वलाष्टुर्वापि लेखितम् । सर्वान्वलकृतानर्थानकृतान
 न्ननुरव्रवीत् ॥ नारदोपि । मन्त्राभिषुक्तस्त्रीषालवलात्कारकृतञ्च यत् । नदप्रमाणं लिखितम्भूयोपधिकृततन्त्रेति । अथ्यक
 तेविशेषान्तरमाह । योगीश्वरः । यः कश्चिद्दर्थानिष्ठातः स्वहस्तानुपरस्परम् । लेखन्तु साक्षिमन्त्रार्थेन तस्मिन्मन्त्रिकपूर्वक
 म् । समासमानदर्द्धाहर्नामजातिस्त्वगोत्रकैः । स ब्रह्मचारी कात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् । धनिकनामपूर्वकमिच्छनेनोक्त
 र्णानामोपरिलेख्यमधमर्णानामतदर्धद्वयार्थः । सतद्धर्मार्थपत्रादिविषयमन्त्रवासम्भवात् । समामासादियथासम्भवमन्त्रा
 पिसब्रह्मचारिकमन्त्रादिशाखाप्रयुक्तगुणनामवह्नुचः कठ इत्यादि । वसिष्ठोपि । कालं निवेश्य जानं स्थानं निवसन् न
 या । दायकं याहकश्चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥ जातिज्ञो वृक्षशाखाश्च द्रव्यमाधिसंख्यकम् । वृद्धिं याहकहस्तं च विदितांशौ
 च साक्षिणौ ॥ स्थानं जनपदः । निवसन्पुरमा मादिकं याहको मधमर्षः याहकस्तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः । समाप्तेर्वै
 षट्णीनामस्वहस्तेन निवेशयेत् । मतं मे मुकपुत्रस्त्वयदत्रोपरिलेखितमिति । साक्षिणा विन्यतेन द्वयोरभ्यनुज्ञानात् । अथर
 त्वनियमो नात्रेत्युक्तमेकस्तु न भवत्येवेति अत्र साक्षिलेखकस्वहस्तचिह्नद्वयार्थमव्याह । स एव । साक्षिणा स्वहस्तेन पितृना
 मकपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरितिते समाः ॥ उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकस्तु न । लिखितं ह्यमुकेनेति ले
 खकोन्तेतोलिखेत् । समाह्वयेन गुणसाम्यं संख्यासाम्यञ्च वैषम्यातिशयविवक्षितम् । असमाह्वयकारप्रश्ने वस्तु वैषम्यसा
 मान्यतएव साक्षिषु प्राप्तेर्नोपादेयः । अत्र साक्षिणो सर्वथा लिख्यन्तमिह त्वेति नारद आह । अत्रिपि ह्यत्राद्योऽवस्थास्त्वमतंसनु

॥ वी० मि० ॥ लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपत इति । त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् । त्रैविध्यं विविनक्ति बृहस्पतिः । दत्ताभू-
 ॥ व्य० ॥ म्यादिकं राजाताम्रपट्टे पठेयवा । शासनं कारयेद्धर्मस्थानवंश्यादिसंयुतम् । मातापित्रोश्चरत्नान् अपुण्यायामुक्तसूत्रवे । द-
 ॥ ६० ॥ त्तमयामुकायाद्यादानं स ब्रह्मचारिणे । चन्द्रार्कसमकालीनमुत्रपौत्रान्वयानुगम् । अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जित-
 म् । दानुःपालयितुः स्वर्गं हर्तुं नैरकमेव च । षष्ठ्यं वर्षं सहस्राणि दानोच्छेदफलं लिखेत् । ज्ञातमयेतिलिखितं सन्धिविग्रह-
 लेखकैः । समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरन्वितम् । एवं विधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् । देशादिकं यस्या राजालिखितेन प्र-
 यच्छति । सेवाशैत्य्यादिना तुष्टः प्रसादलिखन्तथा । पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्यानेयदानदण्डः । प्रदद्याज्जयिने लेख्यज्ञयप-
 चंतदुच्यते । स ब्रह्मचारिणे । अमुकशाखाध्यायिने । सर्वभागविवर्जितम् । सकलराजपुरुषादिदेयांशरहितम् । योगी-
 श्वरः । शासनमाह । भूमिन्दत्तानि बन्धवाकृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् । आगामिभद्रन्तपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः । पटे वाताम्रपट्टे
 वास्वमुद्रोपरि चिह्नितम् । अभिलेख्यात्मनो वंश्यानाम्मानञ्चमहीपतिः । प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तका-
 लसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति । इयंतिपर्णकमुकभागादिवियन्ति पर्णकमुकादीन् यस्मै देयानीति राज्ञो नियतदानाज्ञानि
 बन्धं कारयेत् सन्धिविग्रहादधिकारिद्वारेत्यर्थान् । तथा च व्यासः । राज्ञा तु स्वयमुद्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः । ताम्रपट्टे पटे वापि प्र-
 लिखेद्राजशासनमिति । प्रतिगृह्यत इति यद्देभ्यो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपसर्गस्य दीर्घावाङ्मलकः । दीय-
 त इति दानम् । भूम्यादिस्तस्य च्छेदः क्षेत्रादेर्मर्यादा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम् । आत्मवंश्यादीनां भिलिखेत्यन्वयः । इदं
 असाधुशब्दैरेव लेख्यं भूयं न लौकिकधनदनिधयः । तथा च संहकारः । राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम् । युक्तं राजा-
 भिधानेन मण्डितं राजमुद्रया । सुलिप्यनपशब्देन सम्पूर्णं वयवाक्षरम् । शासनं राजदत्तं स्यात्सन्धिविग्रहलेखकैः । अ-
 न्तिमपदे उत्तरं लिखितायेति शेषः । तस्मिन्निबलौकिके देशभाषादिप्रतिषेधेनेत्याह नारदः । देशाचारविरुद्धं यद्वाक्ताधि-

विधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तकमाक्षरमिति ॥ शासने राजा स्वहस्तेनैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह व्यासः । सं
 निवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् । मतम्मेऽमुकपुत्रस्य च मुकस्य महीपतेः ॥ सन्निवेशं प्रमाणञ्चेत्यस्य पूर्ववाक्ये प्रलि
 खेदित्यत्रान्वयः । तयो राजा स्वहस्तलिखनानियमान् । इदञ्च राजा प्रतिगृहीत्रे समर्पणीयमित्याह विष्णुः । पटे वा ताम्रपट्टे वा
 लिखितं समुद्राङ्कमागमिन् पतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति । अतएव दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविन् पप्रथाय नार्थन्त
 त्रावश्यकमित्यप्याह । व्यासः । षष्ठिवर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलन्तथा । आगमिन् पसामन्तबोधनायाभिलेखयेत् इति
 । षष्ठिवर्षसहस्राणीत्यादिपुण्यवचनप्रसिद्धदानाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्वाजेत्यर्थः ॥ ७ ॥
 । जयपत्रे विशेषमाह व्यासः ॥ व्यवहारन् स्वयं दृष्ट्वा शुचा वा प्राङ्निवाकतः । जयपत्रन्ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥ जङ्गमं
 स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् । भागाभिशापसन्दिग्धेयः सभ्यम्विजयी भवेत् ॥ तस्मै राजा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम्
 । पूर्वोत्तरक्रियापादन्तत्प्रमाणं परोक्षम् ॥ निगदस्मृतिवाक्यञ्च यथासभ्यं विनिश्चितम् । एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेऽभिले
 खयेदिति प्रमाणस्य पृथक् यद्वा त्रिधापदेन प्रत्याकलितमवगृह्यते । परिज्ञानाय प्राङ्गाय स्वबोधनाय । भागेऽभिशापे वा स
 न्दिग्धे । विवादपदमात्रेऽपलक्षणम् । एतेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः । जयपत्रं राजमूद्राङ्कितं द्वार्यमि
 त्याह । वृद्धवसिष्ठः । यथोपन्यस्तसाध्यार्थं संयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकश्चैव जयपत्रकमुच्यते ॥ प्राङ्निवाकादिह
 स्ताङ्कमुद्रितं राजमुद्रया । अत्र च राजः सभ्यानाञ्च स्वहस्तोप्यपेक्षित इत्याह । काव्यायनः । सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सक्त
 रपूर्वकम् । लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्पार्थिवः ॥ सभासदश्च येन तस्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथालेख्यविधौ तत्र स्वह
 स्तन्दद्यादुरेवते ॥ कचित्पञ्चात्कराख्योऽपि जयपत्रभेदमुक्तस्तेनैव । अनेन विधिना लेख्यमपञ्चात्कारं विदुर्बुधाः । निरस्तातु क्रि
 यायत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥ पञ्चात्कारे भवेन्न च न सर्वास्तु विधीयते । अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां प्रदीयते ॥ वृत्तानुवाद

॥ वी० मि० ॥ संविद्धन्ता च स्याज्जयपत्रकमिति ॥ वसिष्ठे राजपत्रस्य लक्षणाभिधानापूर्वकनास्त्यजातुर्बिधमुक्तं । रत्नः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमु
 ॥ व्य० ॥ द्राचिह्नितमन्त्रा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वे श्वर्येषु साक्षि मत् । शासनम्प्रयमं श्रेयस्त्रयपत्रं तथा परम् । आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं
 ॥ ६९ ॥ राजकीयं चतुर्विधमिति ॥ ॥ आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोः स्वरूपमुक्तमनेनैव । सामन्तेष्वप्यभूत्येषु सप्तकासादिकेषु च । कार्ये
 मादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते । अस्मिन्पुनरेहिताचार्ये मान्येष्वभ्यर्चितेषु तु । कार्ये निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तदिति
 ॥ ॥ लेख्यप्रयोजनमाह । मरीचिः । स्थावरे विनिश्चयाने विभागेदान एव च । लिखितेनाप्युपस्थिति मक्सिवाद्मेव
 च ॥ सिद्धं ते वाचिकोऽप्याधिकः स्थावरेषु दृष्टादिकः ॥ धृतिग्रहे च कीर्ते च न लेख्यसिध्यति क्रियेति । पूर्वलेखे कथञ्चन व्यह
 रक्षमतामुपगते तद्विधमेवापरं लेख्यमथ मर्त्ये नोत्तमर्था यजिस्त्वित्वा देयम् । शाबनादौ तथाभूते रक्षादिद्रास्यन्कारणीय
 मित्याह योगीश्वरः । देशान्तरस्थे दुर्लभे स्थाने नृपे हते तथा । भिक्षे दग्धेतया विज्ञे लेख्यमन्वतु कारयेत् । सर्वैरेतैर्बि
 श्वेषैर्व्यवहारक्षमताविवक्षिता दुष्टं लिप्यक्षरपरि लोपेनावाचकतया वा यत्स्थे स्वतन्तु दुर्लभं स्थानं सर्वथानाशमुपगतं उन्मृ
 ष्टमसीदोषादिनामृदितलिप्यक्षरम् । यद्यपि दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालमन्वतु शीर्षे तानष्टपदेनात्र विवक्षिता । प
 त्रान्तरकरणञ्चार्थप्रार्थनोऽपरस्परसम्प्रतिषेधौ । विमतेषु देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालो देयो ध्यापेक्षया व्यवहारो वा प्रव
 र्त्तनीयः दुर्लभादौ तु सम्प्रतिपत्तौ पत्रान्तरकरणमन्यथा व्यवहारदृष्टवृत्तिरेवेत्यवसेयसाक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः । तथाच नार
 दः । लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्षे दुर्लिखिते हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टुं दर्शनमिति ॥ सतो विद्यमानस्य लेख्यस्यानय
 नाय कालकरणम् । असत इत्यनादरेषु । तद्विनापीत्यर्थः । दृष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनमिर्णयः कार्यः । तच्च लेख्यं परिदृश्यै
 व प्रमाणी करणीयमित्याह कात्यायनः । राजाक्रिया समाहूय यथाम्यायं विचारयेत् । लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण सा
 क्षिणः ॥ दर्पणस्थं यथाविम्बमसत्सदिव दृश्यते । तथा लेख्यस्य विम्बानि कुर्वन्ति कुटिलानां । व्यासः । लेख्यमा लेख्यवत्को

चित्कुर्वन्तिकुशलानरः । तस्माद्गलेख्यसामर्थ्यात्सिद्धिरैकान्तिकीमता । वृहस्पतिः । ज्ञानादेशं च कालञ्च कुशलाः कूटका
 रकाः । कुर्वन्ति सदृशं लेख्यन्तद्युक्तेन विचारयेत् ॥ स्त्रीवालात्तलिपिर्ह्यंश्च वञ्चयन्ति स्ववान्धवाः । लेख्यं कृत्वा स्वनामं कञ्जे
 यं युक्त्यागमैस्ततः ॥ कात्यायनः । साक्षिदोषाद्बहुषु पत्रवैलेखकस्य च । धनिकस्यापि वैदोषात्तथाधारिण्यकस्य च ॥ दु
 ष्टैर्दुष्टम्भवेत्लेख्यं मुहुः मुहुर्निर्दिशेत् । तत्पत्रमुपधोदुष्टैः साक्षिलेखककारकैः ॥ उपधात्रदुष्टान्तःकरयता ।
 स एव । धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिर्वाजितम् । भवेत्कूटञ्च कर्त्तव्यं कृतं होति विभावयेत् । देशाचारविरुद्धं यत्स
 न्दिग्धं कमर्वाजितम् । कृतमस्वामिना यच्च साध्यं होनञ्च दुष्यति । न चेदित्यादेरयमर्थः । कर्त्तलिलेखनकर्त्ता धनिका
 धमर्गसम्पत्तिपत्त्यामयैतल्लिखितमिति वाहिनविभावयेत्तदा तत्पत्रं कूटं भवेत्प्रामाण्यशंकास्तन्दिग्धं स्यादिति । व्यासः । अ
 दृष्टश्चावितं लेख्यं प्रमीतधनिकार्थिकम् । अवधलम्रकश्चैव बहुकालं न सिध्यति ॥ एतदपवादमाह वृहस्पतिः । उन्मत्त
 जडवासानां राजभोति प्रवासिनाम् । अप्रगल्भभयार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयान् ॥ उन्मत्तादीनां लेख्यन्तददर्शनादिना
 पिहानिन्नाप्नुयादित्यर्थः । वृहस्पतिः । दूषितो गार्हितः साक्षी यथैकोपि निवेक्षितः । कूटलेख्यं तु न त्पोक्तं लेखको वापि न द्विध
 । कात्यायनः । न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा । स्वप्नमर्थिनां लेख्यं कूटं लेख्यं प्रकीर्तितमिति ॥ कूटमप्रामाण्यशंका
 कलंकितमित्यर्थः । तस्माद्दुष्टलेख्यपरीक्षाऽवश्यं पक्षणीयेत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥ परीक्षप्रकारमाह । कात्यायनः । त्रिविधस्य
 पिलेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते त्रैविध्यं । ऋक्षि साक्षिलेखकानां हस्तोक्त्या सोधयेततः ॥ स एव । अवपञ्चमपन्नो लेखकः सहसा
 क्षिभिः । तत्सहसादिभिस्तेषां विमुक्तिः स्यान्न संशयः ॥ ऋक्षोऽसहस्रसंदेहे जीविते कामृमस्त्वया । तत्सहस्रकृते रन्ध्रे च
 स्तल्लेख्यनिर्णयः । यथाह वल्क्यः । सन्दिग्धे लेख्यमुद्धिः स्यात्सहस्रलिखितादिभिः । युक्तिप्राप्तिर्यथा चिन्त्यमन्थागमहेतुभिः
 । एतद्देशकालयोरस्येदं द्रव्यं घटन इति युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः क्रियासाध्यादिभिः । चिन्त्यमसाधारणं यत्सर्वशरीकादि

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ६२ ॥

। सम्बन्धपूर्वमपि परस्परविश्वासकृतस्तयोर्दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगममृतावताद्रव्यस्यास्मिन्देशेकालेस्यसम्भावितः
प्राप्नुपायः । ऐतैर्हैतुभिः हेतुरसाधारणो न्योगो बृघनयेन पृथगेव वा । प्रतिवादिना लेख्यदोष उद्भाविते वादिना तत्पुत्रेण वा तदु
द्धारः करणीय इत्याह । बृहस्पतिः । उद्दरे लेख्यमाहर्त्ता तत्पुत्रो भुक्तिमेव तु । अभियुक्तः स भौतश्चेत्तत्पुत्रोऽपि तदुद्दरे
त् । यत्तु कात्यायनः । साक्षिलेखककर्त्तारः कूटतां यान्ति ते यथा । तथा दोषाः प्रवक्तव्या दृष्टैर्लेख्यमुदुष्यति । आहर्त्ता भुक्तियु
क्तोऽपि लेख्यदोषान्विशोधयेत् । तत्पुत्रो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषानवाप्नुयात् ॥ तदनभियुक्तपितृमरणे वेदितव्यम् । दोषानु
द्दारे दण्डमाह । कात्यायनः । कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्याल्लेखकस्य च पञ्चकम् । नयेच्छुद्धिर्नयेत्कूटं सदाप्योदममुत्तममि
ति । उत्तमं साहसमिति शेषः । राजशासने निर्णयप्रकारमाह । प्रजापतिः । कार्यो यत्नेन महतानिर्णयो राजशासनात् । र
जः स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षददर्शनात् । मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनान् निर्णयाद्राजस्वहस्ततश्च निर्णय इत्यर्थः । स्थावररविक्
यवन्धकादौ कूटत्वेन लेख्यं दूषयतो साधयतश्च दोषं शरीरदण्डमाह । व्यासः ॥ स्थावरेष्विक्रियाधाने लेख्यं कूटं कूरोति यः ।
स सम्यग्भावितः कार्यो जिह्वापाण्यङ्घ्रिवर्जितः । सम्यग्भावितः प्रमाणेन सल्लेख्यत्वमङ्गीकारितः । अनेन कूटलेख्यकर्तुर्नान्यद्
दण्डः किन्तु कूटत्वेद्भावनकर्तुरिति गम्यते । तथा च लेख्यं परकीयं यः कूटं कूरोति कूटमेतदिति वदनीत्यर्थः ॥ कूटलेख्यकर्तुस्तु द
ण्डान्तरं वक्ष्यते । ऋणादानादावपि लेख्यदोषोद्भावयितुस्तदसाधयतो विषयानुवधानुरोधेन दण्डः कल्प्यः । लेख्यप्राबल्य
मथाह । बृहस्पतिः । कुलश्रेणिगणादीनां यथाकालम्प्रदर्शयेत् । आवयेत्सारयेच्चैव यथास्याद्वलवत्तरम् । नारदः । ये
दर्शितम्प्रतिकालं यच्छावितं स्मारितञ्च यत् । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥ कात्यायनः । दृष्टेपत्रे स्फुटन्दो
षन्ने क्तवानृणिको यदि । ततो विंशतिवर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरम्भवेत् । ऋणिकग्रहणम्प्रतिवादिमात्रोपलक्षणम् । स एव । शक्त
स्य सन्निधावर्थीयस्य लेख्येन भुज्यते । विंशद्वर्षाण्यतिक्तां तन्तत्पत्रन्दोषवर्जितम् । अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्च

तः । तेन लेखेन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिताः ॥ सीमाविवादे निर्णयिते सीमापत्रविधीयते । तस्य देवाः प्रवक्तव्यायावद्वर्षाणि
 विंशतिः ॥ प्राप्नोवन्ते न ते किञ्चिद्देयं वायनिरूपितम् । विनापि मुद्रया लेखं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥ अपिशब्दो मृतसाक्षिकमि
 त्यत्राप्यन्वेति । व्यासः । सहस्रकाञ्जानपदं न स्मात्तुष्टपशासनम् । प्रमाणान्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ॥ द्वि
 त्वापि हस्तकृतमन्यस्मिन् स्थितयुक्तितः । कुर्याद्विषदृशं लेख्यं न स्माञ्जानपदं शुभम् ॥ अप्रकाशात्साक्षिभूतं लेखकाक्षरमु
 द्रितम् । लोकप्रसिद्धं स्वकृताद्वरमन्यत्कृतं शुभम् ॥ देशाद्यादिलिखितं न च ज्ञानपदं कृतम् । समकालं पश्चिमं वा तत्र
 कृतं शुभम् ॥ सम्यक्तः । लेखे लेख्यक्रिया प्रोक्ता वाचिके वाचिकी मता । वाचिकी तत्र सिद्धोत्सा लेख्यस्योपरि वा क्रिया ॥ लेख
 स्योपरि यत्साध्यं दूढं न दमिधोयते ॥ अधर्मस्य हितद्वारमते राजा विवर्जयेत् । वाचिकी यदि सामर्थ्यमक्षराणां विहिन्यते
 । क्रियाणां सर्वनाशः स्यादनेव स्वाचजायते । अस्यार्थः । लेखे सति लेख्यक्रिया प्रोक्ता सैव वक्ष्यीय सीमार्थः । वाचिके साक्षिरू
 पे प्रमाणे सति वाचिकी क्रिया साक्षिरूपा क्रिया सैव मता बलीयसी । लेख्यस्योपरि वाचिकी साक्षिरूपा क्रिया लेखानां रूढेति
 यावत् । तत्र साविध्येत् । लेख्यस्योपरि यत्साध्यं लेखसाधकतयोपपन्नमिदं नार्थः । अधर्मस्य च तद्वारमित्यत्र हेतुर्वाचिकी
 ति । तत्रापि हेतुः क्रियाणां मिति । तत्राप्युपपत्तिरनवस्येति । प्रमादपरिहारमति यत्नेन कृत्वा हि प्रायशो लेख्यं भवति तेन
 तत्राप्यप्रामाण्यं न दूषिष्यामि मे चिन्ता । साक्षादावपि तत्सम्भवादिति तात्पर्यम् । ननु सर्वथा तत्र साक्षादि निर्बर्तनमभि
 मते लेख्यपरीक्षोपदेशं विशेषात् । इति लेखनिरूपणम् ॥ ७ ॥ अनयोश्च साक्षिलेखयोः शब्दमिदं न कृत्वा च द्रष्टव्यमात्रे
 न्तर्भावः । नद्यादि । यथोक्तगुणवतां दोषरहितानां साक्षिणामाप्तवाक्यावश्यम्भावात् । आप्तवाक्यस्य च प्रामाण्यात् । तदु
 भयविशेषश्च वक्तुं निर्धारणायैव साक्षिपरीक्षोपदेशः । आप्तवाक्यस्य च वक्तुं ज्ञानमापकत्वेन स्वातन्त्र्येणैव प्रमाणमिदं न
 देतत् लेख्यं नुस्वस्य हितकारि नेमस्मिन्नासत्वात् न द्रष्टव्यं नाभिवाञ्छकमित्याप्तवाक्यमेव तत्रापि प्रमाणम् । अतएव तत्रानाम

॥ वी० मि० ॥ कच्छलकृतत्वशंकानिगसायउन्मत्तादेः सहितानभिज्ञातयास्वस्मिन्पयनाप्लावच्छङ्कानिगसायचलेखपरीक्षोपदेशोपयर्थ
 ॥ व्य० ॥ वान् ॥ ॥ अथभुक्तिः । इयञ्चयाज्ञवल्क्यादिभिरेकैवत्रिविधमानुषप्रमाणान्तर्गततयोक्ताः । प्रमाणंलिखितंभुक्तिःसाक्षि
 ॥ ६३ ॥ साक्ष्येति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यते ॥ इत्यादिवचनैः बृहस्पत्यादयः मानुषप्रमाणभेदतयोपन्यस्त
 मङ्गेदत्रैविध्यंभुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालाख्यातवन्तः । साक्षीद्वादशभेदन्तुलिखितन्दशधास्मृतम् । अनुमानंविधाभिन्नं
 नवधादैवकीक्रिया ॥ इत्युक्ताभुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकलान्वृहस्पतिर्विवृतवान् । तत्रयुक्तिचोदनाऽप्रतिकालयोः प्रमाणान्त
 रसहकारितयैवप्रमाणंभुक्तेष्ववश्यमाज्ञविशेषणवत्याः स्वत्वहेत्वविनाभावास्त्वानुमापकत्वंस्वतएवेत्यभिसन्धाययोगीश्वर
 दिभिर्भुक्तिरेवप्रमाणतयोक्ताऽन्यैस्तु यथाकथञ्चिदनुमापकतामभिसन्धाययुक्तिचोदनाऽप्रतिकालसंयहायानुमानत्वेनैव
 सोक्तेति सौकर्यायत्रयमपिनिरूपयामः । तत्रकचित्सागमायाभुक्तेप्रामाण्यमनसिसन्दधानः । सप्तस्थावरगमोपायाम्प्रद
 श्यंस्तत्रभुक्तेः प्रामाण्यमाह बृहस्पतिः । एतद्विधानमाख्यातंसाक्षिणांलिखितस्यच । साम्प्रतंस्थावरेप्राप्तेभुक्तेष्वविधिरु
 ते ॥ विद्युयाक्तयवन्धेनशौर्यभार्यान्वयागतम् । सपिण्डस्याप्रजस्यांशस्थावरं सप्तधाकृतम् ॥ पित्र्ये लब्धकयाधानेरिवशौ
 र्यप्रवेदनात् । प्राप्ते सप्तविधेभोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात् । स्थावरग्रहश्च मत्रभुक्तेस्वश्यकत्वसूचनायनतुतयैवभोगस्य
 प्रामाण्यनियमायजङ्गमेपितत्सम्भवात्तदेतदुत्तरत्रविवेचयिष्यामः । विद्युयाप्रतिग्रहादिकप्रयोजकतयास्वलोपायक्तयप्र
 सिद्धः । बन्धोबन्धकं सोपाधिकं स्वत्वहेतुर्नष्टाधिविधौ चात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्रविवेचनीयम् । कथवन्धेनेतिसमाहार
 द्वंद्वएकत्वं । शौर्यागतं युद्धार्जितम् ॥ भार्यागतं विवाहकाले प्राप्नोति । अन्ययागतं पित्रादिकमोपात्तम् । अप्रजस्य सपिण्डस्यां
 शंरिव्यहरन्तराभावेपिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्नोति । पित्र्यइत्यादिना प्रागुक्तानेव सप्तस्थावरगमोपायाननुसृतत्रभोगस्य प्रा
 माण्याविधीयते । तत्रप्रवेदनं विवाहः स एव । क्रमागतः शासनिकः कयाधानागमान्वितः । एवंविधस्तुयोभोगः स तु सिद्धिमवा

नुयात् । संबिभागकयप्राप्तिमित्रलभश्चरजतः । स्यावरंसिद्धिमाप्नोतिभुक्त्वाहानिमुपेक्षया । प्राप्तिमात्रेणभुक्तंस्त्रीकृत्याप
 रिपन्थिनः । तस्यतत्सिद्धिमाप्नोतिहानिञ्चोपेक्षयातथा ॥ अद्यासनसमारभ्यभुक्तिर्यस्याविधातिनी । त्रिंशद्वर्षेण्यविक्षिन्नातस्य
 तानविचालयेत् ॥ अपरिपन्थिनं । विशेष्यप्रतिबद्धम् । अद्यासनात्परिग्रहात् । नारदः । आगमेनविशुद्धेनभोगोयातिप्र
 माणताम् । अविशुद्धागमोभोगःप्रामाण्यमैवगच्छति ॥ आगमस्याविशुद्धत्वंविशेष्यास्तुन्दनम्भवेत् । व्यासः । सागमोदीर्घ
 कालश्चविच्छेदोपरवोज्झितः । प्रत्यर्थिसन्निधानञ्चपरिभोगोपिपञ्चधा ॥ विच्छेदान्तरेयःउपरवञ्चाकोशस्ताभ्यामुज्झितो
 रहितः । यद्वाछेदोव्यवधानन्तद्विगमवान्विच्छेदोतिरन्तरइतियावत् । अपरवोवर्जनविषयोरवः । मदीयंक्षेत्रादित्वयाकि
 मितिभुज्यतइतिप्रतिषेधः । अपश्यस्यवर्जनार्थत्वात् । तेनोज्झितः । नारदः । संभोगंकेवलंयस्तुकीर्तयेन्नागमंक्वचित् ।
 भोगकलापदेशेनविज्ञेयःसतुतस्करः । इदंसागमत्वविशेषणन्तदनुपन्यासेदूषणञ्चस्मरणञ्चस्मरणयोग्यतायत्रागम
 स्यतत्रकालेवोद्धव्यम् । सचकालःशतवर्षावधिकःशतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेरितिविज्ञानयोगिनः । पुत्रादिक्रमेणापिस्मर
 णासम्भवाद्यावत्कालेस्मरणन्तावानेवविबक्षितोस्मार्त्तकालइतितुवयम् । अनेनाभिप्रायेणाहसएव । स्मार्त्तकालेक्रियाभुक्तेः
 सागमाभुक्तिरिष्यते । अस्मार्त्तऽनुगमाभावात्क्रमाच्चिपुरुषागतेति । भुक्तिःप्रमाणमितिशेषः । अनुगमआगमाभावनिश्च
 यः । कल्पतरुकारस्त्यनुगमआगमानुसंधानमितिवाच्यौ । तत्सागमाभावनिश्चयस्यबाधत्वेनानुमितिप्रतिबंधकस्याभाव
 वचनस्यावश्यकत्वादागमानुसंधानस्यचभोगेनैवक्रियमाणत्वेनतदभावासम्भवाच्चहेयम् । याज्ञवल्क्यः । आगमोभ्यधिकोभो
 गविनापूर्वकमागतात् । पूर्वेषांचयाज्ञांक्रमेणागतोस्मार्त्तकालइतियावत् । तस्माद्भोगाद्दिनास्मार्त्तकालाद्भोगादागमोदानक
 यादिरूपःस्त्वहेतुरभ्यधिकउपजीव्यत्वात् । आगमंविनाभोगमात्रात्स्त्वानुत्पत्तेः । स्मरणयोग्येचकालेस्मार्त्तव्यास्मरण
 रूपयायोग्यानुपलभ्यातदभावनिश्चयेभोगेनामानुमिदसम्भवात् । अस्मार्त्ततुतदभावनिश्चयाभावेनिःप्रतिपक्षेणनैरन्त

॥ वी० मि० ॥ र्यादिविशेषवताभोगेनस्वत्वहेत्वाक्षेपद्वारास्वत्वाक्षेपइतितात्पर्यम् । अनेनैवाभिसम्बिनाह । नारदः । अन्यायेनापि
 ॥ व्य० ॥ हुक्तपित्रापूर्वन्तरैस्त्रिभिः । नतच्छेषमपाहर्तुं कमाचितुर्हयागतम् । पूर्वन्तरैस्त्रिभिः सहपित्राभुक्तमन्यायेनापियदिकिमु
 ॥ ६४ ॥ तन्यायानिश्चयेतदपाहर्तुं शक्यमर्थेनास्वाध्यर्क्षनिर्गोशत्वनिरन्तरोपभोगे सतितस्यनिरुत्तरत्वात् । अत्रचसर्ववचने
 युत्रिपुरुषागतत्वभोगस्यस्मार्त्तिकाचीनचोपक्षयान्तुयथाश्रुतंस्मरस्योभ्येपिद्वितीयादिवर्षरूपेकासेपुरुषत्रयावयस
 भूवात् । तत्रचवाधेनानुमिद्यर्थोपधारनुदयात् । इदमेवभिप्रेत्याह । व्यासः । पितापित्तमहीयस्वजीवेचप्रपिताम
 हः । त्रयाणाञ्जीवताभोगोविद्येयस्त्वेकपुरुषः ॥ पितामहेनयद्भुक्तमापुत्रेणविनाचतम् । तौविनाचस्यपित्राचतस्यभो
 गस्त्रिपुरुषः । कात्यायनोपि । मुख्यापितामहीभुक्तिःपैतृकोच्चापिसंमता । वयोपेतैरवच्छिन्नास्थिशेषादिकामता । व्या
 सएव । वर्षाष्टविंशतिर्भुक्तास्वामिनाव्याहतासती । भुक्तिःसापौरुषीभूमेर्द्विगुणाचद्विपौरुषी । त्रिपौरुषीचत्रिगुणान
 तत्रान्वेष्ट्यागमः ॥ भुक्ताभुक्तिपाकम्पक्षीतिवाप्यन्यथानुयहायधानुरनुवादः । तत्रागमस्तद्भुक्तभोगेनैवाक्षिप्यते । आगमा
 भावनिश्चयेतुसर्वेनभोगोनिष्कसएव । अनागमंनुयोभुक्तेवहून्यदृशतान्यपि । नारदस्येनतम्पापन्दस्येत्पृथिवीपतिः । न
 चयोभुक्तेइत्येकवचनश्रवणादेकपुरुषोपभोगएतद्वद्विधानमनेकपुरुषोपभोगेतुभोगस्यप्रावक्ष्यमितिवाच्यम् । द्वितीयापृ
 थिवीपतिःनचयोभुक्तइत्यादावप्यागमाभावनिश्चयेभोगस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्याहनारदः । आदौनुकारशब्दा
 तंमध्येभुक्तिस्तुसागमा । कारश्चभुक्तिरेवैकासन्ततायाचिरन्तमी । यदपिबचनंयद्विनागममर्थतम्भुक्तम्पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न
 तच्छेषमपाहर्तुं कमात्त्रिपुरुषागतमिति । तदप्युत्पन्नमुपलभ्यमानंआगमंविनाआगमाभावनिश्चयाभावइतिव्याख्येयम् । न
 नुस्मार्त्तिकासेआगमत्वभुक्तिविशेषश्चसंबद्धम् । सिद्धं प्रमाणान्तर्दागमेतेनैवस्वस्वविद्वौभोगस्यविशेष्याशस्यानुमाना
 र्थापत्त्योरनुपयोगात् । असिद्धेर्विशेषकारितितेत्न । प्रमाणान्तरसिद्धागमसहितएवविशेषणान्तरविशिष्टोभोगः ।

कालान्तरेस्वत्वमवगमयतिभोगरहितोऽवगतोप्यागमः साध्यादिभिन्नकालान्तरेस्वत्वमवगमयितुमाचष्टे मध्येदानक्रयादि
 नास्त्वप्यगमसम्भवादिति विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि नानर्थक्यमसिद्धिर्वा इदमिदानीममस्त्वमितिसाध्येस्वत्वभागे आगमे
 आगमस्तत्रतस्येदानीमर्थन्तमननुवृत्तौ भोगइतिनिगर्वः । याज्ञवल्क्यादिभिः सर्वप्रकारकानुपभोगे पूर्णस्त्वोत्पादकता
 दानाद्यागमस्यनास्तीत्युक्तम् । आगमेपिवलनैवभुक्तिः स्तोकापियत्रनो । बलम्पूर्णता । नारदः । विद्यमानेपिलिखिते जीव
 त्वापहिसाक्षिषु । विशेषतः स्थावराणां यत्रभुक्तन्नतन्स्थिरम् । दानविक्रयादेरुपभोगनिरपेक्षस्त्वैवस्त्वोत्पादकत्वात्किमि
 तिभोगसंबोध्यवश्यन्तत्रापेक्ष्यतइत्याशङ्क्यामुपपत्तिरुक्ताविज्ञानेश्वराचार्यैः । दानादेः परस्त्वोत्पादनम्परकर्तृकस्तीका
 रापेक्षावश्यम्भावनीयः स्वीकारश्चित्रिविधोमानसोवाचिकः कायिकः । ममेदमिच्छामिदमिच्छामिदमिच्छामिदमिच्छामि
 योवाचिकः । उपादानाभिमर्शनादिरूपेणानेकप्रकारकः कायिकः । तत्रमानसंविनास्त्वोत्पादकतावश्यकएव । दान
 नविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनिश्चयमपाददर्शनादिचेष्टाविशेषनियमाच्चवाचिककायिकावप्यावश्यकाविद्यव
 सीयतेतच्चहिरण्यवस्त्रादौ दानकर्तृकजलद्वारादन्तरमेवप्रतिग्रहीतुंरूपादानादिसम्भवाच्चित्रिविधोपि व्यापारः सम्पद्य
 मे । क्षेत्रादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारसम्भवादल्पेनाप्युपभोगेनावश्यम्भूतव्यमन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णतान
 भवत्युत्तरकालीकारभावात् । तेन तत्तद्विद्यादागमान्तरादिकल आगमोदुर्वलोभवति । एतच्च द्वयोर्गमयोः पूर्वापरभावान
 वगमेन दवगमेनुस्त्वोपभोगविकसोपि प्राक्तन एवागमो बलवान् । पूर्वोदादानादिनास्त्वोत्पादकतावश्यम्भवात् । नचैव
 नस्य क्षेत्रादेर्मध्यकत्वापत्तिः । पूर्वस्याप्यागमादुत्तरस्त्वानुत्तरश्चेतिवाच्यम् । प्रतिश्रुतन्यायेनावेक्षणोयस्त्वस्यसत्त्वान्तर
 पूर्वस्त्वसत्त्वोपि शब्देन प्रतिगृहीतादेः कायिकस्वीकारस्यानिःप्रतिपक्षस्य सम्पादनोक्तत्वात् । अथवा साक्षादेवानेनयोगोश्च
 रवचनेन साध्यादीनायुक्तानां मानुषप्रमाणानां बलोपलभ्यते । पूर्वव्याख्यानेवार्थिकम् । द्वितीयव्याख्यानेचेत्यम् । आद्यो

॥वी०म०॥

॥ व्य० ॥

॥ ६५ ॥

पुरुषे साक्षिलेखाभ्यां विगतश्चागमो भोगादभ्यधिको बलवान् । तेन भुक्तिः साक्षिसेख्योस्तत्तवलबन्धुक्तम्भवति । पूर्वकमाग
तस्तु भोगो विनापि भावितादागमाच्चतुर्थे वर्षे पुरुषे धिको मध्यमे तु पुरुषे भोगरहितादागमात्सोऽकभोगसहितोऽप्यागमो बल
वानिति स्पष्टश्चेदमादौ तु कारणान्दानमिदमुदाहृतेनारदवाक्ये । प्रथमपुरुषेपि सामान्यनुपभोगेन समक्षनिर्गच्छेत्परोपभो
गेन क्षेत्रादिभूमेर्हिरण्यादेस्तृतीयताचिह्नत्वात्स्वाम्यहानिः पूर्वस्वामिनश्चाह । याज्ञवल्क्यः । पश्यतो ब्रुवतो भूमेर्हानिर्वि
शतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानस्य धनस्य दशवार्षिकी । मनुनारदौ ॥ यज्ञश्चिह्नदशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्ष्यते धनी । भुज्य
मानम्परैरर्थेन सतं लभ्यते मर्हति । व्यासः ॥ उपेक्षिता यथा धेनुर्विनापालेन नश्यति । पश्यतो न्यैस्तथा भुक्ता भूमिः कालेन ही
यते । वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूभुक्ता तु परैरिह । सति राक्षसमर्थस्य तस्य सेहनसिध्यति । नारदः । भुज्यमानान्परैरर्थान्
स्तान्मोहादुपेक्षते । समक्षजीवतो यस्य तान्भूक्तिः कुरुते वशम् । पश्यतो ब्रुवत इत्यादि वक्ष्यतादरे । बृहस्पतिः । ऋषिभि
र्वापरैर्द्रव्यं समक्षं यस्य दीयते । अन्यस्य भुङ्क्तः पश्चात्तत्तत्तन्मर्हति । पश्यन्नन्यस्य ददतः क्षितियेन निवारयेत् । सतापि
लेख्येन भुवं न पुनस्तं समाप्नुयात् । एतेषु वचनेषु विंशतिवर्षावधिकं स्वामिसमक्षनिर्गच्छेत्पभोगनिबन्धना भूमेर्हानिर्दशव
र्षावधिकतादृशपरोपभोगनिबन्धना च हिरण्यादि धनस्य हानिरित्यर्थः प्रतीयते सानता वत्सत्त्वहानिः दर्शनकाञ्चीनप्रतिषे
धदानादिवत्सत्त्वनिवर्तकत्वस्य लोकाप्रसिद्धत्वात् उपभोगस्य च तादृशस्य स्वम्यतिप्रमाणत्वेन प्रमाणस्य प्रमेयप्रतिज्ञापकत्वेन
स्वत्वरूपा जनकतया स्वत्वात्पादकत्वाभावात् स्वत्वस्य तदुत्पत्तिनिवृत्तिहेतूनाञ्च । लौकिकत्वस्य दायभागप्रस्तावे विस्तरेणो
पपादयिष्यमाणत्वात् । गौतमादिभिस्तदुभयकथनस्य लोकप्रसिद्धनुवादात् । अनागमभोगस्य नारदवचनेन पूर्वादाहृ
तनानागमत्वित्यादिना स्वत्वहेतुतायानिरस्तत्वाच्च । अत्राहापार्कः । व्यवहारस्थितिमाश्रित्येदमुच्यते न धर्मगतिमिति प
रस्वापरस्वापहाप्रत्यवायभीरुणा परेण पूर्वस्वामिने तदर्पणीयं सभापतिसभ्यादीनां व्यवहाररीत्या ततश्चाच्छिद्रातददनेपि

नक्षतिः । अतएवमनुः । अजडश्चेदपोगण्डोविषयेचास्यभूज्यते । भयंनद्यवहारेणभोक्तातद्धनमर्हति । व्यवहारेण
 भोक्तार्हतीतिव्यवहारस्थितिमेवोक्तवान् । वृहस्पतिरपिस्तपिलेख्येनेत्याह । अनागममित्यादिद्वारदवचनस्तुवर्तमाने
 नभूमिविषयमेकपुरुषनियमाभावनित्ययंवा । अतएवयोगीश्वर आगमस्तुक्ततोयेनेत्युक्तवान् । तस्मान्निहूतेलिखितमिष्य
 दिवचनेयथायथापेक्षिततर्कसहकृतैकदेशसाधनेनैकदेशपादानेऽनिवेदितैकदेशपादानेऽनिवेदितैकदेशस्यप्रागनि
 वेदितस्यादापनेपिव्यवहारदर्शनां दोषस्तथात्रापीतितदुक्तम् । कस्यनिरस्येत्यादिनाव्यवहारदर्शनानप्येतादृशविषयेदो
 यथावर्जनीयत्वात् । निहूतइत्यादिवत्सत्तर्काभावाच्च अस्मादुपपादनरीत्यातत्रापितथानभ्युपगमाच्चतत्रप्रायश्चित्तविशेष
 परीभाषाप्रभाप्रस्तावे । एवंविधाहिभुक्तिस्तुस्त्रीभूतस्यपश्यतः स्वामित्वे सतिन घटते किन्तुभोक्तुरेवस्वामित्वे सतियुज्यतइति
 भवन्नितत्रभुक्तिः प्रमाणमितिपूर्वस्वयमेवस्वामित्वत्वहानिपरस्वत्वोत्पत्तिपरत्वव्याख्यानेनास्यविशेषाच्च । नचतदप्येतदनुमाह
 कतर्कप्रदर्शनेनव्यवहारस्थितिपरमेवनवस्तुगतिपरंव्यवहारहानिश्च । भोक्तायद्येवमुपन्यस्यतिअजडोयमपोगण्डोयमे
 तत्त्वमक्षंमयाभुज्यमानंक्षेत्रादियद्येतद्वायमनेनकुतोविंशतिवर्षावधिनप्रतिविद्धं अस्मिंस्वार्थेमुद्योपेतावचनः साक्षिभ्यः
 न्नीतितथोपन्यस्तेचायंनिरुत्तरेवश्यम्भवतीत्येवमितिवाच्यम् । अस्यसन्नर्कत्वाभावाच्चागमप्रमाणानुपन्यासेनमूलशैषि
 स्यात् । उपेक्षाहेत्वभावकृतव्यवहारहानावपिवस्त्वनुसरणस्यावश्यकत्वात् । तथाचनारद उपेक्षचिह्नभावकृतामेवव्यव
 हारहानिमाह्नवस्त्वभावकृतान् । उपेक्षाङ्गवर्तस्तस्यस्तुस्त्रीभूतस्यतिष्ठतः । कालेविपन्नेपूर्वाज्ञेव्यवहारेनसिध्यतीति । नच
 निरुत्तरताप्रयुक्तव्यवहारहानिशङ्कानिशसायप्रत्यक्षंस्त्रीयेवस्तुनिपरेणभुज्यमानेतूर्छीनस्थेयमित्युपदेशार्थमिदंवचनंहीना
 दिलक्षणवदितिवाच्यम् । विंशत्यादियहणस्यैवमानधीक्यप्रसङ्गात् । ततोर्वागपिब्यवहारनिःशङ्कायास्तुत्यत्वात् । लेख्यदो
 योद्वावनमुत्तरकालेनकायन्ततोर्वक्तृकार्यमित्येतदर्थंनानुहणमितिचेन् । आध्यादिष्वपि विंशत्याद्युत्तरकालेतदनुद्भाव

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ६६ ॥

नस्य तुल्यतयैतदपवादत्वेनोत्तरवाक्यासंगतोतत्त्वलेख्यप्रस्तावेभिहितम् । अत्रमिताक्षरकारः । नवस्तुहीनिर्नव्यवहारहाति
रनेनवचनेनप्रतिपाद्यते । किन्तुपरकृतसमक्षभोगेऽप्रतिवेधलक्षणस्वापराधप्रयुक्ताक्षेत्राद्युत्पन्ननष्टफलानिविद्यमानफल
लेपितदीयस्त्वानपगमात्परस्त्वानुत्पादाच्चन्यायतस्तद्वस्तुविद्यमानफलसहितमेवलभतेयद्यपिस्वामीतथापिनष्टेफले
धर्मिनाशादेवस्त्वानपगमान्निष्क्रयद्वारेणचौरादिवभोक्तुःसकाशात्तद्गृहणप्राप्तमुपेक्षारूपापराधान्नभवतिपरस्वोपभोगलक्ष
णापराधनिवन्धनोत्पन्नदण्डस्त्वनवादाद्भोक्तुर्भवत्येव । अनागमत्वेत्यादिनारदवचनात् । परेक्षभोगेसापेक्षासमक्षभोगेचन
ष्टमपिफलन्निष्क्रयरूपेणस्वामिलभतएव । पश्यतोबुबतइतिवचनात् । विंशतिवर्षेभ्योभूमेर्देशवर्षेभ्यश्चप्राग्धनस्यतस्य
मपिफलन्निष्क्रयरूपेणप्राप्तेति । विंशतिदशशब्दोपादानादितिअत्रेदंवक्तव्यम् । नष्टफलालाभेप्रतिवेधरूपापराधस्य
धीजंषचनम्नानाद्युः । विंशत्यादिवयोपभोगवन्तःप्रागपिसमक्षभोगेऽप्रतिवेधपराधस्यतुल्यत्वात्तत्कृतनष्टफलालाभप्रसङ्गे
विंशत्यादियहणाविवक्षाप्रसङ्गदोषसाम्यात् । तत्परिहारायब्राचनिकत्वंयदिनष्टफलालाभस्यतर्हि यथाश्रुतभूम्यादिसंवेदा
निरेववचनादस्तु । किन्नष्टफलपरतयालाक्षाण्येवात्रएवकल्पतरुरत्नाकरस्मृतिरित्यस्मृतिचन्द्रिकाकरादिभिर्वचनस्व
रसायातएवाद्योभ्युपगतः । अत्रवूमः । यावताविनावचनमनुपपन्नंजायतेवचनमस्तुकेकल्पमतएवयथाश्रुतार्थग्रहणेसम
स्तभोगापेक्षायांस्त्वनाशकत्वमुपभोगस्यपरकृतस्यतत्कालीनस्यस्त्वोत्पाद्यकत्वमलौकिकवचनान्तरविरुद्धकल्पमस्तु
न्मतेतुनष्टफलेधर्मिनाशात्स्त्वनाशःकृत्स्नएवपरस्वोपभोगेचौरादिवन्निःक्रयरूपेणतत्प्रत्यर्पणमपिलोकप्रसिद्धत्वात्प्र
सक्तंविंशतिवर्षाद्युत्तरमपराधविशेषात्त्वामिनस्तदलाभमुखेनप्रतिविध्यतेसंस्पृष्टास्यदण्डः । इतरत्सर्ववचनान्तर्विरुद्ध
मेवेति । भवदेवस्तु । किमयंविंशतिवर्षाद्युर्वर्द्धनोप्रतिरेक्षभोगोवचनादयतोभोक्तुःस्त्वंजनयतिप्रमापयतिअ । नाद्युःअत्र
नादिवदस्यस्त्वजवकत्वस्यलोकशास्त्रयोरप्रतीतत्वात् । नापिद्वितीयः । विज्ञतयावाप्रमापयकिंत्वमनुपपन्नतयावा । तद्वयम्

पिईदृष्टभोगस्य स्वत्वेन सह कुत्रापि व्याप्तेरगृहीतत्वात् । अतएव न तस्य स्वत्वेन विनानुपपत्तिरपि । तस्या अपि व्याप्यया योपजी
 वितत्वात् । किञ्चानेन प्राचिनस्वत्वस्य सतएव प्रमाणमागमानुमानद्वारा तन्निरपेक्षतया वा । न तावत्प्रथमः स्मार्तकालीनस्यागमा
 भावनिश्चये तदनुमापकत्वस्य बाधेना सम्भवात् । प्रमाणान्तरेणागमनिश्चयेऽस्य सिद्धसाधनेनानुमापकत्वाक्षेपकत्वयोरसंभ
 वात् । न द्वितीयः । व्यभिचारश्च । अन्यथेनापि यद्भूतमिति वचनविशेषाच्च स्वस्थान्यायेन भोगा सम्भवात् । किञ्चेयमनुपपन्न
 तास्त्रीशजादिधनगोचरपि सम्भवतीति तत्र न कदाचिदपि भोगः प्रमाणमिति कुतः तस्मादेवं वाच्यम् । यदयं यथोक्तो भोगः पू
 र्वस्वामिनो भोक्तृद्वेषेन त्यागात् स्वत्वध्वंसमर्थोपयति अनुमपयति वा न हि सम्भवति तद्वज्जहाति । परभोगश्चेदुक्तं तस्मिन्वस्तुनि
 क्षयत इति । तथा च तदुद्देशेन तत्तेतपरिग्रहश्चादेव परस्वतत्र स्वत्वमप्युत्पद्यते । यथा सर्वभूतोद्देशेन तत्तेतोयादीति नियमात्
 दपि भोक्तुः स्त्रीभवति । स्त्रीशजधनादौ तु नैवं । स्त्रीशामज्ञत्वादप्रागस्तथाद्राजधनस्य बहुजनतया जडादेरप्रागस्तथाक्षेत्रियस्य
 ब्रह्मकाशीनाध्यापनादि व्ययतयाऽप्युपनिधौ सोमादीनामाधित्वादि तस्य स्वत्वध्वंसजनकपूर्वस्वामीत्यागा कल्पकत्वात् । अतो भू
 म्यादेर्विंशतिवार्षिको गवादौ दशवार्षिको भोगः पूर्वस्वामिनः स्वत्वध्वंसे च प्रमाणं यच्च कालवैयर्थ्यं तद्भूम्यादेर्महाफलेन तत्र चि
 रकालेनैव स्वत्वहानिकल्पनस्योचितत्वाद्भूयान्तर्गताश्चातथात्वादल्पकालेनापि स्वत्वहानिकल्पनाया उचितत्वादौचित्यासिद्धम्
 । यच्च भूम्यादावेव कालवैयर्थ्येण भोक्तुः स्वत्वजननं तदपि वचनादेव युक्तं यथा तदेव जन्म पुत्रस्य पितृधने स्वत्वजनकस्तु पुत्र्याइ
 ति च प्रदीपकतः । यत्र हि मत्कृत्येदानीं नापफले सम्भावना तदधुना तावत्परएव भुक्त्वा पश्चादेतत्सकाशात् फलोपभोगां भुवंय
 स्त्रीध्यामीत्याद्युभिसम्बाधभूम्यादि स्वामीतत्र परोपभोगं क्षमते तत्रापि विंशत्याद्यधिको भोगोस्ति स्वामिनस्तदुद्देशेन त्यागश्च नास्ती
 ति व्यभिचारश्चेदृष्टभोगस्य पूर्वस्वामिस्वत्वत्यागे प्रामाण्यम् । न चात्र सर्वस्वामिना स्त्रीध्याभावमिति ज्ञायद्विद्यङ्कार्यन्तत्र च तद्
 ज्ञेत्यागनिर्णये परिग्रहात्परस्वत्वनिर्वाधमिति वाच्यम् । यतस्तथापि पूर्वभोगसिद्धस्य पूर्वस्वामिपरिग्रहस्य त्यागानवधारणका

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ६७ ॥

लीनत्वेन भोक्तुः स्वत्वाजनकतया तद्वैयर्थ्यात् । किञ्च भूस्वामी सचेता किमिति वृथैव तत्र स्वत्वं जह्यात् । न ह्यत्र दृष्टमुद्देश्यज्ञा
प्यदृष्टं धर्मशास्त्रे क्तैतिकर्तव्यताविरहात् । महेच्छत्वं सुशीलत्वं दयालुत्वादिनापि न त्यागसम्भवः । सत्यजन्मपितैरेव हेतुभिः
क्षमत इत्यस्यापि सम्भवात् । नापि यदुद्देशेन यच्च ज्यते तत्तस्य स्वमिति नियमः । उद्देश्येनागृहीते व्यभिचारः । अपिच । त्वा
गाङ्गे भोक्तुः स्वत्वं स्वरूपसतो ज्ञानाद्वा नाद्यः । अदृष्टचरत्वात् । द्वितीये च तज्ज्ञानभोक्तुः स्वामिव चनात्त्याज्यात्तथा च त्वदुद्देशेन मये
दन्यत्कमिति स्वामिनस्तदभिसन्धिपूर्वकम् च न ज्ञापकदानमेवेति तद्वत् स्वामिनः स्वत्वध्वंसे कृतमुपेक्षानुसरणेन तच्च यथोक्तक्षम
यैव त्यागानुमानं अन्यत्केपि सौशील्यादीनां क्षमा सम्भवात् । न चैवं यथोक्तक्षमया भोक्तुः स्वत्वानुमानमपि न स्यात् । पूर्वस्वामिनः स्व
त्वसत्वेपि सौशील्यादिना तस्य अन्यथा सिद्धत्वादिति वाच्यम् । तावत्कालं सौशील्यादिना क्षमायाः असम्भवसहकृतो भोगो भोक्तुः स्व
त्वप्रमापक इति स्मृतिवत्त्वात् तदवगतम् । तच्च स्वत्वं पूर्वागमाद्देव्यद्व्युत्पत्तेस्वामिनो भोक्तुर्देहेन तद्वत्त्वागाद्देव्यत्र ततो यद्दृष्टं
। अत्र वदामः । प्रदीपकद्विर्यत्सिद्धान्तितं क्षमायाः स्थावत्कालीनायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेन सहकृतो भोगो भोक्तुः स्व
त्वप्रमापयति तच्च भोक्तुः पूर्वागमाद्देव्यद्व्युत्पत्तां भोक्तुर्देश्यकस्वामिस्तथागाद्देव्यत्र ततो यद्दृष्टं तत्र प्रष्टव्यं भोक्तुः स्वत्वात्पादकौ
पूर्वागमस्वामिस्ततः भोक्तुर्देश्यकत्वागौ प्रमापयतावत्कालीनो भोगो भोक्तुः स्वत्वमनुपाययत्यप्रमापयवानाद्यः । भोक्तुः पूर्वागमसिद्धौ
सम्प्रतितत्त्वस्वामिनः । स्वाम्यासम्भवेन तदीया प्रतिरविंशत्यादि वर्षकालीन भोगोपन्यासवैयर्थ्यात् । तेनैव तदनुमानाच्च त
द्वैयर्थ्यमिति चेत् न तत्र व्यभिचारेणानुमाना सम्भवात् । भोक्तुर्देश्यकत्वागप्रमापणेपि तद्वृणानपगमात् । न द्वितीयः पूर्वस्व
त्वध्वंसानवगमे भोगसहस्रेणापि स्मार्त्तकालीनेन भोक्तुः स्वत्वानुमानं वानुमानवाधात् । स्मार्त्तव्यास्मरणरूपयोग्यानुपलब्धेर्जाग
रूकत्वात् । यश्चात्र ततो यद्दृष्टं तनास्थावादः सोऽप्ययुक्तः पूर्वागमभोक्तुर्देश्यकस्वत्वत्यागयोः फलभेदेन तत्त्वनिर्णयफलकेन
धारेण्यतरनिर्द्धारणस्यावश्यकत्वात् । पूर्वागमो हि यदि भोक्तुरेव सम्प्रति स्वामिनमन्यस्या भोक्तुर्मिथ्याभियोगनिवन्धनोद

गण्डोपि स्यान्न केवलम्भूधनहानिः । तस्य स्वत्वस्यागमसिद्धौ तदपलापदगडमात्रं न मिथ्याभियोगित्वनिमित्ते द्विगुणोदगडः स्वत्व
 हानिरुभयपक्षेतुल्याविंशत्यादियहणाविवक्षाप्रसक्तिसञ्चोभयपक्षेपिकक्षाकरणीया । भोक्तृपूर्वागमपूर्वस्वामिकर्तृकभोक्तृ
 हेत्येकस्यागस्यद्वित्रादिवर्षापभोगस्यलेपिसिद्धौ भोक्तृस्वत्वस्यावारणीयत्वात् । भवदेवमनाच्चभवन्मतस्यनातीवभेदः यथोक्त
 भोगोभोक्तृहेत्येकपूर्वस्वामिकर्तृकस्यागङ्गुलपयंस्ततस्तत्स्वत्वध्वंसेसतिपरिग्रहाद्भोक्तृस्वत्वोत्पत्तिर्निर्वाधामादधातीतिममर्थमि
 दं वचनं बोधयतीति तन्मतन्तच्चवयाप्यभ्युपगतत्वावत्कालीनभोगस्यसौशील्यादिहेतुकत्वात्सम्भवेन पूर्वस्वामिनइदानीन्त
 नभोगकर्तृहेत्येवार्गविनातदीयपूर्वागमविनाससम्भवाद्भोक्तृस्वत्वनिमित्तत्वेन तदुभयान्यतरनास्थावादमभ्युपगच्छतात
 थाचयत्तन्मतेनैकान्तिकत्वन्वयादूयमापादितन्तद्भवन्मतेपितुल्यं । यच्चसौशील्यादिहेतुकत्वनावत्कालीनक्षमायांनस
 म्भवतीत्युक्तन्तन्मतेपिसमाधानक्षममेवेति । वस्तुतस्तुतावत्कालीनक्षमायाःसौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेपिननियतः ।
 अतिसुशीलतादिस्वभावामामाजन्माप्युपेक्षायाःसम्भवात् । वचनमस्तुकेतिगौरवञ्चोभयमतेतुल्यम् । विज्ञानेश्वरमतेनिति
 लाघवमुपपादितमेव । किञ्चस्मार्तकालेस्मर्तव्यास्मरणरूपयायोग्यानुपलब्ध्या भोक्तृरगमाभावनिश्चयेपूर्वस्वामिनश्चत्यागाभा
 निश्चयेतदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्वस्वामित्वध्वंसावुभावपिकल्पयितुमशक्यावितिमतद्वयमपीदमव्ययुक्तम् । यच्चपरम
 त्रप्रदीपकद्विरुक्तम् । आधेरनुपभोगेनयत्रासिद्धिस्तद्विषयम्पश्यतोब्रुवतइत्यादिवचनं । तेनयत्राधियहीत्राधेयभूम्या
 दिर्नभुज्यते । किन्त्वाध्यत्राचिरम्भुक्त्वान्यत्राधीयतेतत्रोत्तरस्याधिर्गृहीतस्तत्रभूम्यादौप्रभुत्वंनतुप्रथमस्येत्याधौप्रतिग्रहेत्तौ
 तेपूर्वातुवलवत्तरेत्येतदपवादार्थमिदमीदृशेविषयेवचनन्तेनात्रद्वितीयस्यैवाधिःसिध्यति । यद्वाहानिपदमुपेक्षितकोटौवि
 चारकाणामुपेक्षानिमित्तान्यूनताप्रतिभातीतिसंशयतादवस्थपरन्तुहानिर्भङ्गएव । तथासतिहीनस्यगृह्यतेतादृशइत्यादि
 वचनसिद्धन्दगडमन्तरेणैवपुनर्व्यवहारदर्शनस्यघटतइतिपुनर्विचारेणैवात्रापीतिनिर्णयः । अतएवोपेक्षितायथाधेनुःव

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ६८ ॥

यैः शिविंशतिर्यथेत्यादि व्यासवचनयोः पश्यन्तमना दृष्टयेयदीयेभूमिधनेपरैरूपभुज्येतेतदीयत्वेनतेहीयेतेननिश्चीयेतेइति
व्याख्यानंरत्नाकरहतापिहृतम् । किञ्चयदिविंशतिवार्विकीभुक्तिःस्वतोभोक्तुःस्वत्वेप्रमाणान्तर्हिततएवसः स्याद्विज्ञेः शक्तसन्निधा
वर्थइत्यादिकात्यायनवचनेनयद्भोगस्वसेव्यादेवनिर्गकरसार्थमुक्तंनदपार्थक्यस्यादितितदपिचिन्त्यम् । तस्यैतादृग्गतिवि
धयत्वंनप्रकरणादर्थतःशङ्कतोबाधगम्यते । अस्यचाधिविशेषविषयतायामाधिसीमेत्यस्यैतदपवादस्यैतादृग्गतिभिन्नाधि
विषयताप्यशङ्कीकल्याणाधौप्रतिग्रहइत्यादेरयमपवादइत्युक्तमतिव्यवहितस्यतस्यात्रानुपस्थितेः । विंशत्यादिवर्थाप्रा
गपिचैतादृग्गतिभोगेपरक्रियायाःप्रावस्यस्याप्रतिहतेर्विशत्यादियह्याविवक्षाप्रसक्तिः ॥ वचनन्तावक्तालीनैतादृग्गति
भोगएवतथेतिरहितर्हिश्रुतभूमिधनसामान्यातिक्रमेणैतादृग्गतिवृत्तद्विषयत्वस्याशङ्क्यकल्पनमुत्पन्नमेव । उपेक्षानि
मित्तकविचारकसंशयतादवस्थानुनविचारःकर्तव्यइत्येतस्मात्परमिदंवचनमनुसर्वथाभङ्गरूपहानिपरमितिचयदस्य
वचनस्यतात्पर्यान्तरवर्णेनन्त्रापिविंशत्यादितःप्रागपितादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थानुपरिहारात्पुनर्व्यवहारप्रवृत्त्यावश्य
कत्वेविंशत्यादिपदार्थाविवक्षाप्रसक्तिदुर्वाह । प्रत्युतविंशत्यादिवर्थात्तरंतादृगुपेक्षायाःपुनर्विचारःपुरःसरंनिर्णयःकर्तव्यः
प्राक्तनेत्यनौचित्यापत्तिश्चानप्राप्तेपेक्षककोटिन्यूनताप्रतिभासाश्चरतरेपेक्षायास्तावदेकःसङ्गतिशक्यम् । सत्यांसामग्र्याम्प्राग
पितस्यवारयितुमशक्यत्वादसत्यान्तरमपितदसम्भवात् । काश्चिद्विशेषनियमानुपपत्तेः । हानिपदस्यानिश्चयपरताचवङ्ग
युवचनेष्वयुक्तास्मिन्पक्षेप्रसज्यते । यच्चैकतावक्तालीनभोगस्यभोक्तृस्वत्वेत्यतिहेतुत्वस्ययथाश्रुतस्याश्रयणेशक्तस्यसन्निधाव
र्थइत्यादिवचनोक्तंलेख्यादिप्रमाणांतरस्वत्वसाधकस्यदेवनिर्गकरसमपार्थक्यतावङ्गेगादेवस्वत्वसिद्धिरितितादृग्वचनतात्पर्य
बीजन्तदप्यमूलकंविज्ञानयोगिव्याख्यानेतदनभ्युपगमात् । वाचस्पतिस्तुहानिवोधकस्मृतीनाम्यमाशपरिपाकनकर्तव्यता
विधिषेधत्वम् । यस्मादुपेक्षायांहानिशंकाभवतितस्मान्नपरिमाणंसर्वथापरिपाकनीयंनतुत्रोदसितव्यमित्यत्रतात्पर्यम् ।

अतएव कल्पतरौ हानिवचनानि लिखितप्रमाणपरिपालनमुपसंहृतमित्याह तदपि यद्वा तद्वा । विंशत्यादिषु ह्यविवक्ष्य
 प्रसक्तितादवस्थात् । ततः प्रागपि प्रमाणपरिपालनस्यावश्यकत्वात् । हानिर्भङ्गाप्रसक्तितौल्यात् । प्रदेशान्तरस्थविधिष्वेव
 नुपपत्तेरत्र चतद्विध्यश्रवणात् । अन्यत्र स्पष्टनाद्विधिसत्त्वेन तदुन्नयनमस्याप्यनुपयोगात् । हानिपदेनातत्फलकप्रमाणापा
 रिपालनलक्षणायात्प्रतियोगिभूतप्रमाणपरिपालनकर्तव्यतापरत्वेऽयं तत्किं कृत्वापत्तेः । तस्मात्समस्तदोषशून्याविज्ञान
 योगिव्याख्यैवावस्थवचसोज्ञायसी । ननु अध्यासनात्समारभ्यभुक्तिर्यस्याविधातिनी । त्रिंशद्वर्षाण्यवच्छिन्नानस्यतानविचालये
 दिति बृहस्पतिवचने त्रिंशद्वर्षभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्ताविंशतिवर्षभुक्तेस्तनूनवर्षभुक्तेरिव हान्यापादकत्वमर्थविद्धिमिति
 योगीश्वरव्यासादिवचनैरस्यविरोधः । नैवम् । योगीश्वरादिवचनेषु ब्रुवत इत्येतावन्मात्राभिधानाद्यत्र विरुद्धावाङ्मात्रमपि भू
 मिस्त्वामिनोनास्ति तत्र विंशतिवर्षभोगएव हानिकारणम् । बृहस्पतिवचने तु अध्यासनाद्भूमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्तिरवि
 धातिनी यदप्रयोगाद्विधातस्य च कलहताडनादिरूपत्वेन लोके प्रसिद्धे बाष्पात्रविप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्तासहपूर्वस्वामि
 नातद्भोगप्रतिशेधकं कलहताडनादिना चरितन्तत्र त्रिंशद्वर्षभोगस्तादृशे हान्यापादकप्रतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहा
 रत्तममनुप्रतिभाति । विंशतिवर्षिकीत्यादि हानिविशेषाद्भूम्याद्युत्पन्ननष्टफलस्य विंशतिवर्षिकादेर्हानिस्तावत्कालीनन्त
 त्फलमुपेक्षालक्षणादपराधाम्नप्राप्तेति । विंशतिदशवर्षेभ्यः प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्ननष्टमपि फलान्निकय
 रूपेण लभत एव विंशत्यादिशब्दोपादानात् । अन्यथा तावत्कालीनपरहृतभागोपेक्षातावत्कालीननष्टफलहानिमेव सा
 मान्येन वदेत् । एतावत्याविंशत्यादिषु ह्यविवक्ष्यार्थकत्वे विंशत्याद्याधिकवर्षीयफलहानिर्दृष्टा भूपिकाया सिध्यति भुक्तिविशेषशता
 यामिव विंशत्यादि संख्यायाः नचैवं वचनान्तरसंबन्धाय तद्भुक्तिविशेषणव्याख्यातोऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति वाच्यम् ।
 यतो विंशत्यादिषु ह्यस्य भुक्तिविशेषणत्वेनियत्कालीननष्टफलहानिरिति स्यात्कांक्षमेति । अतएवापराधाभावादाद्यादेन

॥ वी० मि० ॥ तद्धानिरपीत्याह योगोऽश्वरः ॥ ० ॥ आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधनैर्विना । तथोपनिधिश्च जस्त्रीश्रोत्रियाणाभ्यनैरपि ॥ ओ
 ॥ व्य० ॥ ग्याधेर्भोगार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपिनस्वामिनोपगन्धः गोप्याधौस्वाम्यनुमितिमन्तरेणभोक्तुमपगन्धातिशयमापादयतुमेवे
 ॥ ६६ ॥ पेक्षोपपत्तिः । जडवालयोस्त्वज्ञत्वादेवोपेक्षा । उपनिध्योपनिक्षेपोरपिभुक्तेः प्रतिघट्टत्वात्तदतिक्रमेचोपनिक्षेपेपुरुष्यनिधातु
 श्लोदयतल्लाभादुपेक्षा । राज्ञोनेकसजकार्यव्ययत्वात्स्त्रीणामप्रागल्भ्यानभिज्ञत्वाभ्यांश्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थमि
 चारश्रोतस्मार्त्तवत्कर्मनुष्ठानव्यस्तयेतिसर्वत्रसयथायथमपगन्धविशेषसमाधानसहस्रतादस्माद्वचनादत्रकदाचित्त
 श्लोपचयहानिरपिभवतीत्यर्थः ॥ अतएवाध्यादिभोगेदण्डमधिकमाहसएव । आध्यादीनांविहर्तारभ्यमिनेदापयेद्धनम्
 । दण्डश्चतत्समंराजेशक्त्यपेक्ष्यमथापिवा ॥ एतत्प्रस्तावेविवेचयिष्यामः । क्वचिदन्यत्रापिनष्टफलहान्यववादोमनुसो
 क्तः । सप्रीत्याभुज्यमानानिननश्यन्तिकदाचन । धेनुरूष्टोवहन्नश्वोयश्चदम्यःप्रयुज्यते । दम्योदमनार्थेयःप्रयुज्यते ।
 मनुनारदौ । आधिःसीमावालधनंनिक्षेपोपनिधिस्त्रियः । राजस्वंश्रोत्रियस्वश्चनभोगेनप्रणश्यति ॥ नारदःअन्वाहितं
 हृतंन्यस्तम्बलावष्टम्भयाचिते । अप्रत्यक्षश्चयद्भुक्तंनिक्षेपोपनिधीस्त्रियः । अन्वाहितमेकत्राहितमन्यत्रपुनराहितम् ।
 वलावष्टम्भराजादिवलावष्टम्भेनस्थापितम् । इतरत्प्रसिद्धम् । बृहस्पतिः । भुक्तिस्त्रैपुरुषोसिद्धोदपरेवांसंशयः ।
 अनिवृत्तेसपिण्डत्वेसकुल्यानानसिद्ध्यति । अस्वामिनातुयद्भुक्तंगृहक्षेत्रापणादिकम् । सुहृदभ्युसकृत्यस्यनतद्भोगेनक्षी
 यते । विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तराजामात्यैस्तथैवच । सुदीर्घेणापिकालेनतेषांसिद्धोन्नतद्धनम् । चित्तापनयनेषुच । बालश्रोत्रि
 यवित्तेचप्राप्तेचपितृतःकमात् । नोपभोगेवलङ्कार्यमाहर्तातत्सुतेनवा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामितिधर्मोव्यवस्थितः । ओ
 गन्नकल्पयेत्प्रमाणत्वेननाद्रियेतेइत्यर्थः । गौतमः । अजडायोगगण्डधनन्दशर्वभुक्तम्परैःसन्निधौभोक्तुर्नश्रोत्रियप्रव्रजित
 राजपुरुषैः । पशुपुरुषस्त्रीणामनतिभोगःअतिभोगेनहानिरेवेत्यर्थः । कात्यायन ॥ स्वजातिभिर्बान्धवैश्चभुक्तंयत्स्वजनैस्व

या । भोगात्रचनसिद्धिः स्याद्भोगमन्येषुकल्पयेत् । अन्धेष्वसंबद्धेषु ॥ सर्वत्रोपभोगे सकल्यत्वाद्यनुरोधेन शीलादेरुपेक्षाहे
 तोः सम्भवान्न भोगस्यान्यथोपपन्नस्य स्वत्वहेतुकत्वात्तद्व्याख्यानसाधकत्वं नाप्युपचयहानिहेतुत्वमिति तात्पर्यम् । क्वचिदेकदेशे
 पभोगेन समस्तसिद्धिमाहवृहस्यतिः । यद्येकशसनेयामेक्षेत्रागमाश्चलेखिताः । एकदेशोपभोगेऽपि सर्वभुक्ताभवन्ति ते । आ
 गमेऽपि वलनैव भुक्तिस्तोकापियत्र नो । इत्यस्यायमपवादः । एकशसनपत्रारूढेयुकिञ्चिदुपभोगेऽपि शासनाख्ये भोगस्या
 नपेतत्वात्प्रत्येकभोगापेक्षेत्याशयः ॥ ७ ॥ विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायमाह । वृहस्यतिः । छिन्नभोगे गृहेक्षेत्रेऽतिगन्धयत्रा
 यते । लेख्येन भोगविद्भिर्वासाक्षिभिः शुद्धिमाहरेत् । नामघाटागमसंख्याकाचन्दिग्भागेव च । भोगच्छेदमिमित्रञ्चयेवि
 दुस्तत्र साक्षिणः । तदुत्पन्नाश्च सामन्ता येऽन्यदेशे व्यवस्थिताः । मौलास्ते तु समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याकार्यनिर्णये । अदृष्टास्ते तु य
 द्भूयः सन्दिग्धे समदृष्टयः । तत्प्रमाणं प्रकर्तव्यमेव न्यमोऽनहोयते । स्थावरेषु तदाख्यातं लाभभोगप्रसाधनम् । प्रमाणाहीन
 वादे तु निर्द्देश्यादैविकीक्रियेति । सीमाविवादनिर्णयस्तत्प्रपञ्चनिवेक्ष्यामः । एवम्भुक्तिर्निरूपिता ॥ ८ ॥ युक्तिस्वरूपमा
 ह । काव्यायनः । लिंगोद्देशस्तु युक्तिः स्यादिति । लिङ्गस्याग्निर्देवाद्युद्यमिचारिण उल्काहस्तत्वादेरुद्देशेन अयः तेन च
 अग्निर्देवाद्यनुमानम् । यद्यपि भुक्तिरपि निरन्तरत्वनिरुक्तेश्चत्वादि प्रागुक्तविशेषणोपहितानुमानविधयार्थावतिभिधया कु
 साधिक्येन तत्रापि लक्षणमिदमतिप्रसक्तमेव वक्ष्यमाणोदनाप्रतिकालेपितया सम्यक्सिद्धिबलाद्भोगवत्तद्विन्नलिंगोद्देश
 एव युक्तिरूपत्वेन लक्ष्यः । अतएव तत्प्रवृत्तिस्थलनादृशमेवाह नारदः । असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्येष्विवादाः प्रकीर्तिताः । ल
 क्षणान्येव साक्षित्वेनेयमाज्जर्मनीयिणः । उल्काहस्तोऽग्निदेऽज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः । केशाकेशिगृहीतश्च युगपत्पारदा
 रिकः । कुट्टालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः । तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः । समीपग इत्यत्रापि सम्बन्ध्यते । न
 त्वाविनाभावात् कविशेषणान्तरेऽपि लक्षणम् । प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयोऽदृग्दर्शयत्कन्नरः । असाक्षी प्रत्ययाह्येनेपाख्ये तु

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ७० ॥

परोक्षणम् । साक्षित्वेसाक्षिकाय्यैप्रत्यक्षचिह्नैःशोणितकखड्गादिभिः । पारुष्येवाक्वाख्येपरोक्षणंसाक्षिगवेषणम् । यद्यपि
पितत्रापिगालिदामादिश्रवणंप्रत्यक्षचिह्नंसम्भवति । तथापिप्रथमप्रवृत्त्यादिनिश्चयायसाध्याद्युपेक्षेतिध्येयम् । शङ्खलिखितैः
केशकेशियहणात्पारदारिकः । उल्काहस्तोऽग्निदः । शस्त्रपाणिर्घातकोलोपहस्तश्चैरः । केशकेशियहणादिति
स्त्रीसंयहणेवक्ष्यमाणानामन्येषामपिचिह्नानामुपलक्षणम् । लोप्रश्चैर्यप्राप्तवस्तु । बृहस्पतिः । असाक्षिकेचिरकृतेपुच्छे
दुत्तरसाक्षिणः । शपथैर्वानुयुज्जीतउपधावाप्रयोजयेत् । उपधायुक्तिरितिकल्पतश्चै । शपथाम्यनुज्ञानमन्यथासिद्धयु
क्त्यभावेज्ञेयमतएवनारदः । युक्तिष्वप्यसमर्थास्तुशपथैरेवमर्दयेत् । अर्दयेत्पीडयेत् । परजयेतियावदितियुक्तिः ॥ ●
॥ चोदनाअप्रतिकाकस्वरूपन्तुचोदनायाधनदानादिविवयकप्रेरणायाअप्रतिकालोप्रतिषेधः । सेपियद्युस्यज्ज्ञादिसं
मन्धीनस्थाद्याढ्यमानएनंनिराकुर्यादनिराकरणादस्यस्यानेनसम्बन्धइत्यर्थापत्तिविधयाऽनुमानविधयावाक्येणादिसं
मन्धेसाधयन्भवतिप्रमाणम् । इदमेवाभिप्रेत्याहकात्यायनः । अर्थिनाभ्यर्थितोयस्तुविघातन्नप्रयोजयेत् । त्रितनुःपञ्चक
त्वावापरतस्तदृणीभवेत् । नारदोपि । अभीक्ष्णञ्चोद्यमानोपिप्रतिहन्यान्नतद्वचः । त्रिअनुपञ्चकत्वावापरतोर्यसदाप्य
ते । परतस्तदूर्ध्वम् । चोदनाअप्रतिकालस्यशीलादिप्रयुक्तस्यापिसम्भवाद्युक्त्यादिसहकार्यपक्षमाह । नारदः । चोदना
प्रतिकालस्ययुक्तिलेशस्तमन्वयात् । देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणंक्रियादिभिः । अनएवतस्यविषयमप्याह । सएव । प्रमा
दाद्धनिनोयत्रनस्याल्लेखंनसाक्षिणः अर्थञ्चापह्नुतेवादीतचेत्क्रिस्त्रिविधोविधिः । चोदनाप्रतिकालस्ययुक्तिलेशस्तथैवच
। तृतीयःशपथःप्रोक्तस्तैरेवंसाधयेत्क्रमात् । कात्यायनः । दानंप्रज्ञापनाभेदःसम्प्रलोभक्रियाचया । चित्तापनयनस्यैवहेतु
योहिबिभावकाः । एवामन्यतमोयत्रवादिनाभावितोभवेत् । मूलक्रियातुतन्नस्याद्वावितोवादिनिह्वे । दानंउक्तोचोदानं
। प्रज्ञापनाभेदःप्रज्ञापकस्वहस्तचिह्नाद्यन्यथाकरणम् । सम्प्रलोभक्रियाःसाक्षिसभ्यादिभ्योलोभप्रदर्शनंविज्ञापनयनंविज्ञापोप

नम् । एवामन्यतमो हेतुर्यत्रादिना प्रतिवादिना धर्मार्थदेरुपरिभावितः प्रमाणेन साधितो भवेत्तदामूकक्रियाकृत्यापहरणा
 दिरूपातदुपरिसिद्धेव । एवान्नदविनाशवादि तिभावः । एवं साक्षितेभ्यः भक्तिरूपमिदं विधमानं प्रमाणं निरूपितं ॥ ७ ॥
 अथ दिव्यान्युच्यते । तत्र दिव्यद्रावमानुषप्रमाणाभाव एव निर्णयकत्वेन दृश्यते । यत्र स्मृतिरस्येव । स्वकारस्येव पिशङ्क
 त्वामानुषप्रमाणासत्वेऽपि यत्र दिव्यगीकारस्तथापि तद्वतीति प्रयोजनमुक्तं तदुक्तम् । एवामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममिति
 वदन्त्याह बल्लवेन प्रमाणाहीने वादे तु निर्देयाद्वैकीक्येति वदन्ता बृहस्पतिना च युक्तिश्च समर्थास्तु शपथैरेन मर्दयेदिति
 नारदेनापि मानुषप्रमाणासत्वेऽपि दिव्यस्य विधानम् । तत्र बृहस्पतिः दिव्यमेव दत्ताह । धटो गिरुदकश्चैव विधंकोशस्तु पञ्चमः
 । यदुक्तं तदुक्तं प्रोक्ताः सप्तमन्तप्रमायकं । अष्टममन्तमिदं युक्तं नवममन्तमिदं जन्तकम् । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स
 यमुचेति । नारदः । युक्तिश्च समर्थास्तु शपथैरेन मर्दयेत् । अथ काचवलापेक्षमन्यस्तु कृतादिभिः । धटो गिरुदकं
 चैव विधंकोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विष्णुस्यैव महात्मभिः । सन्दिग्धेऽर्थे भिद्युक्तानाम्परीक्षार्थं महात्मनाम् । प्रो
 क्तानि नारदेनेह सन्त्याह तन्निष्पद्यते । अर्दयेत्युच्यते । अथ पेक्षन्तिसाधयिष्यतार्थस्यास्य मन्त्रमहत्मानुरूपमिदं
 । नन्वेवामपि शपथान्नमानुषप्रमाणाभाव एव निर्णयकत्वेन दिव्यत्वात्कथं दिव्यानि न वेत्यभिधानं । तथा च शंखः । तत्र दिव्यद्रा
 वमनुलाधारं विधातुमनुष्यप्रवेशो लोहधारश्च मिष्टापूर्तप्रदानमन्याश्च शपथान्कारयेदिति । तांश्च शपथानाह बृहस्प
 तिः । सत्यवाहनश्चाग्निगोवीजकनकानि च । देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिर्षं च ॥ एते च शपथाः प्रोक्ताः सत्यार्थेस्तु
 कशः सदेति । नारदोऽपि । सत्यवाहनश्चाग्निगोवीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुहृत्तानि च ॥ स्पृशेच्छि
 र्शंसिपुत्राणां दारणां सुहृदाम् । अभियोगेषु सर्वेषु कोशेषु न मथाविना । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना सत्यकारणाद्
 ति । इत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वादिद्वयेन विवक्षितत्वात् । तदुक्तं च धटोदीनामेव ननु शपथानां

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ७१ ॥

यं कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात् । नन्वेवंकोशस्य कथनेषु ग्रहणमिति चेत् सत्यम् । तस्य तेऽप्युपाठो महाभियोगविषयक
नसाम्यान्नावष्टंभाभियोगविषयत्वसाम्याच्च । वस्तुतस्तु शपथानामपि नारदादिवचनानुसङ्गोऽवलो वर्दन्यायेन दिव्यान्वाभ्यु
पगमेन न वशस्त्वोपलक्षणत्वात् । तथा च नारदः । युक्तिष्वप्यसमर्थान् शपथैरेन मर्दयेत् । अर्थकालवलापेक्षमग्न्यम्
सुकृतादिभिः ॥ धटोऽग्निरुदकश्चैव विषंकोशश्च पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विष्णुश्चार्थमहात्मभिः । दिव्यं नाम तुलाशे
णम् । विधाशनमस्तु प्रवेशो लोहधारणमिष्टा पूर्णप्रदानमन्याश्च शपथान्कारयेत् । मनुः । असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवद
मानयोः । अविदंस्तत्त्वतस्तत्त्वशपथेनापि लभ्येत् ॥ अग्निवाहारयेदेनमस्तु चैव नमि मज्जयेत् । पुत्रदारस्य बाप्येनं शिरं सि
स्पर्शयेत्पृथक् ॥ यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थमहात्मभिः । परस्परविष्णुश्चार्थं तस्माद्दिव्यानि नामतः ॥ असाक्षिकेष्विति मा
नुषप्रमाणरहितेष्वित्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि । तथा च याज्ञवल्क्यः । तुलाग्न्या
पोविषंकोशो दिव्यानीह विष्णुर्द्वये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेभियोक्तारि ॥ रुचावान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः
। अत्राग्निश्चेन तप्रायः पिण्डादयोगृह्यन्ते । शीर्षकं लक्षणया जयपराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यवरुचा
इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्तोरन्यतरः । इतरः शिरोवर्तयेत् । दण्डं स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु कोशमल्पेऽपि दापयेत् ।
इति स्वल्पाभिपेतेऽपि कोशस्य विधानात्कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न । तस्य तुलादिषु पाठयोः वष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्तर्यः ।
ननु महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोग एव प्राप्तिः स्यात् । अवष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दि
शेत् । तदुलाश्चैव कोशश्च शंकास्थेनैव नियम्य चेति पितामहस्मरणात् । अवष्टम्भः शीर्षकस्थः । अवष्टम्भोऽत्र निश्चय इति
स्मृतितत्त्वे । यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्तानं स्यात्तदा एतानि दिव्यानि न स्यादिति । तथा च नारदः । शिरोवर्तीयदानस्यात्तदा दिव्यं
न दीयत इति । इति दिव्यदाने नियममाह । पितामहः । अभियोक्ता शिरस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते । अभियुक्ता यदा तव्यन्दि

व्यंश्रुतिनिदर्शनात् । इति काव्याय नोपि । न कश्चिदभियोक्तारन्दिष्ये विनियोजयेदिति । अभियुक्ताय दानव्यमित्यस्यापवा
 दं रूच्यवान्यतर इत्यनेनाह याज्ञवल्क्यः । नारदोपि । परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः । इच्छया चित्तः कुर्यादि
 तरे वर्तयेच्छिर इति । क्वचिद्विषयविशेषे विशेषिनापि दिव्यन्देयमित्याह । याज्ञवल्क्यः । विनापि शीर्षकात्कुर्यान्न पद्रोहेय
 पातक इति । शीर्षकाद्विनापि पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोभियोक्तुरभावेपि । पातके ब्रह्महत्यादौ । काव्याय नोपि । पार्थिवैः शं
 कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यन्देयं शिरो विनेति ॥ कालिकापुराणेपि । परदारमिश्रपेचचै
 र्योग्यागमेषु च । महापातकशस्त्रे च स्याद्दिव्यं नृपसाहसे । विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्थापने कृते ॥ तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं
 शिरःपूर्वम् होपतिः । परदारमिमर्षे च बह्वोयत्रवादिनः ॥ शिरोहीनम्भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति ॥ विप्रतिपत्तौ
 परधारगमनाद्यभियोगरूपायां विवादेऽवर्णादानादि विषयेऽवर्णोऽपवादः । परदारमिमर्षे चेति चैत्य्यादीनामप्युपलक्ष
 णं । विष्णुः । राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षं प्रवर्तनादिति । विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाह संहयहकारः धटादीनि विधाना
 निगुरुष्वर्थेषु दापयेत् । पितामहोपि । अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च शंकास्तेनैव नियोज
 येत् इति । काव्याय नः । शङ्काविज्ञाससम्भाने विभागैरिविधानां सदा । क्रियासम्भूहकर्तृत्वे सम्भूये कक्रियाकारित्वे । पिताम
 होपि । विश्रम्भे सर्वशंकासु सन्धिकार्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥ शिरस्थापि विहीनानि दिव्यादीनि
 विवर्द्धयेत् । धटादीनि विधानानि कोश एको शिरः स्मृत इति । तण्डुलानां विषयं स एवाह । चैर्येतु तण्डुलादेयानान्यचेति विनि
 श्रय इति । अन्यत्र स्त्रीसंग्रहादौ न तु दत्तापन्हवे । तदर्धार्द्धं तण्डुला इति वक्ष्यमाणकाव्याय वचनेन तण्डुलादिव्यविधानात्
 । एतदल्पचैत्यं शङ्कायां वेदितव्यम् । चैर्येभिः शंकायुक्तानां प्रमायो विधीयत् । इति महाचैत्यं शंकायां प्रमायस्यते नैव वि
 धानात् । द्रव्यसंख्यया दिव्यविशेषानाह विष्णुः । अथ शपथक्रिया राजद्रोहादियुयथाकामं निक्षेपणं स्तेयेष्वर्थप्रमाणादिति ।

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ७२ ॥

शपथोदितम् । राजद्रोहादियुयथाकामं रजेच्छानुशेधादिव्यनिक्षेपादियुधनतारतम्यादिर्यः । वस्त्रादिविषयविवारेतुतन्मू
ल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम् । वृहस्पतिरपि । विषं सहस्रेषु ते पादेने च ऊताशनः । त्रिभागो ने च सलिलमर्धे देयो धटः सदा । ध
नुः शताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाकः । त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदूर्ध्वके । शतहते पल्लुते च दातव्यं धर्मशोधनम् । गोच
रस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम् । एषा संस्थानि कृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता । चतुर्गुणोत्तमानाश्च कल्पनीया परीक्षकै
रिति धर्मशोधनम् ॥ धर्मजन्द्ब्येन शोधनम् । निरुष्टानां त्रिगुणा धर्मभिः मध्यमत्वं तु तत्त्वं च तैरेव । यत्तु । नाहस्ता ऊ
रेत्फालन्न विषं न तु बान्धयेति याज्ञवल्क्यवचनन्तन्मध्यमोत्तमपुरुषविषयम् । यत्तु सहस्रेषु धटन्दद्यात्सहस्राूर्ध्वं तथा यस्मै ।
ऊर्ध्वं स्यात्तु सलिलं न स्यात्तु विषं स्मृतमिति । यत्पितामहवचनन्तद्व्याल्यद्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयम् ॥ ७॥ स
तस्ते यसाहसविषयं नृपापहवेतु । कात्यायनः दत्तस्यापहवेयत्र प्रमाणन्तत्र कल्पयेत् । स्त्रेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पे प्यर्थे प्रदा
पयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेमप्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणं तु तदादियम्प्रयोजयेत् । ज्ञात्वा संख्यासु वर्षाणां शतनाशे
विषं स्मृतं । आशोतेस्तु विनाशे दद्याच्चैव ऊताशनम् । वष्ट्यानां शेजलं देयञ्चत्वारिंशतिवैधटं । विंशद्दशविनाशे तु कोशपत्रं
विधीयते । पञ्चाधिकस्य वानाशे तदूर्ध्वं स्यात्तण्डुलाः । ततोर्ध्वं विनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तु कान । ततोर्ध्वं विनाशे तु
लौकिकस्य क्रिया स्मृता । एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत इति । अत्र सुवर्षं शब्दोऽशमावात्मकः । नाशोऽपहवः ।
विंशद्दशविनाशे विंशतेर्वा दशानां वैवर्धः । विंशद्दशविनाशे विंशद्दिनाशनमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योधिक
स्य षड्प्रभृतेरिति यावत् । तदूर्ध्वं स्यात्सुवर्षं प्रभृतेः । ततोर्ध्वं स्यात्षष्टमाघेन सुवर्षाूर्ध्वं प्रभृतेः । ततोर्ध्वं स्याद्विनाशे सा
ूर्ध्वं सप्तमाघेन सुवर्षाूर्ध्वं प्रभृतेर्विनाशे । लौकिकाश्च क्रियाः । अपहवेतवदशगुणो द्रव्यनाशो भविष्यतीत्यादिकाः । अशब्दः स्मा
र्भशपथसंयहार्थः । अतएवाह विष्णुः । सर्वेष्वेवार्थेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र षडक्षलोने षड्द्वीकरं शापयेत् । द्वि

द्वे छलोनेति करम् । त्रि छलोने जल करश्चतुः छलोने सुवर्ण करम् । पञ्च छलोने सीरोद्धृतमही करम् । तत्र सुव
 र्णाङ्गेने कोशो देयः प्रदूष्यततः परं यथार्हं भटान्युदकविषाणामन्यतमं द्विगुणार्थं यथाभिहिता समयक्रिया । वैश्यस्य त्रिगुणै
 र्यै रजन्यस्य कोशवर्णश्चतुर्गुणै र्यै ब्राह्मणस्य कोशन्दद्यात् । अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मणं सीरोद्धृ
 तमही करमेव शापयेत् । प्राग्दृष्टदोषं स्वल्पे प्यर्थे दिद्यानामन्यतममेव कारयेत् । सत्तु प्रथितं सच्चरितं नमहमर्थेपीति । सी
 रोद्धृतमही करं लाङ्गलोद्धृतलोष्टहस्तमित्यर्थः । अन्यग्रहणमधिकेशपनिवृत्त्यर्थं शापे तु विशेषमाहमनुः । सत्येन शापयेद्वि
 प्रक्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनै र्वैश्यं प्रदूष्य सर्वं स्तुपातकैरिति । यद्यहमर्थोपह्वोस्यान्तदा सत्याभिधानधर्मा ममनि
 ष्फलः स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रियादीनां वाहनादीनि निष्फलानि स्युरित्यादीत्यर्थः । पादस्पर्शादी
 नां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः । निष्क्रेतुसत्यवचनं द्विनिष्क्रेपादलभ्यनम् । ऊनक्रिक्रेतुपुष्पं स्यात्कोशपानमतः परमिति ।
 अत्र निष्कशब्देन कर्षश्चतुर्थोऽशो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते । कचिद्देशे तत्रापि निष्कव्यवहारात् । न तु मनुको निष्कः । तस्य रा
 जतपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात् । तत्र सत्यवचनविधौ चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात् । दिव्ये दण्डे च म
 नूतं याह्यं परिमाणम् । याह्यमिति वृहस्पतिराह । संख्या रश्मिरजो मूला मनुना समुदाहृता । कार्षापणान्तासादिव्येनियो
 ज्या विनयेतयेति । संख्या परिमाणं रश्मिरजो मूलान्यसरेखादिका । विनये । दण्डे । तच्च परिमाणम्यतिहा पूर्वकं मनुराह । लो
 कसं व्यवहारार्थेयाः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ आत्मान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते र
 जः । प्रथमन्तत्प्रमाणाणां त्र्यसरेषु म्यचक्षते ॥ त्र्यशरेखवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणाः । ताराजसर्वपस्तिस्त्रयो गौ
 रसर्वपः ॥ सर्वपाः षड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेक छलं । पञ्च छलको माघस्ते सुवर्णस्तुषोऽशः ॥ पञ्च सुवर्णाश्चत्वारः पलानि ध
 रण्यन्दश । द्वे छले समधुते विज्ञेयो रौप्यमाघकः ॥ तेषोऽशः स्यात्तरुण्यमुण्यश्चैव राजतः ॥ धरणा निदशमेयः शतमान

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ७३ ॥

स्तुरजतः ॥ कार्धपणस्तु विज्ञेयः कार्धिकस्तु मिकः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत इति ॥ अत्र ताम्ररूप्यसु
वर्णानामिति ताम्ररूप्ययो रत्नत्वात् प्राक्प्रयोगेन तु क्रमप्रदर्शनार्थः । पलानि धरणा न्दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानम् ।
चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूप्यपरिमाणाभिधानम् । अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् । जालान्तरप्रविष्टे सूर्यर
श्मौ यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत्रासरेण संज्ञकं अष्टौ त्र्यसरेण वेलोक्षारजसर्वपः । त्रयो रजसर्वपाः गौरसर्वपः । षडगौर
सर्वपामध्यमो यवो न सूक्ष्मस्तूलमिति । मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरयाम् । मध्यशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च
संपूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति मनुभाष्ये । त्रयो यवाः कृष्णलं । माघः पञ्चकृष्णलानि । सुवर्णः षोडशमाघाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः
॥ धरणा न्दशपलानि । रूप्यमाघो द्वे कृष्णले । रजतस्य धरणं षोडशरूप्यमाघाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरं । रजतः शतमा
नः रजतदशधरणानि रजतपलसंज्ञाप्यस्य भवति । शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्वित्याह वल्क्यस्मरणात् । पूर्वाक्तसुवर्ण
चतुष्टयपरिमितिरुको रजतनिष्कः । कार्धिकः कार्धिसंमितः ताम्रिकस्तु ताम्रविकारः कार्धपणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा त्र्यसौ
वविज्ञेयेत्यर्थः । चण्डो अध्याहार्यः । अतएव बृहस्पतिः । निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्धिकस्तु मिकः पणः । ताम्रकर्षकतामु
द्राविज्ञेयः कार्धिकः पणः ॥ स एव चान्द्रिकाप्रोक्ता ताम्रतस्वस्तु धानकाः ॥ तादृशसुवर्णस्तु दीनाशख्यः स एव तु इति । कर्षः
पलचतुर्थीशः । ते षोडशाक्षः कर्षो स्त्रीपलद्वयं चतुष्टयमित्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माघाः षोडशाक्षः कर्ष इति च संज्ञे
त्यर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः । पले विकल्पमाह । पलं सुवर्णाश्चत्वारः प
ञ्चापि प्रकीर्तितमिति । तस्य चतुर्थीशो विंशतिर्माघाः तत्परिमितः कार्धपणः । अतएव कात्यायनः । माघो विंशतिभागस्तु
ज्ञेयः कार्धपणस्तु । काकिणी तु चतुर्भागमाघकस्य पणस्य चेति । रजतोपि कार्धपणो स्त्रीत्याह नारदः । कार्धपणो दक्षिण
स्यान्दिशि रौप्यः प्रवर्तत इति । व्यासस्तु । निष्कस्य प्रमाणमाह । पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णाश्चतुर्दशः । एतं निष्कप्रमाण

न्मुद्यासेनपरिकीर्तितमिति ॥ ७ ॥ वर्णभेदेनदिव्यवस्थामाह नारदः । ब्राह्मणस्यधटोदेयःक्षत्रियस्यऊताशनः । वैश्य
 स्यसलिलन्देयंशूद्रस्यविषमेवतु । साधारणःसमस्तानांकोशःप्रोक्तोमनीषिभिः । विषंविनाब्राह्मणस्यसर्वेषांवातुलास्मृता
 इति । स्नान्यान्वेयंव्यवस्था । राजन्वेग्निधटंविप्रेवैश्येतोयंनियोजयेत् ॥ सर्वेषुसर्वदिव्यंवाविषवर्जंद्विजोत्तमे ॥ इतिका
 न्नायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षेवयोविशेषादिनाव्यवस्थापनीयम् । तदाह नारदः । स्त्रीवान्तरुन्मूलहीनान्परितश्चार्दि
 तान्नरान् । बालवृद्धान्गुंस्त्रींश्चपरीक्षेतधटंसदा । स्त्रीणान्तुनविषंप्रोक्तंनवापिसलिलंस्मृतम् । धटकोशादिभिस्तासाम
 नस्तत्त्वंविचारयेत् । नार्त्तानान्तोयश्रुद्धिःस्यात्नविषम्यत्तरेगिराणाम् । चित्रन्धकुनखादीनांनागिकर्मविधीयते । नमज्ज
 नीयाःस्त्रीबालाधर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणोयेचवृद्धाःस्युःपुमांसोयेचटुर्वलाः । निरुत्साहान्व्याधिक्रिष्टान्नार्त्तास्तोयेनिम
 ज्जयेत् ॥ सद्योमोयन्तेमज्जन्तःस्वल्पप्राणाहितेस्मृताः । साहसेप्यागतानेतामैवतोयेनिमज्जयेत् । नचापिहारयेदग्निहवि
 रेषाविशोधयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः । तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपंगुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलम्बाशूद्रस्ययवाःसप्तविषस्यचेति ॥
 । स्त्रीमात्रजातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । बालत्रयोदशार्द्धाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोअशीतिकावरः । अन्धोने
 चविकलः । पंगुःपादविहङ्गूलः । ब्राह्मणोजातिमात्रम् । रोगोव्याधितः । एतेषांशोधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषुमार्गशिर्षचै
 चवैशाखेषुस्त्रादीनांसर्वदिव्यप्रसक्तौतुलैवेतिनियम्यतेनतुसर्वकालंस्त्रीणांतुलानियमःकोशादिविधानात् । अग्निःफालस्तप्त
 माषश्चक्षत्रियस्य । जलमेववैश्यस्य । यवास्वार्धंशूद्रस्यविषस्यसप्तैवयवाःऊक्तप्रमाणलक्षणाभवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्यतुला
 विधानात् । शूद्रस्यविषविधानात् । अग्निर्जलंवेतिक्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएवपितामहः । ब्राह्मणस्यधटोदेयः
 क्षत्रियस्यऊताशनः । वैश्यस्यसलिलम्प्रोक्तंविषंशूद्रस्यदापयेदिति ॥ कात्यायनोपि । नचोहशिल्पिनामग्निःसलिलंनान्मुसे
 त्रिनाम् । मन्त्रयोगविदाश्चैवविषन्दद्यान्तुनक्वचित् ॥ तण्डुलैर्ननियुज्जीतव्रतिनंमुखरोगिणमिति । व्रतिनम्योव्रतादिनियम

॥ श्री० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ७४ ॥

स्थं । हारोतेपि ॥ कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनां । पित्तश्लेष्मवतानि त्वं विषं च परिवर्जयेत् ॥ विष्णुरपि । न श्लेष्म
कारिणां व्याधितानां भूरीरुणां श्वासकासिकानां मन्त्रसेविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । पितामहोपि । कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं स
लिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतानि त्वं विषं च परिवर्जयेत् ॥ मद्यपस्त्रो व्यसनिनां कितवानान्तयेव च । कोशः प्राज्ञैर्न द
तव्यो ये च नास्तिकवृत्तय इति । यत्र पितामहेनोक्तम् । सव्रतानां भृशार्त्तानां व्याधितानां पस्त्रिनाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं य
दि धर्मस्त्ववेक्ष्यत इति । तुलेतरविषन्तदितिकेचित्तदयुक्तम् । घटकोशादिभिस्तु सामन्तस्तुत्वं विचारयेदिति पूर्वादाह
तनारदवचनेन स्त्रीणां कोशादिबिधात् । तदग्न्यम्बुविषयमित्युक्तं विद्वारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वरचार्यस्तु । पुंस्त्रियोर्विवादे
रुच्यावान्यतरः कुर्यादित्यनेन पक्षे स्त्रीणां मपि दीव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं स्त्रीणामित्येतत्परमिदं । अन्यथा सर्वथा तासां दि
व्यनिषेधे घटकोशादिभिस्तु सामन्तस्तुत्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः स्यादिति प्राहूः । काव्यायनः । गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा
कारुकुशीलवान् । प्रेयान्वाङ्मुषिकांश्चैव ग्रहयेच्छूद्रवद्विजान् । कालिकापुराणेपि । वर्णान्यस्य सदा देयं मायकं तप्तहेमजमि
ति । वर्णानामन्यः प्रयतः तस्येवार्थः । नारदोपि । महापराधेनिर्द्धर्मैकतप्रेज्जीवकुत्सिते । नास्तिके दृष्टदोषे च शप्नानां ते विव
र्जयेत् ॥ काव्यायनोपि । मातापिताद्विजगुरुवृद्धस्त्रीवालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥ लिं
गिनाम्पमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् । वर्णसङ्करजातानाम्पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्र
वर्तितः । दिव्यम्पकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः । एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोषाः
स्वकैर्नरैरिति । साधूनां दिव्यमर्हति । राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यद्वारणो यमिति द्रढयितुमाह स
एव । महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः । न देयन्तेषु दिव्यन्तुपापाभ्यासरतेभृगुः । येषु पापेषु दिव्यानि कर्तव्यानि प्रयत्न
तः । तारयेत्तज्जनैस्तानि नाभिस्तुत्यजेन्नर इति । तारयेत्शोधयेत् । अभिशोधनप्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वान

धजेदित्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तं । असृश्याधमदासानां स्नेहानाम्पापकारिणां । प्रानिलोभ्यप्रसूतामात्रिश्च येन तुराजनि । तत्प्र
 सिद्धानिदित्यानि संशयेतेषु निर्दिशेदिति । तत्रैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्प्रसिद्धानि सर्पधटादीनि इति स्मृ
 तितत्त्वे साधूनामप्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्युपजानातिस एव । कालदेशविरोधेतु यथायुक्तम् कल्पयेत् । अन्येन हाशयेद्विषयं
 विधिरेव विपर्ययः ॥ सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये विशेषमाह हारीतः । राजन्धेग्रन्धटं विप्रे वैश्ये तोयन्नियोजयेत् । न विषं
 ब्राह्मणे दद्याद्विषम्बर्णान्तरे स्मृतम् ॥ कोशतश्च कथमस्मिन् धर्मसम्भवमेव च । पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेद्भूति
 ॥ ७ ॥ अथ दिव्यकालः । तत्र पितामहः । यो यस्य विहितो कालो विधिर्यस्य च यो यथा । तस्य वक्ष्यामि तत्त्वेन वादिनश्च बलाबलं
 ॥ चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्चतुर्थैव च । एते साधारणामासादित्यानामविरोधिनः ॥ धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वा ते वाति विवर्जयेत् ।
 अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥ शरद्वीष्मो च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विधमिति ॥ विष्मरपि । स्त्री ब्राह्मणविकलाऽसमर्थ
 रोगिणो न तुला देधानवाति वायौ न कुष्ठसमर्थलोहकारणामग्निर्देवः शरद्वीष्मयोश्च न कुष्ठपैतिक ब्राह्मणानां विषन्देयम् प्रावृषि च
 । न सौष्णिकाणां व्याघ्रैर्दितानां भोरूणां श्वासकासिनाममुज्जीविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्तनिषेधोऽत्र पौषमा
 सविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयोपि । मार्गशीर्षस्य चैत्रो मार्गशिर इति पूर्वादाहृत पितामहवचनेन सकल दिव्यसाधारण
 त्वाभिधानात् । नारदोपि । विचार्य धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः । धर्मं सर्वर्तुकम्प्राक्तम्पण्डितैर्धटधारणम् ॥ वर्षासु
 समये बह्विर्हेमन्तशिशिरे तथा । यीष्मो सलिलमिच्छुक्तम्विकाले नुशीतले ॥ न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नीलकाले शिशोधनम् । न
 प्रावृषि विषन्देद्यात्प्रवाते न तुलान्तथा ॥ नापरत्वेन संज्यायानमध्याह्ने कदाचनेति । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविष
 यः । अतएव पितामहः । पूर्वाह्णेऽपि परीक्षास्यात्पूर्वाह्णे च धटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयत्तन्ममभीप्सता ॥ द्विवसस्य तु पू
 र्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषन्देयं सुशीतलमिति ॥ अत्र विशेषतो वर्षासु निषेधात् । सिंहरवावेव परीक्षा

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ७५ ॥

मात्रनिषेधाच्चदिवान्तरसिंहेतरवर्षास्तपिकुर्वन्ति । अतोयाम्यायनेहरौस्तुप्तेसर्वकर्मणिवर्जयेदित्यस्यनविषयं । तथाचओ
तिषे । सिंहस्थेमकरस्थेचजीवेचास्तमितेभृगौ । मलमासेनकर्तव्यापरीक्षाजयकाक्षिणा । तथा । रविशुद्धौगुरौचैवज
शुक्लेस्तुतेपुनः । सिंहस्थेचरवौनैवपरीक्षाशस्यतेबुधैः ॥ नाष्टम्यांनचतुर्दश्यांप्रायश्चित्तनिरीक्षणे । नपरीक्षाधिनाम
शनिभौमदिनेभवेत्इति ॥ रविशुद्धौगुरौचेदित्यत्रशस्यतइतिशेषः । तथाचदीपिकायाम् । नशुक्लास्तेष्टमेकैगुरुसहितरवौ
जन्ममासेष्टमेऽष्टेविष्टौमासेमलाखेकुजशनिदिवसेजन्मताशुभाच्च । नाडीनक्षत्रहीनेगुरुरविरजनीनामृतशमिशुद्धौ
प्रातःकार्यापरीक्षाद्वितनुचरयहांशोदंयेस्तलप्रइति । यद्यपिदिव्येवारविशेषविधानाभावास्तथापिशिष्टाचारदित्यवरेदि
व्यानिदातयानीतिमिताक्षर्यां ॥ अथदिव्यदेशः । तत्रपितामहः । प्राङ्मुखोनिश्चलःकार्यःशुचौदेशेधटःसदाः । इन्द्रस्थाने
सभायांवाजह्वारेचतुष्पथेइति । धटग्रहणंदिव्यांतरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्चप्रसिद्धदेवतायतनान्तरस्याप्यु
पलक्षणम् । अतएवदिव्यमात्रमुपक्रम्यनारदः । सभाजकुलह्वारेदेवायतनचत्वरइति । विषयविशेषेइन्द्रस्थाना
दीनां व्यवस्थामाह । काव्यायतः । इन्द्रस्थानेऽभिज्ञानांमहापातकिनामृताम् । नृपद्रोहप्रवृत्तानांराजह्वारेप्रयोजयेत्
॥ प्रातिलोम्यप्रसूतानांदिव्यंदेयस्तुष्यथे । अतोम्येवतुकार्येषुसभामध्येविदुर्बुधाइति । इन्द्रस्थानेइन्द्रध्वजपूर्वस्थाने ।
दिव्यदेशादनादरेदिव्यंविसंवदतीत्याह । नारदः । अदेशकालदत्तानिर्वाहर्षासकृतानिच । यमिचारेसदर्थेयुक्नुवन्ती
हनसंशयः ॥ वासोजननिवासस्तस्माद्द्विहःकृतानिनिर्जनप्रदेशकृतानीतियावम् । अतएवपितामहः । प्रत्यक्षमप्येहिबं
जावाधिकृतोपिवा । ब्राह्मणानांश्रुतवताम्यकृतीनान्तथैवचेति ॥ ब्राह्मणानाम्यकृतयोऽमात्यास्तेषाञ्चेत्यन्वयः ॥ ७॥ अथदिव्य
साधारणमिधिस्तत्रवृहस्पतिः । सेहान्त्रोधास्त्रोभतोवाभेदमायान्तिसाक्षिणः । विधितत्रस्यदिव्यस्यनभेदोजायतेवाचिदिति
। विधिश्चपिताहेतदर्शितः । दिव्येषुसर्वकार्येणप्राङ्मुखाःसमाचरेत् । अधरेषुयथाध्वर्युःसोपवासेमृपाज्ञया ॥ ततश्चावाह

ये देवान्निधिनानेन धर्मवित् । वादिचतुर्थे यो वैश्वगन्धमास्थानुलेपनैः ॥ प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राद्विवाकस्ततो वदेत् । एतौ
 हि भगवन्धर्मं अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादिभ्यः सुदृशैः । आवाह्यतु धर्मपञ्चादङ्गानि विन्यसेत् । अ
 र्वकाट्याणि साधारणानि असाधारणानि च तत्तत्सुदुपयोगिसामग्रीसंघादनानन्तरमिच्छार्थः । घटग्रहणमभ्यदिव्यमाभोपलक्ष्य
 । अस्मिन्दिव्यइति मंत्रलिङ्गादेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रसाम्यस्य । इमं मंत्रविधिं कृत्वा सर्वदिब्येयुजयेत् । आवाहनं च देवमा
 न्तयैव परिकल्पयेत् इत्युपसंहरता वेवोक्तत्वाच्च । अंगानि कानोन्म्याकांक्षायां स एवाह । इन्द्रं पूर्वतु विन्यस्य प्रेतेशन्दक्षिणे तथा
 । वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं स्योत्रे तथा । अग्न्यादिलोकपालां च कोशभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फुटि
 कः प्रभः । कुबेरस्तु वर्णाभश्चिह्नैश्च वर्णाभः । तथैव निर्वर्तितः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एव च ध्यायेत्
 मादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनां स्थापयेद्बुधः । धरेषु वस्तुषां सोमश्चापश्चैवानलो निखः । प्रण्वश्च प्रभामश्च वसवोऽष्टौ
 प्रकीर्त्तिताः । देवेशे शानयोर्मध्ये आदित्यानां तथा चतुर्ध्वजानां । धानार्थमाचमिषश्च वरुणोऽशो भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वाभ्युषा च पर्जन्यो
 द्योतशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णु रजधन्यो जघन्यश्च । इत्येते द्वादश दिव्यानां भिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु
 रुद्रा एकादशः स्मृताः । वीरसदृशश्च भुवश्च गिरिशश्च महायशः । अजैकपादह्रिर्बुध्न्यः पिनाकी चापशजितः । भुवनाधीश्वर
 श्वैव कपालोच्चविशाम्पतिः । स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्तेकादशः स्मृताः । प्रेतेश्वरक्षोमघ्ने च मानुस्थानप्रकल्पयेत् । ब्राह्मी
 माहेश्वरी चैव कोमारी वैष्णवी तथा । वासुह्वि चैव माहेश्वरी चामुण्डा गणसंयुता । निर्वर्तते रत्नरेभागे गणेशाय तमं विदुः । कुरु
 स्योत्ररेभागे मरुतां स्थानमुच्यते । गगनः स्पर्शने प्रायुरनिलो मरुतस्तथा । प्राणाः प्राणेश्वरी वैचर्मरुतेऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । अ
 टस्योत्ररेभागे तु दुर्गा मावाहयेद्बुधः । एतासां देवतानां तु स्तनाम्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्ताचार्यादिकं कृत्वा । अ
 र्घ्यादिपञ्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकं निवेद्यान्ताम्परिचर्यां प्रकल्पयेत् । अमुर्दिक्षु तत्र होमः कर्तव्यो वेदपा

॥ वी० मि० ॥ रगेः । आञ्जेन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः । सावित्र्या प्रणवेनाथस्ताहोमैर्नैव होमयेत् । अंगानां इन्द्रादिदुर्गान्तानाम्
 ॥ व्य० ॥ । अर्घाद्युपकल्पनञ्चनकाण्डानुसमयेन । तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहर्भाववाधायतेः । किंतु पदार्थानुसमवेततथा
 ॥ ७६ ॥ दुर्गायै भूषणस्य त्वार्धमस्येन्द्रादिदुर्गातामाञ्चगंधादिपरिचयं विप्रकल्पयेदिति गायत्रीं प्रणवादिर्कामुच्यते पुनः प्रसूतं स्वाहा
 कारान्तमुच्यते समिदाञ्चरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरं शतं जुहुयात् । अनुक्तं संस्थाय त्रस्यत् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति स्मर्य यदि
 त्यर्थः । होमानन्तरं कर्त्तव्यं स एवाह । यमर्थमभियुक्तः स्यात्स्त्रिखित्वा तन्नुपचके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं शिरो गतम् ।
 मन्त्रश्च आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरप्येह दयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च ज्ञानात्तिनरस्य वृत्तमिति ॥
 एतत्सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । तस्य प्रधानकालश्च । तथा च नारदः । अहोरात्रोपोषिते स्नाते सार्द्धं वासस्त्रिमासवे । पूर्वाह्णे सर्वे
 दिव्यानां म्यदानमनुकीर्त्तितमिति ॥ एतत्प्राङ्निवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तथा च नारदः । प्राङ्निवाकस्ततो वि
 श्रो वेद वेदाङ्गपारगः । श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥ सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहितैरतः । उपोषितश्चार्द्ध
 वासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वेषां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधिः । इतिकर्तुं उपवासादिकमाह । त्रिरात्रोपोषितायेस्युरेक
 रात्रोपोषिताय वा । नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्धं वाससे इति । याज्ञवल्क्योऽपि । सचैलं स्नानमाहूय सूर्योदय उपोषितं ।
 कारयेत्सर्वदिव्यानि नष्टपत्राह्णं सन्निधाविति ॥ अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्णे एवमह्याः । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां म्यदानमनुकी
 र्त्तितमिति नारदवचनानुरोधेन । त्रिरात्रैक रात्रौ श्रयोः शक्ताश्च क्रविषयत्वेन व्यवस्थाज्ञेयादिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानं
 उक्तेन विधिनादिव्यप्रयोगङ्कारयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः ॥ सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां म्यपूजयेत् । चतुर्विक्पुणे
 हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥ एवं कारयित्वा राजा भुक्ता भोगान् मनोरमान् । महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पयत
 इति त्रयस्त्रिविधिः । सर्वदिव्यसाधारण इत्याह स एव । इमं मंत्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवतांतये

वपरिकीर्तितमिति । सर्वदेवावाहनादिसंशोध्यशिरसिपत्राशेषणान्तं सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः । इतिदिव्यमातृका ॥ ७ ॥
 अथधटविधिः । तत्रपितामहः । विशालमुच्छ्रितंशुभ्रान्धटशालानुकारयेत् । यत्रस्थो नोपहन्येतश्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
 कपाटबीजसंयुक्ताम्परिचारकरक्षिताम् ॥ पानीयादिसमायुक्तामशून्याङ्गारयेन्नृपइति । बीजानियवव्रीह्यादीनि । धटा
 र्थानिकाष्ठानिनारदञ्चाह ॥ खादिरंकारयेत्तत्रनिर्गणशुष्कवर्जितम् । शंशपन्तदभावेवाणलंवाकोटरैर्विना ॥ अर्जु
 नन्तिन्दुकीसारन्तिलिसोरक्तचन्दनम् । एवंविधानिकाष्ठानिधटार्थम्परिकल्पयेत् । अर्जुनस्तिलकोशोकतिलिशोरक्तच
 न्दनइतिमाधवीयेपाठः ॥ शंशपमितिपठित्वाव्याख्यातंशंशपंशंशपावृक्षसम्बन्धि । देविकाशंशपेतिपाणिनिस्मरणा
 दिकारस्याकारः । एवंविधानीत्यन्यस्याप्यौदुम्बरदेर्यज्ञियस्यकाष्ठस्यससारस्यग्रहणम् । अतएवपितामहः । छिन्नातुय
 ज्ञियंकाष्ठयूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्यलोकपालेभ्यस्तुलाकार्य्यामनीषिभिः ॥ मन्त्रसौम्यवानस्पत्यः छेदनेजप्यएवचे
 ति । यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ७७ अथधेत्रायसैनमिष्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः वनस्पतेस्तबलशो
 बिरोहेतिमन्त्रः । छेदनेकतइतिशेषः । वानस्पत्यच्छेदनानंतरम्प्रयोगेवूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेपिपुनर्विधानं औपदेशिक
 स्यसोमदैवत्येनातिदेशिकस्यतस्यवाधनिवृत्त्यर्थम् । अत्रजप्यएवचेतिचशब्दस्यवानस्पत्येनान्तर्यामिनात्तस्यचसमुच्चयद्वो
 तकत्वात्समुच्चयइतिकेचित् । सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थत्वात् । तुल्यार्थस्तुविकल्पेरेन्निश्चयेनमायेनव्रीहियवादिक्लृप्तइत्यप
 रे । पितामहः । प्राङ्मुखोनिश्चलः कार्य्यः शुचौदेशेधटःसदा । इन्द्रस्थानेसभायांवाधर्मस्थानेचतुष्पथइति । धटनिर्मा
 णप्रकारन्तत्प्रमाणञ्चाहपितामहः । चतुर्हस्तानुलाकार्य्यापादौकार्य्यातथाविधौ । अन्तरन्तयोर्हस्तौभवेदध्यर्द्धमेवचे
 ति ॥ पादौतुलाधारकाक्षनामककाष्ठधारणायौस्तम्भौतथाविधौचतुर्हस्तौ । अन्तरंमध्यम् । अर्धार्द्धसार्धहस्तद्वयम् । अ
 क्षकाष्ठस्यप्रमाणम्यादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैवसूचितमिति नपृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्य्यलोचनयाततः

रयेदुत्तरेणार्धे पुरुषन्दक्षिणेशिलाम् । पिटकम्पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांशुषोष्टकैरिति । इष्टकाभिर्घातमिः पांशुभिर्घातेर्वै
 र्यः । माघशशभिरपि पिटकम्पूरयेत् । माघशशमयापि वेति स्मृत्यन्तरवचनात् । पितामहेऽपि । शिखरयंसमासव्यपार्श्व
 योरुभयोरपि । प्रागयानकल्पयेदभैस्तत्रविप्रसमाहितः । पश्चिमेतोऽव्येत्कर्तृन्तन्मृत्तिकांशुभाम् ॥ इष्टकाभस्मया
 यास्तु कपालास्थिविबर्जितामिति ॥ अत्र इष्टकापावाण्योर्वैर्घातैः । समुच्चयनित्कराद्यानि तु विकल्पनित्कराद्याः
 ॥ पूर्वादाहृतनारदवचनेतयोरपि विधानात् । एतेन मृत्तिकापावाणादीनां समुच्चयतोऽनकर्तृत्वमिति मतमस्मात् । मृत्तिका
 शिलेष्टकादीनामेकार्थत्वात्तु ख्यार्थास्तु विकल्पे रन्निनिन्यायेन विकल्पइति मताक्षरमाम् । विष्णुरपि । अथैकशिक्षे पुरुषमा
 शेपयेत् । द्वितीये प्रतिमानं शिखादीति । समतानिरीक्षणाद्यैरज्ञातद्विदो नियोक्तव्यः । तथाच पितामहः । परीक्षकानि
 योक्तव्यास्तु सामानविशारदाः ॥ वशिजो हेमकारश्च कांक्षकारस्तथैव चेति । नियुक्ताश्चनियोक्ते रन्निन्याह नारदः । सुवर्ण
 कांसवर्णजाः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्नुत्तममन्वेक्षेरन्तुत्ताधारणकादिद्वयम् । निरीक्षन्त्याभ्याह पितामहः । का
 र्यः परीक्षकेर्निन्यमवलंघ्यसमो घटः । छटकश्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥ यस्मिन्मल्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटइ
 ति । अवलंघ्यसमः तोरशयोर्वैर्घातमानैः यौमृत्तयाववलंघ्यैतयोः समः । नारदोऽपि । प्रथमारेहयेयास्तु प्रमादमिपुत्रैः सह । तु
 लाभिरेभ्यामनुल्यन्तु तोरशान्यस्तु चक्षुमिति । तोचनानन्तरं कर्तव्यम्यितामह आह । तोचयिष्यान् रम्पूर्वे पञ्चाशमवतार्यतु ।
 अटन्तु कारयेद्विष्यम्पताकाध्वजशोभितम् ॥ ततश्चावाहयेद्देवान्निधिनानेन मन्त्रवित् । वादिचवर्त्यनिर्घोषैर्गन्धमाख्यानुषेव
 प्रनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् इति । विवादानुरूपं प्रश्नमृच्छतीति प्राह तद्विवेचयतीति विवाकः प्राह
 नासौ विवाकश्च प्राङ्निवाकः । ततोऽभियुक्तं तोचयित्वाऽवतार्य धर्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरसि पञ्चदशमान्त्राधारव्य
 धिं कुर्यात् । धटपूजायाङ्गभ्यादिविशेषन्नारद आह । रत्नैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दद्यात्पूजास्तदिभिः । अर्चयेत्तु धटं पूर्वेतत्

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ७८ ॥

शिष्टांस्तु पूजयेदिति । शिष्टानवशिष्टानिन्द्रादीन् । पञ्चवधनानन्तरं मंत्रयेत् प्राङ्निवाक इत्याहर्पिता महः । धटममंत्र
येच्चैव विधिनानेन शास्त्रविन् । विधिना मन्त्रेण शास्त्रविद्याङ्निवाकः मंत्रश्च तेनैव दर्शितः । त्वं धटव्रह्मणा हृष्टः परीक्षार्थं द्युग
मनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वण्डकारात्कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥ त्वं वेत्सि सर्वभूतानाम्पापानि
सुकृतानि च । त्वमेव देवजानीयेन विदुर्यानिमानवाः । व्यवहारमिश्रस्तोयमानुषः शुद्धिमिच्छतीति । शोधयस्याभिमन्त्रण
ञ्चाह । याज्ञवल्क्यैः । तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखांकत्वावधारितः ॥ त्वन्तुलस्यधा
मासिपुण्ड्रे वैर्विनिर्मिता । तत्सन्धं वद कल्याणसंशयान्मां विमोचय । यद्वृक्षिषा पङ्कम्मातस्ततोमान्त्वमधोनय । शुद्धं चैकं म
योर्द्ध्वां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति । तुलाश्रितः तुलामारूढः । प्रतिमानसमीभूतः । प्रतिमानेन भृदादिना समीकृतः । रेखांक
त्वावतारणे साम्याचिह्नंकत्वा अभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्यं अवतारित इति तत्तदर्थं नाततः प्राङ्निवाकः तुलाधारकं श
पथैर्नियम्य शिरोगतपत्रकम्पुनर्धटमारोपयेत् । अतएव नारदः । समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् । निर्वृते वृष्टि
रहितेशिरस्यारोप्यपत्रकमिति ॥ समयैः शपथैः परिगृह्या नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोकाः ये लो
काः कूटसाक्षिणः । तुलाधारस्य ते लोकास्तुलाधारयतो मृचेति । पुनरारोहणकालेऽभिमन्त्रणमाह नारदः । त्वं वेत्सि सर्वभू
तानाम्पापानि सुकृतानि च । त्वमेव देवजानीयेन विदुर्यानिमानवाः । व्यवहारमिश्रस्तोयमानवस्तोत्यते त्वयि । तदेनं संश
यारूढधर्मं तस्मात्तुमर्हसि ॥ देवास्तुरमनुष्याणां सत्त्वे त्वमभिषिच्यसे । सत्यसन्धोऽसि भगवन् शुभाशुभविभावने । आदित्यच
न्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तिमिति मन्त्रोच्चारणानन्त
रङ्कर्तव्यमिदं महश्चाह । ज्योतिर्विदब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाङ्गः पञ्चविज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः । सा
क्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयो लुब्धानियोक्तयान्दपेणतु । शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धाः शुद्धादपे

नदेति । दशगुर्वक्षरेष्वारणकालः प्राणः तेषट्विनाडिकाः । तथाच स्मृत्यन्तरम् । दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडि
 केति । विष्णुधर्मोत्तरेपि । लघ्वक्षरसमामात्रानिमेयः परिकीर्तितः । अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तमः ॥ द्वैनिमेवौ
 चुटिज्ञेयाः प्राणो दशचुटिः समः । विनाडिकास्तु षट्प्राणा तत्पञ्चानाडिकाः स्मृताः ॥ अहोरात्रं तु तत्पञ्चानित्यमेव प्रकीर्तित
 मिति ॥ कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानोपपेक्षायामाह नारदः । तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः । समो वाहीयमा
 नो वा न विशुद्धो भवेन्नर इति ॥ वर्द्धेत उपरिगच्छेत् । हीयमानः अधोगच्छेत् । यत्पुनरुक्तं पितामहेन । तुलितो यदि वर्द्धेत
 शुद्धो भवति धर्मतः । हीयमानो न शुद्धिः स्यादेकेषां तु समो शुचिः ॥ अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयत इति । अल्पत्वं
 व्यभिचारे समालिङ्गनादिना चैवेतद्देशगमनादिना तत्रैकेषां मिति पूजार्थे न तु समते समस्य शुचित्वद्व्योतनार्थं अल्पपा
 पिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमानसमयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डं प्रायश्चित्ते परविशेषस्तयोर्द्वौ यानुसारित्वात् । यत्तु कैश्चि
 देकेषां तु समो शुचिरिति वचनम् । अल्पपापः समो ज्ञेय इति वचनं साम्यं संशयपरमेवेत्युक्तं तस्मिन् कल्पनया वाक्पानार्जवा
 न्नैरुपेक्षणीयम् । यत्तु क्वं वृहस्पतिमा । धटेभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्भानिमाप्नुयात् । तत्समस्तु पुनस्तौ सौ वर्द्धितौ वि
 जयो भवेदिति । अयमर्थः । पुनर्देवतावाहनाद्युगसहितं सर्वकर्मविधानात्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयेन प्रथ
 मतोलनपर्याये कार्यः । किंतु पुनस्तौ च्यमानस्य समतेव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थ इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्
 । यत्तु कैश्चित्स्मिन्नेव प्रयोगे तोलनमुक्तं प्रधानावृत्तावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदावृत्तौ देवताक
 हनाद्युक्तानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिखादि छेदेऽपि पुनः समीक्य तोलनीय इत्याह । काव्यायनः । शिखच्छेदे तु लाभजेत
 थाचापि गुणस्य वा ॥ शुद्धेस्तु संशये चैनम्परीक्षेत पनर्नरमिति ॥ शुद्धि संशयकारिण्याह नारदः । तुलाशिरोभ्यामुद्भूतान् विच
 लन्त्यस्तबक्ष्णं । यदा वायुप्रणुन्नमातदानैकतरं नन्देदिति । अयमर्थः । यदा तुलांतौ तिर्यक्चलितौ यदा च समताज्ञानार्थ

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ७६ ॥

न्यस्तं चिह्नमयेति यदा च वायुना प्रेरितानुलाङ्घ्र्यमधश्चकम्पते तदा जयम्पराजयश्च न वदेदिति । व्यासोपि । कक्षच्छेदे तुलाभ
ङ्गे धटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदे क्षभंगे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृप इति । कक्षं शिखतलं कर्कटौ तु लोपानास्थौ शिखाधारवीथद्व
त्रौ कर्कटशृंगसन्निभौ लोहकीलकौ । अक्षः पादसंभयोत्परिनिहितस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षर । दार्ढ्यः प्रयोजकः कोचक
इति तुलायुधः । यत्तु बृहत्स्वतिवचनं । कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदे क्षभंगे च तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति ।
नदाकस्मिककक्षच्छेदादिविषयं । काव्यायनवचनं तु दृश्यमानकास्याकक्षच्छेदादिविषयमिति विज्ञाने श्वरचार्यादयः ॥ इति
धटविधिः ॥ ७॥ अथाग्निविधिः । तत्र पितामहः । अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रे चोदितं । कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्
वमन्तथा ॥ अग्नेयं मण्डलन्त्वा द्वांद्वितीयं वारुण्यन्तथा । तृतीयं वायुदैव्यश्चतुर्थं यमदैवतम् ॥ पञ्चमं त्विन्द्रवदेव्यं षष्ठ्यैवेर
मुच्यते । सप्तमं सोमदैव्यं अष्टमं सर्वदैवतं ॥ पुरस्ताद्वमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः । गोमयेन हतानि स्युरद्भिः पर्युक्षितानि चेति
। सावित्रं त्वष्टमंतथा । नवमं सर्वदैव्यमिति दिव्यविदेविदुरिति मिताक्षरं यथापाठः । प्रख्यातदेवतायतनादि पूर्वोक्तदिव्यप्रदेश
मशुद्धिं सम्पाद्युतत्र प्राङ्निषाकः सोपवासेऽष्टपाह्या प्रवृत्तेन वममण्डलानि कुर्यात् । तानि च प्राक्संस्थानि कर्तव्यानि । पुरस्ता
द्वममसिन्धुनामण्डलानां पूर्वभागे नवममण्डलस्य कर्तव्यताभिधानात् । पश्चिमे मण्डले स्थित्वेति वक्ष्यमाणवचनचिह्नाच्च
॥ तानि चाष्टौ क्रमेणाग्न्यादिदैव्यानि । नवमं महत्मण्डलान्तर्गतेक्षयाऽधिकपरिमाणमपरिमितांगुलमपार्थिवं पृथिवी
दैव्यं अनुमण्डलानामग्न्यादिदैव्यत्वं न सम्भवति । ताप्रकाशकत्वाभावात् । तदुद्देशेन व्यज्यमानत्वाभावाच्चेति चेन्न प्रैतुच्छेत्तु
अमसः ब्रह्मण इति व्यायेन अग्नेयेत्यादिदेवतामद्वितन्तल्लक्ष्यं समसंख्यावलेनाग्न्यादिदेवतापूजनस्थानत्वेनाग्न्यादिदैव्य
त्वसम्भवात् । अतस्तेष्वग्न्यादिदेवतापूजनकार्ये । मण्डलम्परिमाणं स एवाह । द्वाविंशदङ्गुलमप्राङ्मण्डलं मण्डलान्तरम्
अष्टमिर्मण्डलैरेव मंगुलानां शतद्वयं ॥ यहपञ्चाशत्संभधिकभूमेस्तु परिकल्पनेति ॥ मण्डलान्तरं अन्यमण्डलं सामान्यमेकैक

मण्डलं द्वाविंशदंगुलं । एवञ्चान्तराक्षरसहितैरष्टभिर्मंडलैरंगुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भवति नवममण्डलस्य परिमि-
तांगुलकत्वाद्गणनामण्डलं सान्तराक्षरं द्वाविंशदंगुलं । तत्र मण्डलं षोडशाङ्गुलान्तदन्तराक्षरं तथा च याज्ञवल्क्यः । षोडशाङ्गुलकं
ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरमिति ॥ तावत्षोडशांगुलं चान्तरं मध्यम् । यत्तु नारदवचनं । अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्रेथोदितम्-
द्वाविंशदंगुलं प्राङ्मण्डलं मण्डलान्तरं ॥ अष्टाभिर्मण्डलैरेव मंगुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरंगुलमानत इति
॥ तत्र नवममण्डलमधोरङ्गुलयेर्यदन्तराक्षरं षोडशाङ्गुलान्तस्य गन्तव्यत्वादनन्तराभावेनांगुलानाम्परिगणनमिति न कश्चिद्विशेषः ।
यत्तु कल्पतरुकारेण एतदेव वाच्यं त्रुविंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पनेति पठितं तत् षोडशांगुलस्य प्रथमावस्थानं मण्डलस्य
गत्वेन तदप्यनन्तरावगम्य भूमेरंगुलानाम्परिगणनविषयमिति न कश्चिद्विशेषः ॥ यदानुदिव्यकर्तुः पदं षोडशांगुलादधि-
कन्तदा तत्पदं संमितं मण्डलं अविंशतांगुलमन्तराक्षरमित्येव द्वाविंशदंगुलता सम्पादनीया । तथा च नारदः । मण्डलस्य प्रमा-
णांतु कुर्यात्तत्पदं संमितमिति । पितामहोपि । कर्तुः पदं समङ्कार्यं मण्डलं तु प्रमाणं त इति । अंगुलप्रमाणं तु तिर्यग्यबोदरा न्यष्टावि-
ध्यादिना धटविधिप्रकरणे दर्शितं । यत्तु विष्णुवचनं । षोडशांगुलान्तावदन्तरं मण्डलसप्तकं कुर्यादिति । तदुक्तं च मण्डल-
विषयम् । सप्तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदिति याज्ञवल्क्यवचनेन समानार्थकं ज्ञेयम् । यत्तु रत्नाकरेण तत्र मण्डलसप्तकं
मण्डलाष्टकलङ्घनासामर्थ्ये इत्युक्तं तदुक्तं । पश्चिमे मण्डले स्थित्वा प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः श्रुचिरिति वचनेन अष्टमं मण्डलं गत्वा नव-
मेनिःक्षिपेद्बुध इति वचनेन च मण्डलसप्तकलङ्घनस्यैवोक्तत्वेन मण्डलाष्टकलङ्घनस्यानुकत्वात् । प्रोक्षितेष्वेतेषु प्रागयाः कुशाः
प्रसारणीयाः । तथा च पितामहः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रबोदिताः । विन्यसेच्च पदं कूर्तते पुनित्यमिति स्थितिरि-
ति । ततः प्राङ्निवाकः प्रथममण्डलं प्राक्षिप्य तोलौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य शान्तिहोमं कुर्यात् शान्तिहोमं कुर्यात् शान्तिहोमं कुर्यात् शान्तिहोमं कुर्यात्
तिस्रमरणात् । होमश्चात्राग्नेस्वहा पावकाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण कुर्यादित्युक्तं व्याख्यातृभिः । ततस्तस्मिन् नमो हकारं त्रिंशत्पदाप-

॥ वी० मि० ॥ येत् । तथाचनारदः । जात्यैवलोहकारेयः कुशलश्चाग्निकर्मणि । दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाद्यौ प्रतापयेत् । अग्निवर्णमयः पिंडं
 ॥ व्य० ॥ सस्फुलिंगं सुरक्षितमिति ॥ सुरक्षितश्चागुडालादिस्पर्शे यथानसम्पद्यते तथा रक्षितामयः पिण्डस्य परिमाणादिकम्पितामह आ
 ॥ ८० ॥ ह । अस्वहीनसमं कृत्वा अष्टांगुलमयोमयं । पिण्डं तु तापयेत् शौपञ्चाशत्पलिकं सममिति । सममस्वहीनं । समन्ततः कोणर
 हितं समवृत्तमिति यावत् । अष्टांगुलं अष्टांगुलविस्तारमप्यष्टाशत्पलिकम्पञ्चाशत्पलपरिमितं समन्तापयेदित्यन्वयः । सर्व
 तस्तपयेदित्यर्थः ॥ यत्तु । शतार्द्धपलिकं वृत्तं द्वादशांगुलमायतं । लोहमग्निमयं ध्वान्तं देयं राशभिः शपिन इति कालिकापुराणे
 लोहपिंडस्य द्वादशांगुलायामन्वमुक्तं द्वादशांगुलेन सह विकल्पितं ज्ञेयं । यत्तु शंखलिखिताभ्यां । अथवा सप्ताश्वस्य पत्रान्तरि
 मंघोडशपलमपि अग्निवर्णलोहपिण्डं मज्जलिमादाय सप्तमपदमर्थादङ्गच्छेदिति पिण्डस्य षोडशपलत्वमुक्तं तदपि वैकल्पिकम्
 । सप्तमपदमपीदं सप्तममण्डलं यावत् । अभिविधिपरोक्षमर्थादाशङ्कः । केचित्तु षोडशपलसंख्या असामर्थ्ये इति आहुः । इदं च
 पिंडं प्रतापनं त्रिकर्तव्यम् । अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितं । पञ्चाशत्पलकम्भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजः ॥ तृतीयतापे
 तप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतमिति नारदवचनेन तृतीयतापे तप्यन्तमिति लिङ्गात् । सुतप्तमयः पिण्डमुदके निःक्षिप्य पुनः सन्ता
 प्येदके निःक्षिप्य पुनः प्रतापनम् । तस्मिन्काले प्राङ्मुखो धर्मावाहनादिशोध्य शिरःपत्राग्रे पणानां साधारणं विधिकुर्यात् । वह्नि
 पूजायाश्चन्दनादिर्विशेषम्पितामह आह । तत्र पूजां ऊताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः । रक्तचन्दनमाल्यैश्च तत्र पुष्पैस्तथैव
 चेति । तत्राचायः पिण्डाग्रे ऊताशस्य आवाहितस्य धर्मरूपस्याग्रेः ततः शोध्य कर्तव्यमाह हारीतः प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारि
 तकरांगुलिः । आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यग्रे पत्रकमिति । अवस्थितिश्च प्रथमे मण्डले कर्तव्येत्याह पितामहः । प्रथमे
 मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राङ्गुलिः शुचिरिति । तत्र स्थितस्य करेशो धनीयावित्यप्याह स एव । लक्षयेयुः क्षतादीनि दुस्तपोस्तस्य
 कारिणमिति ॥ कारिणः नियुक्ताः पुरुषाः । नारदोपि । लक्षयेत्तस्याचिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि । प्राङ्गतानीव गूढानि सत्र

शान्तप्रणानिचेति । शोधनप्रकारं विष्णुगृह । कश्चैविमृदितब्रीहोतस्यादावेव लक्ष्येदिति । विमृदिताब्रीहयोयाम्यानौब्रीहि
 मर्दनन्तयोर्ध्यावस्थितरूपज्ञानार्थं एवं शोधितयोर्ब्रीहादिचिह्नेषु तन्तुप्राक्स्थितत्वज्ञानार्थं मलक्तादिरसेनतेषां चिह्नकर्म
 व्यमिति नारद आह । हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यात्संपदानितु । तान्येव पुनरालक्ष्ये हस्तौ विन्दुविचित्रिताविति । तानि प्राक्कृत
 चिह्नानि पिण्डधारणानन्तरम् । ततः प्राङ्निषाककृत्यं यावत्कृत्यम् । कश्चैविमृदितब्रीहेर्लक्ष्यित्वा ततो न्यसेत् । सप्ताश्वत्थ
 स्य पत्राणि नक्तसूत्रेण वेष्टयेत् इति ॥ तावता वक्तृत्वः सप्तकत्वसूत्रेण वेष्टयेदिति तावदिदं स्य कियविशेषणम् मङ्गीकृत्योक्तो
 र्थो मितक्षयान्तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रनेन सप्तभिस्तूत्रैर्वेष्टयेदित्यर्थः । सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति वक्ष्यमाण
 नारदादि वचनसम्मादौ प्रतिभाति तावच्छब्दः संख्याशब्देन समाहारे द्विगुः स्त्रीलिङ्गत्वाभावाच्च न डीप्त्रिभुवनमिति वत् । स
 प्तकत्वे वेष्टनन्तु वचनात्ताभेर्पिशिष्टाचारतः कर्तव्यमिति सदनरत्ने वेष्टनञ्चाश्वत्थपत्रहस्तयोः सूत्रञ्च शुष्कमित्याह । ना
 रदः । वेष्टयित्वा सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति । अश्वत्थपत्राणि सप्तापिसमानानितथा च स्मृतिः । पत्रैरञ्जलिमापूर्य
 आश्वत्थैः सप्तभिः समैरिति । शमीपत्रादीन् अप्यश्वत्थपत्राणामुपरि स्थापयेत् । तथा च स्मृतिः । सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्रा
 स्य याक्षतान् । दूर्वायाः सप्तपत्राणि दद्यात्कांश्चाक्षताम्यसेदिति । पुष्पाणि च तत्र स्थापनीयानि । तथा च पितामहः । सप्त
 पिप्पलपत्राणि च क्षतान्सु मनोदधि । हस्तयोर्भिः क्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथेति । सूत्रेणावेष्टनं तथेति सुमनसः कुसुमानि
 । सूत्रेणेति जातावेकवचनं यत्तु स्मृत्यन्तरं । अथ सप्ततुपाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं हरन्मुकुटस्त्वदग्धः सप्तमे पट
 इति । तदश्वत्थपत्राभावेऽर्कपत्रविधायकं ज्ञेयं । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसा वचनेन मुख्यत्वावगमात् । पिप्पलाञ्जायते व
 ह्निः पिप्पलो वृक्षसदस्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्भिः क्षिपेद्बुध इति । ततस्तप्तलोहपिण्डे प्राङ्निषाकस्तत्राग्निमावाह्याग्नि
 मभिमन्त्रयेत् । त्वमग्ने वेदङ्गत्वेन मन्त्रेणेत्याह पितामहः । तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः । आवाहनन्तु देवानां च

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ८१ ॥

त्वायूर्वविधानवित् ॥ त्वमग्रेवेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयते । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थो हि भूतानां
ततो वेत्ति शुभाशुभं । पापात्पुनासि वैयस्मात्तस्मात्पावक उच्यते । पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भवपावक । अथवा शुद्धभावेन
शान्तो भवतु ताशने ॥ त्वमग्रे सर्वभूतानां मन्त्रश्चरसि साक्षि बत । त्वमेव देवजानी घेन विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहारमिश्रसोऽयं
मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वा तुमर्हसि इति । विष्णुस्तु । त्वमग्रे सर्वभूतानां मिथ्यादिधर्मतत्त्वा तुमर्हसि
इत्यन्तमपि ता महवचनवदेवाभि मन्त्रमाह । तदस्य मन्त्रस्य समर्चनाभि मन्त्रेण साधनत्वं न तु विकल्पनेन प्रार्थनीयार्थस्य शोध्य
व्यक्तिविशेषनिष्ठतया प्रकाशनेन भिन्नकार्यत्वात् । पितामहेन एकवाक्यतया पठनाच्च । यत्तु । तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुर
स्कृतम् । शृण्विमममानवं धर्मलोकपालैरधिष्ठितं । त्वमग्रे सर्वदेवानाम्पवित्रं परमं मुखं । त्वमग्रे सर्वभूतानां हृदि स्थं वेत्ति चेष्टि
तं । सत्यान्ते च जिह्वायास्त्वन्तः समुपलभ्यते । वेदादिभिरिदम्प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि । अनेनादाविदम्प्रोक्तं मिथ्या चेदमसौ
वदेत् । सर्वथा च यथामिथ्या तथा ग्रिंधारयाम्यहम् । स एष त्वांधारयति सत्येनानेन मानवः । सत्यवाक्यस्य चास्य त्वं शीतो भवतु ता
शने । मृषावाक्यस्य चास्य त्वं दहहसौ च पापिन इति नारदोक्ता मभि मन्त्रं विष्णुपितामहाभ्यामुक्तेनाभि मन्त्रेणैकार्थत्वाद्वि
कल्पते । तुल्यार्थास्तु विकल्पे रन्निति न्ययात् । यदानारदोक्ताभि मन्त्रं कृत्यते तदा तदनन्तरं कर्तव्यमाह । स एव । अमुम
र्थं पत्रस्थमभियुक्तं यथार्थतः । संश्राव्यमूर्द्धितस्यैव अयदेयो यथा क्रियमिति । पूर्वोक्ताभि मन्त्रं मन्त्रार्थं शिरसि निहितप
त्रस्थमन्त्रार्थं संश्राव्य तत्पत्रं यथा स्थानं निधाय यथा यलोहपिण्डो देय इत्यर्थः । यदा तु विष्णुपितामहोक्ताग्न्याभि मन्त्रं कृत्य
ते तदा तस्मिन् कृते किं कर्तव्यमाहः । पितामहः । ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः । सन्देशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निः
क्षिपेदिति । नियुक्तः प्राङ्निवाकः सन्देशेन तं लोहपिण्डं समुपादाय गृहीत्वा तस्य शोध्यस्य हस्तयोर्निःक्षिपेदित्यर्थः । निक्षेपणा
प्राकृतपक्षद्वयेऽपि शोध्यः । अभिमन्त्रयेत् अभिमन्त्रितवतश्च तस्य हस्तयोर्परिलोहपिण्डं स्थापयेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

त्वमग्रे सर्वभूतानां मन्तश्चरसिषावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥ तस्यैव मुक्तवतो लोहम्यञ्चाशत्पलिकं समम् । अ
 ग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोर्भयोरपि । ल्यल्लोपेपञ्चमी । पुण्यपापानि पर्यालोच्यैतर्थाः ब्रूहि दर्शय इत्युक्तवन्तः । पूर्वाक्तमन्त्रे
 णाग्न्यभिमन्त्रणं कृतवस्तुस्य हस्तयो रश्वत्पत्रादिसहितयोः सूत्रैर्वैष्टितयोरित्यर्थः । गृहीतलोहपिण्डस्य शोध्यस्य कर्तव्यमा
 ह स एव । सतमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदिति । अस्यार्थविवरणपुरस्सरम्विष्णुरपि । ततस्तत्राग्निवर्णलोहपिण्डं
 पञ्चाशत्पलिकं समन्दद्यात्तंसमादाय नातिद्रुतं च विलम्बितं मण्डलेषु पदभ्यामंकुर्वन् ब्रजेत् । ततः सप्तममण्डलमतीत्य भू
 मौलोहपिण्डं पातयेदिति मण्डलेषु द्वितीयादि मण्डलेषु सप्तमं मण्डलमतीत्य सप्तमं मण्डलमतिक्रम्य अष्टमं मण्डलं गत्वेति या
 वत् । भूमौ श्रुक्काभिनवतृणपुञ्जान्वितायां नवममण्डलरूपायामित्यर्थः । वक्ष्यमाणकालिकापुण्यवचनानुरोधेन । नारदो
 पि । हस्ताभ्यां तंसमादाय प्राङ्निवाकसमीरितः । स्थित्वैकस्मिंस्ततो न्यानि ब्रजेत्सप्तवज्रिह्वगः ॥ असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदकुब्जः
 सोनलं प्रति । न पातयेत्तामप्राप्य भूमिः परिकल्पिता । न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वाक्स्थापयेत्पदं । मण्डलं चाष्टमङ्गत्वात्तो
 यिं विष्टजेन्नर इति । एकस्मिन्प्रथमे मण्डले । विष्टजेन्नवममण्डल इति शेषः । अतएव पितामहः । त्वरमाणो न गच्छेत्तु स्यो
 गच्छेच्च नैः शनैः । न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तर्गस्थापयेत्पदम् ॥ अष्टमं मण्डलं ज्ञत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुध इति । नवमे मण्ड
 ले नूतनतृणसमन्विते अग्निसर्गः कर्तव्यः । तथा च कालिकापुण्ये । मण्डलानि तथा सप्तयोऽङ्गुलमानतः । तावदन्त
 रतो गच्छेद्भूतानवतृणैश्चिपेदिति । निःक्षेपानन्तरं मरीक्षकस्य कर्तव्यमाह नारदः । तस्यैव मुक्तपिण्डस्य कुर्यात्करनिरी
 क्षणमिति श्रुद्धाश्रुद्धपरिज्ञानार्थमिति शेषः । तत्राश्रुद्धिप्रत्यायकानि लक्षणानि स एवाह । पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततो न्य
 त्रापि लक्षयेत् । मण्डलं रक्तसंकाशं यत्रान्यद्वाग्निसम्भवम् । सोविश्रुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्मव्यवस्थित इति । यस्य करतलयो
 र्मध्ये यत्र कचिदग्निकारितं स्फोटाद्युपलभ्यते तमश्रुद्धं विजानीयादित्यर्थः । यस्य पुनर्नौपलभ्यते सश्रुद्धो ज्ञेयः । अतएव वि

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ८२ ॥

सुः । यो हस्तयोः कचिद्गन्धस्तु मश्रुद्धं विनिर्दिशेत् । नदग्धः सर्वथायस्तु सविश्रुद्धो भवेन्नर इति दग्धादग्ध सन्देहे नारद
आह । यदा तु नविभाव्ये ते दग्धावित्करोतदा । ब्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारंस्तु मर्दयेत् । मर्दिते यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनि
श्चितः । शोध्यः श्रुद्धः स संस्कृत्य दग्धो दग्धो यथाक्रममिति । नविभाव्ये तेन निश्चीयेते । ब्रीहियवयोर्मर्दने वि कल्पमाह पि
तामहः । ततस्तद्वस्तु योः प्रास्येद्व्रीहीन्वा यदि वा यवान् । निर्विशंकेन ते यान्तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते । निर्विकारे दिनस्यान्ते शु
द्धिस्तस्य विनिर्दिशेत् इति । प्रास्येत्प्रक्षिपेत् । निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिस्तस्य विनिर्दिशेत् । निर्विकारे करतलद्वये स्थि
ते सायंकाले शोध्यस्य शुद्धिं निर्दिशेदित्यर्थः । केचिन्निर्विकारे यदा हस्त इति पठन्ति तन्मते मर्दना नन्तरमेव शुद्धिरवधारणी
या । सायंकाललक्षणकालबोधकवचनाभावात् । ननु दिनस्यान्त इति पाठे मुक्ताग्रिमृदितव्रीहिरित्यादियाज्ञवल्क्यवचनेन
विशेषः । तत्रानन्तर्यवाचिक्काप्रत्ययस्य मुक्तेति प्रयोगेन ह्यतद्व्रीहिमर्दनयोः करयोर्विकारस्यादर्शने तत्पलोहपिण्डन्यासानन्तर
मेव शुद्धेरवधारणीयत्वेति चेन्न । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति पाणिनीयवचनेन क्काप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचिन्नावधारणा
त् । हरियोजनयागस्य संस्वावस्तु ग्विमोकाभ्यां व्यवधानेन परिधिप्रहरणानन्तर्याभावेऽपि वेदे प्रहृत्य परिधीत् जुहोतीति च क्का
प्रत्ययदर्शनात् । लोकेऽपि उपवेशनक्रियांतरव्यवधानेन गमनस्य भोजनानन्तर्याभावेऽपि भुक्त्वा व्रजतीति क्कादर्शनाद्यातीनान्तर्य
वाचकत्वं क्काप्रत्ययस्य । किञ्च क्काप्रत्ययस्यानन्तर्यवचनत्वे वृहस्पतिः सर्वाधिकरणविशेषः स्यात् । तत्रापि क्काप्रत्ययस्य पूर्वकाल
वचनत्वाभिधानात् । तथाहि । बाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिः सवेन यजेतेति श्रूयते । तत्र संसयः । सकिं बाजपेये शरदि बाजपेयेन
यजेतेत्यनेन विद्धितोयः शरत्कालस्तस्मिन् कर्तव्यः । आहोस्वित्सकाले वसन्ते कर्तव्यः । तत्र वृहस्पतिवचनस्यागमत्वं तावत्पूर्वमु
क्तं । तच्चान्तर्यामिनासह प्रयोक्तव्यं इति तरेषामङ्गानामङ्गिकालं ऽनुष्ठेयमानत्वादिति पूर्वपक्षः । तद्वान्तस्तु पूर्वकालवा
चिक्काप्रत्ययेन संगे बाजपेयेनिर्वृत्ते सति पश्चात्कर्मोत्तरत्वेन वृहस्पतिः सवस्य विहितत्वात् । यद्वाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात् । तदा

क्वाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो वाध्येत न ह्यङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामङ्गानां वाजपेये निवृत्ते पञ्चात् विधानं श्रुतं । ततः प्र-
 योगे वश्यं भाविनः सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तं । बृहस्पतिः सवस्यञ्चोतिष्ठो मविकारत्वाद्दसन्नकालञ्चोदकप्रा-
 प्तः वाजपेयेन सह प्रयोगैकेशरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद्बृहस्पतिः सतोपिशरदि प्रसज्येत । तथा च वाजपेये वृत्ते कर्त्तव्यो बृह-
 स्पतिः सवस्तुदनन्तरङ्कालातिक्रमकारणस्यातिदेशकतस्य वसन्नकाललक्षणांगोपसंहारस्य सत्त्वात्तदुत्तरवसन्नकाले कर्त्तव्यः
 । क्वा पूर्वकालतायां स्मर्यते नानन्तर्येन नु सर्वत्रामी पूर्वप्रधानाः पूर्वज्ञानयितव्यं र हतु पूर्वकालीनेन सांगप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्व-
 स्य निष्पन्नत्वाद्दुत्तरकालीनमङ्गानि रर्थकमेव स्यादिति चेन्न । तस्यैवा पूर्वस्यामेनातिनप्राबल्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मा-
 न्नाङ्गिनः काले नुष्ठानं किंतु स्वकाल एवेति स्थितं । तदनेन विशेषवारणाय पूर्वकालत्वमेवार्थः । तथा च न कोपि विशेष इति सर्वे च-
 स्तुस्थं । केषुचिन्निमित्तेषु पुनरग्रिधारणं कर्त्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः । अन्तरापतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति । यदा ग-
 च्छते तं त्राष्टममण्डलादवाक्पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा सन्देहे सदा पुनर्हरेदित्यर्थः । इदन्तु यदि हस्तयोर्न दाहस्तदा वेदि-
 तव्यं । दाहे त्वशुद्धिरेव तथा च नारदः । यस्त्वं तं रावापतति दग्धश्च तद्विभाव्यते । पुनस्तं हारयेदग्रिं स्थितिरेषा दृढीकृतेति
 । हस्तयोरन्यत्र दग्धविभावेनैपि पुनर्धारणं कार्यमित्याह । कात्यायनः । प्रसृतलव्यभियुक्तञ्च तस्यानादन्यत्र दह्यते । नतं दग्धं
 विदुर्देवास्तस्य भूयोपि दापयेदिति । भूयोपि पुनरपीत्यर्थः । इत्यग्निविधिः ॥ ७ ॥ अथ जलविधिस्तत्रापि तामहः । तोयस्यातः
 प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनं । मण्डलं धूपदीपाभ्यां कारयेच्च विचक्षणः ॥ शशन्संपूजयेद्भक्त्या वैश्वधनुस्तथा । मङ्गलैः पुष्प-
 धूपैश्च ततः कर्म समाचरेत् इति । धूपदीपाभ्यां शशन्संपूजयेदित्यन्वयः । जलसमीपे संस्कृतायां भुवि मण्डलं कृत्वा तत्र शरादिकं
 संपूज्य प्रयोगारम्भः कार्य इत्यर्थः । धनुषः प्रमाणमाह नारदः । क्रूरश्वनुः सप्तशतमध्यमं षड्शतं स्मृतं । मन्दम्यञ्च शतं ज्ञे-
 यमेव ज्ञेयो धनुर्विधिरिति ॥ सप्तशतं सप्ताधिकशतं गुलं । एवं षड्शतं पञ्चशतञ्च । लक्ष्यस्थानञ्चास एवाह । मध्यमेन तु चापे

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ८३ ॥

नप्रक्षिपेच्चशरत्रयं । हस्तानानुशतेसार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिकेतु दोषः स्यादक्षिपतः सायकांस्तथेति । शरश्चानाय
सायवैणवाञ्चकर्तव्या इत्याह कात्यायनः । शरंश्चानायसायांस्तु प्रकुर्वीतविशुद्धये । वेणुकाण्डमयाञ्चैवक्षेपानुसुदृढं क्षिपे
दिति ॥ क्षेप्राचक्षत्रियस्तद्धृतिर्ब्राह्मणोवाकार्य इत्याह । पितामहः । क्षेप्राचक्षत्रियः कार्यस्तद्धृतिर्ब्राह्मणोयवा । अकूरहृद
यः शान्तः सोपवासस्तथाशुचिरिति । शोधकण्यप्रमाणोच्छित्तनोरशमण्डलंसमीपे कार्यमित्याह नारदः । गत्वा तु तज्जलस्ना
नन्तटेनोरणमुच्छितं ॥ कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समेषु चाविति ॥ उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः । स्थिरे तोये नि
मज्जेतु न याहिणि न चाल्पके । नृणश्चैवावरहिते जलौकामत्यवर्जिते ॥ देवखानेषु यत्रोयन्तस्मिन् कुर्याद्विशोधनं ॥ आह
र्षवर्जयेन्नित्यं शीघ्रगास्तु नदीषु च ॥ आविशेदमले नित्यमूर्ध्वं पङ्कविबर्जिते । याहिणियाहास्यजलजन्तुयुक्ते । आहार्येन द्या
दित आहृत्य महतिकटाहादौ आहृत्य स्थापितं । नारदः ॥ नदीषु नानिवेगास्तु तडागेषु सरः सुच । हृदेषु स्थिरतोयेषु कुर्या
त्पुंसानिमज्जनमिति ॥ नातिवेगास्तु अतिगास्तु अवास्थित्ययोग्यास्तु । विष्णुः पङ्कशैवालदुष्टयाहमत्यजलौकादिबिबर्जिताम्भ
सि इति । तत्र उदके प्राङ्निवाको बहूणं पूजयेदित्याह । सर्व । गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । बहूणां प्रकु
र्वीत पूजामादौ समाहित इति ॥ ततो दृढकायः कश्चित्पुरुषो नाभिमात्रजले स्थापनीय इत्यपि सर्वबाह । ब्राह्मणः क्षत्रियो वै
श्योऽरगद्वेषविबर्जितः । नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पूज्यः स्थानुवद्बली । तस्योत्पतिसंगृह्णानिमज्जेदभिशापवानिति । पितामहो
पि । स्थापयेत्प्रथमन्तोये स्तम्भवत्पुरुषं नृपः । आगतम्प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणमिति ॥ स्तम्भवत्पुरुषं स्तम्भसमन्वितं पूर
यं कारिणं दिव्यकारिणं शोधयित्वा मित्यावत् । अनेन पुरुषेण यज्ञियवृक्षजाताभर्मस्थूणा मवष्टभ्यस्थातव्यं तथा च स्मृतिः । उद
के प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य चेति । ततः प्राङ्निवाको धर्मवाहनादि होमान्तं कृत्वा शोधयित्वा पत्राण्येव विधाय जला
भिमन्त्रणं कुर्यात् । तथा च पितामहः । ततस्त्रावाहयेद्देवान् सविचक्ष्णानुमन्त्रयेदिति । देवतावाहनम्पूर्वाक्तस्य सकलदिव्यसा

धारणस्य प्रतिज्ञापत्रवन्धनान्तस्य कर्मजातस्योपलक्षणं । सन्नित्यहर्णसन्निकदेवताभूतस्य वरुणस्याप्युपलक्षणम् । जलाभिम
 च्छणमन्त्रं विष्णुगृह । त्वमभ्यः सर्वभूतानामन्तश्चरसिसाक्षिवत् । त्वमेवाम्भोविजानीयेन विदुर्यानिमानवाः ॥ यवहारभिशस्तो
 थं मानुषस्त्वयिमज्जति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि इति । पितामहोऽपि । तोयत्वम्प्राणिनाम्प्राणहृष्टेरद्वानुनि
 र्मितम् । शुद्धे स्त्वं कारणम्योक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे इति । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्प
 तुल्यार्थत्वात् । वरुणाभिमच्छणमन्त्रः शङ्खनिखिताभ्यां दर्शितः । सदसच्चत्वमेव वरुण उभयोः प्रतिष्ठितस्त्वयिसत्यं विदन्देव
 रणत्वमेव तद्गृहिवरेण्यतदादिशस्त्विति । नारदोऽपि । सत्यान्वतविभागस्य तोयाग्निस्य पृथक्तमौ । अद्भ्याश्चाग्निरभूद्भ्यास्तस्मात्तस्मा
 न्नोयेविशेषतः । क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्द्विषितानाम्निशोधनं । तस्मात्सत्येन भगवन् जज्ञे श्चातुमर्हसि इति । अनयोरपि विकल्पः ।
 ततः प्राद्विवाकेऽभिमन्त्रिते जज्ञे शोध्यम्यवेशयेदित्याह कालिकापुराणे व्यासः । ब्राह्मणेन मन्त्रं गन्तुं च ब्रह्मा देवाभिशापतः ॥ शु
 द्धश्चेदतिकारुण्यादभिमन्त्र्य जज्ञे क्षिपेदिति । ब्राह्मणेन मिथादिनाऽतिकारुण्यादित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य जज्ञे पुरुषं प्रवेश
 येदित्यर्थः । अथ शुभमन्त्रः पूर्वोक्तेन जलाभिमन्त्रणवैकल्पिकः ॥ शोध्योऽपि कृतामिमन्त्रो जज्ञे मन्त्रविशेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः
 । सत्येन मामभिरक्षन् वरुणोऽभिशायकम् । नाभिदघ्नोऽदकस्त्वस्य गृहीत्वोत्तजज्ञे विशेत् इति ॥ हे वरुण मां सर्वेभ्योनाभिरक्षे
 ध्यनेन मन्त्रेण कमुदकं अभिशाय्य अभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोऽदकस्त्वस्य नामिप्रमाशोऽदकस्थितस्य पुरुषस्योत्तगृहीत्वा शोध्यो जज्ञे
 विशेत् । जज्ञे निमज्जेदित्यर्थः । ततः पूर्वोक्तेन मन्त्रेण स्थानेश्वरयज्ञं प्रक्षिपेदित्याह । बृहस्पतिः ॥ अश्वत्थुप्रवेश्य पुरुषं प्रेषयेत्साय
 कं त्रयमिति कालविशेषे देशविशेषे च शरप्रक्षेपनिषेधमाह सत्यम् ॥ इष्टमन्त्रिः क्षिपेद्ब्रह्मन्प्राणतेवातिवैभृशं । विचमेभू प्रदे
 शे च वृक्षस्थाणुसमाकुले । तृणगुल्मस्य तावत्सोपकूपाघाणसंयुत इति । तदनन्तरं कूर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ समकालमिषु म्मु
 क्तमानीयान्यो जवीनरः ॥ गते तस्मिन्निमग्न्यश्वे च्छुद्धिमाप्नुयात् । इति त्रयमर्थः । निषुशरेषु मुक्तेषु एको वेगवान्

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ८४ ॥

मध्यमशरपातस्थानङ्गत्वात्मादायतत्रैवतिष्ठतिअन्यस्तुपुरुषोवेगवान्शरमोक्षस्थानेतोरणमूलेतिष्ठति । एवंस्थिताया
नृतीयस्थांकरतालिकायांशोध्यःनाभिप्रमाणोदकस्थितस्यपुरुषस्योरुगृहीत्वानिमज्जति । तत्समकालमेवतोरणमूलस्थितोपि
द्रुततरंमध्यमशरपातस्थानङ्गच्छतिशरग्राहीचतस्मिन्प्राप्तेद्रुततरंनोरणमूलमप्याप्यान्तर्जलगतंशोध्यंयदिनपश्यति
तदाश्रुद्धोभवतीतितथाचकाव्यायनः । क्षिप्तेषुमज्जनङ्कार्यङ्गमनंसमकालिकमिति । एतदेवस्पष्टीकृतमित्यामहेन । श
रानुश्चापिकर्तुंश्चसमङ्गमनमज्जनम् ॥ गच्छेतोरणमूलान्तुल्यस्थानञ्जवीनरः ॥ तस्मिन्गतेद्वितीयेतुवेगमादायसा
यकम् ॥ गच्छेतोरणमूलान्तुयतःसपुरुषोगतः । आगतस्तुशरग्राहीनपश्यतियदाजलम् । अन्तर्जलगतंसम्यक्तंदाश्रु
द्धिंविनिर्दिशेत्इति ॥ नारदोपि ॥ शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवाजवसमन्वितः । गच्छेत्परमयाशक्त्यायत्रासौमध्यमःशरः
। मध्यमंशरमादायपुरुषोन्यस्तथाविधः ॥ प्रत्यागच्छेतुवेगेनयतःसपुरुषोगतः । अयेपितामहवदेवक्वचित्पितामहवा
क्यमपिशरप्रक्षेपणादिनारदवदेववदन्ति । त्रिषुमुक्तेषुमध्यमःशरेशाह्यः । तथाचस्मृतिः । तेषाञ्चप्रेषितानाञ्चशरणांशा
स्त्वचोदनात् । मध्यमस्तुशरेशाह्यःपुरुषेणवलीयसेति । तत्रापिपतनस्थानादानेतद्योनसर्पणस्थानात् । तथाचपितामहः
॥ शरस्यपतनंशाह्यंसर्पणान्तुधिवर्जयेत् । सर्पन्सर्पन्शरेशायाद्गूढूरतरंयतइति । स्थानान्तरगमनेचाश्रुद्धिःतथाचनार
दपितामहौ । अन्यथानविश्रुद्धःस्यादेकाङ्गस्यादर्शनात् । स्थानाद्वाग्न्यत्रगमनायस्मिन्पूर्वनिवेशितइति । एकाङ्गस्यापिद
र्शनादितिकर्णाद्युभिप्रायेण । तथाचकाव्यायनः । शिशोमात्रन्तुदृश्येतनकस्त्रीनापिनासिका । अस्तुप्रवेशनेयस्यश्रुद्धन्तमपि
निर्दिशेत्इति ॥ इत्युदकविधिः ॥०॥ अथविषविधिः ॥ तत्रनारदः । अतःपरम्पुवश्चामिविषस्यविधिमुत्तमम् । यस्मिन्का
लेयथादेयंयादृशम्परिकीर्तितम् । यावन्मात्रंसमुद्दिष्टधर्मतत्त्वानुवेदिभिः । तोलयित्वेप्सितङ्कालेदेयमेतद्धिमागमे ॥ ना
परह्वेनमध्याह्नेसंध्यायाञ्चविवर्जयेत् । शार्ङ्गहैमवतंशस्त्रंगध्वर्णरसान्वितम् । अकृत्रिमसंमूढममन्त्रोपहतञ्चयत् ।

वर्षेचतुर्यवामात्रायीश्रोपञ्चयवास्मृता ॥ हेमन्तेसासप्तयवाशरद्व्यल्पाततोपिहीति । हिमागमेहेमन्तशिशिरयोःशार्ङ्गशृङ्गोद्भवं । हेमवतंहिमालयोद्भवम् । हेमन्तइतिहेमन्तशिशिरयोर्ग्रहणम् । हेमन्तशिशिरयोःसमासेनेतिश्रुतेः । वसन्तस्यसर्वसाधारणत्वात् । तत्रापिसप्तयवाशरदिततोप्यल्पावद्व्यवेत्यर्थः ॥ वत्सनाभोपिग्राह्याहपितामहः ॥ यवाःसप्तप्रदानव्याःश्रुतिहेतोर्नसंशयः । शृङ्गिणोवत्सनाभस्यहिमजस्यविषयचेति ॥ यवाःसप्तेतिशीतलकालविषयंरत्रौतुपश्चिमेभागेविषन्देयंसुशीतलमितिपूर्वादाहृतवचनात् । वर्ज्यविषमाहपितामहः ॥ चारितानिचजोर्णानिकृत्रिमाशितयैवच ॥ भूमिजानिचसर्वाणिविषाणिपरिवर्जयेत्इति । नारदोपि । भृष्टञ्चचारितञ्चैवधूपितंमिश्रितन्तथा । कालकूटमलावुञ्चविषयंनोनवर्जयेत्इति । वत्सनाभस्वरूपमाहकाव्ययनः ॥ वत्सनाभनिभम्पीतवर्णज्ञानेननिश्चितम् । श्रुतिशृङ्गाकृतिभङ्गेविद्यात्तद्वत्सनाभकम् ॥ मकक्षीरसमायुक्तंस्वच्छंकुर्वीततक्षणात् । बाह्यमेवंसमाख्यातंलक्षणभर्मसाधकैरिति ॥ शार्ङ्गस्वरूपमाहसप्तयव । अजाशृङ्गनिभंश्यामंसुपीतंशृङ्गसम्भवम् ॥ भृङ्गेचशृङ्गवेगभंख्यातन्तच्छार्ङ्गविषयम् ॥ रक्तस्थमसितंकुर्यात्कठिनञ्चैवतक्षणात् । अनेनविधिनाज्ञेयंविषन्दिव्यविशारदैरिति । शृङ्गवेगभंशार्द्रकतुल्यम् । भङ्गेशार्द्रकतुल्यंसुपीतमिष्यन्वयः । शार्ङ्गिणंशृङ्गिणंसम्बन्धि । इषान्यनपत्यइतिप्रकृतिवद्भावाच्चटिलोपः । यद्रक्तस्थन्तल्लक्षणाद्रक्तमसितंकुर्यादितिसम्बन्धः । विषञ्चघृतप्लुतन्देयमित्याहनारदः । विषस्यपलघङ्गागाङ्गागोविंशतिमस्तुयः । तमष्टभागहीनन्तुशोध्येदद्यात्घृतप्लुतमिति ॥ पलञ्चात्रचतुःसुवर्णिकन्तस्यषष्ठोभागोदशमाषादशयवाश्चभवन्ति । त्रियवन्लेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलकोमाषइत्येकोमाषः । पञ्चदशयवाभवन्ति । पञ्चदशानामाषाणांयवाःसार्द्धशतम्भवन्ति । पूर्वचदशयवाइतिषष्ठाधिकशतंयवाःपलस्यषष्ठोभागस्तस्माद्विंशतितमोभागोष्टौयवाःतस्याष्टमभागहीनःएकयवहीनःतंविंशतितमम्भागंसप्तयवंधृतप्लुतन्दद्यादित्यर्थः । घृतञ्चविषात्रिंशद्गुणंयाह्यमित्यप्याहनारदः । पूर्वाह्नेशीतलेदेशेविषन्देयन्तुदेहिनाम् । घृतेनयो

॥वी०म०॥

॥ व्य० ॥

॥ ८५ ॥

जितं शृङ्गां पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥ कात्यायनेऽपि । पूर्वोक्ते शीतलेदेषे विषन्देयन्तु देहिनाम् ॥ विषेण योजितं शृङ्गा
म्पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितमिति । एतच्च विषं सोपवासेन प्राङ्मुखाकेन पूर्वोक्तद्विद्व्यदेशे काले देवद्विजसन्निधौ शिवपूजां कृत्वा तम्
रतो विषं स्थापयित्वा धर्मावाहनादि शोधयित्वा शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय उदङ्मुखेन प्राङ्मुखेन
वादेयमित्याह नारदः । दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥ द्विजानां च
निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहित इति । अभिमन्त्रणमन्त्रमाह विष्णुः । विषत्वादि
यमत्वाच्च कूरत्वात् सर्वदेहिनाम् । त्वमेव विषजानीयेन विदुर्यानिमानवाः । व्यवहारमिश्रस्तोयं मानुषः शुद्धिं मिच्छति ॥ तदेनं
संशयादस्माद्धर्मतत्त्वानुमर्हसीति । नारदोऽपि । विषत्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । शोधयेन्नरम्यापात्सत्येनास्यामृ
तम्भवेति । अनयोरेकार्थाद्विकल्पः । शोधयत्याभिमन्त्रणमन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः । विषत्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रा
यस्मात्स्मादभीशापात्सत्येन भवमेऽमृतम् । इति पितामहोऽपि । दीयमाने करे कृत्वा विषन्तु परिशापयेत् । विषत्वं ब्रह्मणा स्फुट
मपरीक्षार्थं दुर्गन्धनाम् । पापेषु दर्शयान्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥ अनयोरपि विकल्पः । अभिमन्त्रणानन्तरं कर्तव्यमाह या
ज्ञवल्क्यः । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजमिति ॥ शुद्धिप्रकारमाह बृहस्पतिः । विधिदत्तं विषं येन जीर्णमन्त्रौषधैर्विना
संशुद्धः स्यादन्यथा तु दग्धो दाप्यश्च तद्धनमिति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ यस्य वेगैर्विना जीवेच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् इति ॥ वेगो ना
मधातोः धात्वन्तरप्राप्तिः । धातोर्द्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृत इति वचनात् । धातवश्चत्वगादयः सप्तत्वगसृङ्गां समेदोऽस्थि
मज्जाशुक्राणि धातव इति वचनात् । विषवेगाश्च सप्ततेषां लक्षणानि विषतन्त्रे दर्शितानि । वेगो रोमाश्च मादो रचयति विषजः स्वे
दवत्कोपशोचैतस्योर्द्धस्त्वयैवैवपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमो सैनयति विषशतां कण्ठभंगश्च हिकं । यष्टो नि
श्वासमोहैवितरति चमृतिं सप्तमो भक्षकस्येति । शोधयश्च कुहकादिभ्योरक्षणीयः । अतएव पितामहः । त्रिगन्धपञ्चगव्यापू

रुचैःस्वैरधिष्ठितं । कुहकादिभयाद्राजाधारयेत्कुहकारिणं ॥ ओषधीमन्त्रयोगांश्चमणिनयविषापहान् । कर्तुःशरीरसंस्थां
 च गूढोत्पन्नान्परीक्षयेदिति । दिनान्तपर्यन्तंविषवेगरहितेऽशुद्धिरवधारणीयेत्याहविष्णुः । विषवेगक्रमातीतंसुखेनयदि
 जीर्यते । विष्णुमिति तं ज्ञात्वादिबसान्तेविसर्जयेत् ॥ पितामहोपि । भक्षितेयदिसःसुस्थोमूर्च्छाकर्दिविवर्जितः ॥ निर्विका
 सेदिनस्यान्तेऽशुद्धं तमपि निर्दिशेत् इति । नारदोपि ॥ छाया निवेशितोरध्योदिनशेषमभोजनं । विषवेगक्रमातीतःशुद्धोसौ
 मनुरब्रवीत् इति । मिताक्षराघांतुपञ्चतालशतकालंनिर्विकारंयेदाभवेत् । तदाभवतिसःशुद्धस्तनःकुर्याच्चिकित्सितमितिनार
 दवाक्यं पठित्वा विषेपीतेयावत्करतालि काशतपञ्चकंक्रियतेतावत्कालंनिर्विकारंश्चेच्छुद्धःअनन्तरन्तुचिकित्सनीयः । यानितु
 दिनान्तावधिबोधकानिपितामहादिवचनानितान्यल्पमात्रविषयाणीत्युक्तम् । इतिविषविधिः ॥७॥ अथकोशविधिः । तत्रनार
 दः । अतःपरंप्रवक्ष्यामिकोशस्यविधिमुत्तमम् । शास्त्रविद्भिर्निरूप्यप्रोक्तं सर्वकालविशेधिनम् ॥ पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रप
 ठस्यच ॥ सप्रूकस्याव्यसनिनःकोशपानं निधीयते । इच्छतःशुद्धानस्य देवब्राह्मणसंनिधाविति । सप्रूकस्य अस्येनदिव्यक
 रणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्यकोशपानम् । उग्रदेवतास्नानोदकपानं देवतास्नानोदकप्रसूतित्रयं ग्राह्यामिष्याहविष्णुः ॥ उग्रान्दे
 वान्समभ्यर्च्य तत्तानोदकात्प्रसूतित्रयम्वेदिदम्प्रायानकृतमितियाहरन् देवताभिमुख इति । याज्ञवल्क्योपि । देवानुग्रान्सम
 भ्यर्च्य तत्तानोदकमाहरेत् । संश्रावपाययेत्तस्माज्जलानुप्रसूतित्रयमिति । उग्रान्देवान्दुर्गादिद्यादीन् । तेषामन्यतमं देवम्प्रा
 द्विवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य स्नापयित्वा तत्तानोदकं दिव्यदेशज्ञयेदित्यर्थः । नोत्वा च तत्र निधाय धर्मावाहनादि
 शोध्यश्चिरसिपत्राशेषांतं सर्वदिव्यसाधारणविधिं निधाय देवतायतनसमीपे मण्डलं च विधाय तत्र शोध्यं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा त
 मस्येनैतद्विव्यकरणेऽनिष्टं संश्रावजलविधावुक्तेन तोयत्वं प्राणिनाम्प्राणइत्यादिनामन्त्रेणाभिमन्त्र्य पूर्वनिहितोदकात्प्रसूति
 त्रयमप्राययेत् । शोध्यश्च जलविधावेवोक्तेन सन्धानं तद्विभागस्येव्यादिनामन्त्रेणाभिमन्त्र्यपिबेत् । तथाचनारदः । तमाहूयाभि

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ८६ ॥

शस्तुमण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसूतित्रयमिति । पितामहोऽपि । प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत्प्रसूतित्रयम् । पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रं चिरं शुचि मिति ॥ कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्वोक्तेन सकल दिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदेऽपि । अर्चयित्वा तु तं देवमप्यक्षाल्य सलिलेन तु । एनश्च आबयित्वा तु पाययेत्प्रसूतित्रयमिति । एनः पायम् । तच्च तत्प्रलापाभिधानमुखेन तेनैव दर्शितः । स्वेच्छया यः पिवेत्कोशन्नक्वचिद्दूषितो नरः । न संवदेन्नरे लोभाक्षत्रो भवति दुर्मतिः । जानानः कामकारेण कोशमपीत्वा वि संवदेत् । दरिद्रोऽप्याधितो मूर्खः स पुनर्जन्मनि जायत इति । सशिरस्कोभियो गेऽभियोक्तुः श्राव्यमनिष्टमप्याह स एव । बलात्कोशं हियोदत्वा हितमिच्छेत् चात्मनः । स विनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यतीति । एवं यस्य कस्यचिदुद्यदेव स्नानोदकमाहृत्य कोशानुष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः । भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलमिति । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चैरग्नये च शस्त्रे पशवे जीविनः । भास्करस्य तु यज्ञो यं ब्राह्मणं तन्न पाययेदिति । उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पे पशधे पाययेत् । तथा च कान्धायनः । स्वल्पे पशधे देवानाम्पाययित्वा युधोदकं । पाट्यो विकारे चाश्रुद्धो नियम्यश्रुचिरन्यथेति । पाट्यः पाययितव्यः । नियम्योदगङ्गाः । आयुधयहणंताम्रादि निर्मितादित्यमण्डलस्याष्टुपलक्षणम् । अतएव बृहस्पतिः । यद्भक्तः सोभियुक्तः स्यात्तदेवायुधमण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलानुप्रसूतित्रयमिति । अत्र विशेषमाह पितामहः ॥ दुर्गायाः पाययेच्छुलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि निति । कृतकोशपानस्य किं तत्कालमेव श्रुद्धिर्नैत्याह कान्धायनः । अथ दैवविस्वादास्त्रिसप्ताहन्तु दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं न्दण्डमेव चेति । दैवविस्वादः दैविकव्याधुद्भवः । दैविकं व्याध्यादयोऽपि स एव दर्शयति । ज्वराति सारविस्फोटाः शूलस्थिपरिपीडनम् ॥ नेत्ररुग्भालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । शिरोरुभुजभङ्गश्च दैविका व्याधयोऽन्टणामिति श्रुद्धिकालावधिं विष्णुरयाह । यस्य पश्येद्द्विसप्ताहान्त्रिसप्ताहादपि वा । रोगो मिर्हति मरणं राजदण्डमपि वा ॥ तमश्रु

क्वं विजानीयात्तथाशुद्धं विवर्ययेत् । दिव्येषु पुण्यं सत्कुर्याद्भार्मिको नृप इति । पितामहोऽपि । त्रिसत्रात्सप्तत्रिंशद्द्विसप्त
 त्राह्यदथापि वा । वैकृतं तस्य दृश्ये तपापकृतं तु मानवः ॥ तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगेऽग्निर्हान्तिमरणं सैव तस्य वि
 भाधनेति ॥ तद्भोगादि वैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत्तदैव सप । पक्षदिति न किन्तु तदीय सर्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदिक
 स्य चिद्भवेत्तदापीत्यर्थः । अतएव बृहस्पतिः । सप्ताहाद्द्विसप्ताहाद्युत्थार्त्तिर्न प्रजायते । पुत्रदारधनानाञ्च सशुद्धः स्थान्न
 संशय इति । याज्ञवल्क्योऽपि । अर्वाक्चतुर्दशदक्षेयस्य नोऽसज्जदैविकम् । यस्मिन् ज्ञायते घोरं सशुद्धः स्थान्न संशय इति । एतेषा
 ऽत्रिंशत्तदानीम्पक्षाणां अभियोगात्पक्षमहत्त्वाभ्यां व्यवस्थाज्ञातया अवधेरुद्धं तु रोगाद्युद्भवेऽपि न परजयः । तथा च नारदः ।
 कर्द्धं यस्य द्विसप्ताहाद्द्वैकृतं नुमद्भवेत् । नाभिषोऽयस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति । अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालम
 त्रोपलक्षणम् । कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिशत्रुस्यावधिकालत्वात्प्रयत्ने चतुर्दशसत्रादूर्द्धमपि वैकृतोऽप्य
 नौ परजयः एवं त्रिंशत्सप्तशत्रुप्रागपि वैकृतोऽप्यतौ न परजय इति सिद्धम् । इति कोशविधिः ॥ ७ ॥ अथ तण्डुलविधिः । तत्र पि
 तामहः । तण्डुलानाम्प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणे चोदितं । चौर्ये तु तण्डुलादेयानान्यत्रेति विनिश्चय इति । चौर्यग्रहणमर्थविवादप्र
 दर्शनार्थं । तदूर्द्धं तस्य तण्डुला इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात् । पूर्वेषु र्थकर्तव्यं तत्स एवाह । तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान्
 शालेनान्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन सम्मिश्रान् गृहीतवैव वासयेत् । आवाहनादि
 पूर्वतु कृत्वा चो विधानत इति ॥ शुचिः प्राङ्निवाकः सूर्यस्थाने धर्मावाहनादि होमान्तं सर्वदिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्त
 नोदकेन शुक्लान्शालितण्डुलानां स्लायश्च वेव कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः । स्नानोदकन्देवताया इत्याह । का
 त्यायनः ॥ देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलमक्षणे इति । प्रातःकर्तव्यमपि स एवाह । प्रभाते कारिखेदेऽस्मादिद्याभिमुखा यन्वि
 ति । कारिणेशोऽध्याय । देवाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः । भक्षणे च सोपवासेन सूर्यालयमध्य एव कर्तव्यमित्याह बृहस्पतिः । सोप

Digitized by Google

पवित्रममृतं घृतं च यज्ञकर्मसु । दहपावकपापं च हिमशीतोष्णौ भवेति । ततः प्राङ्निवाकः शोध्यो नत्वमग्रे सर्वभूतानामित्यादिम
 न्नेशाभिमन्त्रणं कारयित्वा मुद्रिकां ग्राहयेदित्याह स एव । उपोषितन्ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तानुघृतम
 ध्यगतन्तथा ॥ प्रदेशिनीं च तस्याथ परिक्षेयुः परीक्षका इति । अत्र तर्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्यं तस्याः परीक्षाभिधानात्पक्षद्वये
 पिशुञ्जवधारणोपायं बृहस्पतिराह । कण्ठं यो नुधुनयात् विस्फोटो बृणज्जायते । शुद्धो भवति धर्मैः पितामहवचो यथेति । का
 लिकापुराणेऽपि । नधुनेयुः कण्ठं तु यस्य रक्तं न जायते । विस्फोटाद्वैश्यादेवैः स शुद्धो यस्य चोपितमिति । रक्तं रक्तवर्णं । यस्य
 कण्ठं विस्फोटाद्वैशुद्धो तमिदमन्वयः ॥ पितामहोऽपि । यस्य विस्फोटकानस्युः शुद्धो सा वन्यथाशुचिरिति । इति तन्मन्त्रविधिः ॥
 ७॥ अथायसविधिः अयसं द्वादशपलङ्घटितम् फालमुच्यते । अष्टांगुलं भवेद्दीर्घं चतुरंगुलं विस्तृतमिति । एवं विधं फालमग्रति
 स्थितेऽग्नौ प्रक्षिप्य प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोध्य शिरःपत्राण्येषान्तं साधारणं कर्म कृत्वा त्वमग्रे इत्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणाभिम
 न्त्र्य शोध्यो नत्वमग्रे सर्वभूतानामित्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा लेहयेत् । तथा च स एव । अग्रिं तर्ज्जतश्चैरङ्गिह्वया
 लेहयेत्सकत् । नदग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु सहीयत इति । इति फालविधिः ॥ ७॥ अथ धर्मजविधिः । तत्र पितामहः । अधुना
 हम्प्रवक्ष्यामि धर्मो धर्मपरीक्षणं । हं हृणां याचमानानाम्प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति ॥ साहसाभियोगेषु याचमानानामित्यर्थः
 भियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति पातकाभियोगेषु एतद्विषयं भवतीति सूचितम् । धर्मो धर्मप्रकारमाह स एव । राजतङ्कार
 येद्धर्ममधर्मौ सीसकायसम् । लिखेद्दूर्जं पटे वापि धर्मो धर्मौ सितो सितौ ॥ अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्प
 सु धर्मः स्यादधर्मो सितपुष्पधृक् । एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ काट्यौ समन्ततः ।
 मृद्गाण्डके उपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत्
 । धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदि पापविमुक्तो हन्धर्मस्त्वायानुमेकरे । इति मन्त्रं शोध्य ब्रूयात् । अहमिति मन्त्र

॥ वी० मि० ॥

॥ अ० ॥

॥ ८८ ॥

लिङ्गात् । वृहस्पतिरपि । पत्रद्वयेलेखनीयौ धर्मा धर्मैः सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥ आमं त्र्यपू
जयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितैस्ततः ॥ समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततः कु
म्भात्पिण्डमेकम्पृष्ठं गृहीतानुयाचितः । धर्मैर्गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैरिति । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्मा प्रगामयद्यो वय
मित्यादि सूक्तपठितं ऋतुमन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठा मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ते च शारदा तिलके उक्ताः ॥ पाशांकुशपटशक्ति
र्वा श्रीविन्दुविभूषितः । पाद्याः सप्त सकारान्ताः व्योमसर्गे दुसंयुतम् ॥ तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततो मुख्यपदम्भवेत् । प्राणा इति व
देत्यस्यादिह प्राणास्ततः परम् । अमुख्य जीवद्वह तु स्थितो मुख्यपदम्भवेत् । सर्वेन्द्रियाण्यमुख्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः । ओ
त्रघ्राणपदे प्राणाद्वा हागव्यसुखंचिरम् । तिसृन्वयिवधूरन्ते प्राणमन्त्रो यमीरितः । प्रथममुख्यपदाम्पूर्वपाशाद्यानि प्रयोजयेत्
। प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनोविभिरिति ॥ इति धर्मजाविधिः ॥ ८८ ॥ अथ शपथविधिः । तत्र मनुः । मर्त्तार्षेभिश्च देवैश्च
कार्यार्थे शपथाः कृताः । वसिष्ठश्चापि शपथं शपथैर्जवनेन पृच्छति ॥ नारदोपि । शपथा अपि देवानामृषीणां च महामना । व
सिष्ठः शपथं लेभे यातुधाने तु शपथः ॥ महर्षयस्त्वयेन्द्रश्च पुष्करार्थे निबोधिताः । शेषः शपथमव्ययाः परस्परविश्रुद्धये इति ॥
शपथे विशेषमाह । मनुः । कथं न शपथे द्विप्रक्षत्रियैर्वा हनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यांश्च सर्वैस्तु पातकैरिति । आख्यात
मेतत्पूर्वमेव । वृहस्पतिरपि । सव्यवाहनश्चाग्निर्गोबीजकनकानि च । देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥ एते च श
पथाः प्रोक्ताः मुनिभिः स्वल्पकारण इति । पुत्रदाशदीनां शिरःस्पर्शः कार्यः । तथा च मनुः । पुत्रदारस्य चाप्येनं शिरां शिस्पर्श
येत्पृथक् इति । स्पर्शनञ्च दक्षिण करेण कुर्यात् । तथा च कात्यायनः ॥ यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरंगननूचते । दक्षिणस्तत्र वि
ज्ञेयः कर्मणां पारगः कर इति । शपथे कृते कियता कालेन शुद्धि रवधारणीयेत्याकांक्षायां शुद्धिप्रकारमाह स एव । आचतुर्दश
कादहोयस्य नो राजदैविकम् । व्यसनञ्जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिरिति । व्यसनमापत् घोरं अतिपीडाकरम् । अथ

स्यशरीरधर्मत्वात् । तच्च प्रागुक्तं रोगादि अत्राहोदिवसस्योयञ्चतुर्दशभागस्तस्मादवाग्यसनं न जायते सशपथेषु चिरित्यर्थः ।
 कर्तव्यस्य शपथस्य स्वल्पविषयत्वेन बहुवधेरनुचितत्वात् । यमिहो न दहत्यग्निं पो नोन्मज्जयन्ति च । न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं
 सज्जेयः शपथेषु चिरिति ॥ मनुनाशीघ्रमेव शपथे रभिधानाच्च मिथ्या शपथकरणे दोषमाह यमः । कृत्वामृषा तु शपथं कोटस्य वधसं
 युतम् । अन्तेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ॥ तस्मान्न शपथं कुर्यान्न रोगे मिथ्या वधेऽस्ति न मिति । कोटस्येति यज्जंतु वधेऽल्पदो
 यस्तस्योपलक्षणम् ॥ तेनात्यन्तानुपयुक्तकोटादीनामपि वधसंयुक्तः शपथोऽनर्थहेतुः तद्वधपापेन मृषा शपथकर्ता युज्यत
 इत्यर्थः । यत्तु स्मृतितत्वे प्राणिमात्रोपलक्षणमित्युक्तम् । तदयुक्तं ब्राह्मणादीनामप्राणित्वेन संग्रहान्मिथ्या शपथकरणे तद्व
 धदोषजनितप्रसङ्गात् । मनुरपि । न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे न रोवुधः । वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यतीति
 । अत्र शपथानामपि दिव्यत्वादुपवासादिसाधारणदिव्यविधिरत्रातिदेश्यः । यत्तु स्मृतितत्त्वव्यवहारचिन्तामणिकारभ्या
 शपथानां दिव्यभेदेनोपन्यासाद्धटादिमध्ये परिगणनाभावाच्च न दिव्येति कर्तव्यतया अतिदेश इत्युक्तम् । तदप्यसत् । पू
 र्वतारदादिवचनैः शपथानामपि दिव्यत्वस्योक्तत्वात् । धटादिपरिगणनवाक्यस्योपलक्षणत्वेन व्याख्यातत्वाच्च । किञ्च तदुक्त
 दिव्यलक्षणस्यापि सत्त्वाच्च तयापि तेषां दिव्यत्वमङ्गो कर्तव्यम् ॥ अन्यथा तल्लक्षणमव्याप्नोत्यात् तस्मात् शपथानामपि दिव्य
 त्वादस्येव दिव्यधर्मातिदेश इत्यलम् ॥ इति शपथविधिः समाप्ता ॥ इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीधिमञ्जरी
 नीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापहृदतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतु
 रूदधिवलयवसुंधराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसू
 नुसकलविद्यापाशवारपारीणधुरीणजगद्धारिणमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवानुश्रीमन्मित्रमिश्रकृतेवीरमित्रेदया
 मिधनिवन्धेव्यवहारप्रकाशेप्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयमुपकरणम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

॥ वी० मि० ॥ एवं लौकिकालौकिकेषु प्रमाणेषु निरूपितेषु प्रमेयाणि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते । तृतीये प्रकरणे तेनैवाष्टौ देशे व्यवहार
॥ व्य० ॥ भेदप्रदर्शनप्रस्तावेच्छादानं ह्युपनिधिरित्यादि नारदवचनेन दर्शितः । मनुरपि । तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिवि
५८६ ॥ कयः । सम्भूय च समुत्थानन्दतस्यानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादानं संविदस्त्वव्यतिक्रमः । कयविक्रयानुशयो विवादः स्वामि
पालयोः ॥ स्त्रीमा विवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्त्रेयश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहश्च मेव च ॥ स्त्रीपुंश्चर्मौ विभागश्च द्यूतमाह
य एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विहेति । यद्यपि नारदवचने द्यूतम्प्रकीर्णकश्चैवेत्यष्टादशपदान्युक्तानि ।
तथापि प्रकीर्णकपदेनोपयुक्तशेषाभिधानाद्वाज्ञैव स्वाज्ञाति क्रमादौ परेण कृते प्रतिवादि त्वमास्थापयन्निर्णेतव्यं । यच्च कृतादिषु
पूर्वाक्तव्यवहारपदेषु नोक्तान्तत्सर्वम्प्रकीर्णकमिति नारदेनैव तल्लक्षणाकरणाद्वावहर्तृसम्बन्धनियमाभावान्ननुना प्रकीर्णक
स्य व्यवहारपदत्वानुक्तिरिति ध्येयम् । द्यूतं ह्ययमेतु च प्राणिपाशादिकृतत्वप्राणिमल्लमेवादि कृतत्वमात्रभेदादेकपद
त्वविवक्षया ऽष्टादशसंख्योपपादनीया । अन्यथो न विंशतिसंख्यत्वापत्तेः । यथा स पक्षी डवेन तयो रभेदविवक्षयैकमुक्त
न्तथा पारुष्यरूपेण वाग्दण्डपारुष्ययो रप्येकविवक्षा सम्भवति तथापि तत्र विवक्षितं स्वतन्त्रे च स्य पर्य्यनुपयोगानर्हत्वात् मनु
ना द्विवचनप्रयोगान्नारदादिनिबन्धनेषु पृथक्पृथक् देशाच्च ननु पारुष्यद्वयस्य वक्ष्यमाणसाहसविशेषत्वात्पदान्तरत्वोक्तिरयुक्ता स
व्यम् । बलावष्टम्भेन क्रियमाणस्य तस्य साहसत्वं क्लृप्ततस्य नु साहसलक्षणाभावात्पदान्तरत्वम् । तथा चानारदः । तस्यैव
भेदः स्त्रेयस्याद्विशेष्यसूत्रतूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्त्रेयमाधिक्येन तु । तस्येति पूर्वाक्तं साहसम्पसमृष्टं आधिरर्थाह
रणद्वारा क्रियमाणः परस्य मानसंज्ञेशः । पुंस्याधिर्मनसो व्यथेति कोशात् । स आक्रम्य बलावष्टम्भेन विधीयमानः साहस
मित्युच्यते । क्लृप्तेन तु विधीयमान आधिः । स्त्रेयमित्युच्यत इत्यर्थः । नन्वेनेन स्त्रेयस्य साहसाद्देष्टव्यगुह्यस्य पारुष्यद्वयस्य
स्तु तत्ततः सञ्ज्ञेतुं शक्य इत्यभिप्रायेनारदस्य तदुक्तसंग्रहकारेणापि । मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि । बाह

सानोति कथ्यन्ते यथास्थान्यन्यथापुनः । अन्यथापुनर्यद्युपसंभक्तानि तदायथास्थानि स्वस्वास्थानि स्तोयस्त्रीसंग्रहश्च वाक्य
 रूच्यदण्डपाठसंज्ञकानि भवन्तीत्यर्थः । अतएव मनुना स्तोयस्त्रीसंग्रहोऽपि व्यवहारपदत्वेन साहसामृथगुहिष्ठे । न
 रदेन तु तयोः प्रायेण लोकेच्छलेनैव क्रियमाणत्वात्पदान्तरत्वं स्फुटमित्यनुज्ञा साहसत्वं मस्फुटयति तदेवोक्तम् । वाक्यारूच्यदण्ड
 पारूच्ययोस्तु विपरीतम् । प्रायेण ते प्रसभमेव क्रियमाणे लोके दृश्येते । छलेन तु तयोः करणसाहसभेदापादकमस्फुटमिति
 नञ्जीकरणापत्तेरेव साहसामृथगुपदिष्टे । अतएव तेनाप्राणिप्राणिभूतत्वविशेषापुरस्कारेण समाह्वयोपि द्यूतत्वेनैवोद्दिष्ट
 इति ध्येयम् । यद्यप्युपनिधिनिक्षेपयोरपितत्प्रकरणवक्ष्यमाणरीत्यावान्तरभेदोऽस्ति तथापि तमविवक्षितत्वान्ननु नारदाभ्यां
 पर्यायत्वेनैव द्वयं विवक्षितं । एतयैव दिशा स्मृत्यन्तरयोरप्यविरोध उन्नेयः । एवं व्यवहारपदानाम्प्रातिस्विकामिलक्षणा नितद
 वान्तरभेदाश्च तत्र तस्थाने व्यक्ती करिष्यामः । बृहस्पतिः । पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु । मूलं सर्वविवादानां ये
 विदुस्ते परीक्षका इति । यत्तु नारदेन एवामेव प्रभेदोक्तः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् । क्रियामेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत इत्यु
 क्तम् । यच्च कात्यायनेन अष्टादशक्रियाभेदास्त्रिंशान्यष्टसहस्रश इति । तत्र क्रियाभेदान्माध्यमेदादिर्नार्थः । तद्वयमप्यवान्तर
 रभेदभूयस्त्वाभिप्रायेण प्रकीर्णप्रकारप्राचुर्याभिप्रायेण चैव अष्टादशत्वाविधातः । अतएवाष्टोत्तरशतसंख्यत्वाष्टोत्तरसहस्रसं
 ख्यत्वयोरपि नारदकात्यायनोक्तयोः प्रकारभूयस्त्वमात्रपरत्वादविरोध इति व्यवहारपदानामुद्देशः ॥ ७ ॥ अथां सामान्य
 क्षणं तु स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यादियोगीश्वरवचनेन व्यवहारसामान्यलक्षणाप्रस्तावप्रदर्शितेन प्रकटितम् । व्यवहारस्वचतुष्पा
 द्यारहारस्य पदम्विषय इति योग्यतयापि तदेव पर्यवस्यति । यत्तु बृहस्पतिना । पदाङ्गसहितस्त्वेव व्यवहारः प्रकीर्तितः । वि
 वादकारणान्यस्य पदानि शृणुताऽधुनेति । विवादकारणत्वं लक्षणा मुत्तरमपि विषयस्यापि कारणत्वादविरुद्धमिति अथक्रमशः च
 शादानादीनि अष्टादशव्यवहारपदानि तिरूपयिष्यता प्रथमन्तावत्कृतास्थमाद्युपदन्ति रूप्यते । तत्र बृहस्पतिः । पदाङ्गस

॥ वी० मि० ॥ हितस्त्वेषव्यवहारः प्रकीर्तितः । विवादकारणान्याहपदानि शृणुतानि तु । ऋणादानोद्ग्राह्यो निवृत्ताह्वानान्तिकानि च । क
 ॥ व्य० ॥ मशः सम्यवस्था मित्रियाभेदांश्च तत्त्वत इति ॥ तस्य सप्तविधत्वं दर्शयन् स्वरूपमाह । नारदः । ऋणन्देयमदेयञ्च येन यत्र यथा
 ॥ ६० ॥ चयत् । दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतिमिति । तत्राधमर्णैः पञ्चविधम् । ईदृशमृणं देयं ईदृशमदेयं । अनेनाधिका
 रिणा देयम् । अस्मिन्समये देयम् । अनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णैः द्विविधदानविधिना दानविधिश्चेति । एवं समुदितं
 सप्तप्रकारं यस्मिन् विवादविषये तदृणादानाख्य व्यवहारपदमित्यर्थः । तत्रेतरैरान्दानविधिपूर्वकत्वादौ दानविधिरुच्यते । त
 च बृहस्पति ॥ परिपूर्णगृहीत्वा धिबन्धं वासाधुलग्नकम् । लेख्यारूढं साक्षिमद्रा ऋणन्दद्याद्धनी सदेति । परिपूर्णं सृष्टिक
 मूलद्रव्यपर्याप्तम् । आधिबन्धकम् । तद्विषये विशेषोऽप्येव दृश्यते । नन्वाधिबन्धयोरेकार्थत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात्कथं बन्धवेत्यु
 क्तिरित्याशंक्याह तत्र विवक्षितमन्वशदस्यार्थमाह । नारदः । निक्षेपो मित्रहस्तस्थो बंधो विश्वासकः स्मृत इति । उत्तमर्णस्य
 विश्वासहेतुस्तन्मित्रहस्तस्थो निक्षेप एव बन्धशब्देनोच्यत इत्यर्थः । तत्रापि विशेषोऽप्येव दृश्यते । लग्नकः प्रतिभूः । तथाचायमर्थः
 ॥ उत्तमर्णः परिपूर्णमाधिबन्धं वा समीचीनलग्नकं वा धमर्णहस्तलिखितं साक्षियुक्तं वा पत्रं गृहीत्वा ऋणन्दद्यादिति । ऋणश
 दसमानार्थकस्य कुसीदशब्दार्थप्रदर्शनव्याजेन तत्प्रयोजनमाह नारदः । स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिच्छते । तत्कु
 सीदमिति ज्ञेयन्तेन वृत्तिः कुसीदिनामिति । स्थानं मूलधनस्यावस्थितिः लाभो वृद्धिः । तन्निमित्तं तत्प्रयोजनमित्यर्थः । कुसी
 दशब्दस्यावयवार्थे न दर्शयति । बृहस्पतिः ॥ कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशंकैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं वा षट्गुणं कुसीदाख्यमृणान्त
 नः । कुत्सितात्सीदत इत्येते धमर्णविशेषणे । वृद्धिप्रकारान्स एवाह । वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्तिताः । यद्विधा
 न्यैस्समाख्याता तत्त्वतस्तं विबोधत इति । यद्विधामेदं तत्कचित्पाठः तत्र मेमते । तान्प्रकारान्स एवाह । कायिका कालिका चैव
 चक्रवृद्धिरतोपरा । कारितासशिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैव चेति । एतेषां स्वरूपमाह । कायिका कर्मसंयुक्ता मासयाह्या

नुकाशिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चकवृद्धिः कारिता चट्टिना कृता ॥ प्रत्यहंगृह्यतेयानुशिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहानोयःफलक्षेत्रा
 ङ्गेगलाभःप्रकीर्तितइति ॥ कायिकाकर्मसंयुक्तायचवन्धकीकृतस्यगवाश्वादेर्देहनवाहनादिकङ्कर्मवृद्धिचेनपरिकल्पित
 म्नायसाकायिकेत्यर्थः । तथाचयासः । दोह्यावाह्यकर्मयुताकायिकासमुदाहृतेति । मदनरत्नेतुभोग्याधितयास्थापितस्ययो
 दोह्यवाहनादिकर्मरूपैर्भोगस्तत्सहितायावृद्धिः साकायिकेत्युक्तम् । मासग्राह्यातुकालिकम् । प्रतिमासंलभ्यायावृद्धिः सा
 कालिकेत्यर्थः । प्रतिमासंस्ववन्तोयावृद्धिः साकाशिकामतेतिनारदवचनात् । वृद्धेर्वृद्धिश्चकवृद्धिः । वृद्धेरपिप्रतिमासंमू
 ल्यभावेनपुनर्वृद्धिश्चकवृद्धिरित्यर्थः । वृद्धेरपिपुनर्वृद्धिश्चकवृद्धिरुदाहृतेतिनारदवचनात् । कारिताचट्टिना कृता । चट
 टिनाऽधमर्णनस्वेच्छयाकृतावृद्धिः कारितेत्यर्थः । वृद्धिः साकारितानामवर्णिकेनस्वयंकृतेतिनारदवचनात् । अधमर्णका
 रिताचैववृद्धिर्देयानोत्तमर्णकारिता । तथाचबृहस्पतिः । चट्टिकेनतुयावृद्धिरधिकासम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृतानित्यंदा
 नस्यासातुकारिता । अन्यथाकारितावृद्धिर्नैदातव्याकथयन्नेति । उत्तमर्णप्रलोभनार्थे आपत्कालेशास्त्रेक्तादधिकास्वयङ्कल्पि
 ताकारितायासावृद्धिर्देयानपुनरेवंविधाधनिकेनकारितादातव्येत्यर्थः । प्रत्यहंगृह्यतेयानुशिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । प्रति
 दिनकभ्यामनुशिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरितिपदिश्रुतइत्यर्थः । किंपुनःशिखासादृश्यंवृद्धेरित्याकांक्षायांबृहस्पतिरेवाह
 । शिखेववर्द्धतेनित्यंशिरश्चेदाग्निवर्धते । मूलेदत्तेतयैवैवाशिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति । प्रत्यहंगृह्यतइति अधमर्णप्रतिश्रुतदि
 नसंख्यावृद्धिमहत्त्वकाकोपलक्षकम् । तथाचकात्यायनः । प्रतिकालन्ददायेवशिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति । गृहानोयःफलं
 क्षेत्राङ्गेगलाभःप्रकीर्तितः । बन्धकीकृताद्गृहाग्निवासादिजनितःसन्तोषः । क्षेत्रांशस्यादिफलज्ञभोगकामाख्योवृद्धिप्रका
 रइत्यर्थः । गृहक्षेत्रग्रहणांस्थावत्तमकभोग्याधेरुपलक्ष्यार्थम् । अतएवकात्यायनः । आधिभोगस्त्वशेषेयोवृद्धिस्तुपरि
 कल्पितः । प्रयोगेयचैवंस्थादाधिभोगःसुखयतइति । यस्मिन्मुक्तादानप्रयोगेस्थावर्द्धिचेनपरिकल्पितायावृद्धिस्तुनसा

॥वी०मि०॥ वृद्धिर्गन्धिभोगइत्युच्यतइत्यस्यार्थः । अपर्शकोदौगृहान्तसोमःशदःक्षेत्रादितिपाठः । सोमोभागडकइतिकल्पतरो ॥
 ॥ व्य० ॥ शदःशस्यादिफलम् । वृद्धेःपरिमाणन्दर्शयतिमनुः । वसिष्ठविहितांवृद्धिंस्तेजोद्विजविवर्द्धनीम् । अशीतिभागंगृह्णी
 ॥ ६१ ॥ यात्मासाद्वार्धुधिकःशतेइति । निष्कशतेप्रयुक्तेमासस्यसपादनिष्कपरिमितांवृद्धिंवार्धुधिकोवृद्धयैगृह्णीयादित्यर्थः
 शतसम्बन्धकविषयम् । अतएवयाज्ञवल्क्यः । अशीतिभागोवृद्धिःस्यान्मासिमासिसम्बन्धके । वर्णकमाच्छतद्वित्रिचतुःप्र
 ष्चकमन्ययेति ॥ सम्बन्धकेप्रयुक्तस्यद्रव्यस्याशीतितमोभागोवृद्धिःपणशतेप्रयुक्तेसपादःप्रतिमासम्बर्द्धतइत्यर्थः । अन्य
 थावन्धकरहित्येवर्णकमात्वाह्याणादिवर्णकमेणद्वित्रिचतुःपञ्चकंशतन्धर्म्यभवति । द्वौवाचयोवाचत्वाग्रेवाइतिद्वित्रिचतुः
 पञ्चास्मिन्शतेवृद्धिर्दीयतेइतिद्वित्रिचतुःपञ्चकंशतं । तदस्मिन्वृद्ध्यायतलाभश्रुत्कोपदादीयतइतिकन । तथाचायम
 र्थः । वन्धकरहितेपणशतम्प्रतिमासंवाह्याण्यणद्वयंक्षत्रियात्यणत्रयंवैश्यात्यणचतुष्टयंशूद्रात्यणपञ्चकंयाह्याम् । यत्तु
 मनुनेक्तम् । द्विकंशतंवागृह्णीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन्नितितद्वावस्थितविकल्पविषयम् । अतएवव्यासः । सम्बन्धेभागआशी
 तःषष्ठोभागःसलग्नके । निराधानेद्विकशतंमासलाभउदाहृतइति । सम्बन्धेग्राधिसहिते । आशीतःअशीततमः । यष्टुः
 षष्ठितमः । सलग्नकःप्रतिभूः । निराधानेवन्धकरहिते । आधानग्रहणम्प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम् । कल्पतरोसाष्टभागइति
 यठित्वासलग्नकेअशीततमोभागः । स्वकीयाष्टमभागसहितोमासवृद्धिरित्युक्तम् । द्विकत्रिकञ्चतुष्कञ्चपञ्चकञ्चशतंस
 मम् । मासस्यवृद्धिं गृह्णीयाद्द्वर्णानामनुपूर्वशइति ॥ द्विकंद्वौवृद्धिर्दीयतेयस्मिन्मूलधनेततथा । एवंत्रिकाद्यपिसममा
 चम्पाप्यनाधिकम् । विष्णुरपि । अथोत्तमर्णेधमर्णकाद्याद्यादत्तमर्णैर्गृह्णीयात् । द्विकत्रिकञ्चतुष्कंपञ्चकंशतंवर्णानुक्रमे
 णप्रतिमासमिति । अधमर्णविशेषेप्याहयाज्ञवल्क्यः । कान्तारगास्तुदशकंसामुद्राविशकंशतमिति । चतुर्गृहीत्वाकान्तारंम
 द्वावनन्तद्रुच्छतीतिकान्तारगाःदुर्गस्थलग्नानाग्रेवत्त्वादिकयकारिणः । पणशतस्यदशकम्प्रतिमासन्दशपणान्ददुरित्युत्तर

वाक्स्थस्यानुषङ्गः । समुद्रंतरनीतिसामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासंविंशकं शतन्दुर्गिर्यर्थः । कारितायान्तुननियमइत्या
 ह । स एव । ददुर्वास्वकतां वृद्धिं सर्वैः सर्वास्तुजातिष्विति । सर्वैर्ब्राह्मणदयोधमर्णाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्वास्तुजातिषून्मर्षं
 भूतास्तुस्वयमङ्गीकृतां वृद्धिन्दुर्गिर्यर्थः ॥०॥ इव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव । सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।
 वस्त्रधान्याहिरण्यानाञ्चतुस्त्रीद्विगुणा परेति । पशुस्त्रीणां महिषीस्त्रीणां प्रभृतीनां वृद्ध्यर्थं मय्युक्तानां नदीयासन्ततिरेव वृद्धिः ।
 रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्राणाञ्चतुर्गुणा धान्यानाञ्चिगुणा । हिरण्यानां द्विगुणा परेति प्रत्येकं संवध्यते । परा परमा । अतः प
 रमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च गवादीनां चक्षुष्येन दानमन्नसम्भवतीति वाच्यम् । तत्प्रायणाद्युक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो
 दानसंभवात् । ग्रहणानुक्षीरवाहनसेवाद्वर्थिनः । बृहस्पतिरपि । हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा
 प्रोक्ता शदबाह्यलवेषु च । उक्तपञ्चगुणा शके वीजे क्षौद्राणां स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणामता । गुडे मधुनि चै
 वोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके इति ॥ कुर्यात्तु पुसीसकादिकं । शदः क्षेत्रफलम् । तच्च गोवलीवर्दन्या बाह्या न्यव्यतिरिक्तमुष्णमूल
 फलादिकम् । बाह्योऽश्वादिः । लवो मेघोर्णाचमरीकेशादिः । अत्र चिरकालशब्देन प्रतिश्रुतायाः अशीतिभागायाः वृद्धे
 र्यस्मिन् समये द्वैगुणादि प्रापकत्वमभवति । ततो अधिकस्ततो अधिकः कालो गृह्यते । यत्तु धान्ये शदे लवे बाह्ये नेत्यादि मनुनो
 क्तान्तत्पर्यण समये समुद्राधमर्षविषयम् । बाहुग्यनिषेधपरमिति मदनरत्ने । यत्तु वसिष्ठवचनम् । द्विगुणं हिर
 ण्यत्रिगुणं धान्यं चतुर्गुणं नैव रसाव्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि चतुर्गुणं तमष्टगुणमिति तत्रिगुणमेव धान्यादिकं न्दा तव्यमि
 तियत्र देशे स्थितिस्तद्विषयम् । दरिद्राधमर्षविषयं वा । एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानि वचनानि देशवि
 शेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि । व्यासेऽपि । वदन्यष्टगुणान्काले मद्यस्नेहरसासवानिति स्नेह
 स्तैलादिः । रसक्षीरादिः । कात्यायनोऽपि । तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानां मयसर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवण

॥ षो० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ६२ ॥

स्य चेति । विष्णुरपि । हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणारसस्य षट्गुणा सन्नतिस्त्रीपशूनामिति या सो
पि ॥ शाकपाषाणबीजैश्चोषद्गुणा परिकीर्तितेति । वशिष्ठोपि । वज्रश्रुतिप्रवालानां हेमश्चरजतस्य च । द्विगुणा चिच्छते वृ
द्धिः कृतकालानुसारिणीति । श्रुतिश्चेन्नानुमुक्ता फलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्यात् । अतएव कात्यायनः । मणिमुक्ताप्रवाला
नां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य चेति । कैटङ्गीटोद्भवम् । पट्टसूत्रादि । आविकङ्कवलादि
कम् । वशिष्ठोपि । ताम्रायः कांस्यरीतानां त्रिगुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालाचिरकृतस्य चिति । रीतिशरकू
टम् । देशभेदेन पशून् वृद्धिर्दर्शयति नारदः ॥ ऋणानां सार्वभौमोयं विधिवृद्धि करः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्यायवर्णमव
तिष्ठते । द्विगुणत्रिगुणश्चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणं । तथा षट्गुणमन्यस्मिन्दे शोऽवतिष्ठत इति । यत्र वृद्धिर्विशेषो न श्रूयते त
त्र द्विगुणैव यत्स्येत्याह विष्णुः । अनुक्तानां द्विगुणेति अथ द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमः । सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः त
थाचमनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यन्नाथेति सकृदाहितेति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्व्यङ्कुसीदंतस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यन्नाथे
ति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वापुरुषेरेकसेकाभ्यां
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्धर्जत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणस्यैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेति पाठे
यदि प्रतिमासम्प्रतिवत्सरं बानगृह्यते किन्तु सकृद्गृह्यते तदा द्वैगुण्यन्नातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोपि । चिरस्थाने द्वैगुण्यमप्यो
गस्येति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात् शनैश्शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगु
ण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह वृहस्पतिः । तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्व
श्चर्मोऽस्थिबर्म्मणाम् । हेति पुष्पफलानां वृद्धिस्तु न निवर्त्तत इति । किण्वंसुश्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः । च
र्मेशरदिनिवारकः फलकः सुश्रव्योपादानकारणश्चर्महरकमित्यपराकैर्बर्म्मकवचम् । हेति सुश्रुतधम् । पुष्पफलयोर्वृ

द्विरनिवृत्तिः । प्रतिदामवेलायामन्तसमर्थाधमर्णविषयादेशविशेषविषयावबोधितया । अन्विष्टाविगुणवृद्धिप्रतिपा
 दकव्यासवचनविशेषः स्यात् । विष्णुरपि । निगवकार्पासस्त्रवर्ममर्मायुधेष्टकाङ्गारणामक्षयेति । कार्पासेतुवङ्गवृ
 द्धिविधायकव्यासवचनविशेषः पूर्ववत्परिहरणीयः । वसिष्ठेऽपि । दन्तचर्मस्थिमृङ्गाखामृन्मयानान्तयेवच । अक्षयावृद्धि
 रेतेषाम्युष्यमूलफलस्यचेति ॥ अक्षयामूलप्रतिपादनाभावेशतगुणापिवर्द्धितस्यवेत्यर्थः । शिखावृद्ध्यादीनामनुपरममाह । वृ
 द्धस्यतिः । शिखावृद्धिङ्कायिकाश्चभोगलाभन्तयेवच । धनीतावन्ममादद्याद्यावन्मूलमशोधितमिति ॥ नशोधितमप्रविद्धमृ
 णिकेनेत्यर्थः । कचिदनङ्गीकृतापिवृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः । योगृहीतावृद्धं पूर्वं शोदास्यामीतिसामकम् । नदद्यास्त्रोमतः
 पश्चात्तद्वृद्धिमाप्नुयादिति । अद्विप्रतिश्रुतस्यप्रतिदानकालावधेत्तुपक्षसम् । सममेवसामकंवृद्धिकमितिशाश्व
 त् । योऽप्रमुकस्मिन्नेसममेवाहन्वदीधन्वन्म्यास्यामीतिप्रतिज्ञायकगृहीत्वापश्चात्त्रोमाद्विचवंकुर्यात्सेवधिदितमारभ्य
 वृद्धिर्नद्यादित्यर्थः । काव्यवचनङ्गीकारेणगृहीतस्यधनस्यवगमासावूर्ध्ववृद्धिर्भवतीत्याहनारदः । नवृद्धिः प्रीतिदत्तानां
 स्यादनाकारिताकचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्ववत्सर्वार्द्धवर्द्धितमिति । अनाकारिताअनङ्गीकृताप्रीतिदत्तानामप्रतियाचन
 प्रतिदानादिननिर्देशशून्यानामितिशेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वागृहीतमपिषण्मासावूर्ध्वं प्रीतिदत्तंवृ
 द्धिंप्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्यप्रतिदत्तस्यादानेवृद्धिविशेषमाह । काव्यायनः । प्रीतिदत्तवर्द्धितयावत्प्रतियाचितम् । या
 च्यमानमदत्तश्चेद्वर्द्धितेपक्षकंशतमिति । पञ्चकम्यस्याधिकम् । प्रतियाचनदिनमारभ्यपञ्चसत्तस्यपणपञ्चकमप्रतिमासंवर्द्धित
 इत्यर्थः । याचितकंगृहीत्वाअप्रतिदायैवदेशान्तरगमनेविशेषमाहकाव्यायनः । योयाचितकमादायतमदत्त्वादिशङ्कजेत् ।
 ऊर्ध्वसंभवत्तस्यतद्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति । एतच्चप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचितेयाचितकमदत्त्वादित्येनान्नरङ्ग
 तितदाविशेषमाहसएव । कलोज्ज्वारमदत्त्वाद्योयाचितस्तुदिशङ्कजेत् । ऊर्ध्वमासवयात्रस्यतद्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति । क-

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ६३ ॥

लोङ्कारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्तेत्यन्वयः । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालादारभ्य याचितकस्य वृद्धिर्विशेषमाह
स एव । स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितः कश्चित् । तन्ततो कारितां वृद्धिं मनिच्छन्तश्च दापयेदिति । ततः प्रतियाचनकाला
दारभ्येत्यर्थः । एतत्कश्चिदवधिमपरिकल्पयाज्जाप्राप्ते ज्ञेयम् । अवधिस्तीक्ष्णतदतिक्रमेऽतिरिक्तमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृ
द्धिर्ज्ञेया । तद्वद्वा वृद्धिमाप्नुयादिति न्यायसाम्यात् । गृहीतपण्यो मूल्यमनर्थदेशान्तरगमने वृद्धिर्ज्ञेयमाह । पण्यं गृहीत्वा यो
मूल्यमदत्तैव दिशं व्रजेत् । चतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति ॥ एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचनेऽनेन तस्य
निक्षिप्तवृद्धिशेषयोश्च तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धत इत्यप्याह स एव । निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च कयविक्रय एव च
। याचमानमदत्तश्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥ नन्वकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किम्परिमाणं ग्राह्यमिति चेत् । अ
शीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति ब्रूमः । अतएव विष्णुः । वृद्धिर्द्व्युर्वत्सराक्रमेव याभिहिता
मिति । वत्सरान्तिरिक्तमइति त्रयदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता तस्योपलक्षणम् । यथाभिहितान्धर्मशास्त्रे इति शेषः । धर्मशास्त्रे यथो
क्तान्ताविधामित्यर्थः । ननु यथाभिहितमित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाभिहितान्दद्यादित्यर्थः । कस्माद्गमन
निश्चयप्रसङ्गापत्तेः । कृतानुसारदधिकाव्यतिरिक्तानसिद्ध्यति । कुसीदपथमाहुस्तु मप्यञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेः । अस्या
र्थः । शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारेणो वृद्धियहणे लौकिकानां समाचारः सकृतानुसारः तस्मादधिकावृद्धिरुक्तम
र्णादेरकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः साव्यतिरिक्ता धर्मशास्त्रवाह्या । अतएव कुसीदपथमाहुस्तु धर्मपथमिति । पञ्चकं शतमर्ह
तीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्ताच्छानुसारदधिकाऽधर्मर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिद्ध्यति । यतः कुसी
दपथमाहुस्तुम् । यदानुव्यवहारावष्टम्भादुत्तमर्णोऽधिकमधर्मर्णेनाकारितलाभमिच्छन्ति तदा ब्राह्मणे पञ्चकं शतं गृहीतुमर्ह
ति तन्ततोऽधिकमधर्मर्णाकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः । पण्यमूल्यं भूतिन्यासोदगडोयश्च

Digitized by Google

॥ वी० मि० ॥ सच प्रोक्तं चतुर्विधः । अङ्गमस्यावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥ यादृच्छिकः सावधिः शुभेष्टादौ कस्यचिद्विधान् इति । गोप्यो
॥ व्य० ॥ रक्षणीयः यादृच्छिकः प्रकृत्यवधिः । सावधिः अमुकस्मिन्दिने अहमेनेत्येवमिदं विधानं नो ज्ञेयं त्रैवेद्यं स्थापितः । यस्तु यथा
॥ ६४ ॥ धिरष्टविधो दर्शितस्तथापि गोप्यो भोग्यो यादृच्छिकः सावधिरूपायाः स्नेहान्नानाविधाः शुभयोगे तावतीति श्रय इति सूचयितुं
चतुर्विधत्वेति निरुतिरिति ननु कथं । अत्र स्वरूपप्रकारकालप्रमाणैश्चतुर्विधत्वात् तत्र स्वरूपं द्विविधं अङ्गमस्यावरभेदेन प्र
कारश्च द्विविधो गोप्यभोग्यस्य कावदैविष्यमवधिनियमानियमाभ्यां प्रमाणमपि चेत्स साधिवेदेन द्विविधमिदं त्रैवेद्यमष्टविधमिति
कथं कल्पतौ । नारदोपि । अर्थिकवते इत्यादिः सविज्ञेयो द्विविधः । कृतकालोपसेयश्च यावद्वेद्योऽयमस्तथा ॥ संपुत्रर्द्धि
विधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति । कृतकालः कृत्यवधिः । उपनेयः स्वसमीपेनेत्येवमानीय इति यावत् । यावद्वेद्योऽयमस्तथा
वृणन्दीयते तावत्स्थितः सावधिरहित इत्यर्थः ॥ प्रमाणकारेण चतुर्विधत्वं प्रमाणकारेण च । साधिविधः प्रोक्तो भोग्यो गो
प्यस्तथैव च ॥ अर्थप्रत्ययहेतुर्ब्रह्मचर्यस्तथा कृतः । आसन्नपूर्वविहितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते । गोप्याधिस्तु परेभ्यः स्वन्द
त्वायोगोप्यते गृहे । अर्थप्रत्ययहेतुर्ब्रह्मचर्यः प्रकृत्यवधिः श्रेष्ठ उच्यते । आन्नाधिर्नामयोगस्तथा संसदावाज्ञया कृत इति । सौधर्मादि
भिर्यथाविकृतो न भवति मन्त्रपरिपाखनीय इत्याह हारीशः । ब्रह्मं ब्रह्मास्थापितं स्यात्तत्रैव परिपाखयेत् । अन्यथा नश्यते चाभोग्य
संवात्सल्यमिति ॥ यथाप्येवमप्रकारेण गोप्यत्वेन भोग्यत्वेन स्थापितमाधित्तयैव गोप्यज्ञोप्यत्वेन भोग्यभोग्याद्येनैव पाखयेत् ।
अन्यथा वैपरिधेयस्य समयस्य त्रिकमाह भोग्यवृद्धिर्मूलमर्थवानश्चतुर्विधः । नारदोपि । उपचारस्तथैव स्यात्तत्राभिव्यक्तिर्वि
पर्यये । प्रमादाद्विनिनस्तद्वदौचित्यमिति मागत इति । उपचारो रक्षणं कर्ममिति शेषस्ततो धनिनः प्रमादाद्विपर्ययेनाज्ञेयवि
तिवामते आद्यैस्तत्राभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः । बृहस्पतिरपि । अशान्ततामेव जहोतथा पूर्यावधौ धनी । द्योभूद्वेदकं लोभात्तत्राभोग्य
भवेत्पुनः । न्यासवत्परिपाख्यो सैव वृद्धिर्नश्यति शापिते । अत्र गोप्याधिः शान्ततामेव जहोतथा पूर्यावधौ धनी । द्योभूद्वेदकं लोभात्तत्राभोग्य

आभेनभोक्तव्यः । इयत्समयेनायमस्मिन्नेभोक्तव्यमितिपरिभाषितस्तुअवधौपूर्णेभोक्तव्यः । अन्यथायोभूङ्गेतस्ससत्तामःपुनर्न
 भवेदित्यर्थः । असावाधिर्न्यासव्यतिरिक्तनोयोनहापनीयोननाशनीयः । द्वापितेनुवृद्धिर्नश्यतीत्यर्थः । केचित्तुतथापूर्णेव
 धाविन्यकारप्रक्षेपंरुत्वाअवधावपूर्णेनभोक्तव्यइत्याहुः । याहवत्क्योपि । गोप्याधिभोगेनवृद्धिःसोपकारेऽयहापितेइ
 ति । गोप्याधेरत्येपिभोगेमहत्वापिभोगेमहत्वापिवृद्धिर्नदेया । सोपकारेभोग्याधौहापितेव्यवहासयोग्यतायाम्प्रापितेवृद्धि
 र्मदेयेत्यर्थः । मनुरपि । नत्वेवाधौसोपकारेकौसीर्दीवृद्धिमाप्नुयादिति ॥ हापितइतिशेषः । एतच्चवलात्कारविवयम् । त
 याचमनुः । नभोक्तव्योवत्तादाधिर्भुङ्गानोवृद्धिमुत्पज्जेत् । मूल्येनतोययेचैनमाधिसत्तेनोन्यथाभवेदिति । अधमर्त्येनभोगेन
 कर्मव्यइतिनिषिध्यमानस्तद्वचनमुल्लंघ्यभोगकर्तुरल्पभोगेपिसर्ववृद्धिनाशइत्यर्थः । वलात्कारभावेनुसएवाह । यःस्त्वा
 मिनाऽननुज्ञातमाधिव्युङ्गेविचक्षतः । तेनार्जवृद्धिर्भोक्तव्यातस्यभोगस्यनिष्कृतिरिति ॥ अर्जयहस्यमननुज्ञाताधिभोग्या
 नुसारेणकल्पितस्यवृद्धिभोगस्योपपक्षस्यार्थम् । अन्यथासहभोगस्यअर्जविसर्जनेननिष्कृतेरसम्भवात्तस्यभोगस्यनिष्कृति
 रितिवाक्यशेषविशेषःस्यात् । अथविशेषपरिहारार्थमल्पभोगविवयमेवेदंकुतोतमवतितथासम्यननुज्ञातामहभोगविवये
 काभहानिरनेनानुज्ञास्यात् । तच्चानेनानुज्ञेपिगोप्याधिभोगेनवृद्धिरितियाहवत्क्यवचनमेवात्रकाभहानिविधायकम्प्रविष्य
 ति । नभविष्यतिस्तस्यवलात्कृताल्पभोगविवयज्जातस्तदादर्जयहस्योपपक्षस्यत्वमेवयुक्तम् । यमुहारीतवचनेमूलनाशाभि
 धानात्तद्वलात्कृतवहुभोगविवयमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ ७ ॥ आधिविनाशविवयमिति कश्चित्गोप्याधिभवेनस्थापित
 दास्यादेःकर्मणांकारश्चेविशेषान्तरमुक्तंकाव्यायनेन । अकाममननुज्ञातमाधियःकर्मकारयेत् । भोक्ताकर्मफलकदापोवृ
 द्धिमानसमेतसइति । अकाममिच्छारहितम् । कर्मफलंवेतनम् । दाप्यःअधमर्त्यायसहेतिशेषः । एवंगोप्याधितया
 स्थापितेऽच्चादेतद्भाटकदाप्यः । वृद्धिर्वाच्यजनीयेत्यर्थः । आहितदास्यादिपीडनेसएवाह । यस्त्वाधिर्कर्मकुर्वीतंवाचा

॥ वी० मि० ॥ दण्डेन मर्मभिः । पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव मृगयात्पूर्वसाहसमिति । आधावन्मया करणेयास्तत्त्वज्ञाह । नष्टो देयो विनष्टश्चैव
 ॥ व्य० ॥ राजकृतादृतइति । नष्टः विकृतिङ्गुतः पूर्ववत्कृतादेयः । विनष्टः आत्यन्तिकनाशम्याप्तः सोऽपि देये मूल्यादिद्वारेण । दै
 ॥ ६५ ॥ वमन्युदके देशे पल्लवादि तत्कृताद्विनाशद्विना । तथा सापराधरहिताद्राजकृतादपि विनाशद्विनेत्यर्थः देवराजकृतेषु वि
 नाशे सवृद्धिकमूलान्तात्तव्यं अधर्मैर्नाधनरं वा । तथा च स्मृतिः । सोऽपि सापहत्येक्षेत्रे राजा चैव पहारिते । आधिराजो
 यकर्त्तव्यो देयं वाधनिनेधनमिति । तत्र सोऽपि सापहत्येक्षेत्रे देवकृतोपलक्ष्यम् । बृहस्पतिरपि । दैवराजोपघातेन यथाधि
 नाशमाप्नुयात् । तत्राभ्यासपयेद्दधंशोधयेद्वाधनं चरणीति । राजोपघातोऽत्र उच्छृङ्खलेन राजा हतस्तपद्भवः । ननु धनिना
 पराधनिमित्तकः । अतएव व्यासः । दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः कश्चिदिति । कात्यायनोऽपि । न चेद्धनिकदोषे निष्प
 तेद्दाम्नियेत वा । आधिमन्यं सदास्यः स्याद्दृष्टान्मुचेतर्नाशकइति ॥ निष्पतेत् नश्येत् । म्रियेतेति पञ्चाशुभिप्रायेण । अथा
 नेतस्माद्दृष्टान्मुचेतेत्यर्थः । आधेर्विनाशे तन्मूल्यन्देयम् । तथा च व्यासः । गृहीतृदोषात्तद्वैदग्ध्योद्देशमादिको भवेत् ।
 चरुणं सलाभं संशोध्यन्तन्मूल्यन्दापयेद्ब्रवीति । सलाभमृणं संशोध्य सम्यक् विचार्य विनष्टाधेर्मूल्यन्दत्वात् सवृद्धिकमधनं गृह्णी
 यात् । अन्यथामूलनाशइत्यर्थः । अतएव नारदः । विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादृतइति । हारीतोऽपि । आधे
 रनष्टे धनं नष्टमधिकस्वाधिरैव चेति । भोगेन विकृतिङ्गुतस्याधेस्तथैवार्पणे मूलनाशमाह बृहस्पतिः । भुङ्क्तेऽस्यारत्नम्याप्ते
 मूलहानिः प्रजायतइति । बृहस्पत्याधिनान्नेतु सलाभचरुणादुपरि आधिमूल्यमाधावेदेयम् । तथा च स एव । बृहस्पत्या
 यत्र नष्टाः कृत्वा कन्तव्येनोपयेत्इति । न च तोषयेदिति वचनादुपघातधनेनाधातानुपघाततावद्धनन्देयमिति शङ्कनीयम् । यत्र
 आह मनुः । मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्रोतो न्यथा भवेदिति । सलाभचरुणापगतावशिष्टांशेनेत्यर्थः । यद्युत्तमर्गः सलाभच
 रणावशिष्टं मूल्यमधमर्गादत्वात् न तोषयति तदा स्वाधिप्रत्यर्पणं प्रतिभूमूल्येनाधमर्गेनोपयेत् । तथा च हारीतः । खादकोति

नहीनश्चेत्तस्यैकोविनवान्यदि । मूल्यनस्यभवेद्देयंनवृद्धिंदातुमर्हतीति । आधिक्यतस्यधनस्यप्रीतिदत्तधनस्येवाकारितवृत्त्या
 सम्भवादित्यशयः ॥ खादकोबन्धखादकः । आधिनाशकःउत्तमर्हइतियावत् । लग्नकःप्रतिभूः । मूल्यनाशनाधेर्मूल्यम् ।
 यद्युवाधमर्णोवचादृजिगृह्णातितदागृहीतवृत्त्यांशकेमहाप्रशानुसारमृद्वन्द्वात् । तथाचसर्व । द्विगुणत्रिगुणंवापि
 यःसाधयतिचयकम् । रक्तगामितुतद्व्यंसाधकोदण्डमर्हतिइति । यःसाधयतिचयकंचयकाद्युःसाधयतीत्यर्थः । चयक
 यद्वशमुत्तमर्णस्याप्युपलक्ष्यार्थः । अविद्यमानवृद्धिसाधनस्योत्तमर्हपिसमानत्वात् । यद्युत्तमर्हआधिनाशेपिभूतपक्षवत्
 भेनाधमर्णाद्वनञ्जघृक्षतिसोपिदण्डभाशित्याहकायायनः । आधिदृष्ट्येनलोख्येनभुंक्तेयदृष्टिकाङ्क्षी । मृषेष्टमप्यपधित्वा
 आधिलेख्यमुनाशयेदिति ॥ दमन्दण्ड ॥ चक्षिकव्यभोगद्रव्यनिष्कृत्यैवृद्धिहानिरप्युत्तयेतिस्मृतिचक्षिकायाम् । सम्य
 यश्च्यमाणास्याध्याधवसारताङ्गतेसतिचक्षिकेनधनमाध्यन्तरंवाउत्तमर्णयदेयमित्याहनाएदः । रक्ष्यमाणोपियद्युधिः
 कालेनेयादसारतां । सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताङ्केचिदेकसंबन्धरभवृद्धिसहितमूलद्रव्यापर्याप्ततामसारतामाङ्कितं
 यम् । एतादृशविशेषविकल्पमेकारणाभावात् । याहवक्ष्येपि । आधेःस्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोप्यसंरतां । यातश्चेद
 न्यआधेयोधनभाग्वाधतीभवेदिति । आधेःस्वीकरणादुपभोगान्निर्जलेख्यमात्रेणेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्याहनाएदः ॥ आ
 धिस्तुद्विविधःप्रोक्तोजङ्गमस्यावरस्तथा । सिद्धिरस्योभवस्यापिभोगोयद्युस्तिमान्ययेति । गोप्याधेभोगाःस्वीकारःभोग्याधौ
 फलभोगः । एतच्चाधेर्भोगान्निर्दिष्टप्रतिपादनम् । आधौप्रतिग्रहेकोतेपूर्वतुवलवत्तरेत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम् ॥ अतस्
 वदयोर्धनिकयोर्दृष्टाधमर्णिकेनएकस्यवस्तुनआधीकरणेभोगान्निर्णयइत्याहविष्णुः । ययोर्निर्दिष्टआधिलेख्यविधदेतां
 दानशै । यस्यभुक्तिर्जयस्तस्यवलात्कारंविनाकृतेति । द्वयोरभिभोगसत्वेनिर्णयप्रकारमाहवसिष्ठः । तुल्यकात्तेनिष्कृष्टां
 लेख्यानामाधिकर्मणि । येनभुक्तम्भवेत्पूर्वतत्साधिवर्त्तवन्नाइति । निष्कृष्टांतांतांलेख्यानांसङ्गावेपीतिशेषः । अयम्

॥ वी० मि० ॥ र्यः । तुल्यकालोपघ्नानां लेख्यानां सङ्गावसानेपि भोग्यादि सिद्धौ भोगस्योत्पत्त्यकारणत्वात्तत्र धर्मनिबन्धनावस्यवत्तायुक्तेति ॥
 ॥ व्य० ॥ बृहस्पतिः । क्षेत्रमेकद्वयोर्वेदोऽन्यत्समकाक्षिकम् । येन भुक्तम्भवेत्पूर्वतस्तत्सिद्धिमाप्नुयादिति । क्षेत्रयद्वयभोग्या
 ॥ ६६ ॥ धिमात्रोपलक्ष्यम् ॥*॥ यथाधिविशेषे द्वयोरपि भोगाभावभोगार्थं श्रुत्युपपाप्मास्तत्र निर्वयप्रकारमाह वसिष्ठः । यद्युक्त
 दिवसेनैतु भोक्तुकामावुपागतौ । विभक्त्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चय इति । तेन ताभ्यामिच्छार्थः ॥ द्वयोरेकमाधिकुर्व
 तो धर्मस्य दसदमाह कात्यायनः । आधिमेकद्वयोर्यस्तु कुर्यात्का प्रतिपद्वेत् । तयोः पूर्वकृतं याह्युत्तर्कनीचौरदसदभागिति
 ॥ षट्शयहसोपक्रमत्वादाधिक्रिया प्रतिपदिष्यते । पूर्वकृतम्पूर्वाधुपादानादिना सिद्धं आधिविशेषेदसद्विशेषमाह वसिष्ठः
 । गोचर्ममात्राधिकाम्भुवंमन्यस्याधीकृतमन्यस्यः प्रयच्छेत्सवध्यः अनाद्येत्वेऽङ्गसुवर्णदण्डा इति । उपादानादियोग
 पदोन्नाह बृहस्पतिः । तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि सम्भवेदिति उपस्थितयोः उपादानादिकङ्कर्तुमिति शेषः ॥७॥ साक्षिणे
 स्थसिद्धयोर्लेख्यसिद्धमन्त्रवदिष्याह । कात्यायनः । आधानं विक्रयोदानं लेख्यसाक्षिकतयदा । एकक्रियाविरुद्धमनुलेख्यक
 चापहारकमिति । लेख्यसाक्षिकते । लेख्यसाक्षिसिद्धम् । अपहारकमन्त्रवत् । लेख्यसिद्ध्याविशेषेपि वसावसमाह स ए
 व । अनिर्दिष्टश्च अनिर्दिष्टमेकत्रचिलेखितम् । विशेषलिखितं ज्ञाय इति कात्यायनो ब्रवीत् इति । एकत्रधात्री करणादौ ।
 विशेषलिखितं निर्दिष्टं लिखितं अनिर्दिष्टं लिखितं ज्ञायोवचवदिष्यर्थः । लेख्येति विशेषितं लिखितम् । अनिर्दिष्टं निर्दिष्टं
 पदयोरर्थमाह स एव । यो विद्यमानम्यधनमनिर्दिष्टस्वरूपकम् । आकाशभूतमादद्यादादिष्टमैव तद्वेत् । यद्युक्त
 दास्यविद्येततदादिष्टं विनिर्दिशेत् इति । प्रश्नः पादपूरणार्थः । अनिर्दिष्टस्वरूपकमनिरूपितस्वरूपकम् । आकाश
 भूतमविद्यमानस्वभावम् । अयमर्थः । आधातुसधीकरश्च कालेयज्जनं विद्यतेनिरूपितस्वरूपश्च तद्वत् न माधिवेनादिष्टं सन्नि
 र्दिष्टमिष्यते । तद्विपरीतनुधनमाधिवेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । आधीकरश्च काले विद्यमानत्वसाम्येप्याह । स ए

व । यस्तु सर्वस्वमुद्दिश्य प्राक्पञ्चाङ्गमचिह्नितम् । आदध्यात्तत्तद्व्यवस्थान्वित्वं लवन्तरमिति । यः पूर्वमविशेषेण सर्व
 स्वमाधित्वेनोद्दिश्य कस्याचिच्छब्दादृशं गृहीत्वा पञ्चाङ्गे खन समये विशेषेण क्षेत्रादिकमेव लेखयति तत्रोत्तरकालं विवादे सति
 या क्यञ्चास्त्रेखितन्तावदेव प्रमाणं नोद्दिष्टमित्यर्थः । चिह्नितमिति विशेष्युत्तरक्रियोपलक्षणार्थम् । तेन यदि प्रथममाधिमादा
 यधनीधनन्दत्वापञ्चादबन्धकत्वं विज्ञायञ्चाधिमंतरेणैवातज्जुं त्वयि चक्षमास्तामिति प्रकाशन्तरेण पुनः क्रियाङ्कुरेति तदानीं
 धि क्रियावलवतीत्यगन्तव्यम् । अतएवाह याज्ञवल्क्यः । सर्वेष्वर्थविवादे युक्तायुत्तरक्रियेति । उत्तरक्रिया पूर्वस्याः क्रियायाः
 बाधिका भवतीत्यर्थः । निर्दिष्टत्वाविशेषे उत्तरक्रियावलवत्त्वस्यापवादमाह स एव । आधौ प्रतिग्रहे कोते पूर्वा तु लवन्तरेति ।
 एकमेव क्षेत्रमेकस्याधि कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधि कृत्वा किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तत्क्षेत्रम् भवति नोत्तरस्येत्यर्थः । स
 च प्रतिग्रहे कये च योजनीयम् । स्वामिन् प्रतिबंधावगमाभ्याम्प्रागेव पूर्वस्याः क्रियायाः कृतत्वादिति भावः । एतदेवाभिप्रेत्य वसि
 ष्ठोऽप्याह । यः पूर्वतरमाधाय विंकीणीतेतु तन्मुनः । किमेतयोर्बलीयः स्यात्प्राक्तनमलवन्तरमिति । आध्यादीनां यौगपद्योऽप्याह
 स एव । कृतं यत्रैकदिक्सेदानमाधानं विज्ञेयं । त्रयाणामिति सम्बन्धे कथं न त्रिधा धनयेत् । त्रयोपि तद्धनमर्थं विभजेयुर्यथां
 शतः । उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागेन प्रतिग्रहीति ॥ * ॥ आधिकृतस्य धनस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः । आधिः प्रशस्ये
 द्विगुणे धने यादिनमोक्ष्यते । काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यतीति ॥ प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्ये जाते
 ऽधमर्णेन तावद्धनन्दत्वाय दिनमोक्ष्यते तदा सौ नश्येदधमर्णस्य स्वं न भवेत्किन्तु तमर्णस्यैव भवेत् । यस्तु कालकृतः कृतकालः ।
 आहिताग्न्यादियुपाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिष्पातः । यद्वा जातिकालस्तु खादिभ्यः पठनिष्ठावाच्येन नैवार्तिकेन निष्ठान्तस्य परनि
 षातः । स यदि सम्प्रतिपन्ने कालेन मोक्ष्यते ऽधमर्णेन तदा सोऽपि पूर्ववन्नश्येत् । फलभोग्यः क्षेत्रादिः कदापि न नश्येत्किन्तु तम
 र्णेन यावत्तद्धनं न प्राप्यते तावदुत्पन्नफलमेव भोक्तव्यमित्यर्थः । अत्र काले कालकृतो नश्येदित्यनेन कृतकालस्येभ्यो विधेयत्वात्

॥वी०मि०॥ क्वात्कालिकमेनाशुक्तः । फलभोग्येननश्यतीत्यनेनास्तकालस्यभोग्याधेर्नाशाभावश्चकः । पारिशेष्यादाधिःप्रशस्येदित्येत
 ॥ व्य० ॥ द्दकतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिकमेवचविनाशेचतुर्दशदिवसप्रतिक्षयादूर्ध्वव्यमिष्याहर्तुर्थासवृहस्पती
 ॥ ६७ ॥ । हिरण्येद्विगुणीभूतेपूर्णेकालेकतेऽवधौ । बन्धकस्त्वधनीस्वामीद्विसप्ताहम्यतीक्ष्यते । तदन्तराधनस्यत्वात्तद्विषयमवतिष्ठते । तत्र
 मयादिति । तत्रस्यान्तारणात्तन्तराचतुर्दशदिवसमध्येद्व्यर्थः । अत्रद्वैगुण्यद्वयश्चैगुण्यादीनामुपचक्ष्यार्थम् । बन्ध
 मासवृहस्पतिवचनेशान्तलाभइतिसामान्येनैवाभिधानात् । नन्वाधेर्दीनादिस्त्वनिवृत्तिकारणस्यप्रतियक्षादिस्त्वपत्ति
 कारणस्यचाभावादाधिःप्रशस्येदित्ययुक्तमितिचेन्नैवम् । नकेवलम्दीनादिरेवस्त्वनिवृत्तिकारणस्यप्रतियक्षादिरेव
 स्त्वपत्तिकारणंकिन्तुद्वैगुण्येनिरूपितकालप्राप्ताच्चद्व्यर्थानमपि । तस्ययाज्ञवल्क्यवचनेनैवाधमर्शोऽत्रमर्शयोऽत्यन्तिकस्त
 वनिवृत्तिस्त्वपत्तिकारणंकिन्तुपयोःकारणत्वावगमात्सोकाश्च । नचनवाधेःकालसंश्लेषादिसर्गास्तिनविक्रयइतिमनुवच
 नन्तस्यायमर्थः । कालेनसंश्लेषःकालसंश्लेषःचिरकालावस्थानन्तस्यान्तसंश्लेषादिसर्गास्तिनान्यत्राधिकरश्म
 स्तिनविक्रयइतितेनविशेधइतिवाच्यम् । नत्वेवाधौसोपकारइत्याद्युपक्रम्यकथनेनएतस्यभोग्याधिविषयत्वात् । यत्र
 वृहस्पतिपूर्णावधौशान्तलाभेवन्धेस्वामीधनीभवेत् । अनिर्गतेदशाहेतुज्ज्वलीमोचितुमर्चनीतिदशदिवसप्रतीक्षामुक्तन्त
 स्वादिविषयम् । हिरण्येद्विगुणीभूतइतिव्यासवृहस्पतिभ्यांविशेषोपादानात्तद्विरण्यविषयम् । शान्तलाभेचैगुण्यादिप
 रमवृद्ध्यानिवृत्त्याभे । यत्रपुनस्तेनैवाङ्गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वकतकालस्तथावधेः । आवेदयित्वाङ्गिकलेभोक्तव्यस्तदनन्तरमि
 ति । तत्स्त्वपत्तेरर्वागाधेर्भोगमात्रविधिपरस्त्रपुनःस्त्वपत्तिपरम् । तथाचनवार्हस्पत्यवचनयोःपरस्परंविशेधःनापिब्या
 सवृहस्पतिवचनयोः । यदानुशान्तलाभेधनेवन्धकस्तथैवावस्थितस्यमोचनात्प्रागधमर्शस्यमरणादिभवेत्तदाकिङ्कर्तव्यमि
 तिपरीक्षायामाहवृहस्पतिः । हिरण्येद्विगुणीभूतेमृतेनष्टेधमर्शिके । इत्यन्तदीपसंगृह्याविक्रीणीतससाक्षिकम् ॥ रक्षेद्वाच

Digitized by Google

॥ वी० मि० ॥ । तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयनाधिनाशः । बन्धकार्पणसमय एव द्विगुणीभूते पित्र्ये मया द्रव्यमेव द्विगुणं
 ॥ व्य० ॥ न्यातव्यं नाधिनाश इति समये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इत्यभिप्रायः । कथं विक्त्यादिनिर्वाह्ययदंगुलीयका
 ॥ ६८ ॥ दिपरहस्ते सर्पितन्तस्यङ्कारकृतन्तचंगुलीयकादिगृहीतावस्थामतिक्रामन्त देवांगुलीयकादिद्विगुणमपि पादयेत् । इ
 तरेष्टेदंगुलीयकादिकमेव जह्यात् । चरित्रवन्धादिस्थले द्वैगुण्यादूर्ध्वं आधिनाशेन भव्यतीति बुद्ध्या अधमर्णेन मोचने बिलं
 वोनकार्यः । तथा च व्यासः । गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वमोचयेदधमर्णिक इति । अस्मिन्नेव विषयेऽधमर्णासम्भवे संनिधाने उत्तम
 र्णेनाधिर्विक्तेतव्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः । विनाधारिणकाद्वापि विक्तीतससाक्षिकमिति । धारिणिकात् अधमर्णात् । अयमर्थः । अ
 सन्निहिते अधमर्णे उत्तमर्णः साक्षिभिस्तदाप्यैव सह तमाधिविक्तीयधनं गृह्णीयादिति । वाशब्देनैव स्थितविकल्पार्थः । यदर्ण
 दानकाले द्विगुणीभूते पित्र्ये द्रव्यमेव देयम् । नाधिनाश इति परिभाषितं तदा अयमपक्षः । इतरथा आधिः प्रणश्ये द्विगुण इत्य
 नेनोक्त आधिनाशपक्ष इति । यदि द्वैगुण्यावधिकालयोरर्वागेवाधि मोचनार्थं अधमर्णः समायाति तदा उत्तमर्णेन मोक्तव्यो
 नवृद्धिलेभेन स्थापनीय इत्याह वृहस्पतिः । धनं मूलीकृतं तदा यदा धिम्पार्थयेदृणी । तदैव तस्य मोक्तव्यं स्त्वन्यथा दण्डभाग
 नीति । मूलीकृतं अधमर्णेन देयं न्यनम् । तच्च भोग्याधौ मूलमात्रम् । गोप्याधौ तु सवृद्धि कन्दत्वाज्जटिं यद्याधिम्पार्थयेत तदा
 धनिना समोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक्स्तेयदोषभागित्यर्थः । यदा हयाज्ञवल्क्यः । उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनो न्यथा भ
 वेदिति । स्तेनः स्तेनवद्गण इत्यर्थः । उत्तमर्णस्यासन्निधाने तदा प्रहस्ते धनं तदा अधिमधमर्णे गृह्णीयात् । तथा च स एव
 । प्रयोजकेऽसति धनं कुलेन्यस्याधिमाप्नुयादिति । प्रयोजके उत्तमर्णेऽसति सन्निहिते सति तत्कुले तदा प्रहस्ते सवृद्धि कन्धनं
 निधायारमर्णः स्वीयम्भंगं गृह्णीयादित्यर्थः । क्वचित्प्रयोजकेऽसति कुल इति पाठः ॥ तच्च प्रयोजको धनप्रयोक्ता असति धनि
 के इति शेषः । आप्नुयात्तदानीमेवेति शेषः । तथा च उत्तमर्णेऽसन्निहिते तदा प्रहस्ते सवृद्धि कन्धनं निधाय प्रयोजको धनप्र

योक्ताऽधमर्णस्तदानीमेव स्वाधिमाप्नुयादित्यर्थः । यदितुतदाप्येपिन सन्निहितः अधमर्णस्य चाधिविक्रयेणार्थिमवृद्धिव्यव
 च्छेदाय धनदानेच्छाभवति तदा किं विधेयमिति क्षायामाधिमूल्यम्परिकल्प्यतद्गृहेण वाधिं स्थापयेत्तथा च स्थापनदिनमार
 भ्यतद्धनवर्द्धत इत्याह स एव । तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिक इति । तिष्ठेदाधिरिति शेषः । तत्रोक्तमर्णं तत्कुले वा ।
 एतच्चाधिमोचनं यदि भोग्याधिर्गोप्याधिश्च तावता काले मोचनीय इत्यवधिं कृत्वा स्थापितस्तदा धमर्णं नावधेरर्वाग्जोभेन न कर्तव्यं
 । इदमेवाभिप्रेत्य फलभोग्याधिविधये वा सञ्जाह । फलभोग्यमूर्णकालन्दत्वाद्वा न्यन्तु समकमिति । चतुर्णो बन्धमवाप्नुयादित्य
 नुषङ्गः । मूलमात्रन्दत्वापरिभाषितकालमापन्नम्फलभोग्याधिमाप्नुयादित्यर्थः । फलभोग्यग्रहणमाध्यन्तरे पक्षक्षणात् । सा
 मकग्रहणं सवृद्धिकस्याप्युपलक्षणं ॥ ● ॥ भोग्याधिविधये कचिद्विशेषमाह वृहस्पतिः । क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकन्त
 तः । मूलोदयम्यविष्टे तदा धिम्प्राप्नुयादृणी ॥ परिभाष्य यदा क्षेत्रम्यदद्याद्भुक्तिकेदृणी । त्वयैतच्छान्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमि
 ति नञ्चयः । प्रविष्टे सोदयेद्रव्ये प्रदातव्यं पुनर्ममेति ॥ अधिकं मूलोपेक्षयाऽधिकं क्षेत्राद्व्यययद्रव्यम् । ततः तस्मात्क्षेत्रादेः उ
 दयो वृद्धिः । शान्तलाभेऽर्थे परमवृद्धि सहिते मूलद्रव्ये । इयं निमित्तसप्तमी । परमवृद्धि सहितं क्षेत्राद्व्यययद्रव्य सहितमेत
 न्मूलद्रव्यमस्मिन् क्षेत्रे उपभोक्तव्यम् । उपभोगेन च सवृद्धिकधने प्रविष्टे त्वयै क्षेत्रमभोक्तव्यमिति परिभाष्य यदा क्षेत्रादि
 कं बन्धकीकृत्या तदा क्षेत्रादिफलभोगेन क्षेत्राद्व्यययद्रव्य सहिते सवृद्धिके धने प्रविष्टे चतुर्णी किमप्यदत्त्वा तमाधिम्याप्नुयादित्य
 र्थः । एवं विधस्याधेः पूर्वगृहीते चतुर्णो कालक्रमेण परं वृद्धिम्याप्ते सति तदनन्तरं यस्स वृद्धिकमूलद्रव्योपभोगार्थं क्षेत्रादिग
 धिः कियते स क्षेत्राद्व्यययद्रव्य सहित सवृद्धिकमूलोपभोगानन्तरं भुक्तिकेनाधमर्णाय प्रत्यर्पणीयः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 यदानुद्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु । मोच्यञ्चाधिसुदुष्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने इति । आधौ तदा दत्त इति शेषः । अय
 मेव क्षयाधिरित्युच्यते । इत्याधिविधिः ॥ ● ॥ अथ प्रतिभूः । तत्र प्रातिभाष्यं नाम विश्वासायै पुरुषान्तरेण सह समयः । त

॥ वी० मि० ॥ देदानाहबृहस्पतिः । दर्शनेप्रत्ययेदानेऽहनिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनोविभिरिति ॥ प्रत्य
 ॥ व्य० ॥ योविश्वासः । दानं ऋणापाकरणार्थमर्थापणम् । ऋणिद्रव्यार्पणं ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहोपकरणं दत्तं दर्पणम् । चतुःप्र
 ॥ ६६ ॥ कारणम्यतिभुवां प्रातिभावाङ्गीकारप्रकारन्दर्शयति स एव । आहैकोदर्शयामीति साधुरित्यपरो ब्रवीत् । दानाहमेतद्द्रव्यं
 मर्पयाम्यपरो ब्रवीत् इति ॥ एकोदर्शनेन प्रतिभूरहमेनम्पलायनप्रवृत्तन्दर्शयिष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेषस्माधुर्वि
 त्त्वाम्युत्तारयिष्यति यतोयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वशस्यसम्पन्नोऽयामोऽस्मिन्प्रत्ययेनास्यद्रव्यं देहीति ब्रवीति । दानप्रतिभूर्यस्य
 धनं ददाति तदा सवृद्धिकमृणमहन् इति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्वयं न ददाति तदाहमेतदीयं गृहोपकरणं
 दिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः । दर्शनेन प्रतिभुवायदाधनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव सदृशनीय इत्याह कात्याय
 नः । दर्शनेन प्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् । यस्मिन् देशे काले च धनिकस्तद्दर्शनेन मपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्णमिति शेषः
 । दर्शने च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभावात्समोक्तव्य इत्युत्तरार्द्धे नाह स एव । यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । स्वम्य
 न्ययादिप्रतिभुवोपि तदविसंवादे मोक्तव्यः । अन्यथा धारणिकन्देयभनन्दाप्या इत्याहतुः कात्यायनबृहस्पती । योयस्य प्रति
 भूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन्सुतन्तस्मै प्रयच्छेत् स्वधनादृणम् ॥ अद्वौतु वितथे दाप्यौतत्कालाबेदितं धनम् । सुत
 रौतु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा । यत्तु योगोऽश्वरेण प्रतिमुवाचैविध्यमेवाक्रमम् । दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभावं विधीयते । तद्
 नार्पणयोरनतिभेदाभिप्रायेण । दानेऽद्वौतु वितथे दाप्यौ वितरस्य सुता अपि । वितथे । दर्शने प्रत्यये । दाने विसंवादे इतरं
 स्य सुता अपीति वचनात्पूर्वयोः सुतान दाप्याः । सुता इत्यभिधानात्तत्रैवा इत्युक्तमभवति दानं स्वधनार्पणान्धनिकाय । अर्पणान्तु
 धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणान्धनिकस्य स्वधनलाभेऽभयतो न विशेषः । अतएव सूक्ष्मभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रति
 भुवो हारीते नोक्ताः । अभये प्रत्यये दानेऽपस्थाने प्रदर्शने ॥ पञ्चस्येव प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः ॥ अभयमुपद्रववारणं

। उपस्थानमत्रधारिणिकधनस्य धनिकाया नीयार्पणं न दर्शनं न तस्य पृथङ्निर्देशात् । पञ्चस्त्रितयनन्वयाच्च । व्यासस्तु । सप्तभि
 र्विधैः सप्तप्रकारकम्पतिभुवमाह । लेख्येकतेनैव वादानप्रत्ययदर्शने । गृहीतबन्धोपस्थाने च ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ॥ प्रतिभू
 र्ग्राह्य इत्यत्र प्रकृतं । कात्यायनोपि । दानोपस्थानवादेषु विश्वासश्च पथाय च । लग्नकङ्कारयेद्देवं यथायोग्यं विपर्यये ॥ वादे वि
 वादस्तत्र प्रतिभूय हणम् । उभयोः प्रतिभूय ह्यः समर्थः कार्यनिर्णय इति योगीश्वरेणाप्युक्तं न च प्रागेव व्याख्यातं । दर्शनप्रत्य
 यदानेषु यथायथं सर्वेषामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभूवेन ऋणिकान्वेषणाय कालावधिर्देय इत्याह वृहस्प
 तिः । नष्टस्यान्वेषणे कालन्दृष्ट्या प्रतिभूवेधनी । देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धं मथापि वा ॥ सार्धमासमिति परमावधिः । तथाच
 कात्यायनः । नष्टस्यान्वेषणार्थं नुदेयं पक्षत्रयम्परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले प्रतीते प्रतिभूर्यदित्तस्यै
 व दर्शयेत् । सतमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेतचैव विधिः स्मृतः । परम्परमावधिभूतम् । प्रतीतेन्येषणाय परिकल्पिते प्रेते चैव विधिरिति
 धारिणिके मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः । कालावधिविधेस्तत्रान्वयवाधात् । एतदपि दैवराजकृतप्रतिबन्धभावे बोध्यम्
 । अतएव कात्यायनः । दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे कालेन दर्शयेत् । निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृतादृते ॥ निबन्धमृणम् । दैवकृते
 दीर्घशेममरणादिरूपकृणदानप्रतिबन्धः । राजकृते बन्धनासेधदण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेन स्पष्टमाह नारदः । ऋणि
 ष्वप्रतिकुर्वन्तु प्रत्यये वा यहापिते । प्रतिभूस्तद्वृणन्दृष्ट्या नुपस्थापयंस्तु येति । ऋणिष्वधमर्णे ष्वप्रतिकुर्वन्तु साध्येषु निर्धनत्वा
 दिना ऋणप्रत्यये यत्स्विति दानप्रतिभूविषयम् । प्रत्यये विश्वासेहापिते विसंबादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थाप
 यन्नृणि नमदर्शयन्नृणि नः सकाशादाधिमृणमर्थान्नन्तद्धनं वोक्तमर्णायानर्पयन्निति दर्शनद्रव्यार्पणप्रतिभूविषयमिति विवे
 कः । हारीतः । विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्नो धनिनायदा । प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिने धनम् ॥ तेन बन्धकार्पणप्र
 तिभूवा । तथाच पितामहः । आधिपालकृतस्त्वाधिर्भिन्नकालोपक्षयम् । नचेत्त्वधनिने दत्तस्तु स्याधेस्तैः समर्पणम् ॥ ते

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १०० ॥

राधिपालैराधिसमर्पणप्रतिभूमिः । बहुत्वमत्राविवक्षितम् । एवमभयाधिप्रतिभूषपितुल्यन्यायतयायोज्यम् । अभयप्र
तिभूरधमर्णोदुत्तमर्णस्यभयोपस्थितौतत्प्रतीकारमाचरेत् । नङ्गयेनद्रव्यक्षतौतदीयन्तद्रव्यन्दद्यात् । प्रमाणप्रतिभूःप्र
माणप्रदर्शनङ्कारयेत् । अशक्तौविवादास्पदीभूतश्चनन्दद्यात् । वादप्रतिभूर्वादपराजितस्याधमर्णस्यदेयमुत्तमर्णाय
दद्यात्सराजपदाश्चराजइति । प्रतिभुविमृतेतत्पुत्रादीन्प्रत्याहयोगीश्वरः । दर्शनप्रतिभूर्यत्रमृतःप्राप्त्यधिकोपिवा । नतत्पु
त्राचहणन्दद्युर्दद्यान्नाययेस्थिता ॥ दर्शनप्रत्ययेइत्यर्थस्यपूर्वश्लोकोक्तस्यैवस्पष्टीकरणमत्रेतिनपुरुक्तिरितिमिताक्षरा
यामनरत्नेचोक्तं । वस्तुतस्तुतज्जीवतिसतिप्रतिभुविप्रेतेत्विदमितिनपौनरुक्त्याशङ्का । वितथइतितत्रात्रचमृतइत्युपादानात्
स्मृतिचन्द्रिकाकारस्यापीदमेवाभिसंहितम् । प्रतिभूपुत्रादीनांविधिरितिप्रस्तावेलिखनात् । दानाययःस्थितप्रतिभूस्त
त्पुत्रादद्युरित्यर्थः । बृहस्पतिरपि । आद्यौतुवितथेदाप्यौतत्कालावेदितश्चनम् । उत्तरोतुविसंवादेतौविनातत्पुत्रौतथेति
। आद्यौदर्शनप्रत्ययदानविसम्वादे । उत्तरोदानर्शिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ । विसम्वादेद्वेषादिनाधनिकेनादानेतौविना । त
योर्देशगमनेमरणेच । अत्रतावितिद्विवचनान्तेनसर्वनाम्नादानर्शिद्रव्यार्पणप्रतिभुवोःपरमर्शः । सर्वनाम्नामस्तिवा
धकेसन्निहितपरमर्शकत्वात् । पूर्वादाहृतदर्शनप्रतिभूर्यत्रेतियाज्ञवल्क्यवचनाच्चेतेनदर्शनप्रतिभूप्रत्ययप्रतिभूसुतेनत
द्देयमितिबोद्धव्यम् । प्रतिभूपुत्रपौत्रयोर्मूलमात्रदानादानेआह । कात्यायनः । प्रातिभावागतम्यौत्रैर्दातव्यंनतुतत्कचि
त् । पुत्रेणापिसमन्देयमृणंसर्वत्रपैतृकमिति । सर्वत्रप्रातिभावागतमृणमिदमन्वयः । व्यासेपि । ऋणम्यैतामहम्यौत्रःप्रा
तिभावागतंसुतः । समन्दद्यात्तत्पुत्रौतुनदाप्यावितिनिश्चयइति । पौत्रेणप्रातिभावातिरिक्तम्यैतामहमृणंयावद्गृहीतमे
वदेयम् । तथापुत्रेणप्रातिभावागतम्यैत्र्यमृणंयावद्गृहीतमेवदेयम् । तयोःपौत्रपुत्रयोःसुतौप्रपौत्रपौत्रौयथाक्रममप्राति
भावापातश्चगृहीतधनैनदाप्याइत्याद्यर्थः । यत्तुनारदवचनम् । खादकोविजहीनःस्याल्लग्नकोविजवान्यदि । मूलन्तः

स्यभवेद्देयं न वृद्धिं न दातुमर्हतीति । तदपि खादकोऽधमर्णः । प्रतिभूर्यदि वित्तवान्मृतस्तदा तत्पुत्रेण मूलमात्रन्देयं न वृद्धि
 रिति मृतपदाध्याहारेण व्याख्येयं विषयविशेषे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोः पुत्रेण सवृद्धि कन्देयमित्याह । कात्यायनः । गृहीत्वा
 बन्धकं यत्र दर्शने स्य स्थितो भवेत् । विनापित्राधनात्तस्माद्वाप्यः स्यात्तदृणं सुतइति । दर्शनग्रहणम्प्रत्ययस्योपलक्षणं समान
 न्यायत्वात् । दर्शने स्थितः दर्शने प्रतिभूत्वेन स्थित इत्यर्थः । विनापित्रापितरि प्रेते दूरदेशङ्गतेवेति । सुतग्रहणमुपलक्षणा
 र्थम् । यस्य हस्ते बन्धकमायाति तस्य सर्वस्यापि तस्माद्बन्धकाप्रतिदानस्य युक्तत्वादितिकेचित् । यत्तुदानप्रतिभुविप्रेते दायादा
 नपि दापयेदिति मनुवचनन्तत्र दायादशब्दे विशेषलक्षणया सुतविषयस्य अन्यथापि गण्डमात्राभिधाने तत्सुतौ न दाप्याविति
 निश्चयइत्यादि पूर्वोदाहृतवचनविरोधः स्यादिति । केचित्त्रिदम्प्रतिभूवन्धकविषयम्पूर्वोदाहृतवचनानि त्ववन्धकप्रतिभूवि
 षयाणोति विषयभेदान्नविरोधइत्याहुः । अनेकप्रतिभूदेयविषयेदानप्रकारमाह योगीश्वरः । बहवः सूर्यदिस्त्रांशैर्दद्युः प्र
 तिभुवोधनम् । एकच्छायाश्रितेष्वधनिकस्य यथारुचीति ॥ एकच्छायाश्रितेषु एकस्याधमर्णस्य च्छायाम्प्रत्येकं सकलधन
 दायकत्वरूपसादृश्यमाश्रितास्तेषु । धनिकस्य यथारुचि । धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचियथाकामं यमेवोत्तमर्णो याचते त
 मेव सर्वन्दद्यादित्यर्थः ॥ रुचाविशेषेतु समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेनात्रापि यथांशमेव दद्युः ॥ एकच्छायाश्रितेषु लग्नकेषु य
 द्युन्यतरो दूरदेशङ्गतो मृतो वा भवति उत्तमर्णस्य च तस्मादेव ग्रहणेच्छा तदा प्रकारमाह । कात्यायनः । एकच्छायाप्रविष्टा
 नान्दाप्योयस्तत्र दृश्यते ॥ प्रोषिते तत्सुतः सर्वम्पि च्यमंशं मृते तु सइति । प्रोषिते देशान्तरगते । सर्वं सवृद्धिकमृणम् । मृते
 तुपितुरंशं सवृद्धिकन्दद्यादित्यर्थः ॥ स्मृतिचन्द्रिकायान्तु । एकच्छायाश्रिते सर्वे दद्यान्तु प्रोषिते सुतः । मृतेपितरि पितृशं
 परं न वृहस्पतिरिति पठित्वा इत्थं व्याख्यातन्तथाहि ॥ सर्वम्परर्णमपि न पित्र्यंशमात्रमित्यर्थः ॥ न तु सर्वं सवृद्धिकमिति व्याख्येय
 म् । पुत्रेणापि समन्देयमृणं सर्वं नुपैतृकमिति वृहस्पतिस्मरणात् । समं मूलमात्रं एतच्च धनिकेच्छायाम्प्रोषितस्य पुत्रो मह्य

॥ वी० मि० ॥ नृणां दिव्येव निधायां सत्त्वं सर्वदानविधानं द्रष्टव्यं च सत्त्वान्धनिकेच्छायां च शम्भोऽधितपतिके पुत्रोदयादिति वावगन्त
 ॥ व्य० ॥ व्यम् । परस्मैपरस्यपितृव्यतिरिक्तस्य चतुर्णां पितरि मृते तु सुतः सत्त्वामपि धनिकेच्छायां सर्वत्र दानुमर्हति किन्तु पित्रं श्रमवृद्धि क
 ॥ १०१ ॥ मेवेति ब्रूत इत्यर्थ इति परस्मै अन्येषां प्रतिभुवामंशमिति मदनरत्ने प्रातिभाषापलापे दण्डमाह । यो यस्यैव प्रतिभूर्भूवामिथा चैव तु
 गच्छति । धनिकस्य धनन्दाप्यो गृहादण्डञ्च तत्समम् ॥ कुर्याच्चेत्प्रतिभूर्वादमृणिकार्येऽर्थिना सह । सोपसर्गस्तदादण्डो वि
 वादाद्विगुणान्धनमिति ॥ उपसर्गो विप्लवकारोति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रतिभूभ्यो धनग्रहणे विशेषमाह बृहस्पतिः । नावन्त
 म्पीडनीयाः स्युर्हणन्दाप्याश्नैश्शनैरिति ॥ ७॥ अथ प्रतिभूदत्तस्य प्रतिभूव्याविधिमाह कात्यायनः । यस्मार्थेयेन यद्दत्तं विधि
 नाभ्यर्थितेन तु । साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयादिति । यस्य प्रातिभाषकारयितुः कृते येन प्रतिभूवाधनिकादिभिर्याचि
 तेन साक्ष्यादिभिरङ्गीकारितेन यत्सुकीयसुवर्णधान्यवस्त्रादिकान्धनिकादिभ्यो दत्तन्तत्सकलमेव प्रातिभाषकारयितुः सकाशा
 त्सममेवाप्नुयादित्यर्थः । यत्तु । प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशान्धनिनाम्भनं । द्विगुणम्यतिदानव्यमृणिकैस्तत्तद्देदितियाह व
 ल्क्यवचनन्तद्धनिकपीडितप्रतिभूवियम् । यत आह नारदः । यस्मार्थम्यतिभूर्देद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तम्यतिभूवे
 द्विगुणम्यतिदापयेदिति ॥ एतद्विगुणदानं त्रिपक्षानन्तरं बोध्यं । यत आह तुः कात्यायनबृहस्पती । प्रातिभाषञ्च योदद्यात्पी
 डितः प्रतिभावितः । त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थे द्विगुणदानुमर्हतीति ॥ प्रातिभाष्यं प्रातिभाषागतं धनं प्रातिभावितः प्रतिभूत्वेन कृतः ।
 अवदति । द्विगुणं प्रतिदानव्यमित्यादिभिर्वचनैर्द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपाद्यते तद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति विहि
 तजातेष्टिर्यथाशुचि त्वाद्युवाधेनैव प्रवर्तते तथा इदमपि कालकलाक्रममावाधेनाप्युपपन्नम्भवति एवञ्च पञ्चादीनामपि सवृद्धिकमे
 वदानम्भविद्यति अन्यथा त्रिपक्षादूर्ध्वं सवृद्धिकदानपक्षे तेषां मूल्यदानमेव स्यात्सन्तति सम्भवात्सन्ततेरेव तद्वृद्धिचेनोक्तत्वादि
 तितत्र सुन्दरं वचनार्थक्यात् । कथमानर्थक्यम् । वस्त्रधान्यहिरण्यनाञ्जतुस्त्रिगुणापरेत्यादिभिः कालक्रमेण द्वैगुण्यदान

स्य सिद्धत्वादिति गृहाण । न नूतमेव जातेष्टिवदिति प्रयुक्तमेव तद्वचना नर्थक्यादिति न हितवचनानर्थक्यमस्ति येन तथा क
 ह्येत । यत्तु पञ्चादौ मूल्यदानमेव प्राप्नोति सद्यः सवृद्धिकदानपक्षेयत्रवापि समानङ्कालक्रमेण सन्तत्यजननपक्षेपिसवृद्धिक
 दानङ्कालान्तरे धर्मसङ्गर्हेन सहसङ्घटते गर्भेणादिने आदावेवेति । ननु प्रायेण प्रीत्यैव प्रतिभूर्भवति अतः प्रतिभुवादं प्रीतिदत्त
 मेव न चतद्वर्द्धते याचनात्प्राक् । प्रीतिदत्तन्तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते न त्वयाचितं । याचमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकंशतमिति स्मरणात्
 । अतश्चानेनास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणङ्कालक्रमेण वृद्धिरित्युच्यते इति चेन्न । वचनबलान्तर
 र्हेद्विगुणं भविष्यति न च तस्यातिमारेणीति स्मृतिचन्द्रिकायां । तन्न । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेरिति मताक्षर्या । अयञ्च
 द्विगुणलाभो हि विषयः पञ्चादौ तु सन्ततिस्त्रीपशुष्वेव धान्यद्विगुणमेव च । वस्त्रञ्चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृत इति याज्ञव
 ल्क्येन द्वैगुण्यापवादस्योक्तत्वात् । दर्शनं प्रतिभूर्यद्विगुणीकृते काले अधर्मार्णवर्णयितुमशक्यस्तदा तदन्वेषणार्थं पक्षत्रयन्देयं । यद्वि
 त्तवदर्शयति तदामोचनीयम् । अथ न दर्शयति तदा प्रयुक्तं न नृणां पृथक्कात्यायनः । नष्टस्यान्वेषणार्थं नुदेयम् पक्षत्रय
 म्परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले व्यतीते प्रतिभूर्यदितं नैव दर्शयेत् । निवन्धन्दापयेत्तन्तुप्रेते चैवं विधिः
 स्मृत इति । बृहस्पतिरपि । नष्टस्यान्वेषणे काले दद्यात्प्रतिभुवेधनी । देशानुरूपतः पक्षममांसं सार्द्धं मयापि वा ॥ नात्यन्तम्पीड
 नीयाः स्युर्ध्वं गन्दाः शनैः शनैः । स्वसाक्ष्येन नियोज्याः स्युर्विधिः प्रतिभुवामयमिति । स्वसाक्ष्ये स्वयं समक्षदर्शने प्रातिभाष्ये निवे
 धनाह । कात्यायनः । न स्वामी न च वैशत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । विरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥ नैव रिक्थो न मि
 त्रश्च न चैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजितानराः ॥ नाशक्नो धनिने दातुं नृण्डं गण्डं शस्त्रं च तत्समं । जीवन्वापि पिताय
 स्य तथैवेच्छा प्रवर्तकः ॥ नाविज्ञातो यहीतश्च प्रतिभूः स्वक्रियाम्प्रति इति ॥ सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अन्यन्तवासिनो नैष्टिकब्रह्मच
 रिणः । नारदोपि । साक्षिन्मप्रातिभाष्यदानग्रहणमेव च । विभक्ताभ्रातरः कुर्युर्ना विभक्ताः परस्परमिति ॥ याज्ञवल्क्योपि ।

॥वी० मि०॥ भ्रातृणामयदम्पत्योःपितुःपुत्रस्यचैवहि । प्रातिभाव्यमृणंसाष्ट्यमविभक्तेनतुस्मृतमिति । ननुजायापत्योर्नविभागोविद्युतइत्या
 ॥ व्य० ॥ पस्तंवेनविभागस्यनिषिद्धत्वाद्दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभावादिप्रतिषेधोअनुपपन्नइतितदंशेविभागात्प्रागितिविशेषणानर्थक्य
 ॥ १०२ ॥ मितिचेन्न । अनेनवचनेनश्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्येषुकर्मसुतत्फलेषुचविभागाभावस्योक्तत्वात् । यतोजायापत्योर्नविभागोविद्युतइ
 त्थमिसंधायपाणिग्रहणाद्विसहत्वङ्कर्मसुतथापुण्यफलेषुचेतिहेतुमुक्तवान् । हियस्मात्पाणिग्रहणादारभ्यसहत्वङ्कर्मसुश्रूय
 ते । जायापतोअग्निमादधोयातामितिस्मादाधानेसहाधिकारत्वात्सिद्धाग्निसाध्येषुकर्मसुसहाधिकारःएवंविवाहसिद्धाग्नि
 साध्येष्वपिकर्मसुस्मार्त्तवैवाहाग्नौकुर्वीतप्रत्यहंगृहीतियोगीश्वरेणाभिधानात् । तथापुण्यफलेषुस्वर्गादिषुसहत्वंश्रूयते
 । दिविज्येतिरजरमारभेतामित्यादिषुयेषुपुण्यकर्मसुसहाधिकारस्तेषाम्फलेषुसहत्वमित्यर्थः । तेनभर्तृनुज्ञयानुष्ठितानां
 पूर्तानाम्फलेषुनसहत्वमिति । केचित्तुअनेनैवविभागात्प्राक्दम्पत्योःप्रातिभावादिनिषिद्धमभिदधताअनयोर्विभागोस्ती
 त्थर्यादुक्तमभवतीतिनचापस्तम्बवचनविशेधःग्रहस्याग्रहणवत्विकल्पाङ्गीकरणादिप्राज्ञः । तदतिफल्गुःशार्दार्थिकयोस्तु
 ल्यबलत्वाभावेनविकल्पानुपपत्तेःअतएवतुल्यार्थास्तुविकल्पोरन्नितिभगवताजैमिनिनोक्तम्पाणिग्रहणाद्विसहत्वङ्कर्मस्वित्या
 दौकर्मदिग्रहणानर्थक्यपाताच्च । किञ्चपूर्वाक्तप्रकारेणैवोपपत्तौसत्यामष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्याप्यनुचितत्वात् । न
 चैवंग्रहणाग्रहणादावपिविकल्पोनस्यात् । नस्याद्यदिगन्तन्तरयुतत्वंस्यात् । नचतदस्तीत्यनन्यगतिकतयातस्याङ्गीकार
 त् । ननुद्रव्यस्वामित्वेपिसहत्वंश्रूयते । द्रव्यपरिग्रहेषुचनहिभर्तृविप्रवासेनैमित्तिकेदानेस्तेयमुपदिशन्तीतिचेत्सत्यम् । अ
 नेनविभागाभावेनोक्तःकिन्तुपन्थाद्रव्यस्वामित्वमुक्तम् । यतोद्रव्यपरिग्रहेषुचेत्युक्तानहिभर्तृविप्रवासेनैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये
 ऽतिथिभोजनादौहियस्मात्स्तेयमितिनोपदिशन्तिमन्वाद्यस्तस्माद्भार्थायाअपिद्रव्यस्वामित्वमस्तिअन्यथास्तेयंस्यादितित
 स्माद्भार्थायाअपिभर्तुरिच्छयाद्रव्यविभागोऽस्तिनस्तेच्छया । अतएवयाज्ञवल्क्यः । यदिकुर्यात्समानंशान्पन्थःकार्याःसमांशि

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १०३ ॥

चारस्थितिर्येति । यत्र देशे धनिकेन स्वयमेव धार्य इत्याचारस्तत्र तथैव धार्यः । यत्र उक्ते वादिना अन्येनावरुद्ध धार्य इति दे
शाचारस्थितिर्वस्येत्यस्यार्थः । अवरुद्धस्य विण्मूत्रशङ्कायान्तत्पत्तिसेधो न कार्य इति स एव दर्शयति । विण्मूत्रशङ्कायत्रस्या
कार्यमाणस्य देहिनः । दृष्टानो वानुगन्तव्यो निवर्द्धवा समुत्सृजेदिति । निवर्द्धमिति शृङ्खलादिनावर्द्धमेव मूत्राद्युत्सर्गार्थमेव ये
दित्यर्थः । अत्र अधर्मस्यैकविषये द्वितीयः पक्षः तदितरविषयस्त्वाद्युपपन्नश्चैतद्व्यवस्थावगन्तव्येति स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
दर्शनप्रतिभुवम्भोजनादिकाले गृहीत्वा ऽवरुद्धस्य मोक्षः करणीयः यत आह स एव । सकृत् प्रतिभूश्चैव मोक्षयः स्याद्विनेदिने ।
आहारकाले प्राप्नोति निवन्धे प्रतिभूस्थित इति । निवन्धे पलायनप्रतिवन्धे । यदा तु प्रतिभूर्न लभ्यते लब्धो वा ऽधर्मो न ददामी
ति वदति तदा पक्षद्वयमाह स एव । यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाश्रयेत् । सवारके निरोद्धव्यस्थाप्यो बावेदुरक्षिण इति ।
नाधिगच्छेन्न प्राप्नुयात् । आश्रयेन्नाङ्गीकुर्यात् त्वारके काशगृहे । रक्षिणो रक्षकान् । रक्षणे पुरुषान्नियुज्य प्रस्थाप्यो वेत्यर्थः ।
एतस्य प्रतिभूविशेषे प्रतिषेधमाह स एव । नवारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिरिति । प्रात्ययिकः विश्वास्यः । कथन्त
र्हि समोचनो य इत्यपेक्षिते स एवाह । सो निवर्द्धः प्रयोक्तव्य निवर्द्धः अपथेन चेति । अनिवर्द्धः रक्षकः प्रन्यः । निवर्द्धः नियमि
तः स्वमुक्तधर्मादि प्रयोगेण साधयन् धनिकेन निवारणीयो रक्षेत्याह मनुः । यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णो धर्मणि कात्सरज्ञाना ऽ
भियोक्तव्यः स्वयं संसाधयन् धनमिति । विष्णुरपि । प्रयुक्तं मर्थं यथा कथंचित्संसाध्यमानो न रक्षो वाच्यः स्यादिति यथा कथञ्चित्पु
ष्पाचारविहङ्गेन मार्गेण । याज्ञवल्क्येऽपि । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेदिति । साध्यमानश्चेद्वाजसन्निधिगत्वा धनि
कभारयति तदा सदृश इत्याह । स एव । साध्यमानो नृपज्ञच्छन्दगडो दाप्यश्च तद्धनमिति । तस्य धनिकस्य धनन्तत्समञ्जस
शब्दाप्यइत्यर्थः । अतएव विष्णुः । साध्यमानश्चेद्वाजा नमभिगच्छेत्तत्समन्दर इति । तत्समन्धनिक इत्यसं । यत्तु मनुना
। यः साधयन्तं चन्द्रेन वेदयेद्धनिकं नृपे । सराज्ञानं चतुर्भागं दाप्य सत्यं च तद्धनमिति । स्वल्पदण्डसक्तः सदरिद्राधर्मवि

यद्यत्राह्मणविषयइतिकेचित्तेदमस्तेच्छया । स्मृतिचन्द्रिकायान्तुदण्डइतिसामान्याभिधानं च समर्थविषयेस्वरूपोदयो
 ॥ अस्यादिद्येवमर्थमिति व्याख्यायमनुवचनम्प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् । विप्रतिपत्तौविशेषमाह । बृहस्पतिःप्रतिपन्नस्यधर्मायं
 पक्षापीतुसंसदि । लेखेनसाक्षिभिर्वापिभावयित्वाप्रदाप्यतइति ॥ अयम्पूर्वोक्तःअधमर्षोर्जिणसत्तायांसम्प्रतिपन्नस्यधर्मस्य
 अमिकस्यपक्षापीतुपक्षपीतुसंसदि सभायाम्प्रमाणेनर्णसाध्यप्रतिदानोन्मुखद्वार्यइत्यर्थः । स्वपूर्वोक्तधर्मेवावहारे
 शास्त्रेनाहतेनचप्रयुक्तसाधयेदर्थम्प्रामेनवलेनचमनुवचनेवावहारेणेतिव्यपक्षानिबिबुधंइतरसम्प्रतिपन्नविषयमि
 तिवोक्तव्यम् । व्यवहारेणसाध्याद्युपन्यासेनअतएवासम्प्रतिपन्नेवावहारातिरिक्तोपायनिषेधमाहसएव । नरोदयःकिंया
 हादीसन्दिग्धेऽर्थेकथञ्चन । आसेधयंस्त्वंनासेधन्दङ्गीभवतिधर्मतइति । नरोदयवहारातिरिक्तोक्ताद्युपायोपक्षस्त
 म् । क्रियावाटिसन्दिग्धपदयोर्र्थमाहसएव । प्रदातव्यंयद्वतिन्यायतस्तदाम्यहम् । एवंयचर्णिकेब्रूतेक्रियावादीस
 ङ्ग्यते ॥ रूपसंख्यादिज्ञाभेयुयचभ्रान्तिर्द्योमवेत् । देवानादेययोर्वापिसन्दिग्धोर्थःसकीर्तितः ॥ इतिसन्दिग्धेर्धेधनस्य
 हङ्गकर्वतोऽर्थहानिदण्डापाहसएव । अतोवेद्युतुसहेयःसन्दिग्धेऽर्थेप्रवर्तते । प्रसह्यसविनेयस्यान्वयाप्यर्थोतसिञ्च
 योति । क्रान्तायनेपि । पीडयेत्तुधनीयचकृष्टिकन्यायकादिनम् । तस्मादर्थोत्पत्तीयेततत्समश्चाप्नुयादममिति । सावधि
 कमृणमवधिप्राप्तौतिरवधिकंरैगुण्यादिपरमवृद्धेःप्राप्तैकार्यविशेषेवेपनिपातश्चेतस्यप्राप्तावपिपूर्वोक्तधर्मादिभिरुपायेः
 सवृद्धिकंयाह्यम् । यद्वापरमवृद्धिसहितमूलं कृत्वालेखान्तरंयाह्यम् । अथवासवृद्धिकमूलेपमेववाधिर्याह्यः । तथा
 चबृहस्पतिः । मूर्णावधौशान्तताभमृणमुद्गाहयेद्धमी । कारयेद्वाचक्यीलेख्यचकृष्टिश्चवस्थया ॥ द्विगुणस्योपरियथा
 चकृष्टिःप्रगृह्यते । भोमात्राभस्तदातत्रमूलंस्थितोदयमृणमितिशान्तताभमृणमशान्तताभस्योपचक्षणम् । उद्ग्रहण
 धर्माद्युपायेनसाधनम् । यदाचकृष्टिर्भोग्याधिर्वागृह्यतेतत्तसोदयमूलमृणस्यादित्यर्थः । मनुरपि । चण्डानुमश

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १०४ ॥

कोयः कर्तुमिच्छेन्नूनः क्रियाम् । सद्यः निर्जिता वृद्धिं कुर्यात्परिवर्तयेत् ॥ तद्वर्द्धिं विचिन्तयेत् तैव विरय्यपरिवर्तयेत् । याव
नीसम्भवेद्वृद्धिस्तौ नन्दानुमर्हति ॥ चक्रवृद्धिं समारूढो देशस्तत्रैव स्थितः । अतितामस्ये प्रकाशेन तत्कालमवाप्नुयादि
ति । निर्जितां च भवितेनाद्याधो नत्वं सम्पन्ना कुर्यात्परिवर्तयेत् । अन्वह्ये स्वसाध्यादि कुर्वन् । अद्वैतं विचिन्तयेत् विरय्यन्दीयमा
नमिति शेषः । तेन धनिने सर्वसकृद्वि कर्मणामदत्तेत्यर्थः । तत्रैकमुपकरणं परिवर्तयेत् । साक्षि समक्षमेव तद्व्याप्य देता वक्ष्य
कमसौ धारयामि । एतावतो च वृद्धिरिति पञ्चे चासेपयेदित्यर्थः । एतच्च यत्कृद्धिं च नन्दानुमर्हति तव हत्वा करणं परिवर्त
नङ्कार्यम् । समारूढः प्रतिपन्नः अङ्गीकृतवानिति यावत् । तत्कालं च वृद्धिं सुखं च । काव्यायनेपि । याह्यं स्याद्विगुणं
व्यंग्युक्तं धनिना सदा । च भवेन्न विगुणं पुनर्वृद्धिमु कल्पयेत् इति । अथमर्थस्य धनदाना शौचप्रकारमाह नारदः । अ
थ शक्तिविहीनः स्यादुसीमा विपर्ययात् । अत्रापेक्षं स्यादप्यत्रावेकावेकस्योदयमिति । यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरप्युक्त
ह्या इति शेषः । तथा च याज्ञवल्क्यः । हीनजातिमपरिशीलामृगार्थं कुर्यात्करयेत् । वस्तुसुखं रोक्षी शब्देनैर्दोषो यथोदय
मिति । अत्र च हीनजातिमहं सजातेरप्युपलक्ष्यम् । अतश्च समानजातिमपि परिशीलं यथेति तद्वर्द्धनं करयेत् । अतश्च
यहं च श्रेयो जातेरुपलक्ष्यम् । अतश्च धन्यादिसापिधी यथोदयं वैश्यादेर्दोषो ह्यर्थः । एतदेव स्पष्टं स्यात्समुः ।
कर्मणापि समं कुर्यात् धनिकस्याधर्मिकः । समोपलक्ष्यजातिं स्यादुच्चेयं स्तुतत्त्वनैरिति । कर्मणापि समं कुर्यात् अधर्मिक
त्वेनोत्तमर्थादधरीभूतमात्मानं तत्र धनिकार्थं कर्म करयेत् अपि समं कुर्यात् । अमर्शं च मनयेदित्यर्थः । श्रेयान् उत्तमजाती
योगुणाधिकश्च । बृहस्पतिरपि । निर्द्धनं वदन्ति न कर्मगृह्णमानो ब्रह्मकारयेत् । शौण्डिकादुं ब्राह्मणस्तु दापनीयाशनैः शनै
रिति । शौण्डिकादुं समोपलक्ष्यजातिम् । ब्राह्मणं यद्वह्ममुक्त्वा जातेरुपलक्ष्यार्थः । यत्तु काव्यायनवचनं । कर्मकान् शतानि
ह्यद्रून् समुह्रीन् स्तु दापयेत् इति । तत्रेवां यथोदयं धनदानसामर्थ्यमन्तव्यम् । कल्पतरौ तु कर्मसाधनविहङ्गमुद्राद्युमह्रीन्

स्तुदापयेत् इति पठितं तत्र कर्मणा दापयेदित्यन्वयान्नकोपि विरोधः । काव्याय नोपि । धनदाना सहं बुद्ध्या स्वाधीनकर्मकार
येदिति । कर्मकरणा सहं तु बन्धनागारे वा सयेदित्याह । स एव । अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेशो ब्राह्मणादृते इति । अत्र कर्म
करणा शक्तौ बन्धनागारे प्रवेशाभिधानं सामर्थ्यात्पत्तौ कथञ्चिदृणं प्राप्तर्यमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यस्तु पूर्वमनावेद्या
शुभकर्मकारवतितत्रापि विशेषं स एवाह । यदि ह्या दावनादिष्टमशुभकर्मकारयेत् । प्राप्नुयात्साहसम्पूर्वमृणान्मुचेत च
र्णिक इति । युगपदनेकोत्तमर्णसमवाये दानानुक्रममाह याज्ञवल्क्यः । गृहीतानुक्रममाह षोऽधनिनामधर्मर्णिकः । दत्त्वानु
ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरमिति ॥ नृपतेः क्षत्रियस्य समानजातीयेनूतमर्णस्य ग्रहणक्रमेण देयम् । विजातीयेषु तु ब्राह्म
णादि वर्णक्रमेणैवार्थः । काव्याय नोपि । नानर्णसमवाये तु यद्युत्पूर्वकतम्भवेत् । तत्र देवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियानुचेति
। श्रोत्रियानुब्राह्मणानन्तरम् । एकदिनकृतनानर्णसमवाये युगपदेयबन्धनाल्पत्ववहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागम्परिकल्प्य
दापनीयम् । तथा च काव्याय न एव । एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्दृणं समम् । ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रममि
ति ॥ ग्रहणं बन्धकदानम् । रक्षणं बन्धकपरिपालनम् । लाभं बन्धकभोगश्च समं युगपदेव कुर्यात् । अन्यथा अहर्भेदे तु क्त
क्रमेण कुर्यादित्यर्थः । अनेकर्णसमवायेपि अधमर्णो यदुत्तमर्णो ह्ययं गृहीत्वा यद्युवहारदिकङ्करोति तस्मात्प्राप्तबन्धनानुत्तम
र्णायैव दद्यान्नान्येषाम् । तथा च स एव । यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् । तद्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथेति ।
एवकारस्तस्येव नन्तरं व्याख्यसनीयम् । अधमर्णाभावे तत्पुत्रेण सृष्टिकर्मणन्देयमिष्याह बृहस्पतिः ॥ याचमानाय दातव्य
मप्रकालमृणं कृतम् । पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैरिति । अप्रकालं अदीर्घकालं निरवधिकमिति यावत् निरव
धिया च तानन्तरमेव देयम् । परमवृद्धौ जातायामिति मदनरत्ने । सावधिपूर्वैः शान्तलाभं शान्तनन्तरम् । ब्रह्मण्यहोतुः पितु
रभावेऽपि तृकृतमृणमुत्तरवश्यन्देयमित्यर्थः । आवश्यकदाने हेतुमाह नारदः । इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्तु ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १०५ ॥

तः । उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥ अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । अतः सन्नितामिषं नो योऽननरकं
ब्रजेत् ॥ यतस्ततः येन केनाप्युपायेन । उत्तममृणञ्जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्होत्रैश्चानवायकश्चादिते त्रिहोत्रमुच्यते । अ
धममृणं परहस्ताकुसोदविधिना गृहीतं जातेन व्यवहारमिह तयानिघ्ननेत्यर्थः ॥ अप्राप्तव्यवहारस्य स्वतन्त्रेण परिहर्तव्यं भा
क् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठे गुणवयः कृतमिति स्मरणात् । अप्राप्तव्यवहारस्यासेवाहोत्रनिषेधश्च सार्यते । अप्राप्तव्यव
हारश्च दूतोदानेन मुखो व्रती । विषमस्थाश्च नासेधो न चैतानाह्वयेनृप इति ॥ कात्यायनोपि । पितृणां ह्यनुभिर्सीतैर्दानेनै
वाधमाह्वणात् । विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ॥ नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते कश्चित् । कात्यायनो विधित्वा
यं वसेयुर्नरकेन्यथेति । नाप्राप्तव्यवहारैः हेयोपादेयपरिज्ञानविशेषसहितैः षोडशवर्षैरित्यर्थः । षोडशवर्षिकस्य व्यवहार
ज्ञत्वमाह नारदः । गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयश्चाष्टमाद्वत्सलच्छिप्रः । बालश्चाषोडशवर्षात्पौगण्ड्यश्चेति शब्दोक्तेः । परतो व्यवहार
ज्ञः स्वतन्त्रः पितरवृत्ते इति । यस्य व्यवहारः पुत्रास्तेषां विभक्ता विभक्तभेदेन दानप्रकारमाह नारदः । पितर्युपरते पुत्रास्तद्वत्
दुर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्तावायोवातामुद्वहेदुरमिति । एतदुक्तमभवति विभक्तैः स्वांशानुरूपं देयम् । अविभक्तैरपि सम
प्रधानतयाऽवस्थाने समभूय समुत्थानेन देयम् । गुणमप्रधानभावेनावस्थानेनोमुख्यस्तेन देयमिति पुत्रेण रिक्ताग्रहणाय ह्यस्यो
स्तवृद्धिकमेव देयं । पुत्राभावे पौत्रेण रिक्ताग्रहणे सोदयन्देयं । अग्रहणे मूलमेव । प्रपौत्रेण तु रिक्ताग्रहणे मूलमपि न देयम् ।
तथा च वृहस्पतिः । ऋणमात्मीयवत्पितृव्यमुत्रैर्देयमिवावितम् । पैतामहं समन्देयं न देयं तत्सुतस्य त्विति । आत्मीयवत्सवृद्धि
कमित्यर्थः । तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेवाभिप्रेत्य नारदः । कस्मादव्याहृतमप्राप्तमुत्रैर्यन्नं मुद्धृतं । देयमपैताम
हं पौत्रैस्तु चतुर्थान्निवर्त्तत इति । कात्यायनोपि । पितृभावे तु दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तयेत
इति । देयमृणमनेन देयमस्मिन्काचे देयमित्यपेक्षते आह्वयाज्ञवल्क्यः । पितरि प्रोषिते प्रेते च सनाभिस्तुतेऽपि वा । पुत्रपौत्रैर्वर्त्तयं

देयं निह्वेसाक्षिभावितमिति । यदि पितादातव्यं च तद्वत्त्वमृते दूरदेशं तरङ्गतोऽचिकित्सनीयया घ्राष्ट्रभिभूतो वा तदा तत्कृ
 तमृणं पुत्रेण तदभावे पौत्रेण देयं इत्यर्थः । पुत्रेण वा पण्डितेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । प्रोषिते यत्प्र
 तितानन्तप्रवासादारभ्य विंशतिवर्षादूर्ध्वमन्तव्यं । तथा च नारदः । नार्वाकममससिंशानि नारिप्रोषिते भुङ्क्ते । अथान्दष्ट्रमि
 नृवेवाज्येष्टे भ्रातर्यथापि वेति कात्यायनोपि । विद्यमाने पिसे गार्त्तस्वदेशाप्रोषिते तथा । विद्यमाने पित्री वक्ष्यति ॥ विंशतिवर्षादूर्ध्व
 र्ध्वमिति शेषः अतएव विष्णुः । धनया हि णि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीप्सुभिरिति । प्रव्र
 जिते संन्यस्ते द्विदशाः समाः विंशतिवर्षाणि अस्य प्रोषित इत्यनेन संबन्धः । अतः परं विंशतिवर्षादूर्ध्वमनीप्सुभिर्देयमित्यर्थः । एत
 द्दुक्तमभवति । पितरिमृते प्रव्रजिते वा पुत्रपौत्रैः प्राप्नोत्यवहारैर्देयं प्रोषिते तु विंशतिवर्षादूर्ध्वमिति नातः परमनीप्सुभिरिति । अपि
 पाठस्तु यस्यामर्थः । विंशतिवर्षादूर्ध्वेन विलम्बः कार्यः ऋणप्रतितानमभीप्सुभिरिति ॥ * ॥ अदेयमृणमाह याज्ञवल्क्यः । सुगका
 मद्युतकृतदण्डशुल्कावशिष्टकं । वृथादानन्तयेव ह पुत्रो दद्यान्नपैतृकमिति । सुगपानेन यत्कृतमृणं । कामकोपं स्त्रीयसनेन
 कृतं । द्यूते पराजयनिर्वृत्तम् । दण्डशुल्कावशिष्टकदण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं वद्व्यादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम् । धूर्तैर्वन्दि
 तिमल्लेचकुवैद्यैः कृतवैशेषे । चाटचारश्चैरेषु दत्तमभवति निष्फलमिति वचनात् । न च दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यनेनावशेष
 स्य दाननिषेधात् सर्वदा तव्यमिति शङ्कनीयं यत आहोशना । दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कान्तच्छेषमेव वा । न दातव्यन्तु पुत्रेण यत्
 नव्यावहारिकमिति । नवावहारिकं सुगपानादिनिमित्तमित्यर्थः । गौतमोपि । मद्युशुल्कद्यूतदण्डानपुत्रानध्यावहेयुरि
 ति । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । वृहस्पतिरपि । सौगक्षिकं वृथादानं कामकोपप्रतिश्रुतम् । प्रातिभावं दण्डशुल्कशेषं पुत्रान
 दापयेदिति । प्रातिभाव्यम् प्रातिभावागतं । कामकोपप्रतिश्रुतयोः स्वरूपं दर्शयति कात्यायनः । लिखितमुक्तं वापि देयं यत्तु प्र
 तिश्रुतं । परपूर्वस्त्रियैतनुविद्यात्कामकृतं नृणां ॥ यच्च हिंसासमुत्पाद्युको धाद्रव्यं विनाशयवा । उक्तनुष्टिकरन्तनुविद्यात्के ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १०६ ॥

धनतन्तुतदिति ॥ मुक्तकंलेखनरहितम् । पित्रात्मादिहृतर्णसमवायेदानक्रममाहवृहस्पतिः । पित्र्यं पूर्वमृणन्देयम्पश्चादा-
त्मीयमेवच । तयोः पैतामहं पूर्वदेयमेवैवृणंसदेति । तयोस्तुभ्याम्पित्रात्मीयाभ्यामित्यर्थः । रिक्थग्रहाभावेपिपुत्रेणदेयमिति
इत्याहकात्यायनः । पित्र्यर्णं विद्यमानेतुनचपुत्रे धनं हरेत् । देयंतद्धनिकेद्रव्यं मृतेपुत्रस्तुदाप्यतइति ॥ विभक्तः पुत्रे विभा-
गानन्तरम्यतृक्षतेचरणेतिष्ठतितस्मिन्मृतेतद्धनं न गृह्णीयात्किन्तु धनिकायदद्यात् । यदिकिञ्चित्ततोऽवशिष्टं भवतितर्हि
गृह्णीयात् । पितृधनाभावेरिक्थग्रहणरहित्येपिस्वधनन्दद्यादित्यर्थः । अत्रपुत्रग्रहणम्यौचस्याप्युपलक्षणम् । पुत्रपौत्रे
चर्तुणंदेयमितिवचनेऽभयोः साम्येनग्रहणात् । पौत्रस्यावृद्धिकदानन्तुवाचनिकमितिनतस्थानेनसाम्यपाठेननिवृत्तिः । अ-
नेकचरणदातृसमायेक्रममवाहयाहवल्क्यः । रिक्थग्रहाचरणन्दाप्योयोषिद्ग्राहस्तथैवच । पुत्रेनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य
रिक्थनइति ॥ दायविभागक्रमेणप्राप्तंयद्रव्यंतद्विक्थन्तद्वोगृह्णातिसरिक्थग्रहाहोयदीयंद्रव्यंरिक्थरूपेणगृह्णातिसतकृत-
मृणन्दाप्यइत्यर्थः । योषितम्भार्योगृह्णातीतियोषिद्ग्राहोयदीयांयोषितंगृह्णातिसतकृतमृणन्दाप्यइत्यर्थः । पुत्रेनन्या-
श्रितद्रव्यः । अन्यंआश्रितद्रव्यंयस्यासौअन्याश्रितस्तम् । एतादृशंयद्रव्यम्परकीयद्रव्यंमातापितृसंबन्धिद्रव्यमितियावत्
। अन्यशब्देनपित्रोर्विवक्षणात् । तन्मातापितृद्रव्यंयस्यनास्तिदायग्रहणयोग्यत्वात्सत्कीवादिः पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यइत्यर्थः
। पुत्रहीनस्यदायग्रहणार्हपुत्रहीनस्यरिक्थनचरणन्दाप्यइत्यर्थः । एतेषांसमवायेपाठक्रमादेवदायाः । यत्तुसपुत्रस्यवा-
प्यपुत्रस्यरिक्थग्रहाहणन्दद्यादितिबिष्णुवचनम् । तद्दायानर्हपुत्रस्यसद्भावेप्यसद्भावेपिवातदनादरेणरिक्थग्रहाहीचरणंद-
द्यादित्येवपरम् । रिक्थग्रहाभावेयोषिद्ग्राहोदाप्यअस्मिन्नर्थेविष्णुरपि । विधनस्यस्त्रीग्राहीति । विधनस्यरिक्थग्रहाहीरहितस्य
। बृहस्पतिरपि । स्त्रीह्यारीचतथैवस्यादभावेधनहारिणइति । योषिद्ग्राहभावेदावभागानर्हः । पुत्रोदाप्याइत्यस्मिन्नर्थेनार-
दोपि । धनस्त्रीहारीपुत्राणामृणभागेधनंहरेत् । पुत्रासतोःस्त्रीधनिनोःस्त्रीहारीधनिपुत्रयोरिति । स्त्रीधनिनोरसतोःपुत्रस्य

वचनभागीत्यन्वयः स्त्रीचधनसुस्त्रीधनेतद्वतोः स्त्रीहारिधनहारिणोरित्यर्थः । अत्रस्त्रीहारीधनिपुत्रयोरितिपुत्राभावेयोषि
 द्वाहकस्यर्णदायित्वाभिधानन्दायार्हपुत्राभावेमन्तव्यं । सपुत्रस्यचेत्यनुवृत्तौविधनस्यस्त्रीहारीतिविष्णुनाभिधानात् । पुत्रो
 सतोःस्त्रीधनिनोरितिसोक्तिविशेषाच्च । ननुरिक्थग्राह्यचरणदाप्यइतिवचनंएतेषां समवायेकमविधायकंसंख्यतुनोपपद्यते
 पुत्रेसत्यन्यस्यरिक्थग्राह्यत्वासम्भवात्नचपुत्रेसत्यपिपितृभ्रात्रेरिक्थहारित्वमितिवाच्यम् । नभ्रातरोनपितरःपुत्रारिक्थहर
 पितुरितिवचनेनपुत्रेसत्यन्यस्यरिक्थहारित्वनिषेधात् । योषिद्ग्राहोपिनसम्भवतिनद्वितीयश्चसाध्वीनांकचिद्भर्तृपदिश्यतेइ
 तिवचनेनपथन्तरनिषेधात्पुत्रेनन्याश्रितद्रव्यइत्येतदपिनवक्तव्यम् । रिक्थग्राह्यचरणदाप्यइत्यनेनगतार्थत्वात्नचरिक्थग्रा
 ह्यत्वाभावेपिपुत्रदातव्यमित्येतदर्थमिदम् । तथासत्यनन्याश्रितद्रव्यस्यवैयर्थ्यस्यात् । पुत्रेसतिमातापितृद्रव्यस्यअन्यगामि
 त्वासम्भवात् । नभ्रातरइतिपूर्वादाहृतवचनात् । पुत्रहीनस्यरिक्थनइत्येतदपिनवक्तव्यम् । रिक्थग्राह्यचरणदाप्यइत्यनेन
 सतिपुत्रेरिक्थहारिणएवचरणपाकरणाधिकारित्वस्याभिधानेसतिपुत्रेकैमुक्तिकन्यायेनतस्मिन्नेरितिचेत् । मैवंवादीः । स
 त्त्वापत्कीवादिषुपुत्रेषुअन्यायवर्तयुचसवर्णापुत्रेषुपितृवादीनारिक्थग्राह्यत्वासम्भवात् । ल्कोवादीनारिक्थग्राह्यत्वाभावं
 दर्शयतिमनुः । अनंशैःक्लोवपतितौजात्यन्धवधिरौतथा । उन्मत्तजडमूकाश्चयेचकेचिन्निरिन्द्रियाइति । याज्ञवल्क्येनापिक्लो
 वादीनामनुक्रम्यभर्तृव्याश्रितिरंशकाइत्युक्तमन्यायवृत्तस्यसवर्णापुत्रस्यरिक्थग्राह्यत्वाभावंदर्शयतिगौतमः । सवर्णापुत्रोप्य
 न्यायवृत्तेनलभतैकेषामिति । तस्मात्पुत्रेसत्यपिरिक्थग्राह्यःसम्भवतियोषिद्ग्राह्यत्वमपिरागकलुषीकृतचित्तस्यातिक्लान्तनि
 षेधस्यसम्भवतितस्यचरणपाकरणोऽधिकारोभवत्येव । यश्चतस्त्रयांसैरिणीनामंतिमांगृह्णातियश्चपुनर्भुवंतिहृणाम्यथमांत
 याचनारदेः । अन्तिमासैरिणीनांयाप्रथमाचपुनर्भुवाम् । चरणन्तयोःपतिहृतंदद्याद्यसेऽपाश्रुते । अधनस्यह्यपुत्रस्यमृत
 स्योपैतियःस्त्रियं । चरणंवेष्टुःसभजतेतदेवास्यधनंस्मृतमिति । चतस्त्रयाम्पुनर्भुवांयाप्रथमातयोःपत्याकृतमृगान्तेयेऽपाश्रुते

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १०७ ॥

पतिवनेनोपभुङ्क्ते सदृष्टादित्यर्थः ॥ उपैति पतिवनेनोपभुङ्क्ते पुनर्भुङ्क्ते सैरिण्यस्य दृश्यति सस्य च ॥ परंपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्माभ्यपुत्रोक्तो ध
याक्रमं । पुनर्भुङ्क्ते विधातासां सैरिणोनुचतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षतयो नित्यापाणिग्रहणं दूषिता । पुनर्भुः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कार
कर्मणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्रीगुरुभिर्याप्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ असंस्तु देवरेयुस्त्रोवाभ्यवे
र्याप्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ स्त्री प्रसूता ऽ प्रसूता वा पत्या वेवतु जीवति । कामात्ममाश्रयेदन्त्यसैरि
णी प्रथमा तु सा ॥ कौमारम्यतिमुत्सृज्य या त्वं पुंरुवंशिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ मृते भर्तुरितु प्राप्ता देव
शदीनपास्यया । उपगच्छेत्परङ्गमात्मा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनं कीताश्चुत्पिपासा तु शतया । तवाहमित्युपगता
सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ अत्यन्नसाहसं सश्रमयेति ॥ प्रौढेति यावत् । अन्यस्मै देवस्य असंस्तु देवरेष्वन्येऽभिधानात् ।
कोदृशस्यो विद्वाहस्यर्थादानेऽधिकार इत्यपेक्षिते स एवाह । या तु स प्रधने वस्त्रो सा पत्या बान्धवाभ्ययेत् । सोऽस्या दद्यात् दृष्टं
र्जुत्सृजेद्दानं यैवतामिति । स प्रधना प्रच्छन्नधनसहितवत्तु धनेति यावत् । अस्थभर्तुर्बर्हणन्दद्यादित्यन्वयः । नक्त्यो विद्व
हस्यस्यादानाधिकारशास्त्रीयान्यथानुपपत्त्या यो विद्वहस्यमपि पूर्वपतिवत्तमृणात्ता तु शास्त्रीयमिति शङ्कनीयम् । सगया प्रयो विद्व
हस्यस्याल्लवाग्नशास्त्रानुपपत्तिः । अतएवाह संयच्छकारः । यत्र दद्यात् दृष्टं बोधः पुनर्भुसैरिणी पतिः । न तेन तदुपादानं शास्त्रेण
विहितं भवेदिति ॥ तदुपादानं पुनर्भुवां सैरिणीमाश्रय ह्यं । कृणुं पुत्रोदाप्यति पुनर्वचनं यो विद्वहभावेऽस्य च दानेऽ
धिकारेन तस्मिन्सतीतिकसमनिरूपणार्थं अनन्याश्रित इत्येति नवार्थेपि चरिक्वाभावेपि बह्वुपुत्रेषु सन्तुदायग्रहणयोग्येषु
अस्यैव कृणुदनेऽधिकास्ते जीवादेर्दायानर्हस्येति प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्विन इत्येतदपि नवार्थे पुत्रग्रहणमुप
लक्षणां पुत्रपौत्रहीनस्य ये समनन्तरं रिक्विना हितेन दायभागेनिरूपिताः प्रपौत्रा दायस्ते सर्वे दायभागोक्तक्रमेण दाप्याः यदि
रिक्विनं नृत्तिनचेन्न दाप्या पुत्रपौत्रौ रिक्विनग्रहणाभावेपि दाप्यौ इति पुत्रपौत्रापेक्षया प्रपौत्रादीनां वैधर्म्यं प्रतिपादनार्थत्वात् ।

पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्राद्युपेक्षया वैषम्यदर्शयति नारदः । कमादेभ्यागतम्प्राप्तम्पुत्रैर्यत्नार्णमुद्धृतं । दद्याः पैतामहम्पौत्रास्तच्चतुर्थी
 निवर्तते इति ॥ यद्वा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रोदाप्यइत्युक्तं सैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् । लक्षणयारिक्थशब्देन योषितमङ्गीकृत्य
 पुत्राभावे योषिद्ग्राहोदाप्यइत्युक्तं पुत्रहीनस्य रिकथन इत्यनेन पुत्रहीनस्य स योषित्कस्य च दणं योषिद्ग्राहोदद्यादित्यर्थः । अ
 स्मिन्पक्षे वहुधनस्त्रीहारिणो न्ति मास्त्रैरिणी प्रथमा पुनर्भूहारिणश्चाभावे पुत्रोदाप्यः । पुत्राभावे निर्धननिरपत्य योषिद्ग्राहोदा
 प्यइति व्यवस्था द्रष्टव्या अन्यथा योषिद्ग्राहो पुत्राभावयोः पुत्रयोषिद्ग्राहोदाप्याविति व्याख्याने उभयसङ्गावेकस्याप्यदानप्र
 सङ्गः स्यात् । अतएव नारदः । धनस्त्रीहारी पुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्री धनिनोः स्त्रीहारी धनपुत्रयोरि
 ति । कस्मिंश्चिच्छ्रीहारिण्यसति पुत्रोदाप्यः पुत्रेति कस्मिंश्चिच्छ्रीहारीत्यर्थः । अथवा । एते रिकथप्राप्तादयः क्रमेण दाप्या इत्युक्ते
 कस्यादाप्या इत्यपेक्षिते उभयमर्थेऽप्युक्तं तदभावे तत्पुत्रादेः तस्याप्यभावे कस्येव्यपेक्षिते वाह । पुत्रहीनस्य रित्यन इति पुत्राद्युक्त्यही
 नस्योत्तमर्गस्य योरिकथोरिकथग्रहणायोग्यः सपिण्डादिस्तस्य दाप्या इत्यर्थः तथा च नारदः । ब्राह्मणस्य तु यद्देयं ब्राह्मण्यस्य न चास्ति
 सः । निर्वापयेत्स कुल्येषु तदभावे स्य बन्धुषु । इत्यभिधायामिहितवान् । यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संवन्धिवान्धवाः । तदा द
 द्याद्विज्ञेभ्यस्तु तेष्वसत्त्वस्तु निश्चिपेदिति । विज्ञानेश्वरानुयायी यथा । अत्र कश्चिद्दादभयं करुदाह । अहो वत जगत्ख्या
 तं विज्ञानेश्वरयोगिनः । पूर्वापरविरोधे प्रितानुसंधानमद्धृतम् ॥ रिकथग्रहणस्य गृहीतरिकथस्य पुत्रस्यान्येन रिकथाहिणस
 हकदा समावेशः सम्भवति । अपिच पुत्रहीनस्य रिकथन इति पदत्रिभिरपि संबध्यते द्वाभ्यामेव वा प्रथमे पुत्र इति व्याघातस्य मु
 ख्यमुदाहरणम् । द्वितीये भिन्नविषयतातेषामप्यसमावेश इत्येतदपीति तन्मन्त्रधियाभ्रं धनमात्रम् । रिकथग्रहणार्हं पुत्र
 सत्त्वेऽतद्वचनाप्रवृत्तेः पुत्रहीनस्येति त्रिभिरपि सम्बध्यते । नच पुत्रस्य हीनस्य पुत्र इति व्याघातः । पुत्रहीनस्य रिकथग्रहणार्हं
 पुत्रहीनस्य पुत्रोरिकथग्रहणार्हं पुत्र इत्यर्थस्योक्तत्वात् । नादभयङ्करकृता स्वयमित्यं व्याख्यातन्तथाहि । यथैकान्येषां पुत्रवता

॥ वी० मि० ॥ मृणमनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रोदाप्यस्तथैव पुत्रहीनस्वरिविवनः चरुर्हीरिक्वयाहीदाप्यः । तदाह नारदः । अधनस्त्वहीपुत्रस्य
 ॥ व्य० ॥ मृतस्योपेतियः स्वयम् । चरुर्वावोः सभजते सेवकास्त्यधमं स्मृतमिति ॥ तथा । धनस्त्रीहारीपुत्राणामृणभाष्यो धनं हरेत् ।
 ॥ १०८ ॥ पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारीधनिपुत्रयोरिति ॥ ननु स्त्रीहारीधनहारिणो रसतोः पुत्रः धनहारीपुत्रयोरसतोः स्त्रीहारी
 रीत्युभयसङ्गावेतद्विद्वदप्यइति विरोधइति चेन्न पुत्रपदस्य भ्रातृपुत्रपरत्वात् । तदाह मनः । भ्रातृणां सेकजातानामेकस्त्री
 पुत्रवान्भवेत् । सर्वे स्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति । तदप्यसत् । कर्मणागेमामभावात् । नारदवचनवत्स्वस्व
 तेप्यविरुद्धम् । किञ्च नारदवचनं पुत्रशब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति । गौणग्रहणे प्रमाणाभावात् । न च भ्रातृपुत्रेऽपि मुख्यप्रवे
 गः । पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति स्मरणादिति वाच्यम् । वृद्धव्यवहारेण जन्यपुंसि मुख्यनिर्णयात् । न च मनुरवचनविशेषः
 । गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । न च शक्तिरेवास्तु । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात् । न वैवं सैव वादिशब्दानामप्यनेका
 र्थत्वमस्य । तस्यादेव यदि विनिगमकं स्यान्न च तदस्तीत्यगत्यामीकारादिति । दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे यो वि
 द्वाहो न दाप्यइत्याह कात्यायनः । पूर्वेदद्याद्धनयाहः पुत्रसंख्यादनुत्तरम् । यो विद्वान् सः सुसमावेपुमेवायन्तनिर्धनमि
 ति ॥ पूर्वेरिक्वयाहोदद्यात्तदभावेऽनुत्तरधनयुक्तोदायार्हः पुत्रोदद्यात्तस्याभावे यो विद्वान् होदद्यादित्यर्थः । सद्यपि दायार्हो पु
 त्रेतस्य यदादुश्चिन्तितरेणाद्युपद्रवेऽवस्थेन वाक्कहादनासामर्थ्यन्तस्याभिव्यक्त्यायासीत्यनुधनस्य समीपेयः स्यापयतिपितृ
 व्यादि सचरुर्वावोदद्यात्तस्याभावे यो विद्वान् होदद्यादित्याह सर्व । चरुस्तु दापयेत्पुत्रः यदि स्यान्निरुपद्रवः । द्रविणार्ह
 स्वधुर्यश्च नान्यथा दापयेत्तु तम् ॥ व्यसनाभिप्लुते पुत्रे वा लोकायत्प्रदृश्यते । इत्यहं दापयेत्तनुतस्याभावे पुरं विद्वदिति ।
 कुटुम्भार्थेऽपि पुत्र्यादिना कृतमृच्छं कुटुम्भमादातव्यम् । तथा च वृहस्पतिः ॥ पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः । यद्गृ
 हीतं कुटुम्भार्थं तद्गृहीदातुमर्हतीति । शिष्यशब्देनान्तेवास्यापि गृह्यते । कात्रमात्रस्यापि विवक्षितत्वात् । गृहीत्यनेन गृही

मात्राभिधानम् । किन्तुकुटुम्बिनस्तस्यैवविवक्षितत्वात् अतएवनारदः । शिष्यान्नेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्चयत् । कु
 टुम्बहेतोर्लक्षिप्रन्दातव्यनात्कुटुम्बिनेति । शिष्योत्रवेदविद्यार्थी । अन्नेवासीशिल्पविद्यार्थी । कुटुम्बहेतोः कुटुम्बार्थेऽ
 क्षिप्रमुत्थापितं कृतमिति यावत् । कुटुम्बिना कुटुम्बार्थे कृतम् अन्नेवाभिधानादिना स्वानुज्ञानाभावेऽपि व्यवहारं समाचरेत् । तद
 र्थमनुग्रहः । कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं विद्वान्निविद्यास्येदिति । अध्यधीनोऽपि
 दिः । अन्यदपि कुटुम्बकृतं कुटुम्बिना दातव्यमृण्यन्दर्शयति कात्यायनः । कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृह्योतं व्याधिनेत्या । अन्ने
 वनिमित्तञ्च विद्यादापकृतं ननु तत् ॥ कन्यावैवाहिके चैव प्रेतकार्ये युक्तम् । एतन्मर्मप्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतम् प्रभोरि
 ति ॥ अशक्ते कुटुम्बभरसा समर्थे कुटुम्बिनोऽर्थः । कन्यावैवाहिके कन्याविवाहनिमित्तम् । यत्कृतम् । येन धनेन यत्कृत
 म् । प्रभोः कुटुम्बिनः ॥ * ॥ कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तञ्च विययेयाह वल्लवे आह । नयोऽपि पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतमित्या ।
 दद्याद्दूते कुटुम्बार्थे न पतिः स्त्रीकृतं नयेति । पतिपुत्राभ्यां कृतं च वृणोति कमेण योऽपि दद्यात्माता च न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृत
 मित्या न दद्यात् । तथा भार्याकृतं न पतिः । कुटुम्बार्थे दूत इति सर्वान्वयः । तथा च कुटुम्बिना कुटुम्बार्थेन केनापि कृतं न देयमि
 थ्यर्थः । नारदोऽपि । न स्त्रीपति कृतं दद्याद्दूतं पुत्रकृतं नयेति । विष्णुपि । न स्त्रीपतिपुत्रकृतं न स्त्रीकृतं न पतिपुत्रोऽपि । पुत्रे
 ण कृतमित्यानेत्यस्यापवादं कचिदाह वृहस्पतिः । अहं पुत्रकृतमित्याशेषोऽयं नुमोदितं । सुतस्ते हेन कदद्यान्मथार्थं दत्तुम
 र्हीतीति । कात्यायनोऽपि । अहं पुत्रकृतं पितृना देयमिति धर्मतः । देयं प्रतिश्रुतं यस्याद्याच्चस्यादनुमोदितमिति ॥ प्रतिश्रुतं च
 नुज्ञातम् । अनुमोदितमृण्यं करणानन्तरं मङ्गीकृतं यत्पुत्रेणापदुद्धारार्थं कृतं तदपि देयमित्याह नारदः । पितुरेवमित्याह का
 टुम्बभरणाय वा । कृतं वापदुद्धारं कृत्वा दद्यात्पुत्रस्य तत्पितेति ॥ नयोऽपि पतिपुत्राभ्यामित्यापवादमाह कात्यायनः ॥ भर्ता पुत्रेण
 वा सार्द्धं द्वेवलं वा तना कृतम् । अहं मेवं विधन्देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिय इति ॥ भर्ता पुत्रेण वा सार्द्धं कृतम् अन्नेनैव देयम् ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १०६ ॥

स्वयंकृतन्तयोर्भावेपि देयमित्यर्थः । अतएव स एवाह । देयमभार्यकृतमृणम्भर्त्तापुत्रेणमात्रकं । भर्त्तास्यैकतंयस्यादिकथा
यगतेदिशमिति । अविधाय अनपाक्यदिशङ्गनेमृतेसतोत्यर्थः । याज्ञवल्क्योपि । प्रतिपन्नंस्त्रियादेयम्पत्न्यावासहयत्कृतं
स्वयंकृतंवायदृशंनान्यत्क्षोदानुमर्हतीति ॥ प्रतिपन्नन्देयत्वेनाङ्गीकृतम् । तद्विषयहणेऽनङ्गीकृतमितिदेयमित्याह । क
न्यायनः । भर्त्ताकामेनयाभर्त्ताउक्तादेयमृणन्त्वया । अप्रपन्नापिसादाप्याधनंयद्याश्रितंस्त्रियाइति ॥ नपतिःस्त्रीकृतन्तयेवस्या
पवादमाहयाज्ञवल्क्यः । गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् । ऋणन्दद्यात्पतिस्तत्सांयस्मादृत्तिस्तदाश्रयेति ॥ शै
योनटः । वृत्तिर्जीवनम् । गोपादियहम्पव्यधीनजनानानैलिकादीनामुपलक्षणम् । कात्यायनोपि । शौण्डिकव्याधजन
कगोपनाविकयोषिताम् । अधिष्ठाताऋणन्द्याप्यस्तत्सांभर्त्ताक्रियास्तुतिरिति । अधिष्ठातात्रपतिरेव । भर्त्ताक्रियास्तुतत् । य
तोभर्त्ताःकर्तव्येषुप्रयोजनेषुतदृशंज्ञातन्तासामित्यर्थः । भार्ययाआपदुद्धारार्थंयत्कृतन्तदपिदेयमित्याह । स एव । नच
भार्यकृतमृणकृत्यञ्चित्यप्युक्तमवेत् । आपत्कृतावृत्तेपुंसांकुटुम्भार्थेहिविस्तरः ॥ अन्यत्ररजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम्
। तेषान्तुतत्परावृत्तिःकुटुम्भञ्चतदाश्रयमिति । आपदेयम्भवेदित्यर्थः । नस्त्रीभर्त्ताकृतंऋणन्दद्यादित्यस्यापवादमाह ।
नारदः । दद्यादपुत्राविधवानियुक्तायामुमूर्धुणा । यावातद्विषयमादद्याद्युतेरिष्यमृणन्ततइति । मातृकृतमृणम्पुत्रेणदेय
मित्याहविष्णुः । पैतृकमविभक्तमातृकञ्च । विभक्ताश्चदायानुरूपमिति । दद्यादित्यनुचङ्गः । मातुर्दैर्घ्येपिनिर्धनायास्तस्याः
ऋणम्पुत्रेणदातव्यमित्याहनारदः । पुत्रिणीतुसमुत्सृज्यपुत्रस्त्रीयान्यमाश्रयेत् । तस्याऋणंहरेत्सर्वन्निःस्वायाःपुत्रस्य
त्विति । अन्यम्भर्त्तारमितिशेषः । तस्याएवसधनत्वेकात्यायनआह । बालपुत्राधिकार्यायाभर्त्तारंयान्यमाश्रिता । आश्रित
स्तदृणन्दद्याद्बालपुत्राविधिसूतः । यदृशंकुटुम्भपोषणार्थमविभक्तैःकृतन्तद्दानाधिकारिणिकुटुम्बनिप्रेतेदेशान्तरगते
वातद्विषयहरेर्देयमिति । याज्ञवल्क्यआह । अविभक्तैःकुटुम्भार्थंयदृणन्तुक्तमवेत् । दद्यात्तद्विषयनःप्रेतेप्रेषितेवाकुटु

म्बिनीति ॥ तत्रापिकेषांश्चिदभावेयस्मिष्ठतिसएवदद्यात् । तथाचविष्णुः । अविभक्तैः कृतमृगंयस्मिष्ठतिसंदद्यादिति । अ
 विभक्तैरिति वज्रवचनम्पूर्वत्राविवक्षितम् । तथाचनारदः । पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदूणं कृतम् । मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं
 ददुस्तत्सर्वरिक्थनइति । ऋणकर्तुः प्रेते प्रोषितेवेति शेषः । तस्मिन्प्रधानभूते स्थिते सत्येतेषां गुणभूतानामृणदानानधिकी
 शत् । अतएवमनुः । यहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतो व्ययः । दातव्यं बान्धवैस्तत्प्राप्तविभक्तैरपि स्वतइति ॥ ऋणस्य
 यहीतापितृव्यादि र्थेदिनष्टः प्रोषितो मृतो वा स्यात् । तदा तद्विषमिर्विभक्तैस्तत्कुटुम्बव्ययकृतमृणं दातव्यं स्वतः किमुताविभक्तै
 रित्यर्थः । एवं वृत्तिकारेण व्याख्यातम् । अस्मिन्व्याख्याने वचनान्तरे वृथैवाविभक्तयहणं स्यादिति महाभाष्यकारेण प्रविभक्त
 धनैः पितृव्यादिभिः स्वधनाद्दातव्यमित्यर्थः । कृतमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतच्च ऋणप्रतिदानं उत्तमर्णाभावे तत्पुत्रादियुक्तं
 धनं तेषामभावे तत्सगे त्रेषु तेषामभावे तद्वन्धुषु मातुजादिष्वित्याह नारदः । ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः । निर्वपेत्
 तत्कुल्येषु तदभावेऽस्य वन्धुष्विति । ब्राह्मणयहणं मुक्तमर्णीपक्षश्चार्थम् । अन्वयः पुत्रसन्नातिदुहितुसन्नातिश्च । बन्धू
 नामभावेत्वाह संख । यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धितान्धवाः । तदा दद्याद्द्विजोभ्यस्तु तेष्वसत्त्वपुनिःक्षेपेदिति । प्र
 जापतिरपि । बन्धुभावे तु विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यज्जलेपि वा । जले क्षिप्नन्तथाग्नौ च धनं स्यात्पारलौकिकमिति । अग्नौ कुतमिति शेष
 यः । ननु क्षिप्नन्मिथ्यस्यानुवज्रः । अतएवोक्तस्मृतिसंग्रहे । द्रव्यं यत्तदधमर्णस्थं कचिद्ब्राह्मणगम्भवेत् । सुतादिब्राह्मणा
 न्तानां रिक्थभाजामसम्भवे ॥ पलाशस्य पलाशेन जुहुयान्मध्यमेन तु । यत्कुसीदमिति प्राप्स्येदथ वार्ये वतः कुतमिति । मन्त्र
 स्य होमेनैव संवन्धो न तु प्रक्षेपेण मध्यमेन पर्णेन जुहुयात् । कुसीदमितीति गोभिलेन होमसंबन्धित्वेनैव स्मृतत्वं । यस्तु
 प्रतिदानकाले समग्रं सवृद्धिकं मूलं दातुमसमर्थस्तम्प्राहयाज्ञवल्क्यः । लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्वा दत्तार्णको धनम् । धनी
 बोपगतन्दद्यात्स्वहस्तपरिचक्षितमिति । अयमर्थः । यथाशक्त्वादत्वात्तैतावत्सवृद्धिकं मया दत्तमिति मूलपत्रस्य पृष्ठे लिखे

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ११० ॥

त् । यद्वा उक्तमर्थं एतावन्मया लब्धमिति स्वेहस्ताक्षरचिह्नितं यथा भवति तथा मूलपत्रे लिखेत् । स्वहस्तलिखितमुपगताख्यम्
वैशंपयनं वा धर्मार्णयदत्तन्दद्यादिति । एतच्च प्रवेशपत्रदानं मूलपत्रासन्निधानविषयम् । अतएवाहविष्णुः । असमप्रदाने
लेख्यासन्निधाने चोक्तमर्थः स्वलिखितन्दद्यादिति प्रवेशपत्रदाने वाहनारदः । गृहीत्वोपगतन्दद्यादृणिकाद्योदयभनी । अ
ददद्याच्चमानश्च शेषहानिमवाप्नुयादिति ॥ उदयमृषिकदत्तधनम् । उदयगृहीत्वैव न्वयः । एतच्च शेषत्वात्पक्षवि
षयम् । बाहुल्येन धर्मादिनोद्गाह्यम् । अतएव स्तुपरि न लेखयेत् न चैवोपगतन्दद्यात्तस्य तद्वृद्धिमाप्नुयात् । इति वृहस्प
त्युक्तोक्तमर्थस्य गृहीतीश्वरवृद्धिदानमेव । उदयगृहीत्वा अतः समप्रमिति शेषः । अतः प्राप्तिदाने अनिष्टमाह । व्या
सः । तपस्वी वाग्निहोत्री वा अतः श्रान्म्रियते यदि । तपश्चैवाग्निहोत्रं सर्वन्तज्जनिनोमर्बोदति । तेनापश्यमृणमपाकर
णीयमित्याशयः । अनेनैवाशयेन कल्पयतोऽप्याह । उद्धारादिकमादाय स्वामिनेन ददाति यः । सेतस्य दासो भृत्यस्त्री प्रभु
वीजाय ते गृहे इति । आदिशब्देन निःक्षेपादीनां ग्रहणम् । सदासः कीतः । भृत्यवैतनिक इति तयोर्भेदः । नारदादि ।
याचमानं नन्दद्यादृणं वापि प्रतियहम् । तद्व्यवर्ज्यं तेन च दद्यात्कौटिलि शतम् भवेत् ॥ ततः कौटिलि शते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा
। अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि इति । प्रतियहः प्रतिश्रुतम् । लेखारूढप्रतिदानानन्तरकर्तव्यमाह याचमानम्
। दत्तार्णम्याटयेत्स्तेष्वमुञ्चैवान्यनुकारयेदिति । लेख्यं मूलपत्रम् । अथैव च प्रापाकरणार्थम् । अन्यद्विष्णुद्विपत्रं चोक्त
मर्णदृष्टीयादित्यर्थः । मूलपत्रासन्निधाने कथञ्चिद्विष्णुद्विपत्रासम्भवे किङ्कर्तव्यमित्यपेक्षितेनारद आह । लेखन्दद्या
द्विष्णुद्विपत्रं तदभावे प्रतिश्रवः । धनिकर्णिकयोरेवं विष्णुद्विपत्रात्परस्परमिति । प्रतिश्रवः प्रतिदानं कृतमिति साक्षिभिः आ
वशं साक्षिमदृणप्रतिदानारम्भत्याह याचमानम् । साक्षिभ्यो भवेद्युद्धातदातव्यं ससाक्षिकमिति । ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिणां
समक्षनो वाङ्मयश्चिदसम्भवे साक्ष्यन्तरसमक्षं वादातव्यमित्यर्थः । उक्तमर्थं न साक्ष्यादिभिः साधितमृणं न्यापितवतो रसोऽप्य

मर्णाद्दण्डग्रहणमुत्तमर्णोद्भूतियहणञ्चाहसएव । रक्षाधमर्णिकोदाप्यःसाधितादृशकंशतम् । पञ्चकञ्चशर्तंदाप्यःप्राप्तार्थी
ह्युत्तमर्णिकइति । अधमर्णात्साधितार्थस्योदशमंशस्तावद्व्यं दण्डत्वेनगृह्णीयात् । उत्तमर्णानुसाधितार्थस्यविंशतितममं
शंभूतित्वेनेत्यर्थः । अतएवविष्णुः । उत्तमर्णञ्चेद्वाजानमियात्ततस्तद्विभावितेर्वैधमर्णोराज्ञेधनदशमभागसमन्दण्डन्द्या
न् । प्राप्तार्थञ्चोत्तमर्णोविंशतितममंशमितितद्विभावितेउत्तमर्णेनसाधितेसति । यत्तुमनुवचमं । योयावन्निह्वीतार्थमिच्छा
यावतीवावदेत् । तैन्टपेणह्यधर्मज्ञौदाप्यौतद्विगुणन्दममिति । तद्वद्धनानिदुर्वृत्ताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । यावन्निह्वीत
यावतीमिच्छायावदेत्तयैतावद्धन्मिथ्यसत्त्वंवदेत्तावुभावपितावतोधनस्यद्विगुणन्धनन्दञ्चाविध्यर्थः । यत्पुनस्तस्यैववचनञ्चै
ऽपव्ययमानन्तुकारणेनविभावितम् । दापयेद्धनिकस्यार्थन्दण्डलेशञ्चशक्तिरिति । तद्वशमांशदानासमर्थसद्धृताधमर्णवि
षयं । अपव्ययमानमपत्तपन्तंयस्तुप्रभुत्वाद्यवलेपादुत्तमर्णेनयाचितस्तदाऽसम्प्रतिपद्यराजसभायामानीतःस्वयमेवसम्प्रति
पद्यतेसोभियुक्तार्थस्यविंशतितममंशंदण्डनीयइत्याहनारदः । ऋणिकःसधनोयस्तुदौरात्स्यान्नप्रयच्छति । रक्षादाप
यितवःस्याद्गृहीत्वांशन्तुविंशकमिति । मतुरपि । ऋणोदेयेप्रतिज्ञानेपञ्चकंशतमर्हति । अपह्वेत्तद्विगुणन्तन्मनोरनु
शासनमिति । यःपूर्वमप्रतिपद्यराजसभायामानीतोऽधमर्णञ्चण्डेयतयाप्रतिजानीतेसत्यमसौधारयामीतिसपञ्चकंशत
मर्हतिदानुमितिशेषः । यस्तुसभायामप्यपह्वेतेनाहमसौधारयामीतिपञ्चादंगीकरोमीतिसतद्विगुणम्प्रतिपादितंपञ्चकश
ताद्विगुणन्दशकन्दण्डमर्हतीत्यर्थः । यस्तुयाज्ञबल्यवचनेनिह्वेभावितादद्याद्धनंराज्ञेचतत्समम् । मिथ्याभियोगीद्विगु
णमभियोगाद्धनंहरेदिति । अपलपितुःसमदण्डउक्तःसद्विगुणधनदानासमर्थदुर्वृत्ताधमर्णविषयः । अन्यथानिह्वे
द्विगुणदण्डप्रतिपादकयोयावन्निह्वीतार्थमितिपूर्वादाहृतमनुवचनविसेधःस्यात् । अभियोगादभियुक्तधनात् । मिथ्याभि
योगीद्विगुणमभियोगाद्धनंहरेत् । कारणेविधिरेवःस्वाज्जितस्यैकतरस्यतु ॥ प्राज्ञायवादेचतथायञ्चासत्येनयुज्यतइतिव्या

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १११ ॥

सवचनविरोधश्च स्यात् । कारणेकारणोत्तरे । असत्येनमिथोत्तरेण प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्गायेमिथोत्तरे च वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये
यस्यैकरतस्य पराजयस्तस्यापि पूर्वोक्तेन द्विगुणोदगड इत्यर्थः । यत्तु मिताक्षर्याम् । मिथोत्तरेऽपह्नोतुः पराजये समोदगडः
मिथ्याभियोक्तृर्द्विगुणोदगडः एवम्प्राङ्गाये प्रत्यवस्कन्दने चार्थिनोऽपह्नववादिनात्प्रत्यर्थिना प्राङ्गायकारणसाधने प्रकृतधने प्र
कृतधन एव दगडः यदि प्रत्यर्थी प्राङ्गायकारणेन साधयति तदा समिथ्याभियोम्येवेति तस्य द्विगुणोदगड इत्युक्तन्तपूर्वोक्तव्या
सवचनविरोधादिभावनीयं विद्वद्भिरिति । इत्युणादानाख्यव्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथ निःक्षेपाख्यव्यवहारपदम् । तत्र निः
क्षेपो नाम सद्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम् । तथा च नारदः । सद्रव्यं यत्र विसृज्य न निक्षिप्य विशंकितः । निःक्षे
पो नाम तत्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति ॥ न च न्यासेपनिधोरतिव्यातिस्तयोर्लक्ष्यत्वात् निःक्षेप एव ॥ याह कस्यासमक्षं समर्पि
तेन्यास इत्युच्यते । अतएव बृहस्पतिः । राजचौरादिकभयाद्यादानाञ्च वञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स प
रिकीर्तित इति । अयमेवागणितद्रव्यस्थापनेऽपनिधिरित्युच्यते । तथा च नारदः । असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते
तज्जानीयादुपनिधिं निःक्षेपकृत्तं विदुरिति । असंख्यातं अदर्शितं अविज्ञातं अनाख्यातम् । अतएव बृहस्पतिः । अनाख्या
तं व्यवहितमसंख्यातमदर्शितम् ॥ मुद्राङ्कितञ्च द्रव्यन्तदौपनिधिकं स्मृतमिति । व्यवहितं करंडकादौ प्रक्षिप्य पिहितम् ।
अतएव याह वल्क्यः । वासनस्थमविज्ञातं हस्तेऽन्यस्य दर्प्यते । द्रव्यन्तदौपनिधिकं स्मृतिदेयन्तथैव तदिति ॥ वासनं द्रव्या
धारणीतं करण्डकादितस्थं वासनस्थम् । हस्तयहणमुपलक्ष्यम् । अतएव नारदः । निःक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं
स्मृतमिति । तथा चायमेतेषाम्भेदः । याह कस्यासमक्षं गणयित्वा स्थापितं निःक्षेपः । गृहस्वामिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्ना
गते एतद्वा तव्यमिच्छुक्त्वाऽन्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यासः मुद्राङ्कितं समक्षं गणितं स्थापितमुपनिधिरिति । निःक्षेपादीनां
स्थापनप्रकारमाह मनुः । कुचजेवृक्षसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महापक्षे धनिन्यार्यैर्निःक्षेपन्निक्षिपेद्बुध इति । महापक्षे

वहुतरवन्धुयुक्ते । निःक्षेपग्रहणमुपलक्षणम् । वृहस्पतिः । स्थानंगृहस्य तद्वर्णविधानस्य गुणन्तथा । सत्यं शौचम् भुजन
 म्परीक्ष्य स्थापयेन्निधिमिति ॥ निधिरूपनिधिः । एतदप्युपलक्षणम् । निःक्षेपादीनां रक्षणं कर्तव्यं याहकेष्वेव वृहस्पतिः ।
 ससाक्षिकं रक्षोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् । पुत्रवत्परिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्ष्येति । पालयितुः फलमपालयितुर्दोषश्चाह ।
 ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमकूप्यावरादिकम् । तत्त्याग्यालयतो न्यासं यथैव शरणागतम् ॥ भर्तृद्रोहं यथानार्थाः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे
 । दोषो भवेत्तथान्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥ न्यासद्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः ॥ गृहीतम्यालये द्युतात्सलङ्गाचि
 तमर्पयेदिति । न्यासग्रहणमुपलक्षणम् । तेन फलभृत्त्यादिकं निःक्षेपादित्रयसाधारणमिति मन्तव्यम् । दैवराजोपघाते याह
 कस्य न दोष इत्याह वृहस्पतिः । दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् । गृहीतद्रव्यसहितं न तद्दोषो न विद्युत इति । यहीतु
 रिति शेषः उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादिति भावः । गृहीतद्रव्यसहितमिष्टुपेक्षाभावनिश्चयोक्तम् । तेन कथंचिन्निःक्षिप्तमात्र
 स्य विनाशे प्रमाणान्तरादुपेक्षाभावे निश्चिते यहीतुर्दोषो न विद्युत इति मन्तव्यं । दैवराजग्रहणमसमाधेयं । निमित्तोपलक्षणा
 र्थं अतएव कात्यायनः । राजदैविकचौरैर्वानिःक्षिप्तं यजनाशितम् । यहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं न दद्यात् इति ॥ भाण्डेन च
 र्थेन । नारदोपि । यहीतुः सह यो र्थेन नष्टः एव स दायितः ॥ दैवराजकृतेन द्रव्यचेतज्जिह्वाकारितमिति । तद्वदिति पदेनैक
 मुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते । तेनैव योजना यहीतुरर्थं सह यो नष्टस्तदायित एव स दैवराजकृते यो नष्टः सोऽपि दायि
 त एव नष्ट इति दैवग्रहणान्तस्करोपलक्षणम् । अतएव याज्ञवल्क्यः । न दाप्योपहतं ननु राजदैविकतस्करैरिति । दैविकपद
 स्थार्थाविवृतो मनुना । चौरैर्हृतं जलेनोठमग्निना दग्धमेव वा । न दद्याद्वा दितस्मान्न संहारति किञ्चनेति ॥ यदि तस्मान्निः
 क्षेपादल्पमपि धनं संहारति न गृह्णाति तर्हि न दद्यादित्यर्थः । तथा च स एव । समुद्रेनाप्नुयात्किञ्चिद्वा दितस्मान्न संहरेदिति
 क्वचिदुन केनचिद्धेतुनानष्टमपि यहीतामूल्यद्वारेण न दाम्य इत्याह । कात्यायनः । ज्ञात्वा द्रव्यवियोगान्नुदाता यच्च निधिः

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ११२ ॥

मेत् । सर्वोपायविनाशेऽपि यहीतानैव दाप्यते इति । निःक्षेपमहीतारम्यथाह काव्यायनः । निःक्षेपं यस्य यत्किं तत्प्रयत्नेन पात्र
येत् । दैवराजकृतादन्यो विनाशस्तस्य कीर्त्यते इति । यस्य पार्श्वे यत्स्थापितं तत्तेनावहितेन रक्षणीयं । यतो दैवराजकृतादन्यो
विनाशस्तस्य ग्राहकस्य दोषेण कृतत्वेन कीर्त्यते इत्यर्थः । न केवलं दुष्कीर्तिरेव तस्य किन्तु विनाशे जाते वस्तुगत्यादोषो बह्वर्थ
हानिश्चेत्याह स एव । यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत् तद्ब्रूयते वा । तद्व्यं सो दयन्दाप्यो दैवराजकृताद्विनेति ॥ दोषः उपेक्षा
दिलक्षणः । बृहस्पतिरपि । भेदेनोपेक्षयान्यासं यहीताय दिनाशयेत् । याचमानो न दद्याद्वा दाप्यन्तत्सो दयम्भवेदिति ॥
काव्यायनोपि । न्यासादिकम्पराद्व्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् । अज्ञाननाशितस्यैव येन दाप्यः स एव तदिति ॥ अत्र विशेषमाह
तुर्व्यासकाव्यायनौ । भक्षिते सो दयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते । किञ्चिदूनम्यदाप्यं स्याद्व्यमज्ञाननाशितमिति ॥ किञ्चि
दूनञ्चतुर्थीशून्यमिति मिताक्षर्याम् । याचनानन्तरमदत्तस्य पञ्चाद्वैवराजकृतेऽपि विनाशे स्थापकं यन्मूल्यमात्रं न्यातव्य
मित्याह व्यासः । याचनानन्तरं नाशे दैवराजकृतेऽपि शः । यहीता प्रति दाप्यः स्यान्मूल्यमात्रं न संशय इति । प्रत्यर्पणविलं
बमात्रापरधेऽसंवृद्धिकदानस्यान्याय्यत्वात् । राज्ञे च तत्त्वमोद गण्डो देय इत्याह नारदः । याचमानस्तु यो दातुर्निःक्षेपं प्रयच्छ
ति । दण्ड्यः सराज्ञो भवति नष्टे दाप्यश्च तत्सममिति । नष्टे दैवतो राजतो वेति शेषः । याज्ञवल्क्योपि । भ्रंशश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दा
प्यो दण्डश्च तत्सममिति । मार्गितयाचितेऽदत्ते सति यदि भ्रंशो दैवराजकृतो नाशो भवति तदापि तद्व्यं मूल्यपरि कल्पनेन ध
निनेयाह को दाप्यो दण्डो राज्ञे च तत्समं दण्डमित्यर्थः । यः पुनः स्थापकाननुज्ञयानिःक्षेपमुपभुंक्ते तस्य दण्डमाह नारदः । यत्रा
र्थे साधयेत्तेन निक्षेपेऽप्युनरनुज्ञया । तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्तच्च सो दयमावहेदिति । दण्ड्यः साधितद्रव्यानुसारेण । याज्ञवल्क्यो
पि । आजीवनस्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तच्चापि सो दयमिति । आजीवनभोगवृद्ध्यर्थं प्रयोगादिना उपजीवनस्वेच्छया स्वाम्यनमु
ज्ञया । वृद्धिप्रमाणं चाह काव्यायनः । निःक्षेपं वृद्धिं शेषञ्च कथं विक्रयमेव च । याचमानं न चेद्दद्याद्दत्तं ते पञ्चकं शतमिति ।

निःक्षेपहर्तारमप्याहविष्णुः । निःक्षेपापहारीवृद्धिसहितधनधनिकस्यदायः । अस्मदण्डमाहमनुः । निःक्षेपस्यापहर्तारं
 त्वमन्दापयेद्दमं । तद्योपनिधिहर्तारमविशेषेणपार्थिवः । निःक्षेपापहर्तारवेकर्तव्यमाहव्यासः । निःक्षेपत्रिहृतेवस्तुनरोबंधुवशा
 न्वितः साक्षिभिर्वैद्यद्वेषेणविभाषप्रतिदाप्यते ॥ दण्डमाहवृद्धस्यतिः । गृहीन्वापहृतेयत्रसाक्षिभिःशपयेनवा । विभाषदा
 पयेन्मासंतत्समंविनयन्तयेति ॥ विनयन्दण्डससाक्षिकनिःक्षेपादौस्थापकस्यान्तवादिनेसाक्षिभ्योयथास्थितमर्थमवगम्यद
 ण्डनीयः सख्येन्याहमनुः । निःक्षेपेयः कृतोयेनवाचांश्चकुचसन्निधौ । नावानेवसविशेषोविषुबन्दण्डमर्हतीति ॥ कुचंसाक्षि
 वृन्दम् । असाक्षिकेन्याहवृद्धस्यतिः । रहोदत्तेनिधौयत्रविसम्पादः प्रजायते । विभाषकन्तत्रदिब्यमुभयोरपिचस्मृतमिति
 ॥ उभयोर्मध्येएकस्येवार्थः । उभयप्रहृष्टंरक्षावाग्यतरः कुर्यादित्ययमेवपक्षोयथास्यादिति । ग्रहीतृस्त्वपकयोरन्तवा
 दिनेदण्डमाहमनुः । निःक्षेपस्यापहर्तारमनिःक्षेपारमेवच । सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपयेच्चैववैदिकैः ॥ योनिःक्षेपंनार्पय
 तियस्यानिःक्षिप्ययाचते । उभौतौचौरवच्छास्यौदायौवातसमन्दमिति । चैवच्छास्यौचौरवदस्यौचौरवदस्येनदस्य
 वितियाचत् । दण्डस्यप्रमाणमाहसङ्गुक्तंमनुवृत्तौ । यस्तुमन्यपुरणे ॥ योनिःक्षेपंनार्पयतियस्यानिःक्षिप्ययाचते । तावु
 भौचौरवच्छास्यौदायौचद्विगुणंदममिति । द्विगुणोदण्डउक्तः । सङ्गुर्वैभविषयेब्राह्मणानिरिक्तविषयोवा । अन्यथासमदण्ड
 प्रतिपादकमनुवचनविशेषः स्यादिति । निःक्षिप्तद्रव्यमकालेददतोद्विगुणोदमङ्ग्याहकाव्यायनः । ग्राह्यस्तुपनिधिःकालेका
 ग्रहीमन्नुवर्जयेत् । काग्रहीनेदददण्डंद्विगुणश्चप्रदापयेदिति । ग्राह्यः निःक्षेपकारिणेतिशेषः यद्ग्राह्यदुपनिधिरन्यस्यहसो
 न्यस्तुग्राह्यातीतेकालेसयाह्यार्थः । तद्ग्राह्यातीतेनिकालेस्वयमेवनायाचितमर्पणीयम् । सकृद्वाचितमर्पयेदितिवृद्धस्यतिस्म
 रणात् । तद्ग्राह्येवर्तमानेस्वयमेवायाचितमर्पणीयमानंकालहीनस्तस्यदानन्दैर्द्व्येनैवेतितददतोपिदण्डोयुक्तः । प्राड्विवाकंप्रत्या
 हमनुः । योनिःक्षेपंयाचमानोनिःक्षेपुर्नप्रयच्छति । सयाचः प्राड्विवाकेनतन्निःक्षेपुर्नसन्निधौ । सयदिप्रतिपद्येतयथाव्यस्तंय

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ११३ ॥

याश्रितम् । नतत्रविद्युतेकिञ्चिद्युत्परेणाभियुज्यतइति । यदातुनप्रतिपद्येततदा राजानमप्याहसएव । तेषांनदद्याद्यदितु
तद्धिरण्यंयथाविधि । द्वयन्निगृह्यादाप्यःस्यादितिधर्मस्यधारणा । निःक्षिप्तस्यधनस्यैवमप्योपनिहितस्यच । राजाविनिर्ण
यंकुर्यादक्षिस्वन्न्यासधारिणमिति । तेषांअभियोक्तृचक्षणम् । द्वयंद्दिगुणम् । निगृह्यादण्डयित्वाअक्षिस्वन्अताडयन् ।
निःक्षेपयहीतारमप्याहबृहस्पतिः । स्थापितंयेनविधिनायेनयच्चयथाविधि । तथैवतस्यतद्देयंनदेयमप्यनन्तरइति ॥ स्थापि
तेतरस्ययस्यस्थापितद्रव्यस्वाम्यमस्ति सइहप्रत्यनन्तरउच्यतइतिस्मृतिचन्द्रिकायामप्यनन्तरेपुत्रादावितिकल्पतरौस्थापक
मप्याहमनुः । योयथानिःक्षेपेद्धस्तेयमर्थेयस्यमानवः । सतथैवयहीतव्योयथादायस्तथायहः । मिथोदायःकृतोयेनय
हीतोमिथसववा । मिथएवप्रदातव्योयथादायस्तथायहः । समुद्रेनाप्नुयात्किञ्चिद्यदितस्मान्नसंहरेदिति । दायोदानं
स्थापनमितियावत् । यद्दोयहणमिथः अन्योन्यमेवएतदुक्तमभवति । सत्याक्षिप्तेनस्थापितम् । साक्षिसाक्षिसमक्षंगृहीतव्य
म् । रहसिस्थापितंरहस्येवेति । समुद्रेमुद्रासहितेनिःक्षेपेमूषकादिनोपहृतेनिःक्षेपंस्थापयित्वा नकिञ्चिद्दूषणमाप्नुयात् ।
यदितस्मान्निःक्षेपात्प्रतिमुद्राश्रावणादिनानापहरेत्किञ्चिदित्यर्थः ॥ स्थापयितुर्मरणेप्रत्यनन्तरेतद्देयमित्याहसएव । स्व
यमेवतुयोदद्यान्मृतस्यप्रत्यनन्तरे । नसराज्ञाभियोक्तव्येननिःक्षेपुश्चबन्धुभिरिति । अनेनवचनेनवचोभंग्यास्थापकेमृतेप्रत्य
नन्तरेप्रत्यर्पणंयाहकेणकार्यमित्युक्तम् । स्वयमेवयाचनमन्तरेणेत्यर्थः । याचनमन्तरेणदानमभयादिकालोपायेमन्तथम्
अन्यथादोषापत्तेः । प्रत्यनन्तरवडत्वेतुनैकस्मिन्प्रत्यनन्तरेदेयंकिन्तुसर्वप्रत्यनन्तरसन्निधावितिननिःक्षेपुर्वंधुभिरभियो
क्तव्यइत्यनेनसूचयाम्बभूव । यदातुयाहकःस्वयमेवनददातितदाप्रत्यनन्तरकूर्तव्यमाहसएव । अच्यलेनैवचान्विच्छेत्तम
र्थेप्रीतिपूर्वकं । विचार्यतस्यबावृत्तंसास्त्रैवपरिसाधयेदिति । अन्विच्छेत्अवधारयेत्परिसाधनंयाहकसकाशादादाननङ्गाह
कवृत्तंविचार्यसतद्गङ्गाहकविषयेसास्त्रैवकार्येनभयादिप्रदर्शनेन । दुर्वृत्तयाहकविषयेतुजङ्गादानप्रकरणोक्तेनभयादिप्र

दर्शनाद्युपायान्तरेण कलादिनाकार्यमिदं स्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सद्वृत्तेर्विप्रतिपन्ने भूतानुसारेण साधयितुमश-
 क्ये साध्याद्युभावे प्रत्यनन्तरादिना साधयेत् । दुरुवृत्ते तु विप्रतिपन्ने कलादिना परिहरेदिति वा स्मादेव वचनादवगम्यते । स-
 द्वृत्ते कलादि प्रयोगवच्छपयेन शोधनस्याप्यनुचितत्वात् । ग्राहके तु मृते पश्चाद्युदधीन निःक्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यन-
 न्तरे वा प्रत्यर्पणीयमित्यतिस्थूलत्वात् स्मृतिकारैरूपेक्षितमित्यस्मादृशकारणमुन्नेयं यदि ग्राहकवदसौ स्वयं न ददाति तदा स्थाप-
 कः प्रत्यनन्तरे वा पूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत्सम्प्रतिपन्नपूर्वोक्तेन प्रकारेण परियहं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरूपेक्षितं ज्ञातुमश-
 क्यत्वादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । निःक्षेपेऽभिहितमर्थं याचितादिष्वतिदिशति नारदः । एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहिता-
 दिषु । शिल्पिषूपनिधिन्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति ॥ याचितं च त्ववादिषु परकीयमलंकारादियाचित्वासमानीतम् । अन्वाहि-
 तं स्वस्मिन् स्थितम् परधनमन्यहस्ते कृतं शिल्पिषु शिल्पिन्यासे कुण्डलादिकरणा यस्वर्णकारादि हस्तन्यस्तसु वर्णादावित्यर्थः ।
 प्रतिन्यासे मिथः कार्योपेक्षया त्वदीयमेतन्नया स्थाप्यते मदीयमेतन्नया स्थापनीयमिति स्थापितेनारदेन निःक्षेप एव विष्णुप-
 देशादुपनिधिन्यासयोस्तदतिदेशः । याज्ञवल्क्योपि । याचितान्वाहितन्यासनिःक्षेपादिष्वयं विधिरिति । यद्यपि स्मृत्यन्तरे न्यास-
 निःक्षेपयोर्विधिरुपादिष्टस्तथाप्यस्यां स्मृतौ नोपादिष्टा इत्युपनिधिधर्माणामतिदेशो युक्तः । वृहस्पतिरपि । अन्वाहिते याचि-
 तके शिल्पिन्यासे सवन्धके । एष एवादिनो धर्मस्तथा च शरणागत इति ॥ अनेन याचितस्य शिल्पिन्यासस्य दैवादिना नाशे स्वर्ण-
 कारप्रभृतिस्तदप्या इत्युक्तं न स्य कचिदपवादमाह कात्यायनः । एतच्च संख्यते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः । तदूर्ध्वं स्था-
 पयंश्च ल्पी दाप्यो दैवान्नुते पितृमिति । रजकस्य हस्ते नैर्मल्या र्थं तस्य जीर्णवस्त्रादेर्यद्व्यवघातादिना नाशः अवघातादि च नैर्म-
 ल्याद्यर्थस्तदा शिल्पिदोषाभावात्तत्र शिल्पी न दाप्यः । नूतनादौ तु पटुत रावघातादि कृत्वानाशस्य शिल्पिदोषकतत्वात्तन्मूल्यांदा-
 प्यइत्यभिसम्भायाह स एव । न्यासदोषादिनाशः स्वाच्छिल्पिनस्तददापयेत् । दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्कारार्थं यदर्पितमि-

॥ वी० मि० ॥ मि । शिल्पिदेवादिभ्यश्चिनाशः स्यादित्यनुषज्यते । यत्र तत्त्वादि कक्षादुर्ध्वं कुर्वन्दादौ नवस्तंभसंघट्टयति इत्यर्थः ।
 ॥ व्य० ॥ अथ दशांशककुविन्द्यादिना दौषमानं स्वामिना न गृहीतं पश्चात्तद्वत्तत्त्वात्तुर्ध्वं मुकाद्याय नौ । स्वस्तेनापि च यत्कर्म मष्टं
 ॥ ११४ ॥ कृतकस्य तत् । पठ्याः प्रदिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यते इति । यत्कर्म वस्तुनिर्माणं स्वस्तेनापि प्रज्ञानवानादि मापि विवेकं
 संचेत भूतकस्य शिल्पिन एव नष्टम् । पुनर्वैतनग्रहसंविनैव वानादि किं च कुर्व्यादित्यर्थः । यदि स्वामी तं वादिकमुपनर्तयति
 यत्नितवान्नाद्यभावे पि शिल्पिने दत्तं वेतनं स न स भजे पर्वोत्तमपरिपूर्ववत्त्वादि कम्पित्यते भूतकस्य यः स्वामी तस्य दौषमानं मष्टं
 तस्तस्यार्थं प्लव्ग्यतीत्यर्थः । एवं चात्र भूतको मष्टं न दद्यात् इति पर्यवसितोर्थः । एवं शिल्पिन्यासविषये विविक्तायाचितकस्य
 प्याह स एव । यदि तत्कार्यमुद्दिश्य क्वचन्यपरिनिषम्य वा । याचितोर्द्ध्वतोयस्मिन्नप्राप्तेन तु दद्यात् इति । तत्पर्यन्तावदुच्य
 ते । याचमानेन दद्याद्वा दद्यात्प्राप्तत्वे दप्यमष्टेदित्यर्थः । याचितोर्द्ध्वतोयस्मिन्नप्राप्तेन तु दद्यात् इति । तत्पर्यन्तावदुच्य
 कवचनस्यायमर्थः । यद्दीर्घकालसाध्यं कार्यं तत्कार्यं याचितं यदि चार्वं पर्यन्तं न दीयतामिच्छेवं कालं परिनिषम्य याचितं
 तत्र कार्यं मध्ये परिनिषतकालमध्यो वा प्रतिवाचमाने ये याचितं न ददाति तस्यैव दयं न दद्यात् । किन्तु कार्यं कृते परिनिषतकाल
 लायये वा याचितं तत्कालमष्टं दद्यात् इति । यदि तदा विवाचितं न ददाति तदा दैवादिना नाशे हरशो वा जाते तन्मूल्यमात्रं देयमि
 त्यप्याह स एव । प्राप्तकाले कृते कार्यं न दद्याद्वा याचितोपि सन् । तस्मिन्नेष्टे कृते वापि यद्दीता मूल्यमात्रं देदिति । क्वचित्कार्यं म
 ध्ये परिनिषतकालं मध्ये वा वाचितं न दद्यात् इत्याह स एव । अथ कार्यं विपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिने भवेत् । अप्राप्ते वै स काले तु दद्यात्
 तत्तर्द्ध्वतोपि यदि मि । यदि याचितकालं प्रतिदानेन तस्वामिनः कार्यनाशः सम्भाव्यते तदा दद्यादित्यर्थः । याचितकालं प्रतिदा
 ने तु कर्मव्याप्याह स एव । सो याचितकालमात्रं न दद्यात् प्रतिवाचितः । सनिगृह्यवत्तादापोदं दद्यात् इति । सबलादि
 गृह्यदापोदानेन मूल्यः कर्तव्यः । एवमपि येन ददाति सदृशं सत्यर्थः । प्रक्षालनार्थं नेजकहस्तोदं यद्दत्तं सत्यनेन नाशे

कृतेतन्मूल्यतस्माद्ग्राह्यतादाह नारदः । मूल्याष्टभागोहीयेतसंकुद्धैतस्यवाससः । द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्धैतेऽर्द्ध
 मेवच । अर्द्धक्षयानुपरतःपादांशापचयःक्रमादिति । संकुद्धैतस्यनाशेऽष्टमांशन्यूनतन्मूल्यग्राह्यद्विर्द्धैतेचतुर्थीश
 न्यूनम् । एवंस्त्रिर्द्धैतेतृतीयांशमित्येवमुत्तरत्रापियोज्यम् । वस्त्राणांप्रक्षालननेजकेननपाषाणेकार्येकिन्तुशुद्धोशास्त्रले
 फलकेनचतेषांव्यासःकार्येनचतानिस्वगृहेरत्रैस्थापनीयानिश्चमुमेवार्थमभिसम्भायाहमनुः । शास्त्रलेफलकेशुद्धोनि
 ज्याद्वासांसिनेजकः । नचवासांसिषासेभिर्निर्हरेन्नचवासयेदिति । निज्यात्प्रक्षालयेत् । अन्यवासांसि अन्यवासेभिर्निर्हरे
 रेतन्मेलयेदित्यर्थः । शिल्पिन्यासोपभोगादौशिल्पिनोदण्डत्वमाह । याज्ञवल्क्यः । वसानस्त्रोन्मणान्दण्डोनेजकस्तु
 पशंशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषुपणान्दण्डेति । नेजकोवस्त्रप्रक्षालकः । अवकयःकस्माच्चिद्वाटकंगृहीत्वातस्यो
 पभोगार्थेङ्कालकृत्प्रविधायसमर्पणम् । आधानंबन्धकीकरणम् । याचितम् । स्वस्तुहृद्भोयाचितत्वेनदानंस्ववर्णकारादिह
 स्तेकङ्कणादिनिर्माणार्थेयानिस्ववर्णादीनिदत्तानितेषाम्मध्येस्ववर्णयत्परिमाणकन्दत्तन्परिमाणकएवस्ववर्णविकारः
 शिल्पिनोमाह्यः । रजतादवस्तुकिञ्चिन्मूनाःग्राह्याः । कम्बलादयस्तुउर्णाद्युपेक्षयाकिञ्चिदधिकाग्राह्याः । यद्येवंश
 ल्पीनददातितदाज्ञादाप्योदण्डनीयश्चेत्येतत्सर्वमनसिनिधायाह । सएव । अग्नौस्ववर्णमक्षौण्णंरजतेद्विपक्षंशते । अ
 ष्टौत्रपुणिसीसेचनामेपञ्चदशायसि । शतेदशपलावृद्धिरैर्गैर्कार्पासस्तुत्रके । मध्येपञ्चपलावृद्धिरुद्धमेतुत्रिपलामताः
 । कार्मिकेरेमवन्धेर्चात्रिंशद्वागःक्षयोमतः । नक्ष्योनचवृद्धिश्चैवैशेयवल्कलेयुचेति । अग्नौप्रताप्यमानमितिशेषः । श
 तपलेप्रताप्यमानेपलद्वयम् । त्रपुणिसीसेचपलाष्टकम् । ताम्रेपलपञ्चकलोहेपलदशकश्चक्षीयेतइत्यर्थः । कांस्यस्यतु
 त्रपुताम्रप्रभवत्वात्तदनुसारेणक्षयःकल्पनीयइतिपृथगुक्तः । स्थूलेयुर्जर्णकार्पासस्तुत्रेषुशतपलेषुपलदशकम् । अनति
 स्तूक्ष्मेयुतेषुपञ्चकम् । स्तूक्ष्मेषुपञ्चत्रयवर्धतइत्यर्थः । एतदक्षप्रक्षालितविवयमियुक्तमिमांसाक्षयाम् । कार्मिकम् ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ ११५ ॥

चित्रे कर्मणि निर्मितं कार्मिकम् । यत्र निर्मिते पट्टे स्वस्तिकादिकश्चित्रसूत्रैः क्रियते इत्यर्थः । यत्र प्राचासदौरोमाणि बध्यन्ते स
रेमवन्धः । अनयोः सूत्रापेक्षया त्रिंशद्विंशत्यय इत्यर्थः । इति निःक्षेपाख्यव्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथास्वामिविक्रयसंबन्धव्यवहार
पदम् । तत्स्वरूपमाह नारदः । निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वा पट्टवत् । विक्रीयते समक्षं यत्संज्ञेयोऽस्वामिविक्रय इति ॥ निः
क्षिप्तं यद्दत्तं याचितादीनामुपलक्ष्यार्थम् । असमक्षं स्वामिन इति शेषः । अतएवाह व्यासः । याचितान्वाहितान्वाहं पट्टवत्
न्यस्य यज्जनम् । विक्रीयते स्वाम्यभावे संज्ञेयोऽस्वामिविक्रय इति । स्वाम्यभावे स्वाम्यसन्निधौ । अत्र विक्रयपदं नानवन्धक
योरप्युपलक्ष्यं वक्ष्यमाणं काव्याय न वचने तयो रपि निवर्त्य ताभिधानात् । अस्वामिनन्दर्शयति बृहस्पतिः । निक्षेपान्वाहि
तन्यासं हृत्यैवाचितवन्धकं । उपप्राप्येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते इति । निक्षेपादिपट्टवत् पट्टवत् । स्वप्ने प्रपु
ष्काशम् । पुनश्चाधिगतदेः परद्रव्यस्योपलक्ष्यम् । यत आह । मनुः । विक्रीणीते परस्वसंज्ञेयोऽस्वामी स्वाम्यसंमत इति
। यो निःक्षेपादिकम्प रद्रव्यमुक्तमेव विक्रीणीते तस्याप्यस्वामिव्यवहारस्य स्वामिकस्य निवर्त्यत्वात् तदाह नारदः । अस्वामिना
कृतो यस्तु क्रयोऽक्रिय एव वा । अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु निव्यश इति । काव्याय नोपि । अस्वामिविक्रयं नानमाधिवा विनि
र्भवेद्येति । अस्वामिविक्रयम् । अस्वामिना कृतं विक्रयम् । अस्वामिना कृतं तदनाद्यो रपि तस्माच्चर्यात् अतएव यमः । अ
स्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा । अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु निव्यश इति दायोदानं । स्वामिना अस्वामी विक्रीतं स्वकी
यं वस्तु यत्समीपे दृष्टं तस्माद्ग्राह्यमिष्यह नारदः । द्रव्यमस्वामिविक्रीतमप्यस्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशकयतः प्रुद्धिः
केतुः स्तेयं रहः क्रियामिति । याज्ञवल्क्येऽपि । स्वस्वमेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलादीने च त
स्तर इति । स्वामी स्वसम्बन्धि द्रव्यमन्या विक्रीतं अस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रीतस्य हेतु
व्याभावात् । केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति हीनात् द्रव्यागमोपायहीनात् । रहसि एकान्ते । हीनमूल्ये ।

अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूल्यकथे । वेलाहीने गन्धादौ कृते कथे च केता तस्करे भवति । तस्कर बह्मणादि भाग्यवतीत्यर्थः ।
 बृहस्पतिरपि । येन कीतन्तु मूल्येन प्रायाज्ञे बिनिवेदितम् । न तत्र विद्यते दोषस्तेन स्यादुपधिकयादिति ॥ यत्र हीनमूल्येन
 कीयमाणं कयात्प्रागेव गन्धे निवेदितं न तत्र न दोष इत्यर्थः । उपधिकयश्च द्रव्यार्थं दर्शयति स एव । अन्तर्गृहे वह्निर्यामन्निष्ठा
 यामसतो जनात् । हीनमूल्यञ्च यत्कीतं ज्ञेयो सावुपधिकय इति । असतो जनात् चागडालादेरित्यर्थः । असद्गृहं दासा
 दीनामुपलक्ष्यार्थः । अतएव नारदः । अस्वाम्यनुमता द्वासादसतश्च जनाद्ग्रहः । हीनमूल्यमवेलायां कीयं स्तुष्टोषभा
 ग्भवेदिति । अस्वाम्यनुमतास्वाम्यनुमतिहीनात् । दासग्रहं समानन्यायत्वात् स्वतंत्राणां वा लादीनामुपलक्ष्यार्थम् । वि
 ह्वुरपि । अज्ञानतः प्रकाशं यत्परद्रव्यं कीणीयात् । तत्रास्यादोषः स्वामी द्रव्यमवाप्नुयात् । यद्युपकाशं हीनमूल्यं वा कीणी
 यात् । तदा केता विक्रेता चो रबच्छास्य इति । केतुः प्रकाशयिष्ययाद्युभावात् स्वामिन्वान्यप्रकाशयादौ तु तथा विधिविक्रयस्य
 विक्रेतस्वामिषोक्तत्वात् तद्ज्ञानमस्तीति दुष्टत्वात् केतापि दण्ड इत्यर्थः । स्वामिना राजानं ज्ञापयित्वैव तद्रव्यं याह्यं अन्यथा चो रप
 च्छादकत्वेन सदण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः । हतम्पनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्यन्तपेदण्डः स तु वस्तुवति म्य
 णानिति । यदा पुनः परहस्तादवाप्नुमसमर्थः स्वामी तदा ब्राह्मणस एव । नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं याहयेन्नयम् । देशकाला
 तिपतौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेदिति । विनष्टमपहृतं वा स्वकीयद्रव्यमधिगन्तुं परहर्तुं स्तेवा दृष्ट्वा अधिगन्तारं अपहर्तारं वा राज
 पुरुषादिभिर्याहयेत् राज्ञो राजपुरुषाणाञ्च दूरदेशावस्थितैस्तु विज्ञापनकालात्प्राक्पलायनादिशंकायां स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे स
 मर्पयेदित्यर्थः । हर्तृश्चेनाप्यकेता विवक्षितश्चात्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा प्राप्तर्यञ्च इति मिताक्षर्या विज्ञानेश्वरः । नष्ट
 धनस्वामिना तद्धने परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वत्वसिद्ध्यर्थं प्रथमं साध्यादिभिः प्रतियहादिकं साधनीयमित्याह कात्यायनः । अ
 भियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकमिति । ज्ञातिभिः साक्षिभूतैरिति शेषः । साध्यादिभिः स्वस्वहेतुभूतप्रतियहाद्यामसाधः

॥ दी० मि० ॥ मेदस्त्वानामाहव्यास एव । यदिस्वैवैवकुरुतेज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् । प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थे चैवदृग्दमर्हति । नाष्टिको म
 ॥ व्य० ॥ ष्ठधनस्वामी प्रसङ्गः स्वत्वसन्देहः । व्यासोपि । वादी चेन्मार्गितद्वयं साक्षिभिर्न विभावयेत् । दाप्यः स्याद्विगुणान्दृग्दमकेता
 ॥ ११६ ॥ तद्व्यमर्हतीति । साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरे पक्षेणार्थमिति केचित् । यत्तूक्तं साक्षिग्रहणं स्वामीविक्रयविवादे स्वत्वसा
 धने प्रमाणान्तरनिवृत्त्यर्थमिति मदनरत्ने तदयुक्तम् । वस्तुतः स्वत्वे हेतुभूतप्रतिग्रहादि स्वत्वे तत्साधकसाक्षिणामभावे दि
 व्यद्युवकाशस्य विद्यमानत्वात् । अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेदितिकाव्यायनवचनविरोधापत्तेश्च । न च तद्युत्र
 दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावस्तत्र दिव्यविधायकं च तत्प्रकाशं च कथं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः । न तत्रान्याक्रियाप्रेक्षा दैवि
 को न च मानुषीति दिव्यनिषेधकस्मृतेः सत्त्वादि तिवाच्यम् । एतद्वचनस्य केत्राक्रयसाधनं साक्षिस्त्वे साक्षिभिरेव कर्तव्यं ना
 न्यमानुषेण न दिव्येन वेत्येतत्परत्वात् । न चेतद्वचनस्यैतादृशविषयपरत्वे मानाभावः । न चालेख्यसाक्षिके दैवीमिति वचनविरो
 धो मानम् । तस्य सामान्यशस्त्रत्वेनैतद्वचनानुशेषे तस्यैतदतिरिक्तविषयतायान्याय्यत्वादिति चेन्न । साक्ष्याद्युभावे दिव्यस्य च
 निषेधे अनिर्णयप्रसङ्गस्यैव मानत्वात् । अन्यथा स्यादवरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति वचनस्य साक्ष्यादिसत्त्वे दिव्यनि
 षेधपरत्वे न ह्यभिमतं न सिद्धोत् । यत्तु तेनैव वक्ष्यमाणं प्रमाणं होनेपादेति वचने प्रमाणहीनत्वापादानमपि अत्र दिव्याभाव
 ज्ञापकम् । दिव्याङ्गीकरणे प्रमाणहीनताया अस्मभवादि युक्तं न तत्प्रमाणहीने मानुषप्रमाणहीने अन्यतरेण दिव्याङ्गीक
 रणहीने चेति व्याख्येयमन्यथा अनिर्णयः स्यात् । तस्मादन्यत्रापि साक्ष्याद्युभावे दिव्यमभवत्येवेति । अतएव मितक्षर्यामि
 त्युक्तं यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वाक्यं न श्रुतिशोधयतीत्यादि । केचित्तु स्यावरविवादे स्थारेषु विवादेऽपि ति वचनादि
 व्याभाव एव । एवं अहतेपि प्रमाण होनेपादेति वचनादिव्याभाव एव मनिर्णयप्रसंगानुशेषेन वचनान्यथा करणस्यानुचित
 त्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । अदृष्टार्थत्वप्रसंगात् । याज्ञवल्क्योपि । आगमेनोपभोगेन नष्टमभावमनोन्यथा । पञ्चबन्धोदम

स्तस्य रक्षतेनाविभावितेति । पञ्चवन्धः नष्ट इत्यस्य पञ्चमांशः समानो दण्डः । अत्र दण्डविप्रतिपत्तिरपराधाल्पत्वमहत्त्वा
 नुसारेण व्यवस्थापनीया । स्वत्वहेतवः पूर्वमेव निरूपिताः । कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वात् पगतिरपि दानविक्रयाभावे
 साधनीयेत्याह कात्यायनः । नाष्टिकस्तु प्रकीर्तितं न जानातिभिः स्वकम् । अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वत्वमभेदमिति ॥ अथै
 तद्वत्तं सम्प्रदानभूताय विध्युक्तप्रकारेण । व्यक्तपारितोषिकादिरूपेण । विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयत्वं नष्ट
 स्वामीविक्रेत्रादेः सकाशात् न भवत्यर्थः । राजपुरुषानीतेन केत्राय कर्तव्यं न दृश्यति बृहस्पतिः । पूर्वस्वामी तु यद्व्ययं यदाग
 त्य विचारयेत् । तत्र मूलं दर्शनीयं केतुः शुद्धिस्ततो भवेदिति ॥ मूलमत्र यस्मात्क्रोतमसावुच्यते । शुद्धिर्यो ज्यत्वनिवृत्तिः अतए
 व व्यासः । मूले समाहृते केतानां भियोज्यः कथञ्चन । मूलेन सह वा दस्तु नाष्टिकस्य विधीयते इति । समाहृते अस्मान्मया की
 त इति निर्दिष्टे । याज्ञवल्क्येऽपि । विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यवृत्तेः दमम् । केता मूलमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी
 ॥ अत्र स्वामी द्रव्यमित्यभिधानं यदि विक्रेतानष्टधनस्वामिना सह विवादन्न कुर्यात्पुनरिवाहृते पराजयी स्यात्तदानाष्टिकस्य स्वमि
 त्वमवधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीतद्रव्यादीनि दानव्यानि नान्यथेति सूचनार्थः । अतएवाह बृहस्पतिः । विक्रेता दर्शि
 तो यत्र हीयते व्यवहारतः । केत्रे रक्षे मूलदण्डौ प्रदद्यात्स्वामिने धनमिति ॥ यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरं गतस्तदा कात्या
 यन आह । मूलानयनकालश्च देयो योजनसंख्येति । तत्र देयो ध्वंसं ख्येति मदनरत्ने पाठः । यदा तु बहूकालेनापि मूलं दर्श
 यितुमक्षमस्तदा साक्षिभिः क्रयसाधनं कुर्यादित्याह नारदमनुः । असमाहृतं मूलस्तु क्रयमेव विशेषयेत् । विशेषिते क्रये
 राजा वक्तव्यः स न किञ्चनेति ॥ क्रये विशेषिते साक्षिभाषणेन प्रकाशिते सति राजान किञ्चन वक्तव्यो न दंष्ट्र इत्यर्थः । यत्तु अभियो
 क्ता धनं कुर्यात्प्रथमं जानातिभिः स्वकम् । पञ्चादात्मविशुद्ध्यर्थं कथं केता स्वबन्धुभिरिति ॥ अभियोक्ता स्वत्वे साधिते सति पञ्चात्क्रोता क्र
 यसाधनं कर्तव्यमित्युक्तं नैव तदसमाहार्यं मूलं स्त्रियस्मादेव वचनान्मूलदर्शनाभावे मन्तव्यं । नष्टधनं स्वामी क्रोतन्तु के

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ११७ ॥

त्राकयेसाधितेपिगृहीयादितिप्रदर्शनयितुमाहमनुः । अथमूलमनाहार्यम्यकाशकयशोधितम् । अदंङ्गोमुच्यतेराशाना
ष्टिकोलभतेधनमिति ॥ अनाहार्यअनानीयः । प्रकाशकयशोधितन्नाष्टिकोलभते । केतावदख्योभूत्वापराधान्मुच्य
तइत्यर्थः । क्वचित्केतुःसकाशाद्धनग्रहणधर्ममूल्यंत्वैवेत्याहकात्यायनः । वशिष्ठीयोपरिगतंविज्ञातंशजपूषैः । अवि
ज्ञाताश्रयात्त्रोतंविज्ञेतायत्रकामृतः । स्वामीदत्तार्द्धमूल्यंमुपगृहीयात्स्वकभनमिति ॥ वशिष्ठीयोपरिगतंविज्ञेताश्रयात्प्र
म् । अनेनरहःक्रियोनास्तीतिदर्शितम् । विज्ञातंशजपूषैरिच्छनेनाप्रकाशकयोनास्तीतिदर्शितम् । अविज्ञाताश्रयात् ।
अविज्ञातस्थानकात् । यद्रहःक्रयादिरहितंसदविज्ञाताश्रयात्कीर्तमृतंविज्ञेताश्रयात्तद्वैमूल्यंत्वायाह्यमित्यर्थः । ए
भयोरर्द्धहानौकारणमाहसएव । अर्द्धद्वयोरपहतन्नत्रस्याद्यवहारतः । अविज्ञातक्रयोदोषस्तथाचापरिपासनम् ॥
एतद्वयंसमाख्यातम्व्यहानिकरमुधैरिति । हृतंनाशितम् । व्यवहारतःस्वापराधात्अविज्ञातक्रयःअविज्ञातस्थानका
यःअपरिपासनमरक्षणम् । उपेक्षेतिभावत्तमरीचिरपि ॥ अविज्ञातनिवेशत्वाद्युक्तमूल्यन्नलभ्यते । हानिस्तुवसकस्या
केतुनाष्टिकयोर्द्वयोरिति । यत्रकेतामूलोपस्थापनंकरिष्यामीत्युक्त्वापश्चात्क्रयंसाधयिष्यामीतिवदतितत्रमूलोपस्थापनमे
वादर्शयितुंक्रयसाधनमित्याह । कात्यायनः । यदामूलमुपन्यस्यपुनर्वादीक्रयंवदेत् । अहरेन्मूलमेवासौनंक्रयेण
योजनमिति ॥ यदामूलदर्शनंक्रयप्रकाशनंनानकहेतितदादख्यतामाहसएव । अनुपस्थापयन्मूलंक्रयंवायविशोधयन्
। यथाभियोगभननेधनंदापोदमश्चसइति । यत्प्रकाशितेनक्रयेणकेतुःस्वत्वप्रतिपादकंमरीचिवचनंवशिष्ठीयोपरि
गतंविज्ञातंशजपूषैः । दिवागृहीतंयन्त्रेवासमुद्धोलभतेधनमिति ॥ यच्चमनुवचनम्विकयाद्योधनंकिञ्चिद्गृहीतात्कु
सन्निधौ । क्रयेणसविश्रुद्धोहिन्यायनेलभतेधनमिति । तद्वचनद्वयमपिनाष्टिकस्वत्वसाधनाभावविषयं । अन्यथाअथ
मूलमनाहार्यमितिपूर्वादाहृतमनुवचनविशेषःस्यात् । यदानुकेतासाध्यादिभिःक्रयंनसाधयतिनाष्टिकोवास्तवीयत्वंतदा

निर्णयमाहवृहस्पतिः । प्रमाणहीनेवादेतुपुत्रायेक्षयान्तरः । समन्यानाधिकत्वेचस्वयंकुर्याद्विनिर्णयमिति ॥ अस्वामिविकी
 नुरिवास्वाम्यदत्तंस्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभुञ्जानस्वदख्यतामाह नारदः । उद्दिष्टमेवभोक्तव्यंस्त्रीपशुर्वस्तुधापिवा । अत्र
 पितृनुयोभुङ्क्तेभुक्तभोगंप्रदापयेत् ॥ अनुद्दिष्टं तु यद्द्वयं दासः क्षेत्रगृहादिकम् । स्ववत्तेनैवभुञ्जानश्चौरवद्वयमर्हति । अ
 नङ्गाहन्तथाधेनुन्नावंवासन्तथैवच । अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात्पशुचतुष्टयम् ॥ दासीनौकातयाधुर्यावन्धकस्योपभुञ्जते ।
 उपभोक्तानुयद्द्वयमप्येनैवविशोधयेत् ॥ दिवसेद्विपश्चन्दासीन्धेनुमष्टपण्यन्तथा । चयोदशं त्वनङ्गाहमश्वभूमिश्चषोड
 शः नौका मश्वश्चधेनुश्चचाङ्गचंकार्मिकस्य च । बलात्कारेणयोभुङ्क्तेदाप्यश्वाष्टगुणान्दिने । उलूखलेपश्चार्द्धं तु मुसलस्यप
 णद्वयं । शूर्पस्य च पणार्द्धं तु जैमिनिर्मुनिरब्रवीदिति । पश्येनपण्यसमूहेन अत्रैकोधेनुश्छेगामभिधत्ते । अपसेदोग्धौ म
 हिष्यादिकम् । कार्मिकस्य कर्मोपजीविनः । यद्विज्ञातस्वामिकद्रष्टमपहृतं वा राजपुरुषैः कथंचित्प्राप्यराज्ञे समर्पितम्
 स्वामीयदिवर्षमध्ये आगत्य स्ववंसाधयति तदाप्नोतीत्याहयाज्ञवल्क्यः । शौक्तिकैः स्थानपालैर्वानष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक्
 संबत्सरास्वामीहरेतपरतो नष्टपट्टति । यत्तुमनुवचनम्यनष्टस्वामिकं द्रष्टुं सज्ञान्यदं निधापयेत् । अर्वाक्च्यदाहरेस्वामीपर
 तो नष्टपतिर्हरेदिति । तद्वज्रश्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविययमिति । मदनरत्ने ब्राह्मणमात्रविययमिति केचित् । इत्यस्वामि
 विक्रयाख्यव्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः । बणिक्प्रभृतयो यत्र
 कर्मसम्भूय कुर्वते । तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतमिति ॥ बणिक्प्रभृतय इत्यनेन चतुर्विङ्गटनर्तककर्षकादीनां ग्रहणं ।
 यद्यपि लयभूतस्य स्वर्गस्य चतुर्विगमिन्त्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन चतुर्विङ्गहस्यमनुचितम् । तथापि आ
 त्मनेपदाविवक्षयेदमुक्तं च चतुर्विङ्गमात्रे आत्मनेपदाविवक्षये अन्यं शेषविवक्षये वैरूप्यप्रसंग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्तृ
 त्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यत्रवास्तवतत्त्वेपि सक्षयवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाप्रवेशात् । नचचिन्तामणिछताकर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभि

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ११८ ॥

प्रायविषयेकर्त्तव्यविषयेक्रियाफलइतिव्याख्यानत्वाद्दृष्टिजामपि सफलंयजमानस्य कर्मभवत्विति वेतनोपगमोच्छेदः
भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षाया मपिकाक्षतिरिति वाच्यम् । कर्त्रभिप्रायेकर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्युने कग्रन्थ
सम्मतत्वेनान्यादृशव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात् । सहवर्णज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः । कु
लो न दक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः । आयव्ययज्ञैः शुचिभिः श्रूयैः कुर्यात्सहक्रियामिति ॥ क्रियां कृतुं कृषिशिल्पस्तेयवाणि
ज्यरूपम् । नाणकविज्ञानम्याज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रियायाम् । शिल्पिक्रियायां सङ्गीक्रि
याचप्राहत्वम् । कर्तौ कुलो न त्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि । स्तेये तु श्रूयसात्रमुपयुज्यते । दक्षत्वानलसत्वे सर्वत्रोपयुज्यते । अतए
व दक्षादीन्निषेधयतिसएव । असक्ता लसरेर्गार्त्तमंदभाग्यानि राश्रयाः । वाणिज्याद्या सहैतैस्तु न कर्तव्यबुधैः क्रियेति ॥ निश
श्रयाः मूलधनरहिताः । ये तु सम्भूयवाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुशेधेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह नारदः । समेति
रिक्तोहीनो वा तत्रांशेयस्य यादृशः क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथा विधाइति । बृहस्पतिरपि । प्रयोगं कुर्वन्ते ये तु हेमधान्यर
सादिना । समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां यथाविधः ॥ समोन्यूनेऽधिको वांशे येन क्षिप्तस्तथैव सः । व्ययन्दद्यात्कर्म कुर्याद्भूमं
गृह्णीत चैव हीति । यत्र पुनरस्य द्वौ भागौ अस्यैतद्विस्मिक्तृता तत्र तदनुशेधेन व्ययलाभौ प्रकृत्या विन्याहयाज्ञवल्क्यः । स
मवायेन वाणिजां लभार्थं कर्म कुर्वताम् । लाभालाभौ यथा द्रव्यं यथा वा संविदा कृताविति । सम्भूयकारिणां कर्तव्यमाह । व्यासः
। समक्षमसमक्षं वा बञ्चयन्तः परस्परम् । नानापणानुसारं स्तेप्रकुर्युः कयविक्रयौ । अगोपयन्तो भागद्वानिदद्युः शुल्कं च ते
ध्वनिः । अन्यथा द्विगुणं दद्यात्प्राः शुल्कस्थानाद्वहिस्थिताइति । नारदोपि । भागद्विगुणं दद्यात्प्राः सारसारं च वेक्षणम् ।
कुर्युस्तेयमिचारेण समये स्तेयवस्थिताइति । अथ वा सर्वानुज्ञया सर्वेषां कार्यमेक एव कुर्यात् । अतएव बृहस्पतिः । ब
हूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनन्नरः । करणं ह्यारयेद्वापि सर्वेणैव कृतम् भवेदिति । करणं लेखादिकम् । सम्भूयकारिणां

मियोविषादेनिर्णयप्रकारमाहसएव । परीक्षकाःसाक्षिणश्चतएवोक्ताःपरस्परम् । सन्दिग्धेऽर्थेवञ्चनायानचेद्विद्वेषसंयु-
ताइति । यदातुविद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याहसएव । यःकश्चिद्वचकस्तेषांविज्ञातःकयविक्रये । शपथैःसोपिशोध्यःस्थान्सर्ववा-
देष्वयन्निधिरिति ॥ सर्ववादेपिवचनरहितवादेपिवञ्चकत्वेसिद्धेसतिकङ्कार्यमिदमपेक्षितेआह । याहवक्तव्यः । जिह्वांय-
जेयुर्निर्लोभमिति । जिह्वांवञ्चकन्निर्लोभं कृत्वायजेयुर्वहिःकुर्युरितरेसम्भूयकारिणइत्यर्थः । सम्भूयकारिण्यसमर्थम्प्राह-
सएव । अशक्तोऽन्येनकारयेदिति । स्वांशामुरुपंकर्मैतिशेषःदैवराजकृतद्रव्यहानिष्वयेसर्वान्प्राहवृहस्पतिः । द्रव्यहा-
निर्यदातत्रदैवराजकृताद्भवेत् । सर्वेषामेवसाप्रोक्ताकल्पनीयावयवांश्चतइति ॥ सम्भूयकारिभिःसर्वैरितिशेषः । क्षयहानि-
रितिपाठेक्षयायेवहानिःक्षयहानिरुपचर्यार्थेयतिरिक्तोहानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकदेवेणद्रव्यनाशेसएवाह । अनिर्दिष्टो-
क्त्यमाणःप्रमादाद्यस्तुनाशयेत् । तेनैवतद्भवेद्देयं सर्वेषांसमवायिनामिति । अनिर्दिष्टःसमवाय्यननुज्ञातःयाज्ञवल्क्योपि ।
प्रतिषिद्धमनादिष्टम्प्रमादाद्यञ्चनाशितम् । सतद्दद्यादिति । पालनेत्वाहसएव । विष्णुवाचरक्षिताद्दशमांशभागिति । वृ-
हस्पतिरिति । दैवराजभयाद्यस्तुस्वशक्त्यापरिपालयेत् । तस्यांशन्दशमंदत्वागृह्णीयुस्तेऽतोपरमिति । तस्यतस्मैदशम-
मांशनेसमवायिनःपालयेत् । समवायिद्रव्यमितिशेषः । अतएवकात्यायनः । चौरतःसलिलादयेद्रव्यंयस्तुसमाहरेत् । त-
स्यांशोदशमोदेयःसर्वद्रव्येष्वयंविधिरिति । समाहरेत्स्वशक्त्याप्रत्याहरेदित्यर्थः । नारदोपि । दैवतस्करराजाश्विन्यसने-
समुपस्थिते । यस्तुस्वशक्त्यारक्षेततस्यांशोदशमःस्मृतइति । यस्तुसमवायिद्रव्यंसमवायिभिःसहप्रतिपाचनादिनामसाधय-
तितस्यलाभहानिरित्याहवृहस्पतिः । समवेतैस्तुयद्दत्तंप्रार्थनीयन्तथैवतत् । नयाचनेचयःकश्चिद्भ्रातापरिहीयतइति ॥
याचनग्रहणंयेनयत्कर्मस्वांशानुरूपंकर्तव्यन्तस्याप्युपलक्षणार्थेनेनतत्कर्माकरणेपिलाभहानिरित्यस्मादेववचनात्प्रतिपत्त-
व्यमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणांच्छन्विजाङ्गर्तव्यमाहमनुः । ऋत्विजःसमवेतास्तुयथासन्नेतिमन्त्रिताः । कु-

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ ११६ ॥

युर्थयार्हन्तत्कर्मगृह्णीयुर्दक्षिणान्तयेति॥ अत्र सच श्रेयज्ञमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्वज्रयजमानकसत्राख्ययज्ञविशेषमि
वक्ष्या । तत्र यजमानानामेवाध्वर्यादिकर्मकारित्वे दक्षिणार्हानामृत्विजामभावात् । तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्य
र्थः । तथा च स एव । संभूय स्वानिकर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः । अनेन कर्मयोगेन कर्तव्यांश्च प्रकल्पनेति ॥ स्वानिकर्माणि यजमान
नयति रित्तानोति शेषः । इयं चांशकल्पनाद्वादशशतं गावो दक्षिणे येवं कतुसम्भित्वेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न च
विग्विशेषो ह्येवने विहितायाः तद्विधायकश्रुतिविशेषापत्तेः अत्र एवाह तुर्मनुवृहस्यति । रथं हरेद्युयाध्वर्युर्वेत्ता धामेव वा मिमं
। होतानि विहरं चामुद्राता चाप्यनः कये इति । निविहरं निविच्छं सन्त्यम्बरं उद्गात्रश्रेणे नोद्गातृगणमध्यस्थः सुप्रह
स्योगृह्णात इति मदनरत्ने अनः शकटम् । कये सोम कये । दक्षिणांश्च कल्पनायाः प्रकारमाह तुर्मनुवृहस्यती । सर्वेषामर्द्धि
नो मुख्यास्तदूर्ध्वं नार्द्धिनोऽपरे । तृतीयनस्तृतीयांश्च चतुर्थ्यांश्च पादित इति । सर्वेषां षोडशानामृत्विजामध्ये ये मुख्या गण
स्यायाः होत्रब्रह्माऽध्वर्युर्जाताशेऽर्द्धिनः उक्तदक्षिणायाः किञ्चिद्व्यूनमर्द्धगृह्णीयुः । समपार्द्धसहस्रे वक्ष्यमास विभागकल्पना
विरोधः स्यात् । अपरे द्वितीयांश्चैवावहणम्यति प्रस्थातृब्राह्मणाश्चन्द्रसिप्रस्रोतारस्तदूर्ध्वं नमुख्यभागार्द्धं नार्द्धिनोर्द्ध्याहिणः तृ
तीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रनेष्टप्रतिहर्ता हेमुख्यभागस्तृतीयांश्च भाजः । पादिनोन्माः सावस्तोतृयोतृनतृ सुब्रह्मण्यस्यामुख्यभाग
स्य चतुर्थ्यांश्च याहिण इत्यर्थः ॥ मुख्यानां चतुर्णामिधो विभागः समः एवं द्वितीयादिनामपि स एव विभागः तथा च गोशतं दक्षि
णेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम् । द्वादशद्वादशेभ्यः षड्विंशद्वितीयेभ्यश्च तस्य च तस्य द्वौ तृतीयेभ्यस्त्रिंशस्त्रिंशद्वितीयेभ्यश्च
ति । संगृहीतमेतद्वैधायनकारिकायामपि । पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गीया दक्षिणा क्रमात् । द्वादशैवाथ षड्विंशतस्तस्य एव चेति
। द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणायाः प्रथमश्चत्वारो भागाः कर्तव्याः । तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरे ब्रह्मवर्गस्यापरे अध्वर्युवर्ग
स्यापर उद्गातृवर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्तव्याः । तेषां द्वानां होत्रादीनां द्वादशभागाः द्वितीयानां च

इतृतीयानाञ्चत्वारश्चतुर्थानाञ्चतुर्थः । पञ्चवन्धादौतुविषमविभागानभिधानात् । समंस्यादंशुतत्वादिति न्यायेन समवेने
 वाविभागइति मन्तव्यम् । स्वकीयकर्मकलायां शकृत्कृत्कृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः । ऋत्विग्यदिवृत्तोयज्ञेस्वकर्मपरि
 हापयेत् । तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽशः सहकर्मभिरिति । सहकर्मभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । यद्वाकर्मभिः सह देयः दक्षि
 णाकालो देयो यजमानेनेत्यर्थः । अथवा कर्मपरिहृतं सकर्तृभिरित्यर्थः । यदानुष्ठानिककर्मैकदेशे दक्षिणादानानन्तरं यज
 तितदाऽवशिष्टान्तर्गुणवर्तिनां मध्ये सन्निहितेन नान्येन कारयेदित्याह स एव । दक्षिणास्तु च दत्तास्तु स्वकर्मपरिहापयेत् । कस्मि
 मेव लभेतां शमन्येनैव च कारयेदिति । कर्ममध्ये ऋत्विग्नारणे कर्मव्यमाह नारदः । ऋत्विजां व्यसनेष्वेव मन्येन कर्मनिस्तरेत् । च
 भेतदक्षिणादानं सतस्मात्संप्रकल्पितमिति । अन्येन स्वस्वगणमध्यवर्तिनां मध्ये प्रत्यासमेतयेन केन चिदन्येन कार्यमाशेत्वा
 ध्वर्त्यादि समास्यावाधापत्तेरिति ध्येयम् । यत्तु शङ्खचिखितयोर्वचनम् । अथ चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विक्प्रियते तस्य सगोत्रे
 यशियोवातत्कार्यमनुपूरयेत् । अथ चेदवाश्ववस्तुतो न्यमृत्विजं वृणुयादिति । यच्च बृहस्पतिवचनम् । एवं क्रियाप्रवृत्तानां
 यदा कश्चिद्विपद्यते । तद्धधुना किंवा कार्यं सर्वैर्वा सहकारिभिरिति ॥ तदेकान्तरगण रक्षितं त्विक्कर्म कदर्शपूर्णमासादिया
 गविषयमिह भिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । जीवन्नेव नु ऋत्विजियजमानेन ऋत्विग्नारकरणे कस्य दक्षिणेति बोधायनामाह
 शङ्खः । अथ ऋत्विजिवृत्ते पश्चादस्य वृणुयात्पूर्वाहूतस्त्वैव दक्षिणापश्चादाहूतः किञ्चित्त्वभनइति । यदा त्वकारणमृत्विग्या
 ज्यन्यजतियाज्योवा ऋत्विजान्मादातयोर्दण्डमाह मनुः । ऋत्विजं यस्त्यजेष्टाज्योयाज्यमृत्विक्प्रियजेष्टादिति । शकृत्कर्मस्य
 दुष्टस्य तयोर्दण्डः शतं शतमिति । नारदोपि । ऋत्विक्त्रिविधो दुष्टः पूर्वैर्जुष्टः स यंकृतः । यदुच्छया च यः कुर्यादतिज्य
 म्पीति पूर्वकम् । ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम् । अदुष्टस्य त्विजं याज्यो विनेत्येतावुभावपीति । येन विधाधने स्व
 समानासौ सह कथं कार्येत्याह बृहस्पतिः । बाह्यकर्मकवीजाद्यैः क्षेचोपकरणेन च । ये समानास्तु तैः सार्द्धैरुचिः कार्यं विजान

॥वी०म०॥

॥ व्य० ॥

॥ १२० ॥

तेति । वाह्याः लाङ्गलादिवाहकाः वलिवर्दाः । कृष्णाः कर्षकाः कृष्णैस्वीकृताः पुरुषाः आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां यद्
शम् । सम्भूयकारिणां कृषिकाणां कर्तव्यमाह वृहस्पतिः । पर्वतेनगराभ्यासेनया राजपथस्य च । ऊधरं मूषकया प्रक्षेत्रं यत्नेन
वर्जयेदिति । पर्वते पर्वतसमीपे कल्पतरु कृतानुविबोत इति पठित्वा विबोतशब्दे मयवसाद्यर्थैरक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम् । न
गराभ्यासेनगरसमीपे । राजपथस्य समीप इति शेषः । एतदुक्तं भवति । पर्वताद्याः सन्नजना सन्नमपि ऊधरं मूषकया प्रक्षेत्रं
क्षेत्रं वर्जयेदिति । बाह्येऽपि वर्जनीयानाह स एव । कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च रेगिण्यम्पलायिनम् । काणं खंजं च नादद्याद्वाह्य
म्याहः कृषीवलं इति । काणः एकाक्षः खंजः भयचरणः कश्चिद्वैकस्यहामिमाह स एव । बाह्यबीजाण्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजा
यते । तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनामिति । सम्भूयकारिणामिति शेषः । बाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणा
र्थं । सम्भूयकारिणां शिल्पिनोऽस्वरूपदर्शयंस्तेषां लाभविभागेश्च परिकल्पनाप्रकारमाह स एव । हिरण्यकुप्यसूत्राणां कृष्ण
याणचर्मणाम् । संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पी प्रेक्षो मनीषिभिः । हेमकाशदयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वतः । कर्मानुरूपं निर्वेशं
लभेरं स्तेयं शत इति ॥ कुप्यं हे पश्यत्यतिरिक्तपुसो सादिकं । हेमरूप इति प्रस्तुत्यताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमिदमरसिंहेनो
क्तत्वात् । निर्वेशो भूतिः ॥ कात्यायनोऽपि । शिक्षकाभिज्ञकुशलाश्चाचार्याश्चेति शिल्पिनः । एकद्वित्रिचतुर्भेगान्द्वरेयुस्ते यथोत्तर
मिति हर्म्यादिनिर्मातृणां मध्ये मुख्ये भागद्वयमाह वृहस्पतिः । हर्म्यन्दे वृहं वापि वाचिकोपस्कराणि च । सम्भूय कुर्वतान्तेषां प्रमुखो
ह्यंशमर्हतीति । नर्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमिति दिशन्विशेषांतरमप्याह स एव । नर्तकानामेव एवधर्मः सद्भिर्हृदा हृतः
तान् लोचने ध्येयं गायनास्तु समांशिन इति अथ्यर्द्धं अर्द्धं अधिकमेकमंशं सम्भूयकारिणां चैराणां लाभभागेश्च परिकल्पनाप्रकार
माह कात्यायनः । पराष्ट्राद्धनं यत्याचैरैः स्वाम्याश्चाहृतं । राहोदशांशमुद्धृत्य विभजेरन्यथाविधि । चैराणां मुख्यभूतस्तु च
तुरेणांस्ततो हरेत् । श्रूरेणां स्त्रीन्समर्थौ शेषास्ते कैकमेव चेति । एतद्धनन्दुर्वज्रैरिदेशादाहृतविषयम् । प्रवक्षतरेवैरिदे

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १२१ ॥

न्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि स्मृतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि एकपुत्रविवयाणीति ज्ञेयानि अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगस-
हनक्षमएव देयः । अतएव कात्यायनः । विक्रयश्चैवदानश्च ननेयाः स्युरनिच्छवः । दाशः पुत्राश्चेति यथा दाशः पुत्राश्च विक्रय-
नदानस्वाभर्ताननयेत यामातापितृभ्यां पुत्राऽपि मातापितृवियोगानिच्छवो ननेया इत्यर्थः उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । ननेयाः स्युर-
निच्छव इत्येतदनापद्विषयं । आपत्काले तु कर्तव्यं नान्यत्र विक्रयमेव वा । अन्यथानप्रवर्तत इति शास्त्रविनिश्चय इति ॥ तानेवा-
धिकृत्य तेनैवाभिधानात् । साक्षापि पयनृहया देयमिच्छाद्विष्णुः । ननु स्त्रीपुत्रदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति
। अन्वाहिनादिवस्त्रो धनमदेयम् । अतएव दक्षः । सामान्यं याचितं न्यासश्चाधिर्दाशश्चात्तुल्यं । अन्वाहितघृतिः क्षेपः सर्व-
स्वचान्वये सति ॥ आपत्कालेन देयमिच्छवस्त्वनिर्णयितैः । यो ददाति समूहात्मा प्रायश्चित्तो यतेन इति । अदेयदाने प्रति-
ग्रहे च दण्डमाह मनुः । अदेयार्थं अगृह्णाति यश्चादेयमुपयच्छति । तत्र भौचैरवकाशौ दाप्ये चोत्तमसाहसमिति । अदे-
यग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्ष्यार्थम् । अतएव नन्दः । गृह्णात्तदन्तये मोहाद्वा अदेयमुपयच्छति । दण्डनीयावुभावेनौघ-
मज्ञेन महोक्षितेति ॥ अदत्तादेयग्रहणाद्गृहीतस्य परवर्जनमपि कार्यमिति गम्यते । अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धिभावा-
त्परस्वत्वानुत्पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव । कुटुम्बभरणार्थं यत्किञ्चिदतिरिच्यते । तद्देयमुप-
हृत्याप्यन्नतद्देयमवाप्नुयादिति । अन्वदुपहृत्य भर्तृकुटुम्बमनवरुध्येत्यर्थः । उपरोधश्च भोजनाच्छादनादिरहित्यनिवन्ध-
नतोऽत्राभिमतो ननु तां वृत्तादिभोगसाधनैकल्यनिबन्धनः । अतएव बृहस्पतिः । कुटुम्बभरणसनाद्देयार्थं दतिरिच्यत इ-
ति । भक्तं भोजनं वसनं च अक्षयं दनम् । भक्तं वसनाद्युदतिरिच्यत इत्यन्वयः । याज्ञवल्क्योऽपि । स्वकुटुम्बाविरोधेन देयन्दारसुता-
दृते इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुरोधेन कुटुम्बाभरणवस्त्रिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः । स्थावरविवये देयमाह तुः प्रजापतिवृह-
स्पती । सप्तागमाद्गृहक्षेत्राद्युद्यक्षेत्रं न्यदीयते । पित्र्यन्वयस्वयंप्राप्तनादातव्यं विवक्षितमिति ॥ सप्तागमापूर्वाक्तसप्तविधा

गमयुक्तात् । क्षेत्रग्रहणमुपलक्षणम् । पिच्यं वंशपरंपरायातम् । स्वयम्प्राप्तं स्वयमर्जितम् । पिच्यं स्वयम्प्राप्तयो रूपादानं की
 लादीनामुपलक्षणार्थम् । पिच्यं वा स्वयम्प्राप्तं वा यद्गृहक्षेत्रादिकम्प्रदीयते तत्सप्तागमान्विताद्गृहक्षेत्रादुद्धृत्यदातव्यमिति स्मृ
 त्तिशस्त्रमिबक्षितमित्यर्थः । अथ सप्तागमाद्गृहक्षेत्रादित्यभिधानं गृहक्षेत्रादिदानं कुटुम्बपर्याप्तं सागमके गृहक्षेत्राद्यन्तरे स
 व्येधनान्येयेवमर्थम् । अमुकायायेनेनोक्तं । सर्वसंगृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्गृह्यन्तत्त्वकन्देयमदेयं स्यात्ततो न्य
 येति । तद्गृहाद्यन्तरभावविषयम् । स्वकं स्वकीयम् । यथेष्टविनियोगार्हद्वयमितियावत् । स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभि
 रननुज्ञातमपि देयम् । स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं त्वन्धाचारेण बन्धकमिति वृहस्पतिस्मरणात् । स्वेच्छादेयं भ्रात्राद्यनुज्ञातमन्तरे
 णापि देयम् । बन्धकमन्धाचारेणाधिरूपेण देयमित्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तं । विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः । एको
 प्यनीशः सर्वदा नाधमनविक्तये इति । तत्समानाधिका विभक्तस्थावरविषयम् । आधमनमाधोकरा विभक्ता अपि स्थावरे स
 माः किमुता विभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे । एकोपि स्थाव
 रे कुटुम्बादानाधमनविक्तयम् । आपत्तास्तेषु दृष्ट्वा र्थधर्मार्थे च विशेषत इति । तन्नामायातविभक्तस्थारविषयं सप्तागमधिकस्थावर
 विषयमेति मन्तव्यम् । स्वार्जितमपि किञ्चित्प्राप्तं बहारेषु पुत्रेषु सत्तु तदनुमते वदातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान्यासः । स्था
 वरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितं । असम्भूयस्तु तान्पूर्वान्नदानं च विक्तयः ॥ ये जाता ये प्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृ
 त्तिश्च तेऽभिकाक्षन्ति नदानं च विक्तय इति । अनेतरपदं पूर्वप्रदर्शितवृहस्पतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दु
 ष्टीकरणार्थम् । किञ्चिद्दूर्वापान्यनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम् । तथा च वृहस्पतिः । सौदायिकं
 क्रमायातं शौट्यं प्राप्नोष्यद्भवेत् । स्त्रीश्चातिस्वाम्यनुज्ञातं नर्त्तनं सिद्धिमवाप्नुयादिति । सौदायिकं वैवाहिकं वस्थाः परिणयनेन च
 नास्याः अनुज्ञेयवदातव्यम् । क्रमायातं म्पितृपितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीश्चात्यनुमतं न स कन्देयम् । वैवाहिके क्रमायाते स

दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह कात्यायनः । भयत्राशोपरक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना सन्ध्याभ्यङ्गादिकभ्यङ्गं ।
 उपकारकरणेन सन्ध्यामिति यावत् । स्त्रीशुक्लं विवाहार्थं दूत्या बन्धुभ्यो दत्तं । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्तव्य इति विधिबलाद्युक्तं ।
 कुत्राप्यनुग्रहार्थं दत्तं सफलं भवतीति दर्शयितुं नारद आह । मातापितृगुरुभ्यो मित्रैर्विनीतेष्वपकारिणि । दीनानाथविशिष्टे
 भ्यो दत्तं तु सफलं भवेदिति ॥ उपकारिणि परोपकारे सफलं फलानि शयोपेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादिसप्तविधं दत्तमेव दानं
 विदो विदुः अपश्यन्ते नो यन्मिदं विदुरित्यर्थः । वृद्धस्त्वतिरपि । भृतिस्तु क्षापरयमूल्यां स्त्रीशुक्लमुपकारिणे । अज्ञानुग्रहसंप्रीत्याद-
 नं सप्तविधं विदुरिति ॥ अदत्तानि दर्शयन्ति नारदः । अदत्तन्तु भयकोधशोकवेगकृगन्धितैः । तथोक्तोऽपरीक्षासक्या सङ्ग-
 जयोगतः । बालमूढास्वतन्त्रा नैव तन्मत्तापवर्जितं । कर्त्ता ममायं कर्मति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये बाधमूर्ध-
 संहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्कृतमिति । रुक् उपपापः भयादि कृतो य उपपापस्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपवर्जितं
 तन्मत्तमाज्ञादिभिरपवर्जितमित्यन्वयः । एतद्भुक्तं भवति भयोपपत्तेन वन्दिता ह्यादिभ्यो दत्तं कोधोपपत्तेन कोधविषयीभूताना-
 म्युवभ्राजादीनां वयं कर्तुमिहरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादि विधेयजनितशोकवेगादुपपत्तेन किंस्थितेन धनेनेति तात्कालिकया बुद्ध्या
 दत्तम् । उक्तोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यासासेन एकः स द्रव्यमव्यस्यै ददाति अन्योऽपि स्त्रीयन्तस्यै
 ददातीति दानव्यासासेन दत्तं । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बाधेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तं
 तेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तं । अस्वतन्त्रेण दासादिना दत्तं । अर्त्तनशेगोपहतेन दत्तं । मत्तेन धुस्वरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तं
 उन्मात्तेन पातपित्तबुद्धेकादिना चलितधिया दत्तम् । अयं मदीयङ्गमर्करीयतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वीत्याय द-
 त्तं । अपात्राया योग्याय योग्योऽहं इत्युक्तिमात्रेण दत्तं । यज्ञादिकरिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा द्यूतादिकर्मणि विनियुज्जानाय
 दत्तं इत्येवंपेक्षया प्रकाशमपि दत्तमुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यते इत्यर्थः । पुनः प्रत्याहरणीयत्वमेव निधानमाह का-

॥ वी० मि० ॥ व्यायनः । कामको धास्वतन्त्रार्त्तज्ञो धेन्मत्तप्रमोहितैः । व्यासपरिहाराय यद्दत्तन्तु नर्हरेत् ॥ यातुकार्यप्रसिद्धार्थमुक्तो
 ॥ व्य० ॥ चास्यात्प्रतिक्रिया । तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन ॥ अथ प्रागेव दत्तास्यात्प्रतिदाप्यस्तुतो बलात् । दण्डं चैकादश
 ॥ १२३ ॥ गुणमाहुर्गार्गीयमानवा इति ॥ उक्तो चास्वरूपमाह स एव । स्तेयसाहसिकोद्धृतपारदारिकशंसनात् । दर्शनाद्धृतनष्टस्य
 तथासव्यप्रवर्तनात् । प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुक्तो चास्वन्तदुच्यते । नदाता तत्र दण्डः स्यात्तद्व्यस्यैव दोषभागिति ॥ एतदु
 क्तमभवति यदि महुं न प्रयच्छसितदात्तकृतं स्तेयादिकथयामीति भीतिमुत्पाद्युस्तेयादिकर्तृसकाशाद्धनमादत्ते । तथा च यदि
 नमहुं न प्रयच्छसितदापलायमानं त्वान्दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्युपलायिनः सकाशाद्युत्किञ्चिदादत्ते । तथा न वसन्त्यपि स्वामि
 निकटेऽसत्यमिति वादिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तदुक्तो वा ख्यंतद्राज्ञादत्ते दाप्यं उक्तो चापादकयाह कौचदण्डनीयाविति
 । पुनः प्रत्याहरणीयमिति बृहस्पतिरप्याह । प्रतिज्ञाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया । कार्यैर्बाधर्मसंयुक्तेस्वामीतत्पुनराप्नुया
 दिति । अर्त्तदत्तस्यादत्तत्वधर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कात्यायनः । स्वस्थेनार्त्तनवा दत्तं श्रावितधर्मकारणात् । अ
 दत्त्वा तु मृते दाप्यस्तुतो नात्र संशय इति । मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्तनमाह । योगाधमनविकीर्तं योगदानप्रतिग्रह
 म् । यस्य वाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वे विनिवर्तयेदिति । योगउपाधिः येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृता
 स्तदुपाधिविगमेतं सर्वे विनिवर्तयेदिति ॥ इति दत्ताप्रदानिकाख्यव्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यव्यवहा
 रपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः ॥ अश्रुपेत्यचश्रुश्रूषां यस्तान्न प्रतिपद्यते । अश्रुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते इति ॥
 श्रुश्रूषामाज्ञाकारित्वम् । तत्र पञ्चविधः श्रुश्रूषकः । शिष्यः अन्तेवासी भृत्यः अधिकर्मकृत् दासश्चेति । तेषामध्ये दासभिन्नाः
 कर्मकराः । ते च श्रुभकर्मकृतः । दासाः पुनः पञ्चदशविधा गृहजातादिभेदेन तेष्वश्रुभकर्मकृतः । तदेतत्सर्वमनसि नि
 श्रयस एवाह । श्रुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकरस्तेयान्दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासीभृ

न काश्चतुर्यस्त्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वन्नेषामाहुर्मनीषिणः ॥ जाति
 कर्मकृतस्तुक्तो विशेषो वृत्तितस्तथा । कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतं स्मृतम् ॥ गृ
 हद्वाराशुचिस्थानरथावस्करशोधनम् । गृह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविगमूत्रयहणोज्जनम् ॥ इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थान
 मथान्ततः । अशुभं कर्मविज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति ॥ तेषामिति निर्द्धारणे वृत्ती । त्रिपञ्चकाः पञ्चदशः । शिष्यो वेदवि
 द्यार्थी । अन्ते वा सोऽशिल्पशिष्यार्थी । मूल्यानयः कर्मकरेति सभृतकः । अधिकर्मकृत् । कर्मकुर्वतामधिष्ठाता । वृत्तितः
 जीवनोपायतः । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेणार्थंङ्गर्तादिकम् । अवस्करे गृहमार्जितपांश्चादिनिचयस्थानम् । चतुर्भिर्
 पि गृहद्वारादिभिः शोधनपदं सम्प्रध्यते । उज्जनन्यागः । अन्ततः स्वामिनः । इच्छतः स्वाम्यनुज्ञयामूत्रपूरीषादिस्थले निर्मा
 र्जनार्थमङ्गैरुपस्थानं हस्तादुपैष्यन्तेषां कर्मकराणां दासानाञ्चास्वतन्त्रत्वलक्षणभर्मे मनीषिणः साधारणमाहुः । जाति
 कर्मकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः शिष्यान्तेवासिनामेवोक्त इत्यर्थः । तत्र शिष्याणां त्रैवर्णिकान्यतमलक्षणो जातिकृतो
 विशेषो वसन्ते ब्राह्मणोऽग्रीनादधीतेत्यादिशास्त्रसिद्धो वगन्तव्यः । कर्मकृतविशेषन्त्याह वृहस्पतिः । विद्यानयो समाख्याता
 चतुर्गुणः सामलक्षणा । तदर्थं गुरुशुश्रूषाम्पुत्र्यार्थास्तु चोदितामिति ॥ शिष्य इति शेषः । तथा च नारदः । आविद्याय ह
 णाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् । तद्धृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव चेति । वृत्तितो विशेषमाह स एव । समावृत्तश्च गुरवे प्र
 दाय गुरुदक्षिणाम् । प्रतीयास्तु गृहानेषां शिष्यवृत्तिरुदाहृतेति । वृत्तिरत्र धर्मः । मनुरपि । प्रतिगृह्योऽस्ति तद्गणमुपस्था
 य च भास्करम् । प्रदक्षिणम्परीषाग्निश्चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥ भवत्पूर्वश्चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु रजन्यो
 वैश्यस्तु भवदुत्तरमिति ॥ कः पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतो विशेष इत्यपेक्षिते वृहस्पतिराह । विज्ञानमुच्यते शिल्पे हेमकुप्यादि
 संस्कृतिः । भृत्यादिकश्च तत्प्राप्तुं कुर्यात्कर्मगुरोर्गृह इति । कङ्कशकटकादिनिर्माणविषयं नृन्यगीतादि करणविषयश्च

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १२४ ॥

दिशदात्सम्भकुम्भादिविरचनविषयश्च । विज्ञानं शिल्पविज्ञानमुच्यते तत्प्राप्त्यर्थं अन्नेवासीगुणैर्गृहे कङ्कशकरणादिकं
कुर्यादित्यर्थः । अनेन हे मकारादिजातिकृतः कङ्कशकरणादिकर्मकृतश्च विशेषोन्नेवासिनान्दर्शितः । तेषां कर्मकृतं वृत्तिकृतं
तच्च विशेषेण दर्शयति नारदः । स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुम्यान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदने कालं कृत्वा सुनिश्चितमिति
॥ अन्ने समीपे कृत्वा सुनिश्चितं एतावन्तङ्कालं मन्त्रमीपे स्यात्तव्यमिच्छाचार्यैः कालपरिमाणं सुनिश्चितं कर्तव्यं ॥ आचार्ये
स्यापि कर्तव्यमाह स एव । आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेदिति । अन्य
च्छिल्पकर्मव्यतिरिक्तं कर्म । एवञ्च अन्नेवासिना कङ्कशकरणादिकर्मफलार्थं शमात्रेण शुश्रूषाकार्यं व्यवगन्तव्यम् । स्वगृहे द
त्तभोजनमिति वृत्तिर्द्दिशिता । अन्यत्कर्मकारकमाचार्यमप्याह कात्यायनः । यस्तु न याहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत्
। प्राप्नुयात्साहसम्पूर्वन्तस्माच्छिष्यो निवर्त्तत इति । शिष्योऽन्नेवासी । परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि परि
भाषितकालसमापनङ्कार्यमिच्छाह नारदः । शिक्षितोऽपि कृतं कालं मन्नेवासी समापयेत् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यै
व तत्फलमिति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि । कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुणैर्गृहे । अन्नेवासी गृहप्राप्तभोजनस्तु फलप्रद इति
। दुष्टमन्तेवासिनं प्रत्याह नारदः । शिक्षयन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्येऽपरिव्रजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्याद्बन्धवन्धैः च सोर्हवीति
। वासयितव्यः स्थापनीयः । आचार्यपार्श्वे इति शेषः । बधोऽत्र ताडनं प्राणच्छेदः । अपराधस्याल्पत्वात् । शुश्रूषा समा
प्यनन्तरमन्नेवासिनकृत्यमाह स एव । गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणाम् । शिक्षितश्चानुमान्येन मन्नेवासी निवर्त्तत
इति ॥ भृतकानां नन्नेवासिवन्नजातिकृतो वृत्तिकृतो वा विशेषः । किंतु भृतिकृतः कर्मकृतः कालकृतश्च विशेषः । न दत्तदाह वृद्ध
स्यति । यो भुंक्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो वतितभृतः । कर्मवत्त्वमिनः कर्तव्यं शान्त्यर्थं भृतो नरः । बहुधार्थकृतः प्रोक्तस्तथा भाग
भृतोऽपरः । हीतमद्योत्र सत्त्वं सर्वेषामेव चेदितम् । दिनमासार्द्धं षण्मासत्रिमासाश्च भृतस्तथा । कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं च भतेप

रिभाषितमिति । अयमर्थः । यः परदास्युपभोगेन तत्त्वामिनः कर्मकरोति स वनिताभृतः । यो धनयहणेन कर्मकरोति स अर्थभृतः । यः परिकल्पितांशयहणेन कर्मकरोति स भागभृतः । एतावन्तङ्का लमेतत्कर्मकरिष्यामीति प्रतिज्ञातङ्कर्मतावन्तङ्कालंकुर्व्या तस्यैव परिकल्पितांभृतिलभतइति । अर्थभृतस्य बहुविधत्वमर्थाल्पत्वमहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । ते चाल्पत्वमहत्वे शक्तिभक्त्यानुसारेण दृष्टव्यं । भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उतमो मध्यमोऽधमः । शक्तिभक्त्यानुरूपास्या देवां कर्माश्रयाभृतिरिति नारदस्मरणात् । भागभृतकस्य विभागमाह स एव । द्विप्रकारे भागभृतः कृषिगोवीजिनां स्मृतः । जातशस्यान्तथाक्षीरात्स च भेतनसंशयइति ॥ हीनमध्योत्तमत्वलक्षणः कर्मकृतो भेदो रक्षणादिकर्मनिबन्धनइत्याह स एव । आयुधीनूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः । भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृदिति । कृषीवलः कर्षकः । अधिकर्मकृतस्तु स्वरूपमाह नारदः । सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि । सोधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतइति ॥ सर्वेषु भृतकेषु अधिकृत उपरि कृतोऽधिष्ठातृत्वेन कृतइतियावत् । अर्थेष्वधिकृतइतिकेचित्पठन्ति । अर्थेषु क्षेत्रहिरण्यादियु अधिकृतः पालकत्वेन नियुक्तइति । कुटुम्बस्योपरोक्षत्राधिकृतइत्यनुषंगः । सर्वभृतकेष्वधिष्ठातृत्वेन नियुक्तो यः सोधिकर्मकृतो ज्ञेयः । कुटुम्बरक्षणाय व्ययकीरीविनस्थापितो यः स तु कौटुम्बिकनइत्यर्थः । शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकरेभ्यो दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह कात्यायनः । स्वस्वस्थात्मनो दानादासत्वं नारदवद्भृगुरिति । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्धारणम् । तथा स्वतन्त्रस्यात्मनः परार्थत्वेन दानादासत्वमिति भृगुश्चार्यो मन्यतइत्यर्थः । अनेनात्यन्तपारार्थमासाद्य शुश्रूषका दासाः । पारार्थमात्रमासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्मकरइति भेदोऽप्युक्तइत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थं तु ते वा भवन्ति ये स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्मृतिष्विन्द्रिकायाम् । दासत्वम्राह्मण्यतिरिक्तेष्वेव । त्रिवर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्यं कचिद्वितितेनैवाभिधानात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रेतरेष्वपि दास्यमानुलोभ्येनैव भवति । वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं प्रतिजोमतः । राजन्यवैश्यशूद्राण्यन्यजमांश्च

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १२५ ॥

स्वतंत्रतामितितेनैवोक्तत्वात् । स्वतंत्रतायजताम् । अथन्तपार्थम्भजनामित्यर्थः । नप्रतिसोमन्त्रितिसधर्मपरिष्कारमित्येव
तिभ्योपिऽन्यत्रदृष्टंयत्तएवनारदः । वर्णानांप्रातिलोम्येनदासम्प्रविधीयते । स्वधर्म्याग्निनोन्मन्त्रद्वारवद्दसम्प्रमेति ।
यद्योन्नमर्णप्रतिहीनवर्णासर्वर्णावाभार्याभवतिनपुनर्हीनवर्णमप्युत्तमर्णातथैवदासोपिभवेदित्यर्थः । एतच्चप्रव्रज्यावसितो
हीनवर्णस्यापिदासोभवतीत्यभिधानंक्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयवस्तुब्राह्मणप्रव्रज्यावसितविषयम् । तस्यनिर्वासनाभि
धानेनदासत्वाभावात् । तस्यनिर्वासनमन्त्रार्थितङ्गायायनेन । प्रव्रज्यावसितायवज्रयोवर्णाद्विजातकः । निर्वासहारयेद्विप्रंदा
सत्वंक्षत्रविहभृगुरिति । कारयेद्वाजेतिशेषः । क्षत्रविहक्षत्रविह । सर्वोद्दोषविभाषेकवद्भवतीतिवचनादेकवद्भावः ।
निर्वासनस्यस्वपदेनाङ्गुलिषाकर्तव्यमिष्याहनुर्दक्षनारदे । पारिव्राज्यंगृहीत्वानुयःस्वधर्मेनतिष्ठति । स्वपदेनाङ्गुलिषाकर्तव्यम्
शीघ्रम्प्रवासयेदिति ॥ नचैवंसतिहजएवतुदासःस्यात्प्रव्रज्यावसितोन्नरः । नतस्यप्रतिमोक्षोक्तिरविष्णुदःकथञ्चनेतिमन्त्र
देनप्रव्रज्यावसितोन्नरएवदासोनाम्यस्येवभिधानात्स्वधर्म्याग्निनोन्मन्त्रेतिनैवोक्तन्त्रिर्विषयमितोक्तिकचम् । यतोऽवेद्य
धिकरणन्यायेनक्षत्रियमात्रवचनेनापिरजशृष्टेनात्रलक्षणयाप्रजापालस्यहृणाप्रजापालकत्वस्यलक्षणयाधिकरणेवैश्यादपि
सम्भवाद्युःक्षत्रियःप्रव्रज्यावसितःसहीनवर्णस्यापिप्रजापालस्यवैश्यस्यदासोभवतीतिप्रतिपादनार्थत्वात् । केचितुप्रव्रज्यावसि
तस्यब्राह्मणस्यदासत्वंनिर्वासनयोर्विकल्पमाहृतत्तत्पूर्वप्रकारेणसम्भवस्यांगतौब्रह्मदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकारस्यान्या
य्यत्वात् । दास्यन्मिप्रस्यनकचिदितिनिषेधाच्च । दारवद्दसतेतिवचनाद्ब्राह्मणस्यसर्वस्यम्यतिदासत्वप्राप्तंनिषेधार्थमाह
कायायनः । सर्वोपिहिविप्रंतुदासत्वमैवकारयेदिति । यदिब्राह्मणःसेच्ययादास्यम्भजतेतदासावभृमन्मनकुर्यादित्या
हसएव । शीलाध्ययनसम्पन्नेतदूनंकर्मकामतः । तत्रापिनाम्भृमन्मन्प्रकुर्वीतद्विजोत्तमइति । यस्यात्यसेपकारःकर्तव्यइ
तिविधिःतत्रस्माद्भूतङ्कर्ममध्यमेतन्मव्यतिरिक्तमपिकर्मकामतोवेतनमन्तरेणसेच्ययापरोपकारार्थंकुर्यादित्यर्थःपूर्वार्थ

स्य । तत्रापि तेष्वापि होत कर्मसु यदभुङ्क्ते गृहद्वारशोधनादिकन्तत्र कुर्यादित्युक्तार्थः । क्षत्रियवैश्यविषये स्वामि
 नः कर्तव्यमाह मनः । क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ । विभृयादा नृशंसेन स्वामी कर्माणि कारयति । ब्राह्मणं
 न च कौट्येण । अयमर्थः । वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यं सुदासीभूतमकौट्येण स्वानिकर्माणि कारयन् स्वामी पोषयति । अथ
 स्वामी न्येन न सम्बन्धजनकर्मणि कारयेदित्याह । कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्य कर्माण्येव कारयितव्यानीति नि
 यमेनास्तीति सूचयति । वृत्तिकर्षिता विन्येन गन्तव्यभावेन वक्ष्यते वैश्योर्दासत्वाङ्गीकारः कार्येन तु गन्तव्यं सम्भवति
 दर्शयति । वलाहासीकरणे दण्डमाह मनः । दास्यन्तु कारयन्तो भाद्राह्मणः संस्तुतान् द्विजान् । अनिच्छतः प्रभावणाद्वा
 शादाप्यः शतानि यडिति । प्रभवतो भावः प्रभावन्तस्मात्प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वार्थे ञ्प्रत्ययान्तत्वाद्वाङ्निवार्तिका
 दम्त्व । द्विजातिपदस्य दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति । अथ एवाह । शूद्रानुकारयेद्वा संकीर्तनमकीर्तनमेव वा । दास्यायेव
 हि हृष्टो सौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भवेति । सच दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः । गृहजातस्तथा कीतोऽथोदायादुपागतः ।
 अनाकालभूतश्चैव आहितः स्वामिना चयः ॥ मोक्षितो महत्स्वर्गो न युद्धप्राप्तः पणोजितः । तवाहमियुपगतः प्रव्रज्यावसितः क
 तः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विज्ञेयश्चात्मनः शास्त्रे दासः पञ्चदशः स्मृता इति । गृहजातः स्वगृहे दास्याङ्गातः ।
 कीतो मुख्येन स्वाम्यन्तरात्प्राप्तः । अथः तत एव प्रतियहादिना । दायादुपागतः रिक्ताहादित्वेन अथः । अनाकालभूतः दुर्भिक्षे यो म
 रणाद्दासत्वाय रक्षितः । आहितः स्वामिना कृत्यदातया धिताङ्गीतः । चट्टमोचनेन दासत्वमभ्युपगतो चट्टदासः । युद्धप्रा
 प्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणोजितः दासत्वपणकेष्टुना दोजितः । तवाहमियुपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः ।
 प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यान्तश्च्युतः । कृतः एतावन्माङ्गावन्तवदासो भवामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकाचमन्त्रार्थमेव दासत्वमभ्यु
 पगम्य यः प्रविष्टः । भक्षितं यावन्नेमुख्यद्वारेण ददामित्वा वडास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रिकायां । वडवाहृतः वडवागृहसु दा

॥ वी० मि० ॥ सीतया हनस्तल्लोभेन तामुद्धाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यश्चात्मानम्विक्रीणीते असाध्यात्मविक्रेतेत्येवम्वर्गशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदश
 ॥ व्य० ॥ प्रकाराः स्मृता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्गोदासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेवनान्ययेत्याह स एव ।
 ॥ १२६ ॥ तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गोदासत्वाच्च विमुच्यते । प्रसादस्वामिनो न्यत्र दास्यमेवांक्रमगतमिति ॥ आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादा
 दन्यतो नापैतीत्याह स एव । विक्रीणीते स्वतंत्राः सन्त्य आत्मानमग्रधमः । सजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्नमुच्यत इति । अत्र प्र
 सादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुवच्यते । ततश्चायमर्थः । आत्मविक्रेतापि गृहजातादिवत् स्वामिप्रसादं विना दास्यान्नविमुच्यत इति
 । एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतृपञ्चमाः स्वामिप्रसादादकालभृता इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभंग्यादर्शितमिति मन्तव्य
 म् । स्वामिप्राणरक्षणादगृहजातादयोऽकालभृताश्च सर्वे पि दास्यान्मुच्यन्त इत्याह स एव । यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्रा
 णसंशयात् । दासत्वात्सविमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति । एवमिति निर्द्धारणेष्वुच्यते । पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः । यत्तु ।
 ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ । पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयो नयरिति मनुवचने सप्तविधत्वमुक्तं त्रिंशदास
 त्वप्रतिपादनार्थेन परिसंख्यार्थम् । ध्वजागृहदासोऽतश्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणाद्दास्यापगमनम्वब्रज्यावसितमिन्न दा
 सेषु द्रष्टव्यम् । तस्य दासत्वेन मोकाभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ प्रब्रज्यावसितो राज्ञो दासश्चा मरणान्तिकरिति । राज्ञो दा
 सः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकालभृतादीनां प्रब्रज्यावसितात्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानां नवान्दास्यापमयनप्रकारमा
 ह नारदः । अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगन्दत् । आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येन मुद्धरेत् । ऋणं तु सोऽयं दत्वा च दृणी
 दास्यान्मुच्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पण्यजितः । प्रतिशौर्यं प्रदानेन मुच्येरस्तु स्य कर्मणा । कृतकालव्यपगमात्कृतो
 दासो विमुच्यते । भक्तस्योक्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । नियहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृत इति । एतदुक्तं भवति दुर्भि
 क्षेपोषणेन कारितो दासो गोयुगार्पणान्मुच्यते । आहितदासस्तु स्वामिना गृहीतः ऋणे प्रत्यर्पिते सति उक्तमर्थं दास्याद्विमुच्यते

। कदादासस्तु स्वतन्त्रमृगं येनोत्तमर्थाय यावत्तन्मन्त्रापाकतन्त्रसौतावद्धमंसवृद्धिकन्दत्वाविमुच्यते । तदाहमिच्छुपगतादय
 स्वयोदासाः स्वनिर्वर्त्यावस्थीयव्यापारनिर्वर्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यते । कृतकालस्तु दासोदास्यावधिनेन परिभाषितकाल
 स्यात्तिकमणाद्विमुच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्प्रेषणाद्विमुच्यते । गृहदासीलोभेन दासत्वमप्राप्तसु
 त्वमोगत्यागमाद्विमुच्यत इति । दासाभासान्तरागमाहयाज्ञवल्क्यः । बलादासीकृतचौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यत इति । अपिश्च
 हेमदत्ताहिनैर्गृह्यते । ततश्चाधमर्थः । बलात्कारेण यो दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीतश्चाहितोदत्तो वा स यस्त्व
 याश्चैदासभावे तत्तिष्ठति तेन प्रागुक्तमोचनहेतुसन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि तेन लोभादि वशादसौ न मुक्तस्तदा तस्मा
 मोचयितव्य इत्याह नारदः । चौरापहृतविक्रीताये च दासी कृता बध्नात् । राक्षामोचयितव्यास्ते दास्यनो युहिनेऽस्त्यत इति । चौर
 पहृत्याश्चर्त्तविक्रीताश्चैविकर्मधारयः । यस्त्वेकस्य दास्यम्पूर्वमङ्गीकृत्या परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति असावपरेणापि विक्रि
 नीय इति वचः स एवाह । तदाहमिति चात्मानं योऽस्त्वन्तः प्रयच्छति । न स तस्यापुन्यात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति ॥ अस्त्वन्त
 त्रः परदासत्वेनास्त्वन्तः । कामं नूतनस्वामिदास्यं काम्यमानं इतरदासी भवंतं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः । एवं यदेतद्दा
 समधिकृत्योक्तं तत्सर्वदास्यामपि समानन्यायत्वाद्योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह कात्यायनः । स्वांदासीं य
 स्तु सङ्गच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः । अवेष्ट्य बीजं कार्यं स्याद दासी सान्वयानुसेति । स्वकृतगर्भाधानममुसन्वायसा दासी सन्तानस
 हितादासत्वविमोचविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरिहास्ये अदासीत्वेन कार्यं स्यादित्यर्थः । कः पुनर्दासत्वविमोचको विधिसि
 द्याकांक्षायामाह नारदः । स्वन्दासमिच्छेद्यः कर्तुं मदासम्प्रोत्तमानसः । कृन्वादादाय तस्यासौ भिन्नात्कुम्भं सहाम्भसा । सा
 ताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इति चोक्ता निःप्राङ्मुखन्तमयोत्सृजेदिति । अत्रापि दासश्चेन दासस्यापि
 ग्रहणम् । त्रिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एवमुत्सर्गसंति यद्भवति तदा ह्यस एव । ततः प्र

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १२७ ॥

भूतिवक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपाचितः ॥ भोज्यान्नोपप्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सतामिति ॥ स्वाम्यनुग्रहे यदा सापाकररूपेण वक्तव्यः सम्भावणार्हः । अदास्यापि दासेन परिणीताया सा दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः । दासेनेत्यत्र दासीयास्तपि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यत इति ॥ दासधनस्यापि तस्मिन् धनमभिमन्याह स एव । दासस्तु धनं यस्यात्स्वामी तस्य प्रभुः स्मृत इति । ब्राह्मण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः । आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीकृतसौवच । राजा तदकृतं दद्यात्तु सर्व एव ते ॥ कामानुसंश्रितां यस्तु कुट्यादासीं कुलस्त्रियम् । संकामयन्त वान्धवदस्त्रीं स्तुवाकृतम्भवेत् । वाजपथीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः । परिवारकपत्नीत्याप्राप्नुयात्पूर्वसाहसमिति । तत्कार्ये चकृतं निवर्तनीयमिदं यः । वेनगृहादस्त्र्याः स्युरित्यन्वयः । विष्णुरपि । यस्तु तमर्द्धं दास्येनियोजयति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इति । कचिद्दासीविक्रये दण्डमाह कात्यायनः । विक्रीणमाश्रये भक्तादासीं विक्रेतुमिच्छति । अनापदि स्थः शक्तः सन् प्राप्नुयाद्द्विशतम् इति । द्विशतम्पञ्चाशमिति शेषः । भक्तमित्यनेन दुष्टाया विक्रये दण्डाभाव इति दर्शितमिति ॥ ७ ॥ इति अभ्युपेयाश्रयाख्यवहारपदं ॥ अथ वेतनानपाकस्य वधारपदम् । तत्र मनुः । अतः कर्ध्वेभ्यश्चामिवेतनस्याऽनवक्रियामिति । तत्स्वरूपमाह नारदः । भूतानाम्वेतनस्योक्तोदानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकस्य तद्विषादपदं स्मृतमिति । वेतनं कर्ममूल्यं न स्यात्तत्राकर्म्मभूत्याय समर्पणं समर्पितस्य वापत्त्ववर्जनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव । भूताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्ये वसाने तु कर्मणो यदि निश्चितमिति । तुभ्यमेतावदहन्दास्वामीति यद्वेत्तनमपरिमाणा तेति निश्चितं तन्निधाविभाज्य कर्मण आदिमध्यांतेषु त्रिषु काचेष्वन्यतमकाचे दद्यादित्यर्थः । एतच्चैतावदेतन्दास्वामीति भाषायाः सूत्रे । असत्वे वाह स एव । भूतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः । साभंगो वीर्यं च स्नानाभ्यङ्गो पक्षी वचा इति । दशभागं दशमभागं चोवीर्यं पाशुमानगवादिभवं स्यो दद्यात् । यदि कर्मस्वामी भूत्याय दशमभागं प्रयच्छति तदा

सौम्यादाप्यह्याहयाहवत्कः ॥ दाप्यस्तुदशमभागंवाणिज्यपशुशस्यतः । अनिश्चितभृतिंयस्तुकारयेत्समहीक्षितेति ।
 यस्तुस्वामीवेतनपरिच्छेदमस्तुवैवभृत्कारयतिसतस्माद्वाणिज्यपशुशस्यचक्षणात्कर्मणः सकाशाद्वास्त्वन्तस्यदशमभा-
 गमृत्वायमहीक्षिताराहादापनीयइत्यर्थः । यन्त्रिभागम्यस्यभागमागृहीयात्सीरवाहकइतिवृहस्यतिवचनं । तद्वह्याया
 ससाध्याष्टक्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । कथमत्रव्यवस्थेयाकांक्षायामाहसएव । भक्ताच्छादभृतःसीरद्भागं
 गृहीतपञ्चमम् । जातशस्यात्रिभागन्तुप्रगृहीयादथाभृतइति । अशनाच्छादनाभ्यांभृतःकथीबसीवांगक्षविकष्टक्षेत्रमा-
 तशस्याप्यस्यमभागंगृहीयात् । ताभ्यामभृतस्तुतृतीयभागमित्यर्थः । अथवायवैतावहास्यामीतिनास्तिपरिभाषातत्रवृद्ध-
 मृत्तुंक्षेत्रव्यम् । समुद्रयानकुशश्चादेशकालार्थदर्शिनः । नियच्छेयुर्भृतिंयान्तुसास्याप्रागकृतायदीति । एतावहास्यामीति
 परिभाषितेपिक्वचिच्छताम्यूनमपिस्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितन्देयंकचित्तोधिकमपिदेयमित्याहयाहवत्कः । देशंकावश्योऽ-
 नीयास्त्राभंकुर्याच्चयोऽन्यथा । तत्रस्यास्वामीनच्छन्देधिकन्देयंकृतेऽधिकेइति । योभृत्तःस्वाम्यनुज्ञांविनास्वातन्त्र्येववाणिज्या-
 दिकर्मणःफलसाधकत्वापादकदेशंकासंचातिका मतिचाभंवावज्जतरव्यस्तेनस्वल्पकृतेतितस्यैपूर्वपरिभाषितभृतिमध्येस्वामी
 स्वेच्छानुसारेणकिञ्चिद्दद्यात् । यस्तुस्वातन्त्र्येववज्जन्मभंकरोतितस्यैपरिभाषितमूल्याधिककिञ्चिदेयंस्वामिनापारितोषिक-
 मित्यर्थः । अनेकभृत्साध्यकर्मणिवेतनार्पणप्रकारमाहसएव । योयावत्कुरुतेकर्मतावत्तस्यनुवेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं
 चेत्साध्येकुर्याद्व्याश्रुतमिति । उभयोरपीत्यपिनावहूनांयद्वयंअस्मिन्गृहादौकृतेभवतामेतावहास्यामीतिपरिभाषितेद्विव-
 उभिरारब्धंकर्मयदिब्याध्यादिबशात्समापितंतदातेषुयोयावत्कर्मकरोतितस्यैतत्कर्मनुसारेणमध्यस्थपरिकल्पितंवेतन-
 न्देयं । ननुसाम्येनदानंनचपरिसमाप्त्यभावाददानं । यदितैःसमापितंदायथापरिभाषितन्देयंननुप्रत्येकंक्षत्सन्दानंनान्ना-
 पिकर्मनुसारेणपरिकल्प्यदातव्यमित्यर्थः । यस्तुवेतनंगृहीत्वासमर्थोपिनकर्मकरोतितम्प्रत्याहवृहस्यति । गृहीतवेतनकर्म

॥ वी० म० ॥ न कसेति यदा भूतः । समर्घे ह्येव मन्दाप्योद्विगुणस्तत्वेतनमिति ॥ दमंशत्तनुसारेण सहेदद्यात् । गृहीतस्त्वेतनं वैगु
 ॥ व्य० ॥ रणेन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । नारदोपि । भृतिगृहीत्वाऽकुर्वणोद्विगुणां भृतिमावहेदिति । याज्ञवल्क्योपि । गृहीतस्त्वेतनं क
 ॥ १२८ ॥ र्मेयजनद्विगुणमावहेदिति । अस्मिन्नेव विषये वेतनाय ह्येतेत्याह स एव । अगृहीते समन्दाप्यइति यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गी
 कृतत्वावदेव स्वामिने देयान्नतु सहेदस्य इति मन्त्रार्थः । यद्वांगोक्तत्वाभृतिन्दत्त्वावलात्कारयितव्यइत्याह नारदः । कर्माकुर्वन्प्रमि
 श्रुत्य कार्योदत्त्वाभृतिन्बलादिति । प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्ष्यार्थम् । अतएव कात्यायनः ॥ कर्मा रम्भं तु बलत्वावि
 द्भिर्मेव तु कारयेत् । बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हतीति ॥ किञ्चिद्व्यन्दत्वा इत्यपेक्षायामाह तुर्वृद्धमनुवृहस्पती । प्र
 तिश्रुत्यनकुर्व्याद्युःसकार्यः स्याद्वलादपि । सचेन्न कुर्व्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विश्रान्तदममिति । द्विश्रान्तद्वार्धापणद्विश्रान्तमित्यर्थः ।
 यत्तु मनुवचनभृतेनार्त्तानकुर्व्याद्योदर्यात्कर्म यथोदितम् । सदस्यः ह्यस्मान्मन्त्रेण देयन्तस्य वेतनमिति ॥ तदस्य दण्डत्वा
 द्वागासिद्धिविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अर्द्धन्यूनकर्मकरणविषयमिति मद्वनरत्ने । किञ्चिदन्यूनकर्मकरणेणाह स एव
 यथोक्तमार्तः सुस्थो वायस्तत्कर्मनकारयेत् । न तस्य वेतनन्देयमन्योनस्यापि कर्मण इति ॥ सुस्थो वा कर्मकारयेदिति वदता सु
 स्थेपि स्वयं कर्तृत्वनियमो नास्तीति दर्शयति । आर्त्ता यदि आर्तुपशमानन्तरं स्वांगीकृतकर्म कसेति तदार्त्तदोषकालतया कांश्च
 क्षेपेपि भृत्यदोषाभावाच्चेतनमसौ निर्विवादं लभतइत्याह स एव । आर्त्तस्तु कुर्यात्तु स्वसन्ध्याभाषितमादितः । सुदीर्घस्यापि
 कालस्य तल्लभेतैव वेतनमिति । आदितः आदौ यथाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्य अन्त्येपी
 ति शेषः । यस्तु कालविशेषावधिककर्म प्रतिज्ञायतत्कालापूर्त्तावेव कर्मण्यजितम्प्राह नारदः । कालेऽपूर्णे यजनकर्मभूते
 नाशमवाप्नुयादिति । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः । भृतकश्चापूर्णे काले यजनकर्ममेव मूल्यञ्जह्यात्तस्यैव पण्यशतं दद्यादिति
 । मूल्यं वेतनम् । स्वामिदोषात्प्राप्तो नुयावतिकाले कर्मकृतत्वात्कालानुसारेण कल्पितम्वेतनं लभतइत्याह नारदः । स्वामिदो

वादपक्रामन्यावकृतमवाप्नुयादिति ॥ स्वामिदोषो विनापरार्धनिष्ठुरभावणादिः । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः । स्वामो चेद्वृत
 कमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्वमेव मूल्यन्दद्यात्पणशतं च राजन्यत्रभृतकदोषादिति । स्वामिद्रव्यस्य भृत्यदोषेण नाशे यत्कर्त्तव्यं
 न्तदाह स एव । तद्दोषेण यद्विनश्ये तत्स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति । दैवोपघातो राजकृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामि
 ने देयं मूल्यद्वारेणेति शेषः । अत्र दासविशेषाद्विशेषमाह बृहन्मनुः । प्रमादान्नाशितन्दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितमिति । प्रमा
 दान्नाशितमनवधाननाशितं सममेव दद्यात् । द्रोहनाशितमनोवप्रहारादिना द्रोहेण नाशितं द्विर्द्रोहो द्विगुणन्दाप्य इत्यर्थः
 । भृत्यदोषाभावे यदन्यतएव नष्टन्न देयमित्याह स एव । न तु दाप्यो हतश्चैरैर्दग्धमूढजलेन वेति । ऊढनीतं । यस्तु बाह
 को वाह्यद्रव्यप्रज्ञाहीनत्वादिना स्वदोषेण नाशयति तन्मृत्याह नारदः । भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि बाहकदोषतः । दाप्यो यत्त
 न्नश्येत्तु दैवराजकृता दूत इति । भाण्डं बहनीयं द्रव्यं मुक्तकादि । व्यसननाशम् । अत्र भाण्डवाहकयोर्द्रव्यकमेणवत्त्वीव
 र्दृष्टवीचलयोरूपलक्षणमिति मदनरत्ने । अत्रापि प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितमिति वृद्धमनूक्तो विशेषोऽवग
 न्तव्यः । यस्तु बाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नकरोतीति स द्विगुणां भृतिन्दाप्य इत्याह कात्यायनः । विघ्नो बाहको दाप्यः प्रस्था
 ने द्विगुणाम्भृतिमिति । विघ्नकरोतीति शेषः । बाहकग्रहणं प्रदर्शनार्थं न तु विवक्षितन्तेनायुधीयादिविघ्नकारिणोप्येतदिति म
 न्नवम् । अतएव नारदः । द्विगुणां भृतिन्दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्नितिसामान्येनोक्तवान् । याज्ञवल्क्योपि । प्रस्थानविघ्नक
 रैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिमिति । एतच्च भृत्यन्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम् । अंगीकृतकर्मकरस्यापि यदा सहाया
 न्तरत्वाभेन प्रस्थानविघ्नानापादकत्वं नन्तदाह स एव । प्रकान्ते सप्तमभागश्चतुर्थमप्यथ सन्त्यजन् । भृतिमर्द्धपथे सर्वाम्प्र
 दाप्यस्त्याजकोपि चेति । प्रकान्ते कर्मणि स्वांगीकृतकर्मण्यजन्मृत्योभृतेः सप्तमभागन्दाप्यः । गमने प्रारब्धे पथि व्यजन्मृते
 चतुर्थभागम् । अर्द्धपथे व्यजन्मृते भृतिमिदमर्थः । त्याजकोपि चेत्स्यायमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्वं

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १२७ ॥

क्रतुमेवभृत्वायसप्तमभागादिकदापनीयइति । एतच्चाद्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधाभावान् । यच्चस्वामिनायसप्त
नेचतुर्थभागदापनमुक्तन्तद्विक्रीतभाण्डस्वामिविषयम् । विक्रीतभाण्डस्वामिनायकर्तव्यन्नदाहवृहन्मनुः । पथिविक्री
यतद्वाङ्मणिकभृत्यंयजेद्यदि । अथतस्यापिदेयंस्याद्भूतेरर्द्धं सभेतसइति । पथिभाण्डस्यैवइतिभिः । प्रतिरोधेगज्जदिभि
रपहृतेस्वामिनःकर्तव्यमाहकाव्यायनः । यदाचपथितद्वाङ्मणिरुज्येतवा । यावानध्वागतस्तेनप्राप्नुयात्तावतोयनमिति
। भारवाहकस्त्रीकृतेनयानादिनाभाण्डनेतारंप्रत्याहनारदः । अनयद्वाटयित्वातुभाण्डवान्यानवाहनं । दाप्येभृत्वाचतुर्भूमं
सर्वामर्द्धं पथेत्यजमिति । यानंशकटादिवाहनंअश्वादिअयमर्थः । योयानादिनाभाण्डनयनंकर्तुमपरकोयंयानादिकम्भाटयि
त्वाप्रापणादिकार्योपाधिकम्परिकथंरुक्तातन्नयतिसयानस्वामिनेपरिकल्पितस्यभाटकस्यचतुर्थीशब्दाप्यः । यस्तुतस्मिन्
इर्द्धमार्गेत्यजतिससर्वभृतिन्दाप्यइति । यस्तुशकटादिकंभाटयित्वातमेवोपकारभूम्यमादायदेशान्तरंरुक्तातिभाटकं
नप्रयच्छतितम्प्राहवृहन्मनुः । योभाटयित्वाशकटंनीत्वावान्यत्रगच्छति । भाटंमदद्यादाप्यस्यादन्तस्यापिभाटकमिति
। अनूठस्यापिअहृतोपकारस्यापीत्यर्थः । यस्तुकृतेकृत्येसमनन्तरंवाहनादेःसमर्पणंनकरोतितस्यसमर्पणपर्यंतभाटकदा
नमाहकाव्यायनः । हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीनगृहीत्वाभाटकेनयः । नार्पयेत्कृतकृत्यःसंस्तुवदाप्यःसभाटकम् । गृहवार्थाप
णादीनिगृहीत्वाभाटकेनयः । स्वामिनेनार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यःसभाटकमिति । वारिरश्चेनतदाधारभूतंपाजल्लक्ष्यते । ना
र्पयेत्कृतकृत्यःसन्निव्यनुषङ्गः । परभूमौगृहनिर्माणायाभाटकदातारंप्रत्याहनारदः । परभूमौगृहंरुक्तास्त्रोमन्दत्वावसेतुयः
सतद्गृहीत्वानिर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकमिति । स्त्रोमम्भाटकंस्त्रोमाप्रदानेप्राहसएव । स्त्रोमाद्विनावसिन्वानुपरभूमाव
निश्चितः । निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानिनगृहीत्वाकृत्यश्चन ॥ यान्येवतृणकाष्ठानिचिष्टकाविनिवेक्षिताः । विनिर्गच्छंस्तुतत्सर्वभू
मिस्वामिनिवेदयेदिति । स्वामिनेनिवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चितइतिवदतातृणकाष्ठादिमहशाप्रहणपरिभाषाविहीनविव

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १३० ॥

इदन्तथाधर्मो न हीयते ॥ बहूनां व्रजतामेकां सर्वैतद्विगुणभवनम् । तस्यैदद्विगुणपृथक्गृहेदद्विगुणम्परमिति । अत्र
निर्णेतृनाह नारदः । वेश्याप्रधानायास्तत्र कामुकास्तद्गृहेषिताः । तत्समुत्प्रेषकार्येषु निर्णयसंशये विदुरिति । इति वेतना
दानाख्य व्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथ सम्बिद्यति क्रमाख्य व्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति नारदः । पाख
इदं नैगमादीनां स्थितिः समयञ्च यत्ते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति ॥ पाखण्डाः वैदिकमार्गद्वेषिणः क्षपणका
दयः । नैगमाः सार्धिकाः वणिज इति मद नरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाश्र्मपतादय इति मिताक्षरयाम् । आदि
शब्देन विद्वाह्यणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म अव्यतिक्रमः । समयपरिपालनमिति यावत्तद्व्यतिक्रम्यमाणं
विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोग्यार्थमाह बृहस्पतिः । वेदविद्याविदो विप्रान् क्षेत्रत्रियानग्निहोत्रिणः । आहूयस्थापयेत्
अतेषां वृत्तिम्यकल्पयेदिति । याज्ञवल्क्योपि । राजा कृत्वापुरे स्थानं ब्राह्मण्यं न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमन्त्र्यास्वधर्मः पात्यता
मिति । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणमाख्यवाडवाद्यदिति सूत्रेण यत् । विद्यावेदाः तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रि
विद्यम् । त्रिविद्यमधीते इति त्रैविद्यम् । तदधीते तद्वेदेति अणुप्रत्ययः ॥ ननु द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रेणाणोलुक्स्मान्न भ
वति द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति गृह्याण । तेषां वृत्तिम्यकल्पयेदित्यस्याऽर्थो बृहस्पतिनैव विवृतः । अनाच्छेद्यकरस्तेभ्यः प्र
दद्याद्गृहभूमयः । युक्तभाव्यश्च नृपतिर्लैखयित्वा स्वशासनमिति । अनाच्छेद्यकरः । अयाह्यकरः । एतदुक्तमभवति ।
आगामि नृपतिभिरयाह्यकरः तेभ्य विस्त्रुष्टकरश्च गृहभूमयः प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्यत्कर्तव्यं न दाहयाज्ञवल्क्यः ।
निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च य इति । निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्त्तकर्मवि
रोधेना सामयिकः समयान्निष्पन्नो यो धर्मो गोपचारेदकरक्षणे देवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । यश्च राजा कृतो
निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकभोजनन्देयमस्मदरातिमण्डलेनुरगादयो न प्रस्थापनीय इत्येवं रूपः सोऽपि

खन्नेनरक्षणीयइत्यर्थः । वृहस्पतिरपि । नित्यंमैमित्तिकङ्काम्यंशान्तिकम्पौष्टिकन्तथा । पौराणां कर्मकुर्युस्तेसन्धिर्धेनिर्णय
 मथेति ॥ पौराणां पुरवासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्यविशेष उक्तः । सर्वसमुदायानाञ्च कार्यमाह स
 एव । यामश्रेणिगणानाञ्च संकेतः समयक्रिया । बाधाकालेऽसाकार्या धर्मकार्ये तथैव । चाठचौरभये बाधाः सर्वसाधारणाः
 स्मृताः । तत्रोपशमनङ्कार्ये सर्वे न केन केन चिदिति । गणानाञ्चैव त्रयशब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः । ततश्च गणापा
 षण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवोदुःपरिहरः धर्मकार्यं च दुःसाधन्तदा पारिभाषिको समयक्रियासर्वैर्मिलितैः
 कार्या । चाटोवृकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्यमित्यर्थः । धर्मकार्यमपि सम्भूय कार्यमित्युक्तं तेनैव । स
 भाप्रपादेव गृह तटाकारमसंस्कृतिः । तथानाथदरिद्राणां संस्कारेयजनक्रिया ॥ कुलायननिरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।
 यत्रैतल्लिखितम्पत्रे धर्म्यं सा समयक्रिया । पालनीयाः समस्तैस्त्रैः समर्थैः विसंवदेत् । सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनम्पुन
 रिति । सभामण्डपः । प्रपापानोयशालिका । आशमः उपवनं । संस्कृतिः जीर्णोद्धारः । संस्कारः उपनयनादिकः प्रेतदह
 नादिकश्च । यजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्योदानम् । कुलायननिरोधः । कुलायनदुर्भिक्षाद्युपगमपर्यंतन्तस्थधारणम् ।
 कुल्यायननिरोधश्चेति कल्पतरौ पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्तनप्रतिबन्धौ । एवं कृता समयक्रियानकेवलं समुदा
 यिभिरेव पालनीया अपितु राज्ञापि आह नारदः । पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदेतये
 ति । पाषंडावेदोक्तलिङ्गधारणव्यतिरिक्ताः सर्वैर्लिङ्गिनः । तेषु विहितभिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्थिकावणिक्प्रभृत
 यः । तेषु सकुञ्चकसन्देशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्डाद्व्येवमादयो बहवः समयाविद्युन्ते । अथवानैगमाः आप्तप्रणेतृत्वेन
 ये वेदं प्रामाण्यमिच्छन्ति पाश्रुपतादयः । श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः । तास्त्रिदमनयैव श्रेण्याविक्रेयमित्येवमादिकाः समया
 वरोवर्तन्ते । पूगाहस्यश्वारोहादयः । व्रातगणशब्दयोरर्थमाह कान्वायनः । नानायुधधराव्राताः समवेतास्तु कीर्तिताः । कुला

॥ वी० मि० ॥ नाहिसमूहस्तु गणः सम्परिकीर्तित इति । पूगेवातेवास्वसुस्तु ज्यसमरेन गन्तव्यमित्येवमादयः समयानवर्तन्ते । गणेतुपञ्च
 ॥ व्य० ॥ मेदिनेपञ्चमेवर्षेवाकर्णवेधः कर्तव्य इत्येवमादिः समया समस्ति । गणादित्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः प
 ॥ १३१ ॥ रियहः । तत्र गुरुर्दक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादि समयोस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यजनतद्विक्रयमित्या
 दिरस्ति समयः । जनपदे तु कचिद्विक्रये तु सकाशाच्छुल्कयहणमित्याद्यनेकविधः समयो वरीवर्तते । तदेतन्मयजातं यथा
 नभ्रश्यति तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुहादि पुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः । कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्पर
 म् । विश्वासं कृत्वा यः कुर्युः कार्याणि समनन्तरमिति । कोशेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयपत्रेण । मध्यस्थैः
 प्रतिभूभिः कार्याणि समूहकार्याणि । एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्रमाभावात् कोशादिभिर्विश्वासमुत्पा
 द्य सामयिककार्याणि कर्तव्यानीति । कात्यायनोपि । समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा । प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेण
 व्यवस्थिता इति । सामयिकधर्मनिजधर्मानतिक्रमेण समूहकार्याणि समुदायिनः कुर्युरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योपि । निजधर्म
 विरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च य इति । निजधर्मविरोधेनेत्यनेन निजधर्मविरोधीस
 मयिको धर्मो यथा संध्यावन्दनवेलायां सर्वैरेव स्वयापारपरिहारेण राजभवनम्प्रागन्तव्यो नायास्यति तस्य प्रथमसाहसोदस्य
 इति नासौरश्च इत्यर्थादुक्तम् । कात्यायनोपि । अवरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् । तस्यैवाचरणम्पूर्वकर्तव्यं नुष्टपाश्च
 ह्येति । धर्मस्यैतस्मार्त्तादिधर्मस्य निर्जितं कृतमित्यर्थः । राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान्यो नानुपालयति तस्य दण्डात्तामाह स एव ।
 राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान्यो नानुपालयेत् । गर्ह्यः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनमिति । विचित्रबुद्धिभिः समुदायिभिर
 नेकैरेकमन्येन कार्यकरणं सम्भवान् द्वित्राः पञ्चवाकार्यचिन्तकाः कर्तव्या इत्याह बृहस्पतिः । द्वौ त्रयः पञ्चवाकार्याः समूहहित
 वादितः । कर्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति । कार्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान् दर्शयति स एव । विद्वेद्विद्यो व्यसनि

नःशालीनाजसभोरवः । लुब्धातिवृद्धवालाश्चनकार्याः कार्यचिन्तकाः । शुचयोवैदधर्मज्ञादक्षादान्ताः कुलोद्भवाः । सर्व
 कार्यप्रवीणाश्चकर्तव्याश्चमहत्तमा इति । शालीनाः । अधृष्टाः । कार्यचिन्तकाः । समुदायकार्यसाधकविचारकाः । का
 र्यचिन्तकानामपिसमूहहितवादिमांश्चचनं सर्वैः समूहिभिः कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः । कर्तव्यं चचनं सर्वैः समूहितवादि
 नामिति । समूहनप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसन्दग्धत्वाह सख्यं । यस्तत्रविपरीतः स्यात्सदाप्यप्रथमन्दममिति । प्रथमं
 पूर्वसाहसम् । कात्यायनोपि । युक्तियुक्तं चोहन्त्याह कुर्यान्नवकाशतः । अयुक्तस्यैवयोव्रूयात्सदाप्यः पूर्वसाहसमिति । वृ
 हस्पतिरपि । यस्तुसाधारणं हिंसाक्षिपेन्नैविद्यमेववा । सन्धिक्रियां विहन्त्याश्चसन्निर्वास्यस्ततः पुनरिति । साधारणम् ।
 समुदायसाहस्यन्दग्धादिद्रव्यम् । चिंस्यात् । दग्धादिः साहस्यकरणाद्वाच्येत् । क्षिपेत्तिरस्तुर्यादिव्यर्थः । समूहिना
 मप्यधर्मैश्चक्षेत्रादिनाकार्यकरणेदग्धमाह सख्यं । बाधां कुर्याद्वैदिकस्यसंभूताश्चैवसंयुताः । राज्ञातुर्विनिर्वाहस्येशास्याश्चै
 वानुबन्धत इति । अनुबन्धतनियन्तारतन्म्यानुसारेणमुस्यानामपस्यविशेषेदग्धविशेषमाह याज्ञवल्क्यः । गणद्वयं हरे
 दृष्टुं सन्निधत्वं घयेचयः । सर्वस्वहरसंक्रान्तांश्रष्टादिप्रवासयेदिति । मुख्यदग्धने समूहस्यैवाधिकारः । अतएवका
 यतः । साहसीभेदकारी चगणद्वयविनाशकः । उच्छेद्याः सर्वैरेवैतेविस्थाप्यैव नृपेभृगुरिति । नृपेविस्थाप्यगणेनोच्छे
 द्याद्व्यर्थः । समूहाश्चकौतस्यदग्धोराज्ञाविधेयः । अतएवमनु । योयामदेशसद्यानां कृत्वा सत्येनसंविदम् । विप्रस्यदेव
 रेलोभातंश्रष्टादिप्रवासयेत् । निगृह्यदापयेन्नैतंसमयथाभिचारिणाम् । चतुःसुवर्णान्बलिष्कान्दत्तमानश्चैवराजतम् । एवद
 ग्धविधिकुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः । नामजातिसमूहेषुसमयथाभिचारिणामिति । एतेषांप्रवासनचतुःसुवर्णवलिष्कान्
 तमानरूपाणाञ्चतुर्गोन्दग्धानाञ्जातिविद्यागुणाद्युपेक्षयाप्यवस्थाकल्पनीया । यमुकश्चिदेतेषाञ्चतुर्गोन्दग्धानां कमेव
 ब्रह्मणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविषयितम् । एषादृशवस्थायां प्रमाणाभावात् । ब्राह्मणस्यप्रवासनं

॥ श्री० म० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १३२ ॥

त्रियादीनाञ्चतुःसुवर्णादिदण्डइत्यस्यानुचितत्वाच्च । मर्मैर्द्वौढकादीनां पुनर्निर्वासनमेव दण्डइत्याह वृहस्पतिः । अरुन्तु
दःसूचकश्च भेदकत्वाह सीतथा । श्रेणिपूगन्तपद्रिष्टः क्षिप्रं निर्वास्यते तत इति ॥ अरुन्तुदः मर्मैर्द्वौढकः । सूचकः पिश्रुतः
। पिश्रुनैखलसूचकावित्यभिधानात् । भेदकत्समुदायिषु कैमव्यक्तत् । समूहस्थानान्निर्वास्यते समूहेनेति शेषः । मच्च समूह
स्य दण्डकरणेऽनधिकारात् समूहेति शेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तकाव्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिका
रस्य प्रतिपादितत्वात् । पूगश्रेणिमणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासीनः । वाग्धिग्दण्डपरित्यागम्य कुर्युः पापकारिणाम् । तैः कृतं य
त्स्वधर्मैर्नियहानुग्रहं नृणाम् । तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यं निरुद्धार्थाहिते स्मृता इति वृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च । वाग्दण्डः पा
पिष्टो सीत्यादिभाषणम् । धिग्दण्डो धिक्काभिभाषणम् । परित्यागोऽसह्यवहार्थ्यत्वं करणं निर्वासनं वा । उभयत्रापि लोके परि
त्यागश्च प्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डादेषूपलक्षणार्थम् । नियहानुग्रहमित्येते पुनः साम्येनाभिधानात् निरुद्धार्था
अनुज्ञातकार्याः । नारदोपि । पृथगणांस्तु ये भिक्षुस्ते किनेयाविशेषतः । आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिता इति । ग
णान् श्रेण्यादिरूपान् समुदायान् । वृहस्पतिरपि । तत्र भेदमुपेक्षां वायः कश्चिन्कुरुते नरः । चतुःसुवर्णवस्त्रिष्कांस्तस्य
दण्डो विधीयत इति । सुवर्णचतुष्टयवस्त्रिष्कयोः शतशे दितारतम्यानुसारेण गुणवदगुणवद्विषयत्वेन वा व्यवस्था मन्ता
व्या । पाषाण्णादिसर्वसमूहेषु राज्ञायथावर्तितव्यन्तदाह नारदः । यो धर्मः कर्मयच्चैवामुपस्थानविधिश्च यः । यच्चैवाम्यनुपा
दानमनुमन्येत तत्र येति । धर्मस्तथैव दनादिः । कर्मप्रातःपर्यचित भिक्षाटनादिः उपस्थानविधिः समूहकार्यार्थे मृदङ्गादि
ध्वनिमाकर्ष्य मण्डपदोमे लनम् । प्रत्युपादानञ्जीवनाय तापसवेव परियहः । एवाम्पावशिडनामित्यर्थः । अन्यदपि राज
कृत्यमाह स एव । प्रतिकूलश्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मत्तश्च यत् । बाधकश्च यदर्थानां न तेभ्यो विनिवर्तयदिति । यद्राज्ञः प्रतिकू
लम् । यथावत्स्य राज्ञस्तु कुरुते मूढे धर्मविवेचनम् । तस्य प्रशुभ्यते राष्ट्रमन्त्रं कोशश्च नश्यति इति । एवञ्च सार्थिकादिभूद्र

कर्तृकयोर्विवादे धर्मविवेचनं च यद्वा ज्ञेयस्योदाहरणं मन्तव्यम् । प्रकृत्या स्वभावत एव । मतं अवज्ञातार्थम् पाषण्डादि
धुताम्बूलभक्षणादिकम् । यच्चाधीनां बाधकश्च न नाशकश्च कर्तृकं रसवादादिकन्तन्नेभ्योऽपि निवर्तयेत् । यथा तेन कुर्वन्ति त
शाकुर्यादित्यर्थः । अन्यदपि निवर्त्य माह स एव । दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नाय प्रकल्पितम् । प्रवृत्तमपि तद्राजाश्रेयस्त्वामो
निवर्तयेत् । लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धाभिधवादैवे श्यात्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम् । तद्वक्तृकालप्र
वृत्तमपि सन्निवर्तनीयमित्यर्थः । त्रैविद्यानाम्प्रतिपादितधर्मश्रेण्यादिष्वतिदिशतियाज्ञवल्क्यः । श्रेणिनैगमपाषण्डि
मणानामप्ययं विधिः । भेदश्चैवां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेदिति । समूहकार्यार्थमागता यद्वा ज्ञासमूहं पूजार्थं दत्तन्त
स्युदिसमूहायासौ न ददाति तदा स तद्वत्तं एकादशगुणान्दाप्येत्याह स एव । समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान्विसर्जयेत् ।
सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः । समूहकार्यं प्रहितो यत्नमेतत्तदर्थयेत् । एकादशगुणान्दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्
यमिति । यत्नमेतसमूहं सम्माननार्थमिति शेषः । यतो राजदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा ग्राह्यानिःस्वादिभ्यो
वादातव्यमित्याह बृहस्पतिः । ततो लभ्येत यत्किञ्चित्सर्वेषामेव तत्समम् । यस्मासि कं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः ॥ देयं वा
निःस्ववृद्धान्धस्त्रीवालातुररोगिषु । सान्तानिकादिषु तथा धर्मस्य सनातन इति । एकस्य पुरुषस्य यस्मासि निर्विहाय पठ्या
पुं कुटुम्बस्य वैकस्य यस्मासि निर्विहाय पठ्या पुंलब्धं वा यथांशतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयन्निःस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्यार्थः ।
रजप्रसादलब्धवद्गणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव । यत्रैः प्राप्तं रक्षितम् आगणार्थं वा चतुर्णां हतं । रजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषां
मेव तत्सममिति । अयमर्थः । तैः समूहकार्यार्थं प्रहितैर्यत्सोमा विवादावधिकं क्षेत्राणामादिकधर्मोधिकरणेन्यायतः प्राप्तं । य
च्च परैरर्पितमांशं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणं । यच्च रजप्रसादलब्धं तत्सर्वेषां समुदायिनां सममिति । ग
णकृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य कचिदपवादमाह कात्यायनः । गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृतवर्णं भक्षितम् भवेत् । आत्मार्यं विनियु

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १३३ ॥

कंवादेयनैरेवतद्भवेदिति । तैःमुखैःयेतुसमुदायानुग्रहात्तदन्तर्भावंप्राप्ताःयेचसमुदायक्षोभादिनाततोवह्निर्भूतास्तान्प्रव्या
हसएव । गणानांश्रेणिवर्गीणांगताःस्युर्यैपिमध्यताम् । प्राकृतस्यधनंरस्यसमांशाःसर्वएवेति । तथैवभोज्यवैभवादानध
र्मक्रियासुच । समूहस्थोशभागीस्यात्प्रागतस्त्वंशभाङ्गत्विति । इतिसम्बद्धातिक्रमाख्यव्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथकीतानुश
याख्यव्यवहारपदम् ॥ तत्त्वरूपमाहनारदः । कीत्वामूल्येनयःपण्यंकेतानवकुमन्यते । कीतानुशयइत्येतद्विवादप्रदमु
च्यतेइति । नवकुमन्यते । सम्यगसम्यगितिपूर्वम्बिचार्यनगृहीतमित्यर्थः । कीतम्परीक्षणीयमित्याहवृहस्पतिः । परीक्षेत
स्वयंकीतमन्येषाञ्चप्रदर्शयेत् । परीक्षितम्नकुमनंनगृहीतानपुनस्त्यजेदिति ॥ अन्येषाम्पण्यगुणदोषविदामितिशेषःमारदे
पि । केतापण्यम्परीक्षेतप्राक्स्वयंगुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतंकीतंविक्तेतुर्नभवेत्पुनरिति । चर्मादीनांपरीक्षासद्व्युःकार्या ।
तथाचव्यासःचर्मकाष्ठेष्टकास्तूत्रधान्यासवरसस्यच । वस्तुकुप्यहिरण्यानांसद्व्युएवपरिक्षणमिति । अथवस्तुशब्देनरूप्यंगु
ह्यते । कुप्यंहेमरूप्यथतिरिक्तम्पुसीसादिकम् । तथाचहेमरूप्येप्रस्तुत्यामरसिंहः । ताभ्यामदम्यत्तत्कुप्यमिति । कीतपण्य
द्रव्यविशेषेणपरीक्षणकालावधिमाहनारदः । अहाहोह्यम्परीक्षेतपञ्चाहाहोह्यमेवतु । मुक्तावज्रप्रवालानांसप्राप्तंस्थान
रीक्षणम् ॥ द्विपदामर्द्धमासन्तुपुसान्तद्विगुणंस्त्रियाः । दशाहःसर्वबीजानामेकाहोलोहवाससाम् । अतोर्वाक्पण्यदोषस्तु
यदिसञ्जायतेकचित् । विक्तेतुःप्रतिदेयन्तत्कीतमूल्यमवाप्नुयादिति । अहात्कयदिनादारभ्येतिशेषः । पञ्चाहादिभ्य
दावप्यवमेवशेषोऽवगन्तव्यः । अहंविक्तेतुप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात्अहाहोह्यमित्यादिपरीक्षणंप्रीतिदोह्यादिद्रव्य
विषयमितिगम्यतेइतिसूतिचन्द्रिकायाम् । दोह्यमहिष्यादिकम् । बाह्याम्बलीवर्द्धादिकम् । मुक्तायहणंरत्नोपलक्षणम्
। द्विपदाम्पुसान्दासानामित्यर्थः । तद्विगुणमासेत्यर्थःस्त्रियादास्याइत्यर्थः । पूर्वादाहृतचर्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेनभक्ष
णाद्व्यर्थगृहीतानान्धान्यादीनांसद्व्युःपरीक्षणाभिधानात्सर्वबीजानामित्यत्रबीजशब्दोवाह्यर्थगृहीतधान्यपरः । अन्यथास

द्युःपरीक्ष्यत्वप्रतिपादकथासवचनविशेषः स्यात् अतोर्वाक्त्रयहादेरभ्यन्तरइत्यर्थः । कात्यायनोपि । भूमेर्दशाहोनुशयः केतु
 विक्तेतुरेवचेति । भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपाया अनुशयः पशवर्जनयोग्यः कालः परिक्षाकाल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालाद
 तिक्रमेदोषदर्शनेन प्रतिदानमिच्छाहस एव । अविज्ञातन्तुयत्त्रीतन्दुष्टम्पश्चाद्विभावितम् । कीतन्तत्त्वामिनेदेयम्पण्यका
 लेऽन्यथानत्विति । अविज्ञातम्परिक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभावितं देववत्तथाज्ञातमित्यर्थः । कालेपरीक्षा
 काले । अन्यथातत्कालाव्ययेदुष्टतयापरिभावितमपितत्त्वामिनेदेयम् । अविज्ञातन्तुयत्त्रीतमित्यनेनयत्क्रयात्प्राक्परीक्ष्य
 कीतन्तपरीक्षासमयेदोषदर्शनेपशवर्जनीयम् । यत्तुपरीक्ष्यगृहीतन्तपशवर्जनीयमिति दर्शितमर्थेनारदआह । कीत्वा
 नानुशयंकुर्याद्विशिष्यविचक्षणः । क्षयंवृद्धिश्चजानीयात्पण्यानामागमन्तथा ॥ केतापण्यंपरीक्षेतप्राक्स्वयंगुणदोषतः
 । परीक्ष्याभिमतंकीतंविक्तेतुर्नभवेत्युत्तरिति ॥ अनुशयंपश्चात्तापम् । पण्यानांश्चादीनांश्चस्मिन्देहेमूल्यहानिरस्मिन्देहे
 तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धीत्यतद्देशसम्भवमिच्छागमश्चकथात्प्रागेवजानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्तरं परीक्षाकालस्यप्र
 ण्यर्णेशेविशेषमाहकात्यायनः । कीत्वाप्यनुशयम्पश्चात्तज्जोषादूतेनरः । अजुष्टमेवकालेतुसमूल्याद्दशमंबहेत् । कीत्वाग
 च्छन्ननुशयंकुर्याहस्तमुपागते । यद्वागमस्यमूल्यस्यदत्त्वाकीतंजोषरइति । अजुष्टमनभियुक्तम् । कालेपरीक्षाकाले । अथ
 मूल्यदशमभागदानय्यंदुपभुज्यमानमपिननश्यतिभूम्यादिकन्तद्विषयंउपभोगविनश्वरबीजादिष्वयंघड्वागदानमिति
 वस्थाहेया । ननुविजानताप्यनुशयेनकार्यः कीत्वा नानुशयंकुर्यादितिनिषेधसद्भावादितिचेत्तर्क्य अपवादस्यसत्त्वात्सचापका
 दोदर्शितोनारदेन । कीत्वामूल्येनयत्पण्यंदुःकीतंमन्यतेकुर्यात् । विक्तेतुःप्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाह्वाविक्षतमिति ॥ मन्यत
 इत्यनेनवस्तुतोदोषाभावउक्तः द्वितीयादिदिवसम्पण्यर्णेशेविशेषमाहस एव । द्वितीयेऽह्निददत्तेतामूल्यात्रिंशंशमाहरे
 त् । द्विगुणन्तृतीयेह्यपरतःकेतुरेवतदिति ॥ परतःतृतीयाह्यः परतःकेतुरेवतत्तृतीया अनुशयादिकज्ज्ञानमपिनकुर्यादि

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १३४ ॥

त्यर्थः । यत्तुमनुवचनं क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्व्यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्द्देशात्तद्व्यस्येहानुशयो भवेत् । तदुपभोगे
नञ्चरक्षेत्रगृह्यानाशयनादिविषयम् । यत्तुपभोगेन सदोषमपि विकारप्रापितन्त्यरीक्षाकालमध्येपिनप्रतिदेयमित्याह
नारदः । परिभुक्तन्तुयद्वासः कृष्णरूपं मलीमसम् । सदोषमपितत्क्रोतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति । वासोयद्दणमुपलक्षणमिति
मदनरत्ने वासोविषयतैवास्येतिमाधवीये । पणानां देशकालउपचयापचयो ज्ञातव्यावित्याह नारदः । क्षयंवृद्धिञ्च जानीयात्प
णानामागमन्तयेति । अश्वादिपणानामस्मिन्कालेऽस्मिन्देशे चक्षयंवृद्धिं वा जानीयात्तथागमंकुलीनत्वादिज्ञानार्थं उत्पादक
जन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्थेण पुनर्यहणे दण्डमा
हयाज्ञवल्क्यः । वृद्धिं क्षयं वा वणिजापणानामविजानता । क्रीत्वानानुशयः कार्यः कुर्वन् षट्भागदण्डभागिति ॥ वृद्धिं मूल्य
वृद्धिं च विजानता क्रेत्रा । एवं मूल्यक्षयमविजानता विक्रेत्रेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्थेण दण्डमाहमनुः । परणे तु द
शाहस्यनदद्यान्नापि दापयेत् । आददानोददचैव गृह्यादण्डः शतानि षडिति ॥ दशाहस्यहणंपरीक्षाकालस्य पूर्वाह्नस्योपलक्ष
णं । सर्वमेतत्परिभाषणेऽपरिभाषणे तु तदनुसारेणैव प्रतिदानं तदभावादिकं मन्तव्यं । इति क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदं ॥ * ॥
अथ विक्रिया सम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम् । तत्त्वरूपमाह नारदः । विक्रीय पणं मूल्येन क्रेतुर्यन्नप्रदोयते । विक्रिया सम्प्रदानं
तद्विवादपदमुच्यते इति । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यवृद्धिधत्वेकमेणाह स एव । लोकेऽस्मिन् द्विविधमपणं जङ्गमं स्थावरन्तथा ।
वृद्धिधत्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः । गणिमन्तुलिमं मेयं क्रिययारूपतः श्रियेति । दानम्विक्रयः । आदानं क्रयः । गणायि
त्वायस्य क्रयोतद्गणिमम् । एवं तु लिमादिकं गणिमं संख्येयं क्रमुकफलादिकं तु लिमन्तुलाधृतं हेमचन्द्रनादिकम् । मेयम्वीह्या
दिकम् । क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः । रूपतः रूपेण युक्तम्वस्तु पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्यायुक्तं पद्मरा
गादिकम् । यदा विक्रेता मूल्यंगृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रितम्वस्तु न ददाति तदा यत्कर्तव्यं तदाह स एव । विक्रीय पणम्

स्थेनकेतुर्येनप्रयच्छति । स्थावरस्यक्षयंदापोजङ्गमस्यक्रियाफलमिति । योगृहीतमूल्योविक्रेताअजातानुश्रयायकेनेप्रा
 र्थयमानायनार्पयतितत्पण्यंयदिस्वावरात्मकन्तदाक्षयेनसहितमसौदायः । यदानुजङ्गमात्मकन्तदाक्रियाफलेनसहितं
 इत्यर्थः । विक्रयानन्तरज्ञातखपभोगोऽत्रक्षयः । क्रियाफलंदोहनादिक्रियाफलंदक्षीरदिकम् । इदञ्चक्रयकासापेक्षया
 अर्पयकालेमूल्याधिक्येवेदितव्यम् । मूल्यह्रासेनन्यथाभिधानात् । तथाचसख । अर्थश्चेदवहीयेतसोदयमपण्यमावहेदि
 ति । अर्वाक्षेदपचोयेतेतिकल्पतौपाठः ॥ अर्वाक्विक्रीतस्यकेनेसमर्पणात्पूर्वंअपचोयेतहीनमूल्यम्भवेत्सोदयमपण्यमाव
 हेत् । विक्रयकालेयावन्मूल्यंगृहीतन्तावतामूल्येनार्पणसमयेमूल्यह्रासवशाद्वावटुपचयसहितंलभ्यतेतावद्दद्यादित्यर्थः
 । यदानुमूल्यसाम्यन्तदापण्योपचयरूपस्यासम्भवात् । निक्षेपंवृद्धिश्चेद्यच्चयंविक्रयमेव । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्ज्यतेपञ्चकं
 अतमितिवचनेनवृद्धिसहितमपण्यन्दायः । अतएवयाज्ञवल्क्यः । गृहीतमूल्यंयःपण्यंकेतुर्नैवप्रयच्छति । सोदयन्तस्यदा
 योऽसौदिग्धाभंवादिगागतेइति । गृहीतमूल्यमपण्यंविक्रेतायदिप्रार्थयमानायस्वदेशवर्जितेकेनेनसमर्पयतितत्पण्यंय
 दिक्रयकालेवकुमूल्यंसत्कालान्तरेअल्पमूल्येनैवलभ्यतेतदासोदयंवृद्ध्यासहितंविक्रेताकेनेदापनीयः । यदामूल्यह्रासल
 तःपण्यस्योदयोनास्तिकिन्तुक्रयकालेयावदेवयतोमूल्यस्ययत्नस्यमितिप्रतिपन्नम् । तावदेवतदातत्पण्यमादायतस्मिन्देशेवि
 क्रीणीतस्ययोलाभस्तेनोदयेनसहितन्दापनीयाःवचनत्रयस्यार्थः । चतुर्थस्यतुयोदेशान्तरात्क्रयकार्यमगच्छनीयावितस्मैदे
 शान्तरेतत्पण्यविक्रयेयोलाभस्तेनसहितन्तत्पण्यन्दापनीयइत्यर्थः । देशान्तरलाभसहितपण्यदानमप्येवलाभमाशुंशसाम्यएव
 । किन्तुमूल्यस्यवृद्धौक्षयेपीत्याह्नारदः । स्थायिनामेवनिमित्तमोदिग्धाभन्दिग्विचारिसमिति । स्थायिनांविक्रेतुर्देशस्थायिनां
 एवनिमित्तमः स्थावरस्यक्षयन्दाप्यइत्यादिवचनोक्तोनियमइत्यर्थः । विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह । गृहीतमूल्यंयःपण्यंकेतुर्नैव
 दद्यात्तस्यसोदयन्दापोराज्ञापण्यतन्दण्डाइति । एतच्चानुशयरहितनृपविक्रेतुर्विषयमितिमदनरत्ने । यस्तुविक्री-

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १३५ ॥

यानुशयवशान्नार्पयति यश्च कोत्वाऽनुशयवशान्नगृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः । कोत्वा प्राप्नोति गृह्णीयाद्येन दद्याददूषितम्
समूल्याद्दशभागानुदत्तास्त्रयमाप्नुयात् । अप्राप्तेऽयं क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् । एवधर्मो दशहानुपरतो नुशयो न
विति । अदूषितं जलादिनेति शेषः । दोह्यावाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽल्पक्रियाका च स्तस्मिन्नप्राप्ते सति
अयहणेऽदाने वा कृते सति न दशमभागमप्यदापयेत् किन्तु तमदत्तैव स्वीयन्द्रव्यमाप्नुयादिति । एवधर्मो दशहानुपरतो नुशयो न
तव्यः तत ऊर्ध्वमनुशयो न कर्तव्यः । विक्रीया सम्प्रयच्छतो यद्विक्रीतमपण्यम्विक्रेतृपार्श्वे स्थितं तत्स्वयदिनाशः स्यात्तदा वि
क्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः । राजद्वैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेव सौयाचितस्याप्रयच्छत इति । अ
त्र याचितस्येति विशेषोपादानात् याचनाभावेन विक्रेतुर्हानिरित्यर्थाद्भ्रम्यते । नारदोपि । उपहन्येत वा पण्यं न ह्येतपि ह
येत वा । विक्रेतुरेव सोमर्था विक्रीया सम्प्रयच्छत इति ॥ यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तथा दीयमानं परापमगृह्णातः के
तुरपीत्याह स एव । दीयमानं गृह्णाति कोतमपण्यञ्च यः कयी । स एवास्य भवेदोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छत इति ॥ अप्रयच्छतः
विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः । केतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूलं केतुर्विक्रेत्रानप्रत्यर्पणीयमिति । दीयमानं
गृह्णातीति वदता दीयमानग्रहणेन मूल्यहानिरिति दर्शितम् । कयानन्तरं केत्रानयाचितम्विक्रेत्राचनसमर्पितं ज्ञातञ्चै
रावृपद्रवस्तत्र द्वयोः समाहानिः । केतुर्विक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पणशैथिल्येन वा परधत्वादिभ्युक्तं देवस्य भट्टैः स्मृति च
न्द्रिकायाम् । याज्ञवल्क्योपि । हानिश्चेत्केतुर्दोषेण केतुरेव हि सा भवेदिति । केतुर्दोषो दीयमानस्याग्रहणं यच्च पुनर्जातानुश
यः । केताविक्रेत्रादीयमानं गृह्णाति तत्राप्याह नारदः । दीयमानं गृह्णाति कोत्वा पण्यं च विक्रीया । विक्रीणानस्तदन्वयं
विक्रेतानां पराधुयादिति । कयी जातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योपि । विक्रीतमपि विक्रेयमपूर्वकेतव्यं गृह्णातीति । यस्तद
ष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषम्विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीतं तत्रोत्रनुशयाभाव एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दंड इत्याह

नारदः । निर्देयदर्शयित्वा तु सदेवयः प्रयच्छति । समूल्या द्विगुणान्दापो विनयन्ता वदेवतु ॥ तथान्यहस्ते तु विकीययो
न्यस्मै तत्प्रयच्छति । इत्यन्त द्विगुणान्दापो विनयन्ता वदेवति । याज्ञवल्क्योपि । अन्यहस्ते च विकीतं दुष्टमादुष्टवद्वदि
। विकीणीते दमस्तस्य मूल्या तु द्विगुणो भवेदिति । बुद्धिपूर्वविषयमेतत् । ज्ञात्वा सदेवयः पण्यम्विकीणीता विचक्षणः । त
देवद्विगुणान्दाप्यस्तस्य मन्विनयन्तयेति बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वकविक्रये तु कयपशवर्त्तनमेव । अन्यत्रापि विषयविशे
षे पशवर्त्तनमाह बृहस्पतिः । मत्तेन मत्तेन विकीतं होनमूल्यं भयेन वा । अस्वतद्वेशमूढेन ग्राह्यन्तस्य पुनर्भवेदिति ॥ एतस्य
वैदत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम् । अतएव नारदः । दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तित इति । यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि
स एवाह । अदत्तेऽन्यत्र समयाद्न विकेतुरविक्रय इति । अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण कये कृतेन पशवर्त्तनीयमित्येवमादि
समयाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । यत्र पुनर्वाङ्मात्रकयपरिहारार्थं विकेतुर्हस्ते केना किञ्चिद्रव्यदत्तं तत्र
केतुर्दोषवशेन कया सिद्धौ न्याहयासः । सत्यंकारं च यो दत्त्वा यथाकाशं न दृश्यते । पण्यमभवेन्निष्कृष्टं न दीयमानमगृह्यत इ
ति ॥ निष्कृष्टं भवेत् उच्छृष्टं भवेदित्यर्थः । अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्योत्सर्गो भिन्नतः । अन्यथा वाङ्मात्रकयकर्तृ
तुल्यत्वेन विकेतुः सत्यंकारद्रव्ययाह कश्चिदतमन्यत्र विक्रयणादुपराधनिमित्तकं सत्यंकारद्रव्यस्य द्वैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात् ।
अत्रापि विकीतमविक्रयमित्यनुसंधेयम् । अस्मिन्नेव विषये विकेतुर्दोषवशेन कया सिद्धौ न्याहयाज्ञवल्क्यः । सत्यंकारकृतं न्द्र
व्यं द्विगुणमिति दापयेदिति । सत्यंकारः सत्यायनं कृतस्य कयस्य साप्रतीकरश्च मितियावत् । जीवे सत्यायनं सत्यंकारः सत्याक
तिः स्त्रिया मित्यमरकोशाभिधानात् । सत्यंकारयकृतं समर्पितं सत्यंकारकृतं कयं सत्यंकर्तुं यद्विकेतुर्हस्ते कृतमित्यर्थः ॥ इति
विकीया सम्प्रदानाख्य व्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथ स्वामिपाचविवादाख्य व्यवहारपदम् । तत्र मनुस्मृत्यभिधानं प्रतिज्ञां करोति
। पशुपुत्रा मिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे । विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावदुन्मीतन्त इति । स्वामिपालयोः प्रतिदिनं दत्तमाह नार

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १३६ ॥

दः । उपानयेद्गोपायप्रत्यहं रजनीक्षये । चोर्णाः पीताश्चतामोपः सायाह्ने प्रपुपानयेदिति । चोर्णास्तृणादिकं भक्षितवतीः । पीताः पीतवतीः । स्वामिना प्रातर्यावन्तः सर्वाप्येतास्तु वन्तो गोपालेन सायं प्रत्यर्प्य शोया इत्यर्थः । गोत्रहणम्बश्रुमात्रोपचक्षणा र्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः । यथाप्येतान्यश्रुनोपः सायम्प्रत्यर्पयेत्तथेति । गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः । गवां शताद्वत्सतरीधेनुः स्याद्विंशताभृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेहनीति । प्रतिसंवत्सरं संवत्सरे संवत्सरे गोशतपरिपालने वत्सतरी द्विहायनी गोभृतिः । द्विशतपरिपालने धेनुर्द्वागध्री वत्सेति यावत् । अष्टमे दिवसे संदोहः सर्वासाङ्गवान्दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि । तथा धेनुभृतः क्षीरं च भेता द्वाष्टमेऽहनीति । धेनुभृतः धेन्वाभृतः द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा च संदोहो धेन्वासमुच्चोयतेन वत्सतर्क्येति मदनरत्ने । कल्पतरेतु । धेनुभृतो गोपाल इति व्याख्यातन्तेन वत्सत र्यापि समुच्चोयत इति गम्यते । गोत्रहणं महिष्यादीनामुपचक्षणं । न्यूनाधिकपरिपालनत्वे तदनुसारेण भृतिकल्पनादृष्ट्या । इयञ्च वत्सतर्क्यादिभृतिकल्पनापरिभाषितभृत्यभावविषया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकाशान्तरेण भृतिपरिमाणमाह । गोपः क्षीरभृतो यस्तु सदृष्ट्या दशतो वरम् । गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सास्यात्याजेऽभृते भृतिरिति । दशानान्दो गध्रीणां मध्ये वरमुत्कृष्टं स्वीकृत्य तक्षीरभृतो भृत्यो गोपो दशदोगध्रीपालनकृद्गृह्णीयादित्यर्थः । सैवाभृतिः पूर्वद्रव्यान्तरेणाभृते होया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः । यस्तु भृतिं गृहीत्वा पशून्मारयेत् विनाशयति वातं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः । प्र मादमृतनष्टं च प्रदाप्यः कृतवन्तः इति । प्रमादयहणम्बश्रुपालकदोषोपचक्षणा र्थः । मनुना प्रमादनाशः स्पष्टीकृतः । न ष्टम्बिनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनम्युरुषकारेण प्रदद्वात्पालयन्निति । श्वहतम् । श्रुनाहतम् । विषमे दुर्ग मप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः । यत्पुरुषप्रयत्नेन हीनं सन्नाशदिकं प्राप्तं दातव्यमित्यर्थः । पुरुषकारश्च वृहस्पति । नादर्शितः । कृमिचोरव्याघ्रभयाद्दूरीकृत्य च पाचयेत् । व्यायच्छेच्छक्तिः कोशे स्वामिने वा निवेदयेदिति । व्यायच्छेत्तत्र

सनाभावाययतेतेत्यर्थः । चौरैर्वलात्कारेणापहृतेनदायाइत्याहमनुः । विद्युद्यनुहृतचौरैर्नपातोदानुमर्हति । यदिदे
 शेचकालेचस्वामिनःस्वस्यशंसतीति । विद्युद्यशृङ्गादिभिर्घैषंकृत्वा । देशेस्वाम्यवस्थानदेशे । कालेअपहरणकाल
 व्यवहितकाले । विषयविशेषेपश्रुपालस्यदण्डमाहव्यासः । गृहीतमूल्येगोपालस्तांस्वह्णानिर्जलेवने । ग्रामचारीनृपैर्वा
 ध्यःशलाकोचवनेचरइति । शलाकीनापितइतिकल्पतरौ । पुरुषेणप्रयत्नाकरणेदण्डमाहनारदः । स्याच्चेद्गोव्यसनंगो
 पोचायच्छेत्तत्रशक्तिः । अशक्तस्तूर्णमागम्यस्वामिनेचानिवेदयेत् । अव्यायच्छेत् । विक्रोशनस्वामिनेचानिवेदयन् । वो
 रुमर्हतिगोपस्तंविनयश्चैवशज्जमोति । तङ्गवादिक्कम् । पशूनान्दैवान्मरणेपालकस्यदोषाभावत्वज्ञानोपायमाहव्यासः । मृ
 तेयुचविश्रुद्धस्याद्वालशृङ्गादिदर्शनात् । आदिशब्देनकर्णादिनांयह्णम् । तथाचमनुः । कर्णैश्चर्मचवालांश्चवस्तिंस्वा
 युञ्जरेचनाम् । पशुपुस्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानिदर्शयेदिति । अङ्गादिदर्शयेदितिकचित्पाठः । अङ्गःशृङ्गकर्णादिरू
 पञ्चिहम् । आदिशब्दःसाक्षिसंयहार्थः । पशुपुमृतेष्वङ्गादिर्कस्वामिनेदर्शयेत् । शेचनादिकंयत्प्रयोजनन्तत्तस्मैदद्या
 वेत्यर्थः । नष्टगवादिदानञ्चतत्स्वामिनेमूल्यद्वारेणज्ञातव्यम् । अतएवविष्णुः ॥ ह्येकोवापश्रुनां वृकाद्युपघातेपालेत्वमा
 यतिपालकदोषोविनष्टपशूनांमूल्यस्वामिनेदद्यादिति । अनायति । अनागच्छति । विनयद्रव्यप्रमाणमाहयाज्ञवल्क्यः
 । पालदोषविनाशेनुपालेदण्डोविधीयते । अर्द्धत्रयोदशपणःस्वामिनोद्रव्यमेवचेति । अर्द्धत्रयोदशपणःअर्द्धरहितत्र
 योदशपणः ॥ सार्द्धद्वादशपणइतिथावत् । तास्तृतीयपूर्वपदास्समानाधिकरणेनसमस्यन्तुत्तरपदलोपश्चेतिवार्ति
 कादुत्तरपदलोपीकर्मधारयः । यत्तुकेनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणोदण्डइतिव्याख्यातन्तत्सार्द्धद्विमात्रादियुञ्जर्द्धत्रिमा
 त्रादिमहाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्षम् । पालदोषमाहमनुः । अजाविकेतुसंरुद्धेवृकैःपालेवनायति । याम्यस
 ह्यवृकोहन्यात्पालेनत्किंस्त्रियम्भवेदिति । अनायति । उपद्रवनिवारणायअनागच्छतीर्थः । यांअजाविकजातीयाम् । सु

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १३७ ॥

गमस्य लस्य विषयमेतत् । दुर्गमस्य लस्य विषये ताहस एव । तासाञ्चेदवहङ्गानाञ्चरन्तीनां मिथो वने । यामुत्सुत्यवृको
हृन्त्यान्नपात्रसुत्रकिल्विधीति । अवहङ्गानाम्पालकेन स्थापितानां मिथ्यार्थः । गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाहयाज्ञवल्क्यः ।
ग्राम्येच्छया गोप्रचारे भूमिगजवशेन वा । ग्राम्येच्छया ग्रामीरुज्जनवशेन गजेच्छया वा । गोप्रचारे गवां तृणादिभक्षणार्थं हि
यानपि भूभागोऽल्लष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनसौकर्याय ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाहस एव । धनुःशतम्परी
णाहो ग्रामक्षेत्रान्तरम्भवेत् । द्विशते खर्वटस्य स्थानग्नगरस्य चतुःशतमिति । परीणाहशब्देनात्र सर्वसुदिक्षु अनुप्रशस्य
स्थलं गृह्यते । एतादृशधनुःशतम्परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्यम् । खर्वटस्य शतद्वयपरिमितं ग्नगरस्य शतचतुष्टय
परिमितमिति व्यर्थः । खर्वटः अनेककारुण्यैव लयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माधवाचार्यैस्तु प्रचुरकण्टकसन्नानो ग्राम
मइति व्याख्यातम् । तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कर्तव्यमिति व्याख्यातम् । अजातेष्वेव शस्येषु कुट्यादावरणं महत् ।
दुःखेन विनिवार्यन्ते त्वत्त्वाद्दुरसामृगा इति । एवम्पशुनिवारणार्थं कृते प्यावरणेत मतिरुक्तमप्युभिः शस्यादिविनाशे क
ते कर्तव्यमाह मनुः । पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः । सपालः शतदण्डार्द्धं विपालं वारयेत्पशुमिति । पथिक्षेत्रे
। मार्गसमीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि । सपालः पशुः पण्यशतदण्डार्द्धः तत्पशुपालः पण्यशतदण्डनीय इ
त्यर्थः । अथ दण्डः पशुपालेन समर्थेन सतापशान्तिवार्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः । उक्तम्यतु वृत्तं यः स्थाप्य
घाते गवादिभिः । पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्नोति वारयेदिति । आवरणाभावेनापरिहार्यं शस्योपघातेऽपि न पालस्य द
ण्डः । तथा च मनुः । तत्रापरिवृतं धान्यम्विहिंस्युः पशुवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं पतिः पशुरक्षिणामिति । अनेनावृत
क्षेत्रे शस्योपघाते पशुरक्षिणान्दण्ड इत्यर्थः दुक्तम्भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि
पशुपालो दण्डार्द्धो भवति । अतएवास्म्यकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः । पथिग्रामविबोतान्ते न दोषोऽस्म्यकालमिति

। पशुविशेषेदण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः ॥ माघानष्टौतुमहिषीशस्यघातस्यकारिणी । दण्डनीयातदूर्ध्वं तुगौस्तदूर्ध्वं म
 जाविकं ॥ भक्षयित्वापविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदमः । सममेवाश्विवीतेपिखरोष्ट्रं महिषीसममिति ॥ परशस्यघातकारिण्या
 महिष्याः स्वामी अष्टौमाघान्दण्डः । गोः स्वामी चतुरः । कागस्वामी द्वौ द्वौमेव स्वामी च द्वौ द्वौ । एतेषां पशूनां सस्यभक्षणादारभ्य
 तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद्विगुणान्दण्डमाह्वः । विधीतस्थतृणाद्युपघातैः पिशस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्यु
 ष्टस्वामी महिषी स्वामी वद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्डइत्यभिधातये महिष्यादियहणम्यति पशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भ
 क्षयित्वापविष्टसवत्सविषये यथोक्ताश्चतुर्गुणोदण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् । वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्गुण इति ।
 अत्रापशुधनुसारेण दण्डनार्थं ताम्रिकमाघोयाह्वः न पुनः सौवर्णैराजतोवेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । ताम्रिकमाघश्च कर्षपरिभा
 घितस्य कर्षात् षोडशे भागे भवति । अयमेव पशस्य पञ्चवापि प्रकीर्त्तिता इति याज्ञवल्क्योक्तपञ्चसुवर्णपरिमितवपक्षेपश्चतु
 र्यौशस्य षड्विंतिमाघात्मकार्षापशस्य माघो विंशतिमेका भागः पशस्य परिकीर्त्तित इति नारदोक्तो विंशे भागेऽपि भवति । एतेन स्मृति
 चन्द्रिकायाम् । अपशुधनुसारेण दण्डनार्थं माघो विंशतिमेका भागः पशस्य परिकीर्त्तित इति नारदोक्तो माघः कैश्चित् स्वीकृत इत्येकीय
 मतत्वेनोपन्यस्य संस्कारश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता कार्षापशांतासादिव्येतियोष्याविनयेतयेति वृद्धस्यतिवचनविशेषेन दू
 घितन्तदुभयथाप्यर्थभेदाभावेन विशेषाभावाच्चिरस्तमन्तव्यम् । यत्तु मनुमोक्तं सपादम्यश्चमर्हतीति तत्स्वामिमतिपूर्वपशुव्यति
 क्रमविषयम् । याज्ञवल्क्यवचनस्त्वबुद्धिपूर्वविषयमिति न तयोर्विशेषः । यत्तु पशस्य पादौ द्वौ गान्तु द्विगुणं महिषीन्तथा । त
 था जाविकवत्सानां पादौ दण्डः प्रकीर्त्तित इति स्मृत्यन्तरान्द्वयित्वापविष्टगवादि विषयम् । यत्पुनर्नारदेनाभिहितं । मा
 यज्ञान्दापयेद्दण्डं द्वौ माघौ महिषीन्तथा । तथा जाविकवत्सानां दण्डः स्यादूर्ध्वमाधिक इति तन्मुहूर्त्तमात्रभक्ष्यविषयं अतए
 वाहतुः शङ्क्यलिखिते । सत्रैश्चरन्ती गोः पञ्चमाघान्दिवा त्रीन्मुहूर्त्तमाघं यासेत्तदण्डमिति । यासेत्तदण्डइत्यस्यायमर्थः । म

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १३८ ॥

हिद्यादिभिः परशस्येयुक्त्वमात्रमक्षणे कथञ्चित्कृते पालस्वामिनो वास्त्वोपि दण्डो नास्तीति । आतुरपशुविषये वज्रस्य
नाशेऽप्येवमेव दण्डभावप्रतिपादनमुखेनाह नारदः ॥ राजयज्ञगृहीतो वा वज्राशनिहृतोऽपि वा । अथ सर्पेण दंष्ट्रेण वा वृक्षाद्वा
पतितो भवेत् । व्याघ्रादिभिर्हृतो वा पितृधाधिभिर्वाप्युपद्रुतः । न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनामिति । गोमिनां गोस्वा
मिनाम् । आतुराणामनिवार्यत्वादित्यभिप्रायः । अनातुराणामपि केवांचित्यश्रूनां दण्डभावमाह सख । गौः प्रसूता दशाहानु
महोक्षा वाजिकुञ्जरः । निर्धार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभागिति । दशदिनपर्यन्तं प्रसूता यानि रोद्धुं मशक्यत्वात् स्वामी
दण्डभाक् । महोक्षस्य सर्वासाङ्गभ्रंशानां सर्वदा बन्धनायोगात् तत्स्वामी न दण्डभाक् । वाजिकुञ्जराणां स्वामी नोऽदण्डभा
गित्वे हेतुमाहोशना । अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वप्रजापालाहिते स्मृता इति । स्वामिग्रहणं पालकस्याप्युपलक्ष्यार्थम् । यदा
ह मनुः । अनिर्हंशा हांगं स्तूतां वृषान् देवपशून् स्तथा । शपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरब्रवीदिति । वृषामहोक्षाः । य
द्वावृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । देवपशवः देवालयेषु देवोपभोगार्थं स्थापिताः पशवः । याज्ञवल्क्योऽपि ॥ महोक्षोऽन्वष्टपश
वः स्तूतिकागन्तुकादयः । पालयेद्यन्नतेमो चादेव राजपरिष्नुताः । अनिर्हंशा हांगंतुकः सयूथात्परिभ्रष्टः सन्देशान्तर
त्समागतः । येषाम्पालो नास्ति तेऽपि देवराजोपहताः सस्यादिनाशकारिणो न दण्ड्यान् इत्यर्थः । आदिशब्देन मृतवत्सादीनां ग्रह
णम् । अतएवोशना । अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती रुशा । अदण्ड्याः काणकूटाश्च वृषाश्च कतलक्षणाः । अदण्ड्या ग
न्तुका गौश्च स्तूतिका चाभिसारिणीति । कूटः एकमृङ्गः । कतलक्षणः प्रतप्रायसेन कतलाच्छनः । अभिसारिणी स्वयूथात्प्रचु
त्ता पुनः स्वयूथगामिनी परशस्य विनाशेन केवलमप्यश्वस्वामी दण्डनीयः सदमपि दापनीय इत्याह वृहस्पतिः । शस्याग्निवार
थेद्गं स्तुचीर्णे दोषो द्वयोर्भवेत् । स्वामी सददमन्दाप्यः पालस्ताडनमर्हतीति । सदश्च समश्च सददमम् । समूलशस्यना
शविषयमेतत् । अतएव नारदः । समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयात्सदम् । बधेन गोयोमुचेत दण्डं स्वामिनिपातयेदिति ।

तत्त्वामोशस्यस्वामीसदंप्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः सकाशादिति शेषः । वधोत्रकशादिना ताडनम् । न प्राणच्छेदः । पा
 खस्ताडनमर्हतीति वचनात् । सदस्यसामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः । अतएव स एवाह । गोभिस्तु भक्षितं सस्यं योन
 रः प्रतियाचते । सामन्तानुभूतन्देयस्य न्ययत्रवापितमिति । यत्तु सदस्यचननिषेधकं । गोभिर्विनाशितं न्ययं योनरः प्रतिया
 चते । पितरस्तस्य नाश्रन्ति न वापि विदिवौ कसईत्युशने वचनन्तर्द्धामादिसमिपस्थानावृत्तक्षेत्रविषयमिति माधवाचार्याः ।
 आह कात्यायनो गोभक्षितविषयमिति मदमरककृतः । सर्वासाङ्गवानुत्सवे आहृदिवसे चादग्न्यान्माह स एव । अदग्न्यान्माह
 गावः आहृत्काले तथैव चेति । गोभिः आहृत्काले दौभृत्काले यस्करमिच्छाशयेनाहृत्कालः । आज्ञम्य च द्विजैर्भुक्तं परिशील्य
 ह्युवाचैः । गोभिश्च नरशार्दूलबाजपेयाद्विशिष्यत इति । एतत्पदमुपसंहरति मनुः । एतद्विधानमातिष्ठेद्दोर्मिकः पृथगी
 यतिः । स्वामिमाश्च पशूनाश्च पाशानाश्च व्यतिक्रम इति ॥ इति स्वामिपालविवादाख्य व्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथ सीमाविवा
 दाख्य व्यवहारपदम् ॥ तत्त्वरूपमाह नारदः । सेतुकेदारमर्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयः । क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः
 क्षेत्रजस्तु सः ॥ तस्यार्थः सेतुर्जलप्रवाहबन्धः । केदारः क्षेत्रं । मर्यादा सीमा । विकृष्टोत्प्लवङ्गलप्रवृत्तदेशः अकृष्टस्तद्वहितः
 एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात्तत्क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यते इति । अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्याय
 नः । आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्ति नास्ति त्वमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः । ममेतो धिकाभूरस्तीत्युक्तेनेति
 विवाद आधिक्यविवादः एतावतो भूस्त्वनेत्युक्तेमैतावतीतियो विवादः सन्यूनताविवादः अत्र ममांशोस्तीत्युक्तेसतियो विवादः
 सोस्ति त्वविवादः अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते विद्युत इत्येवं विधो विवादो नास्ति त्वविवादः । सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः
 । तत्र सीमा चतुर्विधा । देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवम्पञ्चविधत्वमाह ना
 रदः । ध्वजिनीमन्दिनी चैव नैधानी मयवर्जिता । राजशासननीता च सीमापञ्चविधा स्मृता । ध्वजिनी वृक्षादिविहृता । व

॥ वी० मि० ॥
॥ व्य० ॥
॥ १३६ ॥

क्षेत्रान्येधादयः । तदाहमनु । सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्ययोधाभ्युत्थिकंशुकान् । शास्त्रलोन्मूलतलानां क्षीरिण्यैवका
दपानिति । मेत्सिनीजलचिह्निता । नैधानीनिखातनुर्धारादिचिह्निता । भयवर्जिता । अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्ति
निर्मिता । राजशासननीता । शातृचिह्नाद्युभावेरजेच्छयानिर्मिता । तथाचयासः । ग्रामयोर्भयोः सीमिवृक्षा यत्र समुत्प
ताः । समुच्छिताध्वजाक्राशध्वजिनीसाप्रकीर्तिता । स्वच्छंदगावहुजलाजवकुर्मसमन्विता । नित्यप्रवाहिणीयत्र सीमासाम
न्वितीमता । तुर्वागारकपालैस्तुकुम्भैरायतनैस्तथा । सीमाप्रचिह्निताकार्यनैधानीसानिमगद्यते इति । नित्यप्रवाहिणीयत्रनेनकू
पवाप्यादीनिप्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते । तानिचवृहस्यतिनादर्शितानि । बाघीकूपतडागानिचैव्यागमसुखलयाः । स्वस
न्निवन्तदीप्तोत्तः शरगुल्मनगादयः । प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमाधाकारयेत्तदा । निहितानितथान्धानिधानिभूमिर्नमक्षयेत्
। अश्मनोस्थीनिगोर्वासास्तुवान्मस्यकपालिकाः । करीषमिष्टकांगारशर्करवालुकास्तथा । तानिसेधिवसीमाधाप्रका
शनिकारयेत् । चैत्यं दृष्टकादिभिः रचितञ्चतुरादिकम् । स्थलं उन्नतोभूप्रदेशः । निम्नपरिखा । नगाश्वम्यादयो वृक्षाः
। आदिशब्देनमार्गादीनां कार्पासवीजानाञ्चयहशम् । अस्थीनिपशुमनुष्याद्युस्थीनि । तुर्वागारकपालैरितिकरीषादीनाम
न्येषांचिह्नानामप्युपलक्ष्यम् । तानिधापयेत् । ततयोगस्तुवालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् । वार्द्धकेचशिष्युनामोदर्शयेद्युक्तयेव
च ॥ एवं परम्परानेसीमाभ्रान्तिर्न जायत इति । प्रदर्शयेद्विदम्बुच्छंदसम्बुद्धावयवकवचनम् । एतेषांचिह्नानां कथञ्चिद
भावेनित्ययोपायमाह नारदः । निम्नमापहृमोच्छेदमष्टचिह्नास्तुभूमिषु । तत्प्रदेशानुमानेन प्रमाणेर्भागादर्शनैः ॥ निम्नगत
यानेद्या अष्टमेम अपहरसेम उच्छेदमिस्वस्थानामष्टानिचिह्नानियासान्तास्तथोक्ताः । प्रमाणेः साक्षिसामन्तादिभिः । सं
वन्तिरूपितैर्लिङ्गैर्निर्बन्धकुर्व्यादिन्याहमनुः । एतेर्लिङ्गैर्नयेसीमां राजाविषदमानयोः । यदि संशय एवस्यास्तिङ्गानामपि द
र्शने । साक्षिप्रत्यय एवस्यासीमावादविनिर्णयः । साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः । लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः । ते

चसंक्षिप्तः सीमाविषयाः सीमाविष्णुविषयाः । साधिविषयेषामाहृतिः । आगमस्यप्रमाणं च भोगकालस्य नाम च । भूभा
 मसंक्षिप्तं चैवेवेदिदं सोऽत्र संक्षिप्तः ॥ प्रमाणमियन्तु अभ्येयोमपि साक्षिबामभावे सोऽसत्तवाग्निर्यं कुर्यादिषाहमनुः । सा
 द्यमवितुचत्वेयामः सामन्तवाचिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्नात् न सन्निधौ । यदा पुनर्लिङ्गनिनसंतिवर्तमानानिवासं
 दिग्धानित्तदा मिश्रये पायमाह याज्ञवल्क्यः । सामन्ताविष्णुमयामा चत्वारोऽष्टौ दशापि वा । रक्तस्रवसनाः सीमाप्रायेयुः क्षितिधा
 रिणः ॥ सांमन्ताः सन्निहितयामक्षेत्राद्युपभोक्तारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशादिप्रकारेण समसंख्याकाः । तथाच कात्या
 यनः । ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कोर्त्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरम्भहि । ग्रामस्य समन्तात् चतसृषु दि
 क्षुपरिरम्भसंस्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादावप्येवं क्षेत्रम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसद्भावस्तदा साम
 न्तवशानिर्णयः कार्यः तदा ह कर्त्तव्यः । स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टे सुसामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्भासेनात्र संश
 यः ॥ तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धारः सीमाया निर्णय इत्यर्थः । तथाचैतदुक्तमभवति । चतसृषु दिक्षु स्थितसाम
 न्तग्रामादिभ्यो नन्तरत्वेन हि स्थितग्रामादिभोक्तारः सात्त्विकतासात्प्रदर्शितसीमासिङ्गेर्ग्रामादेः सीमासिर्णयेदिति । यदा
 तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटदोषस्तदा तत्सामन्तैर्मैत्रीयाः सद्भावकाः । संसक्तसक्तदोषे तु तत्संस्काः प्रकीर्त्तिता इति ।
 तत्संस्काः संसक्तसंसक्तसंस्का इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भविष्यति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिशि स्थितग्र
 मादिभोक्तारः संसक्तसंसक्तसौ प्रदर्शितसीमासिङ्गेर्ग्रामादेः सीमासिर्णयेदिति । यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषवन्तदामौ वा
 दिवैश्विर्णये कार्य इत्यप्याह सूर्यः । कर्त्तव्यान् प्रदुष्टान्तरात्तन्मैत्रिजानता । त्वत्प्रदुष्टान्तु सामन्तानन्याच्चोलादिभिः
 सह ॥ समिधैश्चकारयेत्सीमामेव धर्मैर्विदेविदुः । अन्वाप्तसामन्तव्यतिरिक्तान् सीमासिङ्गाभिस्तन् नगरादीनित्यर्थः । नगराद
 येष्वदर्शितान्तरदेन । नगरग्रामगणितोये च धृत्वा तमनेनः । सीमासिङ्गात्तरवृत्तिशेषः । मौल्यादिभिः मौलवृद्धोद्भूतैः । सं

॥ वी० मि० ॥ मिश्रमेक्षयित्वा । मैलादीनाञ्चलक्षणादर्शितङ्काध्यायनेन । येतत्रपूर्वसामन्ताः पञ्चदशान्तरङ्गताः । तन्मूलत्वात्तुतेमौ
 ॥ व्य० ॥ लाचरविभिः परिकीर्त्तिताः ॥ निष्पाद्यमानैर्दृष्टन्तत्कार्येन्दुमुशान्वितैः । वृद्धायादिवावृद्धास्तेचवृद्धाः परीकीर्त्तिताः ॥
 ॥ १४० ॥ न्दुगुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः । वीकारेऽनास्थायां वयोवृद्धस्य प्रयोजकत्वात् । येपरम्परया कार्यज्ञातारस्ते उद्धर्ता इत्या
 शयः । तथाच संसक्तसंस्केषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनगरिकयाम्यजनश्रेणि वयोवृद्धदर्शितैः सम्यक्लिङ्गैः सी
 मानिर्णयः कार्यः । यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितो ते च न प्रकटदोषयुक्तास्तु दोषो विशेषो मनुना । साम
 न्ताः साधनपूर्वमनिष्टेको गुणान्विताः । द्विगुणास्तु तेषु दोषास्तेऽन्ये त्रिगुणामताः । अनिष्टेऽनौ प्रतिवादिना गुणदोषाभि
 धानेन तस्मात्सन्तौ द्विगुणाया ह्यास्तेष्वपि दोषाभिधानेन तस्मात्सन्तौ द्विगुणाया ह्याः तत्रापि तया त्वे मौलवृद्धादयः साम
 न्ता त्रिगुणाया ह्या इत्यर्थः । साध्यादीनामेतेषां यदा च भावस्तदा लाहमनुः । सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमि साक्षिणाम्
 । इमानप्यनुयुज्जीतपुरुषान्वनगोचरान् । बाधान् शाकुनिकानगोपान् कैवर्तान् मूलखानकान् । व्याजमाह्वानं श्रवणीन्या
 श्वनगोचरान् । वनगोचराणां ग्रहणं सीमासन्निहितदेशं कर्षकाणामसत्वे विज्ञेयम् । अतएवोक्तन्नारदेन । सीमासु च व
 हिर्येसुर्येपितक्षृषिजोविनः । गोपाः शाकुनिकाद्याध्याये चान्ये वनगोचरा इति । अत्रच सर्वत्र स्यावरविवादे सेत्वादि विवादे
 च सामन्तादयो निर्णायकाः तथाच काध्यायनः । तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः । स्यावरेष्वप्रकारेपि कार्याना
 च विचारणा । क्षेत्रवास्तुतडागेषु आश्रमवनसेतुषु । समेतभावात्सामन्तैः कुर्यादत्र विनिर्णयम् । यामसीमासु च तथा तद्वन्न
 गरदेशयोः । तेषां साक्षिणाम् । याज्ञवल्क्योपि । आश्रमायतनग्रामनिपानोद्धानवेशमसु । एष एव धिर्ज्ञेयो वर्यो वुप्रवहा
 दिषु । आयतननिवेशननिपानं पानीयस्थानं वर्यो वुप्रवहो वृष्ट्युद्भूतजलप्रवाहः पुनः काध्यायनोपि । क्षेत्रकूपतडागानां के
 दारश्रमयोरपि । गृहप्रसादावसंयन्तप्रदेवगृहेषु च । केदारः श्रुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गोबलीवर्दन्यायेन भिन्नोक्तिः प्र

सादः प्रसदः ॥ बृहस्पतिरपि । सर्वत्रस्थावरेवादेविधिरेवाप्रकीर्तिता । राजायामौणांवादिप्रतिवादिनोश्चसमक्षं सामन्ताद
 यः प्रष्टव्याः तेत्येदुक्तन्तत्त्रेलेखनीयमित्याहमनुः । यामीयककुसानान्तुसमक्षं सोमि साक्षिणः । प्रष्टव्यास्सोमलिङ्गानितयोश्चै
 वविवादिनोः ॥ तेपृष्टास्तु यथाब्रूयुस्समस्तास्सोमिनिर्णयम् । निवध्नीयात्तथासोमांसर्वास्तांश्चैवनामतः ॥ सोमलिङ्गसाक्ष्यभि
 प्रायेणसोमलिङ्गानीत्युक्तम् । सोमासाक्षिणस्तुसोमाब्रूयुः । तथाचबृहस्पतिः । शपथैःशापिताःस्वैःस्वर्ब्रूयुःसोमाविनिर्णयम् ।
 दर्शयेयुश्चलिङ्गानितत्प्रमाणमितिस्थितिः ॥ स्वैःस्वैः । सद्येनशापयेद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैरिष्यादिनोत्तथवस्थानतिक्रमेणे
 त्यर्थः । यदानुयेसोमलिङ्गसाक्षिणःसोमाचिह्नानिदर्शयितुमशक्नुवन्तिकेवलंसोमामात्रंजानन्तितदानेकयंब्रूयुरित्याकांक्षा
 यामाहमनुः । शिरोभिस्तेगृहीत्वावींस्त्रिगुणोरक्तवाससः । सुहृत्तैःशापिताःस्वैःस्वैर्नयेयुस्तेसमञ्जसमिति ॥ उर्वीमृदम् ।
 सोमाक्रममाणाइतिशेषः । नयेयुरिटदं द्वयोर्निसार्थेवज्जवचनत्वेकस्य । नारदेन । एकश्चेदुन्नयेत्सोमांसोपवासःसमु
 न्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरोभूमिमादायमूर्द्धनीति ॥ एकस्याभ्यनुज्ञानात् । बृहस्पतिरपि । ज्ञातृचिह्नैर्विनासाधुरेकोप्युभय
 संमतः । रक्तमाल्याम्बरधरोमृदमादायमूर्द्धनीति ॥ सद्यव्रतस्सोपवासःसोमानान्दर्शयेन्नरः । ज्ञातृचिह्नैर्विनासोमायाःज्ञातृणां
 लिङ्गानाञ्चासत्वे । ननुकथमेकस्यसोमानिर्णयकत्वमैकःसमुन्नयेत्सोमान्नरःप्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्यकार्यस्यक्रियैवावज्जु
 स्थिताइत्येकस्यनारदेननिषेधादितिचेन्नैवम् । सउभयानुमतधर्मविद्युतिरिक्तविषयइतिमकाप्यनुपपत्तिः । अयश्चनि
 र्णयःसोमाक्रममादिनादारभ्यपक्षत्रयपर्यन्तंसाक्षिसामन्तादीनान्दैविकराजिकोपद्रवाभावेअवसेयःननुसोमाक्रममाव्यव
 हितोत्तरमेव । तथाचकात्यायनः । सोमाचंक्रमणेकोशेपादस्पर्शेतथैवच । त्रिपक्षपक्षसप्ताहन्दैवराजिकमिच्छते । यथासंख्यमि
 तिशेषः । यदानुसाक्ष्यादीनाम्पक्षत्रयाम्यन्तरेदैविकराजिकोपद्रवःअन्यथावामिथावादिन्निश्चयस्तदानेपणशतद्वयन्दण्ड
 म्यत्येकंदाप्याः । तथाचमनुः । यथोक्तेनयन्तस्तेपूयन्तेसद्यसाक्षिणः । विपरीतन्नयन्तस्तुदाप्याःस्युर्द्विशतन्दमम् । य

॥वी० मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १४९ ॥

योक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीमिथादिनोक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतेनार्थेनेति शेषः । द्विशतं पणशतद्वयम् ।
पणशतद्वयन्दण्डम्यथेकम् । यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोदाप्याइत्यर्थः । सामन्तानां मिथावादित्वे सशामध्यमसाहसिका
स्थेनदण्डेनदण्डनीयाः । तथाचाहयाज्ञवल्क्यः । अन्तेतुपृथक् दण्डारशामध्यमसाहसम् । सामन्ताय द्वागृह्यतं मिथाभू
तं सीमानिर्णयं कुर्युः तदामध्यमसाहसं कार्यपणानां चत्वारिंशत् अधिकानि पञ्चाशदानि दण्डनीयाः । नारदोपि । अथ
चेदन्तं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये । सर्वे पृथक्पृथक् दण्डारशामध्यमसाहसं ॥ सामन्तव्यतिरिक्तानां तत्संज्ञादीनां मि
थावादित्वे पूर्वसाहसास्थेनदण्डेन प्रत्येकन्ते दण्डनीयाः । तथाच नारदः । शेषाश्चेदन्तं ब्रूयुर्नियुक्ताभूमिकर्मणि । प्रत्येकं
न्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसमिति । मौलादीनामन्तवदित्वे तमेव दण्डं स एवाह । मौलवृद्धादयश्चान्ये दण्डनीयाः पृथ
क्पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनाहते स्थिता इति । आदियहणेन गोपशकुनिकादिवनगोचराण्यहणम् । दण्डनी
याः मिथावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः मौलवृद्धादयः पृथक्पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्डा इत्यर्थः । यद्यपि सामन्तादी
नां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि ते वाम्नाचनिकन्दण्डाधिक्यमिति न कोपि दोषः । यद्यपि शकुनिकादयो बहुधा पापर
मत्वास्त्रिङ्गप्रदर्शनोपयोगेनान्यथा सिद्धानसाक्षात्सीमानिर्णयेऽप्युज्यन्ते तथापि वृक्षादि सिङ्गप्रदर्शन एव मिथाभाषितत्वे सं
भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम् । लोभादिनाभेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीना दण्डमाह कात्यायनः । बहूनान्तु गृहीताना
मसर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वादाप्यास्तु तमसाहसं । एवमज्ञानादिना अन्तवचने साक्ष्यादीन्दण्डयित्वा पुनः सी
माविचारः प्रवर्तयितव्यः । तथाच स एवाह । अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमाभिचारयेत् । कीर्तिते यदि भेदः स्यादस्मा
स्तु तमसाहसम् । साक्ष्यादीनां सर्वेषां अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारं लेख्यप्रमाणेन कर्तव्यम् । अतएव शंखचिह्नि
तावपि । सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्यय इति । यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वैच्छया निर्णयं कुर्यात्

न । तथा च याज्ञवल्क्यः । अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमन्प्रवर्तिता । ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे
 जैवस्वातन्त्र्येण सीमानम्प्रवर्तयेत् । नारदोपि । यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमायान् च लक्षणम् । तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेद्वि
 ष्टतः स्वयम् ॥ इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तुतिः । यामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूताम्भुवं समम्प्रविभज्यास्येयम्भू
 रिण्युभयोः समर्थतन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्व्यात् । यदा तस्यां भूमावुपकारति श्रयो दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्या जनीया
 नतूभयत्र । तथा च मनुः । सीमायामविषह्यायां स्वयं जैवधर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिरिति । अविष
 ह्यायां ज्ञातृचिह्नरहितायाम् । प्रदिशेत्प्रवेशयेदित्यर्थः । अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरं बद्धव्यमिति नोत्तरमेव न कर्त
 व्यः किन्तु सीमालिङ्गानि यदा आवरकाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्तव्यः तथा च मनुः । सीमाम्प्रतिसमुत्पन्ने विवादे यामयोर्द्वे
 योः । ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमांस्तु प्रकाशे युसेतुषु ॥ द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्येष्ठे मासौ पक्षं मासान्तरे
 पि सेतुभृतिषु सीमालिङ्गेषु व्यक्तेषु विवादाध्यासितां सीमान्निर्णयेदित्यर्थः । यामग्रहं नृपरादेरुपलक्ष्यार्थे । अतएव कात्या
 यनः । सामन्ताश्चेत्सामनैः कुर्यात्क्षेत्रादिनिर्णयम् । यामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोरिति । यदा पुनः ग्रामादीनां सी
 मान्नेन परिकल्पितानदीकदाचित् ग्रामान्तरं भ्रित्वा प्रवृत्तं तीक्ष्णभागे स्थिताम्पूर्वैकास्मिन् वामभागनिविष्टाङ्कुरेति तथा
 यत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राजा योज्यते तत्र निर्णयो पायमा हवृक्षस्पतिः । अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही । म
 हानद्यथ राजा च कथन्तत्र विचारणा । नद्योत्पत्त्या राजदत्ताय स्य तस्यैव सामही । अन्यथानभवेत्सामो नराणां राजदैविकः ॥
 क्षयो दयौ जीवनञ्च देवराजवशान्नृणाम् । तस्मान् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं विचालयेत् ॥ न च नदीकृतस्य देवहन्ताभावः शङ्क
 नीयः । देवशब्दस्य भाग्यवाचिन्वा नदीकृतमपि देवकृतम्भवत्येव । तथा चाह स एव । यामयोर्भूयो र्यत्र मर्यादा कल्पितान
 दी । कुरुते दानहरणं भाग्या भाग्यवशान्नृणाम् ॥ एकत्र कूलपातन्नुभूमेरन्यत्र संस्थितिम् । नदीतीरे प्रकुरुते तस्मान्न

वि०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १४२ ॥

विचालयेत् । तस्य नदीवशात्प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्ताभूमिं विचालयेत् । नान्यथा कुर्यात्पूर्वस्वामीनापच्छिन्नादित्यर्थः । स
तदनुपसस्यतीरविषयम् । उपसस्यविषयये पुनः स एवाह । क्षेत्रं सस्यमुल्लंघ्य भूमिः क्षिन्ना यदा भवेत् । नदी श्रोतः प्र
वाहेण पूर्वस्वामी लभेतताम् । तां सस्याभूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नस्य शस्यफलप्राप्तिस्तु वल्लभेतेत्यर्थः । फलप्राप्ते रूर्ध्वे पु
नः पूर्ववचनविषयसमानता । स जटतविषये कचित्प्रतिप्रसवमाह स एव । यागज्ञाको धलोभेन कलन्यायेन बाहता । प्रद
त्तान्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धि मवाप्नुयात् ॥ स्वत्वहेतुप्रतियहादिलब्धक्षेत्रविषयमेतत् । स्वत्वहेतुप्रतियहादिप्रमाणाभावे पुनः
स एवाह । प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य याहता । गुणाधिकाथैव दत्ता तस्य तान्न विचालयेत् ॥ प्रमाणरहितां स्वत्वहेतुप्र
तियहादिप्रमाणरहिताम् । गृहादिविषयकं निर्णयमाह स एव । निवेशकालादारभ्य गृहचर्चापणादिकम् । येन यावद्य
थाभुक्तन्तस्य तन्न विचालयेत् ॥ येन स्वामिना यावत्प्रचारभूम्यादियुक्तं यथा येन पूर्वादिदिगभिमुखद्वारदियुक्तत्वादिरूपेणो
पभुक्तन्तस्य स्वामिनः सकाशात् विचालयेत् नान्यथा कुर्यादित्यर्थः । अत्र निवेशकालादारभ्येव्यभिधानान्मध्यैकताया व्यवस्था
यानिर्वर्त्य त्वन्दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकाद्युनिष्टकारिण्यपि न निवर्त्य नोदित्युक्तमेव
व । बातायनं प्रणालीचतथानिर्व्यूहवेदिका । चतुःशालस्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टान्न चालयेत् । बातायनं गवाक्षः । प्रणाली
पाषाणादिनिर्मितजलनिर्गमोपायः । निर्व्यूहो द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति कथ्यकल्पतरौ । निर्व्यूहो गृहकोण इति स्मृतिश्च
न्द्रिकायाम् । वेदिकारथ्यादिप्रदेशसंस्कृतोत्तरभूमिः । चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम् । तस्मात्स्यन्दनिकावृष्टि
जलनिपातः । चतुःशालपदं तृणगृहस्योपलक्षणम् । कात्यायनोपि । मेखलाभ्रमनिःकाशगवाक्षान्नोपरोधयेत् । प्रणाली
गृहवास्तुचपीडयन्दगडभाग्भवेत् ॥ मेखलाकुडवमूलवन्धः । भ्रमज्जलनिर्गमः । निःकाशः हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतकाष्ठा
दिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् । न निरुन्ध्यात् गृहवास्तुवासभूमिः । पूर्वमविद्यमानाः परनिष्ठ

कारिण्येनैतन्कर्तव्यं इत्यप्याह सख । निवेशनमयादूर्ध्वनैते योज्याः कदाचन । दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्येत्परवेश्मसु
 ॥ दृष्टिपाते गवाक्षः । परवेश्मसु परवेश्माभिमुख्येन । परकुड्यानि कटेपुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्तव्यम् ॥ तथा च वृह
 स्पतिः । वर्चस्थानं वक्षि च यज्ञं तैश्चिष्टं वृत्ते च नम् । अथाशत्परकुड्यास्य न कर्तव्यं यज्ञश्च न । वर्चःस्थानम् । पुरीषोत्सर्गस्थान
 नम् । अथाशदति समीपे । अरतिद्वयसंमितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः । चिरम्त्रोदकमेकं च वक्षि च भ्रान्तिवे
 शनम् । अरतिद्वयमुत्सृज्य परकुड्यानिवेशयेत् । संसरणशब्दार्थनिर्वचनपुरःसरं न स्यान्निरोद्धव्यत्वं माह वृहस्पतिः ।
 यान्द्यायानि जनायेन पशवश्चानिवारिताः । तदुच्यते संसरणशब्दोद्भवान्तु केनचित् ॥ तथा च सम्यगनिवारितं संसरणं सिद्धि
 तिसंसरणं निर्वचनमिदं । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः । तथा च नारदः । अवस्करस्थलश्वमभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।
 चतुष्पथसुरस्थानं जमार्गं निरोधयेत् । अवस्करः पुरीषं । गृहादिशोधनार्थं पाशुसमूह इति हरिहरदयः । स्थलवेदिका
 श्वध्वजैः । भ्रमोजालनिर्गममार्गः । स्यन्दनिका पटलपान्ताः । अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं याह्यम् । रथामार्गं जमार्गं
 मनुचतुष्पथ इति कल्पतः । न चतुष्पथजमार्गयोरेवेद इति शङ्कनीयमयोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः । सर्वजनाः सदा
 येन प्रयान्ति स चतुष्पथः । अनिमिद्धायथाकालं जमार्गः सञ्च्यते ॥ अनिमिद्धा इत्यस्य पूर्वशान्वयः । यत्र राजसीयेरकावे
 ममममममिर्विषयते स राजमार्ग इत्यर्थः । क्षेत्रस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मार्गः । स्तुतत्र निरोधो न कर्तव्यः । तथा च शङ्खलिखि
 तैः । मार्गं क्षेत्रेऽपि प्रसर्गं राजमार्गं रथस्थपरिवर्तनमिति । पश्चिमसर्गः पथो विसर्गः । राजमार्गं वा वत्स प्रदेशे न रथैः परिवर्तते
 तत्रान्प्रदेशस्य न कर्तव्यं । संसरणानामवरोधकारिण्यन्तु दण्डो माये कोदाप्यः । तथा वृहस्पतिः । यस्तु वत्सङ्करं श्वमभ्रं द
 रोपणमेव च । कामात्परीषंकुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माधकः ॥ सङ्करोत्रशकटादिसङ्कीर्णता । वृक्षोपादानं लतादीनामप्युपलक्ष
 कम् । माघोत्रताम्रिकः दण्डस्य अपराधानुसारेण कल्पयितुं मुचितत्वात् । ये तु राजमार्गं पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वन्ते ते वा माधको

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १४३ ॥

दण्डः । तत्र च मनुः । समुद्रं नदीनां मार्गं प्रस्त्वमेव मनुष्येति । स हि कार्योपयोगो दण्डादमेव चाप्रशोधयेत् ॥ अपि हि
दिषु नुदण्डस्यैवैकं । अपि हि तस्मात्तुल्यं गभिणीवालेनैव च । परिभाषणमस्ति न च शोध्यमिति स्थितिः ॥ परिभाषणं
भूषणं च मनुः । तडामिदं ततोऽधिको दण्डः । तथा च कात्यायनः । तडागोद्यानतीर्थानि यो मध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं
शोधयित्वा नुदण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥ येषु नर्मलिनवस्त्रप्रक्षालनादिनातीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव ।
दूषयेत्तु नतीर्थानि स्थपितानि महात्मभिः । पुण्यानि पावनानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह
श्रीशङ्करः । मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणेतया । क्षेत्रस्य हरणे दण्डाः अधमोत्तममध्यमाः । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदि
की सीधारणी भूम्यादासीमा तस्याः प्रकर्षणप्रभेदे न सीमातिक्रमणे सीमामतिक्रम्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शने न ह
रणे यथाक्रमेण अधमोत्तममध्यमसाहसदण्डावेदितव्याः । यत्तु विष्णुचवनम् । सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसदण्डयित्वा पु
नः सीमां कारयेदिति । तत्र हि सीमामतिक्रम्य कर्षकः पुनः सीमाकरणम्पुनस्तत्र कर्षकस्याकरणमित्येवं व्याख्येयम् । तेन न
पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रव्यवच्छेदगृहाणुपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधर्म एव । यथाह मनुः । गृह्णन्तडागमार्गं
क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्चदण्डाः स्यादज्ञानाद्द्विशतोदमः । वृद्धमनुः । स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।
अतिक्रमंति येषां सो दण्डाद्विशतम् । अपह्रियमाणे क्षेत्रादिभूयस्त्रेऽन्तमोपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । वधः सर्वस्वहरणं पु
नर्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेदङ्गुक्तो दण्ड उत्तमसाहसमिति स्मरणात् ॥ यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यं
मुक्तं । सीमाव्यतिक्रमेनैव सहस्रमिति तत्सम्पूर्णं सीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिषून्नावृक्षादिफलसंनैव ग्राह्या ह कात्या
यनः । सीमामध्ये तु जानानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः । फलम्पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्यामिषु निर्दिशेत् ॥ सामान्यं साधारणं क्षेत्रं
षोः स्त्वामिषु क्षेत्रस्यामिषु । तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादियहणे तदनुरूपेण दण्ड इति ध्वनितम् । यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृ

क्षादिरुत्पन्नेऽन्यक्षेत्रेषां शाखादिप्रसृताः तत्रकः स्वामीयाकांक्षायां स एवाह । अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखाय नान्यसंस्थिताः । स्वा
 मिनंतं च जानीयाद्यस्य क्षेत्रस्य संश्रिताः । संश्रिताः प्ररूढाः । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकक्षेत्रस्वामिनानां सेद्धयंत
 याह्यार्जवत्कथं । न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः । परभूमिहरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रे बहूदकः ॥ अल्पबाधः अल्पपीडाका
 रः कल्याणकारको बहूपकारकः । स्वल्पक्षेत्रः स्वल्पक्षेत्रवर्ती आभ्यास्त्रिशेषणाभ्यां यः सेतुक्षेत्रमध्यवर्तितया वज्रपीडा करोतदा
 दिक्षु सन्निहितक्षेत्रवर्तितया अल्पोपकारको वा तदानीं येद्धयति दर्शितम् । तत्र नारदोऽपि । परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिवि
 ध्यते ॥ महागुणोऽल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टाक्षये सति ॥ क्षयेऽल्पक्षेत्रक्षये सद्यपि वृद्धिर्यत इष्टा अतो महागुणः स्वक्षेत्रेऽपि उपका
 रकरोऽल्पदोषश्चेत्तदानप्रतिवेद्धयति इत्यर्थः । अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादि वर्तनन्तस्त्वाभ्याद्याज्ञात्वाभपूर्वकं कूर्तव्यमिह याज्ञव
 ल्क्यः । स्वामिने यो निषेधो वक्षेत्रे सेतुं वर्तयेत् । उपने स्वामिने भोगस्तदभावे महीपतेः । यस्तु क्षेत्रस्वामिनस्तद्वंश्यंतदभा
 वे राजानं वा प्रार्थयन्त्यादौ नैव तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्ने फलोपभोगं दृष्टमदृष्टं नान्यभते किन्तु तत्त्वान्येव तत्त्वभते
 तदभावे राजा । अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कूर्तव्यमिह्यर्थः । जीर्णानां अन्यदीयसेत्वादीनां कृद्वासेऽपि तत्त्वान्याद्यनुज्ञां गृ
 हीत्वा कार्य इत्याह नारदः । पूर्वप्रवृत्तमुत्पन्नमपृष्टं स्वामिनस्तु यः । सेतुं वर्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत् ॥ मृते तु स्वामिनि पु
 नस्तद्वंश्ये वापि मानवे । राजानमामय्यततः कुर्यात्सेतुं प्रवर्तनम् । अतो न्यथाक्लेशमायान्मृगया धनिदर्शनात् । मृगव्याधदृ
 ष्टान्तः स्फुटीकृतस्तैव । इषवस्तस्य नश्यंतियो विद्धममुविद्वाति । तस्य मृगव्याधस्य । कात्यायनोऽपि । अस्वाम्यनुमते नैव संस्कृ
 र्त्तुं ते तु यः । गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्तव्यं तेन तु ॥ देयं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य मृपेयादि । अथावेद्युप्रयुक्तस्तु तद्वत्
 लभते व्ययम् ॥ मृपेऽस्मावेद्युत्पन्नमंडागादिसंस्कारार्थं व्ययन्तस्वामिन्यामान्तरादागते तेन देयमपि प्राप्नोति । मृपेति
 वेद्युसंस्कारेण तद्वैद्ययम्भवेति । फलं तु स्वाम्यनुमत्तत्वाभेन प्राप्नोतीत्यर्थः । यः परक्षेत्रमहमिदं दद्यामीत्युरीक्य पश्चा

॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १४४ ॥

द्वौ न ह्यवतिना धन्यो न कर्ष्यो न मन्त्रो न ह्ययाज्ञयन्त्यः । फालो हनं मपि क्षेत्रे न कर्ष्यो न कारयेत् । संप्रदायः कृष्णफलं क्षेत्रे
मन्येन कारयेत् ॥ यद्यपि फालो हनं किञ्चिद्वलेन विदारितं सन्ध्यां गोवा प्रायेण न भवति तथाप्यक्षेत्रे न फलं यावत्तत्रोत्पत्ति
योग्यं सामन्तादिकल्पितं नावदसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च पूर्व कर्ष्यो न ह्ययाज्ञयन्त्यः परे न कारयेत् । व्यसोपि । क्षेत्रं गृहीत्वा यः
कश्चिन्न कर्ष्यो न च कारयेत् । स्वामिने सशदन्दा पोरशेद गण्डश्च तत्समम् ॥ शदं क्षेत्रफलम् । तत्समं न दनुरूपमिदं यः । स्वा
मिया ह्यक्षेत्रफलमपि किं यदि त्याकांक्षायां स एवाह । चिरवसन्नेदं न संख्यमाशेतथाष्टकम् । सुसंस्कृतेपि वृष्टं स्वात्परिक
ल्पं यथास्थितिरिति । चिरवसन्ने चिरकालं संख्ये क्षेत्रे ऽहमिदं ह्यमोत्तूरीकयोपेक्षिते सामनैर्यथास्थिति क्षेत्रस्थित्यनुसा
रेणैतावदनेत्यनुयोग्यमिति परिकल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागं ह्यमाशे च चिरवसन्ने स्त्रीक्यनुपेक्षिते तु अष्टमभागं सु
संस्कृतेनूपेक्षितं वृष्टं भागं दद्यादित्यर्थः । यस्तु क्षेत्रस्वामिनः समर्थे वै कल्यादिना ऽधोलाघवावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे स्वामिनिवारित
स्सन् स्वयमेव तत्कर्ष्यं शादिकं कुरुते तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं ददापनीयः । किन्तु तस्य फलं स्वयमेव गृह्णीयादित्याह नारदः ।
अशक्रप्रेतनष्टे वृक्षे त्रिकेष्टानिवारितः । क्षेत्रं चेद्विह्वयेत् कश्चिदश्रुवीत स तत्फलम् ॥ प्रेतामृताः । मष्टाः कुत्र गता इति चिर
मपरिचिता ॥ क्षेत्रिके वृक्षे स्वामिभुतेन क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैवं विधाय कर्ष्यादिखिलभञ्जनार्थं वयस्यै
व स्त्रीयं क्षेत्रं या ह्यमिति स एवाह । विह्वयमाशे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् । खिलोपचारं न तत्सर्वं दद्यात् क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥ अर्थ
खिलाद्युपस्थाकदा क्षेत्रं स भवतीत्याकांक्षायां स एवाह । संवत्सरेणाहं खिलमिति स्याद्वत्सरे स्त्रिभिः । पञ्चवर्षा वसन्तानु क्षेत्रं स्वा
दटवोत्समम् । कर्ष्यं चरहितं सन्वत्सरेणा ऽहं खिलं भवति तत्संख्यं भवति वर्षं चयेत इति खिलं महायत्नसाध्यं भवति । वर्षं
पञ्चकेत इति क्षेत्रं चटवोत्समम् । अतिदुष्कर्यं भवेदित्यर्थः । खिलभञ्जनार्थं यदा नासमर्थं क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफलं
स्वायुमेवाभागः कर्ष्यं केसु वर्षाष्टकं स्वामिने देयः । अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम् । क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरं स्वामिने देयम् ।

तथा च कात्यायनः । अशक्तिनोदद्याच्चखिलाद्यैः हनोव्ययः । तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयादिति ॥ वर्याख्य
 द्यौःसभोक्तास्यात्परतः स्वामिनेतुतदिति ॥ इति सोमाविवादाख्यव्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथ दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदम्
 । तत्तत्पदं दर्शयति । नारदः । परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते
 इति । परगात्रेषु स्यावरजङ्गमात्मकेषु । आदिग्रहणात्यावासादीनां ग्रहणम् । तथा अभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनम्
 स्मादिभिरित्यादिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषादीनां ग्रहणम् । उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयं दण्डपारुष्यं
 मिथ्यार्थः । तस्यैव विध्यमाह स एव । तस्यापि दृष्ट्यैव विध्यं हीनमध्ये नमकमात् । अवगोरशनिः शङ्गपातनस्तदर्थैः ॥ ही
 नमध्ये नमनाश्च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याङ्गस्तत्र कण्टकशोधनमिति ॥ अवगोरशं ताडनाद्युद्योगः । निः
 शङ्गपातनमिति शङ्गप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि विप्रकाशस्येव साहसकृतानि दण्डपारुष्याख्यार्थः । अन्यानपि भेदाना
 ह परिशिष्टकारः । दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं चेद नमोद नन्तथा । कुट्याद्युःप्राणिना न्निद्रादण्डपारुष्यमुच्यते इति । अथ रजं
 गमप्राणिनां प्राण्यंतर हतनखादिना च्छेदनादिभवन्दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यते इत्यर्थः । यासोपि । भस्मादि
 नाप्रक्षिपणी ताडनञ्च कण्टादिना । आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते इति । आदिग्रहणादुःखं कर्षकं मपंशुमत्तादिद्र
 व्यं गृह्यते । कर्षादिनेत्यादि शब्देन पादाद्येष्टकायुधादिद्रव्यं । अंशुकाद्यैरित्यादि शब्देन रज्जुशृङ्गादिद्रव्यं । दण्डपारुष्यस्य
 पञ्चप्रकारविधयो नारदेन दर्शिताः । विधिः पञ्चविधस्तत्रैतयोर्भयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुपमेकद्वयेर्द्वयोः ॥
 समान्यतेयः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्जिते । पूर्वमाक्षारयेद्युस्तु नियतं स्यात्सदोषभाक् । पञ्चाद्युःसोप्यसक्तारी पूर्वेतु विनयो
 गुरुः । द्वयोः पन्नयोस्तु स्यमनुवध्नातिथः पुनः ॥ सतथोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावायदिचेत्तरः । पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्सम्प्र
 वृत्तयोः । विशेषश्चेन्न सध्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ अपाकयद्वङ्गाणां कर्मणो वधवृत्तिषु । हस्तिपत्राण्यदासेषु गुर्वीणां च

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १४५ ॥

नृपेषु च । मर्त्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव ह्यविधर्तैरज्ञेते सन्तज्जनन्त्यः । सर्वनिर्णयं कुर्यान्न तद्विना य
भायुपः । मलाह्येते मनुष्याः शान्धनमेवां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्वा जानार्थं दण्डेन दण्डयेदिति । अयमर्थः । बाणं
उपाख्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तथा पूर्वकलहे
प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च वद्धवैरानुसन्धानुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः ।
तथा श्वपचादिभिर्यथा मपराधे कृते सज्जनो एव दण्डदाने अधिकारिणस्तेषामपराधविशेषानुगुणाघातयेदेव नार्थगृह्णीया
दिति । यत्तु बृहस्पतिवचनं । आकुष्टस्तु समाजोऽज्ञाडितः प्रतिदापयन् ॥ हत्वा पराधिनं चैव नापराधी भवेन्नर इति । तत्पू
र्वप्रवृत्तसमदण्डं । पश्चात्प्रवृत्तस्य नेत्येवम्परं न तु दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णायकमाहुयाद्भवत्यर्थः ।
असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति । यदा कश्चिद्द्रष्टव्यस्य भवेमाक्षत इति त
ज्ञेति वेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिस्तत्त्वपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः कारणप्रयोजनपर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दा
द्विव्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात्परीक्षाकार्येत्यर्थः । एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह सर्वः । भस्मपङ्कुर
जः स्पर्शं दण्डो दण्डपणः स्मृतः । अमेध्यपार्श्वनिष्ठूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः । समेष्वेवम्परस्त्रीषु द्विगुणस्तत्तमेषु च । हीने
ष्वर्द्धं दमो मोहमदादिभिरदण्डनमिति । अमेध्यानि अश्रुश्लेष्मादीनि । पार्श्वः पादस्य पश्चिमो भागः ॥ निःस्तूतं मुखनि
स्सारितञ्जलम् । मोहश्चित्तवैकल्यं मदो मदुपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिशब्देन ग्रहावेशादीनां ग्रहणम् । पुरीषादि
स्पर्शनेत्वाह कात्यायनः । कर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः । यद्दुग्धः कायमध्ये स्यान्मूर्द्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति । ता
डनाय हस्तस्योद्गुरणे दण्डमाह सर्वः । उद्गुरणे तु हस्तस्य कार्योद्गुरणो दण्डकोटमः । सर्वद्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिष्वि
ति । बृहस्पतिरपि । उद्गुरेत्तस्मिन् लाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दम इति । विष्णुरपि । हस्तेनोद्गुरयित्वा दण्डकार्षापणान्पादे

नविंशतिङ्काष्ठेनप्रथमसाहसंशस्त्रेणोत्तममिति । दण्डइत्यनुवर्तते । अधमःशस्त्रेणोत्तमस्ययदोद्गूरणङ्कसोत्तितदा
 सावुत्तमसाहसन्दण्डइत्यर्थः । बृहस्पतिरपि । मध्यमःशस्त्रसम्पातेसंयोज्यश्रुध्ययोर्द्वयोः । कार्यःकृतानुरूपस्तुल्येघातेद
 मोबुधैः । इष्टिकोपलकाष्ठेनताडनेतुद्विमायकः । द्विगुणःशोणितोद्देदण्डःकार्योमनोविभिरिति । विष्णुरपि । शो
 णितेनविनादुःखमुत्पादयित्वाद्वात्रिंशत्पणान्सहशोणितेनचतुःषष्टिमिति । अत्रसर्वत्रदण्डभेदेऽपराधाल्पत्वमहत्वा
 नुसारेणव्यवस्थापनीयइति । ताडनार्थहस्तपादाद्युद्योगेदण्डविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः । उद्गूर्णेहस्तपादेतुदशविंश
 तिकौटमौ । परस्परान्तुसर्वेषांशस्त्रमध्यमसाहसमिति । हस्तेपादेवाताडनार्थमुद्युतेयथाक्रमन्दशविंशतिपणकौट
 मौ । परस्परंबधार्थशस्त्रउद्युतेसर्वेषांवर्यानांमध्यमसाहसोदण्डइत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडनेयोग्याहसएव । शोणि
 तेनविनादुःखंकुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशत्तम्पणान्दण्डोद्विगुणोदर्शनेऽहजइति । तद्भासास्थिभेदेमनुग्रह । न
 ग्भेदकःशतंदण्डोलोहितस्यचदर्शकः । मांसभेत्तानुषस्त्रिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकइति । मांसभेत्ताव्रणकर्त्ता । कात्या
 यनोपि । कर्णौष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिम्नकरस्यच । छेदनेचोत्तमोदण्डोभेदनेमध्यमोभृगुरिति । पादाद्याघर्षणादौ
 त्वाहयाज्ञवल्क्यः । पादकेशांश्रुककरोल्लुञ्जनेषुपणान्दश । पीडाकर्षांश्रुकावेष्ट्यपादाध्यासेशतन्दमः । पादकेशकराणा
 मन्यतमंगृहीत्वायल्लुञ्जतिरुटित्याकर्षयत्यसौदशपणान्दण्डः । योवस्त्रेणावेष्ट्यगाढंसंपीड्याकृत्यपादेनघट्टयतिस
 शतम्पणान्दण्डइत्यर्थः । करादिभङ्गेत्वाहसएव । करपाददन्तोभङ्गेछेदनेकर्णनासयोः । मध्योदण्डोव्रणोद्देदेमृतक
 ल्पहतेतथा ॥ चेष्टाभोजनवायोधेनेवादिप्रतिभेदने । कन्धरावाङ्मशक्म्याश्चभङ्गेमध्यमसाहसः ॥ एकघ्रतांवहूनाश्च
 यथोक्ताद्विगुणोदमइति । करपाददन्तानांप्रत्येकभेदेकर्णनासिकयोश्चछेदनेमृतकल्पहतेचमध्यमसाहसोदण्डः । ग
 मनभोजनभाषणनिरोधेनेवादिप्रतिभेदनेचयीवावाहूरुभङ्गेचमध्यमसाहसएवदण्डः । मित्वित्वैकास्यांगभंगंकुर्वतांबहू

॥ नो० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १४६ ॥

नायस्मिन्नपराधे योदण्ड उक्तस्तत्र तत्र तस्माद्भिगुणोदण्डः प्रत्येकं मन्तव्य इत्यर्थः । काव्याय नोपि । मनुष्याणां म्पशूनाञ्च दुः
खाय प्रहते सति । यथामहत्तरन्दुःखन्दण्डं कुर्याद्व्यापयेति । प्रातिलोम्यापराधेदण्डमाह्वयवल्क्यः । विप्रपीडाकरञ्चे
द्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु । उद्गूर्णे प्रथमोदण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिक इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः । संस्पर्शे शस्त्रादिस्पर्शे ।
तदर्द्धिकः प्रथमसार्द्धदण्ड इत्यर्थः । ब्राह्मणवधार्थमुद्युतेश्च प्रथमसार्द्धसाभिधानं तन्मूढविषयम् । अतएव मनुः । येन केन
चिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः । हेतव्यन्ततदेवास्तन्मनोरनुशासनम् । पाणिमुद्युम्यदण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हतीति ।
अत्र क्षत्रियवैश्ययोः पीडाकारिणोऽपि मूढस्यायमेव दण्डः । श्रेयांसमिति सामान्येनोपादानात् । समानन्यायत्वाच्च क्षत्रियपी
डाकारिणो वैश्यस्य तु याज्ञवल्क्यप्रतिपादित एव दण्डः । भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादे युद्भिगुणत्रिगु
णादमाह्निवध्यमाह्वाक्पातुर्घ्न्यायेन कल्प्यः । नारदोपि । येनांगेनापरोवर्णो ब्राह्मणस्य पराधुयात् । तदङ्गन्तस्य केन
यमेव मूढिमवाप्नुयात् । राजनिप्रहरेद्युस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः । मूल्यन्तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतानि चेति । कृतागसि कृ
तापराधे । मूलमाशेषयेत्संस्त्रियेततच्छूल्यं । प्रातिलोम्यानुलोम्यविषये वाक्पातुर्घ्नो उक्तान्दण्डानि विधाति दिशतिकाव्यायनः
। वाक्पातुर्घ्नो यथैवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः । तथैव दण्डपातुर्घ्नो पात्यादंडायथाक्रममिति । मूढस्य तत्राप्यङ्गच्छेद एव । त
थाचाह तुर्मनुनारदौः । अवनिष्ठीवतोदपीत्स्वावोष्ठौ छेदयेन्मृगः । अवमूत्रयते मेढ्रमवश्रज्जयतो गुदम् । केशेषु गृह्णतो ह
स्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढिकायां च योवायां वृषणेषु चेति । ताडने दुःसह ब्रह्माद्युत्पन्नैवाह काव्यायनः । देहे
न्द्रियविनाशे तु यथादण्डं प्रकल्पयेत् । तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैरिति । तुष्टिकरं व्रश्चि तुष्टिकरं । समुत्थानं व्रश्चा
शेषान्तन्निमित्तकश्च व्ययः व्रश्च गौरवाद्यनुशारेण पण्डितैरैव धार्ष्ट्ये पथार्थञ्च कल्पितमाव्रणशेषं देयम् । समुत्थानव्ययञ्चा
सौदद्यादाव्रणशेषमिति तेनैवोक्तत्वात् । यत्कस्य हकाचेऽपहृतन्तत्तामिने दातव्यमित्याह वृहस्पतिः । अङ्गावपीडने चैव भे

दनेर्हेदनेतथा । तद्वयन्दाप्यःस्तीकलहापहतश्चयदिति । याज्ञवल्क्योपि । कलहापहतन्देयन्दण्डश्चद्विगुणस्तुतः । दुः
 समुत्पादयेद्यस्तुससमुत्थानजंययम् ॥ द्वाप्योदण्डंचयोयस्मिन्कलहेसमुदाहृतइति । ग्राम्यपश्वभिद्रोहेदण्डमाहंविष्णुः
 ग्राम्यपश्वघातीकार्यपण्डण्डःपश्वस्वामिनेतुतन्मूल्यन्दद्यादिति ॥ मूल्यदानमृतपश्वविषयम् । मरणाभावेतुसमुत्थानव्य
 थंदद्यात् । तथाचसएव । सर्वेपुरुषपीडाकरःसमुत्थानव्यथंद्याःग्राम्यपश्वपीडाकरश्चेति । बहुभिरेकस्यहननेदण्डमा
 हसएव । एकंवहूनांघ्नतांप्रत्येकशउक्तोदण्डोद्विगुणइति । सम्भूयताडनउच्चैःकोशन्तन्नाड्यमानमुपेक्षमाणानान्तत्समी
 पवर्तिनामपिमेवदंडःसएवाह । द्विगुणउक्तःकोशन्तमनभिधावतान्तत्समिपवर्तिनांसताश्चेति । कचिद्दशकप्रतीकारविषये
 प्राणिघातनिबन्धनोदण्डोनेत्याहममुः । छिन्नेनास्येभग्रयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गेचयामस्यचक्रभङ्गेतथैवच । छेद
 नेचैवयद्यांयांयौक्तरश्म्योस्तथैवच । आकन्देचाप्यपैहीतिनदण्डंमनुरब्रवीदिति । छिन्नेनास्येवलीवर्दादेर्नासिकास्थार
 ङ्गदौत्रुटिते । युगेभग्रेशकटादियुगकाष्ठभग्रे । यद्यांशकटादिकाष्ठानाम्बन्धनानांरज्वादीनां । शक्यप्रतीकारेतुप्रेक्ष
 कस्याहसएव । यत्राप्रवर्ततेयुगमंवैगुण्यात्प्राजकस्यतु । तत्रस्वामीभवेद्दण्डोर्हिंसायांद्विशतन्दममिति । प्राजकःशक
 टादिनेता । द्विशतयहणन्तप्राणिहिंसायांविशेषविहितदण्डोपलक्ष्यार्थमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्रसमर्थप्राजकदो
 येणप्राणिहिंसानतत्रस्वामिनोदण्डःकिन्तुप्राजकस्येत्याहसएव । प्राजकश्चेद्देवाःप्राजकोदण्डमर्हतीति । आप्तःसम
 र्थइत्यर्थः । स्थावरप्राणिपीडायांसएवाह । वनस्पतीनांसर्वेषामुपभोगोयथायथा । तथातथादमःकार्यैर्हिंसायामितिधारणे
 ति । वनस्पतियहणंस्थावरप्राणिमात्रोपलक्षणम् । उपभोगोयथायथेत्यनेनयेषामाम्रादीनांफलमुपभुज्यतेतेषांहिंसाया
 मधिकोदण्डः । येषाञ्चंपकादीनाम्पुष्पमुपभुज्यतेतेषान्तोत्पन्नः । येषांपत्रमुपभुज्यतेतेषान्तोपिपुनइतिदर्शितम् । ए
 तदेवविवरणपूर्वकंविष्णुरह । फलोपभोगद्रुमच्छेदीतून्मसाहसम्पुष्पोपभोगच्छेदीमध्यमसाहसंवल्लीगुल्मलताच्छेदी

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १४७ ॥

कार्यापयशतंतृणछेदोर्कसर्वैस्तत्त्वामिनान्तदुत्पत्तिमिति । दण्डद्वयानुवर्तते । सर्वेफलोपभोगदु महेद्यादयःतत्त्वामिनाञ्चि
मद्रुमादिस्त्वामिनान्तदुत्पत्तिफलभे गद्रुमाद्युत्पत्तिपुनःप्रतिरोपितभोगकालपर्याप्तान्दद्युरितिशेषः । पञ्चभिद्रोहेदण्डमाह
याज्ञवल्क्यः । दुःखेचशोणितोत्पादेशाखाङ्गच्छेदमेतथा । दण्डःक्षुद्रपशूनाञ्चद्विपक्षप्रभृतिकमात् ॥ लिङ्गस्वच्छेदनेमृषौ
मध्यमोमूल्यमेवच । महापशूनामेतेषुस्थानेषुद्विगुणोदमहति ॥ क्षुद्रपशूनांअजाविकप्रभृतीनाम् । ताडनेनदुःखोत्पाद
ने । शोणितोत्पादेरक्तस्त्रावणे । शाखाशृङ्गेनात्रपृङ्गादिकंगृह्णन्निज्जानिकरचरणादीनितेषांछेदनेचयथाकमद्विपक्षप्र
भृतिर्दण्डः । द्विपक्षश्चतुष्पक्षःषट्पक्षइत्येवंरूपः । तेषालिङ्गच्छेदनेमारशेचमध्यमसाहसोदण्डःस्त्वामिनेमूल्यदानं ॥
महापशूनांगोजवाज्वादीनांएतेषुस्थानेषुपूर्वाक्तादण्डाद्विगुणोदण्डोवेदितव्यइत्यर्थः । विष्णुरपि । पशूनांपुंस्त्वेष्विषा
तीतिकायापयशतमज्ञप्रकृतां । सएव । गवांश्चोष्ट्रगोघातीन्वेककरपादःकार्याविमांसविकयीयामप्रभृघातीकार्यापयशम
न्दण्डः । पशुस्त्वामिनेचतन्मूल्यन्दद्यात् । चरय्यपशुघातीपञ्चाशत्कार्यापयान् । पक्षिघातीमत्स्यघातीचदशकार्यापयान्
न् । कीटोपघातीकार्यापयमिति । विमांसंशृङ्गालादिमांसमितिकल्पतश्चै । कात्यायनोपि । द्विपक्षोद्वादशपक्षोबधेत्तु
मृगपक्षिणाम् । सूर्यमार्जारनकुलशूकरश्ववधेन्दुणाम् । गोकुमारीदेवपशुमुक्षाणवृषभन्तथा ॥ बाहयन्साहसम्पूर्वप्रा
प्तुयाद्युक्तमन्वधइति ॥ परकुड्याभिघातेपरगृहेकण्टकादिप्रक्षेपेचदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः । अभिघातेतथाछेदेभेदेकुड्या
वपातने । पणान्दाप्यःपञ्चदशविंशतिमन्त्रयन्तथा ॥ दुःखोत्पादिगृहेद्रव्यंक्षिपन्प्राणहरन्तथा । षोडशाद्युःपणान्द
ण्डोद्वितीयोमध्यमन्दममिति ॥ मुद्गरदिनाकुड्यस्याभिघातेविदारणेद्वैधीकरणेचयथाकमम्पञ्चपणोदशपणोविंशतिप
णोदण्डः । कुड्यस्यावपातनेतुसमुच्चिताएतेत्रयोदण्डाःप्राह्याः । कुड्यसम्पादनार्थंस्वधनमपितत्त्वामिनेदद्यात् । परगृ
हेकण्टकादिप्रक्षेपेष्वाडशपक्षोदण्डः । विष्णुःक्षुद्रादिप्रक्षेपेसमध्यमसाहसोदण्डइत्यर्थः । स्थावरभिद्रोहेदण्डमाह

स एव । प्रसेहिशाखिनांशाखास्तन्मन्त्रविदारणे । उपजीव्यदुमाणां विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥ चैत्यश्मशानसीमास्तु पुण्य
 स्थाने सुरालये । जातदुमाणां द्विगुणोदमो वृक्षेषु विश्रुते । गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवोरुधा । पूर्वस्मृतादूर्द्ध्वदण्डः स्वा
 नेषूक्तेषु कर्त्तने इति ॥ प्रसेहिशाखिनाम्बटादीनांशाखाच्छेदने स्तम्भच्छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं शतिपञ्चदश्यादा
 र्भ्यपूर्वस्मादुत्तरेतरं द्विगुणोदमः । विंशतिपञ्चदश्यादि शतशो शतिपञ्चदश्यादेवं रूपः । अप्रसेहिशाखिनामात्रादीनां उपजी
 व्यदुमाणां पूर्वाक्तेषु स्थानेषु छेदने पूर्वाक्ता एव दण्डाः । चैत्यादि स्थानेषु तृप्तानां वृक्षाणां शाखादि छेदने पूर्वाक्ता दण्डा द्विगुणाः
 । विश्रुते चाश्वत्थपलाशादिके द्विगुणोदण्डाः । गुल्मामालत्यादयः गुच्छाः कुरण्टकादयः क्षुपाः करवीरदयः जताः द्राक्षादिमुक्ता
 दयः । प्रतानाः कांडप्ररोहरहिताः । ओषधयः फलपाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुधः गुडूचीप्रभृतयः । एतेषु पूर्वाक्तेषु स्था
 नेषु विकर्त्तने छेदने पूर्वाक्ता दण्डादूर्द्ध्वदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । भार्यादीनामपराधेरज्जुवेद्यदलाभ्यामधमंगेताडयेत् ।
 अन्येनोत्तमंगे च ताडयन्द्वा इत्याह्वयमः । भार्यापुत्रश्च दासश्च दासीश्चिश्च पञ्चमः । प्राप्तापराधास्ताड्याः सूरज्जावेणुदलेन
 नवा ॥ अधस्तात्प्रहर्त्तयन्तोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हतीति ॥ भार्यापुत्रश्च शिष्यश्च दासेभ्राता
 यसेदरः । प्राप्तापराधास्ताड्याः सूरज्जावेणुदलेन वा ॥ पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमंगे कथञ्चन । अतोऽन्यथात्प्रहरन्प्राप्ताः स्त्रा
 चौरकिल्बिषमिति ॥ शिष्यानुवृत्तावापस्तंवेपि । अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत अतित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमिति दं
 डाः यथा तन्मात्रनिवृत्तिरिति अपराधनिवृत्तिपट्यंतं अपराधानुरूपं दंडपातनं कर्त्तव्यमिति । यत्र तु आत्मनः कश्चिद्द्वेषात्ताडना
 दिचिह्नं विधाय परमभिद्रवति तत्र साध्यादिभिर्दिग्बोनेन वा परीक्ष्य कर्त्तव्यमिति याहनुर्नारदबृहस्पती । कश्चिन्कृत्वात्मनश्चिह्नं
 द्वेषात्परमभिद्रवेत् । हेत्वर्थमसिमा मर्थैस्तत्र युक्तम्परीक्षामिति । याज्ञवल्क्योपि । असाधिक इति चिह्ने युक्तिभिश्चागमेन च ।
 दण्डव्योच्यवहारस्तु कूटचिह्नकृत्वा इत्यादिति ॥ कात्यायनोपि । द्वेषादिभिर्न पश्येच्च दंडपातव्यकारणं । तदा साक्षिभिरुक्तं

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥१४८॥

अदिव्यं नाविनियोजयेदिति । इति दंडपाठ्याख्यवहारपदम् ॥०॥ तथा वाक्पाठ्याख्यवहारपदम् ॥ तस्य च स्वरूप
माहनारदः । देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यंगसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थवाक्पाठ्याख्यं तदुच्यते इति । आक्रोशः आक्षेपः भ
र्त्सनमिति यावत् । कलहप्रियाः गौडा इति देशक्रोशः । अत्यंतलोलुपाद्वाह्या इति जात्याक्रोशः । कूरचरितावैश्वामित्रा इति कु
लाक्षेपः । न्यङ्गमवद्युन्तदुभययुक्तं यदुद्देशजननार्थं वाक्यन्तद्वाक्पाठ्याख्यमित्यर्थः । तस्यैव विध्यमाह स एव ॥ निष्ठुरश्लीलतीव्र
त्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्तमात्रस्य दंडोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुरिति । निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव । साक्षेपनिष्ठुरं
ज्ञेयमश्लीलं न्यंगसंयुतं । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तोत्रमाहुर्मनौषिण इति ॥ धिक्पूर्वं जातमिदं स्यादिति साक्षेपमभावणं निष्ठुरं । न्यङ्ग
संयुतं अवद्युन्मगिन्यादिगमनसंयुतं । अश्लीलं पतनीयैः सुरापानादिभिर्रुपाक्रोशस्तोत्रं वाक्पाठ्याख्यमित्यर्थः । काव्याय नोपि ।
यत्नसंज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् । अभूतैर्वा यभूतैर्वानिष्ठुरवाक् स्मृता तु सा ॥ न्यग्भावकरणं वाचाक्रोधात्तु कुरुते यदा ।
वृत्तदेशकुलानान्तु अश्लीलासावुधैः स्मृताः ॥ महापातकयोक्तो च रागद्वेषकरी च यः । जातीभ्रंशकरी वा यतो ब्राह्मणप्रथिता तु वा गि
ति ॥ कल्पतरौ न्यंगावगूरुमिति पठित्वानिष्ठुरांगप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु माधवादि
संमतः पाठः । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः । देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् । द्रव्यमिना तु प्रथ
ममवाक्पाठ्याख्यन्तदुच्यते ॥ भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् । पाठ्याख्यमध्यमम्योक्तमवाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥ अभिव्या
येयकथनं महापातकदूषणं । पाठ्याख्यमुत्तमम्योक्तन्तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति ॥ द्रव्यमिनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्य
मानार्थव्यतिरेकेणैवं विधमभिधानं वाक्पाठ्याख्यमित्यर्थ इति कल्पतरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेति मदनरत्ने । अभिघट्टनं च
न्याटनं । निष्ठुराक्रोशे दंडमाह याज्ञवल्क्यः । सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेन्द्रियरोगीणाम् । क्षेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्क
जयेदशानिति । अन्यथास्तोत्रमिन्द्रास्तुतिः । न्यूनांगाः कर्मादिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः । रोगिणः कुष्ठ्यादयः

। अर्द्धत्रयोदशान् । अर्द्धाधिकद्वादशपञ्चानिचर्यः । एतत्सर्वविषयम् । अतएववृहस्पतिः । समजातिगुणानानुवाक्यारु
 योपरस्परम् । विनयोविहितः शास्त्रेपणा अर्द्धत्रयोदशा इति । विष्णुरपि । समवर्णोक्तोशनेद्वादशपञ्चान्दृष्टा इति । परस्पर
 मितिशेषः । मनुनारदावपि । समवर्णैर्द्विजातीनांद्वादशैवव्यतिक्रमे । वादेष्ववचनोयेषुतदेवद्विगुणंभवेदिति ॥ अङ्गुलि
 खितावपि । समवर्णव्यतिक्रमेद्वादशपञ्चायथारूपविशिष्टाक्षेपेषुविशिष्टस्यचतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमेचविशिष्टस्यत
 मोर्द्धमिति ॥ अत्रद्वादशसार्द्धद्वादशयोस्तृप्तकृतानुक्तृष्टत्वेनव्यवस्थादृष्टव्या । काव्यायनोपि । योगुणान्कोर्त्तयेत्क्रोधान्नि
 गुणैर्वागुणसहतां । अन्यसंज्ञानियोजीचवाग्दुष्टतन्त्ररंविदुरिति ॥ नारदोपि । दुष्टस्यैवतुयोदोषात्कीर्त्तयेत्क्रोधकारणा
 त् । अन्यायदेशवादोचवाग्दुष्टतन्त्ररंविदुरिति ॥ अत्रक्रोधकारणादित्यनेनदुष्टपरिहारागर्थेदोषकीर्त्तनेनदोषइतिस्म
 चित्तम् । अतएवोक्तङ्काव्यायनेन । यत्रस्यात्परिहारागर्थेपतितस्तेनकीर्त्तितं । वचनात्तत्रनस्यानुदोषोयत्रविभावयेदिति । वच
 नान्दोषकीर्त्तनात् । यत्राभियोगादोपातिव्यादिकंसाधयेत्तत्रापिबचनाहोषेनस्यादितियन्नविभावयेदित्यस्यार्थेऽक्तः स्मृतिच
 द्रिकायाम् । अत्रापिदण्डपारुष्यान्वायेनयुगपत्प्रवृत्तयोर्दण्डतुल्यत्वंअयुगपत्प्रवृत्तयोःपूर्वप्रवृत्तस्यदण्डाधिक्यमितिद्रष्टव्यम्
 । अतिगुणकृतेविशेषेदण्डवैषम्यमाहवृहस्पतिः । समानयोःसमोदण्डेन्यूनस्यद्विगुणोदमः । उन्नमस्याधिकः प्रोक्तोपाकपारु
 योपरस्परमिति ॥ हीनस्योन्नमाक्षेपेद्विगुणः । उन्नमस्यहीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितोदण्डइत्यर्थः । याज्ञवल्क्योपि । अर्द्धाधमे
 युद्विगुणःपरस्त्रीवृत्तमेवुच । दण्डप्रत्ययनंकार्येदण्डेनान्युत्तमधरैरिति । अर्द्धःसार्द्धद्वादशपञ्चात्मकइत्यर्थः । पूर्ववाक्येपञ्च
 विंशतिकोदमइतिपञ्चविंशतेःप्रकृतत्वात् । वर्णाब्राह्मणादयः । जातयोमूर्द्धावसिक्तादयः । तेचतेउत्तराधराश्चवर्णजा
 न्युत्तमधरास्तैरन्योन्याक्षेपेकवमात्रेदण्डस्यप्रत्ययनंउहनीयंज्ञातव्यम् । उन्नमधरभावमात्रोदण्डःकल्पनीयइत्यर्थः ।
 तमेवकल्पनीयंदण्डमादर्शयतिमनुः । शतब्राह्मणमाकुश्याधनियोदण्डमर्हति । वैश्योऽर्द्धशतंक्षेत्राग्रद्वस्तुवधमर्हति ॥

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १४९ ॥

विप्रः पञ्चाशतन्दग्द्व्यक्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्यस्तदूर्ध्वपञ्चाशच्छूद्रेद्वादशकोदमइति । बृहस्पतिरपि । क्षिपन्विप्रादिक
न्दद्यात्पञ्चाशत्पणिकन्दममिति । शङ्खलिखितावपि । आकोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतन्दग्द्व्यः शतार्द्धवैश्यस्य पञ्चविंशतिं श्रू
दस्येति । बृहस्पतिरपि । विप्रेशतार्द्धदण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने । विशस्तुथार्द्धपञ्चाशच्छूद्रेदस्यार्द्धत्रयोदश । सच्छूद्रेदस्या
यमुदितो विनयो न पशुधिनः । गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणेनापराधुयात् ॥ वैश्यस्तु क्षत्रियाकोशे दण्डनीयः शतम्भवेत् ।
तदूर्ध्वक्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥ श्रूद्राकोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिकोदमः । वैश्यस्य चैतद्विगुणः शास्त्रविद्विरुदाह
तः ॥ वैश्यमाक्षारयन् श्रूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमन्दमम् । क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति ॥ जिह्वाच्छेदनरूपेणोत्तम
साहसो द्रष्टव्यः । तथा च स एव । धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः । आकोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते इति
॥ श्रूद्रइत्यनुषङ्गः । आपस्तंबोपि । जिह्वाच्छेदनं श्रूद्रस्यार्थधार्मिकमाकोशतइति । गौतमोपि । श्रूद्रे द्विजाती न भिसम्भा
याभिहत्य च वा दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्येतेनोपहन्यादिति । अभिसम्भोय बुद्धिपूर्ववाचानि क्रम्य अभिहत्य उयेण दण्डेन
ताडयित्वा अङ्गमोच्येतेनाङ्गेन वियोजनीय इत्यर्थः । गुर्वद्याकोशेत्वाहतुः शङ्खलिखितौ । तथाऽधिष्ठतान्विप्रान् गुरुंश्च निर्वी
सनम्मुडनन्ताडनं वा गोमयानुलेपनङ्गुशेहणं दर्पहरणं वा दण्डोवेति । दण्डः कार्पापणशतरूपः । अतएव विष्णुः । गु
रूनाक्षारयन् कार्पापणशतमिति । पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाकोशे दण्डमाहमनुः । मातरम्पितरञ्चायां भ्रातरंश्च भ्रातृगुरुं ।
आक्षारयन् शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरेरिति ॥ भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम् । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां जा
यायामिति मिताक्षर्यामभाणि । अश्वः आद्यधिषेपे दण्डमाह बृहस्पतिः । क्षिपन् अश्व्यादिकन्दद्यात्पञ्चाशत्पणिकन्दममिति
बाह्यादिच्छेदननिष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । बाहुयौ वानेन सक्थिविनाशे वाचिके दमः । शतस्तदूर्ध्वकः पाद
नासाकर्शकश्चिदिति । बाह्यादिविनाशे वाचिके करिष्यामोतिवाचा प्रतिपादितं शतपरिमितो दण्डः । पादादिभङ्गश्च

रिच्छामीत्याक्षेपेपञ्चाशत्परिमितोदण्डइत्यर्थः ॥ एवंवादिनोऽशक्तस्यदशपणादंडनीयाइत्याहसएव । अशक्तस्तुवदन्नेवं
 दंडनीयःपणान्दशेति । यःपुनःशक्तश्चशक्तस्यबाह्यादिभङ्गाक्षेपङ्कशेतिनकेवलंसदण्डःकिन्तुआशक्तक्षेपार्थम्यतिभुवमपिदा
 पनीयइत्याहसएव । तथाशक्तःप्रतिभुवन्दाप्यःक्षेमायतस्यत्विति । अश्लीलभाषणेदण्डमाहसएव । अभिगन्तास्मिभगि
 नीमातरंवातवेतिह । शपन्तन्दापयेद्राजापञ्चविंशतिकन्दममिति ॥ तीव्राक्षेपेदंडमाहसएव । पतनीयकतेक्षेपेदंडमु
 त्तमसाहसः । उपपातकयुक्तेनुदाप्यःप्रथमसाहसमिति । पतनीयैःपातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानिगोवधादी
 ति । मनुरपि । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यानुदण्डःकार्यविजानता । ब्राह्मणेसाहसःपूर्वक्षत्रियेत्वेयमध्यमः ॥ विद्वद्भूयोस्त्वेव
 मेवस्वजातिम्यतितत्त्वतः । केदवर्जप्रणयनन्दण्डस्येतिविनिश्चयः ॥ पापोपपातवक्ताशेमहापातकशंसकाः । आद्युमध्योत्त
 मान्दण्डान्दुस्त्वेनेयथाक्रममिति । विष्णुरपि । परस्परपतनीयेक्षेपेकतेतूत्तमसाहसंउपपातकयुक्तन्तुमध्यमम् । त्रैविध
 वृद्धानांक्षेपेजातिपूगानाञ्चामदेशयोःप्रथममिति । देशाद्याक्षेपेदण्डमाहवृहस्पतिः । देशादिकक्षिपन्दाप्यःपणानर्द्ध
 त्रयोदश । पापेनयोजयन्दर्षाद्दाप्यःप्रथमसाहसम् ॥ एवंदण्डःसमाख्यातःपुरुषापेक्षयामया । समन्यूनाधिकत्वेनकल्प
 नीयोमनोविभिरिति ॥ याज्ञवल्क्योपि । मध्यमोजातिपूगानांप्रथमोयामदेशयोरिति । राज्ञाक्षेपेदण्डमाहनारदः
 । अवकुशयचराजानंवर्त्तनिस्त्वेववस्थितम् । जिह्वाक्षेदाङ्गवेष्कुब्जःसर्वस्वहरणेनवेति ॥ याज्ञवल्क्योपि । राज्ञोनिष्टप्रवक्ता
 रन्तस्यैवाक्षेपकन्तथा । तन्मन्त्रस्यचभेतारन्त्रित्वाजिह्वाम्प्रवासयेदिति ॥ सत्यदेवाभिधानेपिवाक्पाह्यदंडोस्त्वेव । तथाच
 नारदः । पतितम्यतितेयुक्तातथाचैरेतिवापुनः । वचनानुल्यदोषःस्यान्मिथ्याद्विर्दोषतांज्जेदिति ॥ मनूनारदावपि । का
 ण्वाप्यथवाखञ्जमन्यंवापितथाविधम् । तथेनापिबुवन्दाप्योदंडङ्कर्षापणावरमिति ॥ विष्णुरपि । काणखञ्जादीनान्तथ्य
 वाच्यपिकार्षापणद्वयमिति । एतच्चटुर्वृत्तविषयमितिमाधवीयेविद्यारण्यश्रीपादैरभिधायि । मिथ्यावदनशीलानान्दंड

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १५० ॥

माहकाव्यायनः । अन्तस्ताख्यानशौलानाञ्जिह्वाकेदोविशोधनमिति । हारीतेपि । मिथ्याभाविणांमेलकानाञ्जराजिह्वा
चिंद्वाहं डयेद्वेति । मेलकोभक्षकः । कस्यचिद्वाक्पारुष्यकतोर्द्धदंडमाहोशना । मेहात्प्रमादात्संघर्षात्प्रीत्यावोक्तंमयेति
यः । नाहमेतंपुनर्वक्ष्येदंडार्द्धनास्यकल्पयेदिति । वक्ष्येद्व्यवकीर्तिशेषः ॥ इतिवाक्पारुष्याख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ●
● ● ॥ अथस्तेयाख्यव्यवहारपदम् ॥ तल्लक्षणांमाहमनुः । स्यात्साहसंनवयवाप्रसमङ्कर्मयत्कृतम् । निरन्वयमभवेत्
स्तेयंहृत्वापहृत्यनेचयदिति । अस्यायमर्थः । अन्वयवद्भ्यश्चरक्षकत्वाद्युक्षादिसमंभवावष्टम्भेनयत्परधनापहरणा
दिकंक्रियतेतत्साहसं । स्तेयम्पुनर्निरन्वयंस्त्वाम्याद्युसमर्थंयद्भ्यश्चिन्तापरधनाद्युपहरणान्तदुच्यते । यच्चराजाद्युध्यक्षादिस
मक्षमपहृत्यनमयेदं कृतमितिभयान्निहतेतदपिस्तेयमिति । अतएवनारदः । उपायैर्विविधैरेवाञ्जलियज्ञापकवर्षणम् । सु
प्रमत्तप्रमत्तेभ्यःस्तेयमाङ्कर्मनोविद्येदिति ॥ एवमित्येतच्छुद्धिनिर्दिष्टान्याहसएव । मृद्गांडासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि
यत् । शमीधान्यंकृतान्नश्चक्षुद्रव्यमुदाहृतम् । वासःकौशेयवर्जंशुगोवर्जम्पशवस्तथा ॥ हिरण्यवर्जंलोहश्चमध्यंवीहि
यवादिच । हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गवजवाजिनः । देवब्राह्मणराजाश्चविशेयद्रव्यमुत्तममिति । बलात्कारकृतंमपहर
णंसाहसान्तर्गतंस्तेयमिष्याहसएव । तस्यैवभेदःस्तेयःस्वादिशेषस्तत्रनूचते । आधिसाहसमाक्रम्यस्तेयमाधिष्ण्वेनत्विति
। तस्यैवसाहसस्यैव । आधिःपीडाधनापहरणादिद्वारा आक्रम्यप्रसह्यपरस्यक्रियमाणज्ञेशःसाहसरूपंस्तेयम् । क्लेनक्रिय
माद्यआधिःकेवलस्तेयमिष्यर्थः । तत्स्वरज्ञानोपायमाहयाज्ञवल्क्यः । याहकैर्गृह्यतेचौरेलोप्रेषायपदेनवा । पूर्वकर्मोपस
धीचतयाचाशुद्रवासकः ॥ अन्येपिशङ्कयायाह्याजातिनामादिनिह्वैः । द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्चशुष्कभिन्नमुखस्तराः ॥ परद्र
व्यगृहाणाश्चपृच्छकागूढचारिणः । निगयाव्ययवन्तश्चविनष्टद्रव्यविक्रयाइति । याहकैराजपुरुषैर्लोप्रेषापहृतभाज
नादिनाचौर्यः । अशुद्रवासःअप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिह्वोनाहंशुद्रइत्येवंरूपः । नामनिह्वोनाहंडितइत्येवंरूपः

यः । आदिग्रहणात्स्वदेश्यामकुलाद्युपलापेनचक्षितायाह्याः । घृतपण्याङ्गनामद्युपानादिष्वतिप्रसक्ताः तथाकुतस्त्यो
 धित्वमितिचौराहिभिः पृष्टोयदिश्रुष्कमुखोभिन्नस्वरोवाभवति । वज्रवचनात्स्विन्नललाटादीनांयहणम् । तथायेनिष्कार
 णाङ्गियदस्यद्रव्यंकिंवास्यगृहमित्येवंपृच्छति । येचवेवान्तरधारणेनात्मानंगूढयित्वाचरन्ति । येचायाभावेपिवज्रव्ययकारि
 णः । येचविनष्टद्रव्याणांश्रीर्णवस्वभिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकामांविजयकारिणःतेसर्वेपिचौर्यसम्भावनायाह्या
 इत्यर्थः । एवंविधलिङ्गयुक्तान्पुरुषान्गृहीत्वैतेचौराभवन्तिनवेतिसम्यक्परीक्षेतनताबन्मात्रेणनिश्चिनयात् । चौरस्वा
 पिलिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएवनारदः । अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुन्यितम्भुवि । चौरेणवाप्रतिक्षिप्तंलोप्यन्नात्प
 रीक्षयेत् ॥ असत्याःसत्यसङ्काशाःसत्याश्वासत्यसन्निभाः । दृश्यन्तेविविधाभावास्तस्माद्युक्तम्परीक्षणमिति ॥ स्तेयस्यत्रैविध्य
 माहसएव । तदपिनिविधंज्ञेयंद्रव्यापेक्षमनोविभिः । क्षुद्रमध्योत्तमानांतुद्रव्याणामपकर्षणादिति । चौरस्यद्वैविध्यमा
 हवृहस्पतिः । प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्चतस्करस्त्रिविधास्मृताः । प्रकाशामर्थ्यमायाभिःप्रभिन्नास्तेसहस्रधेति ॥ प्रकाशतस्कराणा
 हसएव । नैगमावैद्युक्तितवाःसभ्योक्तोचकवञ्चकाः । देवोत्पातविदोभद्राःशिल्पज्ञाःप्रतिरूपकाः ॥ अक्रियाकरिणश्चैवमध्य
 स्थाःकूटसाक्षिणः । प्रकाशतस्कराह्येतेतथाकुहकजीविनइति ॥ प्रतिरूपकाःप्रतिरूपकाराः । अतएवनारदः । प्रका
 शवञ्चकास्तत्रकूटमाननुलाश्रिताः । उक्तोचकाःसोपधिकावञ्चकाःपरयोधितः ॥ प्रतिरूपकरश्चैवमङ्गलादेशवृत्तयः । इत्ये
 वमादयोज्ञेयाःप्रकाशास्तस्करांभुवीति ॥ नैगमादिव्याजेनयेपरद्रव्यापहारकास्तेनैगमाद्याःप्रकाशतस्कराइत्यर्थः । अप्रकाशे
 तस्करस्वरूपभेदानाहव्यासः । साधनाङ्गान्वितारणैविचरन्त्यविभाविताः । अविज्ञातमिवासाश्चज्ञेयाःप्रच्छन्नतस्कराः । उ
 त्क्षेपकःसन्धिभेत्तापान्थमुद्गंथिभेदकः । स्त्रीपुङ्गोश्चपशुस्तेयीचोरेनवविधःस्मृतइति ॥ रक्षावितिप्रायिकम् । अरण्यादौदि
 वापिसम्भवात् । उत्क्षेपकःधनिनामनवधानतान्निश्चिद्यतसमीपस्थभनमुत्कृष्ययाहकः । सन्धिभेत्तागृहयोःसन्धौस्थित्यत

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १५१ ॥

अथभित्तिभेदाः । पञ्चमुदकान्तासदौपधिकानाभनप्रत्यापहारकः । यथिभेदकः परिधानीयादिप्रथितभनंगृहीतुन्तद्गुण्यमे
चकाइति । प्रकाशतस्कराणां दण्डमाहसएव । स्त्रीपुंसौबच्चयन्तीहमङ्गलादेशवृत्तयः ॥ गृह्णन्तिहृदनाचार्यमनार्थस्त्व
र्यचिज्जिनः ॥ नैगमाद्याभूरिधनादण्डादोषानुरूपतः । यथातेनानिर्वर्तन्तेतिष्ठन्ति सप्तयेतयेति ॥ दोषानुरूपतोदण्डान
नुधनानुरूपतइत्यभिप्रायः । केवाश्चित्प्रकाशतस्कराणान्दण्डमाहवृहस्पतिः । प्रच्छाद्यदोषंयामिच्छ्यपुनः संस्क्रत्यविक्रयी । य
स्यंतद्विगुणंदाप्योवशिग्दण्डश्चतस्रमम् ॥ अज्ञातौषधिमन्त्रस्तुयश्चयाधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योर्धेसमादत्तेसदण्डाश्चौरवद्वि
षक् ॥ कूटाक्षदेहिनःश्चुद्राजभाव्यहरश्चये । गणकावच्चकाश्चैवदारुणास्तेकितवाः स्मृताः ॥ अन्यायवादिनः सभ्यास्तथै
वोक्तोचजीविनः । विश्वस्तवच्चकाश्चैवनिर्वास्याः सर्वेएवते ॥ ज्योतिर्ज्ञानन्तयोत्पातमविदित्वानुयेन्द्रगाम् । आवयन्त्यर्थ
लोभेनविनेयास्तेप्रयत्नतः ॥ दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानन्दंशयन्तिये । हिंसन्तिहृदनामृगाम्घ्रास्तेराजपूरुषैः । अ
ल्पमूल्यनुसंस्क्रत्यनयन्तिबहुमूल्यताम् । स्त्रीवाचकान्वच्चयन्तिदंष्ट्रास्तेर्यानुसारतः । हेमरत्नप्रवाजाद्यान्कृत्रिमान्नु
र्वतेतुये । केतुर्मूल्यंप्रदाप्यास्तेराज्ञातद्विगुणंदमम् । मध्यस्थंवच्चयन्त्येकंस्नेहलोभादिनायदा । साक्षिश्चान्यथाव्युर्द
प्यास्तेद्विगुणन्दममिति ॥ भाव्यङ्कुरविशेषः । मनुरपि । सर्वकण्टकयापिष्ठंहेमकारन्तुपार्थिवः । अवर्तमानमन्यायेद्धेद
येल्लवणःश्चुरैरिति । विष्णुरपि । द्युनेचकूटाक्षदेविनांकरद्धेदइति । अप्रकाशतस्कराणां दण्डमाहसएव । उत्क्षेपकस्त्वस
न्दंशश्चेतव्योराजपूरुषैः । सदंशोत्रकरः । तथाचयाहवज्ज्यः । उत्क्षेपकयन्तिभेदौकरसन्दंशहीनकौ । काट्यौ द्वितीया
पराधेकरपादैकहीनकाविति । अंगुष्ठतर्जन्योर्ध्वगुण्यमोचनेसाधकतमत्वेनात्रसन्दंशश्चेनतयोर्यहणम् । प्रथमापराधे
नौकमेणपाणिसन्दंशभावबनौकर्तव्यौ । द्वितीयापराधेउभापयेकपाणिपादाभावावेतौकर्तव्यावित्यर्थः । सन्धिभेदगुणं दण्ड
माहमनुः । सन्धिभिन्नानुयेचौर्ध्वरात्रौकुर्वन्तिनस्करः । तेषां हित्वानृपोहसौतीक्ष्णश्रूलेनिवेशयेदिति ॥ तानितिशेषः ।

बृहस्पतिरपि । सन्धिच्छेदस्ततो ज्ञात्वा प्रलमायाहयेत्प्रभुरिति । आयाहयेत् शारेपयेदित्यर्थः । पांथमुखोदगडमाहसएव । त
 थापाभ्यमुखं वृक्षं गले वध्वावचन्मयेदिति । पांथमुखं पथिलुगठकान् । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाहमनुः । अंगुलीयग्रन्थिभेदस्य
 छेदयेत्प्रथमेयहे । द्वितीये हस्तचरौ तृतीये वधमर्हतीति ॥ अङ्गुलीतर्ज्यांगुष्ठौ । द्वितीये हस्तस्य छेदः चरस्य च तृ
 तीये वध इत्यर्थः । अतएव नारद आह । प्रथमेयग्रन्थिभेदानामंगुष्ठहस्तयोर्वध इति । स्त्रीहर्तुर्दण्डमाह व्यासः । स्त्रीहर्तुर्लोहश
 ययेदग्धयो वै कश्चिनेति । पुं हर्तुर्दण्डमाहसएव । नरहर्तुर्हस्तपादौ च्छिन्वास्थाप्य अनुष्यय इति । गोहर्तुर्दण्डमाह वृ
 हस्पतिः । गोहर्तुर्नोसिकाच्छिन्वावध्वांभसिनिमज्जयेदिति । नारदः । सर्वस्वहरतो नारीकन्यांतु हरतो वधः । बाजिवार
 णलोद्धानाञ्चाददीनबृहस्पतिरिति । सर्वस्वमिच्छनु यङ्गः । पशुहर्तुर्दण्डमाह व्यासः । पशुहर्तुस्त्वर्द्धपादनीक्षाशस्त्रेण
 कर्तयेदिति । पशुहर्ता पशुनुसारेण दण्डनीय इत्याह नारदः । महापशून्स्तेन यतो दण्डमुत्तमसाहसम् । मध्यमप
 शून्पूर्वन्तुष्टुद्रपशून्तथा हृत इति । हृत इति षष्ठी । बन्ध्याहादीनां दण्डमाह व्यासवल्क्यः । बन्ध्याहांस्तथा बाजिकुड्म
 रणांचहारिणः । प्रसह्याघातिनश्चैव प्रलमायाहयेत्प्रभुरिति ॥ अङ्गुच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वाद्वाह्याव्यतिरिक्तेषु उत्तमद्र
 व्यापहारविषयाः । साहसेषु यएवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । सएव दण्डः स्तेयोपद्रवेषु चिष्वनुक्रमादिति नारदेनोक्त
 मसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात्तेन श्चुद्रमध्यमद्रव्योक्षेपकादीनां तदनुरूपेण करच्छेदादिः । तस्करस्यापहृ
 तं धनं नत्वा मिनेदापयित्वा दण्डः कर्तव्य इत्याह व्यासवल्क्यः ॥ चौरंप्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैरिति । धान्याद्वा हरणे द
 ण्डमाहमनुः । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोभ्यधिकं वधः । शेषेऽप्येकादेशगुणं दाय्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥ कुम्भो विंशतिप्रस्थाः
 शेषे दशकुम्भाधिकान्न्यूने । तस्य धान्यस्तामिनः । रत्नहरणे दण्डमाहसएव । मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हतीति ।
 सएव । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चाशत्स्त्र्यधिके हस्तच्छेदनमिच्छते । शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्या

॥वो०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १५२ ॥

दण्डं प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां विशेषत इति । अत्र सुवर्णादीनां संख्या कर्तव्यतेत्याहुः बृद्धा इति मदन
रत्ने । अत्रांगच्छेदादिदण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः । सचिह्नं ब्राह्मणं कलासंस्थादिप्रवासयेदितियाज्ञवल्क्यस्मरणा
त् । चिह्नं ललाटेऽप्यपदाकारं कनम् । तथा च मनुः । गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्त्रेये च अपदङ्कार्यं ब्राह्मण
स्य शिरः पुमानिति । एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वता दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् । प्रायश्चित्तञ्च कुर्वाणाः पूर्वं वर्णाय यो
दितम् । नां कयाज्ञाललाटे तु दाप्य मूत्रमसाह समिति मनुस्मरणात् । जात्यादिभेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव । अष्टापा
दुं तु शुद्रस्य स्त्रेये भवति किल्विवम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वाविंशश्च त्रियस्य तु । ब्राह्मणस्य चतुः षष्ठिः पूर्णमापिशतम् भवेत् । द्वि
गुणा वा चतुः षष्ठिस्तद्द्वेषगुणवेदिन इति ॥ यस्मिन्नपरधेयो दण्ड उक्तः स शुद्रकर्तृके तस्मिन्नष्टगुणं दापनीयः वैश्यकर्तृके षो
डशगुणः क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके चतुः षष्ठिगुणः । शतगुणो वा अष्टविंशत्युत्तरशतगुणो वेत्यर्थः । भा
षान्यूनमूल्यानां श्लुद्राणां मूल्यात्पञ्चगुणो दम इत्याह नारदः । काष्ठभाण्डतृणादीनामृन्मयानान्तथैव च । वेणुवैद्यलभाण्डा
नान्तथा स्नायवस्थिचर्मणाम् । शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः । गोरसेऽशुविकासणां तथा लवणतैलयोः । पक्वान्ना
नां कृतान्नानां मत्स्यानामौषधस्य च । सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दम इति । यत्पुनः श्लुद्रद्रव्यविषये द्विगुण दण्ड प्रति
पादकमनुवचनम् । सूत्रकार्पासकिण्वानाङ्गो मयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च । वेणुवैद्यलभाण्डा
नां लवणानान्तथैव च । मृन्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ अजानाम्पक्षिणाञ्चैवलवणस्य च घृतस्य च । मांसस्य मधु
नश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम् । अन्येषाञ्चैव मादीनां मद्यानामोदनस्य च । पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां नन्मूल्या द्विगुणो दम इति । न
दल्पप्रयोजनविषयम् । पांथादीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहारेण दण्डः । तथा च स एव । द्विजो ध्वजः क्षीणवृत्तिर्द्वाषि क्षूद्रे
च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दानुमर्हति ॥ चणकव्रीहिगोधूमयवानामुद्गमा ययोः । अनिषिद्धैर्घृहीतयो मुष्टिरे

कापयिस्थितैः । तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि वडनञ्जता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति । न केवलं चौरस्यैव दण्डः
 किन्त्वचौरस्यापि चौरपकारिण इत्याह्वयाज्ञवल्क्यः । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणवयान् । दत्ताचौरस्य बाहन्तुर्जानतो
 दमउत्तम इति । भक्तं अश्वनं । अवकाशे निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदनाद्यर्थः । उदकनृषितस्य । मन्त्रः चौर
 र्यप्रकारे पदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । वयः अपहार्यदेशान्तरङ्गच्छतः पाद्येयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वाटुष्ट्वं
 जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । कात्यायनोपि । चौराणाम्भक्तदायेस्युस्तथाग्न्युदकदायिनः । केता
 रश्चैव भाग्डानाम्प्रतिग्राहिण एव च ॥ समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तानिति । चौरपेक्षाकारिणं प्रत्याहनारदः ।
 शक्ताश्च यदुपेक्षन्ते तेपितहोषभागिनः । अज्जोशताञ्जनानान्तुह्रीयमाणेनेतथा । श्रुत्यायेनाभिधावन्ति तेपितहोषभागि
 न इति । इति स्तेयाख्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथ साहसं ख्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः । सहसा क्रियते कर्म
 यत्किञ्चिद्वज्रदर्यितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो वलमिहोच्यते इति । तस्य चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः । मनुष्यमारण
 शौर्यम्परदारभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधमिति । उभयपारुष्यमागदण्डपारुष्ये । तस्यैव
 ध्यमाह नारदः ॥ तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयमथ मध्यमन्तथा । उत्तमञ्चेति शास्त्रेयुतस्योक्तं लक्ष्यं पृथगिति । एतेषां स्वरूप
 माह स एव । फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ॥ भङ्गाक्षेपोपमर्द्दादौः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासः पञ्चन्नपानानां गृ
 होपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो विषशस्त्रादौः परदारभिमर्शनम् । प्राणोपरोधियच्चान्य
 दुक्तमुत्तमसाहसमिति ॥ भङ्गः फलादिस्वरूपनाशनम् । आक्षेपः अज्जोशः वाक्किरस्करणमिति यावत् । अपमर्द्दः स्वरूपावशे
 वेण पीडनम् । एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । त्रिविधेपि साहसे दण्डमाह नारदः । तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः । म
 ध्यमस्य तु शास्त्रैर्दृष्टः पञ्चशतावरः । उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इत्येते । वधः सर्वस्वहरणं पुनर्निर्वासनांकने ॥ तदङ्ग

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १५३ ॥

च्छेदइत्युक्तोदण्डउत्तमसाहसइति ॥ ब्राह्मणस्य तु महत्यप्यपराधेशरीरदण्डाभावमाहसएव । अविशेषेण सर्वेषामेषदण्ड
विधिः स्मृतः । वधादृते ब्राह्मणस्य न वधे ब्राह्मणे र्हीतीति । यमोपि । नशरीरे ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचिदिति । महत्यप
राधे ब्राह्मणस्य दण्डमाहसएव । गुप्ते तु वन्धने वध्वा राजा भक्तम्पदापयेदिति । नारदोपि । शिरसो मुण्डनन्दण्डस्तस्य निर्वास
नंपुरात् । ललाटे चाभिश्च स्तां कः प्रयाणङ्गर्ज्जमेनचेति । परद्रव्यापहरणरूपसाहसस्वरूपकन्तत्रदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः ।
सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्विगुणोदण्डो निह्वेते चतुर्गुण इति । वज्रभिर्जनैः प्रहरादिकालक्रमेण
रक्षमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसरूपं स्तेयमिति पूर्वार्द्धार्थः । तन्मूल्यादपहृतद्रव्यमूल्यात् । निह्वे । अपला
येयः साहसं करोति तद्विगुणन्दमम् । यस्तु साहसं कृत्वा निह्वेते चतुर्गुणन्दमप्यइत्युत्तरार्द्धार्थः । साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्र
त्याहसएव । यः साहसं कारयति सदाप्योद्विगुणन्दमम् । यश्चैव मुक्त्वा हन्ता कारयेत्स चतुर्गुणमिति । द्विगुणन्दमं साह
सिकदण्डाद्विगुणंदण्डं । साहसिकविशेषं प्रत्याहसएव । अर्धाकोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः । संदिष्टस्याप्रदाता च
समुद्रगृहभेदकृत् ॥ सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः । पञ्चाशत्पणिकोदण्डस्यामिति विनिश्चयः ॥ स्वकन्दविध
वागामी विक्रुष्टेनाभिधावकः । अकारणेन विक्रोष्टा चाण्डालश्चोत्तमान्स्पृशन् । भूद्रप्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् । वृषश्चुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासो गर्भविनाश
कृत् ॥ पितृपुत्रस्वभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एवामपतितान्योन्यन्यागौचशतदण्डभागिति । अज्ञानकर्तृके साहसिके
पित्रारिबान्धवाः । प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः । विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्हीलेन वानरैः । एषोदिताघातकाना
न्तस्कराणाञ्च भावना । गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते । शपथेनावबोद्धव्यः सर्ववादेश्वयं विधिरिति । चिह्नं रक्तलेपा
दि । होटो मृतस्तस्य धनादिकम् । ज्ञानानन्तरकर्तव्यमाह व्यासः । ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् सहायं स बान्धवम् । हन्याच्चि

चव धोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपइति । बृहस्पतिः । प्रकाशघातकायेतु तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विवि
 धैर्वधैरिति ॥ ब्रह्मघ्नश्चित्रियादिविषयमेतत् । यतश्चाहवैधायनः । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्य वधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव नु
 ख्यापकृष्टवधेयथा बलमनुरूपन्दण्डश्च कल्पयेदिति । तेषां क्षत्रियादीनानु ख्यापकृष्टवधे सजातीयहीनजातीयवधे द
 ण्डं शरीरदण्डम् । एकघातार्थं प्रवृत्तानां बहूनान्दोषानुरूपन्दण्डमाह कात्यायनः । एकञ्चेद्ब्रह्मवोहन्युः संरुद्धाः पुरुष
 ज्ञराः । मर्मघाती तु यस्तेषां सघातक इति स्मृतः । यो मर्मघातकः स एव वधा पशुधदण्डभागित्यर्थः । स एव । आरम्भकृत्सहा
 यश्च दोषवक्तानुदेशकः । आश्रयः शस्त्रदानाचमक्तादायो विकर्मिणाम् ॥ युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः । उपेक्षा
 कार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥ अनियेद्धाक्षमोयः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः । यथा शस्त्रानुरूपन्दण्डमेवाम्प्रकल्पयेदि
 ति । बृहस्पतिरपि । एकस्य ब्रह्मवोयत्र प्रहरन्ति रूयान्विताः । मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥ मर्मघाती तु यस्ते
 षां यथोक्तम्यापयेद्दमम् । आरम्भकृत्सहायश्च दोषभागी तदर्जुनः ॥ क्षतस्याल्पमहत्त्वञ्च मर्मस्थानञ्च यत्नतः । सामर्थ्य
 चानुबन्धश्च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेदिति ॥ विषयविशेषे मनुष्यवधकर्तुर्दण्डाभावं दोषाभावप्रदर्शनमुखेनाहमनुः । शस्त्रं द्वि
 जातिभिर्ग्राह्यमर्थमायत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिने ॥ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।
 स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मं न दुष्यतीति । यत्र देशे काले च धर्मस्तटाकारमादिरूपो भेद न ह्येदनादिना परुष्यते ते तत्र त
 थाश्रुदेतरवर्णसङ्गरे परदारकमणादिरूपेण जाभावकालकारिने । तथात्मनः परतः प्राणसंशये । तथा दक्षिणानां सङ्ग
 रे गोयहणनिमित्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ तुर्वलहिंसा निवाधणे । धर्माद्धेतोर्धर्मदुष्यतियतः । अतस्तत्र द्विजाति
 भिः क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रग्राह्यमिच्छन्वयः । अत्र द्विजातियहणं ब्राह्मणवैश्यविषयम् । प्रजापालनार्थं क्ष
 त्रियस्य च नान्तरेणैव शस्त्रयहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिसन्धायैव वैधायन आह । ब्राह्मणार्थं गवार्थं च वर्णानां वापि सङ्गरे । गृह्णी

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १५४ ॥

यातां विप्रविशैः श्वंधर्मव्यतिक्रमे इति ॥ यत्तु परीक्षार्थं मपि ब्राह्मणं आयुधमाददोतेत्यापस्तम्बवचनम् । यच्च वैधायनवचनम् । हास्यार्थं मपि ब्रह्म आयुधं नाददोतेति । तद्वयमपि धर्मोपरोधादिभिन्नविवयम् । साहसस्तेयस्य क्रोधलोभहतम् । माहवृहस्पतिः । साम्प्रतं साहसस्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजमिति । स्त्रीसंग्रहणस्य साहसस्वरूपमाह एवम् । अनिच्छन्त्याय क्रियते सुप्तेन प्रमत्तया । प्रत्यपन्त्यावारहसिबलात्कारकृतन्तुतदिति । अनिच्छन्त्यापरपुरुषेण सहेति शेषः । अनिच्छन्त्यायानिच्छानितस्याः कर्तव्यं न कर्तव्यं चाह सम्बन्धः । नेच्छन्त्यायानिच्छानिवलात्कारकृतानि च । परपुंसः प्रसंगे युनारी शान्तानि श्रूयन्तः । नखदन्तक्षतक्षामासकचग्रहविक्षिता । सद्यो विश्वासितानारीबलात्कारेण दूषिता ॥ उच्चैर्विक्रोशयन्ती चरुदन्तो लोकसन्निधौ । तस्य नाम वदन्ती च यथाहन्ते न दूषिता ॥ शोचे देवं विधैर्लिङ्गैर्घृणीकृतपयोधरा । चिह्नलंकारकेशैश्च युक्तीकृतलोचना । राजासभ्यैः सभान्नोत्सेखयमन्विष्यत क्षणात् । यद्व्यासहजानात्रतत्कर्तव्यमप्यत्रतः । विवादे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परियहम् ॥ प्रार्थनादभिश्चस्तस्य न दिव्यन्ता तु मर्हतीति । अत्र दण्डमाह मनुः । सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो विप्रांगुष्ठांश्च लाङ्घयति । गुप्तांस्त्रिनयमेन रक्षिताम् । क्षत्रियादि सर्वर्षे विषये दण्डमाह वृहस्पतिः । सहसा कामयेद्यस्तु धनन्तस्याखिलं हरेत् । उक्तृत्वलिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्दुर्द्धमेन त्विति । कामयेत्परस्त्रियंगच्छेत् । अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजातोः सजातीयपरभार्यागमने वेदितव्य इति मदनरत्ने । हीनजातीयपरस्त्रीगमने ब्राह्मणदिष्वेतदुर्द्धपरिमितो दण्डः । उक्तृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो बधसहितः कार्य इत्याह स एव । दमो नेयः समायान्तु हीनाया मधिकस्ततः । पुंसः कार्यैः धिकाथानुगमने सप्रमापणमिति ॥ दमः सहसा कामयेदिति वाक्योक्तः । नेयः प्रापणीयः । यत्तु बधमात्राभिधायकङ्गायायमवचनं । स्त्रीषु हतोपभोगः स्यात्प्रसह्यपुरुषो यदा । बधेतत्र प्रवर्तत कार्यैः तिक्रमणं हितदिति । तन्निर्गुणस्य भार्यागमने वेदितव्यम् ॥ इति साहसस्तेयव्यवहारपदम् ॥ * ॥ अथ स्त्रीसंग्रहणस्य व्यवहारपदम् । तस्य त्रैविध्यमा

ह । बृहस्पतिः । पापमूलसंयहणप्रकारनिबोधत । बलोपधिकतेद्वेतृतीयमनुगजमिति ॥ एतेषां स्वरूपं दर्शयति स
 एव । अनिच्छन्त्यायक्रियते मत्तेनान्नप्रमत्तया । प्रलपन्त्यावारहसिबलात्कारकृतन्तुतत् ॥ हृदनागृहमानीयदत्तासंम
 दकारणम् । संयोगः क्रियते यत्र तत्पुपधिकृतं विदुः ॥ अन्योन्यञ्चक्षुर्गणेशदूतीसम्प्रेषणेन वा । कृतं रूपार्थोभेन ज्ञेयं न द
 नुगजमिति ॥ अनुगजसंयहस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव । तत्पुनस्त्रिविधम्योक्तमप्यथ मम मध्यमोत्तममिति । व्यासोपि । संय
 हस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा । उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तलक्षणं पृथगिति ॥ एतेषां स्वरूपमाह तुर्क्यासंबृहस्पती ।
 कटाक्षावेक्षणं हास्यदूतीसम्प्रेषणं तथा । स्पर्शाभूषणवस्त्राणामप्यथमः संयहः स्मृतः ॥ प्रेषणं ज्ञानमाख्यानाम्फलधूपान्नवा
 ससाम् । सम्भावणञ्चरहसिमध्यमसंयहं विदुः ॥ एकशय्यासनं कोडाचुम्बनाजिह्वनन्तथा । एतत्संयहस्योक्तमुत्तमं शा
 खवेदिभिरिति ॥ स्त्रीसंयहस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः । पुमान् संयहणं ग्राह्यः केशकेशिपरस्त्रिया ॥ सदोवाकामजैश्च
 ज्ञैः प्रतिपत्तौ ह्योक्तयेति ॥ परभार्यया सह केशकेशिकीडनेन सद्यः अभिनवैः कामजैः करुहदशनादि कृतवस्त्राणादिभिश्च
 र्द्धयोः सम्प्रतिपत्त्या वायं स्त्रीसंयहः खवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह स एव । नीवीस्तनप्रावरणसन्निवेशाव
 मर्शनम् । अदेशकालसम्भाषणं सहैकस्थानमेव चेति ॥ कुर्वाण इति शेषः । सन्निधिरू । मनुरपि । स्त्रियं स्पृशेददेशेयः स्पृ
 ष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्थानुमते सर्वसंयहणं स्मृतमिति । यस्तु दर्पादिनामयेयमुक्तेति वदति सोपितथाविधत्वेन ग्राह्य
 इत्याह तुर्मनुनारदौ । दर्पाद्वा यदि वामो हात्स्नाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वमयेयमुक्तेति तच्च संयहणं स्मृतमिति ॥ बलात्कार
 कृतस्य स्त्रीसंयहस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुपधिकृते दण्डमाह बृहस्पतिः । दण्डानाकामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरे
 दमः । अङ्कयित्वा भगां केन पुनर्निर्वासयेत्तदिति ॥ सर्वहरः सर्वस्वहरः एतत्समातीयविषयम् । हीनोत्कृष्टगमने तु क्रमेणा
 र्द्धन्धनं सर्वस्वहरणरूपो वध सहित सर्वस्वहरणरूपो दण्डो वा वगन्तव्यः । दमोनेयः समायान्वितिसाहसवाद निरूपणं द

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १५५ ॥

शितवचनात् । तत्रवचनेपुरुषस्यपक्षेयुक्तोदण्डेनस्त्रियाइतिनेक्तस्तस्याःदण्डः । तेनसाहसस्त्रीसंयहस्यप्राप्तमे
पिसजातीयोपभुक्तायाःसंयवहार्थ्यायाःप्रायश्चित्ताचरणानन्तरव्यवहितोपभुक्तायाइतिज्ञातव्यमित्युक्तंमदनरत्ने । अनुसम
कत्रिविधसंयहसोदण्डमाहसरूव । त्रयाणामपिचेतेषाम्प्रथमोमध्यमउत्तमः । विनयःकल्पवत्याकांक्षादधिकोद्विगाधिक
इति ॥ अधिकःप्रथमसाहसोदण्डोधिकः । सम्भोगोदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः । स्वजातावुत्तमोदण्डआनुलोम्येतुमध्यमः । प्रातिषे
त्येवधःपुंसेनार्थाःकर्णादिकर्त्तनमिति । चतुर्थोमपिवर्णानाम्बलात्कारेणसजातीयपरभार्यागमनेसाशीतिपणसाहसोदण्डः
। यदात्वानुलोम्येनहीनजातीयगमनेमध्यमसाहसः । उक्तृष्टजातीयागमनेगन्तुर्वधः । तस्याःकर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः । य
मत्तानुगजंयहणविषयंस्त्रियाअपिदण्डाभिधानात् । बलात्कारेपधिहतयोस्तुस्त्रियाअनपराधित्वेनदंडाभावान् । असम
देवप्रातिलोम्येनगमनेपुरुषस्यवधंविधायस्त्रियास्तदूर्ध्वतुल्यकर्णनासादिकर्त्तनविधानात्सजातीयागमनेपुरुषस्ययावुक्ता
वुत्तममध्यमसाहसोदण्डौतदूर्ध्वस्त्रियादण्डइतिस्त्वचितम् । अतएवकाव्यायनः ॥ सर्वेषुचापराधेषुपुंसेह्यर्थदमस्तथा ।
तदूर्ध्वेयोषितोदण्डोर्वधेपुंसेङ्गकर्त्तनमिति । स्त्रियाइतिशेषः । यदापुनःसर्वर्णसगुप्तांआनुलोम्येनगुप्तांवाव्रजन्वितदाविशेष
माहमनुः । सहसंब्राह्मणोदण्डोगुप्तांविप्राम्बलाद्व्रजन् । शतानिपञ्चदण्डाःस्यादिच्छंत्यासहस्रजतः । सहस्रम्ब्राह्मणोद
ण्डंदाप्योगुप्तेतुव्रजन् । शूद्रायांक्षत्रियविशोःसहस्रानुभवेद्दमइति । तेक्षत्रियवैश्ये ॥ एतच्चगुरुसखिभार्यादिभ्यतिरिक्त
विषयम् । तत्रदण्डांतरविधानात् । मदाहनारदः । मातामातृष्वसाश्चश्रूमातुलानीपितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्रीभगि
न्येतत्सखीसुया । दुहिताचार्यभार्याचसगोचाशरणागता । रक्षीप्रव्रजिताधात्रीसाध्वीवर्णात्तमाचया । आसामान्यतमा
ङ्गच्छन्गुरुमत्पगउच्यते । शिअस्योत्कर्त्तनात्तत्रनान्योदण्डोविधीयतइति । यन्प्रातिलोम्येगमनेक्षत्रियादेःपुरुषस्यवध
इत्युक्तयोमोश्चरवचने । तद्गुप्ताविषयमन्यथाधनदण्डः । तथाचमनुः । उभावपिहितावेवब्राह्मणगुप्तासह । विष्णु

नौशूद्रवहृदौ दग्धवौ वा कटाग्रिना ॥ ब्राह्मणो यद्यगुप्राप्तुं सेवेतं वैश्यपार्थिवौ । वैश्यमप्यशतं कुर्यात्क्षत्रियस्तु सहस्रिण
 मिति । पञ्चशतमप्यशतपञ्चकदण्डभाजमिच्छति । एवं सहस्रिणमप्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्ताक्ष
 त्रियागमने कमेण पञ्चसहस्रपञ्चशतपञ्चकन्तयोर्दंडव्याहस एव । वैश्यश्चेक्षत्रियागुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् । यो ब्राह्म
 ण्यामगुप्तायां नावुभौ दण्डमर्हति ॥ शूद्रस्यागुप्ताकृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदन सर्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु वध सर्वस्वापहा
 रौ । तथा च स एव । शुद्रो गुप्तमगुप्तां वा द्वैजातं वर्णमाचरन् । अगुप्तैकाङ्ग सर्वस्वो गुप्तैः सर्वस्वो ह्येत्यतः । अयमवधाद्युपदे
 शः प्रजापालनाधिकाराद्वा एव न द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददोतेति शस्त्रयहणस्य निषिद्धत्वात् ।
 यदा तु शस्त्रे निवेदने काश्चिन्वेन कार्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रयहणेधिकारोऽस्येव । शस्त्रं द्विजातिभिर्याह्यध
 र्मीयत्रोपहृत्यते । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवेति कश्चन ॥ प्रच्छन्नमाप्रकाशं वा मन्युस्तमन्युमृच्छतीति शस्त्रयहणाभ्य
 नुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भावणकर्तुर्दण्डमाह मनुः । परस्य पत्न्या पुरुषः संलापं योजयेत्सह । पूर्वमाक्षरितो दोषैः प्रा
 पुयात्पूर्वसाहसमिति ॥ आक्षरितः अभिशक्तः । दोषैः नानास्थुपभोगे वाच्छाभिः । पापवृद्ध्याः सम्भावणं करोति तद्विषयमे
 तत् । अतएव । यस्त्वनाक्षरितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्नहितस्य व्यतिक्रम इति ॥ मनुवृहस्पत्यु
 क्तपूर्वसाहसमध्यमसाहसयोः कृष्टसजातीयसम्भावणादिविषयत्वेन व्यवस्थापरिकल्पनीया । परपुरुषेण सह पित्रा
 दिभिर्निषिद्धं संभावणं याकरोति सापणशतं दण्डापरस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भावणं यः पुरुषः करोति स पणशतद्वयं
 दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भावणादिकुर्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दंडव्याहयाज्ञवल्क्यः । स्त्रीनिषेधे श
 तन्दद्याद्विशतनुदममुमान् । प्रतिषेधेतयोर्दण्डे यथासंयहणे तथेति ॥ निषिध्यत इति निषेधः कर्मणि हलश्चेति घञ् । चा
 रणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत् । नैवचारणदारेषु विधिर्मात्रोपजीविषु । सज्जयन्ति हिते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति चेति मनु

॥ गी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १५६ ॥

स्मरणात्नटाः आत्मोपजीविनः वेधोपजीनः । स्तेषांन्दारेषु एव विधिर्न । अभिभाषणादिनिमित्तकदण्डविधिर्न । पररते
नारीः स्वभार्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे संयोजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति चेत्यर्थः । साधारणस्त्रीगमने दंडमाहयाज्ञव
ल्क्यः । अवर्द्धासु दासीषु भुजिघ्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दायः पञ्चाशत्पणिकन्दममिति । स्वामिनायाश्रुश्रुवार्थं
गृहे एव स्थातव्यमिद्येवम्पुरुषान्तरेपभोगतो निरुद्धा अवर्द्धाः । पुरुषान्तरेणावर्द्धभुज्यमाना भुजिघ्याः यादास्यो भुजि
घ्या अवर्द्धावातासु सर्वपुरुषगम्यास्वपि गमने पञ्चाशत्पणिकन्दमः । तासाम्परपरिगृहीतत्वेन परस्त्रीतुल्यत्वात् । चशब्दा
द्वेष्यास्त्रैरिणीनामपि ग्रहणं । तास्वपि सर्वपुरुषसाधारणासु परपरिगृहीतासु गमनेऽयमेव दंड इति मन्तव्यम् । एतदेवाभि
प्रेत्याह नारदोऽपि । स्त्रैरिण्यब्राह्मणीवेश्यादासीनिः कासिनी च या । गम्याः स्युरनुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजि
घ्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्युतन्ताः परपरियहा इति । अब्राह्मणीति स्त्रैरिण्यविशेषणम् । स्त्रैरिणीस्व
तन्त्रापुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवर्द्धादासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्य्यप्रभृतयः । भुजि
घ्यास्वास्वेतिसम्बन्धः । यासोऽपि । परोपर्वर्द्धागमने पञ्चाशत्पणिकोदमः । प्रसह्यवेश्यागमने दंडो दशपणः स्मृत इति । प्र
सह्यवेतनदानं विना । अत्रानवर्द्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानन्नपापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदंडाभावप्रतिपादनार्
थम् । पशुवेश्यादिगमने प्रजापत्यं विधीयत इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात्बलात्कारेण अनवर्द्धासु भिगमने दंडमा
हयाज्ञवल्क्यः । प्रसह्यदास्यभिगमे दंडो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्युक्तमासौ चतुर्विंशतिकः पृथगिति । पुरुषसम्भोगजीवि
कासु दासीषु स्त्रैरिण्यदिषु शुक्लदानमन्तरेण बलात्कारेण भिगच्छतो दशपणो दंडः । यद्यनिच्छंतीमेकाम्बलात्कारेण बह
वोगच्छंति तर्हि प्रत्येकश्चतुर्विंशतिपणात्मको दंड इत्यर्थः । यदि पुनः सास्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा पश्चान्नेच्छति तदा बलाद्धजनाम
पि बहूनामदोषः यदि तस्या व्याध्याद्युभिभवेन भवेत् । अतएव नारदः । बाधितासश्चमाव्यया राजकर्मपर्यया । आमन्त्रिता

चेन्नागच्छेददंडावडवास्मृतेति ॥ पारदार्यप्रसंगात्कन्यायामपि दंडमाह याज्ञवल्क्यः । अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तममसाहसन्द
 मम् । दण्डं दद्यात्सर्वणी सुप्रतिलोभ्येवधः स्मृत इति ॥ अलंकृता विवाहाभिमुखीतां सर्वणी कन्यामपहरन् उत्तमसाहसन्द
 गडनीयः । तदमभिमुखी हरन्प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्षं ज्ञानां हरतः क्षत्रियादेर्वध इत्यर्थः । आनुलोभ्येन सकामा हरणे प्रथ
 मसाहसो दंडः तथा च स एव । सकामास्वनुलोमास्नुनदोषस्त्वन्यथा दम इति । कन्या दूषणे दंडमाह स एव । दूषणे तु करच्छे
 द उत्तमायां वधः स्मृतः । शतं स्त्री दूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभि शंसनेति । पशूनां च शतं नद्याप्यो हीनां स्त्रीणां च मध्यममिति । य
 द्युक्तामां कन्यां सख्यक्षतादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेदः । यदा तु अंगुलिप्रक्षेपेन तामेव यो निक्षेपतं कुर्वन् दूषयति तदा विशेष
 माह मनुः । अभिवह्यतु यः कन्यां कुर्याद्दुष्पैशमानुवः । तस्याश्रु कर्तव्यं अंगुलौ दंडो हर्तिष इति मतिः । सकामदूषणे प्याह
 स एव । सकामां दूषयन् कन्यानां गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमन्दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तय इति । यदा कन्या विदग्धा कन्यां दू
 षयति तदा प्याह स एव ॥ कन्यैव कन्यां वा कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौख्यमर्हति ॥ अंगुल्यो
 रेषवाच्छेदः खरेणोद्ग्रह नन्तयेति । कुर्यात्तयो निक्षेपतवती मतिशेषः । यदा पुनरुत्कृष्टजातीयं कन्यां सकामा मकामां वाभि
 गच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सकामां सर्वणीमभिगच्छति तदा शुल्कांगो मिथुनन्तपि वेद द्यात् । अनिच्छति तस्मि
 न्दंडरूपेण सहेद द्यात् । सर्वणीमकामाङ्गच्छतो वध एव । तदाह मनुः । उत्तमां सेवमानस्तु अधन्यो वधमर्हति । शुल्कां द
 द्यात्सेवमानः स भामिच्छेपिताय दि ॥ यो कामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयन्तु लोभनवधम्याप्नुयान्नर इति
 ॥ चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । अन्याभिगमने त्वं कङ्कुवधेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्य एव स्यादन्वस्यार्था
 गमेव ध इति ॥ अन्या चण्डालोत्तमने । त्रैविणिकाम्प्रायश्चित्तानां भिमुखान्सहस्रान्यङ्गस्त्रियमिति मनुवचनानुसारेण
 प्रण सहस्रं दण्डं विना कुम्भितवर्षे न भगाकारेण दूयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वा सयेत् । शूद्रः पुनश्चाण्डालो ज्ञच्छं चण्डाल एव । अं

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १५७ ॥

मयवेतिमाध्वीयेपाठः ॥ चण्डालस्यतूकुष्टजातिश्चभिगमनेवधएवेत्यर्थः । योत्रिव्यतिरिक्तस्थलेगच्छतोदण्डमाहसंय
॥ अयोतौगच्छतोयोधाम्पुरुषंवाभिमेहतः । चतुर्विंशतिकोदण्डसुथाप्रव्रजितागमेइति । यस्तुयोधामुखादावभिगच्छति
पुरुषंवाभिमुखोमेहति तथाप्रव्रजितांवागच्छति असौचतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयइत्यर्थः । स्त्रीकृतेसंयहणेदण्डमाहवृहस
तिः । गृहमागमयानारीप्रक्षोभ्यस्पर्शनादिना । कामयेन्नचसादृष्ट्यानरस्यार्द्धदमःस्मृतइति । वचसास्त्रियम्प्रलोभ्यगच्छतः
पुरुषस्ययोदंडंस्त्रियाह्याःतर्द्धार्द्धपुरुषोयाह्यइत्यर्थः ॥ इतिस्त्रीसंयहणाख्यव्यवहारपदम् ॥ ७ ॥ अथस्त्रीपुंयोगस्य
व्यवहारपदम् ॥ तत्त्वरूपमाहमारदः । विवाहादिविधिःस्त्रीयांयवपुंसाञ्चकीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञानद्विवादपदमुच्य
तइति ॥ विवाहादिशब्देनस्त्रीपुंभर्मागृह्यन्ते । अतएवमनुर्व्यवहारपदेदेशकालेस्त्रीपुंभर्माविभागश्चेत्युद्दिश्यप्रतिष्ठाप
केकनेषानिरूपणञ्चकार । पुरुषस्यस्त्रियाश्चैवधर्म्यवर्त्मनितिष्ठतोः । संयोगेविप्रयोगेचधर्मान्वष्ट्यामिश्राश्रतानित्यादिना ।
संयोगेअन्योन्यसन्निधाने । विप्रयोगे । देशतःकालतःवाव्यवधाने । शाश्वतान्निष्ठान्श्रवणानुष्ठेयानितियावत् । केकेभर्मा
इत्याकांक्षायामाहसंयव । असंतन्त्रास्त्रियःकार्याःपुरुषैःसौर्दिवादिनिर्णयः । विषयेषुचसज्जन्यःसंस्थाप्याह्यात्मनोवशइत्यादि
। पुरुषैःभर्तृपुरुषैः । विषयेदण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादिविषये । नारदोपि । स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यंति कुलेऽप्यता अपिस्त्रियः । अ
स्वातन्त्र्यमतस्तासांप्रजापतिरकल्पयदिति । अतोऽन्यैरपिस्त्रिया मत्स्वातन्त्र्यं यथाभवतितथाकल्पयितव्यमित्याशयः । पुरु
षेणस्वस्त्रीव्यभिचारदवश्यंरक्षणीया । तथाचचारितः । एकव्रतस्कनभावात्परेन्द्रियोपहतत्वाच्चटुष्टाःकुलसङ्करकारि
ण्योभवन्तिजीवतिजारजःकुण्डोमृतेभर्तृरिगोचकस्तस्माद्रेतोपघाताज्जायंरक्षेज्जायानाशेकुलनाशःकुलनाशेतन्नुनाशस्तं
नुनाशेदेवपितृयज्ञनाशेदेवपितृयज्ञनाशेआत्मनाशेआत्मनाशेसर्वस्वनाशइति । एकव्रतस्कनभावात् । स्त्रीणांएकभ
र्तेतिनियमनाशात् । परेन्द्रियोपहतत्वात् । परस्मिन्पुंसिइन्द्रियस्यमनसोरागादिनाउपहतत्वात् । कुलसङ्करकारिण्यस्त

उजातिस्वभावानुगतप्रजोत्पादनेनकुलसंकर्ष्यम् । अतएवशंखलिखितौ । यस्मिन्भावेऽर्पितस्त्रीणामार्तवेतादृशस्तन्मुद्रा
 यतीति । तन्तुः पुत्रादिसन्ततिः । मनुरपि । सूक्ष्मेभ्योपिप्रसङ्गेभ्यःस्त्रियोरध्याविशेषतः । द्वयोर्हि कुलयोःशोकसंवेष्टे
 युररक्षिताः ॥ इमं हि सर्ववर्षाणां पश्यतो धर्ममुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भाव्याम्भर्तारो दुर्बला अपि ॥ स्वाम्प्रसूतिं चरिच
 श्रुकुलमात्मानमेव च । स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायं रक्षन्ति रक्षति इति ॥ द्वयोः कुलयोः भर्तृकुलपितृ कुलयोः । अनेन कुल
 द्वयवृद्धैरपि रक्ष्य इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अतएव वृहस्पतिः । सूक्ष्मेभ्योपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्यास्त्रीस्ववधुभिः ।
 श्वश्रादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवा निशम् । मनुरपि । कालेऽदाता पिता वाचो वाचश्चानुचयन्यतिः । मृते भर्तारि पुत्र
 स्तुवाचो भानुररक्षितेति ॥ काले कन्यादानयोग्ये काले । वाचो निन्द्यः । अनुपयन् अनुगच्छन् । स एव । पितारक्षति स्त्रीमारे
 भर्तारक्षति यौवने । पुत्रास्तु स्थाविरेभावेन स्त्रीस्तातव्यमर्हति ॥ याज्ञवल्क्योपि । रक्षेत्कन्यामपि त्रिविधं पतिः पुत्रस्तु वर्य
 के । अभावश्चातयस्तेषाम् स्वान्त्र्यं कचिन्निवृत्त्या इति । विद्वा विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तुरक्षेत्कन्यामपि पक्षान्तर्गतेन
 प्रत्यासन्नेन कार्यम् । तथा च नारदः । मृते भर्तार्ये पुत्रायाः पतिक्षः प्रभुः स्त्रियः । विनियोगात्तरक्षस्तु भरणेषु च इन्द्रः ॥ अ
 रिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासन्तु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह । पक्षद्वयाव
 साने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियः । स तस्या भरणं कुर्यान्निगृह्णीयात्तद्यः युतामिति । विनियोगः कर्मणि निबोधनम् । भर्ता
 पोषकः स्त्रीस्वभावन्दर्शयति दक्षः । जलौकावत् स्त्रियः सर्वाभूषणाच्छादनाश्रितैः । सुहितापिक्तानि यं पुरुषं ह्यपकर्षति
 ॥ जलौकारत्मा दत्ते केवलं सान पस्विनी । इतरानुधनश्चित्तं मां संबोध्यै वचं सुखम् ॥ सा शंका बालभावे तु यौवने भिभुरसी भवे
 त् । तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकम्पतिम् । स्वकाम्ये वर्तमाना सा स्नेहान्नच निवारिता । अपथ्यानुभवे त्वच्छाद्यैवाकाधिरि
 पेक्षिता इति । सुहितानुप्राकृतापीयन्त्रयः । अपकर्षति स ततमाज्ञामा वं करोति स्वकाम्ये स्नेहायाम् । अपथ्या अथनाहि

॥ब्री०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १५८ ॥

तहेतुभूता । मनुरपि । नैतारूपमपरीक्षन्तेनासंबन्धसिंस्थितिः । सुखं वा विरुधं वा पुमान् इत्येवमुज्जने ॥ यैश्च स्थावरा
चित्ताच्च नैस्ते ह्यस्वभावतः । रक्षिताय त्वतोपीह भर्तृष्वेता विकर्तव्ये ॥ श्रुत्यासनमलंकारं कामं को धमनार्जवम् । क्रोहभा
वं कचर्याश्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् । नास्ति स्त्रीणां क्रियामन्वैरिति धर्मोऽप्यवस्थितः । निरिन्द्रिया ह्यमप्राश्चित्येऽन्त
मिति स्थितिः ॥ तथा च श्रुतयेव ह्योनिगोतानि गमेष्वपि । स्त्रीलक्षणपरीक्षार्थं न्यासां शृणुत निष्कृतीः । यन्मे माता प्रलुप्तमेव
चरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृत्तामिव स्यैतन्निदर्शनम् । ध्यायन्निष्ठं च किंचित्प्राप्तिया हस्यते तसा । तस्यैव व्यभि
चारस्य निहवः सम्यगुच्यते ॥ एवं स्वभावं ज्ञात्वा साम्प्रजापतिनिर्गर्जम् । परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषोरक्षणम्पति इति ॥
निरिन्द्रिया निर्वीर्या धैर्ये प्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोन्तमिति प्रायशोऽन्तवदनशीलत्वाद्युच्यते । श्रुतयः श्रुतिवाक्या
नि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणं स्वरूपन्तासां श्रुतीनामप्येयानि कतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्तः श्रुतीः शृणुत स्त्रीस
भावज्ञानार्थमिवर्यः । महाभारतेपि । कुलीनारूपवत्तद्वचनाय वन्यश्च येषितः । मर्यादास्तु नतिष्ठन्ति सदैवः स्त्रीषु मरदः ।
अनर्थित्वान्मनुष्यासाभयात्परिजनस्य च । मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु । यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवास
साम् । नारीणाञ्चैरवृत्तीनां स्मृहयन्तिकुलस्त्रियः ॥ यदि पुंसाम्पतिर्ब्रह्मन् कथञ्चिन्नोषपद्यते । अन्योन्यञ्च प्रवर्तन्ते न च तिष्ठ
न्ति भर्तृषु । अलाभात्पुरुषाणाञ्च मयात्परिजनस्य च । वधवन्धमया चैव स्वयंगुप्ता भवन्ति ताः । नास्ति स्तृप्यतिकाष्ठानां नापगा
नां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां पुंसोऽत्र मलोचना । कामानामपि दातारन्दातारं मानसान्वयोः । रक्षितारन्नमृच्छन्ति भर्ता
रं यत्नतः स्त्रिय इति ॥ ओशमायणेपि । नैवांगनानां न्दयितोनापि द्वेष्टोऽस्ति कश्चन । सर्वमेवावस्यन्ते सतागहनजा इवेति
। अथ रक्षणप्रकारः । तत्र मनुः । न कश्चिद्व्योषितः शक्तः प्रसह्यपरिरक्षितुम् । एतैरूपाययोगैस्तु शक्वास्ताः परिरक्षितुमि
ति ॥ प्रसह्य आक्रम्य । अवरोधोऽति यावत् । यद्यप्यवरोधेन शरीरव्यभिचारद्वक्षणं शक्यन्तथापि मानसव्यभिचारद्वक्ष्य

मशक्यमित्याशयेन मनुना न कश्चिद्विहितः शक्यः प्रसङ्गपरिरक्षितुमित्युक्तम् । न च मानसव्यभिचारद्वक्षणमनर्थकमन्यज
 स्वाभावेन प्रजाविशुद्धिविधाताभावादिति वक्तव्यम् । यत आह स एव । यादृशम्भजते स्त्रीहिंसा तं स्त्रुते तथा विधम् । तस्मात्प्र
 जाविशुद्ध्यर्थे स्त्रियोरक्षेप्रयत्नत इति ॥ यादृशम्पुरुषमृतुकासे स्त्रीमनसा भजते तत्समानशीलम्पुत्रजनयतीति पूर्वार्थः
 । अतएवाह तुः शङ्खलिखितौ । यस्मिन्भावोर्षितः स्त्रीशामार्त्तवेतस्त्रीलम्पुत्रजनयन्तीति । मानसव्यभिचारदपि स्त्रियंर
 क्षेदितिशेषः । तथाच मनुना तस्मादित्यादिमोक्षार्थं नायमेवार्थो दर्शितः । परिरक्षणे पायानाहमनुरेव । अर्थस्य संयत्ते चै
 नां व्यये चैव नियोजयेत् । शैचेधर्मै च पत्न्याश्च पारिणाश्याश्च चेक्षणे इति । अर्थस्य संयत्ते । सेन समानीतार्थं सम्बिधाने ।
 व्यये सेनेनेत्यये । शैचे गृहादिशुद्धिकरसंमार्जनोपलेपनादौ । धर्मै अभिहेत्राद्यानुकूललौकिकव्यापारे । पत्न्याम्याक
 व्यापरे । पारिणाश्यापीठादिगृहोपकरणस्य इक्षणे विचारणे । निरन्तरगृहव्यापारनियोजनादिना पुरुषान्तरचिन्ता
 रहित्यं यथा भवति भार्यायान्तवाक्यं दिति तात्पर्यार्थः । वृद्धस्मृतिरपि । आयव्ययेऽयसंस्कारे गृहोपस्तररक्षणे । शौचायि
 कायसंयोज्याः स्त्रीणां शुद्धिरित्यं स्मृतेति । एवं विधवापारसक्तचित्ततया साध्य इति यपदिश्यन्त इत्याहमनुः । आत्मानमात्मना
 यास्तुरक्षेयुस्ताः सुरक्षिता इति । आत्मना गृहव्यापारसक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिताः सुष्ठुरक्षिताः साध्याः । आप्तपुरुषरक्षिता
 स्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव । अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैः प्रकारिभिरिति । आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहे रुद्धा इ
 त्यन्वयः । आप्तश्च ते कारिण आप्तकारिणः । अरक्षिताः सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः । भर्तुर्द्धर्मनिष्ठत्वमपि स्त्रीणां रक्षणे पा
 य इति दर्शयितुं स एवाह । यादृगुणेन भर्ता स्त्रीसंयुज्येत तथा विधि । तादृगुणा सा भवति समुद्रे खेव निमगना ॥ अक्षमाबाध
 सिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा । शरङ्गो मन्दपाणेन जगामाभ्यर्हणीयतामिति ॥ भार्यायामरक्षण्यावश्यकमित्याह स एव ।
 देवदत्ताम्पतिभार्यां विन्दतेनेच्छयात्मनः । तां सार्धं विभृयाम्निवन्देवानां प्रियमाचरन् । देवैर्दत्ता देवदत्ता देववशयातेति याव

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १५७ ॥

ज्ञे । ताम्भार्यास्वयंवरेपतिर्विन्दते । तत्रस्वव्यापाशदेवदत्तामित्यनेनविवाहलक्षणस्यस्त्रीपुंसयोःसम्बन्धस्यनस्वाधीनत्वङ्किन्त
हिदेवकृतत्वमितिदर्शितम् । देवदत्तत्वस्त्रीणांसोमोददद्गन्धर्वीयगन्धर्वीददग्नये । रयिञ्चपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइ
भसिन्ध्यादिभ्यःश्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते । तेनदेवैर्दत्तायाअभरणेनदानृणान्देवानान्द्रोहआपाद्युतइत्यर्थवादइत्युक्तमद
नरत्ने । नचसाध्वीमित्यस्यपतिव्रतामित्यर्थपरत्वेनव्यभिचारिण्याभरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम् । तस्यापिकदन्नादिना
ऽवश्यभरणीयत्वात् । तथाचनारदः । व्यभिचारेस्त्रियामौण्ड्यमधःशयनमेवच । कदन्नञ्चकुवासञ्चकर्मचावस्करोज
नमिति । स्त्रियारत्यर्थव्यभिचारेजातेमुण्डनमधःशयनञ्चसाधयेत् । कदन्नकुवासञ्चभरणार्थेन्दुष्टात् । अमेध्यशोधन
रूपङ्गकर्मकारयेदित्यर्थः । दोषरहितायाभार्यायाःपरित्यागिनमप्यथाहनारदः । अनुकूलामवागृष्टान्दक्षांसाध्वीम्यजावती
म् । त्यजन्भार्यमिवस्थाप्योराज्ञादण्डन्नभूयसेति । विष्णुरपि । निर्दोषाम्परित्यजन्पत्नीञ्चेतिचौरवच्छास्यइत्यनुवङ्गः ।
निर्दोषान्यागहेतुभूतदोषरहिताम् । दण्डेनस्थापयितुमशक्यत्वाच्चयोगीश्वरः ॥ आज्ञासंपादिनीन्दक्षावीरसूम्पियवादि
नीम् । त्यजन्दाप्यसूतीयांश्चमद्रव्योभरणंस्त्रियाइति । तृतीयांश्चान्तद्धनतृतीयांश्चम् । राज्ञाभार्यायादाप्यः । अल्पधनं
भरणमात्रपथ्याप्लव्धनंदाप्यइत्यर्थः ॥ इतिस्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारपदम् ॥*॥ अथविभागाख्यव्यवहारपदम् ॥ यत्रमन्वा
दिवचनव्याख्यासुवङ्गधावुधाः । विवदन्तेदायभागःसप्रवन्धेनवर्ण्यते ॥ तल्लक्षणमाहनारदः । विभागोऽर्थस्यपित्र्यस्यपु
त्रैर्यत्रप्रकल्प्यते । दायभागइतिप्रोक्तन्तद्विवादपदंबुधैरिति ॥ पित्रोरयमपित्र्यइति ॥ कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्युत् । अयेमा
नृधनस्यापि विभागकथनात् । पित्र्यस्यपुत्रैरितिचद्वयमपिसम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् । पत्नीत्यादिनान्येषामपिभर्त्रादिधनेतस्मि
रूपणात् । अतएवोपक्रमेमनुनापित्रादिपदस्रोपात्तम् । एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मोवोरनिसंहितः । आपद्युपत्यप्राप्तिञ्च
दायधर्मनिबोधतेति । दायधर्मोप्यत्रविभागरूपेभिप्रेतस्तस्यैवाग्रेलक्षणकथनपूर्वकन्निरूपणात् । उद्देशावसरेपिस्त्री

पुनश्चर्मविभागश्चेति तस्मै विवाटपदत्वेनोद्देशात् । अतएव वायेयावत्सम्बन्धिनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दायशब्द
 आद्यं स्वामिसम्बन्धमात्रेण स्वत्वन्तद्रूपोवदति । तथाच निघंटुकारः । विभक्तव्यमितृद्वयं दायमाहुर्मनीषिण इत्याह । अत्रा
 पिपितृपदं सम्बन्धमात्रेण लक्षणा मन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके
 विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यतानस्यात् । यत्तु जीमूतवाहनेन दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददाति प्रयोगश्च गौणः । मृतप्र
 व्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् । ननु मृतादीनान्तत्रत्यागेऽस्ति । तच्च पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन
 न्तत्वाभ्योपरमेयत्रय्येऽन्यस्वत्वन्तत्र निरुद्धो दायशब्द इत्युक्तं ननु सुन्दरम् । निरुद्धत्वाङ्गीकारे दायददाति शब्दयोगौ
 लोपन्यासानर्थक्यात् । सर्वत्रऽवयवार्थगृह्ये हि निरुद्धत्वं मन्वयोगरूढत्वम् । अवयवार्थवाच्यस्वयमेवोपन्यासात् ।
 गौणमवयवार्थमपरिकल्प्यतदङ्गीकारस्य निःप्रयोजनत्वमन्यात्रयत्वमनुभवविशेषोपाघातश्च ॥ तत्त्वाम्योपरमइति च
 जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादप्यपकम् । विभागशब्दस्त्वेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणान्तर्गते कदेशे
 व्यवस्थापने शक्तः । अतएवैकपुत्रादीनामपित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रा
 पिचैकन्दासीगवादिबहुसाधारणान्तरापि तत्तत्कालविशेषनियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्यादिनाव्यञ्जनादस्त्वेकदेश
 स्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अतएव एकस्त्रीकारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे इति । उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनु
 सारेण गृह्यते इति । युक्त्या विभजनीयन्तदन्यथानर्थक्यमवेदिति च बृहस्पत्यादि वचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्य
 ते । सच दायो द्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनामपित्रादीधने पुत्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनिपित्रादौ जन्मनैव स्व
 त्वोत्पत्तेः सतेषामप्रतिबन्धो दायः । स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यासंस्पृष्टिनोपुत्रस्य मृतस्य पितृभ्रात्रादीना
 न्तर्जनरूपो दायः सप्रतिबन्धः । स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगमस्य तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु सर्वापि सप्रतिबन्धस्यैव दायः

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १६० ॥

यः । स्वामिसङ्गावेषुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनामपि त्रादीधने स्व
त्वं स्यात्तर्ह्युत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत्त्वाधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारपत्तौ जातपु
त्रः कृष्णकेशो ग्रीवा दधीतेति श्रुतिविरोधः । किञ्च । विभागात्प्राक्पित्रादिप्रसादलक्षस्याविभाज्यत्वमचनं व्यर्थं स्यात् । तद्धि
पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभागप्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधो नर्थकः । अननुमत्त्वानुसाधारणं द्रव्यस्य दान
मेव न संभवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्वादिवचोयुक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यनुमतिमन्तरेण स्यादानीमपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदान
स्यासम्भवात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । भर्त्राप्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृते पितृत् । सायथा काममञ्जीयाद्दद्याद्वा स्थावरदृते
इति वचने यथा काममञ्जीयाद्दद्याद्देवनेनाविभाज्यत्वं भर्त्राप्रीतिलक्ष्यस्य दत्तमिति न दपि व्यर्थं । नचेदमविभागावस्थायां प्रीति
दानन्तस्य चाविभाज्यत्वमप्रतिपादयति किन्तु स्थावरदृतेष्वेव तस्मिन्मन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्त्रास्त्रियै स्थावरदत्तप्रीत्यादेयमज्ञा
नाद्दत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयमस्थावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रं । स्थावरस्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेध
मात्रनात्पत्यैः शब्दो धयतीति शङ्कनीयं । तथा च यस्य सवहितयोजनाप्रसङ्गे नायुक्तत्वात् । स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता
समर्प्यकत्वेऽन्यांश्चानुवादमात्रं व्यर्थत्वात् परपर्यायश्चापद्युते । अथ मणिमुक्ताप्रवासानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्त्वनुसर्व
स्य नपितानपितामहः ॥ तथा स्यपितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृक इति वचनमवश्यं
विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं बाध्यं मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरस्सरमात्रप्रतिषेधाभिधानात् । अ
न्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दानेपितुः स्वा
तन्त्र्यम् । स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति मैवम् । तस्य पितामहोपात्तस्थाव
रविषयत्वात् । अतीते पितामहे तत्त्वान्मनाशमितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्त्वेपि स्थावररूपपुत्रानुमत्यपेक्षामणिमुक्ता

दैतुनेति तदर्थान् । यत्तु गौतमवचनं ऊत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्याचार्या इति । जन्मानः स्वत्वहेतुत्वे मितक्षराक्षताप्रमाणत्वेनो
 पग्यस्तन्नाद्याय भागत्वं कृताव्याख्यातमेव । पितृस्वत्वोपरमेतज्जन्मत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धनान्यसम्बन्धाधिकेन जन
 कधनेषु भाषास्वामित्वान्न पुत्रो लभते नान्यः सम्बन्धोऽर्थार्थामन्यत इति । नतु पितृस्वत्वे विद्यमाने पितृपुत्रस्वत्वमितितदर्थः
 । नारददेववचनविरोधान् । पितर्यूर्ध्वगते पुत्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुरितिनारदः । पितुर्द्धनमित्याह । अन्यथा धनमिभजे
 दुरिषि वा वदन्ति । पितर्युधरमेपुत्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुः । अस्वाम्यंहि भवेदेवां निर्देये पितरि स्थिते इति । देवलोऽपि पितुर्द्ध
 नमिभ्युक्तो न सार्द्धं नास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव ते धाम स्वत्वन्तत्र हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्देये पातिव्यादि स्वत्वापगमकदोषरहिते । म
 नुरपि । ऊर्ध्वपितुश्च मानुश्च समेत्यभ्रातरः समं । भजेरन्यैतृकोरिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति । जीवतोर्मातापित्रोस्तु जने पु
 त्राणामस्वाम्यं वक्तुमेवाह । यत्तु शङ्खलिखितावाहं हतुः । न जीवति पितरि पुत्रारिक्थमभजेरन् । यद्यपि स्वाभ्यम्पश्चादधिगत
 कौरनर्हस्येषु पुत्रा अर्धधर्मयोरस्वातंत्र्यादिति । स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च वाक्यम् । यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मानः पश्चादन
 नारमेव पितृधने स्वाभ्यमधिगतं प्राप्नन्त्यापि जीवति पितरित्त्वनन्नादिच्छामिनानविभजेर अर्धधर्मयोरस्वातंत्र्यात्पितृपारत
 र्थादिभोगकरणेऽनर्हो पुत्रा इति । तेनानेन वचनेन जन्माना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्वत्वमितितदपि न । मन्वादि वच
 नानां च ह्येवामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुसंधेना स्वाभ्यथावर्णनीयत्वात् । वर्णितश्च कल्पतश्चै । यद्यपि पश्चादधिगतं पितृधनं व्या
 धीरनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाभ्यन्तथापितत्राप्यस्वाम्यङ्गीवति पितरि किमुत पितृधने अर्धधर्मयोस्तेषां पितरि जीव
 त्वस्वातंत्र्यादिति किञ्च । स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यन्तत्र चरिक्थकयादिवज्जन्मानः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्जन्माना स्वत्वमप्रमाणकमेव
 । अतएव येषां भाष्यादि वचनं । भाष्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्र समधिगच्छन्ति तस्य तद्धनमिति । पार
 तन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तं । भाष्यादिष्वध्यग्यादि वचनैः कर्तृनादिनाचार्यकत्वेन स्वामित्वेति

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १६१ ॥

कृत्युक्तमस्वातंत्र्यमात्रवरत्वमन्यथापुत्रादिबुधनसाध्येषुपुत्रादिश्रुतनोवामधिकारिभ्यमपि विरुद्धोत । अत्रतुप्रत्युतजन्मानः
स्वत्वहेतुत्वेप्रमाणाभावाद्द्वयमेवान्यथानेकवचनवर्णनम् । किञ्च । यदिस्वत्वलौकिकंस्यात्तर्हि तदुपायानामपिलौकिकत्वात्त्वा
मीरिक्कयसम्बिभागपरिग्रहाधिगमेषुब्राह्मणस्याधिकंलब्धंक्षत्रियस्यविजितम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरितिगौतमवचनंव्यर्थं
मेवस्यादनुवादमात्रत्वाद्बहिर्पाकादोदनोभवतीत्यादिशास्त्रेभिः प्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते । तस्यहिबचनस्यायमर्थः । रि
क्कंदायः । कयःप्रसिद्धः । सम्बिभागोदायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जकोविभागः । परिग्रहःपूर्वमपरेशास्तीकृतस्यार
ण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तु खजलकाष्ठादेःस्वीकारः । अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्यनिध्यादेःप्राप्तिः । एतेषुस्वत्वहेतु
सामुत्सर्गमभवति । जातेषुचजायते । ब्राह्मणस्यलब्धंप्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणंरिक्कादयस्तुसर्वसाधारणाः । अ
धिकमित्युत्तरत्रसर्वत्रसम्बध्यते । क्षत्रियस्यविजितंयुद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम् । वैश्यस्यनिर्विष्टंक्षत्रिगोरक्षसा
दिभूतिलब्धम् । शूद्रस्यद्विजशूद्रादिभूतिलब्धम् । निःपूर्वस्यविशेषभूतिवाचकत्वं । निर्विशेषभूतिभोगयोरितित्रिकाशगुणभेदाभिधा
नात् । वैश्यशूद्रयश्चस्योपलक्ष्यत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानांस्वतानामश्वसारथ्यमित्यादौशनसादिप्रति
पादितंवृत्तिर्जातंनिर्विष्टशब्देनसंगृह्यते । सर्वस्यभूतिरूपत्वात् । किञ्च । योऽदत्तादायिनोहस्तास्त्रिभ्यस्तत्राह्मणोधनम् ।
याजनाद्यापनेनापियथास्तेनस्तथैवसङ्गदत्तादायिनश्चोरस्यहस्ताद्याजनादिस्ववृत्त्यापिधनमर्ज्ययतोदण्डविधानमनुप
पन्नंस्वत्वस्यलौकिकत्वे । स्ववृत्त्यार्ज्ययतोनिर्पक्षधत्वात् । मन्मतेतुशास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्स्वत्वस्यचोरदानृकयाजनादावेतद्व
चनादेवस्त्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपिचममस्वमनेनापहृतमितिव्यपदेशेनस्यात्स्वत्वस्यलौकिकत्वे । अपहृ
त्तुरेवतत्रस्वत्वात् । मन्मतेत्वपहारस्यनिविद्धत्वेनस्त्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोपपन्नपदेशः । यदिचसुवर्णत्वादिकमिवतत्रस्वत्वम
पिप्रत्यक्षप्रमाणकन्तर्हिसुवर्णत्वादौयथानसन्देहस्तथास्यस्वमिदमस्यवेत्यपिबन्धेहोनस्याभिधीयते । इदमेवोक्तंसंयद्

कारेण । यन्मतेयस्य यद्भस्तेनस्यस्वामीस एव न । अन्यस्मिन् यद्भस्तेयुचैर्यथाऽपि किञ्चिद्दृश्यते । तस्माच्छास्त्रतएवस्यात्स्वा
म्यंनानुभवादपि । अस्यापहृतमेतेननयुक्तं वक्तुमन्यथा । विदितो र्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्णितपृथक्पृथगिति । शास्त्रेस्वामीरिव क
येत्यादौ साधारणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वलोपायः पृथक्पृथक् वर्णितस्तथा विदितोलौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्याद्विदित इत्य
र्थः । अन्यत्स्यष्टम् । यथावर्णमिति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ यद्यस्य यथेष्टं विनियोज्यन्त
नस्वस्वमितिलोकप्रसिद्धे र्थे यथेष्टं विनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चैर्यादुर्जितेनातिप्रसङ्गस्तत्र चौरादे र्थे यथेष्टं विनियोज्यत्वाभावाद्दि
नियोगकालेनासादिदर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादिति तु स्यत्वाभावात्स्वत्वस्यैवम् । असम्भवात् । शास्त्रेण
सर्वस्य कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादौ चिकित्सकविनियोगविषयत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेः । तदप्याहसंयहकारः शङ्कोप
न्यासपुरस्सरम् । न च स्वमुच्यते तद्वत्त्वेच्छया विनियुज्यते विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते इति । अत्र पूर्वार्द्धे शङ्को
पन्यास उक्तस्यैव तत्परिहारः । न च रिक्तादिबहुत्यर्थे वा स्त्वमित्वमिति गौतमवचन उक्तत्वेरपि जन्मापरपठ्याययोः स्वत्वहे
तुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानां च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिघने स्वत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तस्याने
कदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसम्भवाय धारे श्वरेणापि शास्त्रैकसमधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तित
म् । अपि च । जीवन्पि पित्रादौ पुत्रादेस्तु जन्मे जन्मना स्वत्वे तदनिच्छाया मपि पुत्रादौ चैवैव विभागः स्यात् । अस्मात्प्रवचना
नैवमिति चेत् न । तथा सति कृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेद्ब्रह्महारस्तु सिद्धो देव । यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिश्चतुष्याद्ब्रह्म
रे प्रवर्त्यमाने तेषां कृष्टादृष्टयोः श्रेयोविधातमात्रं गुरोः शिष्येऽपि तु पुत्र इत्यादिवचनार्थ इति प्राक्प्रपञ्चितं तथा चापि स्यात् । अ
स्त्विति चेन्न सकलनिबन्धविरोधात् । कचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थलिखनमपि जन्मनि बन्धनत्वात् पिता पुत्रादि सम्बन्धस्य पितृम
रणात् स्वत्वपदं पगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनीयम् । किञ्च । उर्ध्वपितुश्चेत्यादिमनुवचनज्जन्मना पुत्राणां स्वत्वपदे जीवति

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १६२ ॥

पितरिसुखपिपुत्राणां स्वाम्येतदिच्छया विना तद्विभाग ऊर्ध्वं नु से च्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति वाच्यं च न चान्याय्यं अस्वाम्यपर
त्वापत्तेः । न च पितुरुपरमकालविधामार्थं विभागविधानार्थं चेत्तियुक्तम् । दृष्टार्थत्वाद् विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नि
यमविधिर्विभागस्य एवं सह वसेयुर्वापृथग्वाधर्म्यकाम्ययेति मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितुः परमानन्तरकालस्य
विवभागो नैमित्तिकस्थितिमित्तानन्तर्यबाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिबज्जातप्राणवियोगापत्तिरूपविशेषविशेषस्यात्राभावात् । अ
तो जीवतोऽपित्रोः सुखने स्वाम्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरितितत्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादि वचनं विभास्तु स्वातंत्र्यात् तत्काली
नोऽनङ्गप्राप्तेन दृष्टे । तथा चैतद्वचनविशेषादपि न जन्मानास्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमव्यतितत्वादिकमपि पित्रादि स्व
त्वनाशकारणं बध्यते । तस्मात्पित्रादि स्वत्वनाश एव तद्वचने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्त्वत्वसमकालीनमिति स्वाभ्यादि सङ्गावस्य सर्व
त्रप्रतिबन्धकत्वात् । अपि सप्रतिबन्ध एव दाबद्धतिर्द्वैविध्यमनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव पुत्रादीनां तद्वचने
स्वत्वन्तर्हि निर्देष्टे वित्रादौ जीवतिते बाधनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्रीनादधीतेत्यादि श्रुतिवि
शेषस्तुल्यः स्वकपोलकल्पितहेत्वाभाससमार्थतस्मृत्यर्थानुसंधेन श्रुतिसङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्राविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जी
वत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् । सकलयाज्ञिकशिष्टानां न दनुष्टानदर्शनाच्च । जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यां वयोवृद्धौ
नतिक्रमस्यैव विवक्षानुतयो रव्यवस्थिततयोः स्वरूपेणेति विशेषाधिकारखेभाष्यवार्त्तिकादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या
पितुर्मवन्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमान
त्वात् स्वत्वव्याग रूपप्रधाननिष्पत्तिरविहताः भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनुमतेऽस्वत्वजनकत्वाद्यागादि प्रधाननिष्पत्ति
रेव कथम् । वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरविभाषेक्षिता स्वातन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादरपेक्षिता पारतन्त्र्यादित्येतावान्विशे
षो यथास्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा पूर्णादि व्रतादौ भर्तादनुमतिस्तु पारतन्त्र्यवचनात् । अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा क

मूर्तिननुप्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वलोपाद कत्वञ्चैतदनुरोधात्कल्पमानमलौकिकमशास्त्री वचुः । तस्या
 स्वास्वैकसमधिगम्येपिस्वत्वेकयस्त्रिज्जन्मानोपिरिक्वादि वचनादधिगमादिपदेनसंख्याह आवश्यकः श्रुतिस्मृतिपुस्तकशिष्टाभा
 रसिद्धस्यनिर्देयैजीव्यपिपित्रादौपुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यामुसेधात् ॥ वस्तुतस्तुलौकिकमेवस्वत्वंलोकेचज्ञातमात्रा
 णामेवपुत्रादीनामपिचादिधनेस्वाम्यवहारेऽन्येकासपीतिसाधयिष्यामः । यच्चपित्रादीनामनुमन्ययोग्यपुत्रादिसाधार
 णस्वत्वेक्यमनुमतिमन्तरेणाधानादिकंस्यादिशुक्लान्तदनुमनियोग्येष्वपिपुत्रादिषुस्वातंत्र्यात्पित्रादीनांनतदनुमन्यपेक्षाकि
 मुतानुमन्ययोग्येष्वितिपरिहृतप्रायमेवतद्विधिवत्तादेवाधिकारोऽवगम्यतइतितुविज्ञानेश्वरचार्थः । अतश्चेत्यस्यैवार्थेस्वामि
 ण्यमितिगौतमवचनस्ययज्जोमूतकाहनरघुनन्दनाभ्याम्परम्परिकोत्यतिस्वत्त्वेतुत्वेनयास्यानंकृतन्तदपिअर्थमेव । यत्तुसङ्ग
 वचनन्तस्यापिस्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैवसाधीवसी । कल्पवस्तुक्तव्याख्यायान्तुविद्यादुपात्ताद्याहारेऽनुपस्थितभूयःपदाद्या
 हारःप्रसज्येत । जन्मपदाद्याहारस्तुपुत्रत्वाद्याक्षेपोपस्थितेरल्पाद्याहाराच्चनायुक्तः । तेनश्रुत्युपपत्त्यनुमन्यनुरोधान्मनुन
 रददेवत्वादिष्वचत्वानामेवास्वातंत्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम् । यदप्युक्तंप्रौढतत्तस्याविभाज्यत्ववचनानिजन्मानास्वत्वाभ्युपग
 मेऽनुपपन्नानीति । तदपि न । अनुमन्यभिप्रायेणस्यावरप्रौढिदानाभावास्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातंत्र्याद्वापितुरनु
 मतिमन्तरेणापितेतदन्तेत्यवरव्यतिरिक्तेपुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएवस्यावरविशेषवचनम् । स्यावरंदिपदेष्ट्वैव
 यद्यपिस्वयमर्जितम् । असंभूयस्तुतन्मूर्वादानमन्त्रविक्तवइति ॥ मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनन्तुजन्मानास्वत्वप
 क्षरवोपपन्नतरम् । तच्चपितामहोपात्तस्यावरमात्रविचयत्वमित्युक्तं । नपितानपितामहइतिद्वयग्रहणात् । पितामहस्यहि
 स्वार्जितमपिपुत्रेणैतेचस्वत्वापिनदेयमिति वचनज्जन्मानास्वत्वंगमयति । यथापुरमेतेमणिमुक्ताप्रवालादीनामप्येतामहानाम
 पिपितुरेवस्वत्वन्तत्सरुणातथास्मिन्नातेपिपुत्रादीनान्तज्जन्मानास्वत्वेसाधारणेपिपितुर्दानाधिकारइत्यविशेषः । तस्मात्पितृके

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १६३ ॥

येतमहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्म नैव स्वत्वं तथापि पितृवश्यं केषु धर्मकृत्ये पुत्राचनिके येषु प्रसाददात्र कुटुम्बभरणे प
दि मोक्षेऽदिषु च स्वावरस्यतिरिक्त इत्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्यादवशदैतुस्वाङ्गितेऽपि चादिपरम्पराप्राप्तेषु पुत्रादि
परतन्त्र्यन्तु स्वमेव । स्वावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतात्सर्वान्निदानं च विक्रयः । ये जानायेत्य
जानातुं ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं ज्ञाते भिक्कां क्षन्तिनदानं च विक्रय इत्यादि वचनात् । अस्याप्यपवादो बध्यते यच्च स्वत्वस्य शा
स्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च जन्मनः कापि स्वत्वहेतुतानाभिधानात्कथं जन्माना पुत्रादीनामपि चादि घने स्वत्वस्वीकार इत्युक्त
म् । तन्नुशास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेयापि गैतमादिवचनोत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रै
कसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् । सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानामप्यन्यन्तवासिनां स्वेच्छादीनामपि समस्तमिदमन्यस्वत्वमिति व्यव
पदेशस्तत्कृतश्चक्रयविक्रयादिव्यवहारे दृश्यते । तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनियोगाद्भव
रूपमप्यदार्थान्तररूपमप्यप्रत्यक्षादिप्रमाणादेव गतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतन्नैकौ पृष्ठोऽनुमानवाक्यप्रयोगेऽपि विज्ञानमयोमि
नोक्तः । स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्ब्रह्मादिवदगन्धव्यदृष्टान्तः । आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं
ब्रह्मलौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तेनान्वयव्यतिरेको हेतुः । यद्युवाहवनीयादीनामपि यागादिसौ
किकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि तल्लोकप्रमाणात्काम्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेत्यभिप्रायः । इह
तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णादीनामभरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्वृत्तौ लौकिकं रूपमेव स्व
त्वमपि सर्वानुगतं लौकिकमेव न ह्यस्वत्वेन क्रयादिक्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं सामीरिक्थेयादि स्मृतोनां लोकसिद्धार्थानुवादक
त्वेनानर्थक्यपत्तिरिति वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया वाकरणं स्मृतावनादिकाचकलनादभावरूपं साधुत्वासाधुत्वविवेकस्यैव
तस्योपपत्तेः । साधुशब्दाधिकरणे होतव्यं स्थितं यत्तद्वृत्तौ व्यवहारिणं लोकानामनिविक्रमं लौकिकमेव साधुत्वं वास्त्विति

चते । नत्वलौकिकसाधुत्वंसाधुभिर्भावेनेत्यादिविधावन्त्यो न्यायप्रसङ्गादिन्यादि । एवमत्रापि तत्र च नयविवेकेभवनायः ।
 लोकसिद्धसाधुत्वंसाधुभिर्भावेनेत्यादिविधावन्त्यो न्यायप्रसङ्गादिन्यादि । एवमत्रापि तत्र च नयविवेकेभवनायः ।
 न्यादीत्यादिपदेमन्त्रादिग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिपदेनसङ्गीतरत्नपरीक्षासामुद्रिकशांथहणम् । रंगादीनामपि हि
 लोकसिद्धानामेवेनभियुक्ताम्प्रतिविवेकार्थमेवतद्वृत्तशक्त्यनमित्युक्तंस्मृत्यधिकरणे आचार्यचरणैः । स्वामीरिष्येत्यादिवच
 ननुप्रागेवव्याख्यातम् । रिक्ताश्चस्मृतिःप्रतिबन्धदायपरःसंविभागश्चस्मृतिप्रतिबन्धदायपरइतिमिताक्षरायामिज्ञानेश्व
 रेणव्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृतानुरिक्तापिचादिधनेपुत्रादीनांस्वामित्वापादकज्ञाननैवेतिव्याख्यायसंविभागःपिचादि
 धनेविशेषनिष्ठस्वामित्वसम्प्रादकोविभागइतिसंविभागश्चेत्याख्यातस्तत्र । स्वस्यसुतोविभागास्त्वहेतुत्वेनतत्प्रतिपादन
 नैचिन्त्यात् । एकदेशव्यवस्थाघनमात्रं हिस्वविभागेनक्रियते । मुख्यामुख्यहेतुत्वमहोस्वामिपदेवैरूप्यापत्तेः । अतएवाह
 मिताक्षरायामिज्ञानेश्वराचार्यः । विभागश्चस्मृत्यनेकस्वामिकधनविषयःप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहोय विषयइति ।
 लोकेपुत्रादीनाञ्जन्मनैवस्वत्वमिच्छितरमिव । यदपिपत्नीदुहितरस्त्रेयादिवचनतदपिस्वामिसम्बन्धनिबन्धनानेकदाय
 हरप्राप्तौलोकप्रसिद्धेपिस्वत्वेव्यामोहनिशसार्थम् । प्रायेणव्यवहारस्मृतीनांलोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धुभि
 रभिधनात् । नियतौपायिकंस्वत्वंलोकसिद्धमेवेतिभगवतोऽगुरोरपिसंमतम् । लिप्तानयेहितृतीयेवर्षकेद्रव्याज्जनितनियमानां
 कत्वर्थत्वेस्वत्वमेवनस्यास्त्वत्वालौकिकत्वादितिपूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्यद्रव्यार्जनप्रतिग्रहादिनांस्वत्वसाधनत्वंलोकसिद्धमेवेति
 पूर्वपक्षःसमर्थितस्तेन । नचद्रव्यार्जनस्यकत्वर्थत्वेस्वमेवनभवतीतियागएव न संबर्तेत । प्रजपितमिदंकेनापि । अर्जनंस्व
 त्वंनपादयतीतिविप्रतिषिद्धमितिअन्येन । अस्यार्थेष्टीकाकृतानुवृत्तम् । यदाद्रव्यार्जननियमानांकत्वर्थत्वनतदानियमा
 नांस्वत्वोपायतामिदंशास्त्रंनबोधयति । कत्वर्थताबोधनेव्यावृत्तत्वात् । तथास्मृतिप्रतिग्रहादिप्राप्तस्यस्वत्वमित्यत्रप्रमाणाभावा

॥ वी० मि० ॥

॥ अ० ॥

॥ १६४ ॥

दस्तेन च स्वत्यागात्मकयागा सम्भवात्कस्येदम् । इद्वार्जननियमाभवेयुरिति पूर्वपक्षा सम्भव इति शङ्क्यर्थः । प्रलपितमिच्छा
द्युत्तरस्तु स्याद्यर्थः । अर्जेन प्रतियहादेः स्वत्वहेतुताया लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राद्यापान्नियमानां कर्त्तव्यत्वेन गम्यत इति म
यागा सम्भवे नियमानर्थक्यञ्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो नियमातिक्
मः पुरुषस्य नक्तोरिति । अस्याप्यर्थसंबन्धितः । यदा इद्वार्जननियमानां कर्त्तव्यत्वं न दानियमा र्जितेनैव कर्तुर्नियमातिक्
मार्जितेन द्रव्येण । ननु पुरुषस्य नियमातिक्मदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्तेऽर्जननियमस्य कर्त्तव्यत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वाद
तिक्मार्जितेनापि द्रव्येण कर्तुं सिद्धिरप्युह्य । पुरुषस्यैव तु नियमातिक्मदोष इति । अनेन नियमातिक्मार्जितस्यापि स्वत्व
मभ्युपगतमन्यथा कर्तुं सिद्धाभिधानविशेषात् । तत्रैवाधिकरणे कुमारौ स्वामिनोऽप्यत्र भवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति ।
तत्र त्ववार्त्तिकतन्त्ररत्नाभिषेगमाजं सुलभमेव । अतएवाह शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिः शृगप्राप्तावदर्जनं नृणां स्वीयं ।
शृगतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तिः प्रत्यक्षेणैवार्जितद्रव्यमुपुरुषग्राह्यत्वरूपे विज्ञायते न तदनुमानेन कवे कश्चेतया शक्यं विज्ञातुम्
। तस्मात्पुरुषार्थेन्द्रियं कर्तुरपि पुरुषकार्थ्याणामन्यतम इति कार्यान्तरवत्कृतावप्युपयुज्यत इत्येतावान्विशेषः । ननु तस्यैवाङ्गान्त
सति जीवनलोपात्कर्तुरेव न सम्भवेति प्रघट्टकेन । अर्जा न स्यात् स्त्रीयत्वाच्चिरस्य तास्वत्वस्य तदुपायानां श्रुलोकसिद्धत्वं स्पष्ट
तरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात्पुरुषार्थेन्द्रियार्जनमेव दृष्टार्थं भवति । नियमस्तु दृष्टाभावात्काममदृष्टा
र्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थेर्जनविषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतमेव कर्त्तव्यते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयन्प्रत्यवेनीमि
गम्यत इति । तत्र अस्माभिरित्येव्यादिवचसंलौकिकमेव रश्मिदीप्तं स्वत्वे पायत्वं मनुजानां तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं द्वय
मविधयेति नानर्थक्यं हि । तृप्तिसाधनभोजमाश्रितदिद्वियमवत् । इद्वार्जनमेव कर्त्तव्यं पुरुषार्थत्वाविचारेदाहरणमि
यमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येवमहुर्गुरुमतयोर्भिदः स्वत्वसंलौकिकत्वं नूभयसंस्तमिति नि

प्लवः । तत्र दूषणभूषणादितु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादि हनोच्यते । एतेन चैर्यादि प्राप्तापि
 स्वत्वं स्यादिति यत्संग्रहकारधारे श्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परस्मै । चैर्यादियुक्तत्वाप्राप्त्यस्य लो
 कएवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदं न्यास्येवं व्यवहारान् । कयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोपीदमस्य वास्यवेत्याकारको नानुप
 पन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनालूनविशी
 र्णम् । यच्चोक्तं संग्रहकृता । शास्त्रेण सर्वस्य मत्रविनियोगनियन्त्रणाद्युपेष्टविद्योगज्यत्वरूपस्वत्वासम्भवः । इच्छया कापि नि
 योगासम्भवादिति । तदप्यापाततः । नहि वयमैच्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमोपितु तदर्थत्वमात्रम् । अन्यथा राजादिभया
 दिच्छाप्रतीयातेपितत्रस्याद्विनियोगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतदभावो विरुद्धौ प्रसज्येयातम् । राजादिनियन्त्रणादिवशा
 त्स्वनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेपितदर्थत्वस्यानपायात् । अतएव दुर्वृत्तेनाशास्त्रीयविनियोगेऽथ स्वव्यवहारेनास्ति
 । प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदर्थताचतदर्थितत्वं प्रयुक्तास्येव । तथाच नयविवेकेषुक्तम् । तच्च तस्य तदर्थम्पद्येना
 र्जितमिति । तदर्थं यथेष्टविनियोगार्हमिष्यर्थः । प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोपि कुसूक्ष्मस्य बीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरेणाद
 नार्हत्वमिव । वस्तुतस्तु बीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यथा र्हतावच्छेदकापरिचये
 ऽर्हतायादुर्गिरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानवज्जुपदार्थान्तरमेवेत्यतिविनाशशालि । ब्राह्मण्यनुजाति
 रूपं निश्चिन्मिथेतावान्परभेदः । इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मिताक्षर्यां स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजन
 मुक्तं शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे । मनुः । यद्गर्हितेनार्जयन्तिकर्मणा ब्राह्मणाधनं । तस्योत्सर्गोऽशुभ्यन्तिदानेन तपसैव चेत्यादि
 स्मरणादसत्प्रतियहादियस्य यदर्थनोपायत्वेन निषिद्धं तदर्थिते तस्य स्वत्वाभावाच्चैर्याद्युर्जितवत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्य
 मेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्थितेपिपितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणाम्पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्र

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १६५ ॥

व्यवायाप्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनानुदायरूपधर्मेपायतस्तत्त्वमिति प्रायश्चित्तमपि । सप्तविंशतिगमाधर्म्यादायोत्तमः कथ्ये
जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव वेति मनुस्मरणात् । प्रयोगो वृद्धार्थेन्द्रव्यप्रयोगः कर्मयोगश्चार्त्विज्यादिकरणात्
। तत्र दायादीनां चयाणां वर्षाचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य क्षत्रियस्य प्रतियोगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रं प्रति धर्म्यत्वम् । अस्य च
तस्यापि च स्वयं कृतस्यापि सर्वान् प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रस्य वेति विशेष इति । अत्र मदनरत्नकारे दृश्यमाह । स्वत्वस्य
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेऽप्यसप्तप्रतिग्रहादिनिषेधेन स्वत्वानुत्पादकतान्मेयां वदति । किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुनाम् । इतरथा
आपद्रुतः सम्प्रगृह्यन्मुञ्चानो वायतस्ततः । न चिष्येतेन साविप्रोज्ज्वलनार्कसमोद्दिष्टः । कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्तयं कृत
म् ॥ आपत्काले स्वयंकुर्यान्नैनसायुज्येते द्विज इति वचनैरेन सानयुज्यत इत्यभिधानेनापि प्रत्यवायाभावावगमेनापि प्रत्य
वायस्यैवावगमात् । प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वाच्चिन्त्यात् । अतएवानापि तन्न द्रव्यपरित्यागपूर्वकं जपतपोरूपं
प्रायश्चित्तमेव विदधाति । न चैर्यादिबद्धाजदण्डमपि किञ्चिद्वचनमसप्तप्रतिग्रहादौ । तेनासप्तप्रतिग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धा
न्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पादकत्वाविशेषात्तदजितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति
। अत्र वदामः । शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्वादिनेमते यथा चैर्यादिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वं दण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्त
मिति । अत्र कर्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वपरता । तथाऽसप्तप्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चापदुपाधिना । तथैव सप्तमे
भक्तेभक्तानि वडनञ्जना । अश्चस्त्वनविधानेन हर्षव्यंहीनकर्मणः । आख्यातव्यश्च तत्र सौपृच्छते यदि पृच्छतोत्यादिप्रतिप्रस
वबलाच्चैर्ये तच्चितयाभावस्तथाऽसप्तप्रतिग्रहादेरप्यस्तु । अन्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्युनिव्यतिप्रसङ्गः शास्त्रोक्तत्वे
स्वत्वस्याप्रसक्तचैर्यापायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् । अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात् । अपरथाप्र
तिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभियादीक्षितेन जुहोतीत्यादिबद्धाद्यकारमतेन पर्युदासत्वं सामान्य

विशेषभावेनविशेषनिषेधसामान्यविध्योर्वाध्यवाधकभावोपि वामतान्तरे शेषपिस्वीकार्यमेवागत्या । प्रतियहादेस्तु प्रसक्तिर्वा
 ह्याहादेरस्येवेष्टापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रतिषेधावप्युपपन्नतसै । तर्ह्यसप्रतियहस्ययं कृतवाणिज्यादावनापदि
 ब्राह्मणस्य राजदण्डोपस्थादिति चेन्न इष्टापत्तेः । नहि स्वधर्म्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः । सच कचित्सामान्य
 रूपेणोक्तएव गृह्यते कचिद्विशेषाद्वा तद्व्यन्यदेव । अतएवालौकिकस्वत्ववादिन इदमप्यपरदूषणम् । चैथ्यादिनिषेध
 स्य जितयप्रयोजकता गौरवम् । पर्युदासत्वादिस्वीकारे गौरवश्चलौकिकस्वत्ववादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् ॥ तेषां
 स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति सगप्राप्तिनिषेधे पर्युदासादिस्वीकारनापत्तिश्चेति लाघवमिति । नस्याप्यसौकस्यमधि
 गम्ये स्वत्वेऽसप्रतियहादेस्तदनुपायत्वात्तदर्थितेऽपि तुः स्वत्वाभावः स्यादेवेष्टापाम् चैथ्याद्युज्जितपितृधनाविभागवदसप्रतिय
 हाद्युज्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् । लौकिके तु तस्मिन् लोके ते यामपि तदुपायत्वासिद्धन्तद्विभाज्यमिति मिताक्षरेण साधेव प्रयोज
 नम् । इदञ्चोपचक्ष्यम् । पूर्वपक्षे चैथ्याद्युज्जितपितृधनस्वीकारे यथापुत्रादीनामपि दण्डप्रायश्चित्तम्भवयेव तथाऽस
 प्रतियहाद्युज्जिततद्गृह्येपीत्यपि प्रयोजनमवसेयं अर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमिष्यभिधानेनोचितत्वात् । इदं निवृत्तविचार्यम् ।
 स्वत्वस्य लौकिकत्वे चैथ्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भूतानशनाद्यापि दियचैथ्यमनुमतन्नेन चोरिते स्वत्वमुपपद्यते न वा । ना
 द्युःलोकेऽनुपायत्वेनावधारिता तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षविहङ्गं शास्त्रसदृशेणापि जहादेर्दधिजनकत्वादि
 बोध्यते । न द्वितीयः । अस्तेन पञ्चमहायज्ञादि प्रधानानिष्यतेः । न च क्षुत्प्रतिघातमात्रमेव तेन क्रियतां नान्यद् लौकिकमिति वा
 च्यं । शिष्टाचारविशेषात् न हि शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्युक्तत्वात्तदुपयुज्यते । यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्वदेवता इति स्मरणाच्च
 । अतएव विश्वामित्रश्च । अश्वयाजनींश्च पचगृहात्तृह्यैन्द्रादिदेवोद्देशेन यज्ञाभोक्ष्यामीति मनसि हव्यदायथा देवतान्तद्वा
 गांस्तुम्प्रवृत्तस्तदानुष्ठैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिः सृष्टा । सस्यश्च तद्व्ययमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिकापुस्तकेषु संनिर्यते । शास्त्रैकस्य

॥बो०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १६६ ॥

मधिगम्येत्स्वत्वे यथाशास्त्रैर्यथादेरपि स्वत्वेत्यादकत्वतदभावौ न विरुद्धौ । लौकिकस्वत्वं ननु पायवादिनस्तु भयतः पाशर
ज्जुरियमिति । अत्र प्रतिविदध्यः । यद्यपि चैर्यस्य स्वत्वेत्यादकत्वमलोकसिद्धन्तथाप्यनेनैव समभक्ताशनकालेष्वुक्तानि
नोध्यविधानाद्गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वं विरुद्धत्वमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुपपत्तेः । अतश्चैर्यनि
षेधोदण्डपापमात्रबोधक एव । चैर्यस्य स्वत्वेत्यादकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युक्त
र्यस्य लेशास्त्रीयत्वमेव । पुरुषेयन्नानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । यथा ऊरुचार्थः । एतावन्मात्रं न्विहागमिकमप्येतद्व्यम् ।
न ह्ययम् पुरुषेयन्नानियमोलोकप्रमाणगम्य इति । तत्रापि तावत्पुरुषपरम्परजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यमभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जक
भावएव परं शास्त्रीयः व्यञ्जकेशानवतस्मादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यप्रत्यक्षमेव । यत्किं प्रत्यक्षप्रमुखजातिप्रत्यक्षसामयीसम्भारदिष्व
पि वदन्ति । इह तु चैर्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वमहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वेत्यादकतैव शास्त्रेण बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरोधः
। न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् । न ह्यनुत्पादकत्वमपि लोकात् । तादृशेन व्यवहारभावाद्
न्ययव्यतिरेकगम्यास्वत्वस्य चैर्योपायकतानावगम्यत इत्येतावत् । तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता यथाशा
स्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां दृष्टोपायाभावो
प्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्रतिबद्धदाहादिजनकता यद्येते जकमच्चाशामथर्वादिशास्त्रगम्यालोकप्रमाणगम्यत्वात्
। उन्नेजकतायाश्च प्रतिबन्धकप्रतिबद्धकार्यजनकतातिरिक्तायाश्च निर्वच्यत्वात् । शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवा
त् । यत्तु जन्मना स्वत्वमिह कुर्वता जीमूतवाहनेन क्वचिज्जन्मनैवेति । जन्मनि बन्धनत्वात्पितापुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य च
कारणत्वात्परम्परया वर्णनमिति प्रचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्वत्वेत्यतिरिक्त्या शङ्को
कं अन्यव्यापारेणान्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेऽपि हाने हि चेत्ततोद्देश्यकथागादेवदानव्यापारस्य

म्यदानस्य द्रव्ये स्वामित्वं । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव दानृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलत्वेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदाना-
 धीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य होमाभिधाननिमित्तभूतप्रक्षेपं कुर्वन्मृत्विगेव
 होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात्प्रागेव दानपदं दृष्टं । ननु यद्दणं स्वीकारः ।
 अभूततद्भावे च प्रयोगादस्वस्वकुर्वन्त्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्वत्वं । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारे
 ण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारोऽर्हति कियते इति स्वीकारशब्दार्थः । याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतियहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्य-
 र्ज्जनरूपतानविरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनजीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनम् भविष्यति ।
 किञ्च । भ्रात्रादिधने तन्मरणान्तरमरणकालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यन्तद्वदिहाप्यस्त्विति । तदेतदुक्त-
 नमतिविलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत्स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टञ्च लोके पीठ्यादित-
 दप्यापावसुन्दरम् । न हि प्रतियहोत्तर्यस्वीकुर्वन्पितस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्वीकृते पितस्वत्वोत्पत्तौ
 परस्मै तस्य प्रतिपादना सम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्तुरेव दानृत्वापत्तेरिति तदप्युक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापार-
 स्य दानत्वात्संप्रदानस्वीकारानुकूलानुमाननादिव्यापारस्य दानपदार्थत्वात्तत्फलोपहिततानुत्तस्वसंप्रदानस्वीकारमन्तरेण तस्य
 अभवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्वृत्तकः । ननु स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथाहीत्यादितदपि न । यजमानकर्तृकामिहोत्र-
 होमादौ तदविरोधात् । यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते । चरुहवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्यादिभिस्तत्रापि विवि-
 क्रकर्तृकत्वाद्युत्थासन्तद्व्यवहारविरोधात् । अन्यक्तस्य प्रक्षेपपरं होमशब्दवाच्यतानास्ति । स तु त्यागः स्वकर्तृकोऽन्यकर्तृको वा
 वच्छेदकोऽस्तु । न तावता कश्चिद्दोषः । अतएव यागस्य न प्रक्षेपापेक्षश्चात्मलाभो होमस्य तु तदपेक्ष एव । दानस्य तु प्रतियहोत-
 व्यापारसापेक्षैव । तदभावे दानपदार्थनिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि । तदपि यत्किञ्चित् । अन्तर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दा-

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १६७ ॥

नस्य । अतएवदातातत्फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथातस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वेहितस्यतत्फलभावाप्रसक्तेस्तुतत्फलमाप्नोतीतिव्यर्थमेवस्यात् । अतस्तत्रजलप्रक्षेपरूपःपात्रोद्देश्यकमुत्सर्गएवददातिनाविवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तुतस्यसम्प्रदानकर्तृकस्वीकारेसत्येवेतिपरमार्थः । अतएवोक्तहजेइत्येवतत्रसङ्कल्पवाक्यंशिष्टानामनुदास्येइतिस्मृपदेइतिवा । अथप्रतियहादेवदानस्यफलेपिसम्प्रदानस्यस्वत्वमितिप्रतियहस्यार्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहिव्यापारोर्जनशब्दार्थः । अतएवाहप्रभाकरः । प्रक्षपितमिदंकेनापि । अर्जनंस्वत्वंनापादयतीतिविप्रतिषिद्धमिति । अथास्तत्राग्राहकविषयः । किञ्च । प्रतियहस्यममेदमितिज्ञानरूपस्वदानुद्यापारमात्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्यवचनगोचरतास्यात् । अन्यस्मैतत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्चपूर्वयुक्ता । तदस्वीकारेप्रागुक्त्युत्पन्नस्वत्वनाशश्चकथ्यःस्यात् । नचदानुद्यापारमस्वत्वनाशात्माधारस्यसम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरकथ्याभ्युपेयात्वयापि । अपरथैतत्स्वत्वनाशेऽन्यस्यचसत्त्वानुद्योतेर्जातकस्यतस्यपरिग्रहादिनाऽन्यस्ययस्यकस्यापिवनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविवतत्रस्वत्वंस्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च । तस्मात्न्यतेपिपात्रविशेषोद्देश्यकथागेपात्रविशेषस्योत्पन्नमपिस्वत्वन्तदस्वीकारेनश्यत्यन्यस्यस्वीकारतस्योत्पद्युतइतिमतेपिपक्षेधःसाधारणस्वत्वविनाशासाधारणस्वत्वोत्पत्तिरितिवाच्यम् । यतस्तत्रसाधारणस्वत्वव्यवहारभावैतदुत्पत्तिरुत्पत्तिरितिना नैवस्वीकियतेगौरवाच्च । किन्तुदानुरेवयथेष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेपिपरस्वत्वापत्तिफलाभावेदानशब्दार्थानिश्चयेतिविशिष्टरक्तफलार्थिनःप्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्वरूपंस्वत्वमस्येव । यथाहुतेहविविधभस्मसाङ्गावावधिःअस्पृश्यसर्गदिनिषेधाश्रयनिमित्तदोषश्रयशानुशेधेनतथाचान्यस्वत्वानुपपत्तावपिनमध्यकत्वपरिग्रहाद्युनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोप्युभयत्रपरिपालनरूपस्तन्मूलकएव । नचोत्सर्गमात्रस्यतत्रत्वयाविध्यभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरस्यवच्छादितिवाच्यम् । तादृशोत्सर्गस्यैवविधितात्पर्यविषयत्वात् । होमस्थलेप्यन्यथाभस्मसाङ्गावनादशपत्तेः । यच्चवाजना

ध्यापनसाहचर्यात्प्रतिपक्षस्यापि स्वत्वाजनकत्वेपि गौणमेवाजननमिति । तदप्यवोधात् । तच्च हियेयेद्विजप्रभृतीनाम्ना
 गाक्षेणान्तेधान्तेभ्योभूतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारेणैव स्वस्वामिकर्मपरिक्रयइति जैमिनि
 सूत्रादौ विस्तरेण निर्णयत एव विस्तारन्तु तत्रैव दृष्टव्यं । कर्मकण्ठनितिकान्ताभूतिरेव हि परिक्रयः । एवमध्यापनेपि शिष्यो
 ध्यापकाया ध्यापनभूतिमेव तत्सन्तोषजननीमध्ययनात्तेर्षयन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतका ध्यापनमुपपातकम् । अतएव या
 जनाध्यापनयोः प्रतिपक्षोद्भूतिश्च द्वाच्यनिर्वैषाद्यप्युपगभिधानमुभयमिच्छितत्वात् । तेन तयोरपि मुख्यमेवाजननम् । दक्षिणा
 त्वव्यवहारेणैव तत्तद्विगध्यापकदेये । यदपि भ्रात्रादिधने भ्रात्रन्तरादिस्त्वन्त्यादकत्वन्तन्निधनस्य तत्कालीनभ्रात्रन्तरादि
 जीवनस्य बाहुमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनतत्कालीनजीवनस्यास्त्वन्त्यादकमस्तु न त्वङ्गुपुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम् । तद
 पि जन्मनोपि स्त्वन्त्यादकत्वस्यावश्यकत्वात्पदादनादेव परिहृतं । यच्चोक्तमूर्ध्वमित्युक्त्यादिमनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापाद
 कत्वेन घटते । प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागदृष्टार्थत्वेन तद्विधानकावविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य
 पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वसहवासविधिविषेधाद्यापत्तेः । तस्मात्पितरि च तिमामरि च सत्यान्तद्धर्मसाम्याभावात् परतयोरेव त
 योः पुत्रादेस्तद्धर्मस्त्वाम्यमिति प्रतिपादनार्थमेव तद्वाच्यमिति । तदप्युक्तानाभिधानम् । अस्वार्थविधानापत्तेस्तु स्यात् । प्रा
 गस्वातन्त्र्येण कावविधिपरत्वे बाधकाभावात् । इच्छाप्राप्तकावानुवादेपि व्यवहारशास्त्रत्वेनाविशेधात् । एतेन जातेष्टिबन्धे
 विविशेधादिनिमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरश्च एव विभागः प्रसज्येतेत्यप्युक्तम् । कावविधानेनपि तु परम
 स्यानिमित्तत्वावधानाच्च । अन्यथानिमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पितृचोर्ध्वविभागकरणे प्रत्यवायोऽपि प्रसज्येत । पतितव
 पारिव्राज्ययोः पितृस्त्वन्ताशेष्यधिकः जन्मनास्त्वन्तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्तान्ताचरणावस्त्वन्ताशेषविभागानर्हताच्च
 । अन्यथाद्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः स्तद्रव्येण न स्यात् । अतएव मातुर्निवृत्तेरजसोत्याद्यापिकावविधिपरमेव । ननु पा

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥१६८॥

निष्ठादिवत्तत्रस्वत्वाभावः । सतुलोकतएवविभागनिषेधाच्चमात्रादाविवेक्यादिवक्ष्यते । किञ्च । तदेवंपितृस्वत्वापगमस्य
कःकालःअपरश्चानपगतएवपितृस्वाम्येपितुरिच्छयेतिकालद्वयमित्युक्त्वा मध्येमिताक्षरेक्तम्विभागकालत्रयंदूषयित्वा । त
स्मात्पतितत्वनिसृष्टत्वाभ्यामपीत्यादिस्वयंयेपूर्वापरविरोधश्चनकथम् । अत्राप्युपरतसृष्टत्वादिनापुत्राणांस्वत्वमित्युधनेभव
तीतिज्ञापनादयमेकःकालइतिचउक्तम् । तत्राप्युपरतसृष्टत्वादिनेत्यनेनपितृस्वत्वापगमस्यवयदिविहितस्वर्ह्यनपगते
पितृस्वत्वेतदिच्छाऽपरःकालइत्यभिधानविरुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवाज्जनस्यतदौयस्यस्वीकार
पितृस्वत्वेसतिपुत्राणान्तर्जनेस्वत्वस्वीकारःकथम् । न ह्यनाश्रमत्वमातृजोनिवृत्तिमात्रेणपितुःस्वत्वापगमपूर्वद्रव्यस्वामिस
म्बन्धाधीनत्वाभ्यामपरमेयन्तद्रव्येस्वत्वन्तत्रानिरुद्धेदायशब्दइतिस्वीकृतायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वापगमेयत्रविभागस्त
त्रदायशब्दप्रयोगोपिदुःस्थइत्यादिवहुव्याकुलीस्यात् । जन्मनास्वत्वस्वीकारेणुसर्वमनाकुलमित्यादिसुधीभिरुन्नेयं । अत
एवमिताक्षरदौपूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनय्यंजनन्तत्रस्वत्वमन्यस्यतदेवदायशब्दवाच्यमित्युक्तन्नतुपूर्वस्वामिस्वाम्योपरमोपितत्र
प्रवेशितः । तन्निर्द्धं द्विविधोदायइतिमिताक्षरेक्तविभागकालत्रयसमर्थनन्तत्प्रस्तावेप्रयश्चयिष्यामइत्यलम्यसक्तानुप्रसक्त
विचारेणेति । यच्चजीमूतवाहनेनैवमिताक्षरेक्तं । विभागोनामद्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानान्तदेकदेशेषुव्यवस्था
यनमिति विभागशब्दार्थः । नचसम्बन्धाविशेषात्सर्वेषां सर्वधनेत्यन्नस्यस्वत्वस्यद्रव्यविशेषेववस्थापनंविभागइतिवाच्यमित्याशं

क्यसम्बन्धन्तरसद्भावप्रतिपक्षस्यसम्बन्धस्यावयवेष्चेवविभागव्यङ्ग्यत्वापादकत्वात् । हात्त्वपितृधनगतस्त्वत्वाद्यादविनाश
 कल्पनागौरवात् । यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेतिदूषयित्वाउच्यते । एकदेशोपात्रस्यैवभूहिरण्यादावुत्पन्नस्य
 स्वत्वस्यविनिगमनाप्रमाणाभावेनवैशेषिकव्यवहारानर्हतायाश्चव्यवस्थितस्यगुटिकापातादिनाव्यङ्ग्यविभागः । विशेषेणभज
 नंस्वत्वज्ञापनंवाविभागइतिव्युत्पत्त्येत्युक्तम् । तद्वायतत्वकृतोपन्यस्यदूषितम् । यत्रास्यस्वत्वन्तैवगुटिकापातइतिकथंवचनाभा
 वास्तिष्ठेत्तथं । यत्रह्यपितुर्निधनानन्तरन्तर्दीयाश्चयोरेकमादायभ्रात्राद्यदर्जितन्तर्जार्जकस्यद्वौभागावपरस्यैकःसर्वसंमतः
 । तत्रयदिप्राचीनधनविभागकालेगुलिकापातादर्जकेनसएवाश्वःपश्चात्स्वधस्तदाप्रादेशिकस्त्वत्वादिमतेप्रागर्जकस्यैवसे
 श्वइतिनेनार्जितधनेकयंभ्रात्रन्तरस्यविभागः । तत्रैवास्वत्वेनतदुत्पन्नेस्तुतरांस्त्वत्वाभासादश्वस्यैवाविभाज्यत्वात् । यदिवार्जके
 तरेणश्वोश्चस्तदातेनार्जितधनस्यसमभागएवयुक्तः । एकस्यस्वायासेनापरस्याश्वायासेनार्जकत्वादितिदूषिते । वस्तुत
 स्तुसम्बन्धाविशेषात्सर्वसम्बन्धिनं सर्वधनोत्पन्नस्यत्वस्यगुटिकापातादिनाप्रादेशिकव्यवस्थापनविभागः । हात्त्वधनगतस्त्वो
 त्पादविनाशावप्यगत्याकल्पेते । संसृष्टतायांप्रादेशिकस्त्वत्वात्तद्धनस्त्वत्वाद्यादविनाशाविवतश्चविभक्तोयःपुनःपित्राभ्रात्रावैक
 त्रसंस्थितःपितृव्येणाथवाप्रीत्यासतुसंसृष्टउच्यतेइतिबृहस्पतिवचनेयेषामेवह्यपितृभ्रातृपितृयादीनाम्यपितृपितामहोपार्जित
 द्रव्येषांविभक्तंस्त्वमुत्पन्नितःसम्भवति । तएवविभक्ताःसन्तःपुनःपरस्परप्रीत्यापूर्वकतविभागंधत्ते । यत्तन्ममापियन्ममधन
 न्नमवापीत्येकस्मिन्कार्येएकरूपतयास्थितास्तेसंसृष्टाः । नवनेकरूपाणान्वनसंसर्गमात्रेणसम्भूयकारिणांविभक्त्यामपि
 संसर्गित्वम् । नापिविभक्तानान्द्रव्यसंसर्गमात्रेण । प्रीतिपूर्वकतादृगभिसन्धिविनेत्यभिदधतादायभागकृतापिस्वहस्तिनम्
 । साधारणस्त्वत्वादेवह्यिवंधूनामविभक्तानाम्भोगद्वैवप्रदापयेत् । इतिकाव्यायनवचनंयथाश्रुतमेवसङ्गच्छते । यावद्भुक्तध
 नमात्रेस्वत्वस्यापिसत्वात् । अतएवात्रपरस्परस्यैवैर्यमपिनायंधत्ते । एवञ्च । साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्चदानंयहणमेवच ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १६७ ॥

विभक्ताभ्रातरः कुट्युर्द्वाविभक्ताः परस्परमिति ॥ नारदवचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोपिन्यायमूलक एव । दा
नादेरपूर्वमपि देयादौ प्रतियहीनादेः स्वत्वसत्त्वाद्दानप्रतियहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चाविभक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टा
दृष्टार्थकर्म तत्र सर्वेषां फलभागित्वम् । तथा च नारदः । भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोऽपि
भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥ व्यासोपि । स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुट्यात्क्रयन्दानम्परस्परमतं विना ॥
अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात्कृत्तन्धनगतमेव प्रत्येकस्त्वं कीयते । तस्मान्मुल्यधनसम्बन्धन्तरसत्त्वेन सम्बन्धिसकाशा
त्संक्रान्तधनस्तस्यापि ममापीति सम्बन्धिना प्रतीयते तद्विमते दानादिकं प्रतिषिद्धं स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति । इ
दञ्च द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामेकदेशे व्यवस्थापनविभाग इति वदतो मितक्षरकृतोऽप्यभिमतमितिलक्ष्यते ।
इदन्विहविचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं स्वामिगतं स्वाम्यम् । स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये स्त्वं व्यासज्यवृत्तिप्रत्येक
वृत्तिवा । नाद्यः । एकैकस्वामित्वसत्त्वाश्रयनाशेन द्वाशस्यावशिष्टसमुदायगततदुत्पत्तेश्च कल्पनायामतिगौरवापत्तेः । प्रत्ये
कस्य प्रत्येकद्रव्ये दानकयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहारविसंवादापत्तेश्च । न द्वितीयः विभागे सति तावता द्वाशेत्या
दकल्पनापत्तेः । स्वस्य सतो विभागो न तु विभागात्स्वत्वमिति ग्रन्थविशेषाच्च । अत्र ब्रूमः । प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात्स्वाम्यानि च स
न्त्येव । परस्परविभागागते परस्परस्यान्यान्यदौ यद्रव्ये तानि नश्यन्ति परमरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्तिः । व्यवस्था
पनमपीदमेव अन्यथैकदेश उत्पादनमित्येव वदेत् । अतएव विनाशमात्रकल्पनानतुस्त्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवा
हनमते च कुत्र वास्तवं मम स्वत्वमिति विभागात्प्रागनिरूपणात्तदधीनश्रौतस्मार्त्तलौकिककर्म्मोच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्त
रकृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्त्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदुत्पादविनाशकल्पना गौरवं यत्त्रयामिताक्षरकृते प्रत्यापादितन्ततोपि
तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्त्वस्य निःप्रयोजनता च योपन्यस्तासाप्येकदेशगतस्त्वभ्युपगमे तुल्येवेति

कृतमतिदूरंगत्वा ॥ ७ ॥ अथविभागकालकर्तृनिरूपणम् । तत्रमनुः । ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्यभ्रातरः समम् । भजेरन्यैतु
 कंरिक्थमनीशास्तेहिजीवतोः ॥ पैतृकम्पित्रोः सम्बन्धिप्रागुभयोपादानात् । अतएवपितुरुर्ध्वमितिपितृधनविभागकालः ।
 मातुरुर्ध्वमितिमातृधनविभागकालोऽभिहितः । चण्डस्तुकालान्तरसमुच्चयार्थः नतुद्वयोरुर्ध्वमितिनिधमार्थः । पितृधनविभा
 गोमातृजीवनस्याप्रतिबन्धकत्वात् । मातृधनविभागेपितृजीवनस्य । तथाचाहसंयहकारः । पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्या
 मपिमातरि । नस्वतन्त्रतयास्वाम्यंयस्मान्मातुःपतिंविना ॥ मातृद्रव्यविभागोपितयापितरिजीवति । सत्स्वपत्येषुयस्मान्नस्त्रीध
 नस्यपतिःपतिरिति ॥ पत्युरभावेपिपुत्रेषुसत्तुयतोमातुस्तद्धनेस्वातन्त्र्येणस्वाम्यंनास्त्यतस्तस्यांजीवत्यामपिपितृधनविभागोयु
 क्तः । यतश्चापत्येषुसत्तुभार्याधनेपत्युःस्वाम्याभावस्ततस्तस्मिन्जीवत्यपिपुत्राणांमातृधनविभागाधिकारइतिभावः । अतश्चा
 नीशास्तेहिजीवतोरित्यपितृतद्धनेत्यवस्थायाश्चास्वातन्त्र्यप्रतिपादकमन्त्रस्त्वत्प्रतिपादकंजन्मनास्त्वस्यपुत्राणाम्पितृधनेत्यव
 स्थापनात् । याज्ञवल्क्यः ॥ विभागश्चेत्पिताकुर्व्यात्वेच्छयाविभजेत्तुतान् । ज्येष्ठस्त्र्यंशेष्टभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनः ॥ अत्रे
 च्छयापितास्तुतान्विभजेदितिबदन्जीवत्यपिपितरिपितुरिच्छायदासोपिविभागकालइतिस्मृचयति । तदाचपितैवविभागक
 र्त्ता । अस्वाम्यं हिभवेदेवंनिर्द्दोषेपितरिस्थितेइत्यनेनपुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात् । निर्द्दोषेइतिविशेषणात्पादित्यादिनिर्
 र्दोषवतिसत्यपिपितरिपुत्राणान्त्यारतन्त्र्याभावात्तदिच्छायदासोपिविभागकालःपुत्राणाञ्चतदाविभागकर्तृत्वमित्युक्तमभवति ।
 अन्योपिपुत्रेच्छयाविभागकालःपितरिद्रव्यनिस्पृहेनिवृत्तरमणेमातरिचनिवृत्तरज्ज्वायाम् । यथाहनारदः । अतऊर्ध्वम्पि
 तुःपुत्राविभजेयुर्जनंसममिति । पितोरुर्ध्वमिभागमुक्त्वा । मातुर्निवृत्तेरजसिप्रज्ञास्तुभगिनीयुच । निवृत्तेवापिरमणात्पित
 र्युपरतस्पृहे ॥ जीमूतवाहनेनतुविनष्टेवाप्यशरणइतिपाठोलिखितःविनष्टेपतितेअशरणेगृहस्थाश्रमरहितइतिव्याख्या
 तश्च । निवृत्तेवापिरमणादितिपाठान्तरमनाकरमित्यप्युक्तान्तदयुक्तंमिताक्षरादिवज्जनिवन्धलिखितत्वात्पुत्राधनंविभजेयुरि

॥ वी० मि० ॥ त्वनुषङ्गः । गौतमोऽप्युर्ध्वेऽपितुः पुत्रारिक्त्वं विभजेरन्निवृत्तेऽपि रजसि मातुर्जीवति चेच्छतोऽव्याह । बृहस्पतिरपि । पित्रो
 ॥ व्य० ॥ रभावे भ्रातृणां विभागः सम्प्रदर्शितः । मातुर्निवृत्तेरजसि जीवतो रपि शस्यत इति । तथा सरजस्कायामपि मातृत्यं निच्छत्य
 ॥ १७० ॥ पिपितरि दीर्घशे गयस्तेऽधर्मवर्तिनि पुत्रेच्छया विभागः । यथा ह शङ्खः । अकामेऽपि तस्मिन् विभागो वृद्धे विपरीतचेतसि
 र्गिणि चेति । नारदोऽपि । व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अथ यथा शास्त्रकारोऽन्यत्र विभागेऽपि ता प्रभुरिति ॥ अत्रपि
 पुत्रपरमस्य कः कालो निवृत्तेऽपि रजसोऽति द्वितीयो जीवति चेच्छतोऽति तृतीय इति मातृशयाऽङ्गीकृतवाहनोक्तं दूषणम् । मातृर
 जो निवृत्तेऽपि पुत्रपरतस्य हन्वविशेषश्च । त्रिंशद्वर्षेऽवहेत्कन्यां दृष्ट्वा द्वादशवर्षिकीम् । अष्टवर्षेऽष्टवर्षांश्चाधर्म्यं सीदति
 सत्वर इति मनुना विवाहकालविधानात् । वनस्पत्याशतो ब्रजे दिव्याश्रमान्तरगमनकालविधानाच्च । तदारजो निवृत्तेर्मातुरस्य
 भ्रूवेऽपि त्रिवोपरतस्य हेवानप्रस्येत न्युत्राणामिच्छया विभागभावप्रसङ्गात् । निर्विशेषश्च पुत्रपरतस्य हन्वमेव पित्रुधनविभाग
 काल इति तूच्यमानेऽनुपरतस्य हेऽपि त्रिपतितेऽपि विभागप्रसङ्गात् । अयमप्यपरः काल इत्यभिधाने कालचतुष्टयापत्तिः । पितुरूप
 रमः पतितत्वं निस्पृहत्वं मिच्छा चेति । तस्मात्पतितत्वं निस्पृहत्वेऽपरमैः पितुः स्वत्वापगमस्य कः कालोऽपरश्च सतितत्वं तदिच्छात इति
 कालद्वयमेव युक्तमिति । तन्निताक्षरकदाशयापरिहानात् । न हितेन कालत्रयनियमोऽभिहितः । तथेत्यादियन्येन कालान्त
 रस्यानुपदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य निर्विजन्वात् । पितृस्वत्वापगमस्य कः कालोऽपरश्चानपगतस्य पितृस्वाम्येतदिच्छात इति
 तिकालद्वयमिष्टप्यशुद्धं । निवृत्तरजस्कायामातरित्यनन्वयापत्तेः । न हि मातुर्निवृत्तरजस्कतामात्रेण पितृस्वत्वापगमः । जन्म
 नास्वत्वावस्थापनात् पितृस्वत्वापगमस्य कालोऽपक्षश्चास्वत्वावस्थासम्भवाच्च । एवं दीर्घशे गयस्तेऽपि न स्वत्वापगम इति कालद्वयनियमस्त
 वापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ तद्वचनविशेषः । यच्चोक्तं तेनैव । मातुर्निवृत्तेरजसोऽपि मातृमहादिधनाभिप्रायम् । निवृत्तेरज
 सि पुत्रान्तरसम्भवाभावात्तदानीमपि पितुरिच्छयाैव पुत्राणां विभागः । अतिवृत्तेरजसि कमागतधनविभागेऽपि स्वाज्जातानां वृ

त्रिषोपापत्रेः । नचासौयुक्तः । येजातायेप्यजाताश्चयेचगर्भैव्यवस्थिताः । वृत्तिचतेऽभिकांक्षन्तिवृत्तिवोपोनविद्युतइतिवच
 नात् । अतएवपितृधनेकालइयमतएवमनुगौतमादिभिर्मृतपदम्परित्यज्योर्द्धमित्युक्तम् । उर्ध्वेऽप्यितुःस्वत्वापगमइत्यर्थः ।
 यदिचास्यपितृधनविषयतास्वात्तर्ह्युर्ध्वेविभागाज्जातस्तुपितृमेवचरेद्धनमित्यस्यनिर्विषयताभवेत् । निवृत्तरजसिपुत्रोत्पत्त्या
 सम्भवात् । मातृधनगोचरत्वात्तस्यानाशङ्कनीयमेव । मातुरेवनिर्द्धनतापत्तेः । अतोनिवृत्तेरसौतिपैतामहधनविषयं । तत्र
 च्छामनपेक्षरजोतिवृत्तिमात्रनिर्भागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छयाविभागाभावात्तस्येच्छयेत्यपेक्षायामूर्ध्वेऽपितुः पुनारिषंविभजे
 युर्ध्वेवृत्तेरजसिमातुर्जीवतिचेच्छतीतिगौतमवचनात्पितुरेवेच्छातइतिनिर्णीयतइतिपितामहादिधनविभागस्यापिपितरभा
 वइत्येककालः । मातुर्निवृत्तेरजसिपितुरिच्छातइतिकालइयमेवेति । तदप्यनभिद्युक्तप्रमोदनम् । वृत्तिषोपापत्रेःपितृधनेपि
 मुक्तत्वात् । उर्ध्वेविभागादित्यस्यनिर्विषयत्वापत्तेरपिपितामहादिधनेपितुल्यत्वात् । ससृहेपितरिपातित्यादिदुष्टेपितामहध
 नेपिपुत्रेच्छयाविभागस्यसकचसम्मतत्वादवश्यवाच्यात्वाच्च । वस्तुतस्तुपितामहादिधनेभूर्यापितामहोपापत्रेत्यादिनासकृ
 दपितापुत्रस्वाम्यस्यवक्ष्यमाणात्पुत्रेच्छयापितस्वविभागउचितएव । यत्तत्रव्याख्यानान्तरमनोशनस्यतद्धनगोचरत्वादिका
 ल्पनंतत्सर्वतद्धनविषयेनेतिशकरिष्यामः । वयन्तुस्वातन्त्र्यार्हेपितरिजीवितदिच्छैवविभागनिमित्तं । पातित्यपारिव्रज्यादि
 भिसुदमर्हेपुत्रेच्छापि । तदुपरमेतुस्तेच्छायानिमित्तत्वमर्थसिद्धमितिकावचयमेवानेनप्रकारेण । अन्यथाबहूनामुपरतस्य
 हत्वादीनां विकल्पसमुच्चयादिककल्पनानुपपत्तौविशेषणविशेष्यभावाद्यवस्थापत्तौवञ्ज्याकुलोभावः । अतएवकाचि
 द्दृष्टेकेषांस्त्रिदेवोपादतमनुपादातश्चकेषांस्त्रिदृष्टते । एकमूलकल्पनालाघवेतोपरतस्यहत्वादिभिःपितुःस्वातन्त्र्याभा
 वस्यैकस्यसर्वरूपलक्षणात् । अनोशास्तेहिजीवतोऽर्निर्द्धायेपितरिस्थिते । जीवतोऽपिशस्यतेइत्यादिवचनस्वरसोप्येवमेव
 । अतएवपित्रोर्जीवतोर्भातृणांसहवासोमुख्यस्तदनुमानादिनाज्येष्ठस्यकार्यक्षमस्यान्यस्यवापुत्रस्यस्वातन्त्र्यमन्येषान्तदनु

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७१ ॥

रोधवृत्तिवृत्तिमिति च पक्षद्वयमुक्तवन्तो व्यासादयः । भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते इति यासः । जीवति पितरि पुत्राणां
मर्थादानविसर्गाक्षेपे युनस्तातच्छ्रमः । कामन्दीने प्रोषिते चार्त्तिङ्गते ज्येष्ठो वार्थोऽश्नयेदिति हारीतः । शङ्खुलिखितौ न स्पष्टत
ममाहनुः । पितर्यशक्ते कुटुम्बव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादन्तरोवाकार्यज्ञस्तदनुमतो न त्वकामे पितरि रक्त्विभागे वृद्धे विप
रीतचेतसि दीर्घसे गिणि च ज्येष्ठ एव पितृवदर्थान्यालयेदिति तरेषामृक्यमूलं हि कुटुम्बमस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थिता
या इति । तस्माद्युक्तरीत्या विभागस्य कालत्रयमेवेति ब्रूमः । अत्र मनुवचने समेत्येत्यनेन पाक्षिकं साहित्यमनूद्यते ब्रुवन्
। अन्यथैकेच्छया द्वयोश्च भ्रातृर्विभागो न स्यात्सममिति तु नियम्यते । तच्च विवक्ष्यामः । यत्र पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात् सोदर
भ्रातृणाम्पितृधनविभागोऽपि मातुरभावएव कार्यः । न तु मातृधनविभागार्थमातुरभावोपदानं । जीवतो रपीत्यस्य मातृधनगोचर
त्वनुपपत्तेरन्यधनगोरत्वमवश्यम् । अयमन्तो यत्रैव पित्रोरभावो निमित्तं तत्रैव जीवतो रपीत्यपि शब्देन जीवनस्यापि प्रशस्तत्वकोर्त्त
मात्तमातुरभावो मातृधने व्याख्येय इति जीमूतवाहनश्चाह तदसम्बद्धम् । पितुश्च मातुश्चेति मनुवचने पृथङ्निर्देशादन्यथापि
द्विवचनस्य विभागसम्बन्धविवक्षा मात्रेण व्याख्यानं युक्तम् । इतरथैकतरधनेऽन्यतरभावस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । यच्चोक्तं जीवतो
रित्यादेर्मातृधनगोचरत्वनुपपत्तेरित्यादि । तस्यापि कोभिप्रायः । मातुः पितरि जीवत्यस्मात्तद्व्यान्नतद्धनगोचरत्वमित्यदि
तर्हि सत्त्वपथेषु भार्याधनेऽपि पितुः स्वाम्यन्तदभावस्यापि तत्रानुपयोगादन्यविवयत्वापत्तिः । अभिप्रायान्तरं न्वसम्भवदुक्ति
कमेवेति विवक्ष्यामः । तस्मादृष्टार्थत्वात्तद्वनविवयकएव तदभावः । संहकाराद्युक्तो युक्तः । यथाच पित्रोर्जीवतोर्भ्रातृणां
सहवासो मुख्यस्तथा तदूर्ध्वमपि । तथाच शङ्खुलिखितौ । कामंसहवशेयुरेकतः संहता वृद्धिमापद्योरन्निति । संहताः सह
वसन्तो द्वयोपचयसाहाय्यादिना परस्परकृतेन वृद्धिमाप्नुयुरित्यर्थः । नारदोपि । विभूयाद्वैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा
पिता । भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षाकुलस्थितिः ॥ मनुरपि । ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृव्यन्धनमशेषतः । शेषास्तमुपजी

त्रेयुर्थ्यैवपितरन्तथा ॥ ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः । पितृणामन्वयश्चैवसतस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्मृगं संनय
 तियेनेषानंन्यमश्नुते । सएवधर्मज्ञःपुत्रःकामजानितरन्विदुः । पितेवपाचयेत्पुत्रान्ज्येष्ठोभ्रातृन्यवीयसः । पुत्रवच्चापिर्वर्त्तर
 न्ज्येष्ठेभ्रातरिधर्मतः । ज्येष्ठःकुलंवर्द्धयतिविनाशयतिवापुनः । ज्येष्ठःपूज्यतमोलोकेज्येष्ठःसद्भिरर्हितः ॥ योज्येष्ठोज्येष्ठवृत्तिः
 म्यान्मातेवसपितेवसः । अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तुस्यात्सम्पूज्यस्तुवन्धुवत् ॥ योलोभाद्विनिकुर्वीतज्येष्ठोभ्रातृन्यवीयसः । सोज्येष्ठः
 स्यादभाराश्चनियंतव्यश्चराजभिरित्यादिवचनानिचयद्वुणज्येष्ठवशवर्त्तयत्सर्वेषांसहवासःप्रशस्तः । धर्मवृद्धिकामनया
 तुविभागःकार्यैर्हृत्वाहनुर्मनुप्रजापतो । एवंसहस्रसेयुर्वीपृथग्वाधर्मकाम्यया । पृथग्विवर्द्धतेधर्मस्तस्माद्धर्म्यापृथक्क्रिया
 ॥ धर्मश्चदेवाद्यर्चनरूपस्तस्यैवसहस्रसेपृथक्प्रवणान् । तथाचवृहस्पतिः । एकपाकेनवसताम्पितृदेवद्विजार्चनम् । ए
 कम्भवेद्विभक्तानान्तदेवस्याहुहेगृहेइति ॥ यतुसंयहकारेणाग्निहोत्रादिधर्मवृद्धिरपिधर्मवृद्धिशब्देनगृह्यातइत्युक्तम् । य
 दाह । क्रियतेस्वन्विभागेनपुत्राणाम्यैतृकभनम् । स्वत्वेसतिप्रवर्त्तनेतस्माद्धर्म्यापृथक्क्रियाइति । प्रवर्त्तनेसाध्यन्तेअग्नि
 होत्रादिक्रियाइतिशेषइति । तनुजन्मनैवपुत्राणाम्पितृधनेस्वत्वाद्विभागात्प्रागपिऔतस्मान्नैककर्माधिकारंप्रतिपादयद्भिर
 स्माभिःप्रागेवप्रत्यासि । तस्मात्पञ्चमहायज्ञादिधर्मएवधर्मशब्देनात्रयाह्यः । दत्तास्तुभगिनीयुचेतितुनकार्थंक्लृप्ता
 सामवश्यंदानार्थम् । यथायच्छिष्टम्पितृदायेभ्योदत्तवर्णम्यैतृकन्तः । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृगीनस्याद्युयापितेतितारद्व
 चनमृणादानावश्यकत्वाथैनविभागकालार्थम् । पिताचयदिस्वेच्छयापुत्रान्विभजतिनदापितिरङ्कुशेच्छानोपादेयाकिन्नुज्ये
 ष्ठंवाज्येष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनइतिपक्षयोर्मध्येयःपक्षइष्टःसयाह्यइतियोगीश्वरवचनार्थः । ज्येष्ठंज्येष्ठभागेनमध्यमंम
 ध्यमभागेन । कनिष्ठंकनिष्ठभागेन । सर्वेवाज्येष्ठादयःसमांशभाजःकार्यैर्हृतिविज्ञानेश्वराचार्याः । प्राच्यास्तुस्वेच्छयेतिपृ
 थक्पक्षान्तरंज्येष्ठादिभागसमभागौचद्वौपक्षावितिपक्षत्रयमतएवज्येष्ठमेतिप्रथमोवाशब्दःस्वेच्छयेतिपक्षापेक्षयासमञ्जसोव

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १७२ ॥

ध्यमाणापक्षपेक्षत्वेऽपि स्यादित्याहुः रूपपक्षेति च वदन्ति । पितैव वा स्वयंपुत्रान् विभज्येदयमिति स्थितः । ज्येष्ठमाश्रेष्ठभागे
नयथा वास्यमतिर्भवेदिति नारदवचने । ज्येष्ठस्तेत्यादिनैकस्मिन्मतिभागप्रकारमुपन्यस्य यथा वास्येयुक्तेरन्योपिन्यूनाधिक
भागः पितुरिच्छया स्तीति गम्यते । हारीतोपि । जीवन्नेव विभज्य वनमाश्रयेद्बुद्धाश्चमं वागच्छेत्स्वल्पं वा सन्निभज्यभूयिष्ठमा
दायवसेद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्योगृह्णीयादिति । वृद्धाश्चमः पारिवर्ज्यम् । उपदस्येद्बुद्ध्याभावेन क्षीणो भवेत् । अत्रापि स्वल्पमे
त्यादिपक्षान्तरमुक्तम् । तस्मात्तदेकमूलकतानुरोधेन योगीश्वरवचने पितृसंयहायेच्छेति पृथक्पक्ष एव युक्त इति । तदसत् ।
वाशदस्तावद्धेधापि व्युत्पत्तेर्नासमञ्जसः । योपपत्तिरुक्ता साप्ययुक्ता । यदि वचनान्तरेण पक्षान्तरसंग्रहार्थमिति चक्ष्येत्तस्य भ
वेदुत्तरार्द्धे चार्थमेव स्यादुक्तपक्षद्वयस्यापि वचनान्तरेण पक्षान्तरादिच्छेद्यनेन तयोरपि संग्रहसम्भवात् । तदितरपक्षसंग्रहार्थत्वेम
न्दप्रयोजनता स्यादेव । इच्छायातिरं कुशलेनानियमवारणाय वचनान्तरलोचनं विना तदर्थानिर्वाहान् । स्वोपात्रपक्षद्वयेव
वस्थानिरुसार्थतयेच्छेयिवास्यायमाने वचनान्तरलोचनानावश्यकत्वात् । नच विकल्पोक्त्यैवेच्छात्वाभेदश्चेति निरर्थकमि
ति वाच्यम् । उत्तरार्द्धे वैषम्यापेक्षया स्थितविकल्पनिर्वाहस्य बाकोपात्रपक्षद्वयविषयतया तदनुवादस्यैवोपपन्नत्वान्
नारदाद्येकमूलकतानुविज्ञानेश्वरव्याख्याने विज्ञाप्यते । तदुक्तपक्षद्वयस्य वचनान्तरेष्वप्युपादानात् । नच निरर्मलेच्छा
मात्रमेव पक्षान्तरं योगीश्वरवचनार्थं स्मिन्निर्वाच्यम् । अयथा शास्त्रकारोचनविभागे पिता प्रभुरित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । इ
च्छामात्रस्यास्वीयत्वेऽयथा शास्त्रकारिणा प्रसक्तेः । जीवद्भिभागे तु पितानैकं पुत्रं विशेषयेत् ॥ निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्कार
रसं विनेति काव्यायनवचसोपि निर्विषयता स्यात् । इच्छायास्वकारणत्वात् । नविशेषयेच्छास्वीयज्येष्ठभागाद्युतिरिक्तैश्च
विशेषवन्तस्तु कुर्यात्कारणस्य शस्त्रोक्तं पातित्यादिकं विनाऽकस्मात्प्रोधात्तु भगापुत्रस्येहादिनावाननिर्भाजयेद्वागरहितं न
कुर्यादित्यर्थः । यत्पुन्यनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति योगीश्वरवचनं तदपि धर्म्याधर्म्यादनपेक्षेति वाच्यतः

कृतएवस्मृतो न निवर्तते । अधर्मास्तयथाशास्त्रकृतो मिवर्तन्ते एवेत्यभिप्राय इति विज्ञानयोगिभिरेव व्याख्यातं व्याधितः कृपितः
 वेद्यादिवचनानुसंधान् । एवं । समन्युनाधिकाभागाः पित्रायेवां प्रकल्पिताः । तथैव ते पातनीया विनेयास्तेऽस्युरन्यथा । पित्रे
 वतुविभक्ताये समन्युनाधिकैर्द्धनैः । तेषां स एव धर्मः स्वात्सर्वस्वहि पिता प्रभुरिति वृहस्पतिनारदवचनेऽपि व्यास्ये । अष्टादि
 विभागे पित्रा अष्टादिभ्यो दत्तेऽन्यैरनुश्रयो तत्कार्यः । समांशविभागे वा अष्टादिभिरिति तात्पर्यार्थः । अतएव नारदस्तेषां
 स एव धर्मः स्यादित्याह । अष्टादिभागश्च मनुनेकः । अष्टस्य विंशच्छ्रद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् । ततोऽर्द्धमध्यमस्य स्यात्तु
 रीयन्तु यदो यदइति ॥ समांशपक्षमौ धाय तत्राह । पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति समंशस्त्वैवामविशेषादिति । मनुः । पुत्रेभ्यो
 दायं व्यभजदिति श्रुतौ विशेषाश्रयत्वात्सर्वेषाम्पुत्राणां समंश इत्यर्थः । यदि पितास्वेच्छया समांशेन पुत्रान्विभज्यते तदा स्वपत्नी
 भ्यः पुत्रसमंशं दद्यादित्याह याज्ञवल्क्यः । यदि कुट्यात्समानं शान्यव्यः कार्यः समांशिकाः । तदन्तं स्त्रीधनं यो साम्भर्त्ता वा
 श्रुरेव वा ॥ यासां भर्त्ता श्रुरेव वा स्त्रीधनमप्यौद्यादिना दत्तं । भर्त्ता इति ह समुपलक्ष्यं च वक्ष्यमाणस्त्रीधनमन्या इत्यर्थः
 । तस्मात्पत्नीनां पुत्रसमांशभागमचनियम्यते । तथा च यदा अष्टभागदिताः पिता पुत्रान्विभजति तदा पित्रे अष्टभागाश्चतुर्ध्वेष्ट
 योद्वा शत्रुसमुदायात्पुत्रसमाने वा शान्यव्योऽसमन्तेन स्वज्येष्ठभागादिकमिदमर्थः पर्यवस्यति । यस्तु पत्न्याः स्त्रोद्धारः परीभाण्डा
 दिकुमपि पत्नी लभते । तथा चापस्तम्भः । परीभाण्डश्च गृहेऽलङ्कारे भाव्याया इति । परीभाण्डमो जनपात्रादि । यदसा
 धारण्यस्यालङ्कारेण साधारणस्तद्विषेचयिष्यते । न च पक्षद्वयेऽप्येतावता पुत्रसमांशित्वमपत्नीनां विज्ञाने श्वरेऽपि कर्तव्यं
 यदि कुट्यात्समानं शानिति समांशानुवादेऽप्यर्थः पक्षोऽष्टांशादि न च भन्ते इत्येतावन्मात्रमेव वाच्यमिति युक्तम् । यतः । एवं स
 मुद्धृतेऽङ्गारे समानं शान्यकल्पयेत् । अङ्गारेऽनुद्धृतेष्वेवामयं स्यादंशकल्पना ॥ एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रो ध्वर्ज्यो न तोऽनु
 जः । अंशं यवीयं स इति धर्मोऽव्यवस्थित इति मनुना ह्यंशीवा पूर्वजः स्यादेकैकमिदरेवामिति । गौतमेन च यथाह्वाण्डादय

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७३ ॥

भगोऽङ्गं हरेऽज्येष्टे गवांश्च स्य चात्र दशममं जावयोगृहं शक्तनिष्ठस्य कार्याय संगृहोपकरणानि च मध्यमस्येति । वसिष्ठेन ।
ज्येष्ठस्यांशो धिको देयः कनिष्ठस्य वरः स्मृतः । समांशभाजः शेषाः स्युरप्रताभगिनीतयेति ॥ नारदेन चोद्धारमृते विषमभागमां
त्रमुक्तं ननु दाद्वियते तदा पत्नीनामंशभावप्रतिपादनार्थं कथं कुर्यात्समानसंशान्तिमुक्तमिति न दोषः । अतएव भ्रातृणां भि
भक्तानां यद्युत्थानम्भवेत्सह । न तत्र विषमभागमपि तादृशं कथञ्चनेति मनुना सर्वेषां भ्रातृणां द्वाभ्यां नैव यदि सप्त समाने
वेत्यानमुद्गो गोभवेत्तदा पितुर्विषमविभागदानप्रतिषेधकमनुवचनस्यास्य नेजीमूतवाहनेनोक्तमुद्धारसुपि पादान्तरं ॥
तस्य विभागरूपत्वाभावात् । न्यूनाधिकविभागस्यैव निषेधादिति । तस्माज्ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति यावत्कदापि नुक्तं उद्धारे पि
मांशभागितापुत्राणामस्येवेति तत्रापीदं स्वप्ननम्बर्ततएव । ह्यंशदिपक्षे परं तं प्रवर्तत इति विज्ञानयोगिनामाशयः ।
तुल्यधने दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्यत्रार्द्धं दानं वध्यते । यद्युचितं दाधिवेद निके भर्त्ता दीयमाने वध्यते तथापि कर्त्तव्यं यं समं
न्यायत्वाद्वापि योज्यम् । दौधायनः । बहूनामेकधर्माणां मेकस्यापि दृश्यते । सर्वेषामेव तत्कुर्व्यादेकरूपाश्चिन्ते सुमादृशि
भ्रातृणां भिभक्तानां मित्रादिमनुवाचं सहोत्थानं सर्वेषां भिभागप्रार्थना यदि भवतीति जीमूतवाहनेन तदनुजायिना दृष्टं
ताच व्याख्यातम् । यदि पुत्रः पितरि जीवति पुत्राश्च विभागमर्थयन्ते तदा विषमविभागः पिबानदा तद्य इति वदता तत्र स ह्यंश
वेयर्थं उत्थानं दृश्यते । गवांश्चिनोपि भागप्रार्थना परममन्यायमिष्यस्मद्व्याख्यानमेवादर्थव्यम् । तथा च सामान्यार्थसमुच्च
ने विभागस्तु समः स्मृत इति योगीश्वरवचः सम्वादोपि लभ्यते । तस्यास्मदभिमतार्थतयेवोपपत्तेः । दत्ते त्वर्द्धं मित्राणां यर्द्धं
हः समप्रविभागवचनो न भवति अतश्च यावता पूर्वं दत्तमिदानीन्दीयमानं स्वसमम्भवति तावदेयमिति मित्राणां स्यामुक्तं वा
माशयः । यद्यपि न पुंसकस्यार्द्धं शृङ्गस्य पुंस्यर्द्धं स्त्रीसमं शक इति कोषात्समांशवाचित्वमस्ति । तथापि कदाचिन्नासंयुक्तं वि
धनत्वद्वदाचित्तदूनधनत्वमवस्थितमर्द्धं नियमस्य चादृष्टार्थत्वात्प्रमांशोदिति पुत्रसमं मित्राणां वसाप्यर्थमिति । अ

मदनरत्नकार आह । पण्डितिवक्तुवचनात्प्रतिपत्तिरसमार्थमस्ति गृहीयात्तु तावत्पृथक्कृत्याशोदातया । जायाप
 योर्विभागो न विद्यत इति हारीतवचनविशेषात्तेरिति । तन्न । नावजायापयोर्विभाग उच्यते येन हारीतवचनविशेषः स्यात्कि
 न्तु पत्यैव पुत्रविभागसमयेन भयस्तु तस्मांश्च दातव्यमिति दानवत् । अतएव स्त्रीधनेदमेवर्द्धमिष्टुक्तमिति नकोपि दोषः । वस्तु
 जीवति पितरि पुत्रे च यो विभागः स वैयम्याश्च वस्तुना तुर्नैवृत्तेरजसोतिमनुवचने समं ह्यनुवृत्त्यावसमयवयोपि पितरुर्ध्ववि
 भागः सोऽपि समयव । पूर्वादाहृतमनुवचने सममिष्टमभिधानात् । हारीतोऽपि । समानो मृते पितरि रिव्यविभागः । पैठीन
 सिरपि । पैतृके विभज्यमाने दायाद्वेभ्रातृणां समो विभागः ॥ अहवक्तव्योऽपि । विभजे रन्मुत्रापित्रो रूर्ध्वमृक्यमृक्यं समम् । पि
 त्रोरूर्ध्वमिति कथञ्च स्तुत इति कर्त्तारः संप्रमितिप्रकारनियमश्च मितिमाह । ननु मनुनैव विभक्तुर्ध्वविभागमुपकथ्य ज्येष्ठस्य
 वत्तु गृहीयात्पितृधनमशेषतः । शेवास्तुमुपजीवेयुर्थ्यैव पितरन्तयेति । सहवासपक्षं मुख्यमुक्त्वा ज्येष्ठस्य विंशच्छारङ्
 थादिना विधमविभागेऽप्युक्तस्तेष्वर्थसमनिधम इति चेत् । उच्यते । यद्युच्यते विधमभागे जीवन् जीवति पितरि शास्त्र
 कस्तथापि वचनान्तरानुरोधेनैव समवेति नियमः । अस्त्येवैव विहितं धर्ममप्याचरेन्न विनियोगोऽपरवचनात् । अ
 त्रलोकपदेन युगमुच्यते । युगान्तरे धर्ममप्रियुगान्तरे विहितं प्रतिविद्धन्तमाचरेदित्यर्थः । अन्यथा धर्मोऽसर्वव्यपि
 र्योऽघातः । शास्त्रविहिते तदभिज्ञविज्ञेयो वार्धित्येव । तदनभिज्ञाभरकं न विज्ञेयस्तु तास्तुर्गन्वापादकोऽप्योयोमीवादिहिं
 सादावतिप्रसङ्गादित्यादिदूषणं स्यात् । अतएव मितार्थतयाम्पुर्वर्त्तपे प्रवधरावाचंभादिकविबर्त्तमिव लोकविहितत्वे
 नोदाहृतम् । कविबर्त्तयुत्तपुनरुदाहादिकमक्षतादीनां यत्तत्तन्तवज्ज्येष्ठांशद्व्युद्गारादिकमपि । तथाचादिपुराणे । उवा
 याः पुनरुदाहो ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा । कविपञ्चतकुर्वीत मन्त्रा नृजाया कमण्डलुः । स्मृतिसंग्रहेऽपि । यथानिग्रोशधर्मोऽनो
 न्ननूवध्यावधोऽपि वा । तयोद्गारविभक्तोऽपि नैव संस्मृतिवर्त्तते ॥ नियोगधर्मोऽभातुभार्ययां वाग्दत्तायां मृतपतिकायां गुर्बेऽदिति

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७४ ॥

योगेन विधिना गमनम् । मैत्रावरुणौ ज्ञानमनूयार्थं वशमात्मनेति विहिते गोचरे । सम्प्रतिक्रमो । अतएवापस्तम्बो जीवन्मुने
भ्योदायं विभजेत्सममिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठोदायादइत्येकद्वितितत्त्वधनप्रदं ज्येष्ठस्येवेतीयमतमुपन्यास्य देशविशेषेषु प्र
शंगो वः कृष्णमौमं ज्येष्ठस्य रधः परोभाण्डम्पितुर्गृहेऽलङ्कारो भाट्यायाश्चातिधनं ज्येष्ठकमतत्वेनेवोद्धास्वित्वा मांश्चार्णयित्वा त
च्छास्वविप्रतिषिद्धमिति निरुक्तवान् । शास्त्रविप्रतिषेधश्च स्वयमेव विवृतवान् । मनुः । पुत्रेभ्योदायं व्यभज्यद्विप्रविशेषेषु
श्रूयत इति । तस्मान्न विषमविभागः शास्त्रदृष्टोपि कस्मादनुष्ठेयः । यत्तु मिताक्षरकृता श्रुतिविशेषेषु कृतान्तरित्वार्थम् । श्रुति
विशेषे हि सति युगान्तरेपि तस्याननुष्ठानेन द्वेधा कवचनांतां सर्वथाऽप्रामाण्यमेव स्यादितिकलिवर्ज्यं तयोपन्यासो विरुद्धः । न
वाच्यन्तं श्रुतिविशेषोपि । अविशेषश्रवणे सुतिवर्धनस्यादश्रुतिना हि निन्दायश्च भिन्नाहमन्वस्य । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु वैधायनो
दाहृतं विषमविभागप्रतिपादकमपि श्रुत्यन्तरं लिखितम् । ज्येष्ठकृदाधिक्ये विप्रवृत्तं रमित्याह संख्ये । धनमेकमेकमुत्तरे
ज्येष्ठः तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रधनेन निरवसाययतीति श्रुतेरिति । धनमेकमेकमिति वदन् श्रुतिवैयर्थ्यं तन्धनेनेत्येकवचनं विवक्षितमिति सूच
यति । निरवसाययति तोषयतीत्यर्थ इति यन्येन । जीमूतबाहनादवस्तुयदा भक्त्यतिशयादिना भ्रातृणां मनुमतिस्तदेक
रादिर्विषमविभागोऽतएवाघतनानां भक्त्याद्यभावाद्युद्धाराद्युद्धेष्टाभावाच्च समभागसंबन्धो केदृश्यते इत्यादिना ग्रन्थेनानुमत्य
ननु मतिभ्यां विषमसमभागयोर्व्यवस्थामाहुः तन्तुतया सातपुत्रेच्छाया एव प्रयो जकत्वापत्तेः पूर्वार्द्धे विरोधादनादेयम् । पित्रिच्छा
याः स्वतत्त्वपक्षान्तरपरत्वनुप्रागेव निश्चि । पित्रापुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागन्दत्ताख्यमंशद्वयं वा ह्यमिथाह नारदः । ब्रा
ह्मणैः प्रतिपद्योतविभज्यत्वात्मनःपितेति । बृहस्पतिरपि । जीवद्भिभागेतुपितागृह्णोतां शद्वयं स्वयमिति । पितुरंशद्वययह
मेकपुत्रविषयमिथाह तुः शङ्खलिखितौ । सयद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ भागावत्तनः कुर्यात् । व्यवहारपारिजातकार इदं वचन

मेवंवाचष्ट । एकशब्देनश्रेष्ठवाची । तथाचयदिपुत्रो गुणवत्तयाधनाज्जनंशक्तस्तदातेन सह विभागेपित्रांशद्वयं ग्राह्यमि
 ति । जीमूतवाहनस्तु । एकस्यपुत्रः एकपुत्र एकपितृकश्चैरसदित्यावत् । नपुनः एकः पुत्रोयस्येतिबहुब्रीहिसुस्थान्यपदा
 र्थप्राधान्येनघृष्टीतत्पुरुषादुर्वलत्वात् । तथाचक्षेत्रजस्येवावृत्तिसुस्थिद्विपितृकत्वात् । तथाचैरसपुत्ररूपः पितास्वपितृधनेभा
 गद्वयंगृह्णीयात्रतुक्षेत्रजाइतिवाच्यौ । तदसत् । तथासतिपितामहधनगोचरतास्यस्यात्रचसदृशंस्वाम्यम्पितापुत्रयोरित्यौ
 रसस्यापिपितुः पुत्रसमांशतायाववस्थापयिष्यमाणत्वात् । तथाचागत्यावबहुब्रीहिरेवास्थेयः । मिताक्षराकृतान्विदम्बचनमना
 धूममेव । कात्यायनः । द्वांशहरेऽर्द्धहरेवापुत्रवित्ताज्जनान्तिता । मातापिपितरिप्रेतेपुत्रतुल्यांशभागिनोति । अत्रजीमूतवा
 हनः । पुत्रस्यवित्ताज्जनान्पुत्राज्जितेपिवित्तेस्वाज्जितइवपितुरंशद्वयमित्यस्यार्थेनतुपुत्रश्चित्रस्वतयोरर्जनादिति । अन
 र्जितपुत्रस्यापिभ्रातृभिर्विभागेवित्ताज्जितयांशद्वयस्येष्टत्वात् । अतोविभागार्हसम्बन्धनिविद्यमानेऽर्जकस्यद्वांशदिहरत्वमस
 तितुसर्वहरत्वमितिवाच्यन्तथासतिपितृपुत्रपदयोः प्रमत्तगीततास्यात् । किञ्चाज्जनंस्वत्वहेतुभूतोवापारः । अर्जनंस्वत्वन्नापादय
 तीतिविप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् । नचपुत्रेषुस्वत्वमस्तीतिस्वदानेदर्शितमतस्तत्रगौणमर्जनपदंविन्नेचमुख्यमितिसकट
 चरितेवैरूप्यमयुक्तम् । नचपुत्रस्यार्जकत्वादेवांशद्वयप्राप्तेःपितुश्चास्माद्वचनादृतेपिबचनान्तर्गदेवभागद्वयसिद्धेर्वचनमि
 दमनर्थकमितिवाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेणापिपुत्रधनेपितृभागद्वयाप्राप्तेरस्यसार्थक्यातइत्याह । तन्न । द्वंद्वपेक्षयावच्छेदार्थेन
 क्षणावतोभवदुक्तसमासस्यायुक्तत्वात् । यच्चानर्जितपुत्रस्येत्यादिद्वंद्वदूषणान्तद्वयसम्बन्धम् । भ्रातृभागाद्युविषयकत्वादस्य ।
 पितृधनप्रस्तावात् । नचैवम्पुत्रपदंव्यर्थंविज्जार्जनस्यैवद्वांशहरत्वेहेतुत्वोपपत्तेरितिवाच्यं अस्वातन्त्र्यार्थत्वात् । यतःपुत्रोपिवि
 त्तवत्तेनैवार्जितस्तेनपरतन्त्रःस्वार्जितधनेपितुरंशद्वयग्रहणावयहोनभवतीत्यत्रतात्पर्यम् । यच्चार्जनपदवैरूप्यन्तदप्यसत्
 । पुत्रेपिपितृस्वस्येष्टत्वात् । नचसर्वस्वदाननयविरोधः । पित्राद्युस्वत्वेतस्यतात्पर्यात् । पुत्राद्युदानस्यतन्नयसिद्धान्तस्यभाष्य

॥ वौ० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७५ ॥

प्रदर्शितचोदकविशेधयुक्तिसिद्धत्वात् । अतएवपुत्रकन्यादानादिविधयोमुख्यार्थः एव न पुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूपगौणदा
नाद्यर्थः । इदञ्चपितुरंशद्वयोपादानंस्वार्जितविषयमपित्रार्जितविषयं । भूर्यापितामहोपात्तानिवन्धोद्वयमेव वा । तत्रस्यास्य
दृशंस्वाम्यंपितुःपुत्रस्यचोभयोरितियाज्ञवस्त्वेनतत्रपितापुत्रयोःसमस्वाम्याभिधानात्समंशभागित्वमेव । तस्यह्ययमर्थः । भूः
शालिक्षेत्रादिका । निबन्धोऽज्ञामुक्त्यैकस्मिन्पुत्र्यभरककमुकभरकादावियंतिपर्यादीनिदेयानतीतिशासनाकूठतथायष्टुतिवे
नदीयतेतदुच्यते । तथाद्रव्यंस्तुवर्णादितत्रपितुःपुत्रस्यचस्वाम्यंहिशब्देनप्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैवस्वत्वात् । तदपिसदृश
न्तुल्यमतोत्रपुत्राणांनपित्रार्जितइवपितृपारतन्त्र्यमितितदनिच्छयापिविभागांशद्वयनियमश्चपितुर्नस्तीति । बृहस्पतिः । इत्ये
पितामहोपात्तेस्थावरेजङ्गमेतथा । सममंशत्वमास्थानमपितुःपुत्रस्यैवहि ॥ पितृसमएवंशोयाह्योनतुस्वार्जितवदंशद्वय
म्विधमविभागपक्षाग्रयणंबेत्थर्थइतिमदनरत्नकारः । जीमूतवाहनस्तुयचद्वयोर्भ्रात्रोर्ज्जोवन्धेवपितर्येकःपुत्रमुत्पादुनष्टोऽ
न्यश्चजीवति । पश्चात्पितापिमृतस्तत्रपितृधनंप्रत्यासन्नेःपुत्रस्यैवप्राप्तेतिनतुप्राकृतपितृकपौत्रस्यविप्रकर्षात्तद्वाधार्थंसदृशंस्वा
म्यमितिवचनं । यथापैतामहधनेपितुःसाम्यंतपुत्रस्यस्वाम्यन्तथातस्यैवस्यापि । नतुसन्निकर्षविप्रकर्षयुक्तोविशेषः । पार्वण
विधिमापिण्डदानत्वेनद्वयोरविशेषादित्यभिप्रायः । अतएवमृतपितृकःप्रपौत्रोपिप्रपितामहधनेपुत्रपौत्राभ्यांसहतुल्यवदे
वस्वामी । पिण्डदानाद्यविशेषात् । जीवतितुपितरिपुत्राणान्तद्धनस्वाम्येसपुत्रभ्रातृद्वयविभागेतत्पुत्राणामपिविभागःस्वाम्या
मित्वसाम्यात् । तस्मान्मृतपितृकपौत्रविषयकमिदंनपौत्रविषयकन्नचाप्रकान्तत्वादतर्थात्कत्वंप्रागनेकपितृकस्यामेवप्रकमात्
। सादृश्यवचनन्तुस्वार्जितवत्पित्रिच्छयाविभागाभावाच्च । यथाहविष्णुः । पिताचेत्पुत्रान्निभजेतस्यस्वेच्छास्वयमुपात्तेर्थेपै
तामहेतुपितापुत्रयोस्तुल्यंस्वाम्यमिति । अतःस्वोपात्तेपिताम्यूनाधिकभागैःपुत्रानिच्छयाविभजतुःपैतामहेतुतुल्यस्वाम्यन्तपि
तुःस्वच्छंदवृत्तिता । एतावतैवेतद्वचनोपपत्तौसामान्यप्राप्तिमित्रिच्छयाविभागकालत्वमपितुश्चभागद्वयन्ननिविध्यते । जीव

पितृकपौत्रविषयतापिवाधारेऽश्वरनुमतस्यास्तान्तापीच्छाहृतन्यूनाधिकभागनिरसार्थतैव । ननुपुत्रेच्छयाविभागोऽद्वय
 भावश्चपितुरनेनबोध्यते । किञ्चजन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽङ्गुशब्दायादवाप्नुयात् । समंशभागिनस्त्वन्येतेषाम्पितृसमस्तुसहतिवृ
 हस्यतिवचनात्पितापिस्वपितृहृतनरकनिवर्त्तकोगुणज्येष्ठःसुभ्रातृभिःसहविभागेपितृसमत्वेनयत्रांशद्वयभाक्त्वपुत्रैःसहविभा
 गेपितैवांशद्वयम्येतामहधनेनाप्नोतिस्वद्वारकएवपुत्राश्चान्तद्धनसम्बन्धश्चेत्सतीतिभवतोमुनोनास्तुवचनमनुचितं । तस्मादि
 च्छयाविभजेत्तुतानितिपित्रिच्छायाविभागकालत्वंद्वावंशौप्रतिपद्येतेत्यादिबचनोक्तम्पितृभागद्वयश्चाविशिष्टम्पितामहधने
 पि । न्यूनाधिकभागमाचंतुपुत्रेवुस्वाच्छंद्येनभवति । इत्येतेतामहोपात्तेस्यावरेजङ्गमेतथा । सममंशत्वमाख्यातम्पितुःपुत्र
 स्यैवहीतिवृहस्पतिनापितापुत्रयोरंशसाम्यस्यैवाहृत्यविधानात्कथम्पितुरचाप्यंशद्वयमितिचेन्न । अंशत्वमंशकर्तृत्वंसमस्त
 तुस्वेच्छयास्वार्जितवज्ज्यूनाधिकांशकर्तृत्वमितितदर्थत् । तत्वंशबत्वंसममिति । सयद्येकपुत्रःस्यादित्येकपुत्रपदस्यैरसप
 रत्वस्योक्तत्वादिपितृकक्षेत्रजादिरूपपित्रभिप्रायंवासमंशित्वाभिधानमित्याह । तदनादेयं । सन्दर्भविशेषात् । तथाहि । अ
 नेकपितृकायांम्पितृद्वारकभागकल्पनामभिधायानन्तरंभूर्यापितामहोपात्तेत्युक्तत्वास्वाम्यमेवपौत्राणाम्येतामहधनेपित
 रिजीवतिविभागाभावोवा । तदिच्छयैववास्वार्जितवद्विभागइतिशङ्कावयमेवेतिष्ठति । यन्मिताक्षर्यामुक्तन्तस्मिन्करणा
 र्थमेवेदम्वचनंज्ञात्यानरीत्यासङ्गच्छते । प्रमोतपितृकपौत्रविषयकत्वेनसङ्कोचोऽस्यकुतः । नचधारेऽश्वरवधारितरीत्यापौत्र
 मात्रविषयकतायामपिन्यूनाधिकभागमात्रस्यपित्रिच्छाहृतनिरसायेदंनपित्रिच्छाकाचतदीयभागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्येतिवि
 वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । किञ्च । पित्रिच्छायाहेतुत्वमिच्छयाविभजेदितितृतीयानिर्देशाच्छाहृतमार्थिकन्तुतस्याविभा
 गकालोपलक्षणात् । तत्रशाहंहेतुत्वमाधमानेनानेनार्थिककालोपलक्षणात्प्रवृत्तवाध्यन्तइतिचित्रं । सतिचस्वाम्यसाम्येपुत्रेच्छा
 यानिमित्तत्वन्तत्कृतश्चतस्याःकालोपलक्षणात्तद्वेपातिकपायतद्वर्तारम् । ननुपितुरंशद्वयम्पितृत्वप्रयुक्तमस्वाम्याधिक्यप्रयुक्तं

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७६ ॥

नाप्यर्जकत्वप्रयुक्ततस्य येन चैवांस्वयमुपाजितं स्यात्सङ्गं शमेवलभेतेति वासिष्ठे साधारणवचनादेव सिद्धे वांशौ प्रतिपद्येते इति विशेषवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात्पित्रर्जिते पित्र्येष्टपुत्रत्वप्रयुक्तं यथा तस्यां शब्दयन्मिशेषवचनात्तथापैतामहे पितुरपि । अत एवास्मन्मते पुत्रार्जिते पिपितुरंशद्वयमिति चेत् । सत्यं । परन्तु निःशङ्को चेत्प्रवृत्तस्वाम्यसाम्यवचनेन तद्वाध्यते । पुत्रार्जिते तु पिपितुरंशद्वयाभावो भवदुदाहृतपुत्रवित्तार्जनादिति वचनस्य भवदुक्तार्थदूषणात्प्रागेव व्यवस्थापितः । न च तद्वचनादंशद्वयाभावे पिसामान्यवचनादेव पुत्रार्जिते पिपितुरंशद्वयमायाचित्वाच्यम् । वित्तार्जनस्य तत्र हेतुत्वे पन्थासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तदर्थवादमात्रमन्यथा र्जकत्वप्रयुक्तभागद्वयस्य वसिष्ठवचनादेव सिद्धेर्विशेषे वचनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तथार्जकत्वप्रयुक्तपुत्रांशद्वयस्यावारणात्पितृत्वप्रयुक्तपित्रंशद्वयेऽपि भागसाम्येऽवपथ्यवसानम्भवेन्न तु भवदभिमतं पुत्रापेक्षया पितुरंशधिक्यं न्याहृत्य वचनाभावात् । यच्च किञ्चेत्यादिमानौचित्यमुक्तं न किञ्चित् । वाचनिकसाम्येऽनौचित्याप्रसक्तेः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वप्रयुक्तमंशद्वयमपितृत्वप्रयुक्तश्च पितुरिति ज्येष्ठपुत्रसाम्यापत्तस्त्वयाप्यनौचित्यस्य दुर्वारत्वात् । मदनरत्नधृतकाव्यायनवचनानान्तु सर्वेषां भ्रातृणाम्पितापुत्राणाञ्च समांशग्रहणमेव मुख्यमिति प्रतीयते । सकलं द्रव्यजातं यद्वागैर्गृह्णीत तत्समैः । पितरौ भ्रातरौ वै विभागो धर्म्य उच्यते इति । अत एव योगीश्वरेऽपि सर्वेषां स्युः समांशिन इति सर्वपदम्यायुङ्क्तं अन्यथा समांशिनो वा कुर्वीत सुता निति वदेत् । यस्तु विभागिनां मध्ये स्वव्यवसायेन जीवनसमर्थः पितृधनादि विभागन्न जिघृक्षति तन्मया ह मनुः । भ्रातृणां यस्तु ने हेतुधनं शक्तः स्वकर्मणा । स निर्वास्यः स्वकादंशं किञ्चिद्दत्त्वा पजीवनम् । याज्ञवल्क्येऽपि । शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया । निर्वास्यो निस्सम्बन्धी करणीयः । पृथक् क्रियेयस्याप्ययमेवार्थः । किञ्चिद्दत्त्वेति विभागचित्तत्वेन किञ्चिदसारमपि दत्त्वेत्यर्थः । तत्पुत्राणान्दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थे दत्तं । हलायुधस्तु कुटुम्बार्थं पुत्रोदुक्तस्तत्कार्यं कुरुते तु यः । स भ्रातृभिर्वृहशीयो ग्रासाच्छादनवाहनैरिति तारदवचनैकवाक्यतात्तोलनेन मनुवचने स निर्वात्य इति पाठं प्रकल्प्य स भ्रातृभिर्गृहीतभागैः स स्वभा

गाढनमाह्वयपूरणीयइत्यर्थेतिव्याख्यातवान् । तन्नेहेतेत्यादिपदवैयर्थ्यापत्तेरुपेक्षम् । मेधातिथिप्रमुखाचार्य्यानाहतत
 यापाठकल्पनानौचित्याच्च । पृथक्क्रियेतिस्पष्टवचनसम्वादाच्च । प्रकाशकारस्तुयोभागिमुधनार्थेव्यापृतेषुप्रमादालस्यादिना
 नेहेतनव्याप्रियेतसाहाय्यन्नकुर्यात् । स्वकर्मणास्वव्यापारेणशक्तःसाहायकक्षमोपिस्वस्वकादंशात्स्वव्यापारजनिताद्भवाद्
 हिकार्य्यःकिञ्चिदुपजीवनंदत्तामूलधनमात्रभागीकरणीयइतीदम्भुवचननिर्वास्येत्याकरपाठमङ्गीकृत्यैवव्याचष्टे । तदपि
 नयुक्तम् । अपिशब्दाद्युच्चारप्रसङ्गात् । योगेश्वरवचनसम्वादिनोऽर्थस्यस्पष्टतरप्रतीतिकत्वाच्च । भवदुक्तार्थस्यवचना
 न्तरवशत्वाच्च । काव्यायनः । अविभक्तेनिजेप्रेतेतत्सुतंरिक्वभागिनम् । कुर्वीतजीवनंयेनलब्धद्वैवपितामहात् । लभेतांशंसपि
 त्वन्तुपितृव्याह्वयितुतात् । सस्रवांशस्तुसर्वेषांभ्रातृणांन्यायतोभवेत् । लभेतेतत्सुतोवापिनिवृत्तिःपरतोभवेत् । निजेभ्रा
 तरि । तत्सुतंभ्रातृपुत्रम् । जीवनभ्रागः । सकीदृशभ्रागंलभतइत्यपेक्षितेआहपित्र्यमंशमिति । तत्सुतोयस्यधनंविभज्यते
 तस्यप्रपौत्रः । पौत्रस्यप्रस्तुतत्वात् । परतस्तत्सुतान्निवृत्तिर्भागनिवृत्तिर्भवेत्प्रपौत्रपुत्रोभागन्नलभेतेत्यर्थः । अतएवदेवलोपि
 । अविभक्तविभक्तानांकुल्यानावसतांसह । भूयोदायविभागःस्यादाचतुर्थ्यादितिस्थितिरिति । बीजचतुर्थमभिव्याप्यदायभा
 गइत्यर्थः । विभक्तानामपिसंसर्गादिनासहवासेसतीयव्यवस्था । वसतांसहेतिवचनात् । पितृमंशमिति काव्यायनोक्तः । पि
 तृद्वारकोभागइतिस्त्वचितम् । अतएवाहयाहबल्लभः । प्रमीतपितृकाणान्तुपितृतोभागकल्पनेति । पैतामहेधनेजन्मनास्व
 ल्म्यौत्राणांपुत्रैःसहाविशिष्टमेवयद्यपितेनपुत्रवत्यौत्राणामपिपुत्रसमस्रवभागउचितः । तथापितेषाम्पितृद्वारेणभागंप्रक
 ष्यस्वस्वपितृभागाधिकारोऽननुपैतामहेधनेस्वतोभागित्वमित्यर्थः । एतदुक्तंभवतिअविभक्ताभ्रातरोयदापुत्रानुत्पाद्यादिष्टङ्गता
 स्तत्रैकस्यद्वौपुत्रावन्येषांस्त्रिचतुराद्याइतिपौत्राणांवैयम्यन्तदाद्वावेकंस्वपितृभागंद्वेधाविभज्यगृह्णीतस्त्रिचतुराद्या अपिस्रस्व
 पितृभागमेकैकत्रेधादिरूपेणविभज्यगृह्णीतननुपौत्रसंख्ययापैतामहधनभागाः । अनयैवरीत्याकेषुचिद्भ्रातृपुत्रजीवतुके

॥ वी० नि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७७ ॥

सुचिपुत्रानुप्राप्त्युद्दिष्टेयधिसंश्रमिनेऽन्येषां पुत्राः स्वसपिंशभागिन इति वाचनिकेयम्भेदः । अतएव च
 जनमिदमन्वरेत्तानुवादकम् । उद्धादि विधिमविभागोपि वाचनिकः समांशत्वं तु स्वाभ्याप्राप्तमेवानुद्यते । वक्ष्येतामहमपह्य
 र्मदिनमष्टमिपकोद्भिद्यतेतत्रोपविच्छयेपि वर्जितद्वयौ वा विभागभाजद्वयाहमनुः । पैतृकन्तुपिताद्वयमन्तर्वाप्यदापुथात्
 । मतपुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् । स्वयमर्जितमिवेतीव ब्रह्माधारः यो ज्यम् । यदातुपितामहद्विभक्तमेतैर्बोद्धु
 मतः स्वार्जितमेव जातं यत इति हेतुमया योज्यम् । अकाम इति वचनात्त्रिच्छयेन दृष्टेयैतामहेपि विभागोऽनपुत्रेच्छयेति गम्य
 ते । तथा स्मृत्यन्तरमपि । पैतामहं हृतमिच्छा स्वयत्तया यदुपार्जितम् । विद्याशैथिल्यादिना प्राप्तं च स्वाभ्यासितुः स्मृतम् । प्र
 दातुं चेच्छया कुर्याद्भागश्चैव ततो धनान् । तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्तिता इति । हृतमपरैरपहृतं पितृमहेतुमप्रुक्त
 हृतमपि वानुप्राप्त्यहृतमित्यर्थः । संश्रमोक्त्युक्तेः पितामहद्वयानुपक्षेपेऽप्यर्थः । तदुपक्षेपेण तूद्धृतेऽर्जकवनिमित्तमंशद्वयं
 येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्संश्रमेव च भेदेति वक्ष्येत्तन्मत्पितृभजते । इदं द्विविद्यादिष्वपि योज्यं तच्च विस्तरेण विवेक्ष्यते
 । अयमत्र निर्गलितोर्थः । यद्यपि जन्मनैव पैतृके पैतामहे च धने पुत्रपौत्राणां साम्यं तथापि पूर्वोक्तवचनैः पैतृके पुत्राणां मितृप
 रतन्त्रतयापितृवार्जकतया प्राधान्यात्पित्रा स्वार्जिते विनियुज्यमाने । स्थावरं द्विपदं चैवेत्यादि प्राप्तादर्थितवचनमल्लिरिक्ते
 पुत्रैरनुमतिरवश्यं चार्थः । पैतामहेतुनिवेधाधिकारेऽप्यस्ति । तदनुद्धृतेपि नोद्धृते तु तदिच्छावशवर्तिष्वैव पैतामहे प्रीतिः ।
 मसिमुक्तदौतुपैतामहेपि पितुरेव सान्द्र्यं मसिमुक्ताप्रवाचनामित्यादि प्राप्तिरितवचनेभ्यः । अत्रपितृपरमानन्दरोयेषां ह
 सां विभागः सपित्रैरिति द्विवचनादुभयोपरमस्य विपुलधनेपि ननु मातृपरमेष्मातृधनगोचर इति संशय इकाशद्युक्तमाहर्षम्
 । पैतृकमिच्छापित्रैरिदमित्येकशेषकल्पनायाम्प्राप्तमाभावात् । अनन्यां संस्थित्यायं तु समं सर्वेषु स्यादस्य दाना मातृधन
 विभागस्यायेव दृश्यमाणा चात्र मातृधनविभागविधौ चैव न कृत्यापत्तेः । अत्रापि मातृधनविभागविधौ चैव न कृत्यापत्तेः ।

मास्यविभजेरनुप्राप्यपिनेमिष्यमिति सम्बन्धो नामिमतः किन्तु निवेदार्थमिति । पितृवर्तक्यमृणमिति तु सम्बन्धो र्वाङ्मातृवर्तक्य
 चतुर्विधविभगे र्वाङ्मातृवर्तक्यमिति । अतएव प्रागुक्तं खल्वितवचनेरिष्यमृणमिति कुटुम्बमिति दौ मातुरप्येवमवस्थिता वा इत्युक्ते
 न मातुरपेक्षया प्यसा तच्च विभगे र्वाङ्मातृवर्तक्यमिति तदर्थमेवोक्तम् । अतश्च भ्रातृवर्तक्यमिति ।
 पित्रेऽसहस्रं विधीयते । अथ भावे विभक्त्या नान्यस्यैवात्र विधीयते इति तद्विधाय सर्वत्रने सहेव सविधान्तमुत्वेन पृथग्भावा निवेद्य
 अत्र नृणां नृजीवने तच्च विभागनिषेधात् नृजीवने रिति सा हि यमविवक्षितम् । अतस्त्वय कश्चिदपि जीवति विभागे न धर्मः
 किन्तु भये परमे । पित्रोर्भाव इत्यादि बहुस्पष्टिबन्धने पितृवर्तक्यमिति तद्विधाय मातुरपि जीवन्त्यां विभागस्य मातृधनगोचरत्वा नुपप
 न्नेत्युक्तं । अतश्च विभागस्यैव जीवने रपि यद्यपि अत्रैव निर्दिष्टं स्यात् सत्त्वोर्त्वेनादुभयो रभावे भ्रातृविभागः प्रामुख्येन चरत्यु
 च्यते । अतश्च यथा सोमादिरिष्यमृणमिति विभागस्यैव मातृधनान्तर्गतं दर्शयति । यथा च । समीपजाति संस्था ये वा
 स्ते केन ह्येवम् । विभिन्नमातृवर्तक्यं मातृभागः प्रसूयते ॥ इति स्मृतिरपि । यद्युक्तं जातवद्वाः समाना ज्यति संस्था । स
 यथा सौर्विधक्यं मातृभागे न धर्मः इति । अतश्च जाति संस्था सत्त्वो र्त्वेनापि भागविशेषः स्वरूपकतो नान्योति मातृभागस्य
 विधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति त्रायं बुद्ध्या विभागः किन्तु तद्विधाय मित्युद्दिश्य विभागः कर्तव्य इत्यत्राप्युक्तम् । तेनैतन्मातृवर्त
 क्यमवधार्य पितृजीवने पुत्राणां अपरस्परं विभागो धर्मः । यतो गैरमातृवर्तक्यं विभागो धर्मो वृद्धिरपि मातृपरमं धर्मो वृद्धिरपि
 जीमूतवाहन इति । तत्पितृधने मातृभावापेक्षया अतृष्टार्थत्वापत्तेः प्रामेय निरस्तम् । यद्यपि मृकमिष्ये कश्चैव स्यात्प्रमादक
 र्वाङ्मातृवर्तक्यं पत्नेऽपि नान्यमातृधनपरममिति युक्तं न दृष्टं दृष्टार्थं न पतिमया देकशेव संस्थो कर्तव्यत्वा दयुक्तम् । पौनःपुन्य
 न्वयुक्तम् । पूर्वोक्तस्यापि मातृधनविभागस्य विशेषविधानाया नुवादेऽप्यपत्तेः । याज्ञवल्क्यवाक्ये तु मिताक्षरा कृते च मातापित्रो
 र्जनं सुता विभजे रिति युक्तम् । तत्र मातृधनेऽपवादो मातृवर्तक्यं मवतारयतानपेन ह्युक्तं स्पष्टितम् । नाभ्यवृत्तेन च इति

१८२॥
 १८३॥
 १८४॥

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७८ ॥

चदुहित्रभावेऽन्वयः पुत्रादिर्मातृधनमृशावशिष्टं गृह्णीयादिति व्याख्यायद्दुहित्रविभजेरनुताः पित्रोर्हर्षमृक्मृगं सममि
त्यनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तमित्युक्तम् । नचात्रपित्रोर्हर्षमिदमेवास्तु सम्बन्धः मातृधनविभागस्योत्तरार्द्धेऽभिधानात्पितु
र्हर्षमृक्मृगमिति पठ्येव स्याति । तथाच ताभ्यङ्ग्यादेर्निरर्थकानुवादस्य मपि न प्रसंभवतीति वाच्यम् । ऋक् ऋणपदयोः सस
म्बन्धकार्यत्वात्तदाकांक्षायां स्रवाकोषात्तपित्रोरिति पदानुवङ्गस्यैव परिशेषावगतार्थिकपितुः पदान्वयापेक्षयाभ्यर्हितत्वात्
तदंशेन तु ताभ्यङ्ग्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचिमान् । येन न्वयपदं दुहित्रन्वयदौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते तन्मते तु वैय
र्थ्यशङ्कैव नास्ति । तदेतद्विस्तरेण सूत्रविधाय प्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः । शङ्खलिखितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्तातं च अनुमानेन व
र्द्धनन्तद्धनगोचरमसिद्धं च तत्त एव । भातृणामिदं व्यासवचनमपि सहवासप्राप्तस्य मात्रमुभयजीवनश्चाहेति जीवतोरि
ति साहिच्यविधायामपि न दोषः । कस्तु तस्तुपित्रोर्हर्षमपि ज्ञेयं एव तु गृह्णीयादिति सहवासस्य मुख्यत्वाद्भिभागास्तत्र च धर्म
वृद्ध्यर्थत्वात्मातरि जीवन्त्यामपि धर्मस्य पञ्च महायज्ञादेशवश्यं कृत्वा तद्वृद्ध्यर्थं विभाग उचित एव । यत्पित्रोरभाव इति वृ
त्त्यतिवचने निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यामिदं मुक्तं तत्रोक्तम् । उभयजीवने सहवासः प्रशस्त इति तदभावे विभाग इति प्र
वोद्धेनाभिहिते । मातर्यनिवृत्तरजस्कायां सुम्नानसम्भवात्तद्वृत्तिलोपस्य च ये जाता ये प्यजाता येत्यादिवचनेन गर्हितत्वान्नि
वृत्तरजस्कायान्तु तस्यान्तदप्रसक्तेरुपरतस्त्वपि तरोरविभागः प्रशस्त इति तस्यार्थः । तथा सति निवृत्तरजस्कायान्तस्यान्त
दीय ऋक्वाधिकारिकन्यासन्तावस्थासम्भवात्तु तर्गन्तदिच्छया तद्धनविभागोऽपि पुत्राणामुचित इति मातृधनगोचरताप्यस्य व
चसः सम्भवतीति न किञ्चिदेतत् । यदपि व्यासवृहस्पतिवचसेर्मातृप्राधान्यं सापन्नविभागस्योक्तं नन्ममाप्यविरुद्धम् । यथा
हि जीवतोरसुतन्त्रः स्याद्धारयामिसमन्वित इत्यादिवचनवशाद्भिभागोऽत्ररपि तृमातृपारतं च तथैतद्धचनवशान्मातृभाग ए
वायमिति बुद्ध्या तदाज्ञावशं वदतया तज्जीवनावधिस्थेयमिदमेतावतापि तृधनविभागोऽपि तस्या जीवन्त्यामनधिकारः कुतस्त्व

इत्यलमधिकेन । जीवत्पितृकविभागेपित्रायथास्वपुत्रांशसमांशभागिन्यः स्वपत्न्यः कार्य्यास्तथातदुपरमविभागेपिपुत्रैस्ताः
स्वसमांशभागिन्यः कार्य्या इत्याहयाज्ञवल्क्यः । पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । यदि स्त्रोधनं नृत्नं भवति । दत्ते
त्वं शर्द्धं हारिणी कार्य्येति वचनादप्यत्र शर्द्धं हरेत् समविभागवचनः । किन्तु यावता पुत्रसमांशिता भवति तावदेव विवक्षितं
तम् । अत्र मातृपदस्य जननी वाचकत्वात् पुत्रसपत्न्यमातृपरत्वमपि । सहच्युतस्य मातृपदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपप
त्तेः । यत्त्वस्तुतास्तुपितुः पत्न्यः समानांशः प्रकल्पिताः । पितामह्याश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिता इति व्यासवचनाद्योगीश्व
रवचने पत्नीग्रहणाच्च जीवत्पितृकविभागे पत्नीमात्रस्य पुत्रसमांशत्वम् । पुत्रपत्नीपदयोः पितृप्रतियोगिकसम्बन्धार्थकतया
गौणमुख्यार्थकत्वानापत्तेः । पित्रोरुर्ध्वं विभागे तु पुत्रकर्तृकतया तत्सम्बन्धमातृप्रतीतेरैव रूप्यादुभयपरत्वा सम्भवात् पुत्रवती
नामेव स्वपुत्रसमांशित्वं अपुत्राणामनुयासाच्छादनमात्रभाक्कमविभक्तसंस्मृतपत्नीनामिव । युक्तञ्चेत् जीवद्विभागे पितुः स्त्रा
तश्चात् । अजीवद्विभागे पुत्राणां स्त्रा तश्चात् । मातृपदपत्नीपदस्वरसाच्च । युक्तञ्चापुत्राणां साच्छादनमात्रभाजनत्व
मितिवहुतरनिबन्धस्वरसः । मिताक्षरकृतस्तु जीवद्विभागे पुत्रसमांशित्वमपत्नीनामुक्तमिदानीं पितुरुर्ध्वं विभजतामपि पुत्र
समभागित्वमपत्नीनामाहेत्यवतारणिकमपितुरुर्ध्वं विभजतामित्यस्य योगीश्वरवचसः प्रयच्छतोऽपि सपुत्रापुत्रसकल्पितपत्नी
नाम्पुत्रसमांशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते । मदनरत्नकृताप्यतएवोक्तम् । जननीग्रहणमपुत्राणामपि मातृसपत्नीनामुपल
क्ष्यम्पितामहीनाञ्च । अस्तुताश्च पितुः पत्न्य इत्यादिव्यासवचनादिति । युक्तञ्चेत् पितुः पत्न्य इति पुत्रप्रतियोगिकपितृग्रहण
स्यान्यथावैयर्थ्यात् । पुत्रसमांशित्वस्य पितृकतविभागविषये पत्न्यः कार्य्याः समांशिका इति वदनपिमातर इत्येव वदेत् । तस्मा
त्पितृपत्नीत्वप्रयुक्तमेव जीवद्विभागसाधारणं पुत्रसमांशभाक्कमिति मिताक्षरमदनरत्नकृतोरभिप्रायः । पितुरितिकर्तैरिव
सु । तेन पितृकर्तृके विभागे पत्न्यः समानांश इत्युक्तेऽर्थान्नत्प्रतियोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य लाभाज्जीवद्विभागविषयतैवास्योचिता ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७६ ॥

तत्रनुमातृपदे मुख्यामुख्यमातृपरत्वानौचिण्यात्प्रतिसम्बन्धितयाचपुत्राणामेवस्ववचनोपात्तानामुपस्थितेर्जननीपरत्वमेवमा
तृपदस्यमुख्यार्थलाभायोचितम् । शिष्टाचारोप्येवम् । यदत्रयुक्तन्तद्ग्राह्यमित्यलमधिकेन । बृहस्पतिः । तदभावेतुजननी
तनयावासमांशिनो । अत्रप्रक्रमान्तरच्छेदेनपितागृह्यते । पितरिप्रेतेयदिकेपिभ्रातरोऽसंस्कृताः सन्तितदातत्संस्कारं समुदा
यद्रव्येणविधायावशिष्टंयथांशेनविभजनीयमित्याहयाज्ञवल्क्यः । असंस्कृतास्तु संस्कार्योभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भ्रातृभिरि
त्यभिधानादसंस्कृताभ्रातरइतिप्रतीयते । संस्कार्यत्वमात्रविधानस्यदायभागप्रस्तावासम्बन्धात्समुदायद्रव्यादिति विवक्षित
म् । तथाचव्यासः । असंस्कृतास्तु येतत्रपैतृकादेवतद्धनात् । संस्कार्योभ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्चयथाविधि । अविद्यमानेपि
तृधनेऽसंस्कृतः संस्कारवश्यकतामाह नारदः । अविद्यमानेपित्रिर्होत्रंशादुद्धृत्यवापुनः । अवश्यं संस्कारोभ्रातृभिः पू
र्वसंस्कृतैः । असंस्कृतभगिनीसंस्कारोप्यवश्यकः । सतिपितृद्रव्येताभ्योऽशदानमपीत्याहयाज्ञवल्क्यः । भगिन्यश्चनिजादं
शाद्वत्वांशन्तुरीयकमिति । असंस्कृताः संस्कार्योऽप्यनुषङ्गः । मनुः । स्वेभ्योऽशेभ्यस्तुकन्याभ्यः पृथुर्भ्रातरपृथक् । स्वा
त्त्वादंशाच्चतुर्भागमपतिताः स्युरदित्सवः । अत्रोभयत्रपृथेकपेरिकल्पितान्निजादंशादुद्धृत्यसर्वैर्भ्रातृभिर्भगिनीभ्यः पृथेकचतुर्थां
शोदेयइत्यर्थो नभवति । तथासतिबहुभ्रातृकायावहुधनत्वं बहुभगिनीकस्यभ्रातृर्निर्द्धनतापत्तेः । तस्मात्संस्कारेयंयुक्तद्रव्यदा
नमात्रं विवक्षितमिति रत्नाकरचिन्तामण्यादौ व्याख्यातं । अनूठानान्तुकन्यानाम्बितानुरूपेण संस्कारं कुर्यादिति विष्णुवचनञ्च
चोपोद्वलकमुपन्यस्तम् । तदयुक्तं । अंशदानाविवक्षायाः स्मृतिद्वयेप्यन्याव्यव्यात् । संस्कारकरणाप्रत्यवायात्पृथगदानप्रत्य
यश्रवणाच्च अन्यथापतिताः स्युरदित्सवइत्यदानप्रत्यवायवचनमप्यसंस्कारप्रत्यवायपरं स्यात् । अतोमेधातिथिमिताक्षराकाश
दिभिर्व्याख्यातमेवम् । निजादंशात्स्वात्त्वादंशादितिनापादानेपञ्चम्यावपितुल्यलोपे । तथाचतमपेक्ष्येतियावत् । एवञ्च
ज्जातीयाकन्यातज्जातीयपुत्रभागचतुर्थीशभगिनीसाकार्या । तथाचायमर्थो ब्राह्मणजातीयायाकन्यावक्ष्यमाणो ब्राह्मणोप

त्रभागोयावांस्तुतुर्थोऽशस्तस्याः । एवंक्षत्रियादिजातीयकन्यास्तपि । तच्चयथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैकापत्नीतस्याश्चैक
 पुत्रः कन्यकाश्चैका । तत्रपित्र्यन्द्रव्यंसर्वमेवद्विधाविभज्यतत्रैकभागश्चतुर्द्धाकृत्वैकभागोभगिनीतेनदेयोऽवशिष्टं सर्वं सस
 यंगृह्णीयात् । एवंपुत्रद्वयेकन्येकवेचनेधाविभागंसर्वद्रव्यस्यविधायैकस्यचतुर्द्धाकृतस्यभागस्यचतुर्थभागभगिनीदत्त्वाशेषं
 द्वाभ्यांयथाशम्भज्ययाह्यम् । पुत्रैकोकन्याद्विन्वेचेधाकृतस्यद्रव्यस्यैकभागश्चतुर्द्धाकृत्वाद्वावशैद्वाभ्यांकन्याभ्यान्दत्त्वाऽव
 शिष्टेननेयाह्यम् । एवंसमानजातीयेषुसाम्येपिसर्वथाभगिनीनांभ्रातृजात्युचितभागतुरीयांशभागितावद्याभवतितथोह्यम् ।
 यदानुब्राह्मणीपुत्रसकःक्षत्रियाकन्याश्चैका । तत्रपितृधनंसप्तधाविभज्यक्षत्रियापुत्रभागंस्त्रीश्चतुर्द्धाविभज्यतुरीयमंशंक्षत्रि
 याकन्यायैदत्त्वाशेषमब्राह्मणीपुत्रेगृह्णीयात् । यदानुद्वैब्राह्मणपुत्रैक्षत्रियाकन्याश्चैकातदापितृधनमेकादशधाकृत्वाक्षत्रि
 यापुत्रभागंस्त्रीश्चतुर्द्धाविभज्यैकमंशंक्षत्रियाकन्यायैदत्त्वाब्राह्मणीपुत्रावन्यत्सर्वंभिमज्यगृह्णीयाताम् । एवंसर्वत्रज्यातिवै
 यम्येभ्रातृभगिनीसंख्यासाम्यवैयम्येयोज्यम् । विष्णुरपि । मातरःपुत्रभागानुसारभागहारिण्योनूठाश्चदुहितरःपुत्रभाग
 नुसारेणयथावर्णक्रमेणपुत्राणाञ्चतुस्त्रिहोकाभागभागितातथातत्रज्जातीयपत्नीनामपि । अनूठाश्चदुहितरःपुत्रभागानुसा
 रभागहारिण्यइत्यनेनयद्यपिचतुस्रद्वशानांसर्वेषांदुहितृभ्योदानम्प्रतीयतेतथापिस्त्रेभ्योऽशेभ्यःस्वात्त्वादंशादितिमनुयोगीश्व
 राभ्याञ्चतुर्थोऽशदानस्योक्तेस्तथैवपुत्रभागानुसारेणसजातीयभ्रातृसमभागहारिण्यमिच्छविशेषः । स्पष्टमाहवृहस्पतिः । समांशा
 मातरस्त्रेष्वाञ्चतुर्थोऽशश्चकन्यकाइति । कन्यकानान्त्वदत्तानाञ्चतुर्थोभागइध्यते । पुत्राणाञ्चतुर्थोभागःसाम्यंत्वत्पधनेस्मृ
 तमितिबदनःकात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम् । साम्यमिच्छादेस्त्वयमर्थः । यदि संस्कारपर्याप्तमपिपितृधनंनस्ति तदापुत्रस
 मभागितैवदुहितृणामिति । अनूठानांक्वियादिविष्णुवचनमपिमेधातिथ्यादीनामप्रतिकूलम् । विज्ञानुसारेणसंस्कारमनू
 ठानाम्पितुःकन्यानांस्वभगिनीनांकुर्यादित्यनेनसंस्कारवश्यकतामात्रमचोच्यतेननुभागदानादाने । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु ।

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १८० ॥

कन्याभ्यश्चपितृद्रव्यदेयवैवाहिकञ्चवस्तिनिदेवत्ववचनानुसारेण संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेवमन्यते । वैवाहिकं वस्तु दे-
यमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथावैयर्थ्यापत्तेरिति तदाशयः । अत्रवदामः । कन्याभ्यःपितृद्रव्यदेयमिति पृथग्विधिः । तच्च
मन्वाद्युनुरेधाचतुर्थीशरूपमेव । वैवाहिकम्वस्तुचदेयमित्यपि पृथगेवविधिः । विभज्यमानेदायाद्येकन्याऽचङ्कारमेवाहि-
कञ्चस्त्रीधनं लभेतेति शङ्खवचनसमानार्थतया व्याख्यातञ्चेदं शङ्खवचनं विद्यारण्यश्रीचरणैः पराशरस्मृतिटीकायाम् । पैतृ-
कद्रव्यविभागकाले स्वधृता लङ्कारादिकमपि कन्याप्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति । यदि तु वैवाहिकं विवाहोपयोगिपितृद्रव्यकन्या-
भ्यो देयमित्यर्थः स्याद्वस्तुपदम्पुनरुक्तं स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवावयुक्तम् । दायतत्त्वकृतानु कन्याभ्यश्चपितृद्रव्यादेयमेवा-
हिकम्वस्तिनिष्ठिततन्त्रापिशङ्खेन समानार्थकतालाभायास्मदुक्तमेव व्याख्यानमादत्तुमर्हं न तु विवाहोपयुक्तद्रव्यपरतेत्यवसे-
यम् । अत्रचमन्वादि वचनेषु भगिनीपदं कचित् क्वचिच्चकन्यादिपदव्यं द्युपि श्रूयते तथापि भ्रातृकृत्तृकविभागाधिकांस्त्विपितृ-
तियोगिकं कन्यात्वन्दुहितृत्वं भ्रातृप्रतियोगिकञ्च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया । तस्मादजीवत्पितृकविभागे भगिनीनाम-
पिपितृद्रव्यांशभागित्वन्नतु संस्कार्यतामात्रम् । पूर्वन्तु यत्किञ्चित्पिताददातितदैवत्वलभते विशेषवचनाभावादिति । जीमूत-
वाहनेन तूक्तम् । प्रदद्युर्भ्रातरः दत्त्वांशं त्वमि मनुयोगोऽश्वगम्यामभिधानान्न भगिनीभिरधिकारबुद्ध्या चतुर्थीशोभाह्यः । न-
ह्यधिकारिण एकस्मै भ्रात्रे न्यो भ्राता स्वांशाद्दद्यादित्युच्यते । तथा चतुर्थीशदानमपीति तददाने भ्रातृणामेव देधेनतु तत्सम्प-
त्त्युत्कारितेति । तदप्युक्तम् । उक्तिवैचित्र्यमात्रस्यास्याप्रयोजकत्वात् । इच्छया विभजेत्तु तान् उद्धारं ज्यायसेदं चैषादि-
वत् । यदपितेनैवोक्तम् । येषां नुन कृतार्थं पितृसंस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तत्तुनादिति नारदवा-
क्ये येषां मिति पुंलिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव चाविद्यमान इति वचनारम्भाद्भ्रातृसंस्कारार्थमेवेदम्वचनं मिति सति पितृद्रव्ये मन्वादि-
वचनेभ्यो भगिनीसंस्कारवश्यकत्वप्रतीतेः संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति तद्वैयर्थ्यं । वचनान्तरेषु भगिनीसंस्कारस्याव-

इत्युक्तप्रतीतेः । पितापितामहेभ्रातासकुल्योजननीतथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः । अप्रयच्छन्समाप्नोति
 भूणहत्यामृतावृताविति । भ्रातरपियोगीश्वरेण भगिनीविवाहसंस्कारकरणे भूणहत्यादोषश्रुतेस्तदेकमूलकतया येनानो
 धामित्यस्य सामान्यलिङ्गपुंसकमिति वचनात्सामान्यविवक्षान्यायाच्चनपुंसकघच्छांतत्वं विरूपैकशेषोपिवाभ्युपगन्तुमुचित एवे
 ति । यवीयस इति नुमदीर्घयो रभावच्छान्दसमभिप्रेत्य । असंस्कृताभ्रातरस्तु येस्यस्तत्र यवीयसः । संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वैपै
 तृकान्मध्यकाङ्क्षनादिति वृहस्पतिवचनमपठित्वा भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षणमिति मद नरत्नज्ञताव्याख्यातम् । अ
 च संस्कारसाहचर्यादनूठानान्दुहितृणाम् । कन्यकामान्त्वदत्तानामित्यनूठत्वविशेषोपादानाच्चापरिशीता एव चतु
 र्योऽशभगिन्यो भगिन्योन्यास्तु यत्किञ्चिदौचित्यात्समन्त इति बोध्यम् । मातृधने चेदम्यपञ्चनीयम् । स्थावरस्य स्तार्जितस्यपै
 तामहस्यवापुत्रानुमत्यैव पितादानादिकुर्यात् । स्थावरं द्विपदञ्चैवेति प्रागुदाहृतवचनात् । यद्यपि स्वयमर्जितमित्यनेनपै
 तामहेकैमुक्तिकन्यायेन पुत्रानुमत्यावश्यकता प्रदर्शिता । कुटुम्बवापिन्यामापदितुयः कश्चिदन्याननुमतावपि कुटुम्बभरणस्या
 वश्यकत्वात् स्थावरस्यापि दानविक्रयादावधिकारी । एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्
 थं च विशेषत इति वचनात् । धर्मार्थ इत्यनेनाप्यावश्यकः पितृश्राद्धादिरूपे धर्मो गृह्यते । यत्तु स्मरणं । विभक्ता अविभक्त
 वासपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रय इति ॥ तत्राविभक्तानां मध्यकद्रव्ये स्वाभ्यासाभ्यादनाशत्वमन्या
 नुमतिविना सिद्धमपि स्थावरे विशेषतस्तदादर्शयमुच्यते । अविभक्तमानुव्यवहारसौकार्यार्थम् । कालान्तरे हि विभक्त
 विभक्तसंशये विभागभावनावश्यं साध्यादिप्रमाणेन तथा सत्तिकाट्यास्यादन्यथासाधारणद्रव्यदानाद्युसम्भवात् । अनुम
 तौ तु सन्धानतदनपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति । ननु यथाश्रुतं स्थावरे विभक्तानामपि समं स्वाभ्यं । विभागस्यादृष्टार्थता प्रसङ्गात्
 अतश्चान्याननुमतिमन्तरेणापि दानादिस्वरूपं सिद्ध्यत्येव । विभागभावनायां व्यवहारोपि । यथायामज्ञातिसामन्तदायादानु

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १८१ ॥

मतेन वा । हिरण्योदकदानेन वद्विर्गच्छति मेदिनीति वचने ग्रामानुमतिः सामन्तानुमतिश्च । सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिप
त्तिनिर्गसायापि । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु पूर्ववदेव व्यवस्था । अतएव स्मृत्यन्तरम् । प्रतियहः प्रकाशः स्यात्स्यावरस्य विशेषत
इति । अन्यथात्रापि ग्रामसामन्तानुमतिमन्तरेण दानाद्यसिद्धिः प्रसज्ये न हिरण्योदकदानेनेति स्थित्येव विज्ञेयं । नास्ति कुर्व्य
दाधिमनुजयेति स्यावरस्य विक्रयप्रतिषेधात्तु भूमियत्प्रतिगृह्णाति भूमियश्च प्रयच्छति । तावभौ पुण्यकर्मणां नियतं स्वर्गमाप्ति
नाविति दानप्रशंसनाच्च कुटुम्बभरणाद्यर्थमवश्यं कर्तव्येपि विक्रये सह हिरण्यमुदकं केचिदन्त्यादानां शोषिकश्चिदुत्थातव्यं
तितथा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्व्यादिति सूचितम् । जीमूतवाहमस्तु । स्यावरस्य स्वमस्तु स्वगोचराधारणस्य च । नैक
कुर्व्यात्क्रयन्दानम्परस्परमतं विना । विभक्तावाऽविभक्तावेत्यादिव्यासीयवचनद्वयमुपन्यस्य नेदमेकस्य क्रयदानाद्युपनिधिका
रप्रतिपादनार्थं । यद्येष्टविनियोगार्हत्वं तत्तस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तरइव स्यावरेण विशेषात्स्वत्वागात्मकदानाद्युपनिधित्वे
च न शक्तेनापि वस्तुनोऽन्यथा करणाशक्तेर्बाधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु दुर्वृतपुरुषमृतिकुटुम्बार्थं निमित्ताभावे कुटुम्बवि
रोधादधर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेधरूपम् । एवं स्यावरं द्विपदस्यैवेत्यादिकमपि विभक्तविषयम् पूर्ववदेव नैयम् । अत
एव नारदः । यद्येकजातावहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः । पृथक्कर्मगुणोपेतानचेत्कार्यं युसंयुताः । स्वभागान्धर्मादिदं
स्तेविकीणोयुरथापि वा । कुटुम्बैश्चैतत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हीनसामान्यतएव विक्रयाद्यनुमन्वते । ईशासीत्यधर्मस्य ही
तिहेत्वभिधानात् स्यावरगोचरमपीदम्बचनम् । अवरथातदानार्थं क्वापत्तेरित्याह । तत्स्यमेव परं स्वधर्मभागिताज्ञापना
र्थमित्युक्तम् । वृथा स्यावरविक्रयस्य बहून्प्राप्यपि निषेधादेकग्रहापार्थक्यपत्तेः । व्यवहारशास्त्रस्य व्यवहारसौकर्यार्थेति
दृष्टप्रयोजनसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथाऽनुमतावपि तदापत्तेः । कुटुम्बविरोधजन्यवचनान्तरप्रतिपादिताध
र्मप्रयोजकतापरमस्तु । अत्रच पुत्रेच्छया योजीवद्विभागो यश्चाजीवद्विभागः स एकेच्छया विभवव्यविशेषात् । अतएव विभा

गम्यकम्ययक्तायायनेनोक्तम् । अथाप्यवहारं शाधनं व्ययविकर्जितम् । न्यसेयुर्वधुमित्रेषु प्रेषिषानामविद्येति । तदपि स
 म्यतम् । अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण विभागाभावेन सख्यधुमित्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्यात् । तथा विष्णुरपि । मया
 द्यंवालधनमायवहारप्राप्तेरिति । अथ पुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रपौत्रधर्षणाः समोनामोत्पत्तिः प्रत्यासन्निकमेवाधिकार
 क्रमः । पुत्रादीनां स्यादामेव पार्वणे पिण्डदानाधिकारोऽस्ति । अतएव देवताः । पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । ऊपासनेऽसु
 तं जातं संकुन्ता इव पिप्यसम् । मधुमांसैश्च शकैश्च पथसापायसेन च । एवमोदास्यति आहुं धर्षासु च मघासु चेति । तथा च श्वो
 कश्चल्लिखितगौतमाः । पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । आतम्युत्रं प्रशंसन्ति पिप्यलेशकुमा इव । मधुमांसैश्च
 मपयसापायसेन वा । एवमोदास्यन्ति मस्तु धिर्वधीसु च मघासु चेति । एवमुक्त्याधिकारतज्जन्मनास्त्वस्यापि मुक्त्यात्मानुस्यभी
 गभागिताप्रसक्तोऽप्यनेकपितृकालांस्त्विति वचनेन निवर्तते । जीवन्पितृकयोः पौत्रपौत्रयोः पार्वणाधिकारेण पिण्डदानं
 भावात्पितामहप्रपितामहधनेऽतधिकारः । यदा चेकस्य पुत्रस्य पुत्राः सन्त्येकश्च पुत्रश्च वास्ति । तदा पुत्रस्यैको भागोऽपरश्चैकः
 सर्वेषां पौत्राणाम् । सपित्रधीनं जन्ममूलकस्यापितामहधनसम्पत्त्ययावत्तदेव धनेन तस्य स्वाप्तित्वा र्हत्वं नावद्येव ते धामपीति जी
 भूतवाहनोक्तं त्वनादेयम् । उज्जम्भनापौत्राणामपि पितामहधने स्वत्वं वापस्थापनात् । तस्मात्पौत्राणां पितामहधने वाचनिकमे
 वभागवैधर्म्यं न त्वौपवन्निकम् । यत्तु तेनैवोक्तम् । यत्रैकस्य भ्रातुरनेकसंख्याः पुत्राश्च न्यस्यन्ततोऽप्यसंख्यास्तत्रेह मनेकपितृक
 णामिति वचनम्यौचनेन सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थं जीवन्पितृपौत्राणां पितामहधनस्याग्रे सपुत्रापुत्रभ्रातृद्वयविभागे तस्य
 त्राणामपि विभागः स्यात्स्याम्याविशेषादिति तत्प्रागेव निरस्तम् । उक्तोतिप्रसङ्गोऽप्यनेनैव परस्तः । अतएव पितृभ्रातृपुत्रसमका
 ये पितृव्यपितृधनन्तदिति भ्रातृपुत्राणान्तत्रस्याभ्याभावाद्द्विभागएव न स्यादित्यप्युक्तम् । यच्च जीवन्पितृकयोरित्यादितदपि
 मन्दम् । नहि पिण्डदानाधिकार एव दायग्रहणप्रयोजकज्येष्ठे सन्निकनीयसामनधिकारे पिदायग्रहणात् । तदर्हतायाश्चा

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १८२ ॥

चाप्यनपायात् । गोत्रजादीनान्दायहरणमनेकेषां समवायेपिण्डदानाद्युपकारित्वं धनस्वामिनो यत्तदनुपकारिणावर्त्तकस्य
रत्नतुतदत्र प्रयोजकं । जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे वा कस्याश्चित्पुत्रपत्न्याभ्रातृपत्न्या वा स्पष्टगर्भायामाप्रसवस्य तीक्ष्णविभागः का
र्यः ॥ ७ ॥ अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्यास्त्रियस्त्रासामापुत्रलाभादिति वसिष्ठस्मरणात् । अपुत्रलाभादिति वचनात्
स्पष्टगर्भास्तु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भास्तु नेत्यवगम्यते । अतएव तत्र पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह योगीश्वरः । विभक्तेषु सुतो
जातः सवर्णायां विभागभाक् । पित्रिच्छया पुत्रेच्छया वा जीवतोऽपित्रोर्विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भ्रातृणां यामुत्पन्नो विभाग
भाक् । विभज्यत इति विभागः पित्रेर्भागस्तु भ्रजत इति विभागभागभवति ॥ पित्रोरुर्ध्वं स एव तयो रंशं लभत इत्यर्थः । असत्यां
दुहितरि मातृभागमिति विशेषः । सवर्णायामिति विशेषेणाद सवर्णायां जातस्तु पित्र्याङ्गनात्वांशमेव लभते दुहितृभावे मातृभा
गं सर्वमेव । अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागेऽपि विभक्तजोऽसवर्णापुत्रः स्वजात्युचितभागेव । न सकलपित्र्यभागित्यवसेयम् । एतदे
वाभिप्रेत्यमनुः । ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्भनमिति । पित्रोरिदं पित्र्यं धनं यद्योक्तव्यवस्थया हरेत् । एवकारेण भ्रा
तृभिः स्वांशादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् सनकार्यः । गौतमोऽपि । विभक्तजः पित्र्यमेवेति । जीवतितु पितरि मातरि तत्सपत्न्यां चाऽ
विस्पष्टगर्भायां विभक्तैर्विभागानंतरेत्यन्नायं स्वभागादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् सकार्यः । तथा च विष्णुः । पितृविभक्ता विभागा
नंतरेत्यन्नायं विभागन्ददुरिति । तच्च भ्रातृदत्तनद्विभागमित्येव गृहीत्वा तम्परिपालयेत् । तस्यैव तत्राधिकारः । अप्राप्तव्यव
हाराणां मिथ्यादि प्रागुक्तवचनाच्च । यच्च वचनम् । अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे विभक्तज इति तस्याप्ययमेव विषयः । पूर्वजो वि
भागात्पूर्वमुत्पन्नः प्राप्तपितृधनविभागः पित्रोर्विभागेऽनीशेन स्वामी । विभक्तजश्च पूर्वभक्तस्य भ्रातृभागेऽनीश इत्यर्थः । विभा
गात्तरश्च यत्पित्रिर्जितं तदपि विभक्तजस्यैव । पुत्रैः सह विभक्तेन पित्राय त्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशास्तव पूर्वं
जाः । यथा धने तथर्णे च दाना धानकयेषु च । परस्परमनीशास्ते मुक्ताश्चैवोदकक्रिया मिति बृहस्पतिस्मरणात् । स एव ॥

पित्रासह विभक्तायेसापत्वावासहोदशः । जघन्यजास्तु येतेषाम्पितृभागहस्तुते ॥ अत्रहेतुरनीशपूर्वजः इत्यादितद्वचनो
 क्रएव । येतुविभक्ताः पित्रासंख्येष्टाः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकलपित्र्यधनयह संमिथ्याहमनुः । संख्येष्टास्तेनवायेसु
 विभजेतसतैः सह । तेनपित्रापितुरुर्ध्वम्पितृधनेभ्रातृभिर्विभज्यगृहीते विभागसमयेऽस्यष्टगर्भायाः पितृपत्न्याः पश्चात्पुत्रेजाने
 स्वस्वभागादायव्ययविशोधितानैः स्वस्वभागसमभागभाकरणीयइत्याहयाज्ञवल्क्यः । दृश्याद्वातद्विभागः स्यादायव्ययविशो
 धितात् । दृश्याद्वातृभिर्गृहीतात् । आयः प्रतिमासम्प्रतिदिनम्यत्यर्ह्यतदुपरिवृद्धम् । व्ययः पितृकृतर्णापाकरणंभ्रातृभगि
 नीसंस्कारकरणञ्च । तस्यसर्वसाधारण्येन कर्तव्यत्वात् । ननुभ्रातृकर्तव्यव्ययस्तस्यैतत्सम्बन्धाभावात् । ताभ्यामौयव्ययाभ्यां
 विशोधितान्पितृधनात्तस्यविभागोत्तरोत्तमस्यविभागः पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तमभवति । प्रातिस्विकेयुस्वस्वभा
 गेषुतदुत्तमायम्यवेष्ट्यावश्यकञ्चसाधारण्यव्ययस्त्रिष्काश्याविशिष्टंस्वस्वभागेभ्यां किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्यविभक्तजः स्वभागसमभा
 कार्थ्यइति । काश्चिदस्तुविभक्तेषुसुतोजातइतिपूर्वार्द्धेनसहव्यवस्थितविकल्पार्थः व्यवस्थाचोक्तैव । हलायुधस्तु । दृश्या
 प्रत्यक्षाज्ञतुगुप्तात्पितृधनादित्यर्थमुक्त्वा । विभक्तभ्रात्रपेक्षयायोऽल्पगुणोविभक्तजस्तद्विषयोयम्यक्षइत्याह । तन्निर्वीजत्वात्
 गुप्तास्यापि विभागानन्तरेज्ञातस्यसमभागेनविभजनोयत्वादत्रतदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावान्नियमकल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञाने
 श्वरोक्तार्थकतयाचवचनसामञ्जसादुपेक्षम् ॥०॥ असर्वर्णानांभ्रातृणांविभागप्रकारमाहयोगीश्वरः । चतुस्त्रिंशोऽष्टकभागः
 वेणुशोऽब्राह्मणात्मजाः । क्षत्रजस्त्रिंशोऽष्टकभागःविज्जास्तुश्लोकभागिनइति । तिस्रोऽष्टकानुपूर्वमाह्वेतेकायथाक्रमम् । ब्राह्मण
 क्षत्रियविशाम्नाय्यास्ताम्रजन्मनइतियोगीश्वरेणब्राह्मणस्यासर्वर्णास्तिस्रःक्षत्रियश्चद्वे । विशयकाभाय्याइति । सर्वर्णामा
 दायतेषांमध्येब्राह्मणस्यचतस्रःक्षत्रियस्यतिस्रोवैश्यस्यद्वेइत्युक्तं । सर्वर्णासर्वर्णसर्वभाय्याभिप्रायेणन्यादिसंस्थान्यास्तनेवै
 श्यस्यापिद्वेऽष्टापरिहारेचस्वैवेतिस्ताम्रजन्मनइतिवैश्याद्वैलक्षण्यासङ्गतेरेवसर्वर्णाभिप्रायेवेयंसंस्थेतिविज्ञानयोगिभिर्वा

॥ श्री० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १८३ ॥

स्थातम् । तथा च ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रायथाक्रमं वर्णशोमानुवर्णानुसारेण । संख्यैकवचनाच्छ्रुतीसाया
मित्यधिकरणकारकेशस्य व्ययः वर्णवर्णइत्यर्थः । ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां मूर्द्धावसिक्तमिति संज्ञात्वेन तद्व
र्णशब्देन ग्रहणासम्भवात्प्राप्तवर्णशब्दइत्यर्थः । अतुस्त्रिहोत्रभागाः स्युः । एतदुक्तमस्ति ब्राह्मणेन ब्राह्मणमुत्पन्ना एकेकशब्दे
तुरश्चतुरोभागास्तु च भन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्ना स्त्रीस्त्रीन् । तेनैव वैश्यायामुत्पन्ना द्वौ द्वौ । तेनैव शूद्रायामुत्पन्ना एकमेक
मिति । वर्णशब्दसिद्धिस्तु सर्वत्रोक्तस्य सम्बन्धते । तथा च क्षत्राक्षत्रियादिषु जाता यथाक्रमं स्त्रीस्त्रीन् द्वौ द्वौ वैकैकस्तु च भन्ते । विट्
श्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौ द्वौ वैकैकस्तु च भन्त इति । शूद्रस्यासर्वर्णभाष्यभाषात्पुत्राणां सजातीयपुत्रभागः पूर्वोक्त एव ।
यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजातेर्भूयाक्षेपः पुत्रार्थविवाहस्तु सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव । तथा च मनुविष्णु । हीनजातिस्त्रियमे
हादुर्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव न यन्याश्रुससन्नानानि शूद्रतां । शूद्रावेदीपतयत्रेह तथ्यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्प
न्यातदपत्यतयाभृगोः । तदपत्यतया शूद्रा मात्रजनितापत्यवत्तया ब्राह्मणस्य तु क्षत्रविटुपेक्षयाप्यधिकदोषतामाह तुस्तुपरिख
येतावेव ॥ शूद्राशयनमारेप्य ब्राह्मणो याव्यधोगतिम् । जनयित्वा सुतन्तस्या ब्राह्मण्या देवहीयत इति । योगीश्वरेपि । यदुच्यते
द्विजातीनां शूद्रादारेपसंयहः । नैव न्यममतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयमिति । तेन विप्रादिजातशूद्रा पुत्राभावात्कथन्तस्यां
भिधानमिति प्रतिभाति । तथापि रतिधर्मार्थविवाहयोरनुकल्पत्वेन परिणीतायां शूद्रायामनुवर्णाज्जातस्य विभागाभिधानमुपपन्न
मेव । शूद्राज्जातो निषादो यः पारशवेति जातिकथनमिव । आचारमिताक्षरायामेव व्यवस्थापितम् । अतएव मनुना । कामतस्तु प्र
वृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवशादितिकामतइत्यवशादिति । चवदतासर्वर्णपरिणयनमेव मुख्यमित्युक्तं । शङ्खलिखिताभ्यामपि । भा
र्याः कार्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति पूर्वः कल्पस्ततो नुकल्पश्च तिस्रो ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण । तिस्रो राजन्यस्य । द्वे वैश्यस्य ।
एका शूद्रस्येति । आनुपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तरं घन्यता सूचिता । यत्र मनुना चानुर्वर्णपुत्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तं । अंशान्दया

करेद्विप्रोद्भावंशौक्षत्रियास्तुतः । वैश्याजोऽर्धमेकांशमंशंशूद्रास्तुतोहरेत् । सर्वैवारिक्थजातस्तुदशधापरिकल्पयत् । ध
 र्म्यैविभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ चतुरंशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियास्तुतः । वैश्यापुत्रोहरेद्विंशमंशंशूद्रास्तुतोहरे
 दिति । तत्रोत्तरप्रकाशेयोगीश्वरसंवादी । तद्गुणवदगुणवक्षत्रियादिपुत्रविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अतएव ब्राह्मण
 जातो राजन्यापुत्र एव यदि जन्म ज्येष्ठो गुणवांश्च तदा ब्राह्मणो पुत्रसमांशभाक् । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च वैश्यायां जनितस्तौ
 क्षत्रियापुत्रसमांशभागिन्याह वृहस्पतिः ॥ विप्रेण क्षत्रिया जातो जन्म ज्येष्ठो गुणान्वितः । भवेत्समांशो विप्रेण वैश्या जातस्त
 यैव च । तथा बौधायनः । सवर्णापुत्रानन्तरपुत्रयोरनन्तरपुत्रश्चेद्गुणवान् ज्येष्ठं शंहरेत् । गुणवान्हि शेषाणाम्भर्ता भवती
 ति । एतद्वचनेऽनन्तरपुत्रसमांशस्य गुणवत्त्वज्येष्ठता प्रयुक्तौ कृष्टपुत्रसमांशभाक्ते वैश्यजं शूद्रापुत्रस्याप्येवंविधस्य वैश्यापु
 त्रसमांशितादृष्ट्या वृहस्पत्यनुक्रापि । ज्येष्ठं शंहरेदित्यस्योक्तौ कृष्टसमांशहरणमेवार्थो वृहस्पतिसंवादादुत्तमजातीयापेक्षया
 धिकांशानौचित्याच्च । यदानुशूद्राएवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य । तदा स तद्वनतृतीयांशहारी भागद्वयं सपिण्डानामन्तदभावे सकुल्या
 नान्तेषामप्यभावेऽप्युद्धकर्तुः । यदा ह देवतः । निषाद एकः पुत्रस्तु विप्रकस्य स तृतीयभाक् । द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादा
 ताथवा हरेत् । ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातो निषादः स एकश्चासौ पुत्रश्चेदित्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोस्तु शूद्राएवैकः पुत्रः स धनार्द्धं हरे
 परमर्द्धं मपुत्रधनयहणाधिकारिणस्तद्वत्क्रमेण गृह्णीयुः । तथा च विष्णुः । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्धं हरेत् पुत्रकस्य
 यागतिः साऽर्द्धं स्यद्वितीयस्येति । द्विजातिपदेनात्र क्षत्रियवैश्यमात्रयहणम् । देवतेन ब्राह्मणे विशेषाभिधानात् । एकपु
 त्रइतिकर्मधारयः इदमपि सदृष्टान्तिगुणवच्छूद्रापुत्रविषयम् । अन्यथा । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रइत्यादिना । ब्राह्मणक्षत्रिय
 विशामिन्यादिना च वक्ष्यमाणमनुवचनेन विशेषापत्तेः । यद्यपि सामान्यत इयम्भागकृत्प्रकृता । तथापि प्रतियहप्राप्तभूमिर्व
 निरिक्तविषयाक्षत्रियादिस्तुतानान्तर्भागप्रतिषेधात् । तथा च वृहस्पतिः । न प्रतिग्रहभूर्देयाक्षत्रियादिस्तुताय वै । यद्यप्ये

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १८४ ॥

यां पिता दद्यान्मृते विप्रसुतो हरेत् । अत्र प्रतिग्रहोपादानात्कीयादिप्राप्तायाश्च वनेषामपि भागः स्वजात्यर्ह इति सूचि
तम् । अतएव भूमिमात्रविषयेऽपूजापुत्रस्य पृथक् विधेर्देवसेतोक्तः । श्रद्धां द्विजातिभिर्जातेन भूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नु
यात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थित इति । यत्तु । ब्राह्मणक्षत्रियविशंपूजापुत्रो न रिक्थभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं स्मृत
मिति मनुवचनम् । तत्पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावविषयमिति दाक्षिणात्याः । निर्गुणपरिशोतपूजापुत्रविषयमितितु पौरस्त्यास्त
न्मन्दम् । यदेवास्येत्यादिवाक्यशेषोपात्तव्यवस्थामपह्यानुपात्तसगुणनिर्गुणवस्थायाः कल्पयितुमनर्हत्वात् । अपरिणी
तपूजापुत्रभागस्य च दासप्रसूतेऽभिधास्यमानत्वात्प्राच्येव व्यवस्था सुस्थः ॥ * ॥ मुख्यामुख्यपुत्राणां निभागवस्थां वक्तुं नान्य
रूपं निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः । औरसो धर्मपत्नी जस्तु सप्तपुत्रिकास्तुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजा तस्तु सगोत्रेणोतरेण वा । गृहे
प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कानो नः कन्यका जातो मातामहस्तु तोमवः । अश्वत्थां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।
दद्यान्मातापितावायं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः । कीतस्तु नाभ्यामिक्कीतः क्षत्रिमः स्यात्स्वयं दत्तः ॥ दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भविज्ञः सहो
ठजः । उत्सृष्टे गृह्यते वस्तु सोपविद्धो भवेत्सुतः । सर्वर्णा धर्मविवाहोऽथ धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्र इति मिताक्षरः । त्र
स्तु तस्तु नेदमेव षोडश्व्यं । अनुशोमजानाम्मूर्द्धावसिक्तादीनां मौरसेऽनन्तर्भावादिति स्ववचनविशेषात् । न हिते सर्वर्णा यामुप
प्रा ब्राह्मणादिषु ये चायेन धर्मविवाहास्तदुक्तानामनौरसत्वं प्रसङ्गे नेपु सत्त्वं पश्यन्त्येवा न्दाययह प्रसङ्गाच्च । तस्मादुक्त
र्वाभिप्रायं सर्वर्णा यह धर्मपत्नी जन्ममात्रवाक्योपात्ते क्षेत्रजादिव्यावर्तकं न दृश्यं । अतएव मनुः । संस्कृतायां स्वभार्यायां स्वय
मुत्पादयेत्तु यम् । औरसन्तं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पिकम् । वसिष्ठोऽपि । द्वादशैव पुत्राः पुंश्च दृष्टाः स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे स
स्कृतायामौरसः प्रथम इति । विष्णुरपि । अथ द्वादशपुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथम इति । अथ
अनद्वयेऽपि स्वक्षेत्रे संस्कृतायामिति व्याख्यानव्याख्येयभावो न्यथापौनरुक्त्यापत्तेः । देवसः । संस्कृतायां स्वभार्यायां स्वयमुत्पादि

नाहियः । और सोनाम पुत्रः सप्रधानः पितृवंशधृक् ॥ आपस्तम्बः । सर्वर्षी शास्त्रविहितं यथर्तुगच्छतः पुत्रास्तेवाश्वर्षीभिः
 सम्बन्धः दायेनायनिकमश्नेभ्योऽर्षीनामपित्रोः । वैश्वामित्रः । सर्वर्षीयां संस्मृततायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् । अथाप्यु
 दाहरन्ति । अङ्गादङ्गात्सम्भवंसिद्धदद्यादभिजावसे । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीवशरदः शतम् ॥ आधत्तपितरोगर्भकु
 मारपुष्करसुजम् । यथेह पुरुषस्यात्मानयात्वमिह जायसे । आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् । पुत्रान्नस्त्रायसे
 यस्यात्पुत्रस्तेनासि संश्रित इति ॥ आपस्तम्बीयवैधायनीययोः सर्वर्षीयहणमुत्कर्षाभिप्रायकमेव । अतएवासर्वर्षीयसूत्रा
 नामप्यौरसपुत्रप्रस्तावएवविभागप्रकार उक्तः सङ्गच्छते । आपस्तम्बवचने सर्वर्षीमपूर्वमिति रत्नाकरे धृतः पाठोऽपूर्वाऽ
 नपूर्वः पतित्यस्याः सावाग्दत्तापियानभवतीत्यर्थ इति प्रकाशकर इति व्याख्यानञ्च । पारिजातेऽयुक्तं । सर्वर्षीचद्विडास्यद्विजा ।
 श्रुदस्यश्रुद्रा । ननु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणोक्षत्रियस्य क्षत्रियवैश्यस्य वैश्या । अन्यथा ब्राह्मणादिपरिशीतवचिवादिपुत्राणां द्वाद
 शपुत्रान्तर्भावो न स्यादिति । पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः सतत्समः । यथा ह स्त्रोक्तं वसिष्ठः । अस्मिन्तृकां प्रदास्यामि तुभ्यङ्गस्या
 प्रसंज्ञतां ॥ अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति । ममुरपि । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदप्यम्भवेद
 स्यान्नान्द्रमस्यान्वधाकरम् ॥ अनेन तु विधामेन पुत्रचक्रेण पुत्रिकाम् । विवृण्वर्थं स्ववंशस्य स्यन्दक्षः प्रजापतिः ॥ ददौ सदक्ष
 धर्माय कश्यपाय च योदश । सोमाय शङ्खे सत्कृष्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ अत्र परिभाष्य दत्तायामुपपन्नः पुत्रिकापुत्रो माता
 हस्येयुक्तम् । अपरिभाषित दत्तायामपि सम्भवतीति भ्रातृमतीति विशेषश्चाप्युच्यते । अनेन चाप
 रिभाषितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताक्षरायानिरूपितम् । अतएव गौतमोपि । पितोऽस्त्रुजे पुत्रिका सन पत्यो मदर्थं संपद्य
 मितिसम्भावा । अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति । ब्रह्मपुत्रेणैपि । अपुत्रेण मुद्या कन्यामनसा पुत्रवत्कृता । राजास्त्रिकान्धवे
 ग्यश्च समक्षमायकुञ्चयित् ॥ प्राणार्भमथवा मुक्तयुक्तापित्रावशेषता । मृतेपितरि वा दत्तासाविज्ञेयानुपुत्रिका ॥ पित्रासुपुत्रा

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १८५ ॥

मम्भागंलभेतेतादृशोस्तुतेति ॥ मनुः । मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वप्य पुत्रिकां सुतः । द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तुतो यन्पितुः पितुरिति । अथवा पुत्रिकायासौ सुतश्च पुत्रिकास्तुत इति पुत्रिकैव पुत्रस्थानीयेत्यर्थः । तस्याश्चैरसौ जातत्वेपिकन्यात्वात्पुत्रसमत्वमिति वयम् । पित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां बाहुल्याच्चैरससमत्वमिति मितक्षरा । यथाह वसिष्ठः । द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति । ह्यामुघ्यायणस्तु । अपुत्रेण परक्षेत्रेनियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौरिष्वीपिण्डदाता च धर्मत इति । याज्ञवल्क्योऽपि । सवीजिनो यद्यप्यौ रसस्तथाप्यन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वादौ रसादपकृष्ट एव । अतएवैरसो धर्मपत्नौ जड्यौ रसलक्षणन्तेनैवाभिहितम् । अस्माभिरपिक्षेत्रजज्ञानपायाक्षेत्रजपुत्रमध्य एव व्याख्यास्यते । मनुरपि । क्रियाभ्युपगमाक्षेत्रं बीजार्थे यत्प्रदीयते । तस्यैह भागिनौ दृष्टौ बीजोक्षेत्रिक एव च ॥ यथा लोके क्रिया कर्षणाख्यातदभ्युपगमात् । एकस्य बापार्थे बीजं ब्रूह्यादिना स्तिक्षेत्रमस्ति अपरस्य रक्षेत्रं नास्ति बीजमस्ति । तत्र तौ मदीयं बीजं त्वदीयं क्षेत्रं तत्र तदा बापेन कृषिं कुर्वेत्तत्रोत्पन्नं फलमावयो रस्ति त्वभ्युपगमं सन्निदं यदि कुरुतस्तथा सति द्वावपितरफलभागिनौ दृष्टौ । तथा ह्यामुघ्यायणस्थलेऽप्यत्रोत्पन्नमावयोरस्ति निसंविदायद्येकस्य क्षेत्रेऽपरः स्वबीजमावपिततदुत्पन्नमप्यपत्यमुभयोर्भवतीति तस्य क्षेत्रजस्य द्विपितृकत्वेन ह्यामुघ्यायणसंज्ञा । अत्रैयाज्ञवल्क्येन नियोगोत्पादित इत्युक्तेर्गुरुमियुक्तस्यैव देवरसपिण्डादेर्भ्रात्रादिभार्यायां घृताभ्यङ्गादि विधितः पुत्रोत्पादनमितरथा प्रत्यवाय उभयोरित्युक्तमभवति । तथा च मनुः । अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तचरुतावियान् ॥ अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः । यदा त्वनभिसन्धाय द्वयोरपत्यं परक्षेत्रे देवशदिना बीजमुपयते तदा क्षेत्रिण एव तदपत्यं । तदप्याह मनुः । फलन्त्वनभिसन्धाय बीजिनां क्षेत्रिणान्तरा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थी बीजादौ निर्वर्त्तीयसीति । फलमपत्यस्य समभिसन्धाय यत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तक्षेत्रस्वामिन एव भवति । यथा लोके परक्षेत्रे बीजादिबीजं क्षेत्रस्वामिना सह सन्निदं सकृन्वैषयद्यादौ परकायेऽन्यदीयो न दुदश्चादिर्वीर्यमावपिततत्रोभयत्रापिक्षेत्रे स्वामि

नएवतटुपन्नेफलंस्वाम्यदृश्यतइतिप्रत्यक्षमित्यस्यार्थः । तत्रहेतुर्बीजाद्योनिर्वलीयसीति । गवाश्चादौतथादर्शनादितिभां
 षः । तथाचाभिसन्धौसत्येवक्षेत्रजस्यबीजस्वाम्येनह्यामुद्यायक्षेत्रस्वामिस्वाम्यन्तुक्षेत्रजस्तुभयत्रापीतिफलितोर्थः । अत
 एवयद्यपियाज्ञवल्क्येनापुत्रेणेत्यादिवचनेबीज्यभिसंधिर्ज्ञापातस्तथापिमन्वाद्येकमूलकतयानुसन्धेयः । अतएवक्षेत्रजःक्षेत्र
 ज्ञातस्तुसगोत्रेणेतरेणवेद्यनभिसन्धिसाधारणक्षेत्रजलक्षणमुक्तमन्यथापौनह्यपत्तेः । सगोत्रेणदेवरसपिण्डादिना ।
 इतरेणासगोत्रेणेत्यनुकल्पः । मनुनासपिण्डोवासगोत्रोवेद्यभिधानात् । नियोगश्चवाग्दत्ताविषयएवेत्याचार्याः । यस्यासि
 येत्कन्यायावाचासत्येकतेपतिः । तामनेनविधानेननिजोविन्देतदेवरइति । मनुनातत्रैवनियोगविधिनापुत्रोत्पादनस्यनि
 यमितत्वात् । विधवानियोगस्यप्रयुतप्रतिषिद्धत्वाच्च । तथाहि । देवसद्वासपिण्डाद्वास्त्रियासम्यङ्गियुक्तया । प्रजेप्सिताधि
 गन्तयासन्नामस्यपरिश्ये । विधवाद्योनियुक्तस्तुघृताक्रोवाग्यनोनिशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रंनद्वितीयंकथञ्चनेत्यादिविध
 वानियोगमुपन्यस्यनिषेधयतिस्वयमेवमनुः । नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्याद्विजातिभिः । अन्यस्मिन्निनियुक्तानाध
 र्मीहन्त्यःसन्नातनम् ॥ मोहार्हिकेषुमन्त्रेषुनियोगःकीर्त्यतेकचित् । नविवाहविधावुक्तम्विधवावेदनम्पुनः ॥ अयंदिनो
 र्हिर्विद्वद्भिःपशुधर्मीविगर्हितः । मनुष्याणामपिप्रोक्तोवेगौराज्यंप्रशंसति ॥ समर्द्धीमखिलाभ्युन्नराजर्षिप्रवरःपुर ।
 वर्णानांसङ्करश्चक्रेकामोपहतचेतनः ॥ ततःप्रभृतियोमोहात्प्रमीतपतिकंस्त्रियम् । नियोजयत्यप्यार्थान्तंविगर्हन्तिसाधव
 इति । अत्रवाग्दत्ताशदेननुभ्यमहंसम्प्रददइत्यादिसङ्कल्पवाक्येनकन्यादात्तादत्तागृह्याते । विधवाशदेननुसप्तपदोपत्यं
 न्तविवाहोपापश्चान्मृतपत्निका । ननुविवाहात्प्रागनियतकालप्रतिश्रवणरूपवाग्दानदत्तायाः । अव्यक्तेऽपतितेऽङ्गीवेद
 शदोयविवर्जिते । इमांकन्याप्रदास्यामिदेवाग्निगुरुसन्निधावितिवाक्येनप्रतिज्ञायते । अतएवपतिरितिमनुनोक्तम् । प्रा
 ग्भाविप्रतिश्रवणस्यविवाहप्रयोगवद्भिर्भावेनप्रतिश्राव्यस्यपतिवाम्निगुरुसन्निधावितिवाक्येनप्रतिज्ञायते । यद्यपिसङ्कल्पिता

॥वी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १८६ ॥

था अपि न स पतिर्ज्ञातः । भाट्यैतन्वत्यतिवस्याप्युचैकिकसंस्कारकत्वेन विवाहमावनाभायस्त्वसततस्यागनुत्पत्तेः । तथा
पि प्रयोगोपक्रमे तत्पत्नीभूततद्व्यवहारसम्भवः । यजमाने स्थितः प्रागप्याहवनीयव्यवहारवत् । प्रतिश्रवणमात्रेण तदुप
क्रमोपीति सर्वथा पतिव्यवहारोपपन्नः । अतएव प्रतीत्येदीयादीनां विवाहादटवोयः प्राक्कासेवाग्दत्तायास्तदुद्देश्ये मृ
तेपि पुनरविगीतशिष्टैरन्येन सह विवाहः कियते । अन्यथा कलौ नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरक्षता विवाहस्य दूरापा
स्ततया सदूराचार एव स्यात् । तथा चायमर्थः । ब्राह्मणस्यैकते सङ्कल्पवाक्येन दानेनैतत्सन्तियस्याः पतिः पतिव्यवहारकविवाहमा
वनाविषयीभूतः पुरुषोऽस्मियेतेति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पएव विधवानियोगस्यास्त्विति वाक्यम् । वस्तुनिविकल्पासं
भवात् ॥ न हि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तस्य प्रत्यवायो भवति न भवति धेति सम्भवति । नियोगविधेय्यस्यास्मियेतेत्यादि वचनेन स
द्गताविषयत्वेनियन्त्रिते विधवाविषये प्रवृत्त्यभावाच्च नियोजायि कृष्याग्निदाश्रयात्स्त्रीधर्मे पुण्यभिचारस्य वज्रदोषजनकत्वं
अवगात्वं च मस्यातिप्रशंसनाच्चतुस्त्यवस्थाप्यपि विधिप्रतिषेधयोरभावात् । तथा च मनुरेव । कामन्मुक्षुपयेद्देहं पुण्यमूलफलैः
श्रुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्योपेते परस्मिन्नि । जीवनार्थं पुरुषान्तस्त्रयस्येति विद्धः । आसीतामरसाश्चान्तानियता ब्रह्म
चारिणो ॥ यो धर्म्मो एकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् । अनेकानि सहस्त्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवङ्गतानि विप्राणाम्
हृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्तारसिन्धौ स्त्री ब्रह्मचर्येण व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुनरपि वधामे ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभाद्वा
तुल्यो भर्तारमतिवर्जते । सेह निन्दामवाप्नोति पतिशोकाच्च होयत इति । पुत्रार्थमपि पुरुषान्तस्त्रयपशं निन्दातिशयपुरस्सरस्य
तिथिद्वान् । पश्चात्स्वयमेव यस्यास्मियेतेत्यनेन वाग्दत्ताविषयनियोगस्याप्यधर्म्मोऽनुक्तवान् । अनेन विधानेनेत्युक्ताऽन्यथा । य
था विध्यधिगम्येनां श्रुतवत्त्वांश्चुचिब्रता । मिथो भजेता प्रसवात्सकसकदृतावृताविति विधानमपि दर्शितवान् । घृताम्यङ्गयुर्वेदुष
दिः पूर्वोक्तः स्युष्यन्तसेकश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृश्यते । देवरयश्च संसिपिडादेरुपपद्यते । वचनाम्यनुक्तम्

न । पतिपदं वाचा सत्य इति च्याख्यातमेव । यस्मै वाग्दत्ता सप्रतिग्रहमन्तरेणो वतस्याः । पतिरित्यस्मादेवाप्यस्य तद्विनिर्वाहः ।
 यस्मादुक्तार्थाभिप्रायकतयेवनेयः । यथाश्रुते दोषस्योक्तत्वात् । अतएवाग्रे ततोऽग्रम् । अयञ्च विवक्षितं यज्ञाभ्यङ्गादिनिर्वाहः ।
 न्नियुक्तागमनाङ्गमेवेति न देवरस्य तस्याभ्याख्यानभाषादयति । अतस्तदुत्पत्तिमप्यर्थेन स्वाभिनेयवासर्थासंमिदि । समि-
 दि । समिदेव नूभयोरपीति । नारदः । क्षेत्रिकानुमतेष्वीजं यस्य क्षेत्रे प्रसिध्यते । अदप्यं ह्ययोरेव वीजक्षेत्रिकयोर्मैतम्
 शङ्खलिखितौ । मन्त्रसंस्कारकर्तुरपथमिदं विज्ञातं वीजक्षेत्रिकयोः अनुमते यद्वीजं मन्त्रकीर्त्यते तत् द्विधा सस्यमिदं श्रुताः ।
 कात्यायनः । क्षेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु यः । तस्यैव भागिनैतौ तु न फलं हि विनेकतः । चारीतः । जीवति क्षेत्रे वज्रम्
 ऊरस्ता तच्छान्मृते ह्यामुद्यायणमनुप्रवोजन्तात् । ना वीजं क्षेत्रं फलति । ना क्षेत्रं वीजं ह्यनुभयदर्शनादुभयोरपथमिदं परे
 । तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवर्गो भवति । द्वौ पिण्डौ निर्वापेदुदरे कश्चिद्वैष्णवमुकीर्तयेत् । द्वितीयेषु त्रस्तृतीयेषु त्रैलोक्येपि
 नञ्च त्रीन्वाचक्ष्णान् आसप्तमादित्येके । जीवति क्षेत्रे पतौ तस्यैव क्षेत्रं जम्बुजमाहुः । अत्र हेतुरस्मात्तच्छान्मृतेऽपि
 क्षेत्रपतौ । अपुत्राश्रयनं भर्तुरित्यादिविद्यमानमनुवचनादस्मात्तच्छान्मृते विशिष्टं यद्यपि तथापि न क्षेत्रे एव तत्र हेतुरनुप्रवो-
 जन्तात् क्षेत्रे त्रिणो वीजिनमप्यनुमत्तवश्यं भावादित्यर्थः । तत्रोपपादकनाशो न मिथ्यादिनिर्वापेनिरूप्यते सिद्धिर्निर्वापः पि-
 ण्डपितृयज्ञस्तत्र ह्यामुद्यायणाः पितृहयाय द्वौ पिण्डौ पृथग्दद्यात् । एकपिण्डे वा द्वौ पितृसवनमुकीर्तयेत् । एकैकस्मिन् द्वौ हस्तौ
 त्रिवीणावेध्या । यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ हस्तौ पलक्षयेदित्यापस्तम्बस्मरणात् । त्रयाणामपि द्विपितादिति भावः ।
 द्वितीय इत्यादि । द्वितीयन्तृतीयं चारभ्येत्यर्थः । लेपिनञ्च त्रीनित्यादि । मन्त्रकीर्तने पिण्डौ ह्यानुकीर्तयेदित्यर्थः । नारदोपि-
 ह्यामुद्यायणकादद्युद्वौ भ्यामपिण्डौ दके पृथक् । जम्बुकादूर्ध्वं शमादद्युर्वीजक्षेत्रिकयोस्तथा । अर्धं शमिति यथेति तभागे
 पलक्षयाम् । वैधायनः । अथाप्युदाहरन्ति । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे च नामनी । त्रयश्च पिण्डाः त्रयं स्युरेव नृणां

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १८७ ॥

ननु दृष्टव्यं तत् । यस्यां पितृपितामहं प्रपितामहानाम् । संसृज । मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबस्य बाधितस्य वा । तेनानुमतस्य क्षेत्रे क्षेत्रे
अजः सच द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधाऋष्यभोग्भवति । मनुः । यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य बाधितस्य वा । स्वधर्मैक्येति
युक्तायां सपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ अत्र सर्वत्र जीवति क्षेत्रिणि व्याघ्यादिप्रतिरुद्धपुत्रोत्पादने यथायोगंगुरुणा भूमिरपि नियोगः
सन्निधौ ॥ मृते तु गुरुणामेव । तथा च क्षेत्रजो द्विविधो द्विपितृकः क्षेत्रिपितृकश्च । गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो जातस्य स्यात्सर्वजन्म
तत्वेन निस्सीतः क्षेत्रस्वामिनो गूढजो नाम पुत्रः । मनुः । उत्पद्यते गृहे यस्य न च जायेत कस्यस्य । स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यात्सृष्ट
तल्पजः । न चेत्यादि । पुरुषविशेषजन्यत्वेनाज्ञातोऽपि सर्वर्णजः जन्यत्वेन ज्ञातः । सजातीयेष्वयम्योक्तस्तनयेषु मया विधि
रितियोगीश्वरे केषु च व्याख्यास्यते । कानो नः कन्यकां यामपरिणीतायां सर्वर्णाज्जातः समातामहसुतो यस्य सा कन्या तस्यैव पुत्र इ
त्यर्थः । परिणीतायानुजातो बोधुरेव गूढजः । यथाह मनुः । पितृवेश्मनिकन्या तु यम्यत्र ज्ञानयेद्ब्रह्म । तं कानो नम्वदेत्
म्राबोदुः कन्या समुद्भवमिति । एतेर्वाक्यैरपरिणीतायाम्पितृगृहावस्थितायां सर्वर्णजः कानो नस्तस्मातामहसुत इत्युक्त
न द्विरुद्भवा पुण्यणीयङ्कल्पतरुलिखितं वाक्यम् । अदत्तायामुज्जातः सर्वर्णेन पितुर्गृहे । सकानो नः सुतस्तस्य यस्मै सा
दीयते पुनः ॥ नारदवाक्यमपि तत्रैव । कानो नस्तस्य होलश्च गूढायां यश्च जायते । तेषां बोधापि तादृशे यस्ते च भागहरः स्मृता इ
ति । अत्रादत्तायां सर्वर्णात्पितुर्गृहे जातस्य कानो नत्वमविरुद्धम् । यस्मै सा पुनर्दीयते तस्यासौ सुत इति तु विरुद्धं नारद
वचनेऽपि गूढोत्पन्नस्य होलकानो नस्यापि बोधैर्वापतेति प्रतिपादितम् । मनुनापि बोधुरित्युक्तं नमातामहस्येति । यानुमितास्त
कृता यद्यनूलायामुत्पन्नस्तर्हि मातामहसुतोऽप्युलायान्तद्वोदुरेवेति व्यवस्था कृता । सापि मनसि न चमत्कारमादधाति । तस्यां
सति हि कन्या शब्दवाच्यायामपरिणीतायामजातत्वात्तस्य कानो नत्वन्तर्द्वयम् । न च कन्या शब्दः अपत्यमात्रपरो विशेषश्च वैवर्थात्
। गूढजादीनामपि तत्रोत्पन्नत्वेनाव्यावर्तकत्वात् । सर्वाहिकस्य चित्कन्यैव । ब्रह्मपुण्यवचनविशेषश्च दृष्टपरिहरस्तथा

मायामिथुनत्वात् । अतएवमानवविशेषोऽपिदुःसमाधएव । कल्पतरुकारेणापिपरस्परविरुद्धवचनानिनिश्चितवताहृदयं
 न्यवह्यवस्थानभिधानाद्विशेषेणनप्रतिसंहितः । तेनहिमातामहस्तुतत्त्वज्ञानीनस्यबोधयन्तिवहूनिवचनान्युपन्यस्यतद्विरु
 द्धेब्रह्मपुण्यनारदवचनेतदनुपदमेवलिखिते । मन्वसिष्टस्यवचः । कानोऽनःपञ्चमःयापितृगृहेऽसंस्कृताकामादुत्पाद
 येत्सकानोऽनोमातामहस्यपुत्रोभवतीत्याह । अथाप्युदाहरन्ति । अपुत्रादुहितायस्यपुत्रंविन्देत्तत्त्वयजः । प्रौचीमातामहस्य
 मन्दद्यात्पिण्डंहरेऽनमिति । नारदस्यैव । अज्ञातपितृकोऽयस्तुकानोऽनोमूढमातृकः । मातामहस्यदद्यात्सपिण्डंरिक्वंहरेत्तत्त्व
 । वैधायनस्यापि । असंस्कृतामनतिस्त्वष्ट्यामुपगच्छेत्तस्यांयोजातःसकानोऽनइति । अत्रप्रतिबिदध्या । मातामहस्तुत
 त्वंकानीनस्यप्रतिपादयतीवचनानांसर्वथायानदन्नातस्यांसवर्णोऽजातविवयत्त्वम् । वोढुस्तुतत्त्वंप्रतिपादयतान्तुसङ्कल्पितायांस
 प्रपदीपयन्तिविवाहभावनाभावाभावात्त्वमप्राप्तायांसःसवर्णादुत्पन्नसङ्कल्पितवयत्त्वम् । अदन्नायामितिनारदवचनेवैधायनव
 चनेचानतिस्त्वष्ट्यामितियदाभ्यामसमाप्रविवाहभावनोच्यतेनतुसर्वथादन्नायुक्तमैतत् । सङ्कल्पेनपितृस्त्वत्वापगमपरिणेतुस्त्व
 त्वोत्पत्तेरुपक्रमात् । पितुःसर्वथास्त्वत्वापगमाभावाच्चकानीनत्वव्यपदेशस्यपरिणेतुस्त्वोपक्रमेणातदीयत्वस्यचसम्भवात् । य
 र्णापितृस्त्वेतुतदुत्पन्नस्यमातामहस्तुतत्वोपपत्तेः । मनुवचनस्याप्ययमर्थः । यासङ्कल्पिताऽसमाप्रविवाहभावनाऽतस्त्वं
 बकन्यापरिणेतुर्भावात्त्वस्यानिवृत्तेः । तादृशकन्यासमुद्भवंकानीननामानंवोढुर्येनविवाह्यतेतस्यवदेदिति । अतएव
 पितृवेश्मनीत्यपिसङ्गतमनुवादतया । विवाहानन्तरमेवभर्तृगृहप्रवेशात् । मिताक्षरयम्यस्याप्ययमर्थः । अनूठायांवोढु
 मनुपकान्तायाम् । ऊठायांवोढुमुपकान्तायामिति । आदिकर्मणिक्तः । ननुभूते । समाप्रविवाहभावनायान्तुसवर्णोऽजारजा
 तोगूढजः । अतएवगृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोभर्तृगृहेतेनाज्ञातोऽजातइत्युक्तम् । पुनर्भूद्विधा । विवाहमात्रेणाक्षताप्यन्येनपरि
 शोयमानैका । अन्यानुविवाहात्प्रागेवपुरुषसम्भोगदूषिता । तस्माज्जातःपौनर्भवः । अतएवाक्षतायांक्षतायांवाजातइत्यु

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १८८ ॥

कम् । मनुः । यानुपत्यापरित्यक्ताविधवावास्त्वयेच्छया । उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा सपौत्रमभवत्युच्यते । कात्यायनः । क्लीवंविहाय
पतितं यापुनर्लभते पतिम् । तस्याम्यौ नर्भोजातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः । तस्मिन् विष्णुः । यौ नर्भवश्चतुर्थ इति । चतुर्थत्वं न
दनुक्तमापेक्षया । माताभर्त्रा ज्ञया पितावाय मन्यस्यैव दद्यात्सितस्य दत्तकं पुत्रः । तथा च मनुः । मातापितावा दद्यात्तां यम
द्विः पुत्रमापदि । सदृशं न्यीतिसंयुक्तं सहेयोदविमः सुतः ॥ आषट्पुत्रैरनापदि दानुः प्रथवायः । मातापितरौ पुत्र्येकं
मिलितौ वा । अद्विरिति दानप्रतिग्रहप्रकारेण चक्षुः । सदृशं सवर्धम् । प्रीतिसंयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । एकः पुत्र
श्च न देयो न प्रतियाह्वः । तथा च वसिष्ठः । शुक्रशोणितं वभूवः पुत्रधो मातापितृभिर्मित्रकस्तस्य प्रदानं विप्रय परिप्रागे जु
मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकमुपमदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । सहिं सन्मानाय पूर्ववाप्तुस्वी पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीया ईदृशं नानु
ज्ञानाद्भर्तुरिति । अत्र भर्तुर्ज्ञाविमस्त्रिया पुत्रप्रतिग्रहनिषेधाद्दत्तानुज्ञे भर्तुरित्येव धवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवती
त्याहुस्तत्र । अपुत्रस्य गत्यभावात् पुत्रकरस्य स्यात्तस्य कत्वमवशाच्छास्त्रेणैककतदमुज्ञावाप्तावाप्यक्षतेः । नचैवमनुज्ञा माद
न्यचेति व्यर्थम् । व्यावर्त्त्याभावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । मुमुक्षोः पश्यन्तरे पुत्रेव तो वानुज्ञाया अपि सम्भ
वाद्वा इत्यादिस्वपुत्रार्थमेव तन्मन्निषेधस्य । सर्वस्य एकपत्नीनामेकाचे पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्त्रास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवर्धो
र्भर्तुरिति । पुत्रकार्ये आहुतेः सपत्नी पुत्रेण सिद्धे भर्त्रेण विमानादृश्याः पुत्रो न कार्यः । उभयोरपि तत्र कार्ये स्थिते न मि
थ्यतेः । भर्तुर्हि सञ्चारसंघमस्य तस्या अपि दत्तकवद्गौह इति तादृश्ये भर्त्रेण मन्त्रेणो वरो मन्त्रिणाह इति तात्पर्यार्थः
। वस्तुतस्तु भ्रातृणामेकजातानामेकस्य पुत्रवर्धनवेत् । सर्वास्त्रास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मन्त्रेण वीदिति च न वदेव स्यापि भ्रातृपु
त्रस्य गौह दत्तकपुत्रत्वादिसम्भवेऽन्यः पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थं कतयामिताश्च स्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातवाद्भर्तुरिति
वतिभार्यया स्त्रीत्येव तदमुममतो मनुष्यीकरणीय इति मनुस्मृत्या दत्तकमेव स्यात् । मनुस्मृत्या दत्तकमेव स्यात् ।

मुत्तस्मिन्पारतन्त्र्यं न दनुमतिरेवापेक्षिता । एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुज्ञे मृतेऽपि भर्तृभार्यायाद
 नकादिकरश्च मविशुद्धम् । मनुवचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वेऽपपन्निरपिमिताक्षरादावेवोक्तम् । यदपुत्ररित्ययच्छाधिकारि
 कमपरेपत्नीदुहितरद्वयत्वाप्रजः स्वीधनमित्यत्र च भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रयोः पत्न्यादिभर्त्राद्युभावेऽधिकारप्रतिपादमविशेषाप
 नेरिति । तच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते । अनेकपुत्रसङ्गादपि ज्येष्ठः पुत्रो न देयः । ज्येष्ठेन ज्ञातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति पु
 न्कार्यकरत्वेनैव मुख्यत्वाभिधानात् । कीतस्वयंदत्तकृत्रिमेव्यपि समानन्यायत्वादेकपुत्रज्येष्ठपुत्रयोर्मिषेधः । अतएव बह्वृच
 ब्राह्मणे हरिश्चन्द्रोपास्याने कीतेऽपि ज्येष्ठपुत्रप्रतिषेधलिंगदर्शमसंज्येष्ठपुत्रं निगृह्णीत उवाचेति । पुत्रप्रतियह प्रकारश्च । पुत्र
 प्रतियहोऽप्यन्वभूमाहूय राजनिचावेदुनिवेशनस्य मध्ये याहृतिभिर्जुत्वाऽदूरवधवं धुसन्निहृष्ट एव प्रतिगृह्णीयादिति विशि
 ष्टोक्तः । अदूरवधमन्वभूमाहूय देवभोगाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं कीतादिष्वपि । समानन्यायत्वात् । कस्यपि तस्यैव दूरवा
 न्भवमसन्निहृष्टमेवेति पाठलिखितत्वाऽदूरवान्धवं सन्निहितमातुलादिकम् । असन्निहृष्टमेव । अविज्ञातगुणदोषमपि । अ
 यर्थे एव रत्नकार इति व्याख्यातम् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरे वा भवेद्भूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते ह्येकेन च वहुं स्थापयतामितीति च वसिष्ठ
 धचनमधिकं लिखितैव विवृतम् । सन्देहे वा भवानामसन्निधानाज्ज्ञातिसन्देह उत्पन्ने भूद्रमिव संस्कारहीनमेव स्थापयेत् । भू
 द्रोऽपि हि हतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति । कीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां विकीत इति । ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्राभवनुज्ञया पित्रा वा मुख्य
 यज्ञपरस्य दत्तः । एकपुत्रः ज्येष्ठपुत्रं वज्जयित्वा आपदीत्येव । सजातीयेष्वप्युपसंहरात् सवर्ष एव । यत्तु मनुनोक्तम् । कींशी
 याद्युस्त्वप्यार्थमातापित्रोर्धर्मन्तिकात् । सजातकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेति । तदुज्ञैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येय
 अतुजायाऽसदृश इति सजातीयेष्वप्यनेन विशेषापत्तेः । वैधायनोऽपि । मातापित्रोर्हस्तात्कीतोऽन्यतरस्य बायोप्यार्थगृह्यते
 सजातक इति । कृत्रिमस्तु पुत्रार्थिना स्वयन्धनक्षेत्रादिप्रदर्शनादिना प्रलोभ्यत्वमपुत्रो भवेति यः सवर्षः पुत्रीकृतः स उच्यते ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १८६ ॥

मातापितृविहीनश्चेत् । तत्सद्भावेतत्परतत्रतयातेनपुत्रीभवितुमशक्यत्वात् । मनुविष्णुअपि । सदृशंयम्यकुट्यातांगुणदे-
वविचक्षणम् । पुत्रंपुत्रगुणैर्युक्तंसविज्ञेयस्तु क्वचिमइति ॥ सदृशंसवर्णम् । प्रकुट्यातांमातापितरौमिलितौ प्रत्येकम्बा । द-
मात्मानुस्वयन्दत्तःस्वयमेवस्वात्मानमन्यस्मैदत्तवांस्तुवाहम्पुत्रोभवामीतिस्वयमुपगतोमातापितृविहीनस्ताभ्यान्त्यक्तोवासवर्णे
पतितःखड्ग्यते । तथाचमनुः । मातापितृविहीनोयस्त्यक्तोवास्यादकारणात् । आत्मानंस्पर्शयेद्यस्मैस्वयन्दत्तस्तुसंभृतइति
अकारणात्प्रातिपदिकारणमन्तरेणैवदुर्भिक्षादौपोषणाद्युसामर्थ्यादिनामातापितृभ्यान्त्यक्तःस्वतंत्रइत्यर्थः । यस्तुगर्भस्थि-
तोऽपरिणीतावस्थायांसवर्णाज्जातोज्जातोर्गर्भस्थान्तस्याम्परिणीयमानायांविन्नःप्राप्तः । विदूलाभइत्यस्यनिष्ठान्तरूपम् ।
नुदविदेत्यादिसूत्रेणनिष्ठासम्बन्धितकारणकारः । संसहेऽजउच्यते । सवोढुःपुत्रः । तथाचमनुः । यागर्भिणीसं-
स्क्रियतेज्ञाताऽज्ञातापिवासती । वोढुःसगर्भोभवतिसहेऽजइतिचोच्यते ॥ विष्णुरपि । सहोऽःसप्तमः । गर्भिणीयासंस्क्रियते
तस्याःपुत्रःसन्तुपाणिहस्येति । सप्तमइतितदीयपाठकमापेक्षया । उत्सृष्टोमातापितृभ्यान्त्यक्तोयोह्यतेपुत्रार्थिनासेपवि-
द्धोनामयहीनुःपुत्रः । एतावपिसवर्णावेव । तथाविष्णुरपि । अपविद्धस्त्वेकादशःपित्रामात्राचपरित्यक्तःसयेनगृहीतः । व-
सिष्ठः । अपविद्धःपञ्चमोयमातापितृभ्यामपास्तंगृह्णीयात् । एकादशन्वम्पञ्चमन्ततत्पाठकमापेक्षया । यस्तुमनुनागौषु-
चमध्येपारशवाख्यःश्रूद्रापुत्रःपरिगणितःसयोगीश्वरेणसजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषुमयाविधिरित्युक्तोपसंहारव्याजेननिय-
मकरणान्तस्यचकथञ्चिदपिसजातीयत्वासम्भवाद्भोक्तः । अतएवजातोपीत्यादिनायस्येतसउक्तः । द्विजातस्यश्रूद्रापुत्रस्या-
न्याभावेपिपितृव्यचक्षुर्हरत्वाभावाच्च । तच्चवक्ष्यते । तथाचमनुः । यंब्राह्मणस्तुश्रूद्रायांकामादुत्पादयेत्तुतम् । सपारयन्ने-
वशवस्तुस्मात्परशवःसृजतइति । वौधायनोपि । द्विजातिप्रकाशस्कूद्रायांजातःकामात्पारशवइति । तत्रैरसादयोगैणाःपु-
त्रामुख्यस्त्रैरसएव । तथाचमनुः । क्षेत्रजादीन्मुतातेतानेकादशयथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गःकियालोपान्मनीषि-

णः ॥ क्रियालोपात्परिहृयादिक्रियालोपादिक्रियालोपादितिप्रतिनिधित्वेहेतुः । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु । औरसाभावेतत्क
 नृकश्चाद्धादिक्रियालोपाद्विभ्यतोमनीषिणचतुषयएकादशपुत्रप्रतिनिधीकर्तव्येनाऊरितिख्यातम् । बृहस्पतिः ॥ पुत्रास्त
 योदशप्रोक्तामनुनायेऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणनेवामौरसःपुत्रिकादश ॥ पुत्रप्रतिनिधीकर्तव्येनाऊरितिख्यातम् । बृ
 हस्पतिः । आश्विनायथानैसंसङ्गिःप्रतिनिधिःस्मृतः । तथैकादशपुत्रास्तुपुत्रिकौरसयोर्विना । ब्रह्मपुराणे । दत्तकःस्वय
 न्दत्तःकृत्रिमःकृतएवच । अपचिद्धश्चयेपुत्राभरणीयाःसदैवहि ॥ भिन्नगोत्राःपृथक्पिण्डाःपृथग्वंशकस्तथा । सूतकेमृ
 तकेवापित्र्यहाशौचस्यभागिनः । अपिवस्त्रान्नदाहृणांक्षेत्रबीजवतान्तथा । शूद्रोदासःपारश्वोविप्राणांविद्युतेकचित् ॥
 राजानुशपदग्धानान्निधंक्षयवतान्तथा । अथसंयामशीलानांकदाचिद्ब्रह्मभवन्तिने । औरसोयदिबापुत्रस्त्वयवापुत्रिकासु
 तः । नविद्युतेतत्रतेषांविज्ञेयाःक्षेत्रजादयः । एकादशपृथग्भावावंशमात्रकस्तुते । आद्धादिदासवत्सर्वेतेषांकुर्वन्तिनि
 यशः । गूढोत्पन्नश्चकनीनःसहोष्ठःक्षेत्रजस्तथा । पौनर्भवश्चवैश्यानांरजदण्डभयादपि । वर्जिताःपञ्चधनिनांशेषाःस
 र्वेभवन्त्यपि । शूद्राणान्दासवृत्तीनाम्परपिण्डोपजीविनाम् । पश्यत्तशरीरशान्नकचित्पुत्रइत्यपि । तस्माद्दासस्यदास्या
 च्छजायतेदासएवहीति । एवमेतेषांपुत्राणांस्वरूपन्निरूप्यतेवान्दायग्रहणन्निरूप्यते । तत्रयोगीश्वरः । पिण्डदोशह
 रश्चैषांपूर्वाभावेपरःपरः ॥ परइतिवोप्तादर्शनात्पूर्वपूर्वाभावइत्यपिवीप्सावसेया । औरसपौत्रिकेयसमवायेषेवमौरसे
 सतिपुत्रिकासुतस्यदायग्रहणाभावेप्रसक्तेमनुरपवदति । पुत्रिकायांकृतायान्तुयदिपुत्रोऽनुजायते । समस्तत्रविभागःस्था
 ङ्ग्योऽस्तुतानास्तिहिस्त्रियाइति ॥ बृहस्पतिरपि । एकस्रवौरसःपितृयेधनेस्वामीप्रकीर्तितः ॥ तत्तुल्यापुत्रिकप्रोक्ताभर्तव्यास्त
 परेस्तुताः । नत्रपुत्रिकायाएवप्रथमपुत्रेजातेपश्चादौरसोत्पत्तौपुत्रिकापुत्रस्यज्येष्ठत्वादस्तीत्वाच्येष्ठांशभागिताभवेदिति
 युक्तम् । तस्यपौत्रत्वात् । तदाहमनुः । अकृतवाकतावापियंविन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्रीमातामहस्तेनदद्यात्पिण्डं हरे

॥ श्री० मि० ॥ जनमिति ॥ पुत्रिका हि पुत्रस्तपुत्रो दौहित्रोऽपि पौत्रस्तद्वान्यौत्रो भवति । पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनाज्ञातिरेको नैव श्रुतः । न च
 ॥ अ० ॥ अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति पुत्रिका पुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विसेध इति वाच्यम् । मनुविसेधेन तस्य गोस्वपिशव
 ॥ १७० ॥ दानृत्वनिमित्तपुत्रत्वाभिप्रायकत्वात् । पुत्रिकायाः पुंमप्यन्तत्वाभावाद्वाचागोशं पुत्रपदप्रतिपाद्यन्तस्तस्माज्जन्तपुत्रिका जन्त
 पुत्रस्यापि । पुंस्त्वेत्यपि जन्यत्वभावात् । जन्यपुंस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्वे सर्वभा
 गानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवदति । वसिष्ठः । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतश्चैरस्य उत्पद्येत चतुर्थी भागभागी स्यादुक्तक इति । दत्तकव
 हणं कीर्तादीनामुपचक्ष्वन्मुत्रोक्तस्याविशेषात् । उत्पन्नेनैव सेपुत्रे चतुर्थी शहरः सुताः ॥ सर्वर्षाः असर्वर्षास्तु यासां च
 दत्तभाजता इति कात्यायनवचनाच्च । सर्वर्षाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते स्यौरसे चतुर्थी शहरः । असर्वर्षाः कानोनादीनामूहो
 ठपौनर्भवास्ते तु स्यौरसे चतुर्थी शहरश्चपि । किन्तु यासां च दत्तमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य । अतएव वि
 श्वः । अप्रशस्तास्तु कानोनादीनामूहो जाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डरिक्तांशभागिन इत्यौरसे सत्तिकानीनादीनाञ्चतु
 र्थी शभागित्वं प्रतिषेधति । कानोनादीनाम्यौरसाद्युभावेत्येव पित्र्यसकलधनग्रहणम् । पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् ।
 यच्च मनुवचनम् । एकस्यैव सः पुत्रः पित्र्यस्य वस्तुनः प्रभुः । श्रेयसाभ्यां शस्यार्थे प्रदद्यात् पुत्रजीवनमिति । तदपि दत्तका
 दीनामौरसप्रतिकूलत्वात्पन्ननिर्गुणत्वे च चतुर्थीशदिनिषेधपरद्वानोनादिपरञ्च । तेषां स्यौरसे यासां च दत्तमात्रभागित्व
 स्योक्तत्वात्तदेकमूलकत्वकल्पनात् । क्षेत्रजस्य तु स्यौरसे पञ्चमधुंशैर्मनुनेवैकौ । यद्युन्ने क्षेत्रजस्यां शम्पदद्यात्पैतृकादनात्
 । औरसे विभज्जन्दायम्पि पञ्चममेव वेति । प्रतिकूलत्वात्निर्गुणत्वसमवाये यद्युमेकतरं सद्भावे पञ्चममिति व्यवस्था । यस्तु समग्र
 धनभोक्ता स्यादौरसेऽपि जघन्यजः ॥ त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थी शम्पुत्रिकासु तद्व्यादिब्रह्मपुत्राणां विवचनैः समभागार्हतया
 मन्वादिभिरुक्तस्य पुत्रिका पुत्रस्य चतुर्थी श उक्तः पञ्चमधुंशार्हतयोक्तस्य क्षेत्रजस्य तृतीयांशस्योक्तः सपुत्रिका पुत्रस्यायन्ननि

गुणैस्सर्वैश्च । क्षेत्रजस्य चाद्यन्तस्य गुणत्वानुकूल्ये वा वस्थापनीयः । औरसामावेदत्रकस्याखिलधनग्रहणार्थं पृथगारब्धं
 ममनुना । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तमिदम् । सह तैरेव तद्विषयं सम्प्राप्नोष्य न्यगोत्रतः ॥ स्वगोत्रसम्प्राप्तः किमु तेति किमु
 त्पत्त्यर्थोऽपिशब्दः । जनकधनग्रहणञ्च तस्य प्रतिषिद्धन्ते नैव । गोत्ररिक्त्वे जनयितुर्न भजेद्दत्तमिदम् सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो
 व्यपैति दत्ततः स्वधेति ॥ दत्ततः सम्बन्धोऽपिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधापितृवृत्तिहेतुरिति पिण्डविशेषणम् । गोत्ररिक्त्यानुग इति हे
 तुगर्भम् । दत्तकमात्रविषयकमपि सत्पौरसे चतुर्थ्यां शहरत्वं प्रतिपादकं पृथगारब्धं वा सत्तेन । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतं औरस उच्यते
 द्योतचतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । कीटादिसाधारणानुकात्यायनीयमप्यगोत्रे वपठितम् । तत्र तृतीयांशहर इति कल्पतरुनि
 स्थितः पाठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीनामौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः । मनुने वक्षेत्रजस्य औरससमभा
 गभागित्वमप्युक्तम् । यवीयान् ज्येष्ठभार्यायाम् पुत्रमुत्पादयेद्वादि । समस्तत्रिविभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ उपसर्ज
 नं प्रधानस्य धर्मो नोपपद्यते । पिता प्रधानम्यजने तस्माद्धर्मोऽतन्मभजेत् । धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽप
 र्थं भ्रातुरुत्पादयद्वा तस्यैव तद्धनम् ॥ यद्येकरिक्त्वनैस्त्वातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ । यस्य यत्पैतृकरिक्त्वं स तद्गृह्णीतनेतरः ॥ य
 द्यप्यौरसप्रकमात्समभागभागित्वं क्षेत्रजस्य तन्निरूपितमेवोक्तमिदं भाति । तथापि वाक्यविरोधे प्रक्रमस्य बाध्यत्वाद्द्वौजिसमभा
 गित्वपरन्तदिति बोध्यम् । अतएवोत्तरवचनेऽपि तृतीयांशजिनः प्राधान्यमुपन्यस्यति । सोऽप्यंभ्रातुरुत्पाद्यनेनापि यस्य क्षेत्रजस्त
 दीयन्धनतस्तस्यैव दद्यादिति भ्रातृस्थानो यत्वा तस्य स्वसमभागिताम्यं प्रतिपादयति । एवमन्यान्यपुत्रावचभागान् क्षेत्रजादीनां
 प्रतिपादयन्ति बृहस्पत्यादिवचनानि कथञ्चिद्भवस्थापनीयानि । तत्र बृहस्पतिः । क्षेत्रजाद्याः सुताश्चान्ये पञ्चषट्समभागि
 नः । हारीतः । विभजिष्यमाण एकविंशङ्कानीनाय दद्यात् । विंशम्यैनर्भवाय । एकोनविंशं द्यामुघ्रायणाय । अष्टादशं क्षेत्र
 जजाय । सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय । इतरानौरसाय पुत्राय दद्यात् । ब्रह्मपुराणे ॥ समयधनभोक्ता स्यादौरसेऽपि जघन्यजः ॥

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १०१ ॥

त्रिभागक्षेत्रजोभुङ्क्तेचतुर्थेपुत्रिकासुतः । कृत्रिमःपञ्चमभागंवङ्गागंगूढसम्भवः । सप्तांशश्चापविद्धस्तुकानीनश्चाष्टमां
शकः । नवभागंसहोढश्चकीतोदशममश्नुते । पौनर्भवस्तुपरतोद्वादशंस्वयमागतः । त्रयोदशमभागन्तुशौद्रेभुङ्क्तेपितुर्ज
नात् । तद्गोत्रजोवाधर्मिष्ठोब्रह्मचार्य्यवापुनः । अत्रैरसेसतीतिसर्वत्रज्ञेयः । पूर्वाभावेपरःपरइतिवचनात् । ब्रह्मपु
त्रणीयस्वसमयेत्यादिप्रथमश्लोकस्यपूर्वमेवविषयव्यवस्थोक्ता । अन्येषामपिगुणतारतम्येनदेशाचारानुसारेणवायथावयंव्य
वस्थाद्रष्टव्या । षड्भागंवष्टभागं । नवभागंनवमंभागमित्यर्थः । अन्यथार्थासङ्गतेःप्रक्रममङ्गप्रसङ्गाच्च । परतोदशमात्परमे
कादशम् । त्रयोदशमेत्यर्थः । शौद्रःशूद्रापुत्रः । यदपिमनुनापुत्राणांषट्कद्वयमुक्त्वापूर्वषट्कस्यदायादवान्भवत्वमुत्तरषट्कस्य
दायादवान्भवत्वमुक्तम् । औरसःक्षेत्रजश्चैवदत्तःकृत्रिमएवच । गूढोत्पन्नोपविद्धश्चदायादावान्भवश्चवद्व ॥ कानीनश्चसहो
ढश्चचकीतःपौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्चशौद्रश्चवददायादवान्भवइति । तदपिस्वपितृसपिण्डसमानोदकानांसन्निहितरि
क्त्वहसंतसभावेपूर्वषट्कस्यतद्विक्त्वहरत्वमुत्तरषट्कस्यतुतन्नास्ति । पितृक्त्वहरत्वन्तुसर्वेषामपिपूर्वपूर्वाभावेसमानमेवेतिनिरूप्य
दायादादत्वविभागो नोपपद्यते । पूर्वाभावेपरःपरइतिवचनात् । एकएवैरसःपुत्रःपितृस्यवस्तुनःप्रभुरित्युक्त्वा । नम्रात्से
नपितरःपुत्रारिक्त्वहरःपितुरिति वचनस्यगौणपुत्राणामेवसर्वेषाम्पितृरिक्त्वहारित्वप्रतिपादनपरत्वाच्च । दायादशस्यदाया
दानपिदापयेदित्यादौपुत्रव्यतिरिक्तरिक्त्वहारिष्वेवप्रचुरप्रयोगाच्च । वान्भवत्वंसपिण्डत्वसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिका
र्थ्यकरत्वंषट्कद्वयस्यापिसमानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तुहारीतवचनम् । षड्भ्युदायादाःसाध्यांस्वयमुत्पादितःक्षेत्रजःपौनर्भ
वःकानीनः । पुत्रिकापुत्रोगूढोत्पन्नोऽगृहइति । बन्धुदायादाः । दत्तःकीतोपविद्धःसहोढःस्वयमुपगतःसहसादृष्टश्चेत्यबन्धु
दायादाइति ॥ साध्यांस्वयमुत्पादितऔरसइत्यर्थः । सहसादृष्टोयोमातापित्रादिविहीनोऽस्मादृष्टःकेनचित्पारितोष्यमम
त्वंपुत्रोभवेत्युक्तस्तथातिप्रतिपद्यते । कृत्रिमइतियावत् । तत्रमनुविरोधःस्पष्टः । तेनकानीनपौनर्भवयोरबन्धुदायादमध्येपरि

गणनात् । हारीतेन बन्धुदायादमध्ये दत्तकत्रिमापविद्धे पुत्रव्यवयात् । तस्मादेवं सवर्णादिभेदेन देशाचारभेदेन वा विशेषः परिहरणीयः । वैधायनस्तु मन्वनुसारेणैवाह । औरसमुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजन्दत्तकत्रिमौ । गूढजन्मापविद्धश्चक्षुः
 भाजः प्रचक्षते । कानीनश्च सहोऽश्वकीतम्यौ नर्भवन्तथा । स्वयन्दत्तत्रिषादंश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते इति । औरसमुत्रिकापु
 त्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोऽपौ नर्भवदत्तकस्वयमुपगतदत्तकक्रीतानभिधायाह देवसः । एते ह्यदशपुत्रास्तु
 सन्तर्था मुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धायादृष्टिकास्तथा । तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्येऽपि नुरेव षट् ॥ विशेषश्चापि
 पुत्राणामानुपूर्व्या विमिश्र्यते ॥ सर्वे ह्यनैरसस्यैते पुत्रादाय हसः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने ते युञ्ज्यन्त्रविद्यते । तेषां सवर्णा
 ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । दीनास्तु मुपजीवेयुर्यासाश्चादनसंभृताः । आत्मजत्वादि कम्परिगणितेषु यथायथं स्पष्टमेव ।
 अनैरसस्य । न विद्यते औरसो यस्य तस्येति वज्रग्रीहिः । नारदोऽपि । औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहो
 ऽश्वगूढोत्पन्नस्तथैव च । पौनर्भवोऽपि विद्धश्च दत्तः कीतः दत्तस्तथा । स्वयञ्चोपगताः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥ एषां षड्बन्धु
 दायादाः षड्दायादवाधवाः । पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रोत्रो जघन्यो योऽनुत्तरः । कमायाने प्रवर्त्तन्ते मृतेऽपि तस्मिन् । ज्ञायसो
 ज्ञायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् । मनुः । श्रेयसः श्रेयसोऽसाभेपापीयान् रिक्त्वमर्हति । बहवश्चेतुसदृशाः सर्वे रिक्त्वस्य भा
 गिनः । वृहस्पतिः । दत्तोऽपि विद्धः कीतश्च दत्तः शौद्रस्तथैव च । मातिश्रुद्धामध्यामास्ते सर्वे रिक्त्वस्तुताः स्मृताः ॥ क्षेत्रजो गर्हितः
 सद्भिस्तथा पौनर्भवः स्मृतः । कानीनश्च सहोऽश्वगूढोत्पन्नस्तथैव च । हारीतः । श्रूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते कीतकाः स्मृताः । स
 र्वे ते गोत्रिणः प्रोक्ताः काण्डपृष्ठानसंशयः । स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः
 । यमः । आपद्भो ह्युपगतो यस्य स्याद्वैजवी स्मृतः । सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्वयस्तथा । कुलं काण्डमिति स्थानं यस्मा
 त्पूर्वाश्रिते जडः । तत्र ज्येष्ठतरेयः स्यात्तन्मेकाण्डे विनिर्दिशेत् । स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७२ ॥

काण्डपृष्ठइति स्मृतः । वैष्णवींशूद्रैतिकल्पतरौ । उक्तोपसंहारमुखेन नियममाह च योगीश्वरः । सजातीयेष्वयम्योक्तस्त
नयेषु मया विधिः । अयं पूर्वाभावे परः परो धनभागित्युक्तो यो मया विधिः स सजातीयेष्वुत्पादकसजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु ज्ञे
योनविजातीयेषु तत्र कानीनगूढोत्पन्नसहेळपौनर्भवानां सवर्णत्वजनकद्वारेण न स्वरूपेण तेषु वर्णं जातिलक्षणाभावात् त्वर्णं
जातिविवेकमभिधाय विज्ञास्वैव विधिः स्मृतइतियोगीश्वरेणैवाभिधानात् । अमुलोमजानां मूर्द्धावसिक्तादीनामैरसेष्वेवा
न्तर्भावाच्चतुस्त्रिंशो कभागा इत्यादिना भागकृत्प्रिरुक्ता । तेन तेषामप्यभावे क्षेत्रजादयः पितृवत्त्वहारिणः । शूद्रा पुत्रस्य त्वैर
सत्वेऽपि न कृत्स्नपितृधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति । यथाह मनुः । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽयद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं न दशमाह
द्याच्छूद्रा पुत्राय धर्मतः । यदि सत्पुत्रो विद्यमानस्तस्य वर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रोऽविद्यमानस्तस्य वर्णापुत्रो भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिः
पुत्रो न्योवारिक्थहारी शूद्रा पुत्राय तद्धनादशमांशादधिकं न दद्यात् । अस्मादेव वचनात्स वर्णापुत्राभावे क्षेत्रिया वैश्यापुत्रयोः
सकलविप्रपितृधनग्रहणं गम्यते । यत्तु प्राक्चतुस्त्रिंशो कभागा इत्यादि वा शूद्रा पुत्रस्यैकभागभागित्वयोगीश्वरदिभिर्लुक्कृतं न दत्तं
सदृशं शूद्रा पुत्रविषयं वेदितव्यमन्यथामानवविरोधात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति मनुवचनं नु प्रागेव व्याख्यातम् । शूद्रधनवि
भागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः । जानोपि दास्यींशूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् । मृतेऽपि त्रिकुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् । अभ्रातृ
को हरेत्सर्वेदुहितृणां सुतादृतेति । शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुर्लब्धं नु भ्रातरः परिणीताः
शूद्रा पुत्रास्तदासीपुत्रं स्वभागाद्धर्द्धभागिनं कुर्युः । अत्र बहुवचनात्सर्वैस्स स्वभागादूर्द्ध्वद्वारितिनभ्रमितव्यम् । तथा सति बहु
भ्रातृकस्य ततोऽप्यतिवहुधनत्वापत्तेरवस्था स्यात् । किन्त्वेकपुत्रस्य यावान्भागस्तदूर्द्ध्वभागं शूद्रा पुत्रा लभन्ते व्यक्त्यभिप्रायेण
जात्यभिप्रायेण च बहुवचनैकवचने । परिणीतशूद्रा पुत्रस्तत्पुत्राद्यभावे तु दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शूद्रस्य पितुर्द्धनं लभत इत्यर्थाद्गम्य
ते । शूद्रग्रहणाद्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नः पितृच्छयाप्यंशमूर्द्ध्वभागं वा तदूर्द्ध्वं लभते कृत्स्नं न दत्तं न ग्रहणं दूरापास्तमेव किंत्वप्र

निकुलश्चेज्जीवनमात्रमिति प्रतीयते । मुख्यगोत्रपुत्राभावे मृतपतितपरिव्राजकादि धनग्रहणाधिकारिणश्च यन्ते । तत्र योगो
 श्वरः ॥ पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्तु तो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः ॥ एवमभावे पूर्वस्वधनभागुत्तरोत्तरः
 । स्वर्थात् स्वह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयम्विधिरिति । अपुत्रस्य पूर्वाकृष्टादशविधपुत्ररहितस्य स्वर्थात् तस्य मृतस्य पत्न्यादयः पूर्वपू
 र्वाभावे पाठकमेवोत्तरोत्तरं धनं गृह्णीयुरित्यर्थः । अयं विधिः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्ताद्युत्तुलो मजप्रतिचो मजादियुवर्णेषु च ब्राह्म
 णादिषु वेदितव्यमित्यर्थः । तत्र प्रथममपत्नी धनहारिणी ॥ पत्नी शब्देनैव विवाहसंस्कृता । पत्युर्नैव ज्ञसंयोगे इति पाणिनिस्त्व
 आत् । जात्यभिप्रायेणैकवचनं तेन वक्ष्ये पत्न्येकस्य तदा सर्वाः स्वजातीयविजातीयाः कमेशयथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णी
 युः । पत्नी शब्दादासुरादि विवाहोऽप्याधनग्रहणं धर्म्यावाहोऽपत्न्यन्तरसद्भावेनास्तीति गम्यते ॥ तथा च स्मृतिः । कथं क्रीतानु
 यानारीनसापत्नीविधीयते । न सादैवेन सापि त्र्येदासीनाङ्गवयो विदुरिति ॥ अत्र च दासीत्वकथनमदृष्टार्थकर्मसु सहाधि
 कारभावाभिप्रायेण न तु दासीवदगम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहितत्वेन परदारत्वावाधान् । अतएव मनुर्धर्म्याधर्म्यविवाहान
 नुकम्यसन्तानगतावेव गुणदोषावाह । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिष्टा भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दितामृशान्तस्मान्निन्द्याम्बि
 वर्जयेदिति । प्रजायानिन्दितत्वमपि सदृशस्वभावत्वाभावेन तु वर्णजात्यभावः । परिशेत्तुः परिशीतायामुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्णजा
 तिव्यञ्जकत्वात् । विद्यास्तेयविधिः स्मृत्युत्पत्तेः । अतएव न सादैवेन सापि त्र्येदिति सहाधिकारण एव प्रतिविद्धः । तथा च पि
 त्यादिकर्मार्हतापि पतिदायहरत्वं प्रयोजिकेति पत्नीपदेन ज्ञापितम् । अतएव औतस्मार्त्तसहाधिकारिणोपतिव्रतैव भर्तृधन
 भागिनोऽप्याह प्रजापतिः । पूर्वमृतात्वग्रिहोऽत्र मृते भर्तृरित्युक्तम् । चमेत्यतिव्रतान्तरीधर्म्यस्य सनातनः ॥ वृद्धमनुरपि ।
 अपुत्राशयनम्भर्तुः पात्रयन्तीव्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं च भेत्येति । अत्रोत्तमूर्द्धापाठकमस्यार्थकमेव
 बाधाप्रथमं कृत्स्नमंशं भते । पश्चात्पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तमद्वेयम् । कमेतात्पर्याभावात् । समयावि

॥ वी० मि० ॥ कारप्रतिपादनमात्रपरत्वाद्बचनस्य । अन्यथायावद्दंशलाभमभ्यर्चयेत्तु विलम्बोऽपि प्रसज्येत । सचानेकस्मृतिनिविद्धः । अ
 ॥ व्य० ॥ दृष्टकल्पनापत्तिश्च । पत्न्येवेत्येवकारेणापुत्रस्यान्यकर्मण्यप्यपुत्रापुत्रवत्पत्नीत्यादिवचनाद्वात्रादिसर्वेऽपि सैवाधिकारिणी
 ॥ १०३ ॥ तिदर्शितं । अयमेवार्थः प्रपञ्चितः प्रजापतिना । जङ्गमं स्थावरं हेमं कुप्यभ्यान्तरं साम्बरं । आदाय दापयेच्छास्त्रं मासं वाग्म्यं
 सिकादिकम् । पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तुः स्वस्वीयमातुलान् ॥ पूजयेत्कव्यपूर्णाभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन्स्त्रियः । कुप्यन्त्रपुसी
 सादि । कव्यम्पित्रर्धं सङ्कल्पितमन्नादि । पूर्णह्णातादिकर्मोद्गदक्षिणादि । एतदुक्तमभवति । स्थावरेणापि सहितं सर्वं भ
 र्त्तृधनमधिगन्धनसाध्यं स्याधिकारिकमप्यगुणमनश्च श्रेयः साधनकर्मपतिपक्षीयपुरस्कारेण पत्न्या कार्यमिति । एवं वर्तमा
 नायायेपीडाकारिणस्तेऽज्ञाचौरबद्धश्वाद्याहसएव । अपिण्डावाभवायेतु तस्याः स्युः परिपन्थिनः । हिंस्युर्द्धनानितान्ना
 जाचौरदण्डेन शासयेत् ॥ स्मृतिचन्द्रिकायां बार्हस्पत्यत्वेन पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं । यद्विभक्तधनं द्विचिदाध्यादिविविधं
 स्मृतम् । तज्जायाः स्थावरमुक्त्वा लभते मृतमर्तुकेति वचनं लिखितं । जङ्गमं स्थावरमित्यादिप्रजापतिवचनविरोधपरिहास्य
 वृत्तविहीनपत्नीपरत्वमविभक्तपत्यं विषयत्वमन्योक्तं । वृत्तस्थायिकतेऽप्यंशेन स्त्री स्थावरमर्हतीति तच्छेषविशेषेणापास्यदुहि
 तुरहितपत्नीविषयत्वेन व्यवस्थापितम् । तत्र मदनरत्नकारेण मिताक्षरकल्पतरुहलायुधादिसर्वग्रन्थान्तरेष्वलिखनान्नि
 र्मूलत्वमस्य । जङ्गमं स्थावरमिति प्रजापत्यस्य च सर्वत्र लिखनात्ममूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा तदुक्तव्यवस्थायाश्च स्वोत्प्रेक्षामात्रक
 ल्पितत्वेनायुक्तत्वमभिधाय समूलत्वेऽपि स्थावरादिसमयधनग्रहणम्राह्यादिविवाहोऽत्र विषयन्तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् ।
 स्थावरग्रहणप्रतिषेधकवृहस्पतिवचनन्तुजायास्त्रीशब्दमात्रप्रयोगादास्तुरादिविवाहोऽत्र विषयमिति स्वयं व्यवस्थाकृता । आ
 स्तुरादिविवाहोऽत्रायाः पत्नीशब्देनायह शास्त्रायादिशब्देऽपेव वचनानामपि तदेकमूलकतया तत्परत्वात् स्मृतिचन्द्रिकायामेव नि
 रस्ता । यत्तु तदुक्तव्यवस्थायामौत्प्रेक्षिकत्वमुक्तं न दपिन । दुहितृसत्वे तत्त्वज्ञानद्वारेण स्थावरस्योपभोगधनस्याप्युपकारयोः

सम्भवाद्दुहितृमपि गृह्णन्तद्दहितायास्तु तदभावात्तद्गृह्णन्मिति तत्रापि वीजसम्भवात् । अतएवपितुरपि स्थावरेस्वार्जिते
 पि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकारः प्रागुक्तः ॥ यत्तु गृहीतधनायाः पत्न्यास्तद्धनेन जीवनमात्रन्दानाधीकरणविक्रयेषु तु नाधि
 कार इति मृते भर्त्रे रिभर्त्रे शंभेतकुलपालिका । यावज्जीवमहिस्वाम्यन्दानाधमनविक्रयइतिकाव्यायनवचनात्प्रतीयते । तद
 पि दृष्टार्थनटनर्तकादिदानास्वातन्त्र्यपरम् । अदृष्टार्थदानेतदुपयोगिनो गृहीतधनविक्रययोश्च तेनैवाधिकारमिधानात्
 । ब्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्यैव्यवस्थिता । दमदानरतानि यमपुत्रादि दिवं ब्रजेदिति ॥ दिवं ब्रजेदित्यनेन काम्येपि दानादौ त
 स्यादधिकारः प्रतीयते किमुत नित्येनैमिन्निकेच । अङ्गमंस्थावरं हेमेत्यादिपूर्वादाहृतप्रजापतिवचनाच्च । तत्रापि पूर्णग्रह
 शास्त्राभ्येष्टधिकार आयातीति स्मृतिचन्द्रिकाकारादयः । यच्चापरमपिकाव्यायनवचनमेव । अपुत्राशयनमूर्तुः पालयन्ती
 गुरौ स्थिता । भुञ्जीतामरणाक्षान्तादायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरिति । तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकार आह । क्षान्ता । दायादकारितधन
 विनियोगप्रतिबन्धं सहमाना सत्यामरणाद्भुञ्जीतेत्यर्थः । इदञ्चरक्षणाभरणाद्युसमर्थयुकार्यान्तरव्ययेषु वा श्वश्रुगदिवुपपत्त्या
 यत्त्वयमेव स्वजीवनार्थमुपात्तमविभक्तन्तद्विषयम् । विभक्तद्रव्यविषयत्वे मन्वादिपरिनिष्ठितार्थवाधापत्तेरिति । पौरस्यास्तु
 गुरौ श्वश्रुगदिसमीपे स्थिता भर्तृधनभुञ्जीतैव । न तु स्त्रीधनवदुपेच्छन्दानाधानविक्रयादिकुर्वीतस्या ऊर्ध्वदायादादुहित्रा
 दयस्तद्धनाधिकारिणो गृह्णीयुर्न तु ज्ञातयः । तेषां दुहित्रादिभ्योऽजघन्यत्वात् तद्वाधकत्वानुपपत्तेः । पत्नीहितेषां वाधिका ।
 तदधिकारप्रागभावप्रध्वंसयोरविशेषाद्वाधकाभावस्य तद्वाधाननुपपत्तेः । नापि स्त्रीधनाधिकारिणो गृह्णीयुः । काव्यायनेनैव
 स्त्रीधनाधिकारिणां वचनान्तरैरुक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः पत्नीदुहितरश्चेत्यादिनाये पूर्वपूर्वस्याभावे परभूता अपुत्रासंख्य
 ष्टिविभक्तमृतधनाधिकारिणो निर्दिष्टास्ते यथापत्यधिकारप्रागभावं गृह्णीयुस्तथापत्याजाताधिकारयाः प्रध्वंसेपि भोगावशिष्टं
 गृह्णीयुः । तदानीं दुहित्रादीनामेवान्यापेक्षयामृतोपकारकत्वात् । दानधर्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपोद्धतकम् । स्त्री

॥ बी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७४ ॥

शांस्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः । नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिविना कथञ्चनेति । उपभोगोपिन ह्यवस्थादिना । कि
न्तु पत्यु रूपकारयदेहधारणमात्रोपयोग्य उपभोगानुज्ञातम् । एवञ्च वृहस्पतिना पितृव्यगुरुदौहित्रानित्यादिना पितृव्यपदेन
भर्तृसंपिण्डोपलक्षणादौहित्रपदेन तदुहितृसन्तानोपलक्षणात्मातुलस्वस्तीयपदाभ्यान्तन्मातृकुलोपलक्षणनेभ्य एवार्थानु
रूपमभर्तुः आक्राद्यौर्ध्वदेहिकोपकारकं दद्यात् । मनुस्वपितृकुलसम्बन्धिभ्यस्तदनुमत्यानुतेभ्योपि । तथाच नारदः । मृतेभर्त
र्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः । विनियोगे वरक्षास्तु भरणेषु सर्वं श्वरः । परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ तत्पि
ण्डेषु चास्तु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रिया इति । संमुखमेव वचनार्थमादाय नास्त्वेषां स्त्रिया भर्तृरिच्छेदानविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः ।
तत्रेदं भाष्यं । किन्तु सत्यतया हतेपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । नत्रावदेवं युक्तं । मन्वादि वचनैः सकलभर्तृधनयहस्ये तस्मा
उक्ते सति तस्यास्तु तत्स्वत्वे दानादि स्वरूपानिष्पत्तेर्बाधितत्वात् । अतएव जीमूतवाहनेनैव स्थावरस्य समस्तस्य । विभक्तावाऽविभ
क्तावाः स्थावरं द्विपदं चैवेत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादिनिषेधवचनान्युपन्यस्याधर्मभागिताज्ञापनार्थमेतानि कुर्वन्तं पुरु
षं प्रतिकुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानविक्रयादिप्रवृत्तं प्रतिषेधकानि ननु दानादि स्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि । यथेष्टविनियो
गार्हन्वक्ष्यस्वत्वस्य द्रव्यान्तरद्वयस्थीरेप्यविशेषाच्च न शक्तेनापि वस्तुनोऽन्यथा करणाशक्त्या तत्प्रतिपादनमुपपत्तेरिति निरु
पितम् । तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्बुध्नययादायाददुःखदानार्थमेव भर्तृरिच्छेदानादिप्रवृत्तायास्तु प्रतिषेधात्तिकमादधर्मः । धर्मो
र्थेन्दानप्रवृत्तायाः स्वजीवनाद्यर्थं विक्रयाधाने कुर्वन्त्याश्च नास्त्येवाधर्मोपि । नच भुङ्जीतेवेति नियमाद्यादाऊर्ध्वमाप्नुयुरि
त्यभिधानाच्च दानाद्युपनिधिकार एव तस्या विभक्तधन इव तत्रेति वाच्यम् । साधारणस्वत्वाश्रया विभक्तधनेनासाधारणस्वत्वाश्र
यस्यास्य वैधर्म्यात् । नच स्वभोगस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादानादिपरिसङ्ख्यार्थ एव विधिस्तथाचानधिकारस्तत्रागत एवेति वाच्य
म् । वस्तुन्यथा करणाशक्तेर्नियमस्य वृथा दानादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयैवोपपत्तेरवश्यवाच्यत्वात् । अन्यथाऽनधिकारेद

मदानर ता पूजयेत्कथं पूर्णमभ्यामिष्यनेन दानविधिना विरोधोऽपरिहृत्यः । यच्च दद्यादाः पत्न्या नन्तराधिकारिणः पत्नी दुहिते
र इत्यत्र निर्दिष्टा स्ते गृह्णीयः प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतिबन्धकपत्न्यभावत्वस्याविशेषात्तदधिकारोद्भवत्वाद्युक्तं न दति स्थवीयः ।
दायादपदेन स्त्रीधनाधिकारिग्रहणे यथा वचनान्तरोक्तत्वात्पौनःपुन्यः तथा तेषामपिकायायनेन वचनान्तरोक्तत्वात्पौनःपुन्यविशे
षात् । वस्तुतस्तु जातस्त्वत्वे स्वामिनिमृते तत्प्राप्त्या सन्नानामेव तद्धनग्रहणमुचितम् । पत्न्यादिशब्दानां सम्बन्धशब्देन द्रव्यस्वामित्वे
पत्न्या उपजाते पूर्वस्वामिदुहित्रादौ नाङ्गः प्रसङ्गः । तेन यद्यपि पूर्वाभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चात्यन्ताभावश्च प्रतिबन्धकसंसर्गाभा
वउभयाभावश्चतुस्तथापि यो द्रव्यस्वामी तस्मिन्नुते तत्सम्बन्धि पत्न्यादिकमपुत्रस्य तत्सधनं लभेतेत्येव वाक्यार्थः । अन्यथा दुहि
त्रादिभिरपुत्रपितृधने लभेतेत्यत्र तत्सन्तत्यतिलङ्घनेन तद्धनं पूर्वस्वामिनः पितुर्यै पित्रादयस्तु एव लभेरिति महत्यवस्था प्रस
ज्येत । तस्माद्भर्तृरिष्यत्पत्न्या लब्धं तस्यां मृतायां तद्भोगावशिष्टमातुर्दुहितर इत्यादिवचना दुहित्रादिग्राह्यत्वेन प्रसक्तदायादा
ऊर्ध्वमाप्नुयुरित्वेनापोद्घाते । अयञ्च वचनार्थः । दायादा इत्यत्र कस्येत्यपेक्षायां शयनान्वितम्भर्तुरित्येवोपस्थितत्वादनुषज्यते
। तथा चैवं वचनव्यक्तिः तस्या ऊर्ध्वम्भर्तुर्दायादा अविभक्ततद्धनाधिकारिणो विभक्तभ्रातृधनमपितृपत्नीभोग्यावशिष्टं गृह्णीयुर्ने
पत्नीरिष्यत्तदुहित्रादय इति एवञ्चापूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वं भवति अन्यमते वचनान्तरोक्तार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्या
त्तस्माददृष्टार्थदाने दृष्टादृष्टावश्यककार्यार्थमाधौ विज्ञेयत्वात्स्वेव पत्न्याः सकलभर्तृधनविषयोधिकारः नियमस्तु न टनर्तका
दिदानानावश्यकविधिविषयनिवृत्त्यर्थ इति सिद्धम् । अतएव क्षान्तेत्युक्तम् । द्रव्यप्राप्तं विज्ञातवृथा द्रव्यव्ययकारिणी न भवेदि
त्यर्थः । दानधर्मस्थं महाभारतवचननुसृतं मस्मदुक्तमेवार्थमुपोद्धलयति । तथा हि स्त्रीणां स्वपतिदायः स्वभर्तृरिष्यत्मु
पभोगफलः । उपभोगो धर्मप्रत्यासन्नो भोगो न त्वसद्भोगः फलम्प्रयोजनं यस्य तादृशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । उत्तराह
तदेव व्यनक्ति । स्त्रियः पतिविज्ञादपहारं वृथा व्ययं न कुर्युः । कश्चनेत्यनेनावहारस्य सर्वथैवाश्रेयस्करतामाह । अपहारे

॥ वी० मि० ॥ हिचैव्यम् । नटनर्त्तकादौ वृथादानम् । सूक्ष्मवस्त्रादिपरिधिसामृद्धभक्ष्यादिबुभुक्षेवेवमाद्यपि सव्यं ताया अनौचित्यस्यै
 ॥ व्य० ॥ व्यत्युल्लमिष्यपहारशहेगोशः । धर्माद्यर्थदानादिकन्तुनतयेतिनापहारशहेनबोधयितुंशक्यते । तस्मात्सर्वसुखम् । प
 ॥ १७५ ॥ ॥ अपुत्रविभक्तासंस्तुष्टिपतिस्त्वापतेयग्रहप्रथमाधिकारप्रतिपादकान्यपराण्यपिभूयांसिस्मृतिवचनानितवृहस्पतिः ।
 आम्नायेस्मृतितत्त्वचलोकाचारेचसूरिभिः । शरीरार्द्धे स्मृताजायापुण्यापुण्यफलेसमा ॥ यस्यनोपरताभार्यादेहाद्धेतस्य
 जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थेकथमन्यः समाप्नुयात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तुपितृमातृसनाभिभिः । अपुत्रस्यप्रभोतस्यपत्नी
 तद्भागहारिणीति । योगीश्वरेपिपूर्वाभावेपराधिकारंवदन्सर्वप्रायस्येनपञ्चाष्टाधिकारमभिधत्ते । विष्णुरपि । अपुत्रस्य
 धनंपत्न्यभिगामितदभावेदुहितृगामितदभावेपितृगामितदभावेमातृगामितदभावेभ्रातृगामितदभावेभ्रातृपुत्रगामितदभावे
 वंधुगामितदभावेसकुल्यगामितदभावेष्ट्रिगामितदभावेसहोदयायिगामितदभावेब्राह्मणधनवर्ज्यैस्तजगामीति । वंधुरचस
 पिण्डः सकुल्यः सगोत्रः । वंधुपदेनवक्ष्यमाणपितृवंध्वादियहस्येयोगीश्वरेकक्रमविशेषपत्तेः । कात्यायनोपि । पत्नीपत्युर्द्धन
 हरीयास्यादव्यभिचारिणी । तदभावेतुदुहितायदुनूळामवेतदा । स्मृत्यन्तरमपि । अपुत्रस्याथकुचजापत्नीदुहितसेपिका
 । तदभावेपितामाताभ्रातापुत्राश्चकोर्त्तिताइति ॥ एतैर्वचनैः सर्वतः पूर्वम्पत्नीपतिधनभागिनीतिप्रतिपादितम् । एतद्विरुद्धा
 न्यपिचचनानिलक्ष्यन्ते । तथाचनारदः । भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिचेत्प्रव्रजेतवा । विभजेरन्धनन्तस्यशेषास्तेस्त्रीधनंवि
 ना ॥ भरशश्चास्यकुर्वीरन्स्त्रीयामाजीवनक्षयात् । रक्षन्तिशय्याभर्तुश्चेदाच्छिंदुरितस्तुत्विति । पत्नीसङ्गावेपिभ्रातृणा
 न्धनयहस्यम्भरश्चतत्पत्नीनामाह । मनुरपि । पिताहरेदपुत्रस्यरिष्यंभ्रातरश्चवेति । पितृभ्रातृवैकल्येनापुत्रधनयह
 याधिकारंवदन्तिननुपन्थाः ॥ अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायमवाप्नुयात् । मातर्यपिचवृत्रायाम्पितृमाताहरेद्धनमितिचस्मृ
 तिर्मातृपितामहोरपुत्रधनाधिकारमभिदधाति । शङ्खुलिखितपेठौनखियमोपि । अपुत्रस्यसर्वार्थातस्यभ्रातृगामिद्रव्यन्नदभा

वेपितरौ हरे यातां ज्येष्ठा वापत्नीति भ्रातुः पित्रोश्चाभावे पत्न्यधिकारश्च यन्ति । देवोऽपि । ततो दायमपुत्रस्य विभजेयुः सर्वे इ-
 राः । तुल्यादुहितरो वापि धियमाशः पितापि वा ॥ सर्वर्षो भ्रातरो माताभार्याश्चेति यथाक्रममिति । सर्वपूर्वाभावेन योगीश्वरेणाभि-
 हितायाः पत्न्या भ्राताद्वभावेऽधिकारमाचष्टे भ्रातृशब्देनात्र भिन्नोदरः । सहोदराणां पृथगुपादानात् । कात्यायनोऽपि । विभक्ते
 संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वा धर्मात्ता वा तत्पितुः क्रमादिति । पित्रादिषु याह केषु पत्न्या निर्दिष्टमपि न कहे-
 ति । एतेषामन्योन्यविरुद्धानां वचनानाम्भारेऽश्वर इत्यवस्थामाह । विभक्ता संसृष्ट भ्रातुरपुत्रस्य पत्नी यदि नियोगमङ्गी-
 कुरुते तदैव पतिधनं लभते । अनियोगार्थं न्यानुत्तस्यामविभक्तसंसृष्टपत्नीवद्भूतमात्रमेव नियोगद्वारैवापुत्रपत्न्याः पति-
 स्तापते यस्वामिन्वन्नच वीजमनेकस्युतिष्वप्यद्वारैव तस्याधनसम्बन्धबोधनम् । तथा च गौतमः । पिण्डगोत्रविषमसम्बद्धा-
 रिक्त्वम्भजेरन्स्त्रीवानप्यस्य वीजं वा लिप्सेतेति । अनप्यस्य रिक्त्वमपि ण्डगोत्रविषमसम्बद्धाभजेरन्तस्य स्त्रीवारिक्त्वम्भजेत् । य-
 दि वीजं लिप्सेत् ॥ वाश्वष्टोऽदिशद्वाग्नीऽन्यथारिक्त्वमहश्च वीजं लिप्स्योरनुस्यत्वेन विकल्पार्थकत्वा नुपपत्तेः । तथा मन-
 रपि । धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोपत्यं भ्रातुरुत्पाद्यदद्यात्तस्यैव तद्धनमिति । विभक्तधनसम्बन्धमप्यप्यद्वार-
 रेणैव पत्न्यादर्शयति । तथा विभागाभावेऽपि । कनीयान् ज्येष्ठभार्यायाम्पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो-
 न्यवस्थित इति वदन्नप्यद्वारधनसम्बन्धोऽस्तीत्याह । तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामप्यद्वारकस्यैव पत्न्याधनसम्बन्धो नान्यथेति सि-
 ङ्गम् । वसिष्ठोऽपि । रिक्त्वलोभान्नास्ति नियोग इति रिक्त्वलोभप्रयुक्तं नियोगं प्रतिषेधन्नङ्गीकृतनियोगाया एव धनसम्बन्धेनेत-
 रस्या इति स्पष्टमेवाचष्टे । तथा च भ्रातृशामप्रजाद्व्यादीनि नारदादि वचनान्यनियोगार्थिनी विषयाश्चिपर्यवस्यन्ति । अ-
 पुत्रा यो धितस्तेषाम्भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वास्यान्वाभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव चेति योगीश्वरोऽप्यपुत्राशामन्वादि यो धिताम्भ-
 रणम्भाषमाशः पुत्रस्यैव धनसम्बन्धप्रधान्यात्तत्कुत्रैव तन्स्त्रीयाधनसम्बन्ध इति सूचयन्त्यायसाम्यात्सर्वत्राप्यमूचकमेव स्त्री

॥बी०मि०॥

॥ व्य० ॥

॥ १७६ ॥

शारिक्वग्रहणंज्ञापयति । यज्ञार्थेन्द्रव्यमुत्पन्नन्तत्रानधिकृतास्तुये । अरिक्वभाजस्तेसर्वेयासाच्छादनभाजनाइतिस्मृतिः । पुरु
याणामपिपुत्रादीनांयज्ञानधिकृतानारिक्वानधिकारंवदन्तोदण्डापूपन्यायेनसुतश्मभर्तृकाणान्तदनधिकारिणीनाम्भनस
म्बन्धनिरस्यति । तथास्मृत्यन्तरमपि । यज्ञार्थेविहितंविन्नन्तस्मान्नद्विनियोजयेत् । स्थानेषुधर्म्युक्तेषुनस्त्रीमूर्खविधर्मि
ष्विति । स्यादियुधनविनियोगमपिप्रतिषेधत्वाक्षात्तस्याएवकृत्तुधनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति । तदिदंविज्ञानेश्वरदयोनानु
मन्यन्तेपत्नीदुहितरइत्यादिषुसाक्षान्नियोगानुपादानात् । प्रस्तावाभावाच्च । किञ्चनियोगएवपत्न्यारिक्वसम्बन्धप्रयोजकस्तु
दुत्पन्नमपत्यंवा । प्रथमेनुत्यादितपुत्रायाश्चपिस्त्रीकृतनियोगायाधनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नपुत्रस्यचनस्यान्नियोगमात्रेणैव
भर्तृधनस्वाम्यात् । द्वितीयेवचनान्तरेरेवापत्यस्यधनसम्बन्धसिद्धेःपत्नीवचनमनर्थकम् । अथस्त्रीणांपतिमात्रद्वारकोधनसम्ब
न्धेनप्रकाशन्तरेणाजीवतिपत्यौतद्वारकोमृतेत्वपत्यद्वारकइतिवोधनार्थेनियोगार्थिनीपत्नीपरम्पत्नीवचनपितिमतम् । तदसु
त् । अध्यग्न्यध्यावह्निकमिथ्यादिवक्ष्यमाणवचनैरन्यथापितासाम्भनसम्बन्धवोधनात् । भर्तृधनेद्वेधैवसम्बन्धेनियम्यतइति
चेत् । तर्हिजीवतिपत्यौतद्धनसम्बन्धस्वपाणिग्रहणाद्विसहत्वमिथ्यादिगौतमवचनेनैवसिद्धेर्मृतेतुतस्मिन्नियोगनिमित्तत
द्धनसम्बन्धउच्यमानःक्षेत्रजपुत्रस्यैवोक्तोभवतिसेपिप्रायुक्तइत्युत्तरप्रकरणेपत्नीत्यनारभ्यमेव । यच्चगौतमवचनंवीजंवालि
प्तेतेतिदिवीजंलिप्तेतेत्यर्थकतयानियोगद्वारकएवधनसम्बन्धोऽपुत्रपत्न्याइत्यत्रप्रमाणमित्युक्तन्तदप्युक्तम् । वाशब्दस्य
पक्षान्तरवाचित्वेनयद्व्यर्थप्रतीतेः । धनग्रहणवीजलिप्सयोरनुत्पत्त्यर्थतयाविकल्पार्थकत्वासम्भवेनिपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृता
न्ययोपयोगीयद्व्यर्थएवकल्प्यतइतिचेत् । नवीजम्वालिप्तेतस्यैतत्तावाभवेदितिप्रासङ्गिकधर्मात्तरेयदेशरूपतयाविकल्पार्थ
कतायाएवसम्भवात् । तथाचगौतमवचसापिनियोगनिरपेक्षमेवभर्तृरिक्वग्रहणमुक्तम्भवति । किञ्चविधवानियोगस्यनिषिद्ध
त्वादपुत्राश्रयनंभर्तुःपात्यनीत्यादिमन्वादिवचनैःसंयतायाएवधनाधिकारप्रतिपादनान्निर्वास्यायभिचारिण्यइत्यादिनाभ

रणमात्रस्याप्यसंयतां नामभावात्कृत्स्नभर्तृरिवयद्वाहन्तूपास्तमेव । यथाभिहितमनयोविभृयाद्भूतः कनीयान्जेषुभर्तृणां
 यारिव्यलोभान्नास्तिनियोगइतिमन्वादिबचनैर्विभक्तविभक्तधनसम्बन्धोऽन्वयव्यतिरेकस्यामप्यद्वारकाएवपत्त्यायावति
 । तदपिवाच्यम् । अविभक्तेसंस्मृष्टिनिवाभर्तृरिप्रेतेपुत्रद्वारकाएवतस्यासुद्धनसम्बन्धेति । धनलोभेननियोगेनभ्युपेयइति
 नन्वावय्येत् । अतएवसंस्मृतानानुयोभागः सतस्यानेत्यतेबुधेरिवभिधायतस्त्रीणांमनपयानाम्भरणमात्रंनारदेनप्रति
 पादितम् । नचैवंभ्रष्टासामप्रजाः प्रेयादिव्यस्यापिसंस्मृष्टाविभक्तविषयत्वेसंस्मृष्टं । अतएवसंस्मृतानानुभागइत्यनेनपौनरुक्त्यं
 स्यादितिकाच्यम् । तदंशविवरणपूर्वकंस्त्रीधनविभक्त्याज्यन्तद्वारकायेर्युक्त्यैर्विधानात् । यत्पुत्राद्योवित्तस्यैवमितियोगोऽथ
 रवचतन्तुस्त्रीवादीनां प्रक्तानानामेवामितिसर्वनाम्नापसमर्थात्स्त्रीविषयमितिकिमिमानधिपतिरितिरूपणप्रस्तावेवव्य
 मे । यदपिहिजातिधनस्ययज्ञार्थत्वात्तदनधिकारिण्याप्रभोतपतिकयातद्गृहमनर्हमित्युक्तन्तदप्युक्तंयज्ञशब्दस्यदाना
 द्युपलक्षकत्वात्तत्रचतस्याअधिकारात् । यथाश्रुतेयज्ञभिन्नदानहोमादिष्वप्यविनियोगप्रसङ्गः । वस्तुतस्तुकेवलधर्मार्थ
 लभविधनस्यनास्ति । धर्ममर्थश्चकामश्चयथाशक्तिनहापयेत् । तथापूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्नबुद्ध्याद्धर्मार्थकामेभ्य
 इत्यादिभिरर्थकामयोरपितत्साध्यव्यवश्यकत्वात् । यज्ञार्थंनञ्चद्रव्यस्ययदि स्याद्विरहधरस्यकत्वमभिचारिहिरस्यस
 म्बन्धेनकत्वर्थतैवस्यादितिपुरुषार्थत्वंयत्तस्यस्थापितन्तैतद्विरुद्धेति । नस्त्रीसातन्त्र्यमर्हतीत्यादिवचनात्वारतन्त्र्यमात्रमस्तु
 स्त्रियाःननुधनग्रहणेकोपिबिरोधः ॥ यज्ञार्थेन्द्रव्यमुत्पन्नमितितुधर्मविनियोगप्रशंसार्थम् । अतएवस्थानेषुधर्मयुक्तेषुन
 स्त्रीमूर्खविधर्मिष्वितिवाक्यशेषः । मितक्षराकृतस्तुःयज्ञार्थेनमददद्भासःकाकोपिबाधवेदिनिदोषवत्सपुत्रादिष्वप्यवि
 शेषेणपित्तयज्ञार्थमर्जितन्तमुत्रादिभिरपित्तैर्वाविनियोज्यंनान्यत्रेत्येवंपरमेतदित्याहुः ॥ श्रीकण्ठयस्तु । भाव्याभरण
 मात्रपट्याम्रंवादिभर्तृधनन्तदासर्वमेवगृह्णाति । अतिरिक्तज्ञेयान्नादयइतिविषयस्यवस्थामाहुः । कत्तुमंशंलभेतचत्येतद

॥ श्री० मि० ॥

॥ अ० ॥

॥ १७७ ॥

पितृपरमेव । वर्तनदानस्यावश्यकत्वात् । तेन सर्ववाक्यानामविरोध इति च तत्रोपपत्तिरुत्पद्यन्ति । वार्त्तमेतत् । सहस्रं तद्य
नपदस्य पक्षपेक्षं जीवन्पक्षं प्रिधनपरत्वं भ्रात्रापेक्षं धनमात्रपरत्वं मिति तात्पर्यभेदस्य सति सारूप्यसम्भवेऽन्याय्यत्वात्
। मनुवचने ह्यत्र पदवैयर्थ्यापातात्किञ्च । सख्यौ रसेषु पुत्रेषु तत्समांशयह्य जीवद जीवद्विभायोक्तं यदि कुर्यात्समा
नं शान्त्यः कार्याः समांशिकाः । पितरू र्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदित्याभ्याम्वचनाम्याम् । असन्तु पुत्रेषु पत्नीभरण्यामा
त्रं लभत इति महान्व्यामोहः । तत्रापि जीवन्पक्षे प्रमेवांशश्च होन विवक्षितमिति चेन्न ॥ अंशश्च समश्च द्योः न र्थक्यप्र
सङ्गात् । दत्ते लब्धं कल्पयेदित्यत्रापि जीवनोपयुक्तपरत्वावश्यभावे सर्वथा र्द्धपदार्थव्यागापत्तेः । अल्पधने पुत्रसमांशं
बहुधने जीवनोपयुक्तमात्रं विवक्षितमिति तु विधिवैयर्थ्यापत्तेरत्ययुक्तम् । तथाहि । तावेव समांशश्च होन वाक्यान्तरमपेक्ष्य बहुधने
जीवनमात्रपक्षे प्रधनपरैकदाचित् । अल्पधने तु यथाश्रुतार्थकावित्येकस्मिन्विधौ वाक्यार्थभेदेन वाक्यभेदापत्तेरत्युक्तम् ॥ युग
पक्षकृत्तिलक्षणावृत्तिद्वयापानश्च । यथा चातुर्मास्यप्रकरणे द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्येन पूर्वपक्षिणां सौमिकप्रणयनातिदेश उत्तरवे
दिमुपकिरन्ति न सुनासीर्य इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधेऽप्राप्ताप्रतिषेधायोगाद्धेनो नोक्तोक्तौ कदेशिना नातिदेशप्राप्तायाः
सौमिकोत्तरवेदेरयमप्रतिषेधः किन्तु पात्रवर्त्तनीति प्राकरादिकवचनप्राप्ताया इत्युपन्यस्ये प्राकरादिकं वचनमप्रथमोत्तमयोः पूर्वयोः
प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीं प्रापयति मध्यमयोस्तु निःप्रतिषेधमेव पाक्षिका उत्तरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैयर्थ्यापत्तेः पूर्वपक्षिणां
तन्मते दूषिते परमसिद्धांतिना पूर्वपक्ष्युक्तविधिवैयर्थ्याभ्यां देवप्रथमोत्तमयोः पूर्वयोः प्राप्ताप्रतिषेधायोगात्तवेद्वदेव इत्यवशि
ष्यानुवादः । उपात्रवपन्तीति तु द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादसहकृतं मध्यमयोरेव वरुणप्रद्व्याससाकं मेधपूर्वयोः उत्तरवेदि विधौ
ननु वचनातिदेशोऽयमिति प्रतिपादितम् । अत्र कश्चिदाह । भ्रातृणामपुत्रधनयाहित्वम्भरणस्यास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवन
क्षयादिति भरणीपयुक्तधनदानञ्च तत्त्वज्ञानामुक्त्यैदा भरण्यामात्रोपयुक्तमेवापुत्रधननतोपि नूतनं । तदापि किं भ्रातरश्च

वगृह्णन्ति पत्नीवेतिविशेषेपत्न्याएवधनग्रहणमपत्नीदुहितरद्व्यादिनापूर्वपत्नीयस्त्वहापनायोच्यतइति । तदपिमहम् ।
 पूर्वोक्तविधिवैयम्यस्यात्रापितादवस्थात् । धनभागितिपदंवाक्यान्तरमपेक्ष्यात्पधनेजीवनमात्रपत्न्यापुत्रधनभाक्त्वमपत्नीविष
 येवदतिपित्रादियुतुसकलधनभाक्त्वमिति । कथन्तर्हिविशेषपरिहारइतिचेत् । श्रुणु । पिताहरेदिव्यादियुक्तमाप्रतोतेरपु
 त्रधनग्रहणाधिकारमात्रप्रदर्शकानितानि । योगीश्वरवचसित्वेषामभावेपर्वस्यधनभागुत्तमेत्तरइतिकमपरत्वात्पत्न्यादिग
 णस्यनिबद्धकमस्याभावेपितेषामर्थविशेषात्पत्न्याद्युभावेपित्रादयोपुत्रधनग्राहिणइति । शङ्किमन्त्रभिचारयास्तुपत्न्याःहा
 रीतेनधनग्रहणनिषिद्धम् । विधवायौवनस्थाचेन्नारीभवतिकर्कशा । आयुषःक्षयणार्थेतुदातव्यञ्जीवनन्तदेति । अस्मा
 देववचनादनाशङ्कितव्यभिचारयाःसकलभर्तृधनग्रहणङ्गम्यते । अतएवशङ्खवचनेज्येष्ठबापत्नीयुक्तज्येष्ठगुणैःप्रशंसा ।
 ननुवयोज्येष्ठा । मनुनापिवर्णक्रमेणज्येष्ठ्यङ्गयितम् । यदाह । यदिस्वाश्वपराश्वैवविन्देरन्योचितोद्विजाः । तासंवर्णक
 र्मेणैवज्येष्ठ्यम्पूजाचवेश्मचेति । अतःपरिचयनवयोभ्यांकनिष्ठापिसवर्णैर्वासवर्णतोज्येष्ठ्यासवर्णास्वपिगुणवती । तथाच
 मनुः । भर्तुःशरीरशुश्रूषाधर्मकार्य्यञ्जनैत्यकम् । स्त्राचैवकुट्यात्सर्वेषाम्मासजातिःकथंचन ॥ यस्तुनत्कारयेन्मोहात्सजात्या
 स्थितयान्यथा । यथाब्राह्मणचण्डालःपूर्वदृष्टस्तथैवसः । योगीश्वरेपि । सवर्णास्तुविधौधर्म्येज्येष्ठयानविनेतम् । तथाचय
 हसंयोगात्पत्नीशब्देनापिसैवोच्यते । सवर्णायाश्चभावेतुयानन्तरवर्णासैव । तथाचविष्णुः । सवर्णाभावेनन्तरैवापदिनत्वेन
 द्विजःशूद्रयाधर्माकार्य्यमिति । अत्रकुट्यादित्यनुवर्तते । तथाचब्राह्मणस्वब्राह्मण्यभावेक्षत्रियेवापदिनतुवैश्यशूद्रेपरिणी
 तेऽपि । क्षत्रियस्यक्षत्रियायाश्चभावेवैश्यैव । वैश्यस्यानन्तरपिशूद्रानकिन्तुसैव । शूद्रायाःसर्वथानिवेधात् । तथाचानाश
 ङ्कितव्यभिचारसवर्णक्रमेणभर्तृधनगृहीत्वान्याःसपत्नीःपरिपालयेत् । वपुःसादृश्यस्तुयथास्वन्निभज्यगृह्णीयुः । अतःपत्नीव्ये
 कवचनज्ञात्यभिप्रायेण । तस्मादपुत्रस्यासंख्येतिविभक्तस्यप्रमोतस्यसाध्वीभार्यास्तत्तद्धनधिकारिणीविभक्तसंख्येतिनोर

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७८ ॥

पुत्रयोः साध्यपिभरणाभावात्प्रवृत्त्यामप्रजाद्व्यादिभारदादिवचनात्प्रभते । व्यभिचारिणीतुभरणमपिन । आच्छिद्युरित
रास्त्वभिधानात् । यत्तुव्यभिचारिणीनामप्यशनचसनदानमुक्तम् । एवमेवविधंकुर्याद्योचितमुपनितास्ति । वस्तान्नमात्रं
देयन्तुवसेयुश्चगृहान्तिकेइति । तत्तु । द्यूताधिकसम्पत्तिनाम्पिगण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशय्यावासयेद्युभिचारि
णीमिति । भर्तारम्यस्तुत्ययोगीश्वरेरशाभिधानात्तद्विसंवादेनभर्तृविषयकम् । तदपिप्रायश्चित्तावधि । अथौद्धत्यातद
कुर्वन्तीनांत्वनेनापिनिष्कासनमित्यादिप्रायश्चित्तप्रकारेविवेक्ष्यम् । पत्नीदुहितरइत्यस्यविभक्तासंस्तुतिविषयत्वंविभाग
स्यपूर्वमुक्तत्वात्संस्तुतिविभागस्यचसर्वापवादेनाथेवद्व्यमाशात्वाद्यौद्ध्यावतिष्ठतइतिविज्ञानेश्वरलक्ष्मीधरस्तुतिचन्द्रिकाकार
विश्वरूपमेधातिथिमंदनरत्नकासदीनांभूयस्त्वसंततम् ॥ अपुत्रपदम्यत्नीत्यादिपुत्रवृत्त्याम्यौत्राप्यौत्रभावोपलक्ष्यम् ।
पुत्रौत्रपदार्थान्नाभावएवपत्त्याधनग्रहणौचित्यात् । पुत्रपौत्रैर्जहं देयमितिवचनेपौत्रस्यापिचहणदानेऽधिकाराभिधानाद्विष
याहकान्तरसत्तेज्ययाहचहणदाप्यइतिवचनात्तस्यैवदानाधिकारेस्तथापिपौत्रेत्तम्यतितद्विधानासम्भवाद्गोत्रजत्वादिना
चहणग्रहणेरिक्ययाहइत्येतेनैवतस्यापिनिमित्तं देयार्थेपौत्रविधेरतःपौत्रेहपितामहचहणग्रहणेषुपुत्रवदृष्टान्देयमित्युक्तेद
ण्डापूपकयासतितद्विषयस्यस्तुहण्डाधिकारोदूरनिरस्तः । एवंपुत्रपौत्रौत्रोपन्यायः । अतएवपुत्रपौत्रसंग्रहार्थमुत्रपौत्र
रितिवक्तुवचनमितरथाद्विवचनव्यतिथिप्रार्थकं वक्तुवचनमितिवाक्यंस्यात् । एवञ्चायमर्थः । पुत्रश्चपौत्रश्चपुत्रस्यपौत्रः
पुत्रपौत्रःसचेतिवृत्तीत्युक्त्येवमावृत्तपुत्रपौत्रपदेपुत्रश्चपौत्रश्चतानिद्वंद्वेपुत्रपौत्रौचपुत्रपौत्रौचिद्वंद्वत्तत्पुत्रवरूपपुत्र
पौत्रपदेसरूपैकशेषवक्तुवचनेपपत्तिः । पुत्रपौत्रपुत्रपौत्रैरितियावत् । पौत्रपदंपुत्रपौत्रोपलक्ष्यम् । पुत्रापेक्षयापौत्रस्यतद्व
पेक्षयापुत्रपौत्रस्यचहणदाने । विशेषप्रकारविविधरप्यतएवसङ्गच्छते । अन्यथापुत्रपौत्रेविशिष्टविधिवत्पनापत्तिः । त्रयाणाम्
स्योपकारित्वञ्चपार्वहविधिनापिगण्डदानेनास्पृष्टम् । तथाचमनुः । त्रयाणामुदककूपार्थेन्युपिगण्डःप्रवर्तते । चतुर्थेऽप्युदा

तेषामप्युमेनोपपद्यते । वैधायनोपि । पुत्रपौत्रप्रपौत्राननुकम्याहप्रपितामहःपितामहःपितास्वयंसौदर्याभ्रातरःसवर्णा
 याःपुत्रःपौत्रःप्रपौत्रएतानविभक्तदायादान्पिण्डानाचक्षते । विभक्तदायादांश्चसकुल्यानाचक्षते । सत्त्वङ्गजेषुतद्गामीह्य
 र्थोभवतीति । अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डत्रयेषुसपिण्डनेनभोक्तृत्वात्पुत्रादिभिस्तृण्डस्यैवदानान् । योहिजीवन्पिण्डदातास
 मृतःसन्पिण्डनेनतत्पिण्डभोक्ता । एवंमध्यस्थितःपुरुषोजीवन्पूर्वेषांपिण्डदातामृतश्चतत्पिण्डभोक्तापरेषाञ्जीवतांपिण्डसंप्र
 दाननंमृतैश्चतैःसहदौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ताश्चतोयेवामयंपिण्डदातायेवातद्वत्पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तंपिण्डरूपेणायम
 अन्तीत्यविभक्तदायादाःसपिण्डाःएकपिण्डसम्बन्धात्पञ्चमस्यतुपूर्वस्यमध्यमःपञ्चमोनपिण्डदातानचतत्पिण्डभोक्तएवमधस्त
 नोपिपञ्चमोनमध्यमस्यनपिण्डदातानापितङ्गेका । एतेनवृद्धप्रपितामहात्प्रभृतिपूर्वपुरुषास्त्रयःप्रतिप्रणप्तृप्रभृत्यधस्तनपुरु
 षास्त्रयएकपिण्डभोक्तृत्वाभावाद्द्विभक्तादायादाःपञ्चमप्रभृतयउभयतःसकुल्याइत्याचक्षतेमुनिःकुलमात्रसम्बन्धात् । इदंसपि
 ण्डत्वंसकुल्यत्वंदायग्रहणोपयोगिन्नेनोक्तन्तत्प्रकरणपाठात् । अशौचविवाहाद्वर्धन्तुपिण्डलेपभुजामपि ॥ लेपभाजश्चतुर्था
 द्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनःपिण्डदःसप्तमस्तेषांसापिण्डांसाप्नोतुर्वमितिस्मरणात् । सपिण्डतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्ततइ
 तिच । पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमातृतःषितृतस्तुयेतियोमीश्वरवाक्यैकवाक्ययासप्तमेपुरुषेस्थित्वाष्टमेविनिवर्ततइतिव्याख्येयम् । ते
 नयथाप्रजानान्तुस्त्रीणांश्चिपुरुषमिज्ञायतद्व्याशौचप्रकरणपठितन्तन्मात्रोपयोगिन्निपुरुषंसापिण्डान्तयेदम्बिभागमात्रे
 पयोगीतिध्येयं । कात्यायनस्तुस्पष्टमेव । पुत्रपौत्रप्रपौत्राणांनयग्रहणमाह । अभिभक्तेमृतेपुत्रेतन्तुतंरिक्त्वभागिनम् । कु
 र्वीतजीवनंयेनलभ्यन्नैवपितामहात् । लभेतांशंसपित्र्यन्तुपितृव्याप्तस्यवासुतात् । सएवांशस्तुसर्वेषांभ्रातृणांन्यायतोभवेत् ।
 लभेततन्मुतोवापिनिवृत्तिःपरतोभवेत् । इतिप्रपौत्रानन्तरमुक्तोयःप्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारःससपिण्डत्वेनध्येयः । सकुल्य
 त्वेनत्वस्येवयथाप्रत्यासृतिः । भ्रातृणामेकजातानामित्यादितुदायातिरिक्तश्राद्धादिपुत्रकार्यकारित्वपरंभ्रातृपुत्रस्यपुत्रीकर

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ १७७ ॥

सम्भवेनान्यः पुत्री करणीय इति नियमार्थम् ॥ अन्यथा भ्रातृपुत्रस्य भ्रातृनन्तरमभिधानमपुत्ररित्यहोर्ध्वमिधाय केचा केचन
मपरेन सङ्गच्छेत । पुत्रादीनां न्यायानाम्पित्रादित्रिकमहोपकारकारित्वात्पुत्रादिभिर्गृहीतभ्यनंस्वामिनस्वोपकारकमुपका
रप्रत्यासत्त्या तदीयमेव । उपकारप्रत्यासत्तिश्चाभ्यर्हिता । यथाह । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामन्वृण
श्चैव स तस्मान्मन्त्रमुमर्हति ॥ तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासादाय भागप्रकरस्येधनस्वाम्युपकारकत्वातिशयोक्त्यस्त्य
तस्य तद्धनस्य भवति स एव तद्धनया होति प्रत्यासत्तिरौत्सर्गिकभ्यर्हिता चेति सूचितम् । पुत्रादीनां महोपकारकत्वस्यानेकश्रु
तिसमृतिपुण्यादिप्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिर्हरिश्चन्द्रेण पाषाणैर्वह्नुचक्राह्वये । यन्विमम्पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति चेचन । किं
स्वित्पुत्रेण विन्दे ततन्मा चक्ष्वनारदेति गाथया हरिश्चन्द्रेण पृष्ठो नारदो दशभिर्गोथाभिः पुत्रमाहात्म्यपरमिः प्रबोधिष्यति
त्युक्तम् । सकया पृष्ठो दशभिः प्रत्युवाच ऋणमस्मिन्सन्त्रयत्यमृतत्वमुपगच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो मुखमि
त्यादिना स्मृतयश्च । मनुविष्णू । पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरन्त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वमेव स्वयम्भुवा । शङ्खलि
खितौ । पितृणामन्वृणो जीवन्मृष्टौ पुत्रमुखमपिता । स्वर्गोऽसुतेन जातेन नस्मिन्संन्यस्य दृष्टम् । अग्निहोत्रव्योवेदायक
श्चैव सदक्षिणाः । ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । मनुलिखितवसिष्ठहारीताः । पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणा
नन्त्यमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥ याज्ञवल्क्यः । लोकानन्त्यन्दिबः प्राप्तिः पुत्रपात्रपुत्रकैः । यस्मात्त
स्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिता इति । पुण्यादिषु तूपास्थानानि पुत्रादिप्रशंसां सो निवहूति । तस्मात्पुत्रपथ्यन्ता
भावे विभक्ता संसृष्टपतिरित्यहोर्ध्वमपत्नीति सिद्धम् । अत्र जीमूतबाहनः । बृहस्पतिविशेषान्नेयं यवस्थायदाह । विभक्ताभ्रा
तरो ये च सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते । यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन । ननु प्यते त
स्य भागः सोदर्यस्य विधीयते । यातस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभ्यते । अनपत्यस्य धर्म्याय मभार्य्यं पितृकस्य च । संसृष्टा

नानुयः कश्चिद्विद्याशैथ्यादिनाधनम् । प्राप्नोति तस्य दातव्योऽङ्गं शशेषाः समं शिन इति । अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्ट
त्वकीर्तनात्तत्सन्दंशपठितमनुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयत इति वचनं संसृष्टविषयमवश्यम्भाच्यन्तत्रचानपत्यस्य धर्मो
यमभार्यपितृकस्य चेत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितृणामभावे संसृष्टसोदराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीबाधकत्वम् ।
किञ्च ननु प्यत इति संसृष्टाविभक्तमत्रान्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य लोपाशङ्कायामुपपद्यते । अविभक्ता संसृष्टधने तु विभक्तेका
लोपशङ्का तस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवामीयां लिङ्गादपि । किञ्च । पत्नीतः पूर्वभ्रात्राधिकारबोधकशङ्कादिवचनानां संसृष्टाविभ
क्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तरन्यायाद्वा प्रवचादुच्यते । नाद्यः विस्पष्टविशेषवचनाभावात् । संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यादिवक्ष्य
माणवचनन्तुभ्रात्राधिकारवसरे विशेषकथकं नामुमर्धमवगमयति । बृहस्पतिवचनन्तुपुत्रादिपितृपत्यन्ताभावे संसृष्टसोद
राधिकारबोधकं प्रवृत्ता संसृष्टविषयकतामेवावगमयति । न द्वितीयः । न्यायोह्ययम्भाच्यः । अविभागसंसर्गयोर्त्येदेकस्य धन
न्तदेवापरस्यापीति मृतस्य तत्रस्वत्वेपगतेपि जीवतस्तत्त्वत्वात्तद्गामितायुक्तानस्वाभ्यन्तरकल्पनेति । न चासौ युक्तः । अविभागसं
सर्गवतामप्यविहातैकदेशव्यवस्थितिप्रतिनियताश्रयमेव स्वत्वं न त्वेकैकन्न सर्वेषां नापि समये अनेकस्वत्वेत्यादविनाशकल्पना
प्रसङ्गान् । किञ्च । पाण्डिहृणाद्विसहस्रमिण्यादिप्राग्विखितगौतमादिवचनेभ्यः पत्न्याः परिश्रयादुत्पन्नम्पतिधने स्वत्वमविभ
क्तसंसृष्टभर्तृमरणे नश्यत्यन्यत्रचननश्यतीति कल्पनायाम्प्रमाणाभावः । पुत्रादियुसक्तुतदधिकारशास्त्रवत्तादेव पत्नीस्वत्वना
शः कल्प्यते । अत्रापि संसृष्टाविभक्तभ्रात्राधिकारशास्त्रान्नाशः कल्प्यत इति चेत् । अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य
चेतरथा अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः । सिद्धे हि संसृष्टाविभक्तभर्तृमरणे पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्राधिकारशास्त्रस्य तद्विष
यकत्वम् । सिद्धे च तस्मिन्पत्नीस्वत्वनाशकल्पनेति । अतएव योगीश्वरविष्णवादिवचने पुत्रराक्षिमेवोपात्तं न तु विभक्तत्वा सं
सृष्टत्वे । विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनाञ्चवक्ष्यमाणत्वादर्थोदुपात्ते एवेति चेत् । तर्हि मुख्यगौणपुत्रेयुरिष्यया हितयोक्तेषु तदं

॥ वी० मि० ॥ दितविषयत्वमप्यर्थान्तिष्ठानोपपत्तत्वं मपिनोपादेयम् । अपुत्रस्यैतद्वानेनैव क्रमेणैति नियमार्थतया तत्सार्थक्यमन्ययोरपितु
 ॥ व्य० ॥ ल्यम् । विभागोक्तपर्यवसानन्तु न जातमेव । संसृष्टिबचनं भ्रात्रधिकारवसरे विधानार्थं न पत्न्याद्युपवादार्थमित्युक्तमेव किञ्च
 ॥ २०० ॥ । शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तसंसृष्टभ्रातृपरत्वेनादृशस्यापुत्रस्य धनन्तद्विभ्रातृगामितदभावे पितरौ हरेतामिष्यस्य को
 र्थः तदा च विकल्पनीयम् । किम्बिभक्तासंसृष्टैः पितरौ गृह्णीयातामिति । उता विभक्तसंसृष्टाविति । तत्र मप्रतमः कल्पः
 । तादृशयोः पित्रोः पत्नी बाध्यत्वात् कथं भ्रात्रभावे पत्नीतः पूर्वन्तयोरधिकारबोधः । नापि द्वितीयः । अविभक्तसंसृष्टपितृयाह्या
 त्वे सर्वेषामविषादाद्वचनवैयर्थ्यात् । अपि च । यथापि चाभ्रात्राचविभक्तासंसृष्टधने शरीरदानतया आत्मा वैजायते पुत्रः य
 ये वात्मा तथा सुत इत्येकत्वसमृतेर्द्धनदेहयोश्च पौत्रयोः पितुः प्रभुत्वात् तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डयोद्वयेऽपि ण्डनेन मृ
 तस्य पुत्रस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वणपिण्डदानाभावाद्भ्रातृभ्यः पूर्वम् पित्रे अधिकारस्तथेतरत्रापियुक्तः । अविभा
 गसंसर्गयोरविशेषाद्भ्रातृव्याधिकारो युक्तो ननु भ्रात्रभावे पितुरिति । किञ्च पित्रे रविभक्तसंसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नं मात्रास
 हविभागाभावेनाविभक्तविशेषणानर्थक्यात् । अतएव संसर्गाभावोऽपि । विभागपूर्वकत्वात् तस्य । यथाह बृहस्पतिः । विभक्तो
 यः पुनः पित्राभ्रात्राचैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते इति । एतेन येवामेव हि पितृभ्रातृपितृयाणां पितृपि
 तामहाज्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पन्नितः सम्भवति तएव विभक्तासन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वविभागध्वंसेन यत्र वधनन्तन्मम यच्च
 ममतत्र वेत्यभिन्नतयैकपाकेन पूर्ववदेकगृहितया स्थिताः संसृज्यन्ते । न पुनरनेव भूताद्रव्यसंसर्गमात्रेणावणिजामपि सम्भूय
 समुत्थाने संसृष्टत्वव्यवहारपत्तेः । प्रीतिपूर्विकाभिसन्धिरहितानां सौकर्यादिवशाद्द्रव्यमिश्रणेन व्यवहारदि कुर्वतां भ्रात्रा
 दीनामप्यतएव न संसृष्टव्यवहारः । तस्मान्मातृगतो भ्रातृसङ्गावाधिकारविशेधो दुःसमाधः । अतः प्रपौत्रपर्यन्ताभावएवावि
 शेधेणापुत्रप्रमीतभर्तृधने समस्तेधिकरिणी पत्नीत्येवरमणीयम् । नत्वश्रुतासंसृष्टविभक्तगोचरत्वकल्पना । जितेन्द्रिया

दयोप्येवमाहुः । प्रपौत्रपर्यन्ताभावेतस्यापिभर्तुःश्राद्धादिनोपकारकत्वातिशयात् । पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डं हस्तमंशं हरे
 तचेतिमनुवचनादिभ्यः । व्यासोपि । मृतेभर्तुरिसाध्वीस्त्रीब्रह्मचर्येव्यवस्थिता । स्नाताप्रतिदिनम्भक्त्याभर्त्तदद्याज्जलाञ्जली
 न् । कुर्याच्चानुदिनम्भक्त्यादेवतातिथिपूजनम् । विष्णोरागधनञ्जैवकुर्यान्नित्यमनुव्रता ॥ दानानिविप्रमुखेभ्योदद्यात्पुण्य
 विवृद्धये । उपवासांश्चविविधानकुर्याच्चासौदितान्श्रुमे ॥ लोकान्तरस्थभर्तारमात्मानञ्चवरानने । तारयत्युभयद्वारीनि
 त्यन्धर्म्मपरायणेत्यादि । तस्मात्पत्न्यापिपतिनरकनिस्तारकत्वाद्धनहोनतयावाऽकार्यं कुर्वन्तीस्त्रियापुण्येनार्द्धशरीरसंस्कारा
 त्पण्यर्द्धशरीरस्ययस्युभयार्थ्यसुराम्पिबेदित्यादिलिङ्गदर्शनात्पतिमपिपातयेदितितयागृहीतंस्वाम्यर्थमेवतद्धनंभवतीसर्वेभ्यो
 न्येभ्यः पूर्वमपत्न्याएवपतिधनग्रहणंयुक्तम् ॥ शङ्खादिवचनेतुव्यवहितयोजनाकार्य्या । अपुत्रस्यपुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यसं
 र्य्यात्तस्यधनंज्येष्ठाप्रशस्यतमापत्नीलभते । तदभावेदुहितृदौहित्रयोश्चाभावेपितरैलभेयातान्तदभावेभ्रातृगामीति । त
 दाभावइतिमध्यपठितम्पूर्वोत्तराभ्यामविरोधान्न्यायस्यपूर्वमुक्तत्वाच्चसम्बध्यते । भ्रातृशामप्रजाःप्रेयादित्यादीनिनारदादि
 वचनान्यपत्न्योरूपपरिणीतस्त्रीविवयाश्चि । स्त्रीशृङ्मात्रोपादानात्तन्न । अत्रचपत्नीशृङोपादानात् । परिणीतानामपिच
 पत्नीत्वम्याक्त्रपश्चितम् । अतएवनारदस्यैववचनान्तरे । अन्यत्रब्राह्मणात्किन्तुगजाधर्मपरायणः । तत्स्त्रीणांजीवनंदद्या
 देषदायविधिःस्मृतइति ॥ स्त्रीशृङ्अवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणांवर्त्तनदानमाह । पत्नीनान्त्वब्राह्मणस्त्रीणांमपिहस्त
 भर्तृधनाधिकारमाहबृहस्पतिः । येऽपुत्राःक्षत्रविद्वशूद्राःपत्नीभ्रातृविवर्जिताः । तेवाभ्यनंहरेद्राजासर्वस्याधिपतिर्हिस
 । पत्नीभ्रातृविवर्जिताइतिसब्रह्मचारिपत्यन्तामावोपलक्षकम् । तेषांवद्भक्तमत्मान्मध्येरहोननुप्रवेशात् । प्रदर्शितविष्णुव
 चनेसहाध्यायिपत्यन्तानभिधायतदभावेब्राह्मणधनवर्जैराजगामीतिकथनाच्चेतितत्त्वविविनक्तिस्म । तत्रेदमालोचनीयं । ना
 रदशङ्खादिवचनानामविभक्तसंस्मृष्टिविषयत्वेनयाव्यवस्थातत्रन्यायविरोधोवाट्यवचनविरोधोवा । नतावत्यायविरोधः ।

श्रमाकृन्तयात्रापीतिशङ्कास्यात् । पुनर्विभागपर्यवसानञ्जित्वास्तत्तच्छब्दावसरइतियदितर्हिस्मृत्यन्तरेष्वेकस्यैरसौत
 भ्रातरेनपिनरइतिस्रतंत्रस्यमुख्यगोणपुनसुखेपव्याधनाधिकारप्रतिपादकसाखस्यसुतरमानर्थकंस्मृत्युक्तीकरणा
 र्थेअर्थन्यायसिद्धमपितिवध्यतेव्यवहारसाखइतिसमाधिःपदमात्रेस्तत्संबुद्धः । सप्तार्थविभक्त्यासंख्येष्टनेत्रपि कु
 तोनोपान्तरेतिचेत् । स्वतन्त्रेच्छत्वाभ्युनीताम् । आशेषेसतिविमित्तानुसरणमिति न्यायेचयत्रव्यायार्थेसिद्धतिरुक्तम
 स्ति । तत्रसिद्धस्यगतिश्चिन्तनीयेतिरीत्यास्पष्टीकरणार्थतयावैयर्थ्यम्परिह्रियतेनतुतदभिधानापादनं सर्वेचोचितम् ।
 । यच्चसंख्येष्टनस्तुसंख्येष्टीयस्यभ्रात्राधिकारवसरैविशेषविधानमात्रार्थवत्पव्याप्त्युपवादकत्वमित्युक्तमितिवाच्यम् ।
 तुशब्दविरोधात् । अतस्तेनरम्पूर्वोपवादसन्दर्भाच्च । अतएवप्रतिवाक्यंतुशब्दोपादानम् । जीवादिवाक्यमुक्तदिसकच
 दाययहणभिकर्तृसंजीवत्वादिनाधिकारपवादकमिति । अतएवमिताक्षरयाम्निज्ञानेश्वरेणचार्य्येकतातथैवतानिबच
 मान्यवतारितानिब्याहृतानिच । यत्तुकिञ्चेत्यादिनाशङ्कचित्खितवचनेभ्रात्रभावेपिचोरधिकारैविकल्पयत्तुसिद्धतस्तद
 प्यतिफलम् । भवद्वन्मयपिव्युक्तमेवविभक्त्यासंख्येष्टपितृपरत्वेनतस्यव्याख्यातुंशक्यत्वेनैकापत्यपनुयोगात् । यचापिचे
 न्यादि । तदपितुल्ययोगक्षेममित्युपेक्षम् । यदपिकिञ्चेत्यादि । तदपिमात्रंशेविशेषणासम्बन्धेपियोग्यतयापिच
 शेसम्बन्धादचेष्ट्यम् । वस्तुतस्तुसाक्षान्मात्रविभागाभावेपिजीवद्विभागेपिचिच्छयातस्याअपिभागसम्भवादजीवद्विभा
 गेतुसाक्षादेवविभागोक्तेः प्रीत्याऽभिसन्धिबिशेषपूर्वकमुक्तैःसहसंसर्गसम्भवात् । नचैवंविभक्तोयइत्यादिवृहस्पतिवचन
 विरोधः । अतएवमिताक्षरकृतापुन्यम् । संसर्गश्चनयेनकेनापि । किन्तुपित्रापितृव्येष्टवेत्यत्रसम्प्रतिबन्धेनतद्वचनमुपपन्नस्य
 नेतिवाच्यम् । यतस्तथासतिसप्तलोकव्यवहारसिद्धेदौहित्रादिसंसर्गोपन्यायःस्यात् । तस्मादुवाचपरस्परविभागस्य
 धामेवतत्पूर्वकःपरस्परसंसर्गोप्यभिसन्धिविशेषपूर्वकोनपरस्परद्रव्यमिश्रीकरणमात्रेणवशिगादोनामिवेकवृहस्पतिवच

॥ वी० मि० ॥ न तात्पर्यं न मात्रादि निवृत्तौ । त्रिदोषपरि संस्थापनेः । अतएव मात्रावापि नृव्येणाथ वेद्यनास्थायां वादि शब्दस्त्वत्रोपात्तः ।
 ॥ व्य० ॥ रत्नाकरे चण्डेश्वरेणाप्युक्तम् । अनास्थायां वाकारः । तेनपितृव्यजेनां शिनाकृतविभाग एकत्र स्थितः संसृष्टः सर्वलोकगृहीतो
 ॥ २०२ ॥ लभ्यत इति । वाचस्पतिरप्येवमेवाह । यत्र तेनोक्तं पृथग्धनानामेकत्र मेलनमेव संसर्गोत्पाद्यवात् । ननु विभागपूर्वकत्वं तत्र वि
 शेषणम्परस्परानुमतिश्च तत्र हेतुरिति । तन्न । पुनः शब्दविशेषात् विभागेऽपि संसर्गशब्दप्रयोगापत्तेः । जन्मना स्वत्वानङ्गीका
 रेण तत्रापि धनसम्बन्धाभावेन पुत्रद्वारैव तत्सम्बन्धात्प्रसक्तो रिक्त्वलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिविद्यते । न चानापि पत्नीभिर्नाया
 भार्यायां भर्तुर्धनानधिकारात्तस्याएव रिक्त्वलोभेन प्रसक्तो निविध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीक्षेति वाच्यम् ।
 पत्न्या एव तत्र प्रसक्तत्वात्तद्विज्ज्ञानभार्यापरत्वात्तु पपत्तेः । अतएव धारेऽश्वरादिभिर्नियोगार्थिपत्नीपरत्वे पत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेव
 सिद्धवचनम्प्रमाणात्तयोपन्यस्तम् । तस्मान्नारदवसिष्ठवाक्यवलात्संसृष्टिर्भर्तुर्धनग्रहणप्रतिषेधः पत्न्या वृहस्पतिवचने चानप्य
 स्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य चेति कथनात्पत्न्यां सत्यां सोदरस्यापि संसृष्टिर्भर्तुर्धनग्रहणप्रतिषेध इति विशेषश्चावश्यकाकथ
 यद्विषयव्यवस्थया परिहर्तव्योपरिहृतौ न्यैः परिह्रियते । सन्दंशोत्थितप्रकरणवलात्प्रसक्तमप्यभार्यापितृकस्य संसृष्टि वि
 शेषणत्वमन्यथा सिद्धं नारदादिवाक्यानुशेधादसंसृष्टिपरत्वावश्यकतया बाध्यते । वाक्यविशेषे प्रकरणस्याप्रयोजकत्वात् । न
 चायमिति सर्वनाम्ना संसृष्टि धनग्रहणरूपधर्मस्य प्रकाशस्थानेन विशेषाभिधानादनपत्त्यस्येति वदभार्यापितृकस्येत्यस्यापि सं
 सृष्टिप्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेक्यं विशेषः न वाक्यप्रकरणयोरिति वाच्यम् । सर्वनाम्नः संसृष्टि धनग्रहणपरमर्श
 कत्वेऽपि सोऽयमनपत्त्यसंसृष्टिस्वामिकधनग्रहणरूपो धर्मो भार्यापितृरहितस्यासंसृष्टिनोप्यनपत्त्यस्य प्रमीतस्य । असंसृ
 ष्टि विभक्तप्रमीतस्य धनन्तु भार्यापितृसहितस्यैवानपत्त्यस्य सोदरगृहीयान्न भार्यापित्रन्यतरवदिति वाक्यार्थोपपत्तेः । चका
 रोप्येवमनुक्ता संसृष्टि समुच्चयार्थो व्याख्येयः अतश्चासंसृष्ट विषयेऽनेन प्रकरणविच्छेदे जाते संसृष्टानामनुयः कश्चिदित्ययम

वाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकमभवति ॥ अन्यथा प्रकृमादेवात्रापि तद्भाभेतन्मन्दप्रयोजनं स्यात् । अतएव तार्त्तिये निवि
 दधिकरणेऽसम्बद्धनिविद्धिच्छिन्नसामिधेयवान्तरप्रकरणाय ह्यमुपवीतनसामिधेयङ्गमपि तु महाप्रकरणदृष्टपूर्णेमासाङ्ग
 म् । ये तु पञ्चात्मना गुणास्ते पुनर्वचनादेव दूरस्थानुवादेनैव द्वादशोपसान्ववत्सामिधेयनुवादेन विधीयत इति भट्टमतेन सिद्धा
 न्तितम् । वस्तुतस्तु यातस्य भगिनीत्यनेन सोऽगभावेऽभगिन्याधिकारः संसृष्टिधने प्रतीयते । तस्यैवाव्यवहितस्यानपत्यस्येति
 वाक्यशेषस्येनायमिति सर्वनाम्ना प्रामर्शस्तत्र च न कोऽपि विरोधः । चन्द्रिकायामप्येवमेवोक्तम् । अविभक्ता पुत्रपतिस्वामिकस्य
 क्तधनग्रहणं नुपत्त्याः कात्यायनवचनविरुद्धम् । यदाह । स्वर्ग्यते स्वामिनिस्त्रीतुयासाच्छादनभागिनो । अविभक्ते धनां शे
 तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥ तुशद्देवाश्वार्थे तथा चायमर्थः । यासाच्छादनमेव साक्षात्तन्मते आमरणान्तिकव्यावज्जीव्यं
 वताधनेन जीवनं स्थधिकारिकमावश्यकञ्च कर्मसिद्ध्यतितावत्तन्धनां शम्वा प्राप्नोति । धनां शमा मरणान्तिकमिच्छतेः क्तन्धन
 मविभक्तस्य पत्युर्लभत इति निरस्तम् । न च स्त्री श्वश्रुवशात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमणीति वाच्यम् । अविभक्त इति विशेषे
 षणानर्थक्यापत्तेः । विभक्तेऽपि भर्तृरिपत्नीभिन्नाया अपुत्राया मरणमात्रेऽन्ते । अतएव कतेऽप्यंशद्वयानुवृत्तौ वृहस्पतिः । प्रदद्या
 त्वेव पिण्डश्च क्षेत्रांशं वा यदीच्छति । अस्य व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायां । पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपलक्ष्यार्थं नाप्यर्थात्तन्धन
 न्नात्मन्यादेकं क्षेत्रांशं स्वास्वरूपा भर्तृशार्हपत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनया हो प्रदद्यात् ॥ एवकारः प्रदानस्यावश्यक
 कार्य इति । एतद्विषयकमेव नारदवचनम् । यावत्यो विधवाः साध्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा । गोत्रजेनापि वान्येन भर्तृव्याच्छा
 दनाशनैरिति ॥ भर्तृधनया हिणीति सर्वत्र शेषः । धनग्रहणं निमित्तत्वाद्भूतं स्यात् । साध्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव मरण
 मसाध्वीनान्नुपत्नीनामपत्नीनाञ्च न तदपि । आच्छिंद्युरितरास्तु त्विति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादिभ्यः ॥ अतएव साध्वीनां
 जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तमन्यैरपि दायादैर्नापहरणीयमित्यप्याह वृहस्पतिः । स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु । न

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २०३ ॥

तच्छक्यमपाहर्तुं न्यायादेरिह कर्तुं हि चिदिति ॥ अन्यादृशो नानुदत्तमप्यपहर्तुं यमिह काव्यायनः । भोक्तुमर्हति कृत्वा प्रांशं गुरुषु
श्रूयणे रता । न कुर्व्याद्यदि श्रूयश्चैव लपि गेडेनियोजयेत् । अपकारक्रियायुक्तानि र्लेज्जा चार्थनाशिका । यमिचाररताया च स्त्री
धनमन्नचसार्हति ॥ नार्हतीत्यनेन न देयं नो बन्धनपर्याप्तमपि । दत्तमपि च तादृश्याः सकाशादपहरणीयमिति द्वयमप्युक्तमभवति
। यत्तु तस्मात्स्त्रियो निद्रियाश्च दाया इति श्रुतिवचननन्मूलकं च अनिद्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिरिति मनुवचन
न ह्ययमपियासां श्रूयश्चैव हि कया धनग्रहणं नोक्तं न हि यमवसेयं । गौतममिताक्षराणां हरदत्तोप्येवमेवाह । केचित्तु निरिन्द्रो
यपदसमभिव्याहाराग्निन्दा मात्र परन्तदित्याहुस्तत्र । दायादन्वांशे निद्रिया निषेधकल्पनावश्यमभावात् । सगादायमहं
प्राप्तेर्निव्यानुवादासम्भवात् । अनिद्रियत्वेन पुम्पारतव्याक्तकश्चिदनुवादः । वस्तुसमावविपरीतनिषेधकल्पनस्य बाधात् ।
तस्मात्पूर्वाक्त एव समाधिः । परशरस्मृतिटीकायां विद्याशैर्यादिना यद्वनम्प्राप्तं तदविभाज्यमिति व्याचख्युः पत्नीवतयहे पत्न्या
शोनास्तीत्यदायादपदस्यार्थः । तत्र हेतुरनिद्रिया इति इन्द्रियमैसोमपीयदत्तसेमेपीन्द्रियशब्दप्रयोगात्ततो निर्गता इति सोमस्य
नानधिकृता इति पत्नीवतयहप्रशंसेति । इति पत्न्यधिकारविचारः ॥ ७॥ पत्न्यभावे दुहितरेऽपुत्रविभक्ता संसृष्टिधनभाजः । त
थाचमनुः । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहितासमा । तस्यामात्मनितिष्ठन्त्याङ्गयमन्यो धनं हरेत् । बृहस्पतिरपि । अङ्गादङ्गा
त्सम्भवति पुत्रवदुहितान्दृष्ट्याम् । तस्मान्पुत्रधनमन्यः कथं गृह्णीतमानव इति । अत्र पुत्रेण समापुत्रवदिति च साध्याङ्गस्य
त्वेपि पुत्रेपि त्रयवयवानाम्बाहुल्येन संकान्तेर्दुहितरि च पत्नीनां पुमान्पुंसोधिकेऽपुत्रे स्त्रीभवत्यधिके स्त्रियेत्यादिवचनैः स्मृतिव्यायु
र्वैदेचप्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहितुर्लक्ष्यमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनि । आत्मा वै जायते पुत्र इत्यात्मभूतपुत्रतुल्यायामित्यर्थः ।
तिष्ठन्त्यामित्यनादरे सप्तमीतामनादृत्येत्यर्थः । यद्यप्यनेनैरसपुत्राभावे दुहितुर्जनयहणमित्यव्याय उक्तस्तथापि गोशपुत्र
पत्न्योरभावे दुहितुर्जनयहणमितिकोन्यायः । उच्यते । नारदेन मन्दानुग्रहाय सोपि स्पष्टीकृतः । यदाह । पुत्राभावे तु

हितातुल्यसन्तानदर्शनादिति । विवृतश्चेदनेनैव । पुत्रश्चदुहिताद्येभौपितृसन्तानकारकाविति । अयमाशयः । पुत्रदुहि
 मश्वभौपितुःपौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकावतःसन्तानप्रवर्तकत्वस्यतुल्यत्वात्दुहितुरपिपुत्रवदधिकारः । पौत्रदौहित्राख्य
 सन्तानयोश्चस्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम् । कार्यमपिनर्णापाकरणरिक्त्वयहणलक्षणम्पुत्रपौत्रैर्
 शांदेयम् । पितामहद्रव्यमधिकृत्यचतस्रस्यात्सदृशंस्त्वाम्पितुःपुत्रस्यचोभयोरितिबचनाभ्याम्यौत्रेसतिदौहित्रस्यतदनधिका
 रात् । तेनादृष्टमत्रकार्यंश्राद्धकर्तृत्वम् । पूर्वयानुस्वधाकारेपौत्रादौहित्रकामताइतिविष्णुक्तेः । एवञ्चदृष्टादृष्टोपकार
 कस्यसन्तानमुखेनोपकारकपुत्रात्केवलादृष्टोपकारकस्यसन्तानमुखेनोपकारिकादुहितान्यूना । नचैवम्पक्षपेक्षयाप्रव्यास
 द्वाजन्यादुहितेतिपत्नीतःपूर्वसैवधनमर्हतीतिवाच्यम् । यतःसहाधिकारेणाग्रिहोत्रादिवैदिककर्मोपकारिकाकामाख्यपुरु
 धार्थसाधनतयासन्तानसाधनतयाचदृष्टादृष्टोपकारकर्त्रीदेहार्द्धसंस्तुतापत्त्येवततोधिकृततश्चपुत्राभावइतिपक्षभावस्या
 य्युपलक्षकम्याग्विखितविष्णुवचनादस्माच्चयोगीश्वरवचनात् । यद्यपिपुत्रकर्तृकश्राद्धेसम्प्रदानतयास्वयमेवादृष्टोपकार
 कःपितादुहित्रपेक्षयाप्रव्यासस्रइतिपिताहरेदपुत्रस्यरिक्त्वमितिबचनस्यावसरउचितोदुहितुःप्राक् । तथापितस्यामात्मनि
 तिष्ठन्त्यामिष्यनेनशरीरप्रव्यासयासैवायेसरीतितदभावेतद्वचनस्यावसरः । बाणदोषादानेनतस्यक्रमपरत्वाभावात् । जीमू
 तवाहनस्तुदुहितुरधिकारेसन्तानकारकत्वस्यहेतोर्निर्देशात्सन्तानस्यचपिगृहदस्यैवोपकारकत्वादपिगृहदस्यानुपकारकत्वे
 नान्यसन्तानादसन्तानाच्चाविशेषात्पुत्रवतीसम्भावितपुत्रावादुहिताधनाधिकारिणी । विधवात्वबंध्यात्वदुहितृप्रसूतादिना
 विपर्ययस्त्पुत्रापुनर्त्नाधिकारिण्येवेतिदोक्षितमतमादरणीयमिष्याह । तदपिचिन्त्यम् । प्राथमिककन्याधिकारस्य । अपु
 त्रमृतस्यकुमारीचतृकंगृह्णीयात्तदभावेचोक्तम् । हेतुनिर्देशस्यप्रव्यासच्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाप्युपपत्तेः । किञ्च । स्वयमेव
 कन्यायाश्चसम्भवेसम्भावितपुत्रायाःपुत्रवत्याच्चाधिकारइतिवदन्हेतोर्व्यभिचारितान्दर्शयति । तस्मादस्मादुक्तरीत्येवप्रव्या

॥ श्री० मि० ॥ सत्यर्थतया हेतुर्व्याख्येयः । धारेश्वरदेवस्वामिदेवश्च तत्प्रभृतयस्तु । पिताहरेर्दपुत्रस्येयादिवचनविरोधपरिहाराय दुहि-
 ॥ व्य० ॥ त्रधिकारप्रतिपादकवचसांपुत्रिकाविषयत्वस्तदभावेनपित्रादयस्यवयोक्तकमेणाधिकारिण इत्याहुस्तदतिपेक्षम् ।
 ॥ २०४ ॥ पुत्रिकायाञ्चैरसौधर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकास्तुतःतृतीयः पुत्रः पुत्रिकाविज्ञायत इति योगीश्वरवसिष्ठादिवचनैर्गौणं पुत्र-
 कोटिनिविष्टायाः क्षेत्रजादिपुत्रवत्संभ्रातरेनपितरं पुत्रारिक्त्वहणः पितुरिति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन पत्न्या सत्याम-
 पिरिक्त्वयाहिण्यास्तदभावेरिक्त्वयाहित्वन्दृश्यापूपिकयेव सिद्धमिति वचनारम्भनर्थक्यपत्तेः । दुहितुमात्रवाचकानां वचना-
 नां विना कारणं विशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेस्तु । किञ्च । भवन्मते अङ्गादङ्गान्संभवतीत्यादिना पुत्रिकाविषयेण वचसा पु-
 त्रिकायाधनग्रहणे उक्ते पुनः । सदृशी सदृशेनोक्ता साध्वी शुश्रूषणोरता ॥ कृताऽकृता वा पुत्रस्य पितुर्जनहरी तु सेवनेन पुन-
 र्जनहरत्वप्रतिपादनन्तेनैव मुनिना क्रियमाणं विवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तं कर्तव्यं स्यात् । सामान्यविशेषविषयतया तु स्पष्ट-
 मेवापौनरुक्त्यं । सदृशोपितृसवर्णा । सदृशेन सवर्णेनोक्तेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिर्गमाय । तज्जातस्यैव तमवर्णे माताम-
 ह्म आह्लादिनिषेधादिति जीमूतवाहनोक्तमनादेयं । ऊहापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिर्गमात् । न ह्यधमवर्णेनोक्तमुत्तमव-
 र्णायाः सम्भवति । तस्मादुत्तमवर्णनिर्गमार्थमेव सदृश्यग्रहणम् । ननु नारदेन कन्यारूपाणां पितृभ्रातृरहितानां सबीसामे-
 वदुहितृणाम्पितृधनाप्राप्तिरसंसर्गतोभिहिता । यथाह । स्यात्तु चेत्तदुहिता तस्याः पित्र्योऽभरणे मतः । असंस्काराद्वरेद्वा-
 गम्परतो विभृयात्पतिरिति । तस्या इति पतिपुत्रविहीनपत्नीमधिकृत्याह । तेन तादृश्यायदिदुहिता विद्युते तस्याभरणनिमि-
 त्तमात्रपित्र्योऽशस्तस्मात् विवाहसंस्काराद्वरणार्थमेव सापितृधनभागं हरेत्परतो विवाहादूर्ध्वं पतिस्त्वा विभृयात् । तेन तावत्का-
 लभरणावशिष्टमपिततो गृह्णीयात् । यथेष्टविनियोगार्थं तु कन्यायाः पितृधनग्रहणं दूरापास्तमेव । ततश्चास्यापवादकानि दु-
 हितुः पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रिकाविषयाण्येव वाचानि । अन्यथा द्वयोरपि दुहितृसामान्यविषययो-

त्स्मादपवादत्वानुपपत्तेः । तस्माद्द्वारे श्वरदिमतमनुमन्तव्यमिति चेन्न । स्यादेवं यदि नारदवचनम्विभक्तविषयं स्यात् । पैवी
 पय्यपय्यालोचनया संसृष्टा विभक्तविषयन्तत्स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तविषये दुहितृमात्रस्य पत्यभावेऽपि तृधने यद्दृष्टं प्र
 तिपादकानि प्रापकाण्येव नापवादकानि तिनपुत्रिकामात्रविषयत्वे ते वा किमपि बीजम्पश्यामः । यत्तु सकलपितृधनग्रहणाधिका
 रप्रतिपादकतया कन्याभ्यरित्यादिदेवलवचनञ्जीमूतवाहनेनोपन्यस्तन्तत्पूर्वापरविरुद्धं । जीवद्भिभागे कन्याभ्यः विवाहमा
 त्रोपयुक्तधने तस्य प्रमाणतयोपन्यासात् । तदपि चास्माभिः प्राङ्गिरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथममप्रताः पितृधनं गृह्णीयुस्तदभा
 वे प्रताः । तासामपि मध्ये प्रागभावप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिताः । सर्वासामानरूपास्तु समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः सिद्धम् ॥
 तथा च कात्यायनः । पत्नीपत्युर्द्धनहरीयास्यादयमभिचारिणी । तदभावे तदेति । गौतमः स्त्रीधनं दुहितृणामप्रतानामप्रतिष्ठि
 तानाञ्चेति । अप्रतिष्ठितानिर्द्धनाः । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतयापितृधनविषयमप्येतत् । वंध्यत्वादिना सन्ता
 नरहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः सन्तानमुखेनादृष्टोपकारभावेन धनहारित्वायोगात् । सदृशी सदृशेनोक्तेति प्राक्य
 ठितं वृहस्पतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्यंयाचख्यौ अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्या ऊर्ध्वमर्थयाहिणी दुहितृविषयाणि
 । ततः प्राग्धनयाहिणी दुहितृविशेषणो द्वे अवशिष्टे । कृताकृतावेत्यवपुत्रिकेति विशेष्याध्याहारः । इतरत्र दुहितेति विशेष्या
 ध्याहारः । वाशब्दश्च व्यवस्थितविकल्पार्थः । एवञ्चायमर्थः । श्वैरसपुत्रविहीनस्यपितुर्द्धनं द्विविधापि पुत्रिकापत्याः पूर्वगृ
 ह्णीयात् । स्वर्णादिविशेषणोपेतानुद्विहता तत ऊर्ध्वमिति । एवञ्च पत्या ऊर्ध्वं स्वर्णादिविशेषणोपेतप्रतिष्ठिता प्रतिष्ठिता
 छानूछानां दुहितृणां समवाये प्रागनूछैव गृह्णीति पित्रा भर्तव्यत्वात् । तदभावे ऊछाऽप्रतिष्ठिता । भर्ता भर्तव्यत्वेऽपि भर्तुर्भरसासा
 मर्थ्येनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे प्रागुक्तयापत्या स्वर्णादिविशेषणोपेता प्रतिष्ठितापि धनं गृह्णीति । अन्यैस्तु कृतेति पुत्रिका
 परमकृतेति दुहितृमात्रपरमभ्युपेत्य वाशब्दश्च नास्या परमास्यायाखिलं दुहितृमात्रविषयं विशेष्याध्याहारमन्तरेणैव व्याख्यातं ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २०५ ॥

सेवनेन दुहितृमात्रपरा मर्शत् । दुहितर इति वक्तुं वचनं सजातीयानां समं शो समानजातीयानां वर्णक्रमेण विशेषांश इति प्र
तिपादनाय ॥ ॥ इति दुहितुरधिकारः ॥ दुहितुरभावे दौहित्रः । चण्डादनुक्तसमुच्चयार्थात् । तथा च विष्णुः । अपुत्रपौत्र
सन्ताने दौहित्राधनमाप्नुयुः । पूर्वेष्वनुसंधाकारे पौत्रदौहित्रकास्समाः । अपुत्रपौत्रेति दुहितृपर्यन्ताभावापलक्षणम् ॥
मनुरपि । अकृतावाकतावापियं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्रीमातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनमिति । पौत्रीत्यनेन यथापुत्रा
भावे पौत्रः पितामहधन्यधिकारी तथा दुहितृभावे दौहित्र इत्युक्तम् । बृहस्पतिरपि । यथापितृधने स्वाभ्यन्तस्थाः सत्त्वपिबन्धुषु
। तथैव तत्सुतोपीष्टे मातृमातामहधने ॥ यथायेन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहितापितृधनाधिकारिणी तथैव तेनैव पिण्डदानेन दु
हितृसुतोपि मातामहधने स्वामी सत्त्वपिबन्धुषु पित्रादिष्वित्यर्थः । न च पुत्रिकापुत्रविषयमिदम्वचनम् ॥ तस्या इति तत्सुत इ
ति च सर्वनामभ्याम्युक्तं दुहितृमात्रपरा मर्शत् । अतएव मनुरपि दौहित्रमात्रस्यैव मातामहधनाधिकारं दर्शयति । दौहित्रो
ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्याद्द्वैपिण्डौ पित्रे मातामहाय च । पौत्रदौहित्रयोर्होत्रेन विशेषोऽस्ति धर्मात् । त
योर्हि मातापितरौ सम्भूता तस्य देह इति । पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम् । अतएवायेमातामहायचेत्याह । अथ वा य
था सत्त्वपितुरखिलं रिक्थं गृह्णाति तथाऽपुत्रस्य माताहस्यापि । स्वयमेव तपुत्रकार्यं कारित्वात् । तदेवाह स एवेति । स्वपित्रे मा
तामहायचेत्यर्थः । मातापितरविति च न यथाक्रममन्वयः । किन्तु । पौत्रस्य पिता दौहित्रस्य माताधनस्वामिनो देहतः सम्भूता वि
तियथायोग्यम् । केचिदपुत्रपौत्रेति यथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नी दुहितृतः प्राग्दौहित्रस्य धनाधिकारमाहुस्तद्योगीश्वरविशेषा
न्नथैव तत्सुतोपीति बृहस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य जघन्यभावावगर्भे हेयम् ॥ ॥ इति दौहित्राधिकारः ॥ दौहित्राभावे पि
तरौ धनभाजौ । अत्र मिताक्षरा । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वंद्वस्मरणात्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्य मातापित्रोर्द्वयहोत्रे
क्रमेण प्रतीयते । तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितरवित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठ

क्रमादेवार्थक्रमो वगम्यमानः क्रमाकांक्षायां सत्यं न परिगृह्यते इति प्रथमं माताऽपुत्र पुत्रधनभाक् तदभावे पिता । किञ्च पिता पुत्रा
 न्तरेष्वपि साधारणो मातात्वस्यैवासाधारण्येति प्रत्यासत्त्यतिशयादनंतरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति मनुना प्रत्यासत्त्यति
 शयेन धनग्रहणाधिकारस्य विनिगमितत्वात् सपिण्डसमानोदकादिष्वेव विनिगमनाकांक्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेरत्राप्यदण्डवारित
 त्वादिति । अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः प्रगल्भते । सारस्वतौ भवत इत्यत्रोक्तं किं वाक्येऽत्र मा वगम्यभावेन याज्यक्रमेण प्रधानानुष्ठा
 नक्रमः पञ्चमे निरूपितो न त्वेकशेषतएव काचित् क्रमान्तरं गतिरूपपादिता । तद्वदत्रापि क्रमार्थं मन्यत्प्रमाणमन्वेयं शीयन्तद
 भाव इतरेतरयोगस्य द्वंद्ववदेकशेषेऽप्यवगतेर्विभज्यैव पित्रोस्तुल्यतया धनग्रहणं युक्तम् । यत्पिता स पत्नी पुत्रेऽपि साधारणो
 मातात्वसाधारणेति प्रत्यासत्त्यतिशयात् तस्याएव पितृतः प्राग्धनग्रहणं न्याय्यमिति युक्तं तदप्यन्याय्यम् । नहि जननी जनकयोर्ज
 न्यं प्रति प्रत्यासत्तिरतस्त्यमस्ति । पुत्रान्तरजनकस्याप्येतज्जनकतायामातृत्वस्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासज्यवर्तिनी ॥
 नच पितृगृहीतधनं भिन्नोदरेष्वपि संक्रामति । मातृगृहीतत्वे तत्सहोदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्यम् । तस्याः प्र
 त्यासत्तेर्भातृभगिनीधनाधिकारविनिगमकतया जनकाज्जनन्याधनग्रहणविनिगमकत्वासम्भवात् । द्वंद्वस्थानीयेकशेषा
 न्नस्य तावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वाच्च । सत्यां हि क्रमाकांक्षायां साक्तमनियामिका मत्वस्य मपि । तस्मान्पित्रोस्तुल्यत्वा
 म्याद्विभज्यैवानपविधुरपुत्रधनग्रहणमिति । श्रीकरस्तदयुक्तं । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं स्वर्ग्यं तस्य ह्यपुत्रस्य मातादायमवा
 म्पुयादिभ्यादिवचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्वाम्यप्रतीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात् । ब्रह्मिव योर्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौ मिश्रत्वायो
 गवत् । केचित्तु मातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वात् सहसन्तु पितुर्मातागौरवेणातिरिच्यते इत्यादि स्मृत्या च प्रथमं मा
 तुर्ह्यधिकारमाहुस्तदपितुच्छम् । पितुरपि संस्कारवृत्तिसम्पादनादिना वहुधा संविधातृत्वात्तयोरेपि पिता श्रेयान्वीजप्रधा
 न्यदर्शनादिभ्यादिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य धनग्रहणप्रयोजकत्वे । उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिते

॥ धी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २०६ ॥

न्यादिस्मरणाच्चपितृतोपिपूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेर्भातृपुत्रयोश्चसतोऽपिबामहपितृव्यादीनामेवप्रागधिकारापत्तेः ।
जीमूतवाहनन्तु । पितरविद्यस्मात्पितृक्रमस्यववागम्यते । तथाहि । पितृप्रतिपदिकान्यर्थमस्मितुरवगतौद्विवचनाच्चेतेनै
कशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवेविष्णुमन्वादिबचनसम्वादाच्चविरूपैकशेषवनिश्चयेमातुरवगमात् । अतःक्रमज्ञानं
क्रमाभिधानव्याप्तंक्रमाभिधानेव्यापकेनिवर्तमानेनिवर्ततइतिश्रीकहेतिविपरीतक्रमोक्तिश्चविज्ञानेश्वरायानयुक्तेत्याह । तस्मा
न्नेयाधिकक्रमस्यात्राव्यवस्थितत्वाद्वृहद्विष्णुवचनोक्तेःक्रमश्चादरणीयः । तत्रचदुहितृगामीत्युक्तातदभावेपितृगामीत
दभावेमातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षराकारस्यनुप्रथमतएवतादृशपाठेनैववृहद्विष्णुवचनंलिखतस्तद्विरुद्धन्यायमात्रावबन्धने
नपितरविद्यत्रपितृतःप्राङ्मातुःपुत्रधनाधिकारंविद्वान्तयतोमहत्वेवहृदयशून्यताप्रतिभाति । दौहित्रस्यापिदुहितृस्यापि
दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद्वृहद्विष्णुनापृथगनभिधानेनैतदौहित्राभावेपिदुहितृभावेनोपलक्ष्यतइतिमन्तव्यम् । तस्माच्च
तिचन्द्रिकामदनरत्नकारकल्पतरुरत्नाकरपरिजातकारप्रभृतीनाम्वहूनाम्यितुरभावेमातुःपुत्रधनाधिकारइत्येवविद्वान्तः ।
वाचस्पतिनातुतदभावेमातृगामितदभावेपितृगामीतिवृहद्विष्णुवचनम्यथित्वायथामिताक्षरमेवविद्वान्तितन्तत्तुक्रत्रापितदति
रिक्तयाम्येतथापाठस्यालिखनाङ्गान्तिविलसितमेव । विग्रहवाक्येमातृशब्दस्यपूर्वनिपातादित्यपिमिताक्षरयन्योदुष्टःविग्रह
वाक्येपूर्वनिपातनियमाभावात् । समासेहितम्वयमःशब्दिकैःस्मर्यतेननुविग्रहवाक्यइत्यादिविज्ञानेश्वरेक्तन्यायेयदूषणमन्यै
रुक्तंतत्परिहास्यपराक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनतातावद्धंइत्यवचनाधिकरणेवार्तिकेत्तरत्वेचमहताप्रबन्धेननिरस्तः ।
इतरेतरयोगोपपदान्तगन्वयेद्वंद्वाच्छादरोत्याप्रतीयतेतेनपितृसौधनभाज्याविद्यनेनयुगपदन्वयोपिबस्तुगत्यातयोःक्रमेपि
नवाक्यदोषः । सर्वैश्चश्रीकरभिर्नैस्तदभ्युपगमात्सर्वसमाधेयमिदम् । एकशेषाभावपक्षेचमातापितरौमातरपितरविद्यत्रमा
तृशब्दस्यपूर्वश्रवणत्समासैकशेषयोश्चतुल्यप्रतिजनकत्वाभावेविकल्पायोगादत्रापितयाप्रतीतेरभ्युपेयाविग्रहवाक्येष्वपिपू

नैनिपातनियमोनानुशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातुं सम्प्रदायसिद्धेः स्थेव । नहि कोपि पितामाताचपितरविति विग्रहं दृश्यते
 किन्तु मातापितास्वपितरवित्येवेत्यणुरपि विशेषोध्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्भवतीत्यनेनाशयेन तथोक्ते
 सम्भवः । पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यमातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रत्यासत्तिरपि जनकतायाश्च व्यासज्यवृत्तिवैपितदभिप्रायेणैवोक्ता
 । साधारण्यासाधारण्ये हि सम्बन्धकते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवान् । वाक्यार्थवेधेऽप्यभावे किमि
 ति वस्तुक्रमश्चाश्रीयत इति श्रीकरोक्तिस्तु वचनान्तरे निरपेक्षस्वाम्या वगत्या क्रमापेक्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्यमिर
 स्थेव । बृहद्भिस्तु वचनविरोधः परन्दुर्न तत्रोपपद्यते तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गौरवप्रतिपादकानि वचनानि तावन्मा
 तापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि विषयव्यवस्थया वश्यमविरोधमेयानि । तथाहि । उपाध्यायाद्दशाचार्य्यश्चाचा
 र्य्योऽष्टांशतम्यता । बह्वस्त्रपितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते । गर्भधारणपोषाभ्यान्नेन माता गरीयसीत्यादीनि मातुरभ्यर्चित
 म्प्रतिपादकानि । तयोरेपि पितास्त्रेयान्नीजप्राधान्यदर्शनादिभ्यादि स्मृतिवचनानि पित्राज्ञया परम्परा मेव मातुः शिरश्चिह्नं
 । रघुनाथेन कौशल्याया निवारितेनापि पित्राज्ञया राज्यमिहाय वनवासश्चादृत इत्यादि पौराणिकान्यार्थदर्शनातिपितृपूज्यता
 प्रत्यायकानि । तेषाञ्चायमविरोधप्रकारेयः पितामहागुरुलक्षणेपेतः सगुरुर्त्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छतीत्यादियोगी
 श्वरादिर्बर्चेमिः प्रतिपादितो माताचतदाज्ञावशवर्तिन्यादिपतिव्रतात्प्रयोजकसमस्तलक्षणा रहिता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्ष
 यापितैवाधिकाभ्यर्हितः । यत्र तु मातारुन्धत्यादिवत्समस्तपतिव्रतागुणोपेतापितातुजन्ममात्रप्रदः सस्तत्र मातैव पितुरपेक्षायाम्
 धिकमान्या । चिरकारिकोपाख्यानादैर्महाभारतादप्येवमुपाख्यानस्वरसादयमर्थ उतीर्यते तदत्रापि मन्वादि वचनेष्वपुत्र
 पुत्रधनयहणाधिकारः क्वचिन्मातुः प्रथमम् । क्वचित्पितुः प्रतीयमान एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः ॥ तथाहि । अनपत्यस्य पु
 त्रस्य मातादायमवाप्नुयात् । मातर्त्यपि च वृत्तायाम्पितुर्माताहरेऽनमिति मतः । भार्यास्तु तविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २०७ ॥

मातारिक्वहरीज्ञेयाभ्रातावातदनुज्ञयेतिवृहस्पतिः । पुनर्मातुरेव । पिताहरेदपुत्रस्यरिक्वभ्रातरएववेति । तदभावेपित्त
तदभावेमातेतिप्राग्दर्शितम्बृहद्विष्णुवचनानि । योगीश्वरवचनेतुपितरपितृत्रविज्ञानेश्वरेकरीत्याप्राङ्मातातदनुपिता । अ
न्यमतेसम्भूयविभागःपितुर्वाप्राथम्यमितिषप्रतिपत्तौपितुरधिकमान्यायामातासापितुरपेक्षयाप्रथमाधिकारिणी । यातुपितु
रपेक्ष्यान्यूनमानभाक्सापितुःपश्चात् । युक्तश्चेतत् । वृत्त्यादिसन्निधानमकुर्वतःपितुरपेक्षयामातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्
नयहणम् । वृत्त्यादिसन्निधानकर्तुस्तुतस्ययावज्जीवम्भरणपोषणादिनातिशयितोपकारकस्यधनग्रहणमिति सर्वस्मृती
नांसर्वनिबन्धानाञ्चादुस्थाताभवतीत्यादिसुधीभिर्विभाव्यम् ॥ * ॥ पित्रोरभावेभ्रातशेधनभाजः ॥ यद्यप्यपुत्रधनंभ्रातृगामि
अपुत्रस्यस्वर्त्यातस्यभ्रातृगामिद्रव्यन्तदभावेपितरविद्यादिशङ्कुपैठोनसिवचनयोःभ्रातरएवेति । मनुश्च । पितृतःप्राक्भ्रातृ
शान्धनग्रहणमप्रतीयते । मातर्यपिचवृत्तायापितुर्माताहरेद्वनमितिचमनुवचनेभ्रातृतःप्राक्पितामह्यास्तथापिकमपरयोगी
श्वरवृहद्विष्णुवचनाविशेधायतेषान्धनाधिकारमात्रपरत्वमेतत्तत्रमाविशेधस्त्वचनार्थमेवमनुनाभ्रातएववेतिपैठोनसिनापिञ्छेष्टा
वापत्नीतिवाशद्ःप्रयुक्तोन्यथातुल्यकक्ष्यधिकारिषुतत्प्रयोगोऽन्यन्तमयुक्तःस्यादितिमिताक्षरकारदयोवहवः । कल्पतरुका
रस्तुपत्तोभ्रातृस्थलेआह्वाद्यधिकारिणीसाध्वीपत्नीप्रथमाधिकारिणीतदन्यातुभ्रातृपितृतोनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थलेतुपितृ
पितामहाद्युपाज्जितंयद्विभागेनपुत्रेसंक्रान्तधनन्तस्मिन्नपुत्रेप्रमोतेपित्रोःपितृद्रव्याविशेधेनयत्तेनोपाज्जितन्तपित्रोःसमे
रपिभ्रातृशामेवेत्याहममनुप्रतिभातिमातर्यपिचवृत्तायामितिमनुवाक्ये । तदभावेमातापितरवितिशङ्कुपैठोनसिवचनयोस्त
तोदायमपुत्रस्यविभजेरन्महोदरः । तुल्यादुहितशेषापिधियमाशःपितापिवा । स्वर्णाभ्रातशेमातामातर्याचेतियथाक्रमम् ।
तेषामभावेगृह्णीयुःकुल्यानांसहवासिनइतिदेवजवचने । सर्वत्रापिवृत्तायान्तदभावे । यथाक्रममित्यादिपदैःक्रमप्रतीते
योगीश्वरवृहद्विष्णुवचनयोरेवक्रमपरत्वमितरेषान्धनाधिकारमात्रपरत्वेनतदविशेधेतत्तत्स्थाननिवेशेवेष्टतिरितिसमाधि

नैवसाधुः किन्तु क्षेत्रादिपुत्रस्थले यथा स्मृतिवचनकमविपर्ययासञ्चैरसानुकूल्यप्रातिकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्था
 पितृस्वात्पापिदायभागप्रकरणेपुत्रादीनामपित्राद्युपकारकत्वकीर्तनस्यगुणवत्त्वादिकीर्तनस्यवानन्यप्रयोजनत्वात्प्रत्यास
 न्नितारतम्यवत् । धनस्वाम्युपकारतिशयानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथा वचनं सर्वैः पितृमविपर्ययासः समाधेयान्येतु
 समाधयः कुशकाणवत्सम्बन्धमात्रतुल्या अनुपादेया इति । एवमप्येपीति सर्वैस्तु स्यम् । भ्रातृष्वपि प्रथमं सहोदरः । अनन्तरः
 रः सर्पिण्डाद्युत्पत्त्यतस्त्यधनम्भवेदिति मनुना बहवो ज्ञातयो यस्य सकुल्या बान्धवास्तथा ॥ यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोनपत्यधनं ह
 रेदिति वृहस्पतिना च प्रत्यासन्नतिशयस्यैवासतिविशेषवचने विनिगमकत्वेनोक्तेः । भिन्नोदरणां मातृकृत्तविप्रकर्षात् । भ्रातर
 इति सामान्यग्रहणात्सोदरभावे भिन्नोदरः । इदमेव व्यक्तमुक्तं संयहकारेण । सोदर्याः सन्त्यसोदर्या भ्रातरो द्विविधायदि ।
 विद्यमानेप्यसोदर्यैः सोदर्या धनभागिन इति ॥ इति भ्रात्रधिकारः ॥ ७ ॥ भ्रात्रभावे तत्पुत्राः भ्रातृपुत्रा धनभाजः । न च तथात
 त्पुत्रा इति तथा शब्देन भ्रातृपुत्रयोः सादृश्यप्रतिपादनम् । अनेकपितृकाणामपितृभोगकल्पनेति वचनाच्चानयोः पितृभावे वि
 भज्यधनग्रहणमस्ति तिवाच्यम् । विष्णुवचनाविशेषतया शब्दस्य च शब्दार्थत्वात् । अन्यथा तथापदस्य पूर्वत्राप्यन्वयसम्भवेन
 पित्रोर्भ्रातृणाञ्च विभज्यग्रहणमप्यपिकुतो न स्यात् । तच्चेद्विष्णुवचनविशेषात्तेष्वुच्यते सोत्रापितुल्यः । अनेकपितृकाणाम्पितृ
 वचने भ्रात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्यपुत्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषां तद्धनसम्बन्धे जाते तद्विभा
 गात्प्रागेव तन्मध्येपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणामपितृव्यैः सह समविभागे प्रसक्तेः पितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वे पि
 तृव्यसममिष्येतदर्थम् ॥ भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्राणामपितृव्यधनेऽनधिकारात् । पूर्वाभावे परः पर इति योगोच्चरवचनात्तदभावे भ्रा
 तृपुत्रगामीति विष्णुवचने भ्रातृपरमर्थकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च । भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासन्नतिशयात्पूर्वसोदरभ्रातृजास्त
 दभावे भिन्नोदरजाः युक्तश्चैतत् । असोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातरमिहायस्वपितामहीविशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डन्ददाती

॥ वी० मि० ॥ तिसोदरभ्रातृपुत्राज्जघन्यस्तदनन्तरमेवाधिकारीति । नचसपत्नीकत्वेनत्रयाणांश्राद्धदेवतात्वात्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति
 ॥ व्य० ॥ तत्रानुप्रवेशइतिवाच्यम् । मात्रादिशदानांस्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेवमुख्यत्वात्तेनैवचरूपेणश्राद्धानुप्रवेश
 ॥ २०८ ॥ स्मरणात् । यथास्मरन्ति । स्वेनभर्त्रासहश्राद्धमाताभुंक्तेस्वधाकरं । पितामहीचस्वेनैवस्वेनैवप्रपिताहोति । सपत्नमात्रादी
 नामनुप्रवेशःप्रत्युत । अपुत्रायेमृताःकेचिन्पुरुषावास्त्रियोपिवा । तेषामपिचदेयंस्यादेकोहिष्टन्नपार्वणमितिस्मरणादायाति
 । किञ्च । सपत्नीकदेवताकश्राद्धविधेःपुत्रादिसर्वजनाधिकारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनाञ्चानित्यत्वान्नित्यानित्यसंयोगाविरोधान्मा
 त्रादिसापेक्षमेवसपत्नीकत्वविधायकत्वंयुक्तं ॥ इतिभ्रातृपुत्राधिकारः ॥ १० ॥ भ्रातृपुत्राभावेगोत्रजाः । पूर्वोक्तपितृभ्रातृतत्तुत
 भिन्नागृह्यन्तेगोत्रलोवर्हन्त्यायात् । तेचपितामही । शृपिण्डाःसमानोदकाश्च । तत्रप्रथमम्पितामहोदनभाक् ॥ मातर्यपिच
 वृत्तायांपितुर्ममाताहरेद्वनमितिमानवान्मात्रनन्तरम्पितामहाधनयहणेप्रसक्तेपुत्रादीनांभ्रातृस्तुतपत्यन्तानाम्बद्धकमाणाम
 न्तस्तदनुप्रवेशासम्भादुत्कर्षेय्येतदुत्कालनकारणाभावात्तदनन्तरम्पितामहादयोन्त्येगोत्रजाइतिविज्ञानेश्वरः ॥ अत्रस्तु
 तिचन्द्रिकायांगोत्रजाइत्यत्रसरूपेकशेषेणप्रमाणसर्वगोत्रजानतुस्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषोहिकुकुटावानयमिथुनद्वरिष्या
 मङ्ग्यादिवाक्यशेषादिसमभिव्याहारदिप्रमाणान्तरावगततात्पर्ययहनिवधनीनचात्रप्रमाणमस्ति । प्रत्युतभ्रातृसूतादिसाह
 चर्य्यपुङ्गोत्रजयहण्येवसाधकमस्ति । किञ्चपत्नीदुहित्रादीनामृज्याहीकयाधनयहणाधिकारेकेस्तस्मात्त्रियोनिरिन्द्रि
 याश्चदायादाइतिश्रुतेरस्तुतञ्चतिरिक्तविषयतागोत्रजादिस्थलेतद्विशेषादिरूपैकशेषकल्पनैवहातुमर्हं । अतएवजीव
 म्पुत्रेभ्यःपितादायंविभजेदिद्यापस्तुम्वसूत्रव्याचक्षाणेनतद्वाच्यकारेणपुत्रेभ्यएवदायंविभजेतनस्त्रीभ्योदुहितृभ्यइत्युक्तोक्तं
 यद्यपिभ्रातृपुत्रैस्त्वदुहितृभ्यामितिपाणिनिस्मरणात्पुत्रेभ्यइत्यत्रपुत्राश्चदुहितरश्चेतिविगृह्यविरूपैकशेषेणदुहितृणाम
 यत्रपुत्रेनुप्रवेशःशक्यतेकर्तुंनयापियुमांसेदायादानस्त्रियः । तस्मात्त्रियोनिरिन्द्रियाश्चदायादाइतिश्रुतेरिति । श्रुति

विशेषात्तात्पर्यं याहकमानाभावाच्चिरूपैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र नयाह्यइति भाष्यकाराभिप्रायः । जीमूतबाहनेऽपि याहव
 ल्क्येन च पित्रादिदोहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्यं क्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थे गोत्रजपदयहणं कृतं । सपिण्ड
 स्त्रीणाञ्च यदासार्थञ्च तासामन्तद्गोत्रजातत्वात् । अतएव अहंतिस्त्रीत्यनुवृत्तौ वैधायनः ॥ नदायन्निरिन्द्रियाञ्च दायादाश्च स्त्रि
 योमताइति श्रुतेरिति । नायमहंतिस्त्रीत्यन्वयः । पत्न्यादीनान्वधिकारे विशेषवचनाद्विरुद्धइति । तत्र साधुः । मन्वादि
 वचनेषु प्राग्विहितेषु पितामह्याधनाधिकारस्य शृङ्गयाहिकयैव विधानात्तदेकवाक्यतया योगोऽश्वरवचनस्यापि विरूपैकशेषेण
 तत्संयहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविशेषात् । जीमूतबाह्नस्य तु मात्राधिकारविचारप्रस्तावेऽपि तां महसन्तानात्पूर्वमपि तां महस
 परतः पितामह्याधनाधिकारः । पितृतः परतो मात्राधिकारवत् । याज्ञवल्क्येन मात्राधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वमपि
 तां मह्यो रधिकारस्य सूचितत्वात्पृथक्कोक्तइति वदते च सपिण्डस्त्रीषु दासार्थे गोत्रजयहणं न दत्तः पूर्वापरविशेषानुसन्धान
 मपि नास्ति । शृङ्गयाहिकया योगोऽश्वरवचनेऽपि तां मह्याः पितृव्यादिपत्नीवदनभिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वदेवादायादश्रुतिप्रवृत्तेर
 विशेषात् । विद्यारण्यश्चोक्तप्राग्विहिततस्माद्विरिन्द्रियाह्यादिश्रुतिव्याख्याने तु स्त्रीणान्दाययहणं प्रतिषेधकत्वेमेवा
 स्याः श्रुतेर्नास्तीति न वा शङ्कानचोत्तरं । परन्तु वैधायनमुनिवचनविशेषे तद्व्याख्यानं कथमुपपद्यतां । अस्तु वा इन्द्रियपदस्य वा
 क्यशेषात्सामान्यपरता तथापि दायादत्वाभावाभिधानावलम्बनस्यान्यस्यासत्त्वान्निरालम्बनश्रुतेऽसम्भवात्सिद्धवत्कीर्तनानुपप
 त्तिप्रसूतप्रतिषेधकल्पनावश्यमभावात् । तस्माद्गर्भेणाविज्ञानेन हतेन ब्रह्महेत्यत्रेवेति ध्येयं । पितामह्या अभावेऽपि तां मह्यादयः
 सगोत्राः सपिण्डाधनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानामन्वशृङ्गेन यहणात् । तत्रापि पितृसन्तानाभावेऽपि तां मह्योऽपि तां महः पि
 तृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावेऽपि तां मह्योऽपि तां महस्तद्भ्रातातत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगो
 त्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाजं ॥ सपिण्डाभावेऽपि तां मह्योऽपि तां महस्तद्भ्रातातत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगो
 त्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाजं ॥ सपिण्डाभावेऽपि तां मह्योऽपि तां महस्तद्भ्रातातत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगो

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २०६ ॥

यथाहमनुः । सपिण्डतानुपुत्रे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकाभावस्तु निवर्त्तता चतुर्दशान् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं
गोत्रमुच्यते इति । विष्णुवचने बन्धुसकल्यपदाभ्यां सपिण्डसंगोत्रौ गृह्येते इति प्रागेव प्रतिपादितं । समानोदका अपि प्रत्यासत्ति
क्रमेण धनभाजः । समानोदकाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च स्मृतिः ।
आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबन्धवाः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्व
सुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबन्धवाः । मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञे
यामातृबन्धवा इति । तथापि प्रत्यासन्नत्वात् प्रथमं मात्मबन्धवस्तदनन्तरं पितृबन्धवस्तदनुमातृबन्धव इति क्रमः ॥ मनुस्मृतौ तद
भावे सकल्यः स्यादाचार्यैः शिष्यैश्च वेत्तृषु सकल्यश्चेन्नसंगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च ग्रहणं योगोच्चरवत्त
नेपि बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्यथामातुलादीनामप्यहमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां बन्धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानान्तेषामेव सने
ति मद्दत्तैर्न चित्यमापद्येत । बन्धूनामभावे चाचार्यैर्धनभाग्यस्युपयोगीच्चरवत्तस्याचार्यैर्नोपात्तस्तथापि शिष्योऽपान्नस्ततः प्र
धानतमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्यश्चैव चित्यादुपलक्षणीयः । आचार्यैः शिष्यैश्च वेति मनुना । पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभा
वे चाचार्यस्तदभावेऽन्तेषां सौम्यापस्तम्बेन च स्पष्टमेवाचार्यैर्भवे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च । शिष्याभावे स ब्रह्मचारी सहाध्या
यी धनभाक् । यस्यैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययने । स ब्रह्मचारिणोऽभावे ब्राह्मण इत्यव्यतिरिक्तं तज्जागृह्णीयात् । स चा
ध्यायि पर्यन्तमधिकारमुक्त्वा तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति प्रागुदाहृतवशिष्ठवचनात् । सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा
रिक्त्वभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते । अहार्यं ब्राह्मणधनं राजानित्यमिति स्थितिः । इतरेषां नुव
र्त्तानां सर्वाभावे हरेत्तृप इति मनुवचनाच्च । ब्राह्मण इत्यं स ब्रह्मचारि पर्यन्ताभावे ओत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णीति । तदभावे
ब्राह्मणमात्रम् । यथाह गौतमः । ओत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्त्वम्भजे रज्जिति । ब्राह्मणमात्रं नुमनुवचने ब्राह्मणमात्रयच्च

शात् । नारदोपि । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशेदायादद्भेदकश्चन । ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेतस्वीत्याहुः पुनोपन्ययेति । पुत्रादीनां पत्नी
 पृथ्यन्तान्नायाहसंखानप्रस्थादिविषयेऽपवादमाह योगीश्वरः । वानप्रस्थं यतिब्रह्मचारिणां रिक्त्वभागिनः । कमेषाचा
 र्यसंख्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थेन इति । ब्रह्मचार्येनैषु को यतिर्साहचर्यात् । तेनोपकुर्वीत स्वधर्मं पुत्रादिदेहि बान्नाना
 मसम्भवात्पित्रादय उक्तकमेशगृह्णीयुः । कमश्चात्र प्रतिलोभोद्देशः । तथाचनैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्यस्य यतेः संख्य
 स्य वानप्रस्थस्य धर्मभ्रात्रेकतीर्थेनः । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थं शब्दात्प्रमवाचिषादेकतीर्थैकाग्रमी । धर्मभ्राता
 चासावेकतीर्थी चेत्तर्थाः । शिष्यस्य स्वत्वं तु मत्तु तत्त्वम् । दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणात् नरेष्वेव प्राप्तत्वात् ।
 तत्र वक्ष्यते । किञ्च धर्मशस्त्रे अवधारणतदर्थं तुल्यं नक्षमत्वं याह्यम् ॥ मदनरत्नकारस्तु । वानप्रस्थधनमाचार्यो गृ
 ह्णीयाच्छिष्यो वेति विष्णुवचनं सिद्धिमानुक्तं प्रमेव कमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्यो भावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह । न त्वनंशा
 स्वाश्रमन्तरंगतादिति वक्षिष्येति धर्मभ्रातृत्वादीनामन्यसम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ननु नवहृत्वाधिकारिकधनमवानुप
 पन्नं चरित्ययह्यस्यते वाच्यसिद्धादिभिर्निर्दिष्टेऽपि प्रकृतं न शर्जितं तदीयधनं अधिकारप्रतिपादकमिदं भविष्यतीति वाच्यम् ।
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्षास्त्रिभिर्भाष्ये भाविनिस्सुतेर्ब्रह्मचरिणश्च प्रमित्यहोदिनिषेधात् । अनिषेधाद्वाधनं निर्मातुं चेत् । न कामं
 प्रस्थस्यतावत् । अहोमासस्य यस्यां तां तथा संवत्सरेण ॥ अर्थस्तन्निर्वाहकृत्या कृतमाश्रयजेत्यजेदिति ब्रह्मभ्रातृत्वादिष्वर्थी
 प्रयत्नश्चिद्धनसंयहोऽस्येव । यतेरपि । कैपीनाच्छादनीयं हि वासे वै विभूषाद्युतिः । योगसम्भारभेदाश्च गृह्णीयात्पदुके
 तथेति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादिकिञ्चित् स्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरार्थं चार्थस्य स्वादिष्वर्थस्य आवश्यकः । तेन मृत्तानां भोक्तृणां
 तत्केन याह्यमित्यपेक्षायां दायादान्तरूपवादेनैते धिकारिणोऽप्यन्येति ॥ अथ संख्यधनविभागः । तत्र मनुः । विभक्ता
 सृष्टीभ्यो विभक्तोऽप्युनर्यदि । समस्तविभागः स्यात्तुल्यं न विद्यते इति ॥ अत्र समविभागनिर्णयदेव विषयविभाग

॥ ५० ॥

॥ ५० ॥

॥ ५० ॥

॥ धी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २१० ॥

प्रकारानि सप्तैस्त्रिंशो ज्यैष्ठ्योन्तन्नविद्युतइति पुनर्बर्तनं ज्यैष्ठ्यादि हत एव विषमं विभागेऽनभवति । बह्वल्यधनसंसर्गानुरोधेन विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्संस्त्वष्ट्रद्रव्यापचयांश्च ज्यैष्ठ्यादि हतो विषमविभागो भवत्येव । संस्त्वष्ट्रद्रव्यविभागस्तु सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्यैष्ठ्यमिति वाक्यशेष इत्याहुः । अत्र सप्तैस्त्रिंशो ज्यैष्ठ्यादि हत एव विषमं विभागेऽनभवति । समस्तविभागं स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियमप्रतीतेः । संस्त्वष्ट्रविभागेऽपि विभक्तविभागकसंस्त्वष्ट्रद्रव्याविरोधेन विद्यादिलभ्यस्त्वष्ट्रिभाज्यत्वनुसृत्यमेव प्राप्तमपवादतिवृहस्पतिः । संस्त्वष्ट्रिमानुयः कश्चिद्विद्याशैथ्यादिनाधिकम् । प्राप्तेऽतिस्यदातव्योऽर्हः शेषाः समाश्रितः ॥ संस्त्वष्ट्रितापि चादिनेव कर्तव्येनान्येन विभक्तो यः पुनः पित्रेत्यादि प्राक्लिखितवृहस्पतिवचनादिति वृहवयन्तूपलक्षणमित्रादियह समित्यादि प्रागेव प्रायश्चित्तम् । अविभक्तविभागात्संस्त्वष्ट्रिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग्योमृतस्य पुत्राः प्रमीतपितृकारणान्नुपितृते भागकल्पनेति वचनात्कल्पितं शम्भिमज्यगृह्णीयुः । यस्य तु संस्त्वष्ट्रिनोमृतस्य पुत्रादयो मसन्ति तद्धनग्रहणे पत्नीत्यादिवचनव्याख्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्थात्स्यह्यपुत्रस्येव नुवृत्तावाहयोगीश्वरः । संस्त्वष्ट्रिनस्तु संस्त्वष्ट्रीति । तुष्ट्रात्पूर्वापवादः । अपुत्रस्य संस्त्वष्ट्रिनोमृतस्य धनं संस्त्वष्ट्र्येव गृह्णीयान्नपत्न्यादिरित्यर्थः । एतेन पत्न्याद्यपुत्रधनग्रहणाधिकारिगणेष्वभ्रात्रधिकारावसरे वचनमिदं स्मर्त्तव्यं तद्विद्याचक्षाणो जीमूतवाहने भ्रान्त एवेत्यवसेयम् । अस्याप्यपवादः सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चापहरे चंशं ज्ञातस्य च मृतस्य चेति । संस्त्वष्ट्रिनः संस्त्वष्ट्रीत्यस्यानापि सम्बन्धः । तथा च यमर्थः । सोदरः संस्त्वष्ट्री संस्त्वष्ट्रिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्यांशदद्यात्तत्पुत्राय दद्यादित्यावत् । मृतस्य पुत्रादि अयरूपेणाप्यजीवितोरंशमपहरेदात्मसात्कृत्य त्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः । पदद्वयानुवङ्गविनैव व्याख्याने तु शब्दबलायात्तमस्य पूर्वापवादत्वमज्येत । एवञ्च सोदरसोदरसंस्त्वष्ट्रिसद्भावे सोदर एव संस्त्वष्ट्री सोदरसंस्त्वष्ट्रिधनग्रहणाधिकारी न भिन्नोदर इति पूर्वापवादः । यन्ननुभिन्नोदर एव संस्त्वष्ट्री सोदरश्च । तत्र द्वयोर्विभज्यपुत्रादिरहितभ्रातृधनग्रहणमिच्छा

। अन्योदर्यस्तुसंख्येतीनान्योदर्योऽधनं हरेत् । असंख्येपि चादद्यात्संख्येतीनान्यमातृजइति । अत्रासंख्येपदङ्का
 काश्चित्पूर्वोत्तरार्द्धयोरपिसंवध्यते । तथासंख्येपि । तच्चपूर्वार्द्धे एकोदरसंख्येः सोदरइत्यर्थकः ॥ उत्तरार्द्धेतुसंख्ये
 पित्वार्थकं अन्यमातृजइत्यनन्तरैवकारो घ्याहार्यः । ततश्चायमर्थः । अन्योदर्यो सोदरेपिसंख्येति चेद्धनं हरेत् । असं
 ख्येति चेद्धनं हरेत् । असंख्येति चेदन्योदर्यो न हरेत् । तथाचान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन भिन्नोदरस्य संख्येति त्वमेवैकधन
 ग्रहणकारणं न भ्रातृत्वमात्रमित्युक्तमभवति । तथासंख्येः सोदरो संख्येपि चेद्धनं हरेत् किमु तसंख्ये । संख्येः संख्ये
 प्यन्यमातृज एवैकोधनं हरेत् । किन्तु सोदरेण संख्येति नापि सह विभज्य गृह्णीयात् । अत्रायमप्यर्थवसितोऽर्थः । असंख्ये
 पिसोदरे संख्येति भिन्नोदरे च सद्यप्युत्तरार्द्धे न सोदरत्वसंख्येति त्वरूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्समं विभज्य गृह्णीयात्
 म् । सोदरेपि चेत्संख्येति कारणद्वययोगेन बलवत्तात्सर्वस्य गृह्णीयादिति । अत्रचैकैकनियमेनार्थदपरकारणानि स
 सिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्तन्निर्गमः । उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः । पुद्गलस्य संख्येति यादाविवक्षितमतएवमनुना सोद
 रभगिनीनामपितृजनयहृत्तमुक्तम् । यथाह । विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन्युनर्य्यदीति संख्येति विभागप्रक्रम्य । येषां
 ज्येष्ठः कनिष्ठो वाहीयेतां प्रदानतः । म्रियेतान्यतरे वापितस्य भागो न लुप्यते । सोदर्यो विभजे युस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
 भ्रातरो ये च संख्येति भगिन्वस्य सनाभयइति । येषां संख्येति नामध्येऽन्यतरः संख्येति ज्येष्ठः कनिष्ठोपि मध्यमो वा प्रदानतो
 हीयेतानधिकार्यं प्रदाने स्यात् । सार्वविभक्तिकत्वात्सप्रत्यर्थतसिः । विभागकाले पातित्येनाश्रमान्तरपरिग्रहे वा म्रियेत
 ऽगृहीतभाग एव । तर्हितस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः । सच प्रथमतस्तु चादिभ्यो देयः । तदभावे सोदर्यो भ्रातरो संख्ये
 पित्वपि । समेत्य देशान्तरगतास्तु तत्रागत्य सहिता मिलिताः । ये च भ्रातरो भिन्नोदरा अपि संख्येति संख्येति नः सनाभयो मृतस्य च
 होदरभगिन्यश्च सममवैषम्येण विभजे युर्विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । अत्र सोदरभ्रातरभगिनीनामसंसर्गोपिसंसर्गौ च भिन्नोदरा

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २११ ॥

सामपिधनाधिकारमभिदधतामनुनायोगीश्वरेकएवार्थः स्पष्टमुक्तोभवति । अत्रश्रीकरः । संसृष्टिनस्तुसंसृष्टीत्यस्यासौ
दरसंसृष्टिमात्रविषयत्वेऽन्यानपेक्षत्वात्सोदरस्यतुसोदरइत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वेतथात्वादसोदरेसंसृष्टिनि
सोदरेचासंसृष्टिन्युभयोः प्राप्नोयदिद्वयमेव प्रवर्ततेतदान्योन्यसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वंस्यात् । नचैकस्यसापेक्षनिरपे
क्षोभयरूपतयाविधायकत्वमिधिवैषम्यादापादकमुचितं । पर्वद्वयेविकल्पसापेक्षंविधानं । पर्वद्वयेचनिरपेक्षमितिउत्तरवे
दिविधिवैषम्यापत्तेः यथाद्वयोः प्रणयन्तीत्यस्यनवैश्वदेवउत्तरवेदिमिथ्यादिनिषेधकृतविकल्पसापेक्षंपर्वद्वयमिधानमन्य
पर्वद्वयेतुनिरपेक्षमितिसप्तमाधिकरणेविधिवैषम्यभयादन्यथासिद्धान्तितं । तथासिद्धान्तितम् । तथाचासोदरेसंसृष्टिन्य
संसृष्टिनिचसोदरेऽभयोरप्रवृत्तौनकोपितङ्गनंगृह्णीयादिन्यापतेत् । अतःसंसृष्टिनस्त्वित्यनेनसंसृष्टिधनेसंसृष्टिनोधि
कारउक्तेतदपवादोयंसोदरस्यत्विति । तथाचसंसृष्टिनोप्यसोदरस्यसोदरेसंसृष्टित्वरहितेपिसतिनाधिकारइत्याह । तन्मी
मांसानयतत्वानालोचननिबन्धनमभिधानेहिद्वयोः क्वचिन्निरपेक्षयोः प्रवृत्तयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषयसमावेशवशादेकत्रप्र
वृत्तिमात्रेणैवैरूप्यम्भवतितथासतिकेवलोल्लासप्रतिस्वोत्रपच्छेदेनिरपेक्षयोः सर्वस्वदाक्षिण्यशास्त्रयोर्गुणपदुभयापच्छेदेप्रवृ
त्त्यभावाद्दिशेधाभावेनकिङ्केनवाध्यतइतिविचारेनिर्मूलः स्यादपच्छेदनये । तस्मात्क्वचिद्विध्यन्तरबाधनिरपेक्षविधानंक्वचित्त
द्वाधसापेक्षञ्चेत्तदावैरूप्यंयथोपात्रवपन्तीत्यत्रप्राङ्गिरूपितं । अन्यथाचतुर्होत्रापौर्णमासीमभिमृशेत्यञ्चहोत्रामावास्यामि
त्यनयोरूपांशुयागाग्नीषोमीयविषयसं द्रव्येन्द्रपयोविषयेचैकैकशः प्रवृत्तयोरुभयसाधारणयोर्होविधिविषयसमावेशेप्येक
मपिनप्रवर्तते । यदपिस्वयमुपवर्णितंसंसृष्टिनस्त्वित्यस्यापवादः । सोदरस्यन्विद्यादिरिति । तदत्यसम्बद्धम् । विनिगम
काभावेनवैपरीत्यस्यापिसम्भवात् । पौर्वापर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् ॥ यच्चान्योदर्यवचनंसंसृष्टिनस्त्वित्यस्यैवविवरणार्थं
मित्युक्तानेनवचोभङ्गानर्थक्यमेवतस्योक्तं । किञ्चसोदरेऽसंसृष्टिनिसंसृष्ट्यासोदरपवादार्थेसोदरवचनस्यवर्णनात्सोदरासोद

रयोर्भयोरप्यसंख्येति प्रवृत्त्यभावात्तु स्याधिकारोवाहयोरपि स्यात् । अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्तते तर्ह्येकत्र संख्येति वच
 नबाधसापेक्षमन्यत्र तु स्थिरपक्षमिति प्रवृत्ततवैविधिरूपम् ॥ यथा सोमिकी वेदि पादि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्श
 यैर्णामासि कवेदिबाधेन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशबाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष इति वैरूप्यादवेदिमद्विषयकत्वमेव
 तस्य व्यवस्थापितमन्वे । अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषयत्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरितिकृतं विस्तरेण । स्मृति
 चन्द्रिकाकारस्त्वाहयेषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वेत्यादिमनुवचने च शब्देन सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंख्येष्टभ्रातृणामितरेतरयुक्ता
 नां विभागकर्तृतायाः समेयसहितशब्दाभ्यामवगतेर्योगीश्वरवचः संख्येष्टसोदरसङ्गावेभिन्नोदरस्थानधिकाश्वगतेरस्ति
 तावदनयोर्विशेधरेतद्विशेधपरिहारार्थं केचिदेवं मानवव्याचक्षते । तमलुप्तभागंसोदरयदिसंख्येष्टास्तदातएव गृह्णीयुर्ना सं
 ख्येष्टिनः सोदरा अपि । संख्येष्टसोदराभावे सर्वे सोदराः समेयमिति च सहिताः समप्रधानभावेन सममन्यूनधिकं विभजेरन्
 । सोदराणामभावे सनाभयोभगिन्यस्तासामप्यभावेऽन्योदर्या इति । तदेतदनेकाध्याहारदोषादतिक्लिष्टत्वाच्चोपेक्षणीयं ।
 विज्ञानेश्वरेणापि मानवसंवादायान्योदर्यस्तु संख्येष्टिनान्योदर्या धनं हरेदिति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्तदप्यावृत्त्यध्या
 हारादिनाक्लिष्टमन्यन्ताप्रतीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । तस्माद्यथा प्रतीयमानार्थकयोरेवमनुयोगीश्वरवाक्ययोर्वि
 ययव्यवस्थयैवाविशेधोवाच्योनातिक्लिष्टैकार्थ्येनेति सेवोच्यते स्यावरजङ्गमात्मकोभयविधधनसङ्गावेमनुवचनसंख्येष्टासंख्येष्टा
 नां भ्रातृणां भगिनीनाञ्च विभज्ययहणं बोधयति । योगीश्वरवचस्तु केवलस्थाचरसङ्गावेकेवलतदितरद्रव्यसङ्गावेवातद्विषय
 म् । अन्तर्द्धनन्तु यद्रव्यं संख्येष्टानान्तु न ज्ञेयम् । भूमिगृहन्त्वसंख्येष्टाः प्रगृह्णीयुर्न्यायं शत इति प्रजापतिस्मृतेः । द्रव्यमिति
 गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रकटस्य द्विपदचतुष्पदादिरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य यहणम् । संख्येष्टानां भिन्नोदराणामिति शेषः । योगी
 श्वरवचसि नान्योदर्यादिति पाठः । तस्मात्केवलस्थावरसङ्गावेकेवलजङ्गमसङ्गावेच योगीश्वरवचनादसंख्येष्टापि सोदर

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २१२ ॥

सुदृक्लीयाननुसंख्योपिभिन्नोदरः । उभयविधधनसङ्गावेतुप्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थायाः संख्येष्टाः सोदराभ्रातृभगिन्यः
संख्येष्टाभिन्नोदराश्चविभज्यगृह्णीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थकतैवेति । नदसत् । अध्याहारकृष्टतादिदोषस्यतवाप्यन
पायात् । प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थायाविज्ञानेश्वरीयव्याख्यानेप्यविरोधात् । अतएवमदनरत्नकृतानद्याख्यानमभ्युपेक्ष्यैवप्र
जापतिवचनमपिव्यवस्थापकतयापठिष्यत्युतभवद्वाख्यानेयोगीश्वरवचनेपौनरुक्त्यदुष्परिहरमापद्युते । अन्योदर्यस्तुसं
ख्येष्टीनान्योदर्योऽधनंहरेदित्यनेनोक्तस्यैवार्थस्यसंख्येष्टीनान्यमातृजइत्यनेनान्यूनानतिरिक्तस्यप्रतिपादनात् । मानवसंवा
दिनोपुनरुक्तस्यार्थस्यज्ञेनापिबहुंशक्यत्वेमूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवापादकस्यार्थान्नरस्यकल्पयितुमनुचितत्वाच्च । या
ज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायांश्रूलपाणिः । अन्योदर्यः संख्येष्टीनान्योदर्योऽधनंगृह्णीयात् । असंख्येष्ट्यपिसोदरएवगृह्णीयात् । ननुसं
ख्येष्टः सापत्नभ्राता ॥ नान्योदर्योऽधनंहरेदितिपाठे अन्योदर्यः संख्येष्ट्यपिधनंगृह्णीयादितिव्याख्या । असंख्येष्टिसोदर
धिकार्यमिदं वचनमतोनपुनरुक्ततेषां हतत्रुश्रीकरमतसमानयोगक्षेमं । रत्नाकरकृत्वाहयस्तुकल्पतरौनान्योदर्योऽधनंह
रेदितिपाठेदृश्यतेसमूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरपारिजातहृत्सायुधयम्बेषुनान्योदर्योऽधनंहरेदितिपाठदर्शनात्तदनुसारि
व्याख्यानदर्शनाच्चलिपिप्रमादएवेति । दायतत्त्वकारस्तुसोदरेसंख्येष्टिनिसंख्येष्टिन्यसोदरेचकतरस्तावद्गृह्णीयात् । एवं
सोदरासोदरयोः संख्येष्टिनोः सङ्गावेकतरइत्यत्रप्रथमञ्चाह अन्योदर्यस्त्विति । अन्योदर्यः पुनः संख्येष्टीसनगृह्णीयामान्यो
दर्यमात्रः । किन्त्वसंख्येष्ट्यपिपूर्ववचनस्यसोदरपदानुवङ्गान्सोदरेगृह्णीयात् । तेनैकत्रविषयेपूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंख्ये
ष्टित्वयोरेकशः सम्बन्धेनतुल्यत्वाद्भिभज्यग्रहणमेतदुभयसत्त्वेवासोदरस्यासंख्येष्टिनोत्पत्त्यरूपत्वाच्चेति । द्वितीयञ्चाहसंख्येष्टी
नान्यमातृजइति । सोदरेसंख्येष्टेसत्यन्यमातृजः संख्येष्टोपिनगृह्णीयात् । अर्थात्तत्रसंख्येष्टीसोदरएवगृह्णीयात् । संख्येष्ट
त्वाविशेषेपिसोदरत्वेनतस्यैवत्वत्वादित्याहतदपिमिताक्षरादिसम्माद्येवव्याख्यानाकौशल्यवधिकं । यदानुसंख्येष्टः पितापितृ

C5

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २१३ ॥

संस्मृतं न दूष्यन्तं न त्वज्जीभिः सह यथा शते भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रं शोभायैषां भ्रात्रां शब्देन मंशानतिक्रमेण विभजेयुरिति । पत्न्य
भावे संस्मृष्टा पुत्रांशनाद्विनीलभते । तथा च बृहस्पतिः । यातस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति । अनपत्यस्य धर्मोऽयम्
मायैः पितृकस्य च । अमातृकस्य चेति च शब्दार्थः । भगिन्यभावे तु केवलाः सपिण्डा अनन्तराः सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन्यथा
शतः । तदा प्रत्येकस्य धर्मोऽयं इति मतं प्रत्यासन्निक्रमेण लभेरन् । प्रतिपदोक्तानामभावात् । तथा च सर्वम् । मृतो न पत्यो
ऽभात्यैश्चेद्भ्रातृपितृमातृकः । सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन्यथा शतः । तद्दायं संस्मृष्टि दायम् । मृतो न पत्यु इत्यादेः
प्रतिपदोक्तसंस्मृष्टधनया हिरहितं शब्दार्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तमृतधनवदेव संस्मृष्टः स्वयं तद्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण
प्रत्यासन्नितारतम्येन समानोदकादिगमोतिष्ठव्यम् । संस्मृष्टे द्रव्यमधिकृतं सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं निशेषा स्मृतिरिति । ननु स
पितृपत्यादौ वचनान्मृतसंस्मृष्टधनस्य संस्मृष्टिभ्रात्रादियाह्यावत्संस्मृष्टा संस्मृष्टपुत्रसद्भावेऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचनवजात्सं
स्मृष्टिपुत्रमात्राह्यावत्त्वमस्त्विति चेत् । ननु पुत्रस्येति पूर्ववचनस्य स्यानुवङ्गादपुत्रसंस्मृष्टि मरणस्य धनग्रहणकारणत्वात्सं
स्मृष्टिनश्च पुत्रेणापुत्रत्वाभावात्संस्मृष्टिनस्त्वित्यस्या प्रवृत्तेर्विभजेरनुताः पित्रोरिति वचनात्पित्रंशे पुत्रयोर्द्वयोरत्रापि समभा
गभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः परं संस्मृष्टपुत्रेण भुक्ता विशिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितुर्यथा वांस्तदानीं विद्यमानोऽंशः संस्मृष्टा
संस्मृष्टाभ्यां विभज्ययाह्यः । न च संस्मृष्टिनस्त्वित्यत्रापुत्रपदानुवङ्गो मस्त्विति वाच्यम् । सपुत्रसंस्मृष्टिभ्रात्रादिधनेऽपि पुत्रा
दिवाधेन तदंशस्य भ्रात्रादियाह्यापत्तौ सकलदेशीयानादिव्यवहारविरोधाय । अन्यथा पुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापुत्रमा
त्रविषयप्रतीत्यादिवाक्यापादकत्वा नुपपत्तेस्तद्वेधकतु शब्दविरोधापत्तेश्च ॥ न च भ्रात्रादि संस्मृष्टिन एवायं विशेषणं व्यावर्तकं
ननु पुत्रसंस्मृष्टि नस्तु न व्यावर्त्याभावात् । असम्भवाच्च सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेरिति वाच्यम् । पृ
थग्वाक्यद्वयाभावादेकत्रचवाक्ये कचिद्विशेषणपुरस्कारेण कचिच्चतदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितत्वा

कार्यद्वयनिवन्धनविधिवैषम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः । किञ्चपित्रादिद्रव्यस्वाम्येपुत्रत्वादिकमेवापत्तित्वादिविशिष्टम्ययोऽनक
 न्तुसंस्मृत्यविशिष्टमपिगौरवान् । तच्चसर्वेषांसंस्मृतानामसंस्मृतानाञ्चतुल्यमितिसर्वेषामेवपुत्रादीनांविशेषेणतद्वनय
 ह्यणमुच्यते । नचविभागेनपित्रादिद्रव्यार्हत्वापगमः । सर्वेषुपुत्रेषुविभक्तासंस्मृष्टिष्वपुत्रवद्भार्यादीनामेवतत्त्वधनाधिका
 रपत्तेः । प्रत्युतापस्तुम्बेनहारीतेनचविभागोत्तरमपिपितापुत्रयोःपरस्परधनाधिकारप्रतिपादनाच्च । यथाहतुस्तौ । जीवन्ने
 ववाविभज्यधनमाश्रयेत् बुद्धाश्रमंवागच्छेत्तत्त्वेनवासंविभज्यभूपृष्ठमादायवसेत्तद्युपदृश्येत् । पुनस्तेभ्योगृह्णीयात्क्षीणाञ्च
 विभजेदिति । बुद्धाश्रमं पारिव्राज्यम् । उपदृश्येद्भक्ष्याभावेनक्षीयेत् । विभक्तजेतु सतिपूर्वविभक्तानाम्पुत्राणाम्प्राप्नोतिपि
 नृधनाधिकारेवृहत्सतिवचनेनापोद्यते । यथाहसः । अनौशाःपूर्वजाःपित्रोर्भ्रातृभोगेविभक्ततः । पुत्रैःसहविभक्तेनपित्रायत्स
 यमर्जितम् । विभक्तजस्यतत्सर्वमनौशाःपूर्वजाःस्मृताः । यथाधनेतथार्थेचदानाधानकयेषुच । परस्परमनौशास्तेमुक्ताशौ
 चादकक्रियामिति । संस्मृष्टीधमहारकेणतत्त्वियःपरिपालनीयास्तत्कन्याश्चविवाहपर्यन्तंपोषणीयास्तंस्कर्तव्याश्चेत्याह
 नृशङ्खनारदैः । संस्मृष्टिनम्प्रकम्यभ्रातृणामप्रजाःप्रेयात्कश्चिन्मृजतेवा । विभजेरन्धनन्तस्यशेषास्तेस्त्रीधनम्बिना ॥ भ
 रणञ्चास्यकुर्वीरनृस्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्तिशय्याभर्तुश्चेदच्छिंदुरितरास्तुच ॥ यातस्यदुहितातस्याःपित्र्योऽशोभ
 रणेमतः । आसंस्कारादरेद्भागम्परतोविभूयत्पतिरिति । इतरास्तुभर्तृशय्यामरक्षन्तीषुदुवृत्तास्त्वितियावत् । आसंस्कारादि
 यमिविधावाङ्मतेनविवाहकरणमपिलभ्यते । इति संस्मृष्टविभागः ॥१॥ अथस्त्रीधनविभागस्तत्कृन्तत्वरूपंतावन्निरूप्यते
 तत्रमनुः । अथगम्यध्यावह्निकन्दत्तञ्चप्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनंस्मृतमिति ॥ षड्विधमिति न्यूनसंख्या
 चवच्छेदपरत्वाधिक्यनिरासाय । अतएवयोगीश्वरेण । पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधि वेदनिकाद्यञ्चस्त्रीध
 नम्परिकीर्तितमिव्याद्यञ्चदुःपातः । विष्णुनापिषडधिकानिस्त्रीधनान्युक्तानिसयथाह । पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपाग

ह्यध्वंस्कुलान्तरा । गृहोपस्कारवाह्यानान्दोह्याभरणकर्मणाम् । मूल्यं लभ्यन्त्युक्तिश्चित्रच्छुल्कं परिकीर्तितम् । ऊठया
 कन्यायावापिपत्युःपितृगृहेपिवा । भ्रातुःसकाशात्पित्रोर्वालभ्यं सौदायिकं स्मृतम् । भर्तुःसकाशादितिकल्पतर्वादौपाठः । अथ
 गन्यादिब्रह्मास्तुयोगरूढास्तद्वृत्तस्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहोपस्करणादीनायै नमूल्यङ्कन्यापेक्षोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्या
 भरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम् । मिताक्षरायान्त्यङ्गुलीत्वाकन्यादीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभय
 आपि पित्रादीनाङ्कन्यायाद्दमिष्युद्देशे विवक्षितः । अन्यथा तत्त्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वात् नुपपत्तेः जीमूतवाहनेन तु क
 र्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणे भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुक्तोच्यते तच्छुल्कं तदेव मूल्यम्वक्तव्य
 र्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तं । यदाने तु भर्तृगृहे शुल्कान्त्यपरिकीर्तितमिति व्याख्येयं । भर्तृगृहगमनार्थमुक्तोच्यते
 यद्दत्तं शुल्कमित्यर्थ इति । तदुभयमपि स्त्रीस्वामिकम्भवेन वत्स्या एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्रीधनत्वव्यपदेशो न्यस्त्रीधनवत्सुग
 मएव । आधिबेदनिकं स्वन्तरविवाहकाले पूर्वभात्यै यद्युच्यते । यदाह याज्ञवल्क्यः । अधिविद्वंस्त्रियै दद्यादाधिबेदनि
 कंसमम् । न दत्तं स्त्रीधनय्यासान्दत्ते त्वर्द्धम्यकल्पयेदिति । पित्रादिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धत्तदाने विशेषमाह कात्यायनः ।
 पितृमातृप्रतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै । यथाशक्त्या द्विसाहस्राह्वातव्यं स्याद्वदने ॥ स्यावरे तद्धनं यथाशक्तिकार्यं पञ्चसह
 स्रद्वयपर्याप्तं देयमित्यर्थः । व्यासोपि । द्विसहस्रः परोदायः स्त्रियै देयो धनस्य तु । आद्विसहस्रादितिकात्यायनेन पर इति च
 यासेनोक्तेरितोधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अथ च नियमः प्रतिवत्सरमसहस्रदर्पणो ज्ञेयस्तेनानेकवत्सरेषु
 जीवनार्थं न्येयमानमितोधिकमपि भवति चेन्न दोषः । जीवनाद्यर्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवञ्च द्विसाहस्रमात्रेण तन्निर्वाहा सम्भवा
 त् । स्त्रीधनेपि भर्त्रा नुमतिमन्तरेण स्त्रीणां तत्स्वातन्त्र्यमित्याह मनुः । न निर्हारां स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्भ्रममध्यकात् । स्वकादपि च
 विना द्विसहस्रं भर्तुरनाहयेति । निर्हारे व्ययः । क्वचित् स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति । यदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्याय

॥ वी० मि० ॥ नः । सौदायिकभनम्प्राप्यस्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिच्छते । यस्मात्तदन्तर्गतास्तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥ सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्य-
 ॥ व्य० ॥ म्परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि । भर्तृदत्ते तु स्थावरे तर एव स्वातन्त्र्यमिच्छा नारदः । भर्ता प्रीते
 ॥ २१५ ॥ नयद्दत्तं स्त्रियैतस्मिन्मृते पितृ । सा यथा काममश्रीयद्दद्याद्वा स्थावरादृते । स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रियानिवासाद्युपभोगमात्रं
 नदानविक्रयादिकमिच्छति । अपुत्राशयनम्भर्तुरित्यादिका व्यायनवचोपि भर्तृदत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यतयेतिकेचि
 न् । अस्माभिस्तु पत्नीदुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयमुपपन्नं । पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधनेन स्वातन्त्र्यं स्वाभ्याभा
 वादित्याह कात्यायनः । न भर्तानैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्यवः । यदि त्वेकतरोप्येयां स्त्री
 धनम्भक्षयेद्बलात् । स वृद्धिं कंसदाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् । तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् । मूलमेव तदादा
 यो यदा स धनवान्भवेत् । अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्नञ्जनां भजते पुनः । प्रीत्या विस्मृष्टमपि चेत्प्रीतिदाप्यः स तद्बलात् । यासां च्छा
 दनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमाददौ तस्त्रीविभागं रीक्ष्य नान्तथा । स्त्रियाधनं गृहीत्वा यद्युपरभार्य्यया सह वसत्ये
 नाश्चावमानीते तदा गृहीतन्तद्वनं राजा वलाद्वाप्यः । भक्ताच्छादननिवासान् यदि भर्तानददाति तदा तेपि स्त्रिया बलाद्वा ह्यास्त
 त्पत्यैः प्रभनम्नायाह्यमिति श्लोकद्वयस्यायचेदित्यस्यार्थः । इदमपि तस्यादोषरहित्ये बोध्यं दृष्ट्वा पुनः किमपि स्त्रीधनमलभत
 इत्याह स एव ॥ अपकारक्रियायुक्तानि हर्ज्ज्या चार्धनाशिका । व्यभिचाररताया च स्त्रीधनं न तु सार्हति । बार्हतीत्यनेन तथा
 लब्धमप्याच्छिद्ययाह्यमिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूला चरणपरा । निर्मर्य्यादार्धनाशिकेत्यपि पाठः
 देवतः । वृद्धिरभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् । भोक्त्री तत्त्वयमेवेदमिति नार्हतीत्यनापदि । वृथामोक्षे च भोगे च स्त्रियैद
 द्यान्स वृद्धिकमिति । वृद्धिर्वर्द्धनार्थेपित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्जीवना
 र्थम्यत्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातञ्च । लाभो गौर्य्यादि प्रीत्यर्थं यत्कृतं भयने कुतश्चित् । वृथा आपदमन्तरेण । मोक्षस्त्यागोदा

नमिति यावत् । अननुज्ञातयागभोगविषयमेतत् । तदनुज्ञयात्वनापद्यपिनदोषः । स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्त्यानां व्युदासार्थः ।
 भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हनीत्यनेनाभिधानात् । भर्तृव्युदासेततो बहिरंगानां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूर्वकया सिद्धत्वा
 त् । अनापदीयभिधानादापदि न दोषः । अतएव पुत्रार्तिहरणे चापि स्त्रीधनभोगमुमर्हतीति तस्यैव वाक्यशेषः । पतिरित्यनु
 यङ्गः । पुत्रयहणं कुटुम्बोपलक्षकमस्यार्तिर्भक्ष्याद्युभावनिमित्तापीडातस्याहरणे । अश्रद्धादन्यस्मिन्नपि धनाभावनिमित्ते सङ्क
 टे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुमभोगमुमर्हतीत्यर्थः । ननु परधनेत्यागभोगयोः स्वाभ्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन वो
 द्यते । अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि निवरोधः । उच्यते । वचनवलात्तादृशविषये व्यये स्वत्वमेव तस्य तच्चेत्यदोषः । अतएव योगीश्वरे
 पि ॥ दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च बाधौ सम्प्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनमभर्तानां कामोदातुमर्हति । धर्मकार्ये आवश्यके नित्ये नैमित्रि
 के च । सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थे राजावरोधे कृते । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति याधि विशेषणं क्लृप्त्यानुष्ठानबाधक इति च तद
 र्थ इत्याह । नाकामोदातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादि कृतदानासामर्थ्ये बोध्यं सति तु सामर्थ्ये दुर्भिक्षादि गृहीतमप्यवश्यन्देयमेताव
 तैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छेयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात् । पतिर्यहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनयहणाधिकारो प्रति
 दानञ्चेच्छयानान्यस्येति ज्ञेयम् । भर्तादातुमिति श्रुतमभार्यायेतस्मिन् नृते पुत्रादिमिस्तस्यैदेयमित्यप्याह स एव । भर्तापति
 श्रुतन्देयमृणवस्त्रीधनं सुतैरिति । सुतयहणम्योत्र प्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्त
 र्यास्तुतानां जन्मना स्वत्वे पिनास्ति विभाग इति गस्यते । एवं स्त्रीधनमुक्तम् ॥ ७॥ अथ तद्विभागो निरूप्यते । तत्र मनुः । जन
 न्यां संस्थितायानुसमं सर्वं सहोदरः । भजेरन्मानुकरिक्वम्भगिन्यश्च सनाभयः ॥ अत्र ह्यं द्वयमानार्थकचण्डोपादानात् सो
 दरभ्रातृभगिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरयहणमभिनोदरव्यावृत्त्यर्थः । देवतः । सामान्यमुत्र कन्यानां
 मुतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् । अप्रजायां हरेर्दत्तामाताभ्रातापितापि वा ॥ अत्र तु द्वंद्वस्यैव अवयवाभ्यामाणां कन्यानां सहसहाधिकारः

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २१६ ॥

प्रतीयते । इदं श्रान्वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम् । यथाहमनुरेव । श्रान्वाधेयश्चयदत्तम्पत्याप्रीतेन चैवयत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् । श्रान्वाधेयम्पूर्व लक्षितं यच्चपत्याप्रीत्या दत्तन्तस्त्रीधनं वृत्तायाः मृतायाः स्त्रियाः
प्रजापुत्रदुहितृरूपा तस्याः स्वम्भवति । पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी । जीवन्तमपि पतिमना दृष्ट्यर्थः । तस्यानधिकारस्तु
त्रेतियावत् । अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात्स्त्रीपुंसप्रजायाः समसाम्यावगतेस्तुल्यवद्भिभज्यमातृधनग्रहणं पुनः पू
र्वम्भगिनीनान्तदभावे भ्रातृणां मिति । भगिन्यश्च मनुष्यवनेऽनूपाया ह्याः । तथा च वृहस्पतिः । स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहितृ
चतदंशिनी । अप्रजाचेत्समूहानुचभते मानमात्रकम् । अपत्यानां पुत्राणाम् । दुहितुः पृथगुपादानात् । तदंशिनी पुत्रसमां
शिनी । मानमात्रकमिति गौरवार्थं न्तदनुसारेण किमपि लभते ननु पुत्रसमांशमित्यर्थः । अप्रजानामभावे प्रजानामपि सभर्तृ
काणां भ्रातृसमभागित्वमित्याह कात्यायनः । भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजे रक्षभर्तृकाः । विभागकाले दौहित्रेभ्योऽपि किञ्चि
द्देयम् । तथा च मनुः । यास्तां संस्युर्दुहितरस्तां सामपि यथार्हतः । मातामह्याधनात्किञ्चित्प्रदेयमप्रीतिपूर्वकम् । यथार्हत
इत्युपयोगदारिद्र्याद्युपेक्ष्येत्यर्थः । न च दौहित्रीणां नन्दाधनस्वाम्याभावात्किमितिदानमिति वाच्यम् । यथापैतृके पुत्रसत्वे
कन्यानां दायार्हत्वेऽपि वचनवलात्तुरीयां शदानमेव मन्त्राण्युपपत्तेः । अतएव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम् । प्रीतिपूर्वकत्ववचनादेवा
नावश्यकत्वमपि सूचितमत्र । तत्र तु पतिताः स्युरहित्ववदिति दोषकीर्तनादावश्यकत्वमिति भेदः । यौतकन्तुकुमारीणामेव
मातृधनम् । न पुत्राणां नापि पुत्रदुहितृणामित्याहमनुरेव । मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभागएव स इति । युमिश्रण इति धात्व
नुसारं द्विवाहकाले एकान्नोपविष्टयोर्वधूवरयोर्द्वान्धवैर्हीयते न द्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते । केचि
न्नुविवाहे स्त्रीपुंसयोरेकशरीरतया मिश्रता भवति । अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मौसं त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । भर्तुर्वध्वस्थादिभि
रस्थादीन्येकी भवन्तीत्यर्थ इत्याहुः । यदेतद्धृदयन्तवतदस्तु हृदयं मम तदस्तु हृदयन्तवेति मन्त्राणि द्विवाहे मिश्रतेत्यग्ने

। युतयोयैतकमितिनिघण्टौ । यैतकंयैतुकञ्चतदितिकोशाद्यौतुकमित्यपिपाठः । भर्तृगृहचधातृयधनतयापितृगृहचध
 मातृधनंयैतुकम् । यैतश्चदस्यामिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयोरितिधातुपाठात् । युतसिद्धावितिप्रयोगाच्चेतिदेव
 स्वाभ्याहृतदसत्पितृगृहलधातृयधनतयाभर्तृगृहचधयैतकमित्यास्यापिविनिगमकाभावेवक्तृशक्यत्वेनास्यकल्पनामात्रत्वात्
 । कुमारोणामनेकत्वेसमंस्यादश्रुतत्वादितिन्यायेनसर्वविभागोविशेषाश्रवणात् । एतच्चिविधमिदंमातृधनंदुहिहृणाम् । त
 चापिप्रथममप्रज्ञानान्तदभावेप्रज्ञानान्तत्रापिप्रथममप्रतिष्ठितानान्तदभावेप्रतिष्ठितानांसधवानान्तदभावेविधवानाम् । त
 थाचगौतमः । स्त्रीधनंदुहिहृणामप्रज्ञानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति । अप्रतिष्ठिताअनपत्यानिर्द्धनाटुर्भगाविधवावेत्यपराक्षैश्चक
 ल्पनरुकारेणचव्याख्यातम् । प्राक्तनंद्वयमेवविज्ञानेश्वरादिभिः । अत्रचस्त्रीधनमितिसामान्योक्तिरपित्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधन
 भिन्नविषया । स्मृतिचन्द्रिकामदनरक्षयोरेवमुक्तम् । जीमूतवाहनस्मार्तभट्टाचार्याभ्यान्तुप्रागुक्तज्ञैतमवचनंमातुर्दुहि
 तुरभावेदुहिहृणान्तदन्वयइतिनारदवचनम् । दुहिहृणामभावेतुरिक्वंपुत्रस्यतद्भवेत् । इतिकान्तायनवचनम् । मातु
 र्दुहितरःशेषमृणाभ्यञ्जतेन्ययइतियोगीश्वरवचनम् । एवमन्यान्यपिस्त्रीधनस्यदुहितृयाहृत्यपराणिस्मृतिवचनानि
 प्रागुक्तमन्वादिवचनविरोधान्मातुस्तुयैतुकमितिप्रागुक्तमनुवचनानुरोधान्मातुःपारिणत्यंस्त्रियोविभजेरमितिवासिष्ठानुसा
 राच्चयैतकमात्रविषयाणीत्युक्तम् । पारिणत्यंपरिणयनलब्धंयैतकमितियावद्विनिताभ्यांव्याकृतम् । कल्पतरौविवादचिन्ता
 मणौचपारिणत्यमितिपठित्वास्त्रीपरिच्छददर्शककूतिकादीतिव्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तुसर्वमेवस्त्रीधनंपुत्रादिसत्त्वेपिप्र
 थमंदुहितृदौहित्रीदौहिचगामि । तदभावेपुत्रादिगामि । अप्रजःस्त्रीधनन्तुवस्थापयिष्यते । मातुर्दुहितरःशेषमृणाभ्य
 ञ्जतेन्ययइतियोगीश्वरवचनेदुहितृमाचन्ताभ्यइत्यनेननपरामृश्यतेकिन्तुदौहित्रीदौहिचावपि । मातुर्दुहितरेश्चभावेदु
 हिहृणान्तदन्वयइतिनारदवचनात् । अत्रतदन्वयइत्यनेनतच्छब्देनदुहितरानन्तरःपरामृश्यते । तथाचदुहिचन्योदौहि

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २१७ ॥

त्रीदौहित्ररूपः । तत्रापि प्रथमदौहित्रीतदभावेदौहित्रः । दुहितृणां प्रसूता चेदिति वक्ष्यमाणयोगीश्वरवाक्ये दुहितृश
देन दुहितरे गृह्यन्ते । साक्षादुहितृणां मातुर्दुहितरइत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुत्रत्वात् पुनरुक्त्या पत्तेः । दुहितृणामन्वयइतिसामा
न्योक्तेर्दौहित्राधिकारेऽपि । पुत्राधिकारस्तु विभजेरनुताः पित्रोरुर्ध्वमृक्मृगं सममित्यत्र पित्रोरित्येकशेषास्त्वभ्यतेतच प्रागेव
प्रपञ्चितम् । ताभ्यत्र तेनैव यद्व्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया व्यष्ट्यन्तमातृपदान्वयान् दुहितृणाञ्च पृथगुपादानात् पुत्रादिरेव गृ
ह्यन्ते । दुहितृभावेतदधिकारप्रतिपादनार्थत्वाच्च नपौनरुक्त्यम् । जनन्यां संस्थितयान्त्विति मनुवचनस्य त्वयमर्थः । सर्वे स
होदरा मातृकरिक्खं स्वाधिकाश्वसरे समम्भजेरनुसनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकाश्वसरे । नतु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्नि
त्यर्थः । इतरेतरयोगस्य द्वैकशेषयोरभावात् प्रतीतेः । चशब्दस्य तु विभागकर्तृत्वान्वयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देवदत्तः कर्षि
कृत्याद्युद्भूतश्चेत्युक्तेनेतरेतरयोगप्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनात्रोद्भूतादिवि
यमविभागनिवृत्त्यर्थवचनम् । सोदरसनाभियहणमसोदरभ्रातृभगिनीनिवृत्त्यर्थम् । अतएव धर्मजातिस्त्रीधनं भिन्नो
दरापि प्रकृष्टजातीयसपत्नीपुत्रीतदभावे च तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तं मनुना । स्त्रियास्तु यद्देहिर्नमित्रादत्तं यच्चन । ब्रा
ह्मणीतद्धरेत्कन्यातदपत्यस्य वा भवेदिति । अज्ञानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितं ब्राह्मणीपदञ्चोक्तमजात्युप
लक्ष्यम् । अप्रजस्त्रीधनं भर्तुरित्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहितानपत्यशूद्राधनञ्च वैश्यादुहि
ता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि । तदभावेऽप्रजस्त्रीधनमित्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । तस्मात्स्त्रीधने सांपत्यप्राग्दुहित्राद्यधिका
रस्तदनुपुत्रादीनामिव्याजः । अत्र जीमूतवाहनः । मनुबृहस्पतिसंखलिखितवचनेषु द्वंद्वं अवशेषिसमुच्चयवाचि चशब्देन
तदर्थलाभाद्देवत्ववचने तु पुत्रकन्यानामिति द्वंद्वस्यापि अवशेषसंबादेन तत्रापि चशब्दस्येतरैतरयोगार्थकत्वाच्चित्याह्वातृभगिनी
नां सोदराणां विभज्यसहैव धनग्रहणं युक्तम् । किञ्च । केवलदुहितृणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषवचनमनर्थं

कं । नचकुमारीपदेपादानात्प्रतदुहितृयावृत्त्यर्थेनदितियुक्तम् । तद्वावृत्तेः सर्वस्त्रीधनस्यवगौतमादिवचनेयुक्तत्वात् । कुमा
 र्यभावेप्रजापुत्राधिकारस्यात्राप्यवर्जनीयत्वात् । तस्मात्पुत्रपत्न्योस्तुल्यवदधिकारस्यवमन्वाद्युभिप्रेतोध्यग्यादिस्त्रीधनविष
 योयौतकविषयस्तुपुत्रीमात्राधिकारइत्येवव्यवस्था । अन्वाधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहणानुमनुवचनान्तरेऽध्यग्याद्युपक
 णमितरथायौतकेपृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह । दायतत्त्वकृदादीनामप्येतदेवमनं । अत्रेदम्प्रतिभाति । अन्वाधेयादि
 ग्रहणस्योपलक्षणत्वेप्रमाणाभावात्तदुभयव्यतिरिक्तसर्वमातृधनेदुहित्राधिकारःप्रथमस्तदनुपुत्राधिकारः । यौतकेविशेषव
 चनानुप्रजादिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथापिसासुमैवेतिचेत्सत्यम् । किन्तु । ननियतायौतकेननियता । तेनयौतकंकुमार्यभा
 वेविवाहभेदेनस्त्रीधनम्भर्त्रादीनामेवभवतिनप्रजादीनामितिसृष्टिचन्द्रिकाकाशदीनामाशयः । विज्ञानेश्वराचार्याणान्वय
 मभिप्रायः । सामान्यतःस्त्रीधनमात्रस्यदुहितृयाहृतयोधकमनन्यथासिद्धवचनानुरोधेनसङ्कोचःकर्तव्योतचमन्वादिवचन
 मनन्त्रथासिद्धपुत्रकन्यानांसहाधिकारप्रतिपादकम् । पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनमात्रपरत्वात् । नचचशब्दद्वन्द्वभ्यांस
 हाधिकारः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापितदुपपत्तेः । अन्यथापितशब्दव्यादौमातापित्रोस्तुदिध्यतइत्यादौचद्वन्द्वैकशेषशब्दयो
 रसकलनिबन्धसम्मतःक्रमोमातापित्रोर्नस्यात् । विष्णुवचनाद्युनुरोधेनतत्रशाब्दान्वयसाहित्यमात्रेणतदुपपत्तिरर्थकमस्त्वन्यथा
 प्यविरुद्धइत्युच्यते । तर्ह्यत्रापिताभ्यश्चतेन्ययःदुहितृणामभावेतुरिक्यपुत्रेषुतद्भवेदित्यादियोगीश्वरकाव्यायनवचनावग
 तार्थक्रमान्यथाभावेद्वन्द्वचशब्दादीनांशाब्दान्वयसाहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तुनतुतदनुरोधेनतेषामेवान्यविषयत्वम् । सिद्धेस
 हाधिकारेतेषांसङ्कोचस्तत्सङ्कोचेचैषांसहाधिकारपरत्वनिश्चयइतीतरेतश्रयत्वञ्चेति । अन्वाधेयादौविशेषवचनमनर्थक
 मितिचेत् । नायौतकेचन्द्रिकाकाशदिमतवदेवसार्थकत्वात् । अन्वाधेयग्रहणस्योपलक्षणतयाप्रजामात्राधिकारेतेनप्रतिपा
 दितेजनन्यांसंस्थितायान्वित्यादिवचनैःसाम्यादिविधानमित्येवंसर्वेषांसार्थकत्वात् । तस्मात्सर्वेसुस्थमिति । श्रीविद्यारण्य

॥ श्री. मि. ॥ श्रीचरैस्तुस्मृतिचन्द्रिका मिताक्षरयोर्द्वयोर्द्वयोर्पुनसारेण द्वयमपिलिखितं ननु विविक्तम् । पुत्रादिभ्यः प्राग्दुहितृदुहितु
॥ व्य. ॥ स्तदनुदौहित्राणामधिकारइति तु मिताक्षराचन्द्रिकामदनरत्नकामणान्द्वारण्यश्रीचरणां च विसम्वादेन सम्मतः । जीमू
॥ २१८ ॥ तकाहनदायतत्त्वकारैतदुहितृभावे पुत्राणामेवाधिकारेन तु दौहित्राद्यधिकारनन्तरम् । तथा हि नारदवचने दुहितृणां नान्य
न्ययइत्यत्र दुहितुरन्ययपदेनान्ययपुत्रादिवाचकेनान्ययः सम्भवति । दुहितृपदस्य जन्यविशेषवचनस्य जन्यान्तरे समन्वे
न निरकाक्षतयान्वया सम्भवात् । तच्छब्दस्यापि दुहितृत्वरूपेणैव तदुपस्थापकस्य नैरकाक्ष्याविशेषात् । किञ्च । याज्ञवल्क्य
वचने तावत् । दुहितर इति प्रथमन्तस्य ताभ्यइति च पञ्चम्यन्तस्य च यष्यन्तान्वययोग्येनान्ययपदेनान्वयाद्दुहितस्यापि मातु
रित्यस्यैवान्वयस्तदेकवाक्यतयात्रापि मातुरन्ययएव पुत्रादिर्गृह्यते न दुहितृत्वान्वयः । किञ्च । सत्त्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति
वैधायनवचनादनन्तरङ्गजपुत्राधिकारएव प्रत्यासत्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याहुस्तन्मन्दम् । जन्यवाच
कस्य जन्यान्तरेणान्वये पुत्रइत्यादावप्यन्योनस्यात् । नञ्जन्यप्रतिसम्बन्धितयान्वयाविशेषस्त्वत्रापितुल्यः । अन्यथा दुहितुः
पुत्रइत्यत्राप्यन्योनस्यात् । तस्माच्छब्दयुक्त्यज्ञानमेवेदम् । याज्ञवल्क्यवचने च यद्वापि मातुरन्ययः पुत्रादिरेवोक्तस्तथापि
विभजेरन्मुताः पित्रेरित्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव चतुष्टयानुदुहितृभावे पाधिकत्वज्ञापनार्थानुवादस्तच्च दौहित्रानन्तरमप्य
विरुद्धः । सत्त्वङ्गजेष्विति वैधायनवचनन्तुमातृसाधारण्येन पुत्राणामन्यनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चाप्यमात्रवाचकत्वा
त्पुत्रदुहितृसाधारण्यमधिकारम्यति पादयद्वचनान्नरविरुद्धप्रत्यासत्त्येव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् ॥ सन्नाताभावेना
हयोगीश्वरः । अतोतायामप्रजसिवाश्ववास्तदवाप्नुयुः । अप्रजसिदुहित्रादिप्रपैत्रपर्यन्तरहितायामतोतायामृतायां
वाश्ववावश्यमाणश्लोकोक्तास्तस्त्रीधनमवाप्नुयुः । विवाहभेदेनयवस्थयावाश्ववानामधिकारमाहसएव ॥ अप्रजः स्त्रीधन
मर्तुर्वाह्यादियुचतुर्थेऽपि । दुहितृणां प्रसूताचेच्छेषेषु पितृगामितिदिति । चतुर्थे प्राह्मदैवार्चप्राजापत्येव । अपिशब्दाद्गान्धर्वै

वरियहः । यद्वाञ्चतद्गुणसंविज्ञानवज्जुहोहिणाब्राह्मभिन्नादैवार्धप्राजापत्यगान्धर्वप्राजाप
 त्वेषुयजनम् । अप्रजायामतोयाम्भर्तुरेवतदिध्यतइतिमनुवचनाविसंवादः । ब्राह्मादिविवाहोढायाधनमनपत्यायाभर्तुर्भव
 ति । तदभावेभर्तुःप्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्तेर्भैवान्तरायेभर्तुप्रत्यासत्तेरेवपुरस्करणीयत्वात् । शेषेष्वसुरादिषुप
 रिणीतायास्तुपितृगामि । एकशेषेषामातापितृगामि । तत्रापिप्राङ्मातृगामितदनुपितृगामि । पितरविध्यत्रोक्तान्यायात् ।
 विरुद्धवचनान्तसभावाच्च । अतएवमनुमा । यत्तस्याःस्याद्धनद्धत्तंविवाहेष्वासुरादिषु । अतोतायामप्रजसिमातापित्रोस्तुदि
 द्यतइतिहंहेमातृशब्दपूर्वनिपातेनमातुःप्राथम्यमवगमितम् । कन्याधनेचमातुरभावेपितुरधिकारअवस्थादत्रापितथैवै
 चित्यात् । यथाहवैधायनः । रिक्थम्भृतायाःकन्यायागृह्णीयुःसोदराःस्वयम् । तदभावेभवेन्मातुस्तदभावेभवेत्पितुरिति ।
 मातापित्रोरभावेतत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषुसर्वेष्वेवविवाहेषुप्रसूतापत्यवतीचेतदुहितृणान्तजनम् । दुहितृशब्देनचा
 त्रदुहितृदुहितरेलक्ष्यन्तेइतिप्रागेवोक्तम् । तत्राप्यनूठादिकमोगौतमादितोदुहितृधनग्रहणकालेदौहित्रीभ्योपिप्रोत्या
 किञ्चिद्दानमितिचप्रागेवनिरूपितम् । दौहित्रीणाञ्चमातामहीधनग्रहणमिन्नमातृकाणाम्निधममातृद्वारेण । पौत्राणा
 म्पितृद्वारेणैव । प्रतिमातृवास्वर्गोभागइतिगौतमस्मरणात् । जीमूतवाहनस्तु ॥ ब्राह्मादिविवाहेषुयजनन्तदेवानेनव्य
 वस्थाप्यतेनतुतद्विवाहोढायाःसर्वधनम् । ब्राह्मादिषुयजनमितिस्मन्धेवर्त्तमानस्मन्धेकृतकाललक्षणातस्तदूढस्त्री
 परत्वेऽतीतविवाहक्रियाद्वारकस्मन्धेकृतलक्षणायाजघन्यत्वादित्याह । तदनुगामीदायतत्त्वकदप्येवम् । तदपेशलम् ।
 पूर्ववचनेअप्रजःस्त्रीधनम्बान्धवागृह्णीयुरितिसामान्यतउक्तेःकौटुश्याअप्रजसःकेवान्धवागृह्णीयुरित्येवाकांक्षोदयाद्ब्राह्मा
 दिपदानान्तद्विशेषणत्वस्यौचित्यात् । यच्चवर्त्तमानभूतस्मन्धेकृतंविनिगमकमुक्तन्तदपितुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्व
 स्योभयत्राविशेषात् ॥ धनलाभकालेवर्त्तमानत्वस्यचाप्रयोजकत्वात् । विवाहजन्यभार्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च । यत्तु

॥ श्री० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २१७ ॥

सर्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तमिव होत्ररन्तर्द्धात्तु शास्त्रमेव । यदाह कात्यायनः । पितृभ्याश्चैव यद्वत्तदुहितुः स्या
वरन्धनम् । अतीतायामप्रजसिभ्रातृगामितु सर्वदा । विश्वरूपजीमूतवाहनैतुकन्यादशायय्यन्ति नृभ्यान्दत्तन्तर्द्धात्तुगा
मि । विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात् । विवाहकाललब्धस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्नातापितृगामित्वाच्चेत्याह तुः । त
न्न । स्थावरविषयत्वादस्याविरोधात् । न च दण्डापूपिकया स्थावरग्रहणे जङ्गमग्रहणं भ्रातृगामायाद्येवेति वाच्यम् । अपवादो
नन्याया प्रवृत्तेः । शुल्कन्तुसोदशशास्त्रमेव । भगिनीशुल्कं सोदय्याणामिति गौतमवचनात्सोदशभावेमातुः । ऊर्ध्वमातुरिति त
द्वचनादेव । पूर्वैकैकद्वितुपरमतम् । बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसोमृताया बन्धूनान्तदभावे भर्तुः । बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भ
र्तृगामित्वादितिकात्यायनवचनात् । पूर्वोक्ताप्रजः स्त्रीधनाधिकार्यभावेत्वाह वृहस्पतिः । मातृष्वसामातुलानीपितृव्यस्त्रीपितृ
ष्वसौ । अश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः । यदासामौरसोनस्यात्सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनन्तासां स्वस्ती
याद्याः समाप्नुयुः । अत्रैरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानन्तयोः सर्वापवादकत्वात् । अपवादकमश्वप्रागुक्त एव । सुतपदेन
च सपत्नीपुत्रस्य । सर्वासामेकपत्नीनामेकाचेत्युचिणी भवेत् । सर्वास्मास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति मनुवचनात् । त
त्सुतपदमौरसविशेषणमनर्थक्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावे पिस्वस्तीयाद्याधिकारापत्तेरनादिव्यवहारविरोधाच्च । तथा च दौ
हित्राभावे अौरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः । तत्सुतद्वितितच्छेदव्यवहितयोश्चैरससपत्नीपुत्रयोरुपादानन्नानन्तर
स्यापि दौहित्रस्य दौहित्रपुत्रस्य तस्य पिण्डदाने वहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपत्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदमुतपुत्रपौत्रा
। पुत्रपौत्रैर्चर्तुण्डेयमिति चहणापाकरणाधिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणां च तेषामेव रिष्यग्रहणौचित्यात् । तदभावे सप
त्नीपुत्रतत्पुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तदापिण्डदातृत्वाद्दृष्ट्यापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे सत्त्वपि अश्रु
शदिषुसपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्राद्यानामेव मातृष्वसादिधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । सुधादीनां

नृयासाच्छादनमात्रभाक्तं । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । तस्माद्विद्योतिरिन्द्रियाश्चदायादा इति श्रुतेः
 । अनिन्द्रियाह्यदायाश्चस्त्रियोन्तमिति स्थितिरितितन्मूलकमनुवचनाच्च । शृङ्गयाहिकयायचकण्ठोक्तः पत्नीदुहितर इ
 त्यादौयासांस्त्रीणाभ्यनाधिकारस्तासामेव । अन्यासानुश्रुतिमनुवचनाभ्यांदाययहणनिषेधएवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरद
 तादीनान्दाक्षिणात्यनिवभृणाञ्जीमूतवाहनादिपौरस्यसर्वनिवभृणांसिद्धान्ताच्च । इतिस्त्रीधनविभागः ॥ ७ ॥ अथविभा
 गकालेकेनचिदपहृतस्यपश्चात्ज्ञातस्यविभागप्रकारः । तत्रमनुः । ऋणोधनेचसर्वस्मिन्प्रविभक्तेयथाविधि । पश्चाद्दृश्येत
 यत्किञ्चित्सर्वं समतान्नयेत् । योगीश्वरः । अन्योन्यापहृतद्रव्यविभक्तैर्यत्रदृश्यते । तत्पुनस्तेसमैरंशैर्विभजेरन्नितिस्थितिः
 । अत्रसमपदाटुङ्गारविभागोतिषिद्धः विभजेरन्नितिवचनाद्येनैवदृष्टन्तेनैवनद्याह्यनाप्यपहर्तुंऽल्पन्दातव्यमितिबोध्यते ।
 एतावतावचनार्थवत्तेस्तेयदोषाभावःसमुदायद्रव्यापहारे । स्वबुद्ध्यागृहीतत्वादितिकेयांचिद्वचनम्यत्नापः । साधारणद्रव्येपर
 स्तवस्यापिस्तेनपरस्वापहारस्यस्तेयपदार्थस्यावारणीयत्वात् । अथपरकीयबुद्धानगृहीतमितिस्तेयमित्युच्यते । तत्रअप
 ह्वरेपरकीयबुद्धेर्गवश्यकत्वात् । अतएवापहृतमित्युक्तम् । ननुमनुनाज्येष्ठस्यैवसमुदायद्रव्यापहारेदोषोदर्शितो न कनी
 यसाम् । योलोभाद्विनिर्कुर्वीतज्येष्ठोभ्रातृन्यवीयसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्चनियन्तव्यश्चाजभिरिति । सत्यम्परस्तु
 भ्रावितश्चस्यपितृस्थानीयस्यज्येष्ठस्यापिदोषोक्तेतत्परतद्वाणाम्युत्रस्थानीयानान्दण्डापूपन्यायेनदोषःसुतश्चमुक्तएवभव
 तीति । अतएवसमुदायद्रव्यापहारेसमविभागवचनस्यस्तेयदोषाभावपरत्वमाचक्षाणाश्चनेनमनुवचनेनदूरापास्ताः । अत्रि
 शेयेणदोषप्रतिपादिकयाश्रुत्याच । यथा । योवैभागिनम्भागान्मुदतेचयतेनसः । अथवैनंनचयतेऽथपुत्रमथपौत्रश्चयत
 इति । योभागिनम्भागार्हभागान्मुदतेनिरस्यति । भागन्तस्मैकथञ्चिद्वलाद्वचनयावानप्रयच्छतीति यावत् । सभागान्मुदत्येवं
 मोक्षारश्चयतेनाशयतिदोषवशात् । यद्येनन्ननाशयतितस्यपुत्रं पौत्रं वानाशयतीति श्रुतेरर्थः श्रुत्यज्ञास्तु प्रसपन्तुनामसाधारण

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २२० ॥

द्रवस्यापि परस्वत्वेनापहारपदार्थनिपायादित्युक्तमेव । यथामौल्लेचनैर्विपन्नेषादृश्यात्प्रतिनिधितयामाघेषु गृह्यमाणेषु मुद्रा
वयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादयश्चिदावैमाघादिति निषेधेन प्रवर्तते मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य प्राप्ति
मात्रापेक्षित्वात्तत्रापि माघावयवानामप्यवर्जनीयग्रहणं यज्ञसाधनत्वञ्चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापितदनुपादानं
सिद्धान्तितम् । रश्मेतु भागिभिर्न निवेदनीयं रश्मे निवेदितमपितेन सामादिनैव दापनीयमिति प्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजन
कमेव कात्यायन आह । बन्धुना पहतं द्रव्यं चान्नैव प्रदापयेत् । अविभागकालेऽनेन बद्धमुक्तमित्यपि न वक्तव्यं भुक्तमपि गृह्यमाणत्वा
ह्यमित्याशयेनाह स एव । बन्धूनामविभक्तानामभोगन्नैव निवर्तयेदिति । न हि न्यूनाधिकभोगो वारयितुं शक्योऽवर्जनीयत्वा
दिति भावः । एवं दृष्टार्थतयैवोपपन्नैनास्यापि स्तेयदोषाभावपरत्वमदृष्टार्थत्वापत्तेस्तस्मादत्रापि स्तेयप्रायश्चित्तं रजदण्ड
अभवद्येवेत्यवधेयम् ॥ ७ ॥ अथाविभाज्यम् । तत्र योगीश्वरः । पितृद्रव्याविशेधेन यदन्यत्स्वयमर्जितं । मैत्रमौहिकश्चैव दा
यादानान्न तद्भवेत् । क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्द्विद्वयालभ्यमेव च । पितृद्रव्याविशेधेने
ति सर्वशेषः । स्वातंत्र्ये पितृद्रव्योपघातेन यन्मैत्रादिकन्तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ महाजनाचारविशेधो विद्यालभ्येनारदवचन
विशेधश्च । कुटुम्बमिभृयाद्भ्रातृर्यै विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोपि सन्निति । कात्यायनस्त्वविभा
ज्यविद्याधनलक्षणमुखेनैतदेव दृढयति यथाह । परभक्तोपयोगेन विद्याप्राप्तान्यतस्तु या । तया प्राप्तं न्यनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्य
त इति । मनुरपि स्पष्टमाह । अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्द्विद्वयालभ्यमेव च । श्रमेण सेवादि
ना । क्रमादभ्यागतायां पितृद्रव्याविशेधेनोद्धृतायामपि भूम्यां निशेष उक्तः शङ्केन । पूर्वनष्टान्तुयोभूमिमेकश्चेदुद्धरन् क्रमा
मात् । यथाभागं लभन्तेभ्यो दत्त्वांश्चान्तुरीयकमिति । उद्धर्तुं चतुर्थीशमुद्धरणमूल्यमधिकन्दत्वांश्च त्रयं सर्वं समं विभजेरन्नि
यर्थः । यद्यप्येतादृशविभाज्यत्वं यद्येन लभ्यत तत्तस्यैवेति न्यायादेव प्राप्तं तथापि प्रायोयवहारशास्त्रेन्यायसिद्धानुवादकान्येव

वचनानांतिपरिभाषाप्रकारेणप्रायश्चित्तमिति न दोषः । अविभाज्यान्तरमप्युक्तमनुना । वस्त्रम्पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रि-
 यः । योगक्षेमम्पचारञ्चनविभाज्यं प्रचक्ष्यते ॥ प्रचक्ष्यते पत्रम्वाहनम् । वस्त्रादियद्येन धृतन्तस्तस्यैव । अधृतन्तु विज्ञेयाद्युर्थे
 विभाज्यमेव । कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाशक्तिभोक्तव्यं न तु तोषयित्वा विभाज्यम् । उदकमुदकाधारः कूपादिः सर्वैर्यथापयोग-
 मुपभोज्यः । स्त्रियोदास्यो विषमानविभाज्याः । पर्यायेण कर्मकारयितयाः पितृवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । स्त्रीष्ववरु-
 द्धास्तु न विभाग इति गौतमवचनात् । योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टा पूर्वे उच्येते । तयोरविभाज्यत्वमपि तृद्व्यविशेधेनार्जितयोरपि दृ-
 ष्टान्ततयोच्यते । न हि स्वतः फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतरां । तथा चाह लौगाक्षिः । क्षेमम्पूर्वयोगमिष्टमि-
 ष्ठा कुस्तत्त्वदर्शिनः । अविभाज्ये च ते प्रोक्तेश यना स न मेव चेति योगक्षेमशब्देन तत्कारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इ-
 तिकोचत् । शस्त्रचामशेपानात्प्रभृतय इत्यन्ये । प्रचरेगृहारादिप्रवेशनिर्गममार्गाः । तस्याप्यविभाज्यत्वम् । पितृधृतं वस्त्रा-
 दिकं श्राद्धभोक्तृदातव्यम् । यथाह बृहस्पतिः । वस्त्रालङ्कारशय्यादिपितृव्यं द्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभो-
 क्तेन दर्पयेदिति । स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारेण विभाज्यः । पत्न्यौ जीवन्तियः स्त्रीभिरलङ्कारे धृतो भवेत् । न तन्मजेरन्दायादाभजमाना-
 पतन्ति ते इति । धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव । पत्न्यौ जीवन्तीत्यनेन पतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य इ-
 तिसूचितं । पितृप्रसादलब्धस्यापि न विभागः । पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । भुज्यन्ते इति वचनादविभाज्यत्वं । त-
 थापितृदत्तस्यापि पितृभ्यां यस्य यद्दत्तन्तस्तस्यैव धनं भवेदिति च स्मरणात् । पितृप्रसाददानप्रीतिदाने अथैवाचिन्त्यानुशेधेनैव ज्ञेये-
 न ननु यथाकामं । महाजनाचारविशेषात् । पितृद्रव्याविशेषोपाजितप्रपञ्चे भूयस्सुशौर्यादिविषयमादाय स्मृतिवचसु दृश्य-
 ते स यम्यविस्तारमिदानीं लिख्यते । अथ विभागानधिकारिणः ॥ ७ ॥ तत्र योगोऽम्बरः । ज्ञीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तकोजडः
 । अन्धोऽचिन्तितस्येगाद्याभर्तव्याः स्युर्निरंशकाः । तज्जः । पतितजः । ज्ञीवान्धौ यदि जन्मतश्चरन्त्यतदा विभागानर्हौ चे-

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २२१ ॥

वयदित्वन्तर । तदा तदपगमश्चेदौषधादिना । तर्हि दृश्यातद्विभागः स्यादायविशोधितादिति रीत्या विभागाहो वेवेति ध्येय
म् । आद्यशब्देनायमान्तरगतपितृद्वेष्यपपातकिवधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथा हवशिष्टः । अनंशस्त्वाश्रमान्तर
गता इति । नारदोपि । पितृद्वेष्यपपातः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेशं लभेरनक्षेत्रजाः कुत इति । मनुरपि
अनंशोऽपि वपति तो जायन्ते च धिरे तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति । बाधिनानिर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरि
न्द्रियः ॥ तेन क्लीबोद्भूतः । कश्चित्पुनिरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना इत्याह । एते क्लीवाद्योऽशभाजो न भवन्ति किन्तु मासा
च्छादनद्वानादिना भर्तृणां पोषणोपायाः । अमरणे तु महान्दोषः । यथा ह मनुः । सर्वेषामपि चैतेषां नानुन्याय्यं मनीषिणा ।
मासाच्छादनमव्यन्तमपति तो ह्यददद्भवेदिति । अत्यन्तं यावज्जीवम् । तत्रापि पति तो पपातकिनोऽर्थ्यावत्प्रायश्चित्ताचरणमनं
शित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽस्तु निपतनमेव । एतेषां च विभागात्प्रागेव दोषभाक्त्वेन शित्वम् । न पुनर्विभागो न
रमपि दत्तविभागापहरणमप्यमाणाभावात् । पश्चादौषधादिना दोषनिर्हरणे स्वेवांशभागितेति विज्ञानेन चार्थः । यु
क्तैतत् । दोषपृथक्त्वाद्भिभागानर्हन्त्याः । विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभागितिन्यायसाम्यात् । पतितादिषु चि
कृतमविवक्षितमनुपादेयत्वात् । ब्रह्माणो न सुसम्पि वेदित्यादिवत् । तेन यथा सम्भवे पत्नी दुहितर इत्यादेरप्ययमपवादः ।
क्लीवादीनामनंशत्वे पितृपुत्राणामंशोऽस्तीत्याह योगीश्वरः । औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्देया भागहारिणः । निर्देयाः पूर्वाक्ताव
शत्वप्रयोऽकदोषप्रभूत्याः । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजपुत्रः सम्भवत्यन्येवामौरसोऽपि पुत्र इत्यग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थः । पतितस्तु
तयोर्न भरणम् । तथा च देवसः । मृते पितरि न क्लीबकुक्ष्युन्मत्तजडाभक्ताः । पतितः पतितापच्यं लिङ्गीदायं प्रमागिनः । तेषां प
तिनं व्रज्यो भक्तं वस्त्रञ्च दीयते । तत्पुताः पितृदोषांशं लभेरन्येव वर्जिता इति । लिङ्गी प्रव्रजितादिः । पतितपदेनात्र पतित
स्तु तस्यापि ग्रहणमपति तोऽप्यन्येन तस्यापि पतितत्वात् । पतितापत्यमपतितमेवान्यत्र स्थिताः सा हि परगामिनी भवतीति स्मृतेः ।

मृतइतिविभागकालोपबक्ष्यं जीवद्विभागेप्यनर्हत्वात् । कात्यायनोपि । अकमोठास्तु तस्यैवसगोत्राद्युच्चजायते । प्रव्यावसि
 तस्यैवनरिक्वन्तेयुचार्हति । हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयनेद्वयोरप्यकमोठावन्तयोःसगोत्रादनियोगोत्पन्नः
 चजःपुत्रो नार्हति धनं । अकमोठास्तु तस्त्वृक्षोसर्वार्थश्चयदापितुः । असर्वार्थप्रसूतस्तुकमोठयास्योभवेत् । प्रतिचोमप्रसू
 तायास्तस्याःपुत्रो नरिक्वभाक् । मासाच्छादनमात्रनुदेयन्तद्वन्धुभिर्मितम् । बन्धूनामप्यभावेतुपिचन्द्रव्यन्तदाप्नुयात् ।
 स्वपित्र्यन्तद्वन्धुप्राप्तदापनीयानवान्धवाः । स्त्रीवादीनामपिदारपरियहेषुपुत्रसम्भवञ्जोमनुना । यद्यर्थितानुदारैःस्यात्
 स्त्रीवादीनाङ्कयश्चन । तेषामुत्पन्नतन्नामप्यन्दायमर्हति । तन्नुरप्यं । नचस्त्रीवादेरूपनयनाभावेनपतितत्वात्कथन्दा
 रसम्बन्धइतिवाच्यम् । उपनयनानर्हतयाउपनीतविष्णुवदपत्तिच्चात् । एतेषांस्त्रीवादीनांदुहितसेविवारपर्यन्तंभर्तृव्याः
 संस्कर्तव्याश्च । तस्मिन्पुत्ररहितःसाध्योभरणीयाश्चप्रतिकूलाश्चेत् । अन्यथावहिष्करणीयाः । तदाहयोगीश्वरः ।
 सुताश्चैषांप्रभर्तव्यायावन्तोभर्तृसाकृतः । अपुत्रायेषितस्यैवाम्भर्तृव्याःसाधुवृत्तयः । निर्वास्याःयभिवारिण्यःप्रतिकूलास्तथै
 वच । आपस्तंबः । अप्रपन्नितस्यरिक्वप्सिडोदकानिनिवर्तते । अप्रपन्नितोभिन्नोदकीकृतः । तथाबृहस्पतिः । सर्वार्थोप्य
 गुणवान्नार्हःस्त्रान्तेनृकेघने । तत्पिण्डदाःश्रोत्रियायेतेयान्तदभिधीयते । उत्तमर्थाधर्मैर्म्यःपितरन्नायतेसुतः । अतस्त
 द्विपरीतेननास्मिन्नेनप्रयोजनम् । तयागवाकिंजयतेयानधेनुर्नैर्मर्षिणी । कोर्यःपुत्रेणजातेनयोनविद्वान्धार्मिकः । शा
 स्त्रशौर्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवाजितः । आचारहीनःपुत्रस्तुमूत्रोच्चारसमःसृतः । अयमर्थः । पित्रादेरैर्ध्वदेहिककर्म
 णःकर्त्तास्तुतोऽसंस्कृतोपिवरःश्रेष्ठः । ज्येष्ठोवेदपारगोप्यपरोनवरइति । पुत्रान्नो नरकाद्युस्मात्पितरन्नायतेसुतः ।
 तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःस्वयमेवस्वयम्भुवेतिस्मृतेःपुत्रकर्मकर्त्तुःपितृधनस्वाम्यमेवचेतनमतस्तदकुर्वतःकुतोवेतनाधिकारइ
 तिभावः । मनुरपि । सर्वैर्यविकर्मस्थानार्हन्तिभ्रातरोधनमिति । श्रोतस्मार्त्तकर्मनधिकारिणोविकर्मासक्ताश्चभागानर्हन्ति

॥ श्री० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २२२ ॥

इतिभावः । इतिविभागानधिकारिणः ॥०॥ अथविभक्तकृतम् । तत्रनारदः । यद्येकजाताबहवःपृथग्धर्माःपृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेतानचेत्कार्येषुसंमताः । स्वभागान्यदिदद्युस्तेविक्रीणोयुरथापिवा ॥ कुर्य्येष्टेष्टन्तत्सर्वमीशास्तेस्वधन
स्यहीति । अस्यार्थः । एकस्माज्जाताबहवोभ्रातरोयदिविभक्ताइतिशेषइतिकेचित्त्वयन्तुपृथग्धर्माइत्यादेरेवविभक्ता
इत्यर्थः । तद्विधानस्यात्राप्रतीतेरनर्थक्याच्च । पृथग्विभिन्नाधर्मादेवपितृद्विजाच्चैतरूपोयेवान्तर्ग्रिहोत्रादिरूपः । तस्य
द्रव्यसाध्यत्वेप्यविभागेपिपृथक्त्वात् । तथाचवृहस्पतिः । एकपाकेनवसताम्यितृदेवद्विजाच्चैतन्म । एकम्भवेद्विभक्ताना
न्तदेवस्याद्गृहेगृहे । एतच्चप्राद्विरूपितम् । पृथक्क्रियालौकिककृच्छादिरूपायेयंपृथग्विभिन्नायेकर्मणाङ्गगडनपेष
णादीनांगुणाउपसर्जनभूतामुसलोसूखलदृषदुपलादयस्तेयेषाम् । तेचेत्कार्येषुनसंमताःपरस्परमनुमतिंयद्यपिनकुर्व
न्ति । तथापितेस्वभागान्यदिदद्युर्विक्रीणोयुर्वा । तत्सर्वमन्यदप्याधीकरणाच्छादानादियथेष्टंस्वेच्छयाकुर्य्यः । विभक्ता
यद्यनुमतिंकुर्वन्तिव्यवहारसौकर्य्यमात्रंभवति । अथनकुर्वन्ति । तथापिनदानाद्युनिष्पत्तिः । तत्रहेतुःहियस्मात्तेस्वधन
स्यासाधारणस्वत्वापन्नस्यधनस्येशःस्वामिनः । साधारणस्वत्वेहिपरस्परानुमत्यपेक्षानवसाधारणोपीतिभावः । यन्तुवृहस्प
तिनोक्तम् । विभक्तावाऽविभक्तावासपिण्डाःस्थावरेसमाः । एकोह्यनीशःसर्वत्रदानाधमनविक्रयइति । तदप्यविभक्तानुम
तिंव्यवहारसौकर्य्यार्थमेवप्रतिपादयतिरामाद्यनुमतिवदित्यवसेयंस्थावरेहिचिरकालस्यापिनियतसाक्ष्यादिविगमेविभा
गाविभागनिर्णयोदुःशंकःस्थात्कालान्तरे । सत्यान्वनुमतौविभागनिर्णयानपेक्षएवव्यवहारसिद्ध्यतिस्त्वानुमत्यादत्तत्वा
दित्याशयइतिविज्ञानेश्वरदयोबहवञ्जः । स्मृतिचन्द्रिकारस्तुयदिविभक्ताअपिस्थावरविभागंदुष्करंमन्यमानास्तत्फ
लमेवफलकालेविभज्यभोक्ष्यामइत्यभिसन्धिनानादितरधनमेवपृथक्विभज्यगृह्णीत्वास्थावरंमध्यकमेवस्थापयन्तितादृश
स्थावरविषयमिदमित्याह । तत्कल्पनामात्रम् । अविभक्तत्वादेवतत्रानुमत्यपेक्षणात् । सर्वयेनांशोयादृशोत्वःप्राप्य

तद्विचालयेदिति । प्राप्यस्त्रीकृत्य । विभागकाले मत्वा पञ्चाद्विप्रतिपद्यमाने राजा वारं स्त्रीयोऽप्यायहेदग्न्याश्चेत्याह स एव ।
 स्वेच्छागतविभागो यः पुनरेव वि संबदेत् । सर्गांशे स्वके स्थाप्यः शासनो यो नुबन्धकत् । अनुबन्धो निर्वन्ध आग्रह इति यावत् ।
 इति विभक्तकृत्यम् ॥७॥ अथ विभागप्रकारे उक्ते तत्सन्देहे निर्णयप्रकार उच्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ विभागनिष्कवेज्ञातिबन्धुसा
 क्ष्यभिलेखितैः । विभागभावनाज्ञेया गृहक्षेत्रे श्रयैतकैः । विभगास्य निष्कवेऽपलापे विभक्तमध्ये केनचित्कृते ज्ञातिभिः पितृबन्धु
 भिः । बन्धुमिर्मातुलादिभिः साक्षिभिश्चोदासीनैः साक्षिलक्षणलक्षितैः । यद्यपि ज्ञातिबन्धवोपि साक्षिविधये निर्णयकारणान्न
 थापि वहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षयान्तरङ्गास्तेऽप्यङ्गादिपृथग्भावरूपविभागलिङ्गतत्त्वज्ञातिभगकर्तारश्चेति गोवलीवर्द्धव्यायेन पृथङ्गु
 पात्ताः । लेख्येन विभागपत्रेण च विभागस्य भावमानिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यैतकैः पृथक्कृतैः । युमिश्रणाभिश्च योरिति धातुबुसा
 शत् । गृहैः क्षेत्रैश्च । नारदः । विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः । ज्ञातिभिर्भगस्त्वेन पृथक्कार्यं प्रवर्तनात् । ज्ञाति
 ग्रहणात्तेषु सन्तु वान्यसाक्षिपुरस्कार इत्येतदर्थम् । कार्य्यकृष्णादितस्य पृथक्प्रवर्तनात् । शङ्खः । गोत्रभागविभागयोरेन्दे हे
 समुपस्थिते । गोत्रजैश्चाप्यविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥ कुलं बन्धवो मातुलादयः । अथ नारदेन मुख्यत्वाद्ज्ञातृष्वेव निर्दि
 ष्टाः । ज्ञातृभिरिति पाठस्त्वेनाकरः पुरातनपुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात् । लिखितन्तु साक्षिभ्यो बसवदिति परिभाषायां निरू
 पितम् । नारदः । दानग्रहणपञ्चगृहक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मा गमव्यायाः । साक्षित्वमप्राप्तिभाव्यश्च
 दानं ग्रहणमेव च । विभाक्ताभ्रातरः कुर्युर्न विभक्ताः कथञ्चन । येषामेताः क्रियालोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्ततः । विभक्तानवगच्छेषु
 स्त्रीरूपमप्यन्तरेण तान् । धर्मो वैश्वदेवादिः एकपाकेन वसतामिति प्राक् उक्तवचनात् । भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त
 ते । विभागेऽतिधर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथगिति नारदेनैवोक्तत्वाच्च । बृहस्पतिः । साहसं स्थावरं न्यासः प्राप्तिभागश्चरिक्त्वा
 नाम् । अनुमानेन विज्ञेयं न स्याताम्यत्र साक्षिणौ । न स्यातामिदं त्रयदीप्यद्वाहरः । पृथगाययधनाः कुसीदश्च परस्परम् ।

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २२३ ॥

वणिक्पथस्यैक्युर्विभक्तस्तेन संशयः । आयोचयोधनञ्चपृथग्येषामिति विग्रहः कुसीदंवृद्धार्थे धनप्रयोगः । वणिक्पथो वाणि-
ज्यम् । परस्परमिति । एको भ्राते त्तमर्णः परश्चाधमर्णः । एको बिक्रीणीते परश्चक्रीणीति । इत्येवमादिभिर्लिङ्गैर्विना वि-
भागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः । एताः क्रिया इति बहुवचनान्मिलितानामेवैवांलिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । यस्तु
समस्तानामपि तद्विधानात् । न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य अनुमानेनाप्यनिर्णये यदि यैश्चपयैश्च विषयात्पक्षभूयस्त्वानुसारे
ण निर्णयः । युक्तिष्वप्यसमर्थास्तु शपथैरेनमर्हयेदिति परिभाषायां निरूपितव्यं चतुमानुषं निर्णायकत्वास्ति युक्तयश्चाभासाः
। दिव्यशपथाध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति । तत्र पुनर्विभागः कार्य इत्याहमनुः । विभागे यत्र सन्देहो दायादानाम्परस्पर-
रम् । पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपीति । सच परिशेषो भयव्ययमित्यादिसंस्कृष्टविभगादिरीत्येन सन्धेयम्
। यच्चमनुनैवोक्तम् ॥ सहदंशे निपतति सहकृत्या प्रदीयते । सहदाहददानीति जीयते तानि सहकृत्यादिति । तस्य वृत्तिक-
रणाभावे । कन्यादानदानान्तरयोरप्येवम् । इति विभागसन्देहे निर्णयः ॥ समाप्त्रश्चेदन्दायभागाख्यमिवापदम् ॥ ॥
अथ द्यूतसमाह्वयाख्यव्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः । अक्षवध्नशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् । पणकोडावयो-
भिश्चपदं द्यूतसमाह्वयमिति । अक्षाः पाशाः । वध्नश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्ताः । आद्ययणाचतुरं-
गादि कोडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यथापणपूर्विका क्रिया । तथा वयोभिः पक्षिभिः पारावतादिभिः च
शृङ्गान्मल्लमेवादिभिश्चप्राणिभिर्यथापणपूर्विका कोडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयाख्यव्यवहारपदमित्यर्थः । द्यूत-
श्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । अतएवमनुः । अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु सविज्ञेयः
समाह्वय इति । तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः । सभिकः कारयेद्युतं देयं देयाच्चतकृतम् । दशकन्तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्युतकारि-
ता ॥ अथवा कितवोरज्ञेदन्ताचाभं यथोदितम् । प्रकाशन्देवनं कुर्यादेवन्देयो न विद्यत इति । तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः । रत्न

हेशतिकवृद्धेस्तुसभिकःपञ्चकंशतम्। गृह्णीयाद्धूर्तकितवादिनरदशकंशतमिति । परस्परं सम्प्रतिपत्त्याकितवःपरिकल्पितः
 पणोग्रहस्तत्रग्राहेतदाश्रयाशतिकाशतपरिमितानदधिकपरिमितावावृद्धिर्यस्यासौशतिकवृद्धिस्तस्मात्कितवात्पञ्चशतञ्जित
 स्यग्राहस्यात्मवृद्ध्यर्थेविंशतितमभागंगृह्णीयादित्यर्थः । पञ्चकंशतंपञ्चपञ्चाश्रयोयस्मिन्शतेतत्पञ्चकंतदस्मिन्वृद्ध्येतिकन् ॥
 सभाकितवनिवासार्थायस्यास्त्यसौसभिकःसभापतिस्तुकल्पिताक्षदितिखिलकोडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरस्मा
 दपूर्णशतवृद्धेःकितवादशकंशतञ्जितस्यदशमभागंगृह्णीयादित्यर्थः । एवंकृत्तवृत्तेःसभिकस्ययत्कर्तव्यन्तदाहसएव । सस
 म्यक्याचितोदद्यात्तग्राहेभागंयथाहृतम् । जितमुद्गाहयेज्जेनेदद्यात्सत्यंवचःक्षमीति । यःकृत्तवृत्तिर्द्यूताधिकारोसराज्ञाधूर्तकि
 तवेभ्योरक्षितस्तस्मैग्राहेयथाप्रतिपन्नमंशन्दद्यात् । तथाजितन्द्रव्यंपाराजितसकाशादासेधादिनाउद्धृत्यजेनेजयिनेदद्यात् ।
 तथाक्षमीभूषाद्युत्कारिणीतिविश्वासाथैसत्यंवचोवदेदित्यर्थः । नारदोपि । सभिकःकारयेद्युतन्देयन्दद्याच्चतत्कृतमिति । वृ
 हस्पतिरपि । सभिकोयाहकस्तत्रदद्याज्जेनेनृपायवेतिद्यूतपराजितकितवानांवन्धनादिनापणयाहकोभवेत् । पणग्रहणा
 ग्रागेवस्वकीयन्द्रव्यंचनृपायचयथाभागंसभिकोदद्यादित्यर्थः । तथाचकात्यायनः । जेतुर्दद्यात्कन्द्रव्यञ्जितंयाह्यात्रिपक्षि
 कम् । सद्योवाकितवेनैवसभिकानुनसंशयइति । त्रिपक्षिकमिथ्यनेनयथासामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालोदेयइतिदर्शितमितिस्मृति
 चन्द्रिकायाम् । यदातुजेनेजितन्द्रव्यंसभिकोदापयितुमशक्तस्तदाग्रादापयेदित्याहयाहवल्क्यः । प्राप्तेनृपतिनाभागेप्रसि
 द्धेधूर्तमण्डले । जितंससभिकेस्थानेदापयेदन्यथान्विति । प्रसिद्धेअन्यथाप्रच्छन्नेसभिकरहितेऽदत्तसजभागेद्यूतेजित
 पणोजेनेनदापयेदित्यर्थः । प्राणिद्यूतेप्राणिताञ्जयपराजयौतत्त्वामिनोरित्याहवृहस्पतिः । ह्रंद्दयुद्धेनयःकश्चिदवसादमवा
 प्रुयात् । तत्त्वामिनापणोदेयोयस्त्वत्रपरिकल्पितइति । पणपरिकल्पनंकृताकृतमिथ्याहनारदः । परिहासकृतयैचयचा
 प्यतिदितंनृपे । तथापिनापुयात्काममथवानुमतन्तयोरिति । काम्यतइतिकामःपणः । अन्नजयपराजयविप्रतिपत्तौनिर्णयप्र

॥ वी० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २२४ ॥

कारमाहयाज्ञवल्क्यः । द्रष्टारोऽथवहाराणां साक्षिणश्चतस्रवहोति । द्यूतव्यहारशान्द्रष्टारः सभ्याः तस्यैव कितवा एव नियोक्तव्यः ।
ज्ञा । नतत्रश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति । साक्षिणोऽपि तस्यैव द्यूते द्यूतकस्यैव कार्यः । नतत्रस्त्रीवालवृद्धकितवेत्यादि
साक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः । विष्णुरपि । कितवेष्वेवतिष्ठेरन्कितवाः संशयं प्रति । यस्य तत्र द्रष्टारस्तस्यैव ननु सा
क्षिण इति । साक्षिणाम्परस्परविशेषेणाहवृहस्पतिः । उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्थः परीक्षकाः । यदा विद्वेषिणस्तु
तदा राजा विचारयेदिति । अनियुक्तद्यूतकारिणोऽदृष्टमाह नारदः । अनिर्दिष्टस्तु यो राजा द्यूतं कुर्वति मानवः । न स तम्प्राप्नुया
त्कामं विनयश्चैव सोऽर्हतीति । ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति ते यान्द्रष्टमाहयाज्ञवल्क्यः । राजा साक्षिणं निर्वस्य कूटाक्षोऽपि धिदेविन इति
। कूटैरक्षादिभिः उपाधिनामणि मन्त्रादिनामतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् अपदादिनां क्लृपित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदिति
त्यर्थः निर्वसने विशेषमाह नारदः । कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्रादिवासयेत् । कण्ठेक्षमालामासज्यसंज्ञोपां विनयः स्मृत इ
ति दृष्टने विशेषमाह विष्णुः । द्यूते कूटाक्षदेविनाङ्कुरच्छेदः । उपधिदेविना साच्छेद इति । यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवच
नानि । द्यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा प्रभूदंश्च द्विजलिङ्गिनः । प्रकाशमेतन्नास्कर्य्यं यद्देवन
समाह्वयै । तयोर्निवृत्त्यम्प्रीतिघातेन तृपतिर्यत्नवान् भवेत् । द्यूतं समाह्वयश्चैव राजा राज्ये निवारयेत् इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनवि
षयतया राजाध्यक्षसभिकरहिततया वा योज्यानि । अतएव वृहस्पतिः । द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अभ्यनु
ज्ञातमन्यैस्तु राजा भागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्यं नत्स्करज्ञानहेतुनेति । याज्ञवल्क्योऽपि । द्यूतमेकमुखं कार्यं नत्स्कर
ज्ञानकारणादिति । राजा द्यूतं एकं मुखं प्रधानं यस्य ततथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राजाकारयितव्यमित्यर्थः । न
त्स्करज्ञानकारणात् । ल्यपलोपेऽपञ्चमी । तत्स्करज्ञानरूपमप्योजनमप्यर्थलोच्येति । प्रायशश्चैर्यार्जितधना एव कितवा भ
वन्त्यतश्चैरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यमित्याशयः । द्यूते विहितं धर्मं जातं समाह्वयेति दिशति एव । एष एव विधिर्ज्ञेयः प्रा

शिशुतेसमाह्वयेति । सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्वयेपीत्यर्थः । इति द्यूतसमाह्वयाख्यव्यवहारपदम् ॥ इ
 ति श्रीमत्सकलसामन्तकचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महासन्तधिराजप्रतापरुद्रनृपस्योप
 हाराजमधुकरसाहस्रनुश्रीमन्महासन्तधिराजचतुर्दधिवलयवसुभरहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवे
 शोजितश्रीहंसपण्डितान्तजश्रीपरशुराममिश्रसुसुकलविद्यापारवारपारोक्षधुरीणजगद्धारिद्रमहागजपारीद्वि
 द्ज्जनजीवातुश्रीमन्मिश्रमिश्रकृतेवीरमिश्रोदधामिधनिप्रख्येव्यवहारप्रकाशेसमाप्तमष्टादशविवादपदनिरूपणाख्यनृती
 यम्प्रकरणम् ॥ ७ ॥ अथ प्रकीर्णकाख्यस्तुर्थम्प्रकरणमारभ्यते ॥ तत्र बृहस्पतिः । एषादिस्तः प्रोक्तो व्यवहार समाप्त
 तः ॥ नृपाश्च यम्यवस्थापित्यवहारं प्रकीर्णकमिति । तल्लक्षणभेदावाहनारदः । प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारान्दृष्टव्याः
 ॥ राजामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणान्त्या । पुरःप्रमाणं संभेदः प्रकृतीनान्तयेव च । पाखण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्य
 याः । पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहं विलोपश्च कोपश्च अमिणा अपि । वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनिवम
 स्तथा । नदृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वेनास्त्यात्प्रकीर्णकमिति । प्रतीघातो भङ्गः । तत्कर्म । सिंहासनाबरोहणादिराजकर्म । पाख
 ण्डादयः पूर्वमेव व्याख्याताः । प्रकीर्णके विवादपदेष्वेव विवादा राजाज्ञोऽज्ञं धनन्तदाज्ञाकरणं तत्कर्म रक्षणादि विषयास्तेन पक्ष
 मवायिन एव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण वर्तमानानाम्प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एष एव दत्ता
 श्रेण्टपाश्रयेण व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्युक्तम्भवति । विषयविशेषे दण्डविशेषमाह्वयज्ञवस्त्यः । न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो
 सञ्ज्ञासप्तमः । परदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्डोऽज्ञः । यो राजदत्तभूमिनिवस्योर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात् न्यूनत्वाधि
 क्यजन्यतरत्प्रकाशयन् राजाज्ञासन्त्वेन लिखति । यश्च परदारिकचौरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुभावप्युक्तमसाहसं
 दण्डनीयावित्यर्थः । व्यासोपि । न्यायस्थाने गृहीत्वा र्थमधर्मेण विनिर्णयम् । कुर्वन्त्युक्तोऽज्ञास्ते तु दण्डव्यपिनाशकाः । ७

॥ श्री० मि० ॥

॥ व्य० ॥

॥ २२५ ॥

कोचजीविनोद्भवहीनान्कृत्वाविवाहयेदिति । राज्ञःकोशापहरणेदण्डमाहमनुः । राज्ञःकोशापहृतैश्चप्रतिकूलेष्ववस्थि-
मन् । घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेववेति । सर्वस्वहरणमसाधारणयद्यस्यजीवनेपकरणन्तदतिरिक्तविषयम् ।
अतएवनारदः । आयुधातायुधीयानांवीजानिकृषिजीविनाम् । यच्चयस्योपकरणंयेनजीवन्तिजीवीकाम् । सर्वस्वहर-
णेयेनन्नराणाहर्तुमर्हतीति । वधस्थानेमौख्यंवाह्यस्यकर्तव्यमिष्याहमनुः । बाह्यस्यवधेमौख्यंपुरात्रिर्वासनांकने ।
सत्ताटेवाभिस्तुङ्गकम्पयाञ्जुर्द्धमेनत्विति । तत्कर्मकरणेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः । राजयानासनाशेहेदण्डोमध्यमसा-
हसमिति । कात्यायनोपि । राजकीडासुयेसक्तासजवृत्त्युपजीविनः । अप्रियञ्चास्यवोवक्तावधनेषांप्रकल्पयेदिति । शू-
द्राणांप्रव्रज्यादिकरणेदण्डमाहसएव । प्रव्रज्यावसितंशूद्रञ्जपहोमपरन्तथा । वधेनशासयेत्पापन्दराज्योवादिगुणन्दम-
मिति । धर्मशास्त्रानुसारेणव्यवहारदर्शिनोराज्ञःफलमाहयमः । एवमधर्मप्रवृत्तस्यराज्ञोदण्डधरस्यच । यशोस्मिन्प्रथमे
लोकेस्वर्गेवासस्तथाक्षयइति ॥ ० ॥ इतिप्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थम्यकरणंसमाप्तम् ॥ ० ॥ प्रत्याशम्परिवर्द्धनेऽर्थिजनतान्दे-
न्यान्धकारपहेश्रीमद्दीरमृगेन्द्रयानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये । राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मितेयग्येस्मि-
न्यवहारजातविषयःपूर्णःप्रकाशोभवत् ॥ ० ॥ इतिश्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमल-
श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसुनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दधिवलयवसुन्धराह-
दयपुण्डरीकविकासदिमकरश्रीवीरसिंहदेवेन्द्रोजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापाराकरपा-
रीणधुरीणजगद्धारिद्रुमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवानुश्रीमन्मित्रमिश्रकृतेवीरमित्रोदयाभिधानिवन्धेव्यवहारप्रका-
शःपूर्तिमम् ॥ ० ॥ इतिश्रीव्यवहारकाण्डंसमाप्तम् ॥ ० ॥ शुभमस्तु ॥ *~~~~~*

शाकेमुन्यग्रिसन्नेन्दुसम्मिनेयसरेशुभे । पक्षप्रिवसुभूमानेविक्रमादिग्रवसरे ॥ शाके १०३७ ॥ समत १८०२ ॥

भूयुग्मदृष्टिधरणीसम्मिनेयकनादके । चैत्रिकस्यासितेपक्षेपञ्चम्याङ्गुलवासरे ॥ सन १२२१ साव ॥

वाखधरावसुचन्दले योमनेजतारीख । मारिचमाहवखानियेईसवीगुरुसोशीख ॥

सन १८१५ ईशवी ॥ तारिख ३० मार्च ॥

श्रीमस्नाटमहाधिराजपतेरहासमादायतम् । सद्वाख्यासहितमिवेकनिपुसंश्रीवीरमिचोदयम् ॥

श्रीचूडामणिमैथिचाकुतिवरात्मशोध्यचूचीयुतंवावसुधोहितायविदुषाम्मुद्राक्षरेर्ल्लेखयत् ॥ ३ ॥

॥ संस्मृतयत्ने शिदिरपुरे श्रीमदनपाले नाङ्कितम् ॥

॥ अथमिचमिचतवीरमिचोदयस्यसूचीपत्रम् ॥

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथव्यवहारदिलक्षणम्	१	२	अथसम्याः	११	२
अथव्यवहारभेदाः	२	२	सम्यभिन्नानानिरूपणम्	१३	२
अथसामान्यपरिभाषा	३	२	आदेयानादेयाख्यव्यवहारः	१४	१
अथव्यवहारदर्शनविधिः	४	१	सभापतेःकार्यनिरूपणम्	१५	१
अथव्यवहारदर्शनकालः	५	१	अथव्यवहारपादः	१६	१
अथप्राङ्निवाकलक्षणम्	१०	२	अथोत्तरपादः	२२	२

॥ वी० मि० ॥

॥ सू० प० ॥

॥ २२६ ॥

अथोत्तरभेदाः	२३	१	१४
प्राज्ञायलक्षणम्	२५	२	१०
अथोत्तरभाषा	२५	२	१५
अथक्रियापादः	२६	२	२
अथनिर्णयापरपर्यायः	३६	३	१३
अथपुनर्न्यायः	३८	१	१२
अथकृतनिवृत्तिः	३९	२	१
अथविशेषपरिवा	४०	१	१४
अथनिष्कृतादिविधिः	४१	१	१०
उत्तरदानेविलंबाविलंबव्यवस्था	४३	२	५
अथसाक्षीनिरूपणम्	४४	२	११
अथलेखम्	५६	२	२
अथभुक्तिः	६३	२	२
अथयुक्तिः	७०	१	६
अथदिव्यदेशः	७५	२	७
अथदिव्यसाधारणविधिः	७५	२	१४

अथघटविधिः	७७	१	९
अथाग्निविधिः	७९	२	६
अथजलविधिः	८३	१	१५
अथविषविधिः	८४	२	४
अथकोशविधिः	८६	१	७
अथतण्डुलविधिः	८८	१	४
अथतन्त्रमायविधिः	८९	२	५
अथायसविधिः	८८	१	७
अथधर्मजविधिः	८८	१	१०
अथपथविधिः	८८	२	९
प्रमेयाग्निव्यवहारपदानि	८९	२	१
अथक्लृप्तादानम्	९०	१	१२
अथाधिः	९७	१	११
अथप्रतिभः	९९	१	१६
निःक्षेपाख्यव्यवहारपदम्	१११	२	५
सम्भूयसमुत्थानम्	११८	२	१२

दत्ताप्रदानिकम्	१२१	१	६
अभ्युपेक्षाश्रुवाख्यं	१२३	२	१२
वैतनानपाकर्माख्यम्	१२७	२	१०
सन्निधुतिकमाख्यम्	१३०	२	३
कीनानुशयाख्यम्	१३३	२	३
विक्रियासम्प्रदानाख्यम्	१३४	२	११
स्वामिपाक्षविवादख्यम्	१३६	१	१५
स्वामाविवादख्यम्	१३६	१	८
दण्डपारख्यम्	१४५	१	२
वाक्यारूपाख्यम्	१४८	२	१
स्तेयाख्यम्	१५०	२	४
साहसाख्यम्	१५३	१	८
स्त्रीसंयहणाख्यम्	१५४	२	१६
स्त्रीपुंयोगाख्यम्	१५७	२	५
विभागाख्यव्यवहारपटं	१५७	२	११
दायभागशब्दार्थकथनम्	१५७	२	१२
एकदास्यादिविभागः	१६०	१	११

पुत्राद्यधिकारविचारः	१६०	२	१
विभागकालकर्तृनिरूपणं	१७०	१	१
पितृहृतविभागे	१७२	१	१३
पैतामहेधनेपुत्राणां समांशिता	१७७	१	१२
अथभ्रातृणां दायविभागः	१८२	२	३
अथवर्षाभांभ्रातृणां विभागः	१८३	१	१२
मुख्यामुख्यपुत्राणां विभागः	१८४	२	६
तत्रप्रथमं पत्नीधनवितरणं	१८३	१	५
पत्न्यभावेदुहितुरधिकारः	२०३	२	१०
दुहितुरभावेदौहित्रः	२०५	२	२
दौहित्रभावेपितरौ	२०५	२	१४
पित्रोरभावेभ्रातरोधनभाजः	२०७	२	६
भ्रात्रभावेतत्पुत्राः	२०८	१	८
भ्रातृपुत्राभावेभ्रातृजाः	२०८	२	६
अथसंस्मृतिधनविभागः	२१०	१	१५
अथस्त्रीधनम्	२१४	१	१३
अथस्त्रीधनविभागः	२१६	१	१३

॥ श्री० मि० ॥	विभागकासेनिहृतस्वपञ्चा	
॥ स्त० प० ॥	दवगतस्यविभागः	२२०
॥ २२७ ॥	अथाविभाज्यम्	२२०
	अथविभागानधिकारिणः	२२१

अथविभक्तकृतम्	२२२	२	१
अथतत्सन्देनिर्णयः	२२३	१	३
शून्यसमाह्वयम्	२२३	२	१०
प्रकीर्णकास्वम्	२२५	१	६

॥ इतिवीरमित्रोदयस्यचौपत्रम् ॥

॥ अथवीरमित्रोदयस्यश्रुद्धिपत्रम् ॥

॥ श्रु० प० ॥	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अश्रुद्धि	श्रुद्धि	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अश्रुद्धि	श्रुद्धि
	२	१	५	इधं	इदं	६	२	१२	सान्ध	सामान्ध
	२	२	८	केखप	केखापू	८	२	१२	बली	बली
	३	१	१३	केखर्यः	केखर्यः	९	१	१३	सुदा	न्यदा
	३	२	७	न्याप्य	न्याय्य	१०	२	१३	नये	सुपे
	४	१	१	विश्वे	विशे	११	१	१०	अप्ते	अवे
	४	२	५	वृत्त	वृत्त	११	१	१४	गृक्त	गृहंक
	५	१	१०	गक्त	गक्त	१३	१	१	तद्वष्ट	तद्वष्ट
	५	२	६	मयि	अयि	१४	१	२	धिक्षद	धिक्षद
	६	१	५	थीय्या	थीया	१४	२	७	रज्जा	रज्जा

१५	२	१०	मानि	मानि
१६	१	४	युक्ता	युक्ता
१६	१	११	शधान्य	शधप
१६	२	१६	उसोर्गु	उम्मुखो
२१	१	३	चतुभि	चतुभि
२२	१	१३	दास	दास
२४	२	१	कारयेत्	कारयेत्
२५	१	८	योः	योऽर्थः
२५	१	१६	उत्तमेन	उत्तमेन
२६	१	८	दाधार	दाधार
२७	१	१३	तूपति	तूपति
३१	१	१६	सम्यादी	सम्यादी
३१	२	६	दिशेत्	निर्दिशेत्
३२	१	७	आरेषा	आरेषा
३३	१	८	यादि	याहादि
३८	२	१०	कायनौ	कायनौ
३७	१	४	सपण	सपण

३७	२	३	नियतद्वा	नियतद्वा
४२	२	७	संभवता	संभावना
४३	२	११	सद्यःतते	सद्योतीते
४४	१	३	वष्टस्ते	वष्टम्भस्ते
४४	१	१०	साहसेषु	साहसेषु
४४	२	१६	दर्शनं	दर्शनं
४५	१	७	दृक्कया	यदृक्कया
४५	१	१३	प्रवणा	प्रवणा
४०	२	२	यावि	याचितम्
४७	१	१०	श्रुत	श्रुत
५०	१	५	व्याख्यातश्च	व्याख्यातश्च
५१	१	२	न्यपिके	न्यपिके
५२	१	१०	वासश्च	वासश्च
५२	२	७	यद्वयो	यद्वयो
५४	२	३	रिंशके	रिंशक्ते
५५	१	२	प्रत्यर्थे	प्रत्ययाये
५६	२	६	ननुद्वै	ननुतद्वै

॥वी०मि०॥	५७	२	१०	निगदस	निगदनस
॥श्रु०प०॥	५८	२	१	नधर्मौ	योऽधर्मौ
॥२२८॥	५९	१	७	वेड्या	वेदंङ्या
	६१	१	१२	कश्चैव	कश्चैव
	६१	२	१३	दृष्ट	दृष्ट
	६१	२	१४	दृष्टारः	दृष्टारः
	६९	१	७	विश्रुणं	विश्रुणं
	७०	१	११	भिधया	विधया
	७०	२	१	वाक्वा	वाक्वा
	७०	२	४	लोप	लोप
	७७	१	५	त्यगन्त	त्यगन्त
	११२	२	९	पिशः	पिशः
	१२२	२	५	याज्ञिक्यः	याज्ञिक्यः
	१२९	१	८	नश्येनु	नश्येनु
	१३४	२	११	विजिघा	विजिघा

१४८	१	११	रज्जा	रज्जा
१५९	१	९	भार्याया	भार्या
१६२	२	१	स्वाम्य	स्वार्थ
१६२	२	१६	भत्राद	भत्राद्य
१६५	१	५	विद्योगज्य	विनिद्योज्य
१६६	२	१६	हानेहि	दानेहि
१७०	१	११	पादि	पाति
१७१	१	१४	केवाञ्चि	केवाञ्चि
१७२	२	३	सन्नि	समन्नि
१७५	१	१६	स्वस्ये	स्वस्ये
१७७	२	१४	दिष्टं	दिव
१८८	२	१६	पारंत्र्य	पारतन्त्र्य
२१३	२	१४	धात्रा	भ्रात्रा
२२०	२	११	झातु	झातु
२२१	१	१०	अयव	अतयव

॥ इतिवीरमित्रोदयस्यश्रुद्धिपत्रं समाप्तम् ॥

